Muzeul Național de Istorie a Moldovei

Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XVI [XXXI], nr. 2

2022

Tyragetia

Istorie
Muzeologie

SERIE NOUĂ

Vol. XVI [XXXI], nr. 2

Chişinău
2022

ISSN 1857-0240 Categoria B

MUZEUL NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI

TYRAGETIA

Colegiul de redacție

Redactor responsabil: dr. hab. Eugen Sava
Secretar de redacție: dr. Aurel Zanoci
Redactori: dr. Claudia Cemârtan, Mariana Balan

Membri: dr. Marius Alexianu (Iaşi); dr. Ana Boldureanu (Chişinău); dr. Nikolaus Boroffka (Berlin); dr. hab. Ion Eremia (Chişinău); dr. hab. Alexander Falileyev (Aberystwyth University Ceredigion); dr. Elena Izbitser (New York); dr. hab. Elke Kaiser (Berlin); dr. Maia Kašuba (Sankt Petersburg); dr. Igor Manzura (Chişinău); dr. Eugen Nicolae (Bucureşti); dr. Virgil Nițulescu (Bucureşti); dr. hab. Elena Ploşniță (Chişinău); dr. Elena Postică (Chişinău); dr. hab. Gheorghe Postică (Chişinău); dr. hab. Igor Sapozhnikov (Kiev); dr. Ion Tentiuc (Chişinău); dr. hab. Valentin Tomuleț (Chişinău); dr. Victor Trifonov (Sankt Petersburg); dr. Lilia Zabolotnaia (Chişinău).

Toate lucrările publicate în revistă sunt recenzate de specialişti în domeniu.
All the papers to be published are reviewed by experts.

Revista „Tyragetia” apare de două ori pe an.
Journal „Tyragetia” appears twice a year.

Manuscrisele, cărțile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondență se vor trimite pe adresa Colegiului de redacție al „Tyragetiei”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Manuscripts, books and journals for exchange, as well as other papers are to be sent to the editorial board of the „Tyragetia”: *Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August 1989 nr. 121 ”A”, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova*. Tel. (0373+22) 238279, e-mail: tyragetia@starnet.md

Design: Ivan Litsuk, Mihai Sava

Lucrare apărută în cadrul Programului de Stat (2020-2023), Proiect instituțional „Patrimoniul muzeal şi memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare”, cifru 20.80009.09 07.43, finanțat de Agenția Națională de Cercetare şi Dezvoltare (ANCD) în baza contractului cu Muzeul Național de Istorie a Moldovei nr. 138-PS din 15.01.2020.

© Muzeul Național de Istorie a Moldovei

Verum ab Histro oppida Cremniscoe, Aepolium, montes Macrocremni, clarus amnis Tyra, oppido nomen imponens ubi antea Ophiusa dicebatur. In eodem insulam spatiosam incolunt **Tyragetae**; abest a Pseudostomo Histri ostio CXXX.

Plinii Secundi, *Naturalis Historia*, IV, 12 (26), 82

Iar de la Istru înainte se află oraşele Cremniscoe, Aepolium, munţii Macrocremni, vestitul fluviu Tyras, care dă numele şi oraşului, numit odinioară Ophiusa. Tot acolo este o insulă întinsă, locuită de **tirageţi**, la o depărtare de o sută treizeci de mii de paşi de braţul Pseudostomon al Istrului.

Pliniu cel Bătrân, *Istoria naturală*, IV, 12 (26), 82

CUPRINS
(Contents)

I. Studii (Researches)

Lilia Zabolotnaia
The unknown history of a known family: Secrets of the private life of an illegitimate granddaughter of Dimitrie Cantemir (Istoria necunoscută a unei familii celebre. Secretele vieţii private a nepoatei nelegitime a lui Dimitrie Cantemir) 9

Александр Пономарёв
Биография Кутузова в свете неизвестного документа 1769 года (Biography of Kutuzov in the light of an unknown 1769 document) 25

II. Materiale şi cercetări (Papers and surveys)

Şarolta Solcan
Femeia în Moldova în secolul al XV-lea şi prima jumătate a secolului al XVI-lea (Woman in Moldavia in the 15th century and the first half of the 16th century) 37

Petruţa Bardan (Cătălinoiu)
Importanţa încheierii unor alianţe matrimoniale între reprezentanţi ai Rudenilor şi marea boierime munteană (jumătatea secolului al XVI-lea - începutul secolului al XVIII-lea) (The significance of matrimonial unions between representatives of the Rudeanu family and the boyars of Muntenia (mid-16th century - early 18th century) 51

Игорь Сапожников
Остров Березань в картографии и описаниях XVIII - XIX вв. (Berezan Island in cartography and descriptions of the 18th - 19th centuries) 63

Valentin Tomuleţ
Basarabia în sistemul pieţei interne ruse (1812 - începutul anilor ’70 ai secolului al XIX-lea) (Bessarabia in the Russian internal market system (1812 - early 1870s) 93

Игорь Сапожников, Игорь Цеунов
И.В. Ботьянов и его «Статистическое описание Бессарабии» 1828-1840 годов (I.V. Botyanov and his “Statistical description of Bessarabia” of 1828-1840) 115

Andrei Emilciuc
Evoluţia comparativă a sistemului vamal din Basarabia şi România (1859-1914) (Comparative evolution of the customs system in Bessarabia and Romania (1859-1914) 143

Вячеслав Степанов
Ромистика в Бессарабии XIX - начала XX в. Зарождение и динамика (Romani studies in Bessarabia of the 19th century - early 20th century. Origin and dynamics) 153

Felicia Aneta Oarcea
Elite feminine româneşti la cumpăna veacurilor XIX-XX. Repere arădene (Women’s elite of Romanian society at the turn of the 19th-20th centuries: Milestones in the history of Arad) 169

Gherghina Boda, Dumitru-Cătălin Rogojanu
Acţiuni ale Legiunii de jandarmi Hunedoara, legate de internarea supuşilor străini în lagărul de la Târgu-Jiu (Actions of the Hunedoara Gendarmes Legion related to the internment of foreign subjects in the Târgu-Jiu Camp) 177

Maria Zinovii
Basarabenii deportaţi în Siberia: condiţii de muncă şi de supravieţuire (Bessarabians deported to Siberia: working and survival conditions) 187

Marinela Trandafir
Activitatea artistică în Republica Populară Română. Studiu de caz: raionul Buzău, regiunea Ploieşti, 1955-1957 (Artistic activities in the Romanian People's Republic. Case Study: Buzău District, Ploieşti Region, 1955-1957) 197

Nicolae Fuştei
Folosirea pârghiilor economice în lupta cu religia în timpul campaniei antireligioase hruşcioviste (1957-1964) (The use of economic measures in the fight against religion during the Khrushchev anti-religious campaign (1957-1964) 209

Marius Tărîţă
The purge of the members of the Central Committee of Communist Party of Moldavia in 1958-1963 (Epurarea membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist din Moldova în anii 1958-1963) 221

William D. Prigge
Latvian and Moldavian communist parties (1959-1961): a comparative study (Partidele Comuniste din Letonia şi Moldova (1959-1961): studiu comparativ) 229

Sorin Şclearuc
Specificul filmului artistic moldovenesc în perioada dezgheţului lui Hruşciov. Studiu de caz: „Omul merge după soare" (1961) (The specifics of Moldavian cinema during the Khrushchev Thaw. Analysis of the feature film "Man Follows the Sun" (1961) 237

Liliana Rotaru
Educaţie şi politică vs. politică şi educaţie în „era agrariană" a Republicii Moldova (1994-1998) (Education and politics vs. politics and education in the "agrarian era" of the Republic of Moldova (1994-1998) 249

Петр Марчиняк
Поляки в многонациональной Молдове: поддержка идентичности небольшой этнической группы как компоненты современного гражданского общества (на основе личного опыта работы в качестве посла Республики Польша в Кишиневе в 2000-2005 годах) (Poles in multinational Moldova – supporting the identity of a small ethnic group as a component of modern civil society (based on personal experience as Ambassador of the Republic of Poland in Chişinău from 2000 to 2005) 267

Silviu Andrieş-Tabac
Însemne teritoriale înregistrate în Armorialul General al Republicii Moldova în anul 2021 (Territorial symbols registered in the General Armorial of the Republic of Moldova in 2021) 273

Ana Grițco
Viaţa edilitară a Chişinăului prin prisma activităţii inginerului Hristofor Nicolaidi (sfârşitul sec. XIX - începutul sec. XX). Contribuţii muzeografice (Urban life of Chisinau through the prism of the work of engineer Christopher Nicolaidi (late 19th century – early 20th century). Museographic contributions) 293

Adelaida Chiroşca
Fragmente de iconostase din colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Fragments of iconostases from the collection of the National Museum of History of Moldova) 303

Vera Serjant
Colecţia savantului pedolog Nicolae Dimo în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (Soil scientist Nikolai Dimo collection in the National Museum of History of Moldova) 317

Vera Serjant
Medalia comemorativă „V. Dokuceaev" în colecţia de medalistică a Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (V. Dokuchaev Commemorative Medal in the collection of the National Museum of History of Moldova) 333

Lucia Marinescu-Tonu
Expoziţia *Străvechea mea argintărie, cu atâta artă cizelată...* (Exhibition "My ancient silverware, so artfully crafted...") 339

Elena Ploşniţa
Contribuţii la dezvoltarea patrimoniului muzeal: colecţionarul german Robert Denndorf (The contribution of the German collector Robert Denndorf to the development of museum collections) 351

III. Recenzii şi prezentări de carte (Paper and book review)

Лилия Заболотная / Lilia Zabolotnaia, Известная и неизвестная история жизни дочерей Дмитрия Кантемира: Мария Кантемир и Екатерина-Смарагда Голицына (сборник статей, документов и иллюстраций) / The known and unknown life story of the daughters of Dimitrie Cantemir: Maria Cantemir and Ekaterina-Smaragda Golitsyna: (Collection of articles, documents and illustrations). Chişinău: Cardidact, 2020, 664 p. ISBN 978-9975-3469-7-9 (*Вячеслав Степанов*) 359

Nicolae Fuştei, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni 1746-1821: activităţi culturale şi ecleziastice. Chişinău: Biblioteca ştiinţifică (Institut) „Andrei Lupan", 2021, 464 p. ISBN 978-9975-62-452-7 (*Lilia Zabolotnaia*) 363

Н.В. Гросул-Войцеховская, Архитектор В.А. Войцеховский: замыслы и воплощения. 1909-1977. Москва: АИРО-XXI, 2021, 96 с. ISBN 978-5-91022-490-6 (*Anatolie Povestca*) 366

Lista abrevierilor (List of abbreviation) 372

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia" 374

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal 375

Условия для публикации в журнале «Tyragetia» 376

THE UNKNOWN HISTORY OF A KNOWN FAMILY: SECRETS OF THE PRIVATE LIFE OF AN ILLEGITIMATE GRANDDAUGHTER OF DIMITRIE CANTEMIR[1]

Lilia Zabolotnaia

Keywords: Sergei Cantemir, Elena (Aliona) Alfimova, private life, illegitimate children, family, granddaughter of Dimitrie Cantemir.

We begin our paper with a quote from Philippe Ariès and George Duby[2] in the introduction to the third volume of "The History of a Private Life": "Is it possible to write a history of a private life? Or the very concept of "private" refers us to such heterogeneous — and era-dependent — states and values that it is impossible to establish continuity between them and identify differences" (Histoire 1999, 3, 7).

The life and activity of bright, outstanding personalities of the Cantemir dynasty – Dimitrie Cantemir and his son Antiochus, are the subject of close and deep study over the course of several centuries. Many works consider their extraordinary political, state, scientific and literary activities. No less attention was paid to two widely known female personalities, Maria Cantemir and Ekaterina-Smaragda Golitsyna, who also left a deep trace of their productive activities in the field of charity, patronage and philanthropy.

However, unfortunately, in modern Moldavian cantemirology, studies on the history of the private life of the family members are considered superficial and do not have paramount, priority importance. Until now, this topic has remained outside the scope of a special study. The studies are limited to fragmentary or partial coverage of the problem and are exclusively descriptive. The anthropological approach, new complex, interdisciplinary methods of study are often avoided, because it is more convenient to state the facts than to delve into the assessment of certain life events taking into account the personal, behavioral image of the character under study.

In addition to the indifferent attitude to the issues of private life of prominent representatives of the Cantemir family, in our opinion, in terms of personalities, the research is also selective. Least of all attention is paid to Constantin, Sergei (Șerban) and Matvei Cantemir. They are mentioned exclusively in the context of events happening to their father, brother Antiochus or sisters Maria and Ekaterina-Smaragda.

In the Fond 1374 "Cantemir" of the Russian State Archive of Ancient Acts (RGADA), we found a series of unpublished sources that allow us to reconsider and highlight some aspects of the private life of the Cantemir family members.

The subject of this study is the pages of the personal life of a little-known female character, Elena (Aliona) Alfimova, nee Cantemir, one of the illegitimate granddaughters of Dimitrie Cantemir. In particular, we have identified documents of a private nature that allow us to see how her family and private life developed (from marriage to divorce proceedings). In this context, the details of her intra-family relationships with her husband, father, and relatives on her father's side are of particular importance for our study. Special attention will be paid to the unknown details of her origin, social and legal status in the family (of her father and of her husband), as well as her positioning in society, the boundaries of her social and legal identity.

Elena (Aliona) Alfimova (1743/1744 - 1782) was the eldest daughter of Sergei Dmitrievich Cantemir. Very little is known about the life and work of Sergei Dmitrievich (08/11/1706, Istanbul - 04/24/1780, Moscow, Donskoy Monastery). He was the third son of the Moldavian ruler Dimitrie Cantemir (1673-1723) and Cassandra

[1] This paper was written within the project 20.80009.0807.43 "Museum heritage and historical memory: research, interpretation, presentation".

[2] French historians specializing in social and economic history.

Cantacuzino (1681 - 05/11/1713, Moscow), daughter of the Wallachian ruler Șerban Cantacuzino (1640-1688). His real name is Șerban, he was named after his maternal grandfather, but since he was brought up and lived in Russia from childhood, he was more often called Sergei, less often Serban. Having matured, all documents and letters, judging by those in which his original signature was preserved, he signed exclusively with the name Sergei. In the correspondence between his older sister Maria and his brothers Antiochus, Matvei, and Constantin, only the name Sergei is also mentioned. In his youth, in 1714, he wrote a panegyric to Tsar Peter I ("Vsesozhzhenie smirennejshe tvorit i prinosit gospodarovich S. K.") (St. Petersburg) (Савелов 1897, 135; Мурзанов 2011, 195; РБС 1897, 468-473).

Sergei Dmitrievich Cantemir devoted his life to a military career; from 1736 he was listed as a lieutenant of the Preobrazhensky regiment, in 1762 he was dismissed from military service with the rank of brigadier. He took part in the Russian-Turkish wars. He owned as a property a plot and a house in Moscow, in Trekhsvyatitelsky Lane. Together with his brothers Matvei and Antiochus and sister Maria, for more than 20 years he sued their older brother Constantin, who usurped all their father's property, thus leaving his relatives, including his stepmother and half-sister, in complete poverty.

Unlike his brothers, Constantin and Matvei, he was not officially married, but it is known that he lived in full harmony with a captive Turkish woman[3], who was baptized with the name Avdotya Moiseevna (apparently, by the name of the godparent or the saint on the day of baptism – *L.Z.*). We find information about this in the well-known work of Beer in Latin, "Stories about the life and deeds of Prince Constantin Cantemir", who names the wife of Sergei Dmitrievich as Maria (Беер 1783, 328). She bore him two daughters – Elena (Aliona) (Беер 1783, 447) and Avdotya (Evdokia, married Stepanova, 1756-?[4]) (Беер 1783, 390).

The life and work of Sergei Dmitrievich Cantemir, his marital status and relationships with illegitimate daughters have never been the subject of scientific interest of cantemirologists, therefore, not a single scientific publication is known on this particular issue.

Within the framework of known sources, for a comprehensive and versatile consideration of issues of private life, the methodological basis of the study was, first of all, the historical and biographical method, which is characterized by the desire to reveal the person under study in the fullness of his life history. The method is based on a deductive approach, since the reconstruction of a life story relies primarily on an analysis of life circumstances, results of activities, a psychological portrait of the character being studied, and not just an outstanding historical figure. The historical and biographical method is based on the analysis of private documents of the era and is focused on describing unique situations in a person's life, i.e., the formation of family relationships, extramarital and love interests, relationships with children, etc. The study of documents of a private nature, letters, notes, diaries, memoirs, and so on, allows you to describe the life of ordinary people, their inner world, behavioral models in extreme life situations and show a person's lifestyle and mentality in the studied era (Репина 2009, 285).

Consideration of the relationship between Sergei Dmitrievich Cantemir and his illegitimate children, and in particular with his eldest daughter Elena, deserves special attention. In order to understand the essence and content of this subject of research, and especially its legal and moral component, we turned to the analysis of the historical and legal bibliography on the status of illegitimate children in the Russian Empire as a whole (Гуревич 1896, 211 с.; Загоровский 1882, 379-404; Загоровский 1909, 554; Канторович 1899, 330; Кистяковский 1880, 35-79; Неволин 1857, 444; Ошанин 1912, 284; Полянский 2013, 46-61; Розанов 1903, 469; Филатов 1883, 72; Черкашина 2013, 7-11; Придворов, Иванова 2020, 181-185).

It is known that the legal status of illegitimate children in the Russian Empire in the 18th century was extremely limited, almost humiliating. However, unlike the lower classes, in the upper circles, illegitimate children were treated quite favorably, since the phenomenon was quite common. However, such children were still not accepted into the family, and such a child did not have the right to inherit the property of his father or mother, did not have a patronymic and surname. According

[3] Presumably, the years of her life: 1681 (Turkey) - 1641 (St. Petersburg).

[4] Presumably, she was married to Alexei Semenovich Stepanov (1726-1786).

to the custom of that time, illegitimate children of representatives of the high society received only part of the father's surname[5], or a surname formed from the name of the estate / locality, or the surname of the godfather.

In Russian law, until the beginning of the 18th century, on the issue of the status of illegitimate children, there were also no clear formulations about the role of father and mother and their duties. For our study, this issue is of particular importance, since the attitude of Sergei Dmitrievich Cantemir to his daughters was special; he never abandoned them and was a responsible father until the end of his days.

We support the opinion of N.V. Cherkashina, who suggests that, nevertheless, in the legislation of the 18th - early 19th centuries there were legislative incidents that allowed the admission of illegitimate children to inherit paternal property. For the first time, a law obliging a father to participate in the maintenance of his illegitimate child appeared under Peter I. Article No. of the Military Regulations of 1716 states the following: "if a single man enters into a relationship with a maiden, and she will have a child from him, then he must pay the amount for the maintenance of the mother and baby in accordance with his material condition and, moreover, he must be punished by prison and church repentance, but if he then marries her and takes her as his wife, then in this case he should not be fined" (Черкашина 2013, 9). These rules applied only to the unmarried, but did not affect the fate of children who appeared as a result of adultery" (Черкашина 2013, 9-10).

In other words, Peter's legislation touched upon the problem of illegitimate children not within the framework of civil law, but only in the context of criminal law – establishing punishment for extramarital affairs; the father of an illegitimate child was obliged to support (according to his material capabilities) the child and his mother. He was awaited by punishment in the form of church repentance and imprisonment, which he could avoid only by marrying the mother of his illegitimate child (Крылова 2016, 38; ПСЗРИ 1830, № 3006, гл. XX, арт. 176; 25, № 3485, кн. V, гл. XVI, п. 122).

[5] For example, Golitsyn – Litsyn, Vorontsov – Rontsov, Repnin – Pnin, Elagin – Agin, and so on.

As you can see, the situation was explained by not only the class status of Sergei Dmitrievich Cantemir and the fact that his family did not accept the foreign woman and their children. We dare to assume, it is quite likely that, being a military officer, he understood that he would incur criminal punishment for failing to fulfill his obligations to his illegitimate children, since their mother was a foreigner, did not own any property and could in no way support either herself or children.

Thus, the state policy regarding illegitimate children of nobles at the beginning of the 18th century came into conflict with the interests of the estate as a whole. The issue of the status and rights of illegitimate children of nobles was especially acute, since it was associated not only with Christian morality and the honor of a noble, but also with the inheritance of noble dignity, family property, rights and privileges. Fearing to encourage extramarital affairs, the state in every possible way prevented the inclusion of illegitimate noble children both in the families of their parents and in public structures. For the same purpose (as mentioned above), illegitimate children were deprived of the right to bear the father's surname and inherit the family property (Крылова 2016, 38-43).

On the census carried out in 1744, the question was raised of where to attribute illegitimate children brought up by landowners. Although the legislation gave the right to such children, upon reaching the age of majority, to choose where to be recorded, "those who really live with their former educators, who raised them from infancy, educated, taught and supplied them with clothes, should live forever with them, like serfs, and they should be registered for those by whom they were brought up". Since illegitimate children of nobles, born because of relations with serf women (in particular, domestic servants), were most often brought up in the landowner's house, this decree somehow determined the status of illegitimate noble children (Крылова 2016, 38).

Since we do not have direct evidence of how the relationship between Sergei Dmitrievich Cantemir and his captive Turkish woman developed, we resorted to the analysis of indirect facts from written sources, which made it possible to partially reproduce in chronological order the events that reflect this story.

It is known that in the period of 1735-1739 Sergei Dmitrievich Cantemir took part in the

Russian-Turkish war; this is evidenced by family correspondence between the Cantemirs. In particular, in a letter from Constantin Dmitrievich Cantemir to his brother Antiochus, dated August 6, 1737, he writes: "Our brother Sergei is with the army, and three days ago I received a letter from him: thank God, he is healthy" (Заболотная 2018, 214). In a letter dated September 29, 1737, Maria Dmitrievna writes to Antiochus that "Brother Sergei, it seems to me, is now near Nizhny, where they are quartered, and I hope that he will arrive soon, because a decree has been issued allowing the officers to return home before 15 March" (Заболотная 2018, 222). In these lines, we find reliable confirmation that Sergei Dmitrievich was supposed to return to his homeland in the spring of 1738, and she is clearly talking about Nizhny Novgorod.

Judging by the correspondence, having returned from the war to Russia, Sergei Dmitrievich was in no hurry to go home to Moscow, where his brother Matvei Dmitrievich and sister Maria Dmitrievna lived, but went to St. Petersburg. In a letter dated December 4, 1738, Maria Dmitrievna already informs Antiochus Dmitrievich: "I believe that Prince Sergei wrote to you in detail from St. Petersburg" (Заболотная 2018, 234). It is quite possible that he did not go to Moscow for the reason that his house on Pokrovka burned down a year earlier (1737), along with the houses of his brother and sister. In addition, the question arises: maybe he was hiding his Turkish woman. Perhaps, having arrived in St. Petersburg, he lived with her away from the family, which would definitely not approve of the choice and decision of Sergei Dmitrievich to introduce a rootless foreigner into the family. He did not communicate with his brother Constantin Dmitrievich and his wife, Princess Anastasia Dmitrievna Golitsyna[6], therefore, undoubtedly, in St. Petersburg, his private life was not subject to moral pressure and interference from his relatives and friends.

It is possible that Sergei Dmitrievich went to St. Petersburg in order to personally attend the trials related to his stepmother, Anastasia Ivanovna, Princess of Hesse-Homburg, and his brother Constantin Dmitrievich, because of his father's inheritance. To support his family, he was in dire need of money, and the successful completion of a long-term lawsuit predicted a solution to financial problems. The difficult financial situation of Sergei Dmitrievich after returning from the war and his life instability is evidenced by a letter from Antiochus Dmitrievich, from Paris, to his sister Maria Dmitrievna, dated April 5, 1740, in which he complained that their brother often borrows money and does nothing to change the situation: "Brother Sergei would have done very well if he had not been so careless: one should not constantly expect help from others. If he wanted to bother, he could easily get a promotion, and land, which we should add to complete the favor of the empress, then we could all receive more income" (Майелларо 2002, 48-52).

Unfortunately, we only assume such a combination of circumstances, since the sources do not allow us to clarify in detail all the conditions of his stay in St. Petersburg. However, without a doubt, in the period from 1737 to 1741/1744, he lived with his beloved and did not abandon her. It is surprising that, already at a mature age of 35/36 years, Sergei Dmitrievich did not dare to go against the family, the foundations of society and did not dare to legitimize his relationship with a Turkish woman, and to provide children with a decent life.

Information regarding the birth of the eldest daughter, Elena, in our opinion, is also rather contradictory. Probably, it is wrong to say that she is the first and the eldest, because it is not known whether there were any children stillborn or who died in early infancy before her. According to the biographical data available to Beer, the first daughter, Elena (Aliona)[7], was born on May 19, 1741 (Беер 1783, 328). This erroneous date is widely cited by the cantemirologists and has given rise to another series of myths. In the light of new

[6] Anastasia Dmitrievna Cantemir (10/15/1698 - 1746), daughter of Prince Dmitry Mikhailovich Golitsyn (1665-1737) and Anna Yakovlevna Odoevskaya, wife of Constantin Cantemir. According to Maria Cantemir, this relationship "brought a lot of grief to the family". Due to the high position of Anastasia's father, a member of the Supreme Privy Council, her husband, Constantin, was appointed the sole heir to his father's estates by the decision of the Supreme Council of May 13, 1729. Constantin refused to divide the property between his brothers and Maria, and did not give their stepmother, Anastasia Ivanovna, her ¼ share of the inheritance from her late husband. The lawsuit and family feud lasted for many years, until the 1740s.

[7] In some documents, the daughter of Sergei Dmitrievich Cantemir signed as Aliona Sergeevna. Although these are completely different names, until now the name Aliona is considered a folk form of the name Elena.

documents found in the RGADA, this information is completely refuted.

In particular, in the documents of a later period, 1769-1770, Elena in the "Question Points of the Moscow Ecclesiastical Consistory" to the first question: "How old are you, Elena, do you [...] have a father and mother [...] and who they are, and where they are, whether they are alive, and legally or illegally they gave birth to you?", answered that: "She is twenty-seven years old, but she doesn't remember it exactly. Her father is Prince Sergei Dmitrievich Cantemir. The prince is still alive, but her mother died when Elena was a child. She, Elena, does not know if she was born in a legal or illegal marriage"[8].

As can be seen from this document, Elena Sergeevna answers that she is 27 years old. Based on these data, we deduct that Elena was born not in 1741, but in 1743-1744. She also emphasizes that she is of high class; she comes from a princely family – her father is Prince Sergei Dmitrievich Cantemir. As for the mother, she does not name her and refers to the fact that her mother died in her infancy, that is, in other words, she does not remember her. When asked if she was legally born, again, Elena's answer is streamlined and evasive – she does not know (sic!). Surprisingly, her father was still alive, but she did not know the answers to the questions who her mother was and whether she was born in a legal marriage.

However, returning to the original question about Sergei Dmitrievich Cantemir's extramarital affairs and the fate of his illegitimate children, the question arises why he did not use legal clichés in order to, if not legalize relations with the Turkish woman, then at least legalize the status of his children as worthy, direct heirs. Despite the imperfection of the legislative system and the negative attitude of society, there were several possibilities not to deprive illegitimate children of the right to inherit from their father. First, there was the 1716 law requiring fathers to support their children born out of wedlock. Secondly, since 1744, the nobles could write a petition to the Empress that children born by them out of wedlock could inherit their father or mother on an equal basis with legitimate children.

Judging by well-known sources, Sergei Dmitrievich Cantemir took an ambivalent position. On the one hand, he took care of his daughters, raised them, gave them an education for girls that was allowable in those times, but, on the other hand, he did not make any attempt to legalize marriage with a foreign woman and officially recognize the children.

The thesis that he had a difficult financial situation does not find confirmation either. In the period of the 40-50s, Sergei Dmitrievich was a fairly wealthy person, because he received (along with his brother Matvey Dmitrievich Cantemir) an impressive part of the movable and immovable property that they inherited after the death of two siblings, Antiochus (1744) and Constantin (1747) and their sister Maria (1757)[9]. In addition to estates and villages, Sergei Dmitrievich owned a huge library (including books and manuscripts of Antiochus (Шимко 1891, 18; Заболотная 2018, 109), a rich family art gallery (including imperial portraits of Peter I and Catherine I), silver cutlery and porcelain ware (objects of family pride), a collection of watches, weapons, precious things inlaid with diamonds, rubies, pearls, and so on. An inventory of things of Prince Sergei Cantemir in a Moscow house dated 1749[10], as well as an inventory of the house for 1780[11], indicate that he was far from poor.

Unfortunately, we do not have sources that would allow us to consider the relationship between Elena and her father from her birth to adulthood, as well as by whom and where she was brought up. The first educational home for illegitimate children was established only in Moscow, in 1763, and opened only in 1764. The founder and first chief trustee of the Moscow Orphanage was Ivan Ivanovich Betskoy (1763-1795) (Демская 1990-1992, 34-48). Ironically, he himself was the illegitimate son of Field Marshal Ivan Yuryevich Trubetskoy and the half-brother of Anastasia Ivanovna of Hesse-Homburg, that is, a relative of the Cantemirs. However, unlike the Cantemir family, where siblings did not communicate and did not maintain family ties for years, I.I. Betskoy was always in a deeply close, trusting relationship with his half-sister and took care of his niece Ekaterina Dmitrievna Golitsyna with great love and responsibility.

[8] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheets 1-2rev. (1773).

[9] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheets 358-3582rev.-359.

[10] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 867, Sheets 1-1rev.-2.

[11] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 1882, Sheets 80-84.

In our opinion, the banal and widespread opinion that the daughters of Sergei Dmitrievich were brought up at the monastery is a complete myth. Documents definitely refute this stereotyped judgment. In the process of studying Fond 1374 (Cantemir) in the RGADA, we discovered a unique, previously unexplored document, the "Inventory of the dowry of Prince Sergei Dmitrievich Cantemir's daughter"[12], which indicates that the eldest daughter was married, and Sergei Dmitrievich gave a rich dowry for his daughter. This source, firstly, testifies that if the girls were brought up in a monastery, then the father would leave them there to serve God, and would not try to adequately arrange their personal lives. Secondly, the dowry inventory made it possible to see the attitude of the father towards the daughter when she was already getting married, and to consider the question of her social status.

In this context, we would like to note that in the 18th century, the dowry, and especially its size, clearly testified to the social origin of the girl (or woman in the case of remarriage), and in marriage it determined her property and legal status in the family and society. It was given to the bride by her parents (or close relatives) and included both movable and immovable property. Most often, the dowry belonged entirely to the woman and was considered inalienable. However, sometimes, in practice, a woman, along with her dowry, came under the full authority of her husband and lost the right to dispose of her property.

In order to ensure the protection of a woman's right to own her dowry, during the betrothal, an inventory of the dowry ("ryadnaya zapis") was drawn up, that is, a kind of marriage contract, which was concluded in the presence of witnesses. Therefore, the dowry inventory is rightfully considered an exceptional historical document in the study of the history of everyday life, women's history, and so on, since it contains unique information about the social, legal, family and property status of women in the era under study.

Sergei Dmitrievich Cantemir married his eldest daughter, Elena, on May 31, 1759 (Беер 1783, 328), when she was very young, at the age of 15-16, to Dmitry Fedorovich Alfimov, who in 1767-1780 was a collegiate councilor, second deputy governor (vice-governor) of the Moscow province. The document dated May 26 contains a complete inventory of the dowry: "gave a dowry for his daughter: diamond items worth three thousand six hundred and seventy rubles, including a snuff box and a gold watch; silver dishes and various silver cutlery [...] weighing one pood twenty funty, various women's dresses for a thousand rubles, and a bed blanket, men's and women's shirts, and other linen worth 1400, beds for eighty rubles with bed linen at a cost of two hundred and fifty rubles, a carriage with two horses with blinkers, at a cost of five hundred and fifty rubles, various chinaware for fifty rubles, and eight thousand rubles for the purchase of villages. All of the above dowry with money for FIFTEEN THOUSAND rubles"[13].

In one of the partially preserved documents, with the exception of the listed items, three Parisian tablecloths with 35 Parisian napkins, books, portraits, icons, and other things are mentioned[14]. Most likely, these things were inherited from the brother Antiochus Cantemir.

In the above inventory, of interest is not only to a detailed list of things, household items, jewelry, etc., but also to what amount they are valued. In this regard, it is precisely these components of a private act that are of great importance for researchers in the history of private life.

If the dowry inventory is classified as a source, then it is, firstly, not only a historical, but also a legal document. The registration of each item and the indication of its appraised value constitute the main function of this document, since the appraisal of property indicated in the inventory becomes the legal guarantor of the legal field of a woman in the system of family and property relations, that is, in this way her property and social status is fixed.

Secondly, the financial position of a woman in the family also marked the boundaries of her social and legal identity in society. A woman with a rich dowry was initially protected by the family she came from. A high, noble origin guaranteed a woman a certain freedom and economic independence in a future family.

[12] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheet 53.

[13] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 89, Sheets 1-2rev. (May 26, 1759).

[14] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 89, Sheets 1-2rev. (May 26, 1759).

Thirdly, this source allows researchers to look into the little-studied area of the history of everyday life and lifestyle. The given inventory of the dowry testifies that Sergei Dmitrievich Cantemir allocated to his daughter Elena both movable property and a large sum of money for the purchase of real estate. In addition to jewelry ("gold and diamond things", "with corundum gems and emeralds"), clothes and household items ("dresses, shirts", "bed blankets", "silver cutlery", "golden snuffbox", "golden watch"), a carriage with two horses, she was given 8,000 rubles in cash as a dowry "for the purchase of villages"[15].

It is known that Sergei Dmitrievich Cantemir owned estates, including estates inherited from the late brothers Constantin and Antiochus and sister Maria. Why he decided to give his daughter as a dowry money for the purchase of villages, and not give her part of his own real estate, we do not know. There were no legal norms or prohibitions on this officially. In addition, the illegitimate daughters of Sergei Dmitrievich were the only granddaughters of Dimitrie Cantemir. There were no other legitimate heirs besides them. Constantin, Matvei, Maria Cantemir and Ekaterina-Smaragda Golitsyna (née Cantemir) had no children, they all died childless. Antiochus Dmitrievich had two illegitimate children in Paris (son Antiochus and a daughter), who, while they were alive, were cared for by Maria, Sergei and Matvei (Zabolotnaia 2020, 19-29).

In addition to Sergei Dmitrievich Cantemir himself, the inventory was signed by numerous witnesses, which gave the document full legal force. Interestingly, among the signatories who witnessed this inventory, there is no Matvei Dmitrievich Cantemir, the only surviving by that time of all the compiler's siblings.

Summarizing the above, we consider it necessary to note that, judging by the dowry given to Elena, Sergei Dmitrievich treated his daughter sincerely, caringly and with paternal love. Despite all the circumstances, he gave his daughter a rich, worthy dowry. Thus, he not only demonstrated his attitude towards her, but also fulfilled his paternal duty.

His special attitude towards his daughter is also evidenced by subsequent events in the life of Elena Sergeevna Alfimova, connected with the dissolution of her marriage with Dmitry Fedorovich Alfimov. Moreover, it was she who initiated the divorce, and did it under the patronage of her father. This is evidenced by a series of archival documents from the RGADA, the so-called "In the case of the Alfimovs' divorce"[16].

10 years after the marriage, Elena Sergeevna decided to terminate the family ties and leave her husband's house, which at that time was an unheard-of impudence on the part of a woman. The wife did not have the right to leave the house without the permission of her husband, and an unmotivated absence of more than three days was a reason to divorce and expel her from home without property.

The step of Elena Sergeevna, according to sources, was not only desperate, but also decisive. We dare to assume that she was able to make such a defiant and bold decision due to the fact that her father, Sergei Dmitrievich, came to her defense and supported her intention, and did not take the father's volitional decision, traditional for those times, to prohibit his daughter from divorcing her husband.

The testimony of Elena Sergeevna in the Moscow Ecclesiastical Consistory[17], recorded from her words, in which she personally testified to the reason for her break with her husband, has been preserved: "Last year, on February 3, Elena left the house of her husband, Collegiate Councilor Dmitry Fedorov Alfimov, [...] for the house of her aforementioned father, Prince Sergei Cantemir, because the said husband oppressed and offended her in every possible way [...] and then she left for her Kursk estate, the village of Ukolovo[18], where she continued to live for about a year after that"[19].

As can be seen from the content of the above document, Elena Sergeevna testifies that she was deeply unhappy in marriage and that further living with her husband was unbearable for her. Constant beatings and humiliation from her husband forced her to leave home to her father and settle in the Ukolovo family estate, where

[15] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheet 53.

[16] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 97, Sheet 1-1rev. (1771). The case of the Alfimovs' divorce; RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev.; RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 1; RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheet 53.

[17] The uniform name, the Ecclesiastical Consistory, was established by the Decree of the Most Holy Synod on July 9, 1744.

[18] Currently, the village of Ukolovo is part of the Kursk Oblast.

[19] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 1.

she spent a year. The testimony also says nothing about the common children of the spouses, which greatly facilitated the dissolution of the marriage. The above evidence confirms that the relationship between the Alfimovs was difficult and the desire to leave was mutual. During the year (1769-1770) there was not a single attempt on the part of Dmitry Fedorovich Alfimov to return his wife back home. He never came to Ukolovo to talk to his wife or her father in order to settle the intra-family conflict.

A year later, Elena Sergeyevna left her father's estate for St. Petersburg, and in her personal testimony she justifies her stay in St. Petersburg with malaise and illness: "For her own needs, she left for St. Petersburg for more than a year, and for how long she does not remember exactly, and during her stay there she was ill"[20].

The truth about the state of health of Elena Sergeevna and the purpose of her stay in St. Petersburg is not known to us for certain. But, as it turned out, a year after leaving her husband's house, i.e., in 1770, Elena Sergeevna left for St. Petersburg not just because she needed to improve her health.

From later documents, namely from the protocols regarding the divorce proceedings, we learn about completely different events in her personal life. In particular, in one of the documents dated 1773, we find directly opposite information about the period of her stay in St. Petersburg. She was far from being sick and did not burden herself with medical procedures. In fact, in 1770, Elena Sergeevna cohabited with the adjutant of the infantry regiment, Ivan Mikhailovich Kozmin [...] in an unknown apartment"[21], and on December 14, 1771, i.e., a year later, "she gave birth to a baby in St. Petersburg, named Cleopatra [...]"[22], and does not remember, "in which particular church the priest [...] gave the baby a name, [...] and does not remember the rite of baptism, [...] and the cleansing prayer. [...] And last year, 1772, on January 7, the child died, [...] and, she, Elena, besides this adjutant Kozmin, had no children from other men, and she and the late adjutant Kozmin had no more children, except for the aforementioned son Peter and this daughter Cleopatra. In St. Petersburg, she lived in sin"[23].

As can be seen from the above document, a year after leaving her husband in 1769, in the period of 1770-1772, Elena Sergeevna, while still legally married to Dmitry Fedorovich Alfimov, actually cohabited in St. Petersburg with another man, and bore him two children: son Peter and daughter Cleopatra. The daughter died three weeks after birth. Son Peter, judging by the chronological presentation of events, was the eldest, i.e., born before the daughter. And although the children were born out of wedlock, they were baptized. In 1773, when Elena Sergeevna testified in the Moscow Ecclesiastical Consistory about a divorce, her cohabitant, adjutant Ivan Mikhailovich Kozmin was mentioned as deceased. Unfortunately, nothing is said about their son Peter, which indicates that he, obviously, also died.

According to the moral foundations of those times, the cohabitation of a married woman with another man was called adultery (and nothing else), and children born in these relationships, and not in a marriage consecrated by the church, were considered born in fornication. In the minutes of the survey of the Moscow Ecclesiastical Consistory, the relationship between Ivan Mikhailovich Kozmin and Elena Sergeevna was designated as "adultery"[24].

Restoring events in a logical and chronological sequence, the extraordinary activity and enormous efforts of Elena Sergeevna to get a divorce are amazing. By 1771 she had a son Peter, she was already pregnant with her second child (daughter), but firmly and decisively fights for the right to get a divorce, remarry and secure the future of her children. Living in fornication, she decides to take a desperate step – to turn to the highest authority, to personally ask the empress for permission to get a divorce.

In her appeal to Empress Ekaterina Alekseevna, she does not say anything about the true state of affairs, but emphasizes that life with her official spouse is unbearable.

In particular, in a document dated March 21, 1771, "On the appearance of Alfimova in the Moscow Ecclesiastical Consistory in the case of

[20] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 1.
[21] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 2.
[22] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 2.
[23] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 2-2 rev.
[24] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 103, Sheet 2rev.

a divorce from her husband"[25], Elena Sergeevna asks the empress for permission to divorce and motivates this only by the fact that her husband is a tyrant, refers to her disrespectfully, derogatorily and insultingly: "Most Serene Sovereign Grand Empress Ekaterina Alekseevna, Autocrat of All Russia, Most Gracious Tsarina, Elena Sergeeva Alfimova asks you humbly, and this is what my petition is: on the occasion of the unfortunate circumstances of my case pending in the Moscow Ecclesiastical Consistory, I ask you for a divorce from my husband, Collegiate Councilor Dmitry Alfimov, because of his incessant oppressing and insults; he causes me more and more grievances"[26].

In addition to the fact that living together with her husband was unbearable and she suffered beatings from him, Elena Sergeevna argues that she is a full-fledged mistress of her possessions, and her husband uses the income from her villages and ruins her fortune: "And most of all, I cannot tolerate the oppression of my own villages"[27].

According to the legislation of those times, the husband did not have the right to use his wife's property for personal gain without her consent. And to bring the spouse to ruin was unforgivable and could have been a reason for the dissolution of the marriage.

Therefore, in the petition addressed to Empress Ekaterina Alekseevna, Elena Sergeevna asks that the case be considered in the Collegium of Justice "for ruin caused without my fault, and order the State Collegium of Justice to consider the case, since my husband acted against the law [...]. The petition was signed by Aliona Alfimova"[28].

First of all, we should pay attention to the fact that Elena Sergeevna petitioned directly to the empress, this indicates her high social status. The legal field of a woman in the intention to dissolve a marriage and apply to the appropriate authorities was rather limited. Elena Sergeevna positions herself as a princess and for resolving a far from simple family situation uses her privilege to apply to a higher authority, to the patronage of the empress.

The fact that Elena Sergeevna was proud of her origin and emphasized her noble position is confirmed by a fragment of one of her letters to her father, Prince Sergei Dmitrievich Cantemir. In this letter, she turns to her father for help, asking him to confirm her ownership of the villages and peasants: "Dear Father Prince Sergei Dmitrievich ... I ask you, my parent, [...] [to show] the register and the full number [...] in possession [...] serfs of noble Aliona Sergeevna"[29].

We dare to assume that Elena Sergeevna's husband tried to abuse the fact that she was illegitimate in the Cantemir family, and therefore he allowed himself the liberty to treat his wife rudely and disrespectfully. However, from the fragment of the above letter it is unequivocally clear that, firstly, Elena Sergeevna considered herself "noble", i.e., woman of a princely position. Secondly, she addresses her father very respectfully and with special reverence, which once again confirms our assumption of a warm and deeply sincere relationship between them. Thirdly, she asks her father, as her main protector and patron in a long litigation, to confirm the register of her personal possessions and property. Of course, it was about the inventory of her dowry, which, as she testified earlier, her husband illegally usurped.

An analysis of the documents shows that the divorce proceedings, which lasted several years, were complicated by mutual accusations, but also by Dmitry Fedorovich Alfimov's attempts to reconcile. It is surprising that in 1769, on February 3, when Elena Sergeevna left the family, the husband did nothing for a year, and four years later, on January 7, 1773, he agreed to resolve the conflict and save the family, but his wife rejected his proposal stating that she does not love him.

So, in the question points of the Moscow Ecclesiastical Consistory, Elena answered the 5th question, "Was there reconciliation with her husband?", answered: "Although her husband agreed to reconciliation, she, not agreeing to this, and not loving her husband, has no inclination for that [...]. She, Elena, gave truthful testimony [...]. The record was signed by Elena Sergeeva Alfimova"[30].

[25] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev; RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 97, Sheet 1-1rev. (1771). The case of the Alfimovs' divorce.
[26] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev.
[27] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev.
[28] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev.
[29] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 101, Sheet 2.
[30] RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 99, Sheets 1-2rev.

We dare to assume that in this case we are talking about the deep personal drama of Elena Sergeevna. Her personal life is a clear illustration of the tragic fate of a woman of those times. Despite all the prohibitions, public opinion and moral principles, in spite of all circumstances, she tried to change her life: she left her hated husband, ran away with her beloved man, gave birth to children from him and all these years fought for her freedom and the creation of a new family. As can be seen from the above, her main and most reliable support in her struggle was her father.

In her address to the empress, Elena Sergeevna says nothing about her children. This is not surprising. Having lost her children and her beloved, she still did not want to continue living together with her hated husband. The strength of spirit and the incredible will of Elena Sergeevna to the freedom of life choice are striking. Despite the fact that she was born out of wedlock and this fact probably left an imprint on her fate, she still never positioned herself as a woman of low birth, but on the contrary, she always emphasized her noble status as a princess, the daughter of a prince of the famous Cantemir family. In a way, she was a model woman who fought for freedom of choice. Even the tragic ending – the loss of children and a beloved man, did not stop her. She insisted on a divorce, because she did not want and could not return to her former life in a legal marriage, on the one hand, good-looking, and on the other, ostentatious, feigned and hypocritical.

Conclusions

Summarizing the above events and facts from the private life of our heroes, Sergei Dmitrievich Cantemir and his illegitimate daughter Elena (Aliona) Sergeevna Alfimova, we would like to note that we attempted to open the curtain into a deeply closed zone of private and personal. Due to certain circumstances, we allowed ourselves to intrude into a sphere that people most often hide. At this stage of the study, the sources of the era did not give us the opportunity to answer many questions.

Firstly, in the end, we do not know for what reasons the marriage of Sergei Dmitrievich Cantemir was not legal, and the children did not receive the status of legal heirs. As noted above and we dare to assume, most likely, for class reasons, the Cantemir family did not allow him to marry a foreigner.

Secondly, under all these difficult circumstances, Sergei Dmitrievich Cantemir did not abandon his illegitimate daughter, gave her an excellent education in a boarding school, and subsequently married her off and provided her with a generous and worthy dowry. Despite the fact that documents about personal and private life in the 18th century are rather scarce and fragmentary, in this case we have an exceptional and unique example of a deeply touching story of the relationship between a father and his illegitimate daughter.

Thirdly, the life story of Elena (Aliona) Sergeevna Alfimova, with her difficulties, love affairs, deep personal tragedies and disappointments, is still a clear example of an extraordinary woman (daughter-wife-mistress-mother), who, by virtue of limited family and social conditions, desperately fought for her personal happiness. In this difficult, extremely difficult struggle, weighed down by the patriarchal moral foundations of those times, her father gave her courage, strength and determination.

Finally, fourthly, it is interesting that Constantin Dmitrievich, Matvei Dmitrievich, Maria Dmitrievna Cantemir and their half-sister Ekaterina-Smaragda Golitsyna did not have their own children. All of them died childless. The only exception is Antiochus Dmitrievich, who also had illegitimate children (son Antiochus and a daughter). However, unlike the daughters of his brother Sergei, his children were supported while they were alive. The ambitious Cantemir family did not accept Sergei Dmitrievich's daughters, considering them bastards and unworthy heirs. Perhaps if they were sons, the family would treat them differently. Nevertheless, in the end, it was they, Elena and Avdotya, the granddaughters of Dimitrie Cantemir and Cassandra Cantacuzino, who remained the only successors of the Cantemir dynasty, and their life history has not yet been fully studied. However, in our opinion, this unknown, deeply personal and far unknown side of the history of the Cantemir family can be the subject of a separate study.

Annex no. 1

May 26, 1759. – Inventory of the dowry given by Sergei Dmitrievich Cantemir to his illegitimate daughter Elena. Dowry – movable and immovable property for 15,000 rubles

In 1759, on the twenty-sixth of May, I, Captain Lieutenant of the Preobrazhensky Life Guards Regiment, Prince Sergei, son of Prince Dmitry Cantemir, betrothed my daughter Elena to Major Dmitry, son of Fiodor Alfimov. As a dowry to her, for God's blessing, I first give the icon of the Christ Pantocrator and the icon of the Most Holy Theotokos, both in carved silver gilded rizas with gemstones, and also as a dowry to my daughter I give: diamond things worth three thousand six hundred and seventy rubles, including a gold snuffbox and a gold watch; and also silverware and various silver cutlery weighing one pood and twenty pounds and worth a thousand rubles; various women's clothing, a bed blanket, men's and women's undershirts and other linen at a cost of one thousand four hundred and eighty rubles; beds with bedding worth two hundred and fifty rubles; a carriage with two horses with blinders worth five hundred and fifty rubles; various chinaware with cutlery worth fifty rubles, and eight thousand rubles for the purchase of villages. All of the above dowry with money for fifteen thousand rubles.

This inventory was compiled by the Lieutenant of the Preobrazhensky Life Guards Regiment, Prince Sergei, the son of Prince Dmitry Cantemir, who gives his daughter Elena in marriage to Major Dmitry, the son of Fiodor Alfimov, first gives her holy icons as a blessing from God, and as a dowry, diamond things, silverware [...] and other dowry in the amount of fifteen thousand rubles. The inventory was signed by Prince Alexander Dolgoruky. 7 witnesses were witnesses and signed.

No. 735 in the receipt-book
No. 332

1759 год, мая 26. – Опись приданного, выданного Сергеем Дмитриевичем Кантемиром своей внебрачной дочери Елене. Приданное – движимого и недвижимого имущества на 15.000 рублей

Года тысяча семьсот пятьдесят девятого, мая двадцать шестого дня, лейб-гвардии Преображенского полка капитан поручик, князь Сергей, княж Дмитриев сын, Кантемир, сговорил я дочь свою девку Елену в замужество за майора Дмитрия, Федорова сына, Алфимова. А за нею пишу вначале Божие Милосердие, а именно – образ Господа Вседержителя, Образ Пресвятой Богородицы, на обоих венцы и резьба серебряные и вызолоченные с венцах яхонотовы, да приданого за нею дочерью своею дал: а именно, алмазных вещей ценою на ТРИ ТЫСЯЧИ НА ШЕСТЬСОТ НА СЕМЬДЕСЯТ рублев (3670), в том числе табакерка и часы золотые; и серебряные посуды и разного серебряного прибору и столовому нахтевшу весом одного пуда двадцать фунтов ценою, на тысячу рублев разного женского платья, и кроватное одеяло, мужских и женских рубахи, и прочего белья ценою на ТЫСЯЧ НА ЧЕТЫРСТА (1400), на восемьдесят (80) рублев кровати с прибором ценою в двести пятьдесят рублев (250), карету за дву лошадей с шорами, ценою пятьсот пятьдесят (550) рублев, разные фарфоровые посуды с прибором на пятьдесят (50) рублев, да на покупку деревень денег восемь тысяч рублев (8000). Всего выше писанного приданого и с деньгами на ПЯТНАДЦАТЬ ТЫСЯЧ рублев (15 000).

К сей договорной лейб-гвардии Преображенского полка капитан поручик князь Сергей княж Дмириевич, сын Кантемира, в [...] дочь [...] Елену в замужество за майора Дмитрия, Федорова сына, Алфимова сговорил и за нее в начале Божье милосердие святые иконы, да приданого алмазные вещи, серебряной посуды [...] и прочего всего приданного в деньгах на пятнадцать тысяч рублев. Написал и руку приложил у сей сговорной князь Александр Долгорукий. Свидетелями были и руку приложили 7 свидетелей.

В приходной № 735
№ 332

Source: RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheet 53. Original, manuscript.

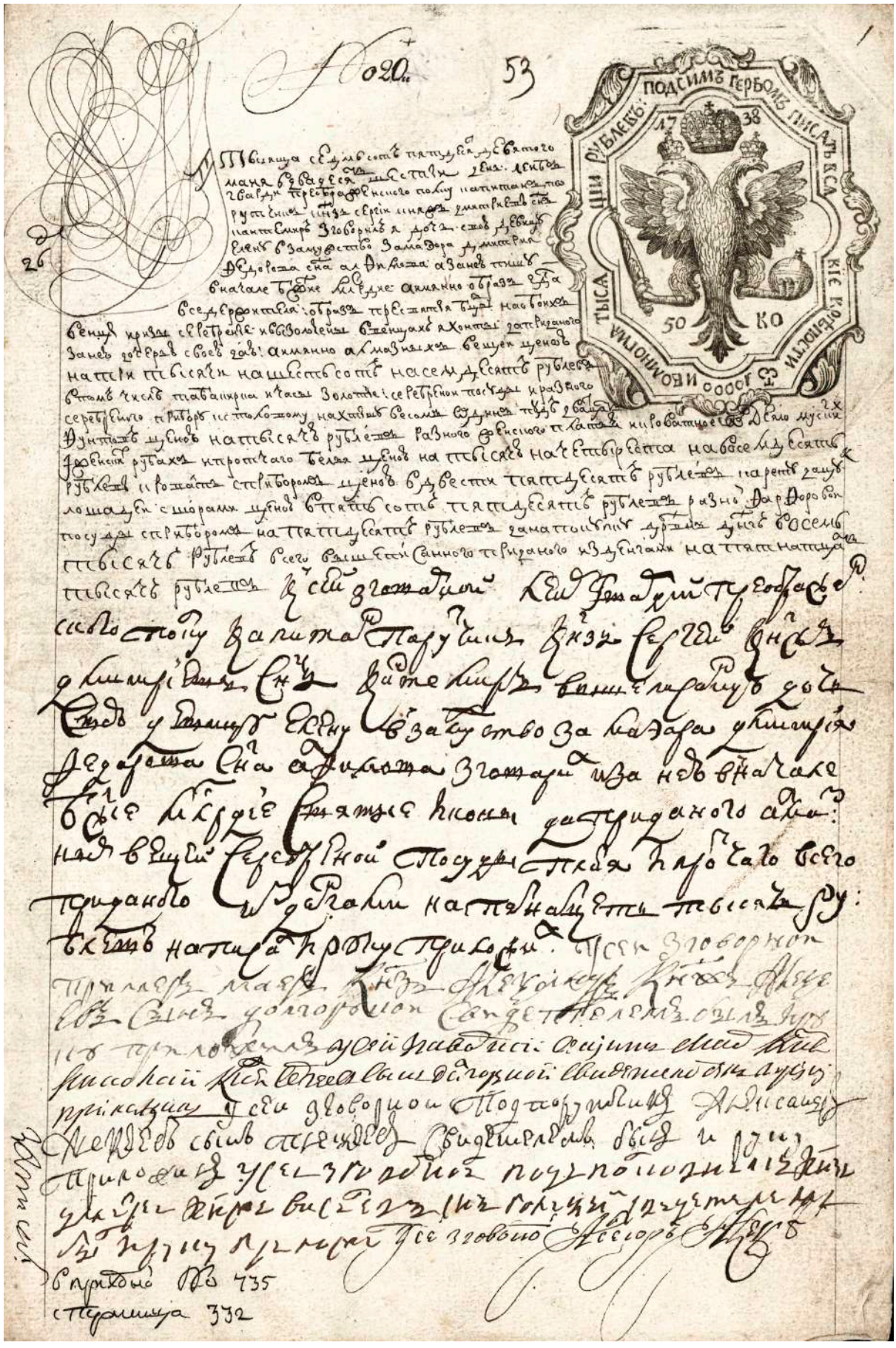
ПОДСИМЪ ГЕРБОМЪ ПИСАЛЪ ЕСА
17 38
ЦІЯ РУБЛЕВЪ
50 КО
ТЫСА
КІЕ КО
ОТНОСИТЕЛЬНА
СССР

Annex no. 2

May 26, 1759. – Registration in the Collegium of Justice of the dowry given by Sergei Dmitrievich Cantemir to his illegitimate daughter Elena

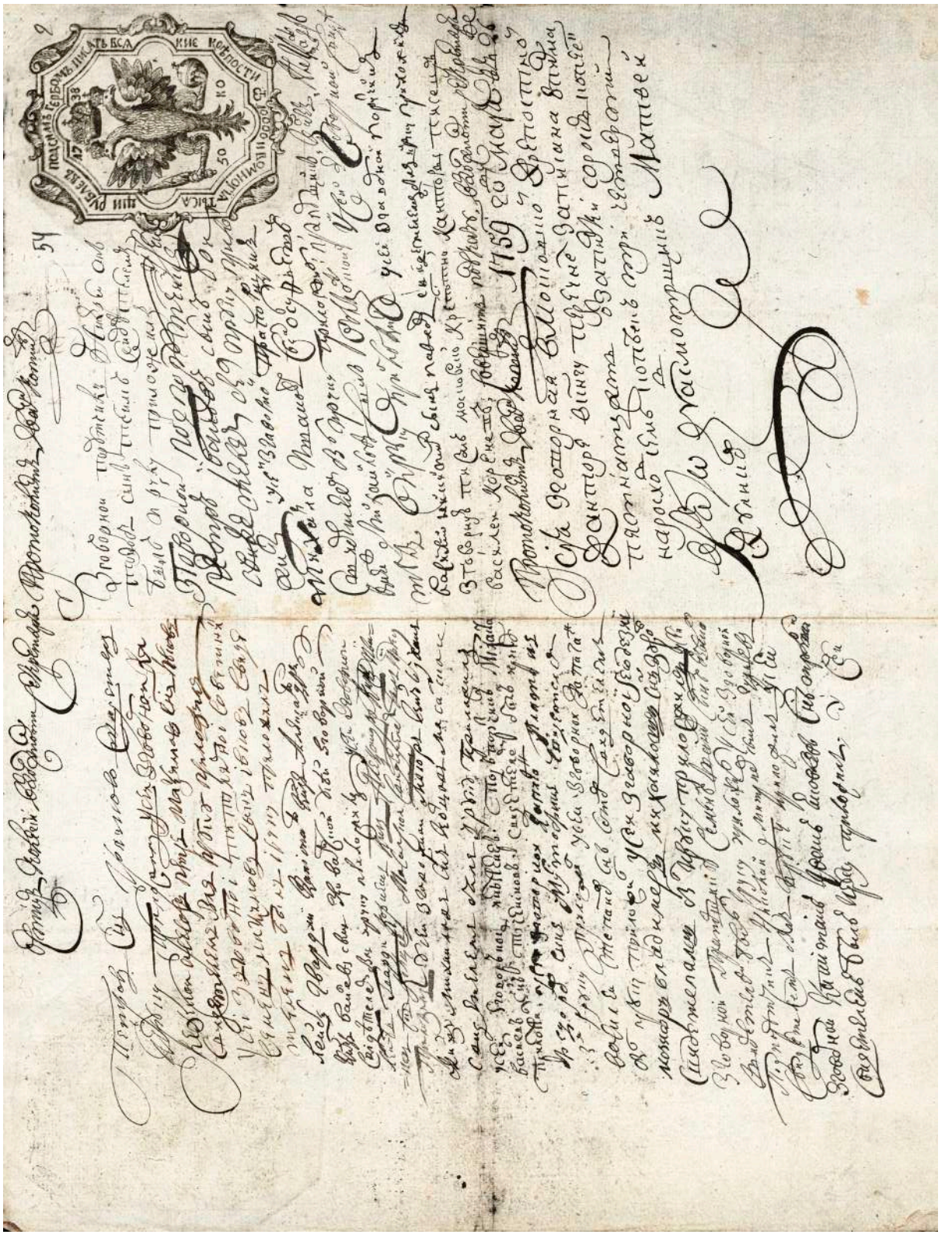

Source: RGADA, Fond 1374, Opis' 1, File 142, Sheet 53. Original, manuscript.

Annex no. 3

Genuine signature of Sergei Dmitrievich Cantemir

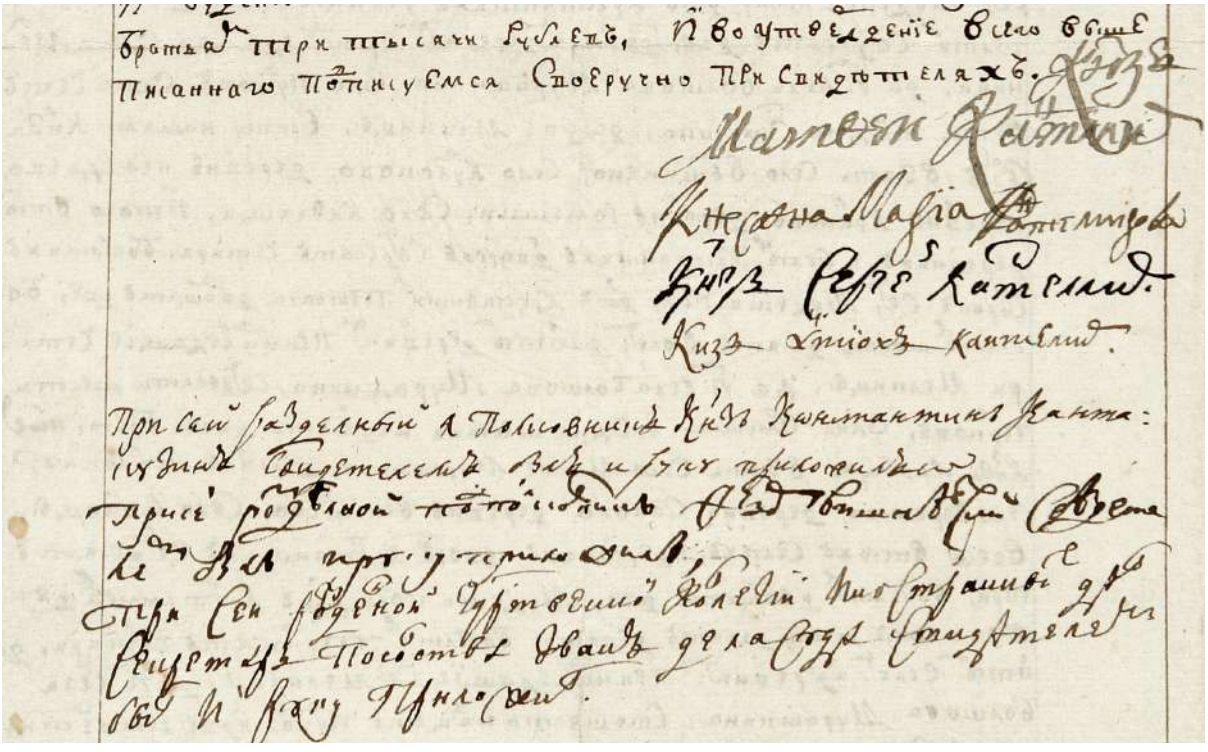

Source: RGADA, Fond 1374, Opis' 2, File 142, Sheet 46-46rev. Original. January 1, 1732

Bibliography

Histoire 1999: Histoire de la vie privée (dirigée par Ph. Ariès et G. Duby), T. III. De la Renaissance aux Lumières. Collection Points Histore (Paris: Éditeur Seuil 1999).

Zabolotnaia 2020: L. Zabolotnaia, The bounds of the private in the life of Antiochus Cantemir: myths, speculations and realness regarding his secret family in Paris. Tyragetia s.n. XIV/2, 2020, 19-29.

Беер 1783: Г.З. Беер, История о жизни и делах молдавского господаря князя Константина Кантемира. Сочиненная Санкт-Петербургской Академии Наук покойным профессором Беером, с российским переводом и с приложением родословия князей Кантемиров. Университетская типография у Н. Новикова (Москва 1783).

Гуревич 1896: И. Гуревич, Родители и дети: с приложением постановлений действующего законодательства, определяющих взаимоотношения родителей и детей. Издание: Я. Канторович (Санкт-Петербург 1896).

Демская 1992: А.А. Демская, История одного забытого завещания. В: Памятники культуры: новые открытия. Письменность, искусство, археология. Ежегодник (Москва: Издательство Круг 1990-1992), 34-48.

Заболотная 2018: Л. Заболотная, История жизни Марии Кантемир в письмах и документах. Серия: Женская история. Издано при поддержке Национальной комиссии Республики Молдова по делам ЮНЕСКО (Кишинэу: Lexon Prim 2018).

Загоровский 1882: А. Загоровский, О незаконных детях по русскому законодательству. Вестник Европы 3, 1882, 379-404.

Загоровский 1909: А. Загоровский, Курс семейного права (Одесса 1909).

Канторович 1899: Я.А. Канторович, Законы о детях. Сборник постановлений действующего законодательства, относящихся до малолетних и несовершеннолетних, с приложением Свода разъяснений по кассационным решениям Сената (Санкт-Петербург 1899).

Кистяковский 1880: А. Кистяковский, О незаконнорожденных (начало): январь и февраль. В: Журнал гражданского и уголовного права. Январь и февраль. Издание Санкт-Петербургского Юридического Общества. Типография Правительствующего Сената (Санкт-Петербург 1880), 35-79.

Крылова 2016: А.А. Крылова, Незаконнорожденные дети дворян в Российской империи: права и социальный статус. Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные науки» 16.4, 2016, 38-43.

Майелларо 2002: Д. Майелларо, Переписка кн. А. Д. Кантемира с сестрой Марией на итальянском языке. 1734-1744 гг. Составители Д. Рицци и А. Шишкин (Салерно 2002).

Мурзанов 2011: Н.А. Мурзанов, Словарь русских сенаторов 1711-1917 гг. Материалы для биографий. Издание подготовил Д.Н. Шилов (Санкт-Петербург 2011).

Неволин 1857: К.А. Неволин, Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. Ч. 1: Введение и книга первая о союзных семейственных (Санкт-Петербург 1857).

Ошанин 1912: М. Ошанин, О призрении покинутых детей (Ярославль 1912).

ПСЗРИ 1830: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е (с 1649 по 12 дек. 1825 г.) в 45 томах (Санкт-Петербург 1830).

Полянский 2013: П.Л. Полянский, Определение правового статуса незаконнорожденных детей в XVII-XIX вв. Вестник Московского университета. Серия 11: Право 1, 2013, 46-61.

Придворов, Иванова 2020: Н.А. Придворов, Н.А. Иванова, Правовое положение незаконнорожденных детей в Российской империи. Социально-политические науки 3, 2020, 181-195.

РБС 1897: Русский биографический словарь. Том VIII. Ибак – Ключарев. Издан под редакцией Председателя Русского исторического общества, промышленник, член Сената Александр Александрович Половцев. Типография: Главного Управления Уделов (Санкт-Петербург 1897), 468-473.

Репина 2009: Л.П. Репина, Новая историческая наука» и социальная история (Москва 2009).

Розанов 1903: В.В. Розанов, Семейный вопрос в России (Санкт-Петербург 1903).

Савелов 1897: Л.М. Савелов, Библиографический указатель по истории, геральдике и родословию Российского дворянства. Издание второе (Острогожск 1897).

Филатов 1883: С. Филатов, Положение незаконнорожденных по русскому законодательству. Друг женщин 9, 1883, 70-62.

Черкашина 2013: Н.В. Черкашина, Законодательная хроника о правовом положении незаконнорожденных детей. Проблемы экономики и юридической практики 3, 2013, 7-19.

Шимко 1891: И.И. Шимко, Новые данные к биографии князя А.Д. Кантемира и его ближайших родственников (Санкт-Петербург 1891).

Istoria necunoscută a unei familii celebre. Secretele vieții private a nepoatei nelegitime a lui Dimitrie Cantemir

Cuvinte-cheie: Șerban Cantemir, Elena (Aliona) Alfimova, viața privată, copii nelegitimi, familie, nepoata lui Dimitrie Cantemir.

Rezumat: În cantemirologia contemporană din Republica Moldova, studiile despre istoria vieții private a membrilor familiei Cantemir sunt puțin elaborate și considerate neprioritare. Până în prezent, acest subiect rămâne în afara unui studiu special. Majoritatea cercetărilor sunt axate pe viața și activitatea politică a personajelor celebre din această familie – Dimitrie și Antioh Cantemir. Viața lor privată și a altor membri este prezentată superficial, fragmentar și pur descriptiv.

Subiectul acestui studiu îl constituie câteva pagini inedite din viața personală a unui personaj feminin puțin cunoscut – Elena (Aliona) Alfimova, născută Cantemir, una dintre nepoatele nelegitime ale lui Dimitrie Cantemir. În bază documentelor recent descoperite în arhivele din Moscova, am identificat o serie de izvoare cu caracter privat, care ne permit să descriem pagini necunoscute din viața familială și privată a lui Șerban Cantemir și a fiicei acestuia. În acest context, o importanță deosebită pentru studiul nostru prezintă documentele care dezvăluie unele detalii din viața privată a Elenei (Aliona) Alfimova, ale relațiilor ei personale cu soțul, tatăl și rudele din partea familiei Cantemir. O atenție deosebită va fi acordată aspectelor necunoscute privind originea, statutul ei social și juridic în familie (tată și soț).

Неизвестная история известной семьи: Секреты частной жизни внебрачной внучки Дмитрия Кантемира

Ключевые слова: Сергей Кантемир, Елена (Алёна) Алфимова, частная жизнь, незаконнорождённые дети, семья, внучка Дмитрия Кантемира.

Резюме: В современной молдавской кантемирологии исследования по истории частной жизни членов семьи не имеют первостепенной, приоритетной важности. Практически до настоящего времени данная те-

матика остается за рамками специального изучения. Исследования ограничиваются фрагментарным или частичным освещением проблемы и носят исключительно описательный характер.

Предметом нашего исследования являются страницы личной жизни малоизвестного женского персонажа – Елены (Алёны) Алфимовой, урожденной Кантемир, одной из внебрачных внучек Дмитрия Кантемира. В частности, нами были выявлены документы приватного характера, которые позволяют увидеть, как складывалась ее семейная и частная жизнь (от заключения брака до бракоразводного процесса). В данном контексте особое значение для нашего исследования представляют подробности ее внутрисемейных взаимоотношений с мужем, отцом и родственниками со стороны отца. Отдельное внимание будет уделено неизвестным деталям ее происхождения, социально-правовому статусу в семье (отца и мужа), а также ее позиционированию в обществе, границам ее социально-правовой идентичности.

26.05.2022

Dr. hab. Lilia Zabolotnaia, The National Museum of History of Moldova, 31 August 1989 St., 121A, MD-2012, Chișinău, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9807-5809, e-mail: lilizab61@gmail.com

БИОГРАФИЯ КУТУЗОВА В СВЕТЕ НЕИЗВЕСТНОГО ДОКУМЕНТА 1769 ГОДА

Александр Пономарёв

К 210-летию кровавого Бухарестского трактата

Ключевые слова: Кутузов, увечье, прошение об отставке, премьер-майор, обер-провиантмейстер, русско-турецкая война 1768-1774 гг., русско-турецкая война 1806-1812 гг., Бухарестский трактат 1812 г.

Стоит признать, что на своей родине имя Кутузова[1] за последние два столетия превратилось в *бренд*. В то же время распиаренное историками, писателями и публицистами имя полководца, дипломата и государственного деятеля покрылось плотным туманом историографических стереотипов (см.: Троицкий 2002, 11-50). Так, например, для русскоязычного читателя (царской, советской и постсоветской России) Кутузов, прежде всего, *гениальный полководец, герой Бородина, защитник полсвета, вождь победителей, избавитель Отечества от шельмы Буонапартия* и т.д. В итоге в массовом сознании сформировался миф о величии, а значит отчасти и о непогрешимости Кутузова. Такая ситуация характерна для тоталитарного общества, где нужны герои, на которых в трудную минуту может положиться страна, а образ полководца-защитника должен мысленно согревать рядового гражданина, который ещё не готов пожертвовать собой ради навязанного ему величественного образа плоховидящего военачальника или недальновидных политиков, живущих ныне.

Огромную роль в создании такого *бренда* и глорификации Кутузова сыграло, прежде всего, государство. Число книг (научных, научно-популярных, художественных, публицистических) о Кутузове, особенно в контексте Отечественной войны 1812 г. (или точнее, франко-русской) помогло этому. Поэты разной степени таланта активно воспевали Кутузова: «Ты не отечества – вселенныя спаситель!». Г.Р. Державин, В.А. Жуковский, А.Ф. Воейков, А.Е. Измайлов, А.С. Пушкин посвятили Кутузову поэмы, басни, оды и даже панегирики. Не последнюю роль в популяризации Кутузова сыграл тот факт, что мемуаристика в среде российского офицерства приобрела массовый характер именно после войны с наполеоновской Францией. Воспоминания, записки, письма стали прочной основой для утверждения, что Кутузов был чуть-ли не единственным спасителем России, а при этом, разумеется, часть славы полководца падала и на мемуариста.

Перестройка (апрель 1985 г.) и формирующееся открытое общество (после 1991 г.) запустили процессы, которые необратимо должны были разрушать любые мифы и созданные, умышленно или нет, стереотипы. Но это долгий и трудный путь, результат которого виден не сразу. Так в последнее время появились публикации о Кутузове, показывающие прославленного полководца с разных сторон (Троицкий 2002; Шишов 2002).

Для граждан Румынии и Республики Молдова Кутузов, с одной стороны, подписант – судьбоносного и трагического для всех носителей румынской идентичности – Бухарестского трактата, именованного в историографии как *акт 1812* (Mischevca 2018, 9), а с другой – никчемный любитель *клубнички*, о чём писали ещё современники полководца и продолжают говорить историки и сейчас (Кассо 1913, 89-90; Ланжерон 2011, 295-412; Ивченко 2012, 174-190).

Это происходит оттого, что у историков и сегодня остались вопросы о роли Кутузова как человека и полководца, в частности в период

[1] Михаил Илларионович Голенищев-Кутузов-Смоленский (5 (16) сентября 1745 г. - 16 (28) апреля 1813 г.) – российский полководец и дипломат, генерал-фельдмаршал и светлейший князь (с 1812 г.). Дата рождения Кутузова остаётся дискуссионной до сих пор, кроме 1745 г. исследователи указывают и 1747 г., и 1748 г.

русско-турецкой войны 1806-1812 гг. Этого могло и не быть, если бы официальная историография год от года не наводила лоск и глянец на этого исторического персонажа. Так, широко известен циничный ответ Кутузова на жалобы валашских крестьян, отягощенных поборами и разорённых войной, о том, что им нечего есть. Полководец, по свидетельству очевидцев, ответил, что у них „остаются глаза, чтобы плакать" (Чичагов 1870, 1525). Военные таланты Кутузова также вызывают вопросы. 27 сентября 1811 г. генерал Н.Н. Раевский писал графу А.Н. Самойлову: «Для меня Кутузов загадка – умён, лукав, знающ, опытен и поступает, как ученик» (Архив 1908, 137). Речь шла о боях российских войск под Журжей (Джурджиу), когда 13 тыс. турок переправились через Дунай на расстоянии пяти вёрст от Кутузова. Полководец дал им укрепиться, а затем, не зная их количества, посылал против них одну за другой роту, батальон, два полка, потеряв при этом знамя (!) и пушку (Архив 1908, 137). Таланты Кутузова как полководца были сильно завышены и относительно Отечественной войны 1812 г., о чём стали появляться новые работы, которые пытаются создать истинную историю этой войны (Понасенков 2018). В целом, российская историография всегда считала итоги русско-турецкой войны 1806-1812 гг. удачными с политической точки зрения, учитывая надвигающуюся войну с Наполеоном, а с другой – недостаточно эффективной, учитывая малые размеры поглощённой территории.

Некая глорификация Кутузова происходит даже у раннего Пушкина, который в период бессарабской ссылки положительно оценивал результат русско-турецкой войны 1806–1812 гг. В поэме «Цыганы» (1824 г.) поэт заявляет о Бессарабии, что это край, «где повелительные грани // Стамбулу русский указал». Несомненно, что имелось в виду установление Россией новой границы по Пруту, согласно решениям Бухарестского трактата.

Ссыльный Пушкин, почти в то же время (1822 г.), одобрял захват империей новых земель и в предыдущие войны, происходившие в XVIII веке. Он писал, что Потёмкину «обязаны мы Чёрным морем и блестящими, хоть и бесплодными, победами в северной Турции (Дунайских княжествах – *А.П.*)» (Пушкин 1949, 15). Это означало не что иное, как сожаление о том, что Россия за две румянцевские войны с турками нисколько не продвинулась на Балканы, а проблема проведения новой российско-османской границы на начало XIX века осталась актуальной[2]. «Бесплодными, ибо Дунай должен быть настоящею границею между Турцией и Россией. Зачем Екатерина не завершила сего важного плана в начале Французской революции, когда Европа не могла обратить деятельного внимания на воинские наши предприятия и изнурённая Турция нам упорствовать? Это избавило бы нас от будущих хлопот» (Пушкин 1949, 15).

С военной точки зрения Пушкин рассуждал довольно здраво и логично, а с политической – нет. Всё потому, что Россия большинство своих завоеваний, полученных «по праву меча», дипломатическим путём закрепить так и не смогла. История русско-турецких войн XVIII-XIX гг. блестящее тому подтверждение. Печально, но слова «ибо Дунай должен быть настоящею границею между Турцией и Россией» принадлежат тому же Пушкину, который во время кишинёвской ссылки страстно желал сражаться за независимость Греции[3], а позже даже осуждал членов «Филики Этерии», которые потерпели поражение в этой борьбе (Левкович 1987, 16-23). С другой стороны, видно, что для тогдашнего общества не были секретом истинные планы царизма, равно как и полученные в ходе войны результаты. Приведённые цитаты отражают не только рефлексии поэта по поводу расширяющейся империи, но и служат маркером настроения тогдашнего общества. Пушкин же в данном случае, в отличие от Льва Толстого, по нашему мнению, выступает уже как «зеркало русской имперской оккупации».

В последующую русско-турецкую войну 1828-1829 гг. один из современников Пушкина, очевидно, имея ввиду далеко не Дунай в

[2] Русско-турецкая война 1768-1774 гг. принесла политически выгодный Кучюк-Кайнарджийский мир, земли между Днепром и Южным Бугом, а война 1787-1791 гг. лишь прибавила к владениям небольшой клин между реками Ягорлык и Днестр. Обе войны дали выход России к Чёрному морю.

[3] Только вот из-за его неплатёжеспособности и неблагонадёжности поэта никуда не брали и в детали заговора не посвящали. О бессарабском периоде жизни поэта, его устремлениях, поисках себя существует довольно обширная литература.

качестве «повелительных граней», откровенничал. «Россия, имея здесь политические и стратегические пределы..., – писал из Кишинёва в апреле 1828 г. дипломат Ф.П. Фонтон, – находится в выгоднейшем положении, ибо может заступиться за порабощённых турками единоверных и единородных народов, не давая поводу к подозрению (sic !) в её намерениях [захватить Константинополь]» (Фонтон 1862, 38). По словам дипломата выходило, что часть единоверных молдаван уже «освобождена», и дело только за «освобождением» греков, румын и балканских славян. Истинные же намерения России, начиная с Прутского похода Петра I в 1711 г., непрерывно состояли в стремлении завоевать Проливы и водрузить православный крест над собором Святой Софии, забив, таким образом, свои «духовные скрепы» по всем Балканам и Анатолии.

Однако вернёмся к русско-турецкой войне 1806-1812 гг. Несмотря на возможность бесконтрольной эксплуатации Дунайских княжеств, обеспечивших русскую армию всем необходимым, России в войне с турками удалось закрепить военный успех дипломатическим путем лишь частично, и то с очень большим трудом. Активная внешняя политика Наполеона, который сумел вовлечь Порту в сферу своего влияния путем обещаний вернуть ей Крым, побережье Чёрного моря и Дунайские княжества, принесла свои плоды. Поверив Франции, Порта выдвинула в 1810 г. условие, что граница с Россией должна проходить по Днестру. В связи с этим Александр I писал, что неужели турки «могут думать, что мы согласимся на такое предложение, когда Бессарабия, Молдавия и Валахия давно уже покорны российскому оружию, когда мы имеем в нашей власти все крепости на Дунае...?» (Попов 1876, 254). Император Александр I считал, что нет «ни потребности, ни пристойности удовольствоваться другой границей, нежели как Дунай» (Попов 1876, 255).

Самонадеянность монарха легко развеялась в октябре 1811 – мае 1812 гг., когда русско-османские переговоры приняли затяжной характер, причем явно не в пользу России. Так, в ноябре 1811 г. переговоры с турками были прерваны, после чего местом проведения встреч русских и турецких дипломатов был избран Бухарест. Но практического результата новые переговоры в валашской столице не давали, а медлительность Кутузова в условиях надвигающейся политической изоляции России весьма раздражала русского императора. Император Александр I весной 1812 г. в разговоре с адмиралом П.В. Чичаговым отмечал, что «мир с Турцией не подвигается; неистовства войск наших в Молдавии и Валахии раздражили жителей; ко всему этому присоединяются беспечность и интрига. Кроме того, я не думаю, чтоб теперешний главнокомандующий (Кутузов – *А.П.*), виновник этих бедствий, был способен получить результаты, для которых потребны: энергия, сила воли и поспешность в исполнении» (Чичагов 1870, 1522-1523).

Перед этим Александр I, чтобы склонить турок к окончанию войны и быстрейшему заключению мира, был готов пойти на самые крайние меры, что видно из его рескрипта герцогу де Ришельё 16 февраля 1812 г., где император писал: «Желая кончить решительно войну с Портою, не нахожу лучшего средства к достижению сей цели, как произвести сильный удар под стенами Царьграда, совокупно морскими и сухопутными силами» (Александр I 1870, 202).

Наконец, при содействии османской элиты (братья Морузи, особенно великий драгоман Димитрий Морузи), а также ловких дельцов валашской столицы (Манук-бей, который был двойным агентом), Бухарестский трактат 16(28) мая 1812 г. был подписан, а границей между империями стала река Прут (Mischevca 2018, 85-111). Успех на переговорах, обычно приписываемый Кутузову, был скорее дипломатическим поражением России, не сумевшей за столом переговоров закрепить военные завоевания (Mischevca 1995, 337-350). Поэтому в условиях, когда Порта пользовалась поддержкой Франции и накануне вторжения последней в Россию, с точки зрения российских государственных интересов, проведение границы по Пруту в 1812 г. было «золотой серединой» для Петербурга[4], что позже было расценено российской историографией как значительное продвижение на Балканы. В действительности же дипломатические

[4] «Однако же, кажется, города: Измаил, Бендеры, Аккерман и Килия нам принадлежащими останутся, и границу составит река Прут; но, впрочем, кажется, тут и разницы для России мало, какая граница, а важно то, что мир и при каких же обстоятельствах!» (Дубровин 1882, 7).

неудачи в процессе длительных переговоров с Портой Россия постаралась заретушировать якобы выгодным для нее Бухарестским трактатом, который позволил «освободить» православных молдаван.

Но имперские неуёмные аппетиты не прекращались даже после вторжения Наполеона в Россию. Экспансионизм, коварство и нежелание выполнять подписанные международные документы витали в воспалённом воображении императора. Александр I в письме к П.В. Чичагову уже после заключения Бухарестского трактата писал: «Покуда по отношению к туркам будет казаться, что мы добросовестно исполняем условия договора. А что касается славян и валахов, то велите передать им секретно, что всё это делается временно, что, покончив с Наполеоном, мы тотчас вернёмся обратно, но на этот раз уже для того, чтобы создать Славянскую империю» (Александр I 1902, 222).

Однако цену обещаниям российских императоров, и то что за ними стоит на самом деле, знали не только в Бессарабии. Спустя сто лет после Бухарестского трактата украинские прогрессивные политические и общественные деятели отмечали, что в начале XIX века Россия питала к Бессарабии далеко не платоническую любовь (Бочковський 1916, 94), а освобождала её от турок для того, чтобы самой захватить. Об этом же писали и румынские газеты, у которых оставался нерешённым вопрос, что делать «освобождённому» Россией в 1812 г. народу Бессарабии. Либеральный журналист Замфир Арборе-Ралли в связи с этим призывал, что необходимо «...ждать, делая только то, что возможно сделать для того, **чтобы сохранить нетронутой нашу национальность** (выделено нами – *А.П.*), ждать восхода солнца свободы. Ночь рабства длинна, но всё же заря [русско-турецкой войны] 1877-1878 гг. объявляет нам, что долгожданный день приближается» (Basarab 1996, 66).

* * *

В Центральном государственном историческом архиве Украины, г. Киев (ЦГИАК Украины), отложился один документ, который позволяет по-новому взглянуть на биографию Кутузова. Это доношение (донесение) премьер-майора Нижегородского карабинерного полка Михаила Голенищева-Кутузова в канцелярию этого же полка[5]. Сам Кутузов о себе писал, что он был «определен в Сухопутной кадецкой корпус кадетом»[6]. Так, поступив в Петербурге в Сухопутный кадетский корпус (так он назывался уже на момент рапорта Кутузова в 1769 г., а по окончании учёбы Кутузова в 1759 г. он ещё носил название 1-го кадетского корпуса, а 2-й кадетский корпус – Артиллерийской и инженерной шляхетской (дворянской) школы, у Синельникова просто – артиллерийский корпус) в 1759 г. Кутузов выпустился, начав уже самостоятельную карьеру в чине капрала артиллерии (10 октября 1759 г.). Уже через 10 дней – 20 октября произведен каптернамусом. А 1 января 1760 г. пожалован кондуктором в Инженерный корпус (Синельников 1813, 2). По другим данным Кутузов был направлен в Инженерный корпус уже после того, как получил чин инженер-прапорщика (28 февраля 1761 г.) (Шишов 2002, 14). Карьера Кутузова не стояла на месте, и каждый год он получал новое звание. Уже 1 января 1761 г. он получил чин прапорщика и командовал ротой в Астраханском полку, командование которым принял А.В. Суворов (Синельников 1813, 2).

Сухопутный кадетский корпус Кутузов закончил с хорошими результатами, в аттестате говорилось, что он «науку инженерную и артиллерийскую знает, по-французски и по-немецки говорит, и переводит весьма изрядно, по-латыни автора разумеет, и в истории и географии хорошее начало имеет...» (Шишов 2002, 13).

Примечательно, что августейшие особы отметили начало военной службы Кутузова. Генерал-директором Сухопутного кадетского корпуса в 1759-1762 гг. был великий князь Пётр Фёдорович (с января 1762 г. – император Пётр III). На начинающего военного обратила внимание его супруга, великая княжна Екатерина Алексеевна (будущая Екатерина II), и просила определить Кутузова флигель-адъютантом к петербургскому и ревельскому губернатору генерал-фельдмаршалу Гольштейн-Бекскому (фон Гольштейн Бек) при ревельском генерал-губернаторе (Синельни-

[5] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[6] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.

ков 1813, 3; Шишов 2002, 14). Думается, что здесь не обошлось без связей родителей Кутузова, у которых, очевидно, были при дворе влиятельные покровители. Чин капитана Кутузов по одним данным получит 22 марта 1762 г. (Синельников 1813, 3), а по другим – 21 августа 1762 г. (Фельдмаршал 1947, 34).

Далее начинаются неточности. Так, 1 июля 1770 г. Кутузов пожалован обер-квартирмейстром премьер-майорского чина (Синельников 1813, 15; Фельдмаршал Кутузов 1947, 34), а послужной список был составлен на основании формулярного списка. Должность обер-квартирмейстера, то есть начальника штаба Кутузов действительно мог получить 1 июля 1770 г., как это видно из послужного списка. Тогда как чин премьер-майора Кутузов, по нашим подсчётам, получил в 1764-1765 гг., причём минуя звание секунд-майора (Шишов 2002, 49). Осмелимся предположить, что это произошло ещё до работы Кутузова в Уложенной комиссии (1767-1769 гг.), созданной Екатериной II для пересмотра действующего законодательства. Кутузов здесь работал в составе секретариата «Юстицкой комиссии» (Шишов 2002, 21). Если принять указанные биографами данные, что чин капитана Кутузов получает в 1762 г., а премьер-майора только в 1770 г., получается вовсе нелогичная картина, когда военный со связями восемь лет ходит без повышения в звании. К тому же стоит отметить, что следует различать должность обер-квартирмейстера, полученную Кутузовым 1 июля 1770 г., от воинского звания премьер-майора, полученного ранее, о чём и свидетельствуют выявленные нами документы.

Так, по состоянию на 5 сентября 1766 г. Кутузов уже значится в документах премьер-майором[7]. С осени 1766 г. по весну 1767 г. он был задействован к проведению Генеральной описи Левобережной Украины. Эта подворная опись (ревизия населения) проводилась в 1765-1769 гг. и известна в историографии больше как «Румянцевская перепись Малороссии» (так в российской историографии называлась Украина-Гетманщина, расположенная на Левобережной Украине). В административном отношении Украина-Гетманщина состояла из полков и сотен, которые на правах автономии входили в состав Российской империи.

Согласно выявленным нами документам, именно с 5 сентября 1766 г. по 30 марта 1767 г. премьер-майор Михаил Кутузов провёл ревизию 2-й Борзнянской, Веркиевской, Девицкой, Заньковской, Ивангородской, Прохорской, Шаповаловской сотен Нежинского полка. То есть всего семи из 22 сотен этого полка[8]. Этот период настолько плохо изучен биографами полководца, что имеются только косвенные упоминания, что Кутузов был откомандирован по каким-то делам, однако указывается период с марта 1764 г. по март 1765 г. (Троицкий 2002, 57), хотя вполне вероятно, что и в это время Кутузов отъезжал куда-либо по казённой надобности. После проведения «Румянцевской переписи...», которой, как правило, занимались русские военные (по нашему мнению, оттого, что П.А. Румянцев не доверял украинской старшине, которая могла утаить тот или иной хутор от переписчика), некоторое время уходило на переписывание ведомостей переписи набело. После чего их отправляли в Малороссийскую коллегию в Глухов на хранение. И вот 24 мая 1767 г. президент Малороссийской коллегии П.А. Румянцев подписал ордер, в котором говорилось, что «находящейся в Нѣжинском полку у сочинения Генеральной описи [Малороссии], Нижегородского карабинерного полку... пример-майор Голенищев-Кутузов, в силѣ Государственной военной коллегии указа, отправлен к тому полку». На смену Кутузову для продолжения проведения ревизии в Нежинском полку был определен подполковник Ряжского пехотного полка Василий Кудрявцев[9]. Кутузов же в июле 1767 г. отправился для работы в составе упомянутой Уложенной комиссии (Троицкий 2002, 57).

Однако настоящей сенсацией стало для нас упомянутое выше доношение премьер-майора Нижегородского карабинерного полка Михайла Голенищева-Кутузова от 10 января

[7] «Опись Малороссийского Нежинского полку сотнѣ Девицкой, состоящим в оной селам, имеючимся в них владениях чиновниках, козаках и всякого обиталищах. Учинена Нижегородского карабинерного полку пример-майором Голенищевым-Кутузовым 1766 году сентября 5 дня» (ЦГИАК Украины, Ф. 57, оп. 1, д. 50, л. 1).

[8] ЦГИАК Украины, Ф. 57, оп. 1, д. 43, 44, 49, 50, 51, 52.

[9] ЦГИАК Украины, Ф. 54, оп. 3, д. 2188, л. 1.

1769 г.[10] Накануне русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Россия была занята подавлением восстания польских конфедератов, одним из центров которых был Краков. В составе 15-тысячной обсервационной армии генерал-майора Петра Олица был отправлен корпус генерал-майора Ивана Веймарна. В составе этих войск был и Кутузов. Вот как сам будущий полководец рассказывает о тех событиях в своём доношении от 10 января 1769 г. в полковую канцелярию:

«Прошлого 1768-го году августа 11-го числа, будучи я под городом Краковом, весьма задавлен был лошадью, которая, опрокинувшись со мною назад, грудь, а более левую ногу в колене раздавила, так сильно, что оная, хотя чрез долгое время по пользовании в кости срослась, а жилы под коленом сведены, и со всегдашним ломом в сгибе остались»[11].

Налицо имеем выраженную контрактуру коленного сустава после полученной травмы. Факт полученного увечья прошёл мимо биографов полководца, не считая многочисленных описаний его ранений в голову, и был вскользь отмечен только Львом Толстым в его эпопее «Война и мир». Но опираться на слова великого писателя мы всё же не будем, поскольку художественная правда не всегда совпадает с правдой исторической.

Нижегородский карабинерный полк входил в состав Украинской дивизии, которой командовал генерал-майор А.А. Прозоровский, а квартировал полк (место постоянной дислокации) в Чернигове, что подтверждает Кутузов в своем вышеупомянутом доношении: «…и за тою болезнию, по повелению его сиятельства господина генерал-майора князя Прозоровского от полку и отпущен в непременные квартиры в город Чернигов, где отныне нахожусь»[12]. Нахождение на протяжении пяти месяцев без несения боевой службы несколько расхолодило боевой дух Кутузова, а полученное под Краковом увечье он, очевидно, посчитал жирной точкой в своей военной карьере. Поиск списков военных, которые отличились под Краковом, не был для нас результативным, поскольку либо были списки военных, где фамилии будущего полководца не оказалось, либо не было и самих списков, а только упоминание оных в описях архивных дел. Всё же что-то нам подсказывало, что Кутузов не был представлен к награде за осаду Краковского замка, где тогда засели конфедераты. Так очевидно оно и было, поскольку, по утверждению биографов полководца, всю военную кампанию 1768-1774 гг. Кутузова обходили в наградах, а свой первый орден он получил только в ноябре 1775 г. (Шишов 2002, 42, 53). А тогда, в январе 1769 г. будущий полководец отнюдь не горел желанием взять реванш и отыграться, если не на польских конфедератах, то уж хотя бы на татарско-турецком войске. Филипп Синельников, один из первых биографов Кутузова, который служил у него в бытность киевским генерал-губернатором, весьма ярко живописал успехи своего шефа в сражении с турками, о чём речь пойдёт ниже.

Однако все это не означает, что Кутузов был неточен в своем доношении, что не было увечья – оно было… но кости ноги срослись, контрактура осталась, а ушиб грудной клетки прошёл, ведь это не перелом рёбер и не пневмоторакс, в конце концов. Предполагаемое нами нахождение Кутузова в Черниговском госпитале было, очевидно, недолгим, после чего пребывание в «непременных квартирах» затянулось на пять месяцев. Помянутое доношение от 10 января 1769 г. поразительным образом совпадает с началом непосредственно боевых действий времён русско-турецкой войны 1768-1774 гг. Именно в январе 1769 г. Крым-Гирей совершил набег на Новую Сербию, Бахмут и близлежащие территории (Петров 1866, 129-139), что было последним и самым резонансным нападением татар на украинские земли[13]. Очевидно, Кутузов даже не мог себе представать, что может в таком состоянии быть хоть как-то полезным царю и отечеству, оттого и подал вторичный рапорт об отставке, подробно расписав свое увечье. Поэтому Кутузов в доношении просил, «дабы о том куда надлежит представить, что я более к службѣ ея императорскаго величества

[10] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[11] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[12] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.

[13] Документальные свидетельства этого набега, записанные очевидцами, весьма немногочисленны. Одно из них представляет собой протокол допроса в консистории священника церкви Рождества Богородицы села Шпола Смелянской волости Киевской губернии Иоанна Зорницкого (см. Пономарёв 2017, 336-348).

нести, за болезнию моею, не в состоянии»[14]. Но, забегая наперед, следует отметить, что инициативный документ за подписью премьер-майора Нижегородского карабинерного полка Михаила Голенищева-Кутузова так и не был ордерован (то есть не было вынесено положительного решения), а стало быть от службы его не отставили, и для него оставался прежний порядок вещей – отправляться на военную службу.

За время пребывания в Чернигове Кутузова пользовали лекари и сумели поставить его на ноги, почему хромота уже и не бросалась в глаза, а значит, не была отмечена современниками. Более того, по мере выздоровления (лето-осень 1768 г.) в Чернигове Кутузов ждал спасительной для него резолюции на челобитную, поданную на имя императрицы Екатерины II. Потому что согласно Манифесту о вольности дворянства от 18 февраля 1762 г., подписанному Петром III, дворяне могли уходить с гражданской и военной службы, и даже выезжать за границу. Однако при наступлении военных действий дворяне обязаны были, под угрозой лишения своих имений, вернуться на службу. В преддверии войны каждый штык был важен для России, которая только и видела себя как «освобождающей» угнетённые народы Балкан от османского ига, и Кутузову в праве на отставку было отказано. Как было отказано и позже в ответ на повторное доношение от 10 января 1769 г., когда война шла не только «де юре», но и «де факто».

Однако предоставим слово самому подателю своих прошений, в одном из которых дословно говорилось, что «…еще, будучи в Польше при полку подал на высочайшее ея императорскаго величества имя челобитною, в силу состоявшегося о вольности дворянства указа, о увольнении меня из службы, не прописывая моей болезни (какая скромность! – *А.П.*), а как ныне известно, что отставка, в силу указа Государственной военной коллегии, отказана»[15].

Перелагая вышесказанное на общепонятный язык, следует отметить следующее. После того, как 10 августа 1768 г. упавшая на спину лошадь (убитая или раненная, жаль, что Кутузов не отобразил дальнейшую судьбу своего Буцефала) стала причиной увечья и временной потери боеспособности будущего генерал-фельдмаршала, он, не откладывая в долгий ящик своих намерений, написал челобитную на имя императрицы, где по своей скромности не стал утомлять высшее военное руководство описанием полученной травмы. Далее из предместья осаждённого Кракова он был отправлен в Чернигов, где в госпитале получил надлежащее лечение. Хотя документ и был написан на имя императрицы (форма делопроизводственной вежливости), высшим органом над военными была Государственная военная коллегия, которая своим указом отказала «перспективному» премьер-майору в его желании не служить более, не смотря на надвигающуюся войну. Однако, несмотря на все указы, Кутузов продолжал себя считать не пригодным к несению воинской службы, о чём прямо и пишет в конце документа «чрез сие приключение (ушиб груди и повреждение коленного сустава – *А.П.*), оставшись я неспособным вовсе к продолжению службы и отправлению должности моей»[16].

В итоге мы имеем доношение Кутузова от 10 января 1769 г. в полковую канцелярию Нижегородского карабинерного полка, где, кроме самого доношения, кратко излагается и суть предыдущего документа, челобитной на имя императрицы за август 1768 г.[17] В первом случае (август 1768 г.) Кутузов опирался на Манифест о вольности дворянства от 18 февраля 1762 г., который в условиях надвигающееся войны оказался весьма слабым юридическо-правовым подспорьем[18]. Тогда Кутузов (январь 1769 г.) решил прибегнуть к детальному изложению событий под Краковом,

[14] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[15] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[16] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[17] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.
[18] Неизвестно как бы отреагировала на доношение Кутузова сама Екатерина II, если бы оно попало ей в руки. Но что касалось знаковых фигур тогдашнего российского общества, то царский режим в отдельных случаях проявлял завидное упрямство. Так, император Николай I категорически противился желанию А.С. Пушкина уйти с государственной службы. Тогда как современника поэта, главу кишиневской управы тайной организации «Союз благоденствия» и руководителя масонской ложи «Овидий» генерал-майора П.С. Пущина, в ответ на просьбу (начало 1822 г.) о выдаче паспорта и полугодичном отпуске для лечения на водах, император Александр I уволил в отставку, заявив, что когда армия «находится в готовности к походу, то отпусков давать не время» (см. Пономарёв 2012, 198).

ссылаясь на свои увечья, не забыв указать в доношении полный анамнез своей болезни. Кутузов изо всех сил «опасался» быть обузой для русской армии, но это ему не помогло.

Помогли Кутузову доктора, которых в армии катастрофически не хватало, причём почти все они были немцами, австрийцами, датчанами и пр. иностранцами. Например, в донесении генерального штаб-лекаря барона Георга фон Аша (16 января 1769 г.) командующему Второй армией генерал-аншефу А.М. Голицыну говорилось: «В прошедших походах случилось (случалось – *А.П.*), что во время сражения многие храбрые сыновья Отечества, будучи ранены, лишились жизни своей единственно для (из-за – *А.П.*) того, что не довольное число врачей при армии имелись (имелось – *А.П.*), которые могли б многочисленным раненым настоящую вскорости помочь подать»[19].

Если доношение Кутузова датировано 10 января 1769 г., то ещё около месяца следовало бы добавить на получение документа, рассмотрение и отправку ответа. Но поскольку Кутузов находился в Чернигове, где квартировал полк, то ответ на свое нежелание служить «царю и отечеству» он получил и того быстрее. Выпадает из биографии полководца промежуток январь-март 1769 г. Далее можно опираться только на рассказ Филиппа Синельникова, не всегда, как нам кажется, объективный, но мы вынуждены процитировать этого биографа Кутузова, несмотря на то, что всё им описанное прямо противоречит выявленному нами документу.

После выздоровления эпопея Кутузова с конфедератами продолжилась. Так, в марте 1769 г. «по получении… известия, что партия конфедератов набирает в Подолии рекрут и производит контрибуцию, провиант и фураж, тотчас отправлен для учинения над ними поиска» капитан Кутузов (Синельников 1813, 9). Еще в конце февраля прибыв в местечко Орынь (?), Кутузов ударил в тыл отступающего врага. Из отряда численностью в 50 человек было взято 18 человек, «остальные же иные убиты, а другие в болоте потоплены» (Синельников 1813, 9).

После этого под местечком Жванец (между притоками Днестра – реками Смотрич и Збруч) Кутузов с одной ротой был оставлен для прикрытия. Русские встретили отпор окопавшихся конфедератов, отчаянное сопротивление которых не позволило русским сломить их. Кутузов со своей ротой и присоединившейся кавалерией «ударил на неприятеля спереди и сильным стремлением своим превозмог все его усилия». В ходе сражения на месте погибло до 300, взято в плен около 100, еще столько же человек разбежалось (Синельников 1813, 10-11).

В сентябре 1769 г. турецкие силы стремились с правого берега Днестра переправиться на левый, производя из Хотинской крепости обстрел из орудий такой интенсивности, что «канонада из Хотина зажгла город» (Петров 1866, 146). В это время была обнаружена «шайка польских мятежников», которые начали собирать для своих войск фураж. Кутузов с 85-ю воинами напал на польский отряд, в котором были и турки, во время чего 30 человек было убито, 63 пленено, а остальные разбежались (Синельников 1813, 12).

Так на протяжении 1769 г. Кутузов «мужественно» убивал своих польских коллег тыловиков-провиантмейстеров, которые заготавливали провиант и фураж для турецких и польских войск. В 1770 г. некоторые из тех полков, которые находились в Польше (точнее на украинских землях), были переведены в Первую армию под команду П.А. Румянцева. Так Кутузов со своим полком оказался под начальством генерал-квартирмейстера Фёдора Боура (Синельников 1813, 13). С лета того же 1770 г. Кутузов принимает непосредственное участие в боевых действиях, а не в разгоне и преследованиях конфедератов-фуражиров. Первое из них было при Рябой Могиле. При ней, как пишет Филипп Синельников, «и при других подобных подвигах генерал-квартермейстера, безотлучен находился и действовал капитан Кутузов, которого генерал Боур, вместе с другими чиновниками, отличившимися при Рябой Могиле неустрашимостью, и соблюдением совершенного порядка» рекомендовал П.А. Румянцеву к представлению к званию обер-квартирмейстера премьер-майорского чина, что состоялось, по словам мемуариста, 1 июля

[19] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 53. л. 114.

1770 г. (Синельников 1813, 14-15). Звание, или должность квартирмейстра была штабной, и «Кутузов занимался рекогносцировкой – разведкой местности и маршрутов передвижения войск, их размещением в полевых лагерях принимал участи и по квартирам в населенных пунктах, составлением диспозиций» (Шишов 2002, 24).

В сражении Первой армии с 90 тыс. турецкого войска при Ларге, на помощь подполковникам Анжели и Елчанинову был откомандирован «с двумя ротами легких войск» Кутузов. Он «показал и здесь удивительную храбрость, стояв долго и неподвижно сомкнутым фронтом против сильного огня неприятельского, и отбивался с желаемым успехом одною беспрерывною пальбою, а при наступлении неприятельских наездников устремлялся на них сам с своею командою и всегда отгонял их от фронта» (Синельников 1813, 15-16). В заключение, приближаясь к неприятельской батарее на возвышенность, которую русские обстреливали снизу картечью, «гренадеры под командою Кутузова с удивительною храбростию устремились на гору, чего неприятель не ожидая, тотчас ударился в бегство» (Синельников 1813, 18).

Уже в сражении при Кагуле Кутузов выступает как правая рука своего начальника генерала Фёдора Боура, а с подполковником Семёном Воронцовым отважно преследует врага. «Во все время Кагульского кровопролития Кутузов не только находился при генерал-квартирмейстере Боуре и содействовал ему во всех случаях; но сверх того, по обращении неприятеля в бегство, преследовал его вместе с подполковником графом Воронцовым на великое расстояние, по направлению к Измаилу» (Синельников 1813, 24). После этого кампания 1770 года была закончена и войска Первой армии были отправлены на зимние квартиры.

Подобные славословия в адрес Кутузова вызывают сильное недоверие, поскольку делались «задним числом», что напоминает воспевание военной карьеры Л.И. Брежнева, при чьём руководстве страной все военные заслуги генсека превозносились так, что в итоге на поверку они оказались дутыми. Приведенные цитаты из работы Филиппа Синельникова лишний раз доказывают, что если человеку удалось занять высокий пост на любом поприще, то со временем будут «найдены» все заслуги, в том числе и военные, которых до того современники не замечали.

Особо стоит отметить тот факт, что на протяжении всей русско-турецкой войны 1768-1774 гг., а также во время участия Кутузова в сражении с польскими конфедератами, полки в которых он служил, калейдоскопически меняются. Что само по себе свидетельствует о неуживчивости полководца, а также о стремлении найти лёгкий путь к славе. Одна из версий того, почему Кутузова в 1770 г. переводят из Первой армии во Вторую (которой тогда командовал генерал-аншеф Н.И. Панин), было то, что в часы досуга Кутузов копировал манеры (разговор и походку) П.А. Румянцева, таким образом не только передразнивая главнокомандующего, но нанося ущерб его авторитету (Шишов 2002, 40). Прибыв во Вторую армию, Кутузов будто бы даже в ночь с 15 на 16 сентября 1770 г. отличился при штурме Бендер (Троицкий 2002, 59).

Рассмотрим первые 10 лет службы Кутузова, начиная с получения капитанского чина. В августе 1762 г. он назначен командиром роты в Астраханском пехотном полку (Троицкий 2002, 56), откуда с марта 1764 г. по март 1765 г. отлучается в различные командировки (Троицкий 2002, 57). С сентября 1766 г. по март 1767 г. как премьер-майор Нижегородского карабинерного полка Кутузов участвует в проведении ревизии («Румянцевской переписи Малороссии») в Нежинском полку[20]. Здесь же он продолжает службу по состоянию на 10 января 1769 г., что видно из доношения Кутузова в полковую канцелярию Нижегородского карабинерного полка[21].

Тогда как по другим данным Кутузов, принимая участие в боевых действиях против Барских конфедератов, числился в Смоленском пехотном полку (Шишов 2002, 24). И в начале 1770 г. Кутузов прибывает из Польши «в качестве третьего по старшинству офицера Смоленского пехотного полка» (Троицкий 2002, 58). Ведомость за подписью полковника Смоленского пехотного полка князя Давида Мачебелова от 5 декабря 1770 г. о том, «какия во оном полку чины сверх комплекта

[20] ЦГИАК Украины, Ф. 57, оп. 1, д. 43, 44, 49, 50, 51, 52.
[21] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 39, л. 43.

состоят», красноречиво свидетельствует, что можно было числиться в одном полку, а по факту служить в другом[22]. Так, из Ведомости видно, что премьер-майор «Михайла Голенищев-Кутузов» был «Переименован из обер-квартермистров за несостоянием в Генеральном штате порозжей того чина ваканци» 3 октября 1770 г., то есть из штабиста он становится обычным военным в звании премьер-майора, побыв обер-квартирмейстером всего три месяца, с 1 июля по 3 октября 1770 г. Причём «с причисления в оной [Смоленский пехотный полк] сего году», начиная с 3 октября и по 5 декабря 1770 г. Кутузов так и «не прибыл» (!)[23].

На момент военной кампании в Валахии в 1771 г. Кутузов числится премьер-майором Старооскольского пехотного полка (Шишов 2002, 45). А 8 декабря 1771 г. премьер-майора Кутузова повышают до подполковника того же Старооскольского пехотного полка. В 1772 г. Кутузова окончательно переводят во Вторую армию, которая находилась в Крыму под командованием генерал-аншефа В.М. Долгорукова.

Выводы

За неполные 10 лет (с августа 1762 г. по декабрь 1771 г.) Кутузов служит (или числится) в Астраханском, Нижегородском, Смоленском и Старооскольском полках, пройдя путь от капитана до подполковника. Получив почти в 23 года под Краковом травмы (август 1768 г.), и будучи уже тогда премьер-майором, молодой Кутузов на 27 году жизни (декабрь 1771 г.) становится подполковником. В 1777 г. Кутузов будет уже командовать Луганским пикинерным полком. Думается, что военный, меняя так часто полки и не имея особо выдающихся личных заслуг, мог столь быстро стать старшим офицером лишь при условии ходатайства за него высокопоставленного покровителя.

Так, стоит вспомнить, что великая княжна Екатерина Алексеевна при смотре полков обратила внимание на «расторопность прапорщика Кутузова», который в марте 1762 г. по её просьбе был определён флигель-адъютантом к петербургскому и ревельскому губернатору генерал-фельдмаршалу Гольштейн-Бекскому и в том же году получает звание капитана, причём минуя звания подпоручика и поручика (Синельников 1813, 3). В 1764 г. Екатерина II во время поездки в Ревель «имела больше случая по врождённой своей проницательности заметить в молодом, благовоспитанном, умном и расторопном офицере те воинские дарования, которые составляют славу Государей, надежду Отечества и честь целого народа» (Синельников 1813, 4), при этом никаких примеров указанных добродетелей автор не приводит. Уже позже Екатерина II будто бы заявила: «Нужно беречь Кутузова, он будет у меня великим генералом», отправив его для поправки здоровья на воды (Троицкий 2002, 61).

Также одним из высокопоставленных покровителей мог быть двоюродный дядя будущего полководца – Иван Логинович Голенищев-Кутузов (1792-1802), адмирал, а с 1798 г. президент Адмиратейств-коллегии. Именно он пристроил своего племянника, «недоросля» Михаила в Сухопутный кадетский корпус (Троицкий 2002, 55-56), а дальше мог вполне способствовать головокружительной карьере племянника.

Не стоит забывать и об отце Кутузова, инженер-генерал-майоре Илларионе Матвеевиче Голенищеве-Кутузове, который во время русско-турецкой войны 1768-1774 гг. также служил в Первой армии (Троицкий 2002, 54, 58). При Кутузове-старшем служил в качестве флигель-адъютанта и один из его сыновей Семён (Шишов 2002, 43). В первые годы войны инженер-генерал-майор И.М. Кутузов занимался укреплением крепостей Измаил и Килия (Пономарьов 2019, 168-191), поскольку политическое руководство твёрдо верило, что завоёванные турецкие крепости уже всецело останутся за Россией. Однако только Бухарестский трактат 1812 г. закрепил разделение Молдавского княжества на две части, последствия чего ощущаются и сегодня, став поистине трагической страницей в истории румын и молдаван.

[22] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 65, л. 481.
[23] ЦГИАК Украины, Ф. 758, оп. 1, д. 65, л. 481.

Библиография

Александр I 1870: [Александр I], Мера, предложенная императором Александром I, чтобы окончить скорее войну с Турцией в 1812 г. В: Русская старина, т. II, апрель, 1870, 202-206.

Александр I 1902: [Александр I], Пять собственноручных писем Александра I в 1812 г. В: Русская старина, т. I, январь, 1902, 218-225.

Архив 1908: Архив Раевских, т. I (издание П.М. Раевского, редакция Б.Л. Модзалевского) (Санкт-Петербург 1908).

Бочковський 1916: Г. Бочковський, Поневолені народи царської імперії, їх національне відродженє та автономічні прямуваня (до національної справи в Росії) ([Прага] 1916).

Дубровин 1882: Н.Ф. Дубровин, Отечественная война в письмах современников (1812-1815 гг.) (Санкт-Петербург 1882).

Ивченко 2012: Л.Л. Ивченко, М.И. Кутузов в отечественной историографии. Проблемы изучения биографии полководца. В: Французский ежегодник – 2012: 200-летний юбилей Отечественной войны 1812 года (Москва 2012), 174-190.

Кассо 1913: Л.А. Кассо, Россия на Дунае и образование Бессарабской области (Москва 1913).

Ланжерон 2011: А.Ф. Ланжерон, Из «Записок графа Ланжерона» о Русско-турецкой войне 1806-1812 гг. В: М.И. Кутузов, Тактика победы (Москва 2011), 295-412.

Левкович 1987: Я.Л. Левкович, Три письма Пушкина о Греческой революции 1821 года. В сб.: (под ред. Д.С. Лихачёва и др.) Временник Пушкинской комиссии: сборник научных трудов, вып. 21 (Ленинград 1987), 16-23.

Петров 1866: А.Н. Петров, Война России с Турцией и польскими конфедератами, с 1769-1774 гг., т. 1 (Санкт-Петербург 1866).

Понасенков 2018: Е.Н. Понасенков, Первая научная история войны 1812 года, 2-е изд. (Москва 2018).

Пономарёв 2012: А.М. Пономарёв, Пущин как военый историк. В: (упорядники Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш) Декабристи в Україні: дослідження і матеріали, т. 7 (Київ 2012), 194-202.

Пономарёв 2017: А.М. Пономарёв, Уникальный документ о нападении татар на Смелянскую волость в январе 1769 года. В: Болховитіновський щорічник 2015-2016 (Київ-Познань 2017), 336-348.

Пономарьов 2019: О.М. Пономарьов, Фортеці Ізмаїл і Кілія на початку російсько-турецької війни 1768-1774 років: стан та заходи з фортифікації. Архіви України 3, 2019, 168-191.

Попов 1876: А.Н. Попов, Сношения России с европейскими державами перед войною 1812 г. (Санкт-Петербург 1876).

Пушкин 1949: А.С. Пушкин, Заметки на полях русской истории XVIII века. В: А.С. Пушкин, Полное собрание сочинений в 16-ти томах, т. 11 (Москва-Ленинград 1949).

Синельников 1813: Ф. Синельников, Жизнь, военные и политические деяния его светлости генерал-фельдмаршала, князя Михаила Ларионовича Голенищева-Кутузова-Смоленского, ч. I (Санкт-Петербург 1813).

Троицкий 2002: Н.А. Троицкий, Фельдмаршал Кутузов: мифы и факты (Москва 2002).

Фельдмаршал 1947: Фельдмаршал Кутузов. Сборник документов и материалов. (составитель Н.М. Коробков) (Москва 1947).

Фонтон 1862: Ф.П. Фонтон, Воспоминание Ф.П. Фонтона, т. 1 (Лейпциг 1862).

Чичагов 1870: П.В. Чичагов, Из записок адмирала Чичагова. Дела в Турции в 1812 году. В: Русский архив, VIII, 1870, 1522-1551.

Шишов 2002: А.В. Шишов, Неизвестный Кутузов. Новое прочтение биографии (Москва 2002).

Basarab 1996: Basarab, Scrisori din Basarabia, vol. 1. (1880-1883) (Chişinău-Bucureşti 1996).

Mischevca 1995: Vl. Mischevca, Considération sur le sujet de la genèse de la „question bessarabienne" (1812). Revue roumaine d'histoire XXXIV/3-4, 1995, 337-350.

Mischevca 2018: Vl. Mischevca, Anul 1812 în destinul neamului românesc: Anexarea Basarabiei de către Imperiul Rus, ed. a III-a, revăzută şi adăugită (Chişinău 2018).

Biografia lui Kutuzov în lumina unui document necunocut din anul 1769

Cuvinte-cheie: Kutuzov, mutilare, cerere de demisie, prim-maior, şef aprovizionare, războiul ruso-turc din aa. 1768-1774, războiul ruso-turc din aa. 1806-1812, tratatul de la Bucureşti din a. 1812.

Rezumat: Articolul abordează o perioadă puţin studiată din biografia comandantului rus de oşti Mihail Ilarionovici Kutuzov în timpul războiului ruso-turc din aa. 1768-1774. Drept bază a servit raportul prim-maiorului

regimentului de carabinieri din Novgorod Mihail Kutuzov din 10 ianuarie 1769, din care reiese că el, ca militar mutilat, se consideră inapt pentru continuarea serviciului militar. În temeiul unor documente puţin cunoscute, este menţionată participarea prim-maiorului Mihail Kutuzov în efectuarea unei revizii a populaţiei din regimentul Nejin, cunoscute ca „Recensământul lui Rumeanţev privind Malorosia" în perioada dintre toamna anului 1766 și primăvara anului 1767. Este prezentată și participarea lui Kutuzov în războiul ruso-turc din anii 1768-1774 în componenţa Armatei Întâi, în baza biografiei panegirice a comandantului.

Totodată, este reflectată și glorificarea lui Kutuzov prin intermediul propagandei de masă în timpuri diferite, ceea ce a permis crearea imaginii unui comandant „genial". Au fost demonstrate încercările zadarnice ale lui Kutuzov din timpul războiului ruso-turc din anii 1806-1812 de a încheia o pace favorabilă pentru Rusia; este prezentată și atitudinea contemporanilor lui Kutuzov faţă de expansionismul rusesc.

Biography of Kutuzov in the light of an unknown 1769 document

Keywords: Kutuzov, injury, resignation letter, prime major, chief food officer, Russo-Turkish War 1768-1774, Russo-Turkish War 1806-1812, Bucharest Treaty of 1812.

Abstract: The article considers one of the little-studied periods in the biography of the Russian commander Mikhail Illarionovich Kutuzov during the Russo-Turkish war of 1768–1774. It is based on the report of the prime major of the Nizhegorodsky Carabinier Regiment Mikhail Kutuzov dated January 10, 1769, from which it is clear that the injured military man considers himself unfit for further military service. Based on little-known documents, the participation of Prime Major Mikhail Kutuzov in the conduct of the population census, known as the "Rumyantsev census of Little Russia" in the period from the autumn of 1766 to the spring of 1767, is especially noted. The participation of Kutuzov in the Russo-Turkish war of 1768-1774 is shown, based on the panegerically-compiled biography of the commander.

At the same time, there is shown the glorification of Kutuzov by means of mass propaganda at different times, which made it possible to create the image of a "brilliant" commander. The fruitless attempts of Kutuzov, during the Russo-Turkish war of 1806-1812, to conclude a peace favorable to Russia are demonstrated; through the prism of the views of Kutuzov's contemporaries, their attitude to Russian expansionism is shown.

29.03.2022

Др. Александр Пономарёв, Центральный государственный исторический архив Украины, г. Киев, ул. Соломенская 24, 03141, г. Киев, Украина https://orcid.org/0000-0001-5492-0804,
e-mail: mihalych1878@gmail.com

FEMEIA ÎN MOLDOVA ÎN SECOLUL AL XV-LEA ŞI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL XVI-LEA

Şarolta Solcan

Cuvinte-cheie: femeie, Moldova, Evul mediu, domni, familie, societate.

Prin cercetarea de faţă este analizat drumul lung străbătut de femeile din Moldova, în secolul al XV-lea şi prima jumătate a secolului al XVI-lea, spre emancipare. A fost o cale anevoioasă, cu progrese şi regrese, până ce s-a definit statutul special al femeilor din Moldova, care, în final, ajung să se bucure de egalitate cu bărbaţii în multe situaţii din societate şi din familie. Prin acest statut s-au diferenţiat de semenele lor din Ţara Românească, Transilvania şi din Europa, aşa cum s-a subliniat în istoriografia problemei: „în Moldova medievală femeia era, din punct de vedere juridic, prea puţin inferioară bărbatului. Ea avea dreptul să moştenească şi să lase moştenire diferite bunuri; se constituia parte la împărţirea pământului, era judecată întocmai ca un bărbat" (Székely 1997, 76).

De asemenea, după o analiză minuţioasă, Lilia Zabolotnaia a remarcat că „în Moldova medievală statutul social-juridic al femeii în familie era deosebit de cel al celei din ţările vecine... Prin accentuarea laturilor juridice ale fenomenului am constatat că ele beneficiau de anumite avantaje comparativ cu femeile din ţările europene, având dreptul: să iniţieze un proces de judecată şi să mărturisească în judecată; la desfacerea căsătoriei; să se recăsătorească după divorţ; să tuteleze copiii şi averea după divorţ; să posede banii ei proprii" (Zabolotnaia 2011, 234).

În studiul de faţă căutăm rădăcinile emancipării femeilor şi etapele dezvoltării ei în societatea moldovenească. Acest proces s-a desfăşurat sinuos în secolul al XV-lea şi a căpătat forme definitive în următoarele decenii. Schimbarea atitudinii faţă de femeie se poate observa, la prima vedere, în sporirea prezenţei ei în documente într-un mod progresiv.

Din secolul al XIV-lea s-au păstrat doar câteva documente în care femeia era amintită. Însumate, acestea aveau un caracter contradictoriu. Hrisovul din 1384, de la Petru Muşat, arăta că „preamărita doamnă Mărgărita, mama noastră iubită şi vrednică de cinste, a pus să se înalţe şi să se zidească în oraşul Siret o biserică şi lăcaş al fraţilor călugări predicatori... în care biserică sus-zisa doamnă, mama noastră, şi-a ales loc de îngropare..." (Cihodaru, Caproşu 1975, 1-2). Prin urmare, doamna avea dreptul de a ctitori o biserică şi de a hotărî în privinţa locului de înhumare. Cu toate că în istoria femeilor au survenit numeroase schimbări, aceste drepturi s-au menţinut de-a lungul timpului (Székely 1995, 441-457).

În ultimii ani ai secolului, donaţiile domnilor erau doar pentru bărbaţi, actele specificând că dreptul de moştenire revenea urmaşilor pe linie masculină: „uric lui, cu tot venitul, în veac, şi copiilor lui, şi nepoţilor lui, şi strănepoţilor lui, şi răstrănepoţilor lui, cu tot dreptul" (Cihodaru, Caproşu 1975, 3, 6, 10). Prin prisma documentelor cunoscute acum e greu de spus dacă termenul „copiii" se referea şi la fete. În unele acte din timpul lui Ştefan Muşat şi Iuga voievod se spunea explicit că posesiunile reveneau descendenţilor masculini. Astfel, era hotărât pe 18 aprilie 1397 „să-i fie ocină şi uric, de la noi, cu tot venitul lui, şi feciorilor, nepoţilor şi strenepoţilor" (Cihodaru, Caproşu 1975, 7), iar pe 28 noiembrie 1399: „fie lui uric cu tot venitul, în vecii vecilor, şi fiilor lui, nepoţilor, strănepoţilor şi prestrănepoţilor lui" (Cihodaru, Caproşu 1975, 18).

Despre femei în documentele moldoveneşti se poate vorbi din secolul al XV-lea. Alexandru cel Bun (1400-1432), dacă în primele documente întăririle de proprietăţi funciare le făcea cu vechea formulă „uric, cu tot venitul, fraţilor şi fiilor lui, nepoţilor, strănepoţilor şi preastrănepoţilor lui, în vecii vecilor" (Cihodaru, Caproşu 1975, 18), în hrisovul din 28 iunie 1401, dreptul de folosinţă şi moştenire era acordat şi fetelor beneficiarului unei donaţii: „să-i fie lui uric, cu tot venitul, în vecii vecilor, acestuia şi copiilor lui, sau băiat,

sau fată, și nepoților lui, și strănepoților lui, și răstrănepoților lui și să le fie lor neclintit, în vecii vecilor" (Cihodaru, Caproșu 1975, 19).

În deceniul următor, femeile au fost omise din actele de întărire a unor proprietăți, de abia în 1411 domnul dăruia „lui Șoldan Petru și femeii lui, fiica panului Giulea, și copiilor lor, și fratelui său Miclouș un sat pe Șumuz, anume Tămârtășăuți. Și încă i-am dat lui și femeii lui, fiica panului Giulea, și copiilor lor un sat, anume la Movila Găunoasà. Aceasta să le fie uric, cu tot venitul, în vecii vecilor. Iar in acest sat, care este la Movila Găunoasà, fratele său Miclouș să nu aibă nicio treabă" (Cihodaru, Caproșu 1975, 43). Din acest moment constatăm schimbarea atitudinii domnului față de „femeie". Ea nu are nume, este doar soție și fiică, dar beneficiază de dania primită de soțul ei. De această schimbare s-au bucurat deopotrivă femeile din familia domnească, precum și restul femeilor din societate. Astfel, în 1413, domnul dăruia „doamnei Anastasia, soacra noastră, satul Coțmanul Mare cu toate cătunele ce țin de el" (Cihodaru, Caproșu 1975, 50), care, după moartea ei, revenea Episcopiei de Rădăuți. În deceniul următor atenția s-a îndreptat către soții, astfel în 1421, la despărțire de Rimgaila, îi dădea acesteia veniturile din târgurile Siret și Volhoveț (Cihodaru, Caproșu 1975, 68-70), iar pe 15 octombrie 1429 dăruia soției sale de atunci, doamna Marina, două sate pe Siret (Cihodaru, Caproșu 1975, 143).

În ceea ce privește celelalte femei din țară, ele s-au bucurat de dreptul de moștenire, așa cum ilustrează documentele din 1414 și din anii următori. Acest drept se referea nu numai la proprietățile moștenite de la membrii familiei, ci și la cele dobândite de soții lor de la domn ca răsplată pentru serviciile făcute acestuia. Așa cum s-a subliniat în istoriografie, aceste proprietăți s-au păstrat ereditare de-a lungul secolelor în Moldova (Zabolotnaia 2011, 17).

Era un element nou în peisajul Țărilor Române, deoarece nici în Țara Românească, nici în Transilvania femeile nu puteau moșteni posesiunile primite de soții, de tații lor de la domni ca răsplată. Acestea puteau fi moștenite doar pe linie masculină, împreună cu obligațiile militare aferente. Dar în Moldova, pe 2 august 1414, domnul dăruia „giupânului Șandrul pentru „credincioasă slujbă" satul Muntenii Scutași și în hrisov se specifica: „să-i fii lui uric și soții sale Marthii, și feciorilor lor Cozmii, cu tot venitul, în veci, nepoților lor, și strănepoților lor, și préstrănepoților lor și la tot niamul lor" (Cihodaru, Caproșu 1975, 51). Nu a fost doar o danie întâmplătoare, deoarece în 1424-1425 Nănbaci Bărbosul primea pentru slujbă credincioasă „un sat pe Sumuz, unde este casa lui, ca să-i fie lui uric, cu tot venitul lui, <până când> va fi în viață. iar după viața lui, să fie femeii sale Marena, și nepoatelor ei Anușca și Stana, și copiilor <lor>, și nepoților lor, și strănepoților lor, și răstrănepoților lor și întregului lor neam, neclintit niciodată, în veci" (Cihodaru, Caproșu 1975, 83-85).

Mai mult, în 1427-1428, daniile făcute de domn erau atât pentru boieri, cât și pentru soțiile acestora. Astfel, în hrisovul din 15 octombrie 1427, prin care Alexandru cel Bun dăruia un sat lui Oancea și soției sale, se arăta: „această adevărată slugă a noastră Oancea ne-a slujit cu dreaptă și credincioasă slujbă. De aceea noi, văzând dreapta și credincioasa lui slujbă către noi, i-am miluit cu deosebita noastră milă și i-am dat lui și femeii sale Nastea, pentru slujba lor, în țara noastră, în Moldova, un sat la Carpeni, unde a fost casa lui Dobrăcin și a lui Bratul, ca să le fie uric, cu tot venitul, și copiilor pe care îi are, și copiilor Nastei, pe care ii are cu Dobrăcin, și fiului ei, care este de la alt bărbat, tuturor deopotrivă, și nepoților lor și strănepoților lor, și răstrănepoților lor, și fraților lui Oancea, și surorilor lui, și copiilor lor, și nepoților lor, și strănepoților lor, și răstrănepoților lor și întregului lor neam, cine se va alege mai apropiat, neclintit niciodată, în vecii vecilor" (Cihodaru, Caproșu 1975, 101-102). Satul se transmitea urmașilor de ambele sexe și surorilor celor doi beneficiari.

În 17 august 1428, domnul dăruia lui „Crâstea și femeii sale, Maria <satul> Iuginți", pentru că „ne-au slujit cu dreaptă și credincioasă slujbă..." (Cihodaru, Caproșu 1975, 114-115).

În ceea ce privește fetele, ele moșteneau, alături de frați, din bunurile imobile rămase de la tații lor, precum arată documentul din 16 februarie 1428, prin care Motrunei i se întăreau proprietățile alături de frații ei Iurie și Cozma – toți copii lui Stan Lucaveț (Cihodaru, Caproșu 1975, 102-104, 132-133).

În deceniile următoare, surorile apar tot mai frecvent alături de frații lor în actele de întărire a moștenirilor ce le reveneau după părinți.

Devenite proprietare, femeile se implică în tranzacțiile cu sate și pământuri. Ele vând, cum-

pără, schimbă, donează şi testează. De exemplu, într-un document din 15 mai 1431 vedem că o parte dintre satele care erau întărite vornicului Cupcici fuseseră obţinute în urma unor tranzacţii la care au participat femei: „Camena, pe Siret, pe care i l-a dat fiica lui Miclouş" şi „Diacăuţi, amândouă cuturile, pe care i-a schimbat cu fiica lui Costin înaintea noastră" (Cihodaru, Caproşu 1975, 152-154).

Dreptul unei femei de a dona, de a testa este evident cu prilejul întăririi satelor mănăstirii Moldoviţa prin anii 1419-1421. Două dintre sate fuseseră dăruite de doamna Ana „înaintea morţii sale", iar domnul a întărit mănăstirii satele respective, deoarece era „după voia și dania soției sale" (Cihodaru, Caproşu 1975, 66).

Doamna Marina, soţia lui Alexandru cel Bun, dona, alături de domn, lăcaşurilor de cult iezere, ocini, venituri (Cihodaru, Caproşu 1975, 139-141, 147-149). În deceniile următoare şi femei din boierime au urmat exemplul doamnei ţării.

Tot lui Alexandru cel Bun se datorează şi acordarea femeilor dreptul de a apărea în faţa instanţelor de judecată ca acuzator, putând iniţia o judecată chiar împotriva unui bărbat. Pe 15 iunie 1418 se arăta că „această adevărată Maicolea, fiica lui Stoian, cu fiii săi, cu Cozma şi cu Sân, şi cu nepoţii săi, cu Balotă, cu Dragoş, au pârât pe Vlad si pe Crâstea din Solca că acest sat de la Solca le-a fost lor ocină şi nu l-au putut dobândi" (Cihodaru, Caproşu 1975, 61-62). Maicolea pierde procesul, dar această judecată a rămas de o valoare deosebită în istoria femeilor din Moldova, deoarece aici vedem o femeie care, deşi avea fii şi nepoţi care ar fi putut s-o reprezinte, ea era cea care a „pârât", a iniţiat judecata.

Domnia lui Alexandru cel Bun s-a dovedit a fi o etapă importantă în procesul de emancipare a femeii din Moldova, deoarece în acest timp încep să fie menţionate în documente soţiile, fetele, surorile. Acestea beneficiau de pământurile primite de la domn de bărbaţii, de taţii lor, având drept de „uric", adică de folosinţă şi de succesiune asupra lor. Fetele au drept de moştenire, alături de fraţii lor, după ambii părinţi. Femeile erau proprietari cu puteri depline, care vindeau, cumpărau, schimbau , donau, testau bunuri imobile. De asemenea, se bucurau aproape de aceleaşi drepturi cu bărbaţii în faţa instanţelor de judecată.

Analiza documentelor scoate în evidenţă şi anumite limite ale politicii lui Alexandru cel Bun faţă de femei. De exemplu, în 22 mai 1426, Ştefan cliucinic a primit pentru „dreaptă şi credincioasă slujbă" două sate şi „pustia Pojorita". În continuare, se prevedea ca acestea „să-i fie lui uric, cu tot venitul, şi copiilor lui şi fraţilor lui şi nepoţilor lui...". Prin urmare, constatăm că soţia nu a fost cuprinsă în actul de donaţie şi nici printre succesori. Referitor la soţia lui Ştefan cliucinic hrisovul arată că dreptul ei de moştenire era condiţionat de capacitatea cuplului de a avea copii: „iar dacă Ştefan nu se va învrednici să aibă copii cu femeia sa Olenca, atunci, după viaţa lui, să fie Pojorita a Olencăi, cât va fi în viaţă" (Cihodaru, Caproşu 1975, 91-93). Astfel, în caz că nu aveau copii soţiei lui Ştefan îi revenea doar pustia şi nici aceasta nu putea fi moştenită de rudele ei. La moartea celor doi, dacă nu aveau urmaşi, donaţia revenea domnului.

De asemenea, au mai fost şi momente în care se omitea numele femeilor din acte, fiind menţionate doar ca soţii şi fete (1411) sau surori în condiţiile în care fraţii erau numiţi, precum în hrisovul din 24 septembrie 1429, când se întăreau satele „panului Bena" şi „să-i fie uric, cu tot venitul, lui, şi copiilor şi fraţilor lui, Macrea şi Mihail, şi Giurgiu, şi Micul, şi Manea, şi surorilor lui..." (Cihodaru, Caproşu 1975, 141-143).

În timpul lui Iliaş şi Ştefan (1432-1447), fiii lui Alexandru cel Bun, statutul femeilor din Moldova a cunoscut importante îmbunătăţiri. Cei doi fii ai lui Alexandru cel Bun aveau politici similare în ceea ce privea problema drepturilor femeilor şi ale rudelor lor, aşa cum arată documentele emise de cancelariile lor. Acelaşi spirit favorabil emancipării femeii se vede şi din hrisoavele date de cei doi domni, împreună, în perioada 8 martie 1436 - 1 august 1442.

Au fost emise hrisoave asemănătoare de cancelariile celor doi domni, atunci când s-a pus problema extinderii dreptului de moştenire al rudelor femeii. Astfel, acestora le puteau reveni bunurile pe care le primise de la domn soţul femeii care le era rudă. În 26 februarie 1433, când „al nostru credincios pan Dan vornic" primea un sat de la Iliaş voievod, se arăta: „ să-i fie lui uric, cu tot venitul, şi femeií lui Maruşca, şi fratelui ei Ionul, şi copiilor lor, şi nepoţilor lor, şi strănepoţilor lor, şi răstrănepoţilor lor şi întregului lor neam, neclintit niciodată, în veci" (Cihodaru, Caproşu 1975, 164-166).

Peste un an, pe 16 noiembrie 1433, în hrisovul prin care Ştefan voievod îl răsplătea pe Hodco

Costici cu patru sate și o moară se preciza ca „toate acestea să le fie lor uric, femeii sale, Vasiutca, și copiilor lor, și nepoților lor, și fraților Vasiutcăi, strănepoților lor, neclintit niciodată, în veci" (Cihodaru, Caproșu 1975, 173-174).

În deceniul patru, fetele continuă să se bucure de dreptul de „uric", alături de frații lor. Ca dovadă este hrisovul din 16 aprilie 1443, prin care boierul Tâmpa primea două sate și în care se prevedea: „această adevărată slugă a noastră, pan Tâmpa, și fiii săi Miclăuș, și Giurgiu, și Iancul, și Mihău ne-au slujit cu dreaptă și credincioasă slujbă. De aceea noi....i-am miluit cu deosebita noastră milă și le-am dat, în țara noastră, satele anume Ruseşti...și Sclipotești. Toate acestea să le fie lor, deopotrivă și surorii lor, Marușca, uric, cu tot venitul, și copiilor lor, și fraților lor, și nepoților lor, și strănepoților..." (Cihodaru, Caproșu 1975, 317-318).

Cu câțiva ani înainte, în mai 1436, se permitea și fetelor lui Ivan Cautiș să moștenească satele primite și întemeiate de tatăl lor: „satul Ilișăștii la Cobâle, unde iaste casa lui, și cu un loc în pustie, unde iaste moara lui, ca să-și facă osăbit sat. Pentru aceia i s-au făcut lui uric, cu tot venitul, lui, și feciorilor lui, și fetilor lui, și nepoților lui..." (Cihodaru, Caproșu 1975, 207-208).

În 7 decembrie 1436, în actul de întărire a proprietăților protopopului Iuga există o formulare care e posibil să fi permis și fetelor să emită pretenție la moștenire, fără să fi fost menționate explicit: „să-i fie uric, cu tot venitul, lui și fiului lui, Mihul gramatic, și tuturor celorlalți copii ai lui....", alături de frați și urmași (Cihodaru, Caproșu 1975, 231-233).

Formula cu dreptul de moștenire al „copiilor" e prezentă adesea în documentele moldovenești și, pentru că, probabil, lăsa loc de interpretare, era completată cu specificarea „tuturor", ca în cazul de față, sau cu menționarea expresă a fetelor, ca, de exemplu, „copiilor lui, sau băiat sau fată" (1401) (Cihodaru, Caproșu 1975, 19).

În tot acest timp era respectat și dreptul surorilor de a stăpâni, alături de frații lor, sate și pământuri, prin urmare, pe 27 februarie 1433, când întărea proprietatea lui Mihail, fiul lui Bălici, domnul Iliaș dădea drept de uric „ficiorilor lui și surorilor lui Maruşcăi și Anuşcăi, și nepoților și strănepoților lui, cu totu vinitu" (Cihodaru, Caproșu 1975, 166).

Ideea rezistă în timp și peste zece ani, pe 28 noiembrie 1443, când se întărea lui Tador Vlădescul satul Vlădești, se spunea „să-i fie panului Tador uric, cu tot venitul, și copiilor lui, și surorii lui, Lola, și nepoților lui, și strănepoților lui, și întregului său neam, neclintit niciodată în veci" (Cihodaru, Caproșu 1975, 328-330).

Drept de uric au primit surorile și pe acele proprietăți care au fost date de domnie fraților lor ca răsplată pentru „ dreaptă și credincioasă slujbă". Ca urmare, în 15 iunie 1433, boierul Onea primea un sat, care „să-i fie lui uric, cu tot venitul, și copiilor lui, nepoților lui, și strănepoților lui, și răstrănepoților lui, și celor mai apropiați frați ai lui, și surorilor, neclintit niciodată, în veci" (Cihodaru, Caproșu 1975, 168-169).

Dreptul surorilor de a deține proprietăți imobile, alături de frați, se transmitea și copiilor lor, astfel, pe 8 noiembrie 1438, era posibil să se întărească „Tatului Herlic și nepotilor săi de soră, Danciul Paidos și Niagul Roşca, trei sate..." (Cihodaru, Caproșu 1975, 270).

În timpul lui Iliaș și Ștefan se constată o extindere a drepturilor femeilor, inclusiv de a deține și de a întemeia singure sate. Pe 28 ianuarie 1433, o femeie obținea, de la domn, drept de proprietate asupra unui sat, iar printre cei care-i puteau succede, alături de alte rude, era mama: „pe această adevărată Matușita am miluit-o cu deosebita noastră milă și i-am dat, în țara noastră, un sat pe Plotunita, la câmp, anume unde a fost Neagoe Gănescul. Aceasta să-i fie ei uric, cu tot venitul, și copiilor ei, și nepoților ei, și mamei ei Maria, și fraților ei, și copiilor lor, și nepoților lor, și strănepoților lor, și răstrănepoților lor, și neamului ei, cine se va alege mai apropiat, neclintit niciodată, în veci" (Cihodaru, Caproșu 1975, 163-164).

Un document unic, care demonstrează statutul deosebit al femeilor din Moldova, este actul din 5 martie 1438, prin care „Ilie voievod și fratele domnii mele Ștefan voievod, domnii Țării Moldovei" dădeau dreptul Neagăi, soția „panului Giurgiu Piatră", de a întemeia un sat: „am miluit-o cu deosebita noastră milă și i-am dat ei, în țara noastră, un sat pe Sitna, anume satul lui Diiacul, mai sus de Stroe, și seliștea care este în același hotar, și un loc din pustie, pe Bic, ... la gura Divicei, să-și întemeieze sat, și pe Crasna, anume Slăveşti.... Iar hotarul acestor sate sa fie cu toate hotarele lor vechi, pe unde au folosit din veac. Iar hotarul

acestei pustii să fie cât vor putea folosi îndestul" (Cihodaru, Caproșu 1975, 256-258).

În timpul domniilor lui Iliaș și Ștefan, femeile erau judecate asemenea bărbaților, ele putând fi învinuite de hiclenie, acuzație în urma căreia pierdeau, precum orice boier, ocinele din țară, acestea trecând în proprietatea domniei. Într-un document din 24 februarie 1437, prin care erau întărite proprietățile lui Șteful a lui Jumătate, se menționa că satul Văscăuți, „pe care l-am dat panului Steful, a fost al Marușcăi, sora soției noastre, și l-a pierdut în viclenie, când a fugit la ruși; noi însă l-am vândut panului Șteful..." (Cihodaru, Caproșu 1975, 235-237).

Documentele arată că între rudele unui cuplu aveau loc tranzacții de proprietăți. De exemplu, în 1438, Toma Băcescu primea drept de stăpânire asupra unui sat „a unui nepot a femeii sale" (Cihodaru, Caproșu 1975, 251-252).

Deși anii 1432-1447 au fost foarte zbuciumați din punct de vedere politic, având loc nenumărate conflicte între cei doi frați aflați în fruntea țării, din punctul de vedere al statutului femeii s-au înregistrat progrese deosebite. A fost perioada în care femeile și familiile lor s-au bucurat de cele mai multe drepturi. Vechile prerogative, ca cel de moștenire pentru fete și neveste, erau respectate, la care se adăugau dreptul de a întemeia așezări și daniile făcute unor femei și rudelor lor. De asemenea, femeile implicate în numeroasele dispute politice ale vremii erau tratate asemenea bărbaților, ele fiind pedepsite pentru trădare prin confiscarea moșiilor de către domnie.

Dispariția de pe scena politică a celor doi domni, Iliaș și Ștefan, a însemnat și prăbușirea treptată a statutului femeilor din Moldova. În deceniul care a urmat, probabil, pe fondul unei crize politice generate de schimbările frecvente de domni, a sporit numărul vânzărilor de sate și ocini, la care participau și femeile. Modul în care erau înscrise femeile în hrisoave arată degradarea statutului lor în timpul lui Alexăndrel (1452-1454) și al lui Petru Aron (1455-1457). Dacă în 7 septembrie 1452 se menționa că „această adevărată Tuzoana, fiica lui Conataș de la Neamț și cu fiul ei, Leurinț..." vând o parte din ocina lor (Șimanschi 1976, 21-22), în anii următori numele femeilor nu mai erau amintite, ele fiind doar „sora lui...", „soția lui..." „fiica lui...", „nepoata lui". Fără nume era soția lui Oană Pâșco, „sora lui Raicu", care a vândut niște sate împreună cu soțul ei lui Mihai logofăt pe la 1453 (Șimanschi 1976, 44-47). În 1455, printre proprietățile lui Trifu Borzescu era și satul Ștefănești, „pe care l-a schimbat cu Bețea și a dat pentru Ștefănesti părțile din Marișești ale soției sale" (Șimanschi 1976, 71-73). După cum se poate deduce, Trifu Borzescu dispunea de ocinele soției sale. Peste un an, în 1456, Petru vodă întărea lui „pan Sin din Hotin" satele și ocinele soției sale: „noi, văzând dreapta și credincioasa lui slujbă către noi, l-am miluit cu deosebita noastră milă și <i-am> dat și i-am întărit ocina soției lui, nepoata lui Mihăilaș" (Șimanschi 1976, 87-89).

În baza documentelor constatăm că, după 1452, femeile din Moldova și-au pierdut identitatea, ele fiind doar ruda unui bărbat. De asemenea, bunurile lor funciare erau întărite soților, care, se pare, dispuneau de ele, putând să le înstrăineze prin vânzare sau schimb.

Odată cu venirea lui Ștefan cel Mare (1457-1504) pe tronul Moldovei, țara a cunoscut stabilitate politică pentru câteva decenii, ceea ce a permis anumite schimbări în societate și în mentalitate. A fost perioada în care s-a cristalizat statutul femeii din Moldova. Domnia lungă a lui Ștefan cel Mare a creat condiții înrădăcinării modelelor create în acești ani, după cum arată documentele din deceniile următoare.

Din primele luni ale domniei ale lui Ștefan cel Mare se constată ieșirea din anonimat a femeilor și restabilirea multora dintre drepturile avute cu un deceniu înainte. Astfel, pe 12 august 1457, când dădea scutire de dări mănăstirii Moldoviița pentru niște case din Suceava, acestea erau identificate drept clădirile „unde locuiește armeanca Stana" (Șimanschi 1976, 94). În 26 octombrie 1458, „Mălin și Vișa și ginerele lor, Ivașco Vitoltescu" vindeau „satele pe care li le-a dat și li le-a lăsat unchiul lor, Stan Poiană..." (Șimanschi 1976, 111-113). În aceeași perioadă erau întărite „unei Dușca, fata lui Toader, și nepoților ei" două sate (Șimanschi 1976, 100). În decembrie 1458, „Mărușca, fata lui Andrieș Slujăscul, giupâneasa lui Negrilă, de a sa bunăvoe și-au dat satele sale și moara, partea ei, ci ș-au împărțit, înaintea noastră și înaintea boierilor noștri, cu frații săi și cu surorile sale, și au dat mănăstirii Bistriței..." (Șimanschi 1976, 115). În 13 ianuarie 1460 era menționată „Malea, fiica lui Ion", care vindea o seliște împreună cu Bâlea (Șimanschi 1976, 128-130).

Din documentele păstrate vedem că femeile – fiice, neveste, posibile văduve – erau desemnate

cu numele. Femeile singure sau împreună cu soţii înstrăinau sate şi alte bunuri imobile.

Fuseră întărite unor femei proprietăţile moştenite de acestea. În cazul Măruşcăi „giupâneasa lui Negrilă", au fost întreprinse o serie de acţiuni care dovedesc drepturile ei de a ieşi din indiviziunea cu fraţii şi, implicit, i se recunoaşte de către domn dreptul de proprietar, apoi și cel de a dona bunurile imobile.

Documentele din anii următori confirmă redobândirea majorităţii drepturilor moldovencelor în societate și în familie. Deși Ștefan cel Mare, așa cum s-a văzut în exemplele de mai sus, a avut o atitudine favorabilă faţă de restaurarea statutului femeilor, totuşi acest proces a avut un curs îndelungat și sinuos.

Un hrisov din 8 august 1461 este un alt act care dezvăluie o multitudine de aspecte privitoare la situaţia femeii de atunci. Astfel, Stana, soţia lui „Bogdan, fiul lui Herman", alături de soţul ei, se judeca și se tocmea cu unchiul ei, Ivul Solca, pentru moștenirea ce-i revenea și care, în final, le-a fost întărită amândurora de către domn (Șimanschi 1976, 140-142).

Cu acelaşi prilej s-au judecat și două surori – Cerna, soţia lui Ivul Solca, și sora ei Grada. Amândouă au venit cu nepoţii. Și ele și-au împărţit, după tocmeală, moștenirea de la tatăl lor („vislujenia tatălui lor"), satul Miculeşti pe Pârâul Negru. Deşi, cel puţin, Cerna avea soţ, iar Grada avea nepoţi, este de remarcat faptul că ele între ele se tocmesc, se judecă, fără a fi reprezentate de un bărbat. În final, deşi Miculeşti era moștenirea soţiei, partea de sat rămasă Cernei i-a fost întărită lui Ivul și soţiei sale, și urmaşilor lor: „au venit înaintea noastră și înaintea boierilor noștri Grada și nepoţii ei, tot de bunăvoia lor, și s-au tocmit cu sora sa Cerna a panului Ivul, și a dat Grada și nepoţii ei surorii <sale> Cerna din vislujenia tatălui lor un sat pe Pârâul Negru, anume Miculeşti, unde <a fost> casa tatălui lor Nicola, și a treia parte din <vadul de pe Mol>dova. De aceea noi, văzând buna lor voie și tocmeală cu toate părţile, și noi de asemenea, și de la noi am dat și am întărit panului Ivul <partea lui de sat> cu tot venitul și cu hotarele pe care le-a folosit din veac și care ascultă de această parte a lui de sat și, pe Pârâul Negru, Miculeşi, și a treia parte din vadul de pe Moldova. Toate acestea mai sus-scrise să-i fie uric și cu tot venitul lui și soţiei lui, Cerna, și copiilor lor, și nepoţilor lor, și strănepoţilor lor, răstrănepoţitor lor, și întregului lor neam, nestrămutat în vecii vecilor" (Șimanschi 1976, 140-142).

Prin urmare, constatăm că femeile puteau participa la procese și singure, și alături de soţii lor. Ele se tocmeau cu rudele pentru obţinerea moștenirii cuvenite, dar care era întărită soţilor lor. Acest fenomen extins și la ocinele cumpărate a putut fi întâlnit câteva decenii la rând. Astfel, pe 3 decembrie 1462, când au fost eliberate alte „privilegii", în locul celor pierdute, pentru ocinele soţiei, la solicitarea lui Laţco, satele i-au fost întărite și lui și s-a hotărât „să le fie de la noi uric, cu tot venitul, lor și copiilor lor, și nepoţilor lor, și strănepoţilor lor..." (Șimanschi 1976, 162-164).

Și mai târziu bunurile moștenite de femeie – fie bunuri imobile sau robi – erau întărite și soţului, dar cu drept de folosinţă și de moștenire pentru rudele femeii. De exemplu, în 1480 se întărea lui „pan Duma cliucinic" „dreapta ocină și cumpărătură" a soţiei sale Nastea, fiica lui Petru Brăescul, care consta în trei sate, dintre care unul de moștenire și două cumpărate de tatăl ei, Petru Brăescul, și robi ţigani, cumpăraţi de asemenea de tatăl ei. Prin hrisov se arăta ca „toate acestea mai sus-scrise să fie panului Duma cliucinic de la noi uric și cu tot venitul, lui și panitei lui, Nastea, și fratelui ei, Iurie, și surorilor lor, Fedora și Oliușca, fiii panului Petru Brăescul, și copiilor lor deopotrivă, și nepoţilor lor..." (Șimanschi 1976, 349-351). În 1484 acelaşi lucru s-a întâmplat și în cazul lui Dragoșe, ginerele lui Severin. I-au fost întărite satele soţiei cu drept de folosinţă și de moștenire femeii și rudelor ei: „l-am miluit cu deosebita noastră milă și i-am dat și i-am întărit, în ţara noastră, în Moldova, ocina soţiei sale, Anusca, satele anume: Fundeștii, pe Albinea, și de asemenea, în acelaşi hotar, satul anume Lăţcanii. Aceasta să-i fie de la noi uric si cu tot venitul lui, sotiei sale, Anuşca, și surorii ei, Stana, fiicele lui Severin, lor deopotrivă, copiilor lor, și nepoţilor lor..." (Șimanschi 1976, 392-393).

Dreptul de succesiune al rudelor femeii se pare că se acorda în cazul unor proprietăţi ce proveneau de la strămoșii lor.

De altfel, în documentele din timpul lui Ștefan cel Mare se renunţă la formula „drept de uric fiilor și fiicelor...", aceasta fiind înlocuită cu „copiilor lor, și nepoţilor lor, și strănepoţilor lor, și răstrănepoţilor lor și întregului lor neam, cine le va fi cel mai apropiat, însă pentru acea parte a cui este ocina" (Cihodaru, Caproșu 1975, 172-174).

Soţului erau întărite şi bunurile imobile, cumpărate de soţia sa, precum în 28 aprilie 1464, pentru că „această adevărată slugă a noastră credincioasă, pan Luca, fiul panului Petru logofăt, ne-a slujit drept şi credincios. De aceea noi, văzând dreapta şi credincioasa lui slujbă către noi, l-am miluit cu deosebita noastră milă şi i-am dat şi i-am întărit lui, în ţara noastră, în Moldova, ocina soţiei lui, Marena, jumătate de sat din Toporăuţi, pe care ea a cumpărat-o, împreună cu Mihnea, pe banii săi; iar cealaltă jumătate de sat din Toporăuţi <să fie> panului Luca pentru dreapta şi credincioasa lui slujbă". Dreptul de folosinţă şi moştenire era acordat urmaşilor lui Luca: „Toate acestea mai sus-scrise să-i fie de la noi uric, lui şi copiilor lui, şi nepoţilor lui ..." (Şimanschi 1976, 169-171).

Din 1480 satele, pământurile cumpărate de cei doi soţi erau întărite amândurora. Astfel, în 1480, domnul întărea „lui Şerban şi femeii lui, Ghindii" satul Mărtineştii, ce fusese cumpărat de ei (Şimanschi 1976, 352-354). De asemenea, în 1491, o treime din satul Ruptura, cumpărată de Oană Teligă şi soţia sa Muşa, era întărită amândurora (Cihodaru, Caproşu 1980, 187-188).

În deceniul al nouălea lipsesc cazurile în care proprietăţile soţiei erau întărite (şi) soţului, dar sunt câteva cazuri, în 1489, 1490, 1491, 1495, 1497, 1502, în care doar femeile erau beneficiarele întăririlor (Cihodaru, Caproşu 1980, 98-99, 120, 187, 304, 396-398, 487-488). În aceste situaţii nu a fost menţionat niciodată numele soţului.

Faptul că soţii erau beneficiarii întăririlor proprietăţilor soţiilor lor se pare că, cel puţin uneori, a fost în detrimentul femeilor, deoarece moştenirile lor erau vândute. În 1466, pan Ivanco Ungureanu cu paniţa sa, fiica lui Furău" vindeau ocina femeii (Şimanschi 1976, 188-189), iar în 1488 „pan Fete Iacobescul şi cneaghina lui, Marina, nepoata lui Ştibor cel bătrân şi nepoata Zoicăi, de bunăvoia lor, nesiliţi de nimeni, nici asupriţi, şi-au vândut dreapta lor ocină din uricul lor drept şi din privilegiul bunicilor ei, Ştibor şi Zoica, pe care l-au avut de la bunicul nostru, Alexandru voievod, un sat pe Bârlad..." (Cihodaru, Caproşu 1980, 81-83). Exemplele pot continua şi cu alte cazuri (Şimanschi 1976, 171-173, 371-373).

Femeile apar frecvent alături de fraţi sau unchi în tranzacţii cu bunuri funciare, deoarece erau printre moştenitorii satelor şi pământurilor pe care le avuseseră odinioară părinţii şi bunicii lor. Nu a existat nicio interdicţie în ceea ce privea pământurile moştenite, care odinioară fuseseră primite ca răsplată pentru slujbă de la domni de taţii şi bunicii lor. În Moldova, aceste proprietăţi deveniseră ereditare, aşa cum s-a arătat mai sus. De exemplu, în 26 octombrie 1493, „Giurgea, fiul lui Bancea Prodănescul, şi nepoata lui, Mica, fata lui Brindea, nepoţii lui Miclea Prodanescul" au vândut ocina moştenită de la bunic (Cihodaru, Caproşu 1980, 261-263).

Faptul că femeile erau prezente în tranzacţiile fraţilor şi unchilor în timpul lui Ştefan cel Mare era şi pentru că ieşirea din devălmăşie a avut loc, în multe cazuri, la sfârşitul secolului al XV-lea şi în prima jumătate a secolului al XVI-lea. La aceste tranzacţii participau şi femei căsătorite, soţii lor neavând nicio implicare. De exemplu, în 1490, „Sima păhărnicel şi sora lui, Annuşca, paniţa panului Şandru comis, fiii lui Lazor şi Nastea, paniţa panului Hărman, şi sora ei Ilca, şi fratele lor Toma păhărnicel, fiii lui Coste" vindeau satul Glodeni domnului (Cihodaru, Caproşu 1980, 158-162).

Primii care şi-au individualizat proprietăţile au fost verii (Cihodaru, Caproşu 1980, 33-134, 205-206, 215-216, 305-309, 314-315, 396397, 382, 452). Treptat, şi femeile au cerut delimitarea şi întărirea proprietăţilor lor. Deja văzusem cazul Măruşcăi din 1458, dar ea şi-a justificat gestul prin dorinţa de a dona bunurile mănăstirii Moldoviţa. Însă în 1497 „Anuşca, fata lui Oană Căuia", spre deosebire de Măruşca, a cerut ca moştenirea ei, delimitată de cea a verilor, copiii lui Toader Căuie, cinci fete şi un băiat, să-i fie întărită ei separat (Cihodaru, Caproşu 1980, 396-398).

Recunoaşterea dreptului de stăpânire al femeilor peste bunuri imobile se poate vedea din actele de întărire pe care acestea le-au primit. Având acest drept, ele, singure, vindeau, schimbau bunurile lor imobile chiar şi cu domnul ţării. În 1502, Ştefan cel Mare schimba un sat cu „cneaghina Marga, nepoata Antalaloasei" (Documente 1953, 13). În acelaşi an, „Marenca, fiica lui Mihul Epure, nepoata lui Toma Solescul" schimba un sat moştenit de la bunicul ei, Soleşti, cu Toader Toc stolnic (Documente 1953, 13).

Criza economică de la sfârşitul de secol determină pe multe femei să-şi vândă ocinile şi satele lor. Unele s-au implicat în afaceri cu pământ. De exemplu, „Nastea, cneaghina panului Iuga vistier", a cumpărat o falce de vie cu 40 de zloţi

tătărești „de la Agâta, femeia lui Carvac Leurinț din Hârlău”, pe care a revândut-o, în 1499, lui Ștefan cel Mare cu 65 de zloți tătărești (Cihodaru, Caproșu 1980, 433-437).

Dreptul femeii de a deține proprietăți funciare le-a permis să și testeze, astfel, în 1469, Ivașco Pășcu primea partea surorii sale, Stana, „pentru că Ivașco au răscumpărat pe soră-sa, pe Stana, de la tătari, precum și ea singură s-au dat și s-au lăsat frati-său lui Ivașco, pentru că ea copii n-au avut” și pentru că Ivașco o răscumpărase din robia tătară (Șimanschi 1976, 236-237).

În calitate de mame, femeile dispuneau de moștenirile copiilor lor. Astfel, a fost posibil ca, în 1468, „Marena, paniţa panului Ivanco al lui Brae, fiica lui Iaţco Branici, cu copiii ei, pe care îi are cu Ivanco al lui Brae, anume cu copiii Ivașco și Iliaș, și de bunăvoia lor, nesiliţi de nimeni, nici asupriţi, au vândut domniei noastre dreapta lor ocină din dreptul lor uric...” (Șimanschi 1976, 227-229).

Documentul din 15 octombrie 1481 este foarte explicit în ceea ce privește această problemă, astfel, se arată că femeia era văduvă, iar proprietățile înstrăinate erau moștenirea fetelor ei după tată: „Elena, femeia a lui Manoil Raicii, și cu fetele sale, care sunt fiice a lui Manuil Raicii, anume Duma și Zoica, de a lor bunăvoie, de nimeni silite, nici asuprite, și-au vândut a lor dreaptă ocină, un sat anume Iucșanii, pe Jijia, și cu moară în Jijia, care acest sat este dreaptă ocină a fetelor lui Raicii, după Raicii, și l-au vândut pre acest sat ...” (Șimanschi 1976, 367-369).

O altă chestiune importantă a fost modul de prezentare a femeilor în fața instanțelor de judecată. În timpul lui Alexandru cel Bun și al fiilor săi, femeile singure puteau să se reprezinte în fața instanțelor de judecată, era posibil să inițieze un proces, erau judecate, sancționate asemenea bărbaților.

Din anii ’60 ai secolului al XV-lea am văzut că unele femei au fost reprezentate de soți în fața instanțelor de judecată. În același timp, altele se reprezentau singure, chiar dacă erau căsătorite, cum a fost cazul procesului din 8 august 1461, când Stana, soția lui Bogdan, împreună cu soțul, se judecau cu Ivul Solca pentru moștenirea femeii, iar la rândul ei, Cernea, soția lui Ivul Solca, se judeca singură pentru succesiune cu sora ei (Șimanschi 1976, 140-142).

În a doua jumătate a secolului al XV-lea au fost frecvente cazurile în care femei căsătorite singure s-au reprezentat la procese. De exemplu, în 1462, Anna, sora lui Sima logofăt, „giupâneasa giupânului Bârsanul”, se judecă cu vărul ei Șandru Negrul pentru pierderea unor acte de la „bătrânul Ștefan voievod” (Șimanschi 1976, 156-157). În 1474, Maruşca, soția lui Andreico Șerbici, fiica lui Ion Cupcici, se judeca cu Ivan fiul lui Vasco de Horodnic, care pretindea că e nepotul lui Ion Cupcici. Ivan refuză să jure, în aceste condiții, Maruşca a fost nevoită să jure pentru ea și pentru nepotul ei Mihnea, cu 24 de jurători, că Ivan nu e urmașul lui Ion Cupcici (Șimanschi 1976, 296-299). Ambele erau menționate cu soți, dar în procesele care le priveau familiile de origine și, implicit, moștenirile, ele reprezentau familia, chiar dacă aveau rude, descendenți masculini. De asemenea. jurământul Maruşcăi a fost considerat valabil.

Prezența femeilor în calitate de martor a fost semnalată în 1464, când Mândre s-a judecat cu Misea pentru satul Târnăuca. Martorii lui Mândre au fost soția și două cumnate, „fiicele lui Voineag” (Șimanschi 1976, 174-176). Mândre a pierdut satul.

Documentele din timpul lui Ștefan cel Mare referitoare la femeile din Moldova demonstrează revenirea statutului acestora la nivelul domniei lui Alexandru cel Bun. După urcarea pe tron a lui Ștefan cel Mare, femeile au ieșit din anonimat, aveau drept de moștenire, alături de frați, asupra tuturor proprietăților deținute de părinți, inclusiv asupra celor primite ca răsplată din partea domnilor și care deveniseră ereditare, devin proprietari cu puteri depline asupra bunurilor imobile și asupra robilor, care le revin prin moștenire sau pe care le cumpără și, astfel, le pot vinde, schimba, dona. De asemenea, aveau dreptul de a testa și de a participa singure la procese ca acuzatori, cu drept de a depune jurământ. Se integrează în direcția de dezvoltare a societății, începând și ele să iasă din obște, să solicite și să primească întăriri pe proprietatea individuală.

Măsurile luate de Ștefan cel Mare au fost foarte importante, mai ales în contextul situației europene a femeilor, dar ele s-au oprit la nivelul anului 1432, deoarece femeile nu au mai beneficiat de ocinile primite de soții lor pentru slujba în folosul domniei, decât ca moștenitoare, nici nu au mai primit dreptul de a întemeia sate, deși domnul a acordat mai multor boieri acest drept (Boldur 204, 75; Gorovei, Székely 2005, 76, 80; Cihodaru, Caproșu 1980, 499, 517).

Statutul femeii din Moldova în forma în care a fost conturată în timpul lui Ștefan cel Mare s-a păstrat pe parcursul secolelor următoare. În realizarea acestui lucru a avut o importanță deosebită faptul că urmașii lui Ștefan cel Mare din prima jumătate a secolului al XVI-lea – Bogdan al III-lea (1504-1517), Ștefăniță (1517-1527), Ștefan Lăcustă (1538-1540), Petru Rareș (1527-1538, 1541-1546) și fiii acestuia Iliaș (1546-1551) și Ștefan (1551-1552) – au continuat aceeași politică, oferind timp structurilor create să prindă rădăcini în mentalitatea oamenilor epocii. Astfel, Bogdan al III-lea (1504-1517), la un an de la preluarea domniei, pe 2 iulie 1505, întărea – atât soțului, cât și soției – proprietatea imobilă, cumpărată de un cuplu: în 1505 Toader Păcurar și soția sa Anușca cumpăraseră o jumătate din satul Onteşti, pe care „am dat și am întărit slugii nostre Toader și femeii lui, Anușca, această jumătate de sat...” (Documente 1953, 41). În 1507, erau întărite lui „Crâstea și femeia lui, Nastea” proprietățile cumpărate de ei (Documente 1953, 51-52).

În prima jumătate a secolului al XVI-lea au fost numeroase cazuri în care femeile cumpără bunuri imobile împreună cu soții lor, acestea fiind întărite amândurora (Documente 1953, 301-302, 314-315, 426, 484-485, 508-509, 515-516, 562-563; Caproșu 2008, 183). De exemplu, în 1528, când „Dan și femeia lui, Anușca, și cumnatul lui, Petrea”, cumpărau un loc pentru a face iaz, domnul spunea: „am întărit slugilor noastre, lui Dan și femeii lui, Anușca, și cumnatului lui, Petrea, această bucată de pământ din Dragomirești” (Documente 1953, 251-252). Dreptul de moștenire în cazul acestor achiziții revenea „copiilor lor și nepoților lor...și întregului lor neam” (Documente 1953, 314-315) sau, cum scria Alexandru Lăpușneanu, „altul să nu se amestece înaintea acestei cărți a noastre” (Caproșu 2008, 195-196).

Situațiile menționate mai sus nu excludeau cazurile în care proprietățile achiziționate de un cuplu să fi fost întărite doar bărbatului. Astfel, în 1552 i se întăreau toate părțile de sat pe care le stăpânea doar lui Ghianghea pârcălab, deși o parte dintre ele fuseseră cumpărate împreună cu „jupâneasa lui Anghelina” (Caproșu 2008, 175-178).

Se menținea posibilitatea femeilor căsătorite de a achiziționa proprietăți singure sau cu rudele lor, și nu cu soțul. Așa a procedat și Anușca, fiica lui Petru Liteanu, „giupâneasa” lui Andreica paharnic, care, în 1528, a cumpărat o moșie împreună cu nepoții ei (Documente 1953, 289). La 1552, Ana, „femeia lui Alexi”, cumpăra o jumătate de sat, ce i-a fost întărită doar ei (Caproșu 2008, 161).

De asemenea, documentele păstrează și amintirea unor femei care au achiziționat singure sate, ca, de exemplu, Mușa Frijoae, căreia i se întărea, în 1546, jumătatea de sat în ținutul Vaslui: „Deci noi văzând tocmeala lor de bunăvoie și plata deplină...am întărit această mai înainte zisă jumătate de sat ... Mușei Frijoaie, ca să-i fie ei de la noi uric, cu tot venitul , ei și copiilor ei și nepoților ei...” (Documente 1953, 444-445).

Majoritatea cumpărăturilor erau de la persoane din afara familiei, dar uneori femeile au cumpărat proprietăți și de la rude. Astfel, în 1535, Draghița și sora ei Maria cumpărau un sfert de sat de la mătușa lor Sora, fiica Anei, nepoata lui Iliaș Șanga, care vindea din moștenirea ce o avea de la bunicul ei, Iliaș Șanga (Documente 1953, 373-374).

În prima jumătate a secolului al XVI-lea sunt numeroase achiziții făcute de bărbați. Întărirea noii proprietăți se făcea doar cumpărătorului și copiilor, nepoților acestuia. În asemenea situații niciodată nu era amintită soția cu drept de moștenire (Documente 1953, 137, 153-154, 158-160137, 153-154, 158-160).

Un exemplu interesant, din punctul de vedere al prezentei analize, este cel din 22 februarie 1507. Atunci Mircea Virtea cumpără jumătate de sat împreună cu doi cumnați, iar întărirea este doar pentru ei trei. Surorile lui Mircea Virtea nu sunt amintite (Documente 1953, 53).

Deși procesul de ieșire din indiviziune era în curs, totuși multe documente au fost emise în prima jumătate a secolului al XVI-lea cu prilejul achiziționării de către femei, alături de frați, de surori și uneori de veri, a unor sate sau terenuri. De fiecare dată, domnul întărea noua proprietate tuturor cumpărătorilor, indiferent de sex (Documente 1953, 7-58, 96-97, 136, 139-140, 144-145, 201-203, 248-249, 338-339, 398, 399-400, 446-447, 521-522, 587; Caproșu 2008, 161, 184). Printre bunurile imobile, la tranzacția cărora au participat și femei, a fost și „Fântâna lui Corui”. Numita fântână a fost vândută de „Nastea, fiica lui Ivan Bălănescul, și nepotul ei Filip, fiul lui Iliaș” împreună cu nepoții ei după surori. Era „dreapta lor ocină, din uricul...lui Ivan Bălănescul”. Vânzarea a fost către „Gavril Tunsul și fra-

telui lui, Stanciul, și surorii lor, Ilca, și nepoților de frate, Corod, și fratelui lui, Damian, și lui Ion, și surorilor lor, Tudosiei și Anușcăi". Ștefăniță voievod le întărea tuturor cumpărătorilor fântâna pe 22 ianuarie 1518. Din actul de întărire constatăm că fiecare dintre frați primea o parte egală, precum și ieșirea din diviziune a copiilor celui de al patrulea frate, care era decedat la momentul respectiv: „Însă să fie lor în patru părți. Trei părți să fie ale slugilor noastre Gavril Tunsul și fratelui lui, Stanciul, și surorii lor, Ilca, și a patra parte să fie a nepoților lor de frate, Corod, și fratelui lui, Damian, și lui Ion, și surorilor lor, Tudosia și Anușca" (Documente 1953, 115-116).

Individualizarea proprietății sau ieșirea din devălmășie era un fenomen început în ultimii ani ai secolului al XV-lea, luând amploare în primele decenii ale secolului următor. Cele mai multe cazuri au fost semnalate între veri (Documente 1953, 119-120, 161-163, 166-167, 179-180, 182-184, 186-187, 188-189, 195-196, 206-207, 237-239, 260-261, 312-313, 341-342). Așa cum am arătat, și femeile s-au integrat în acest fenomen încă de la sfârșitul secolului al XV-lea. La 1497, „Anușca fata lui Oană Căuia" își delimita moșia față de verii ei (Cihodaru, Caproșu 1980, 396-398). În aceste cazuri, părți egale reveneau fiilor și fiicelor celor care au fost proprietarii inițiali. Odată cu trecerea timpului, tot mai mulți frați au cerut ieșirea din obște. Adesea femeile au fost cele care au inițiat plecarea. Printre acestea a fost și Marena, sora lui Gănescul pârcălab de Neamț, a lui Cozma Șarpe postelnic și a Magdalinei, care a solicitat, în 1517, împărțirea „ocinelor lor drepte din uricele lor drepte". După cum spune hrisovul, Marena a venit, împreună cu frații ei, „înaintea tuturor boierilor noștri moldoveni" pentru obținerea întăriri în urma faptului că „și-au împărțit" moștenirea. Fiecare din cei patru a primit anumite sate și părți de sate. În ceea ce o privește pe Magdalina, ei i-a revenit satul Costești și s-a decis că „părțile ce i-ar cădea ei în alte sate, ea le-a lăsat fraților săi, panului Ion Gănescul, pârcălab de Neamț, și panului Șarpe, postelnic, și surorii, Marenii. Și iarăși, ei să nu aibă a dobândi în Mândrești niciodată în veci" (Documente 1953, 110-111). Din acest hrisov se constată că femeia, dacă era cea mai mare dintre frați, reprezenta familia. De asemenea, și dacă era cea mai mică dintre frați, avea dreptul să se tocmească cu frații și surorile ei, să impună anumite condiții în momentul împărțirii moștenirii.

Peste trei decenii, în aprilie 1546, surorile Anca și Irina, fiicele Ilenei, împărțeau moștenirea maternă, fiecare primind întărire pe jumătate din satul Dumbrăveni (Documente 1953, 442-443).

Divizarea moștenirii dintre frați se făcea pe baza unor înțelegeri – „tocmeli" – între ei. Fetele participau la aceste discuții, așa cum se vede din actul din 16 februarie 1508, prin care se întăreau părțile de moșie ale „Neagăi, fiica Marenei", după „cum s-a tocmit ea cu fratele său <pan Toma comis> și cu sora sa Nastea și cu nepoții săi..." (Documente 1953, 72). Peste aproape un deceniu, tocmeală trebuia să fi fost și între Marena și frații ei, Gănescul pârcălab de Neamț, Cozma Șarpe postelnic și Magdalina (Documente 1953, 110-111).

Obiceiul s-a păstrat și, astfel, la 20 aprilie 1546, se întăreau proprietățile copiilor lui Oana Hurul, Efrim, mare vornic, Danciul Hurul pârcălab de Neamț, Mihociu și surorile lor Maria, Măruşca și Stanca, care au împărțit moștenirea, după ce „s-au tocmit între dânșii". Unele fete se asociau cu câte un frate. În cazul amintit, Maria s-a asociat cu Danciul și Stanca cu Mihoci. Au cerut întăriri individuale Efrim și Măruşca (Documente 1953, 470-471).

Împărțirea unor bunuri imobile putea surveni și după achiziționarea acestora, așa cum se întâmplase cu „Fântâna lui Corui" în 1518. În 1546, Voloșca, Toma, Pătrașco și Magda au cumpărat o treime de sat. Imediat după aceea au împărțit bucata de sat, Magda solicitând partea sa. Domnul a întărit separat proprietățile fiecăruia (Documente 1953, 412).

Un document complex, în acest sens, a fost emis pe 27 mai 1546: „Mălina, fiica lui Giurgea și sluga noastră Mihul și femeia lui Maruşca" au cumpărat, pentru 200 de zloți tătărești, o jumătate de selişte. Imediat s-a făcut divizarea, probabil, în funcție de suma cu care a contribuit fiecare, astfel: „jumătate din această selişte ....să fie Malinei, fiica lui Giurgea singură, și iarăși două părți din aceeași selişte să fie ale slugii noastre Mihului, și iarăși a treia parte din aceeași selişte să fie a Maruşcăi, lor și copiilor lor și nepoților lor..." (Documente 1953, 524-525). Datele din document arată că toți trei au contribuit la cumpărare și întărirea s-a făcut separat, suprafețele fiind proporționale cu suma plătită.

Dreptul fetei de a primi o parte egală cu ceea ce revine unui frate s-a respectat și sub urmașii

lui Petru Rareș. Astfel, în 11 aprilie 1552, Ștefan Rareș întărea Stancăi și fratelui ei Petrea Hâra, copiii Stanei, câte două sate, în urma împărțirii celor patru sate moștenite de la „mătușile lor, Marina și sora ei Stana" (Caproșu 2008, 151-153).

Dacă o femeie nu avea copii, moștenirea ei revenea fraților și surorilor, așa cum arată un document din 15 martie 1527 (Documente 1953, 238-239). Același document sublinia că adesea ieșirile din indiviziune au premers cu mult obținerea întăririi din partea domniei: „dând asămine și răzeșii samă, că așa s-au împărțit din vechiu". Părțile care reveneau fiecăruia dintre frați se transmiteau copiilor lor. Acest lucru este evident în cazul urmașilor popii Drăghiiu, Vasco Mihailaș și Fedora, care moșteniseră a cincea parte din zona de mijloc a satului Pomârla. În 1546, domnul hotăra ca bucata moștenită să fie „în două părți". Fiecare dintre aceste părți se diviza între copiii celor doi frați (Documente 1953, 413-414).

Ieșiri din indiviziune au fost în paralel cu numeroase întăriri în comun ale unor proprietăți pentru frați sau veri (Documente 1953, 120-123). De exemplu, în 1518, lui „Petrea și surorilor lui, Fedca și Anghelina și Elena, copiii Mărinii, nepoții Cernii, le-am dat și le-am întărit în țara noastră, în Moldova, ocina lor dreaptă, din uricul lor drept, ce au avut ei..." (Documente 1953, 116-117).

Un moment important în viața oricărui deținător de proprietăți imobile – moștenite, achiziționate sau primite – era obținerea dreptului de stăpânire de la domn. Acest lucru însemna întărirea proprietății respectivei persoane de către domn. În secolul al XV-lea multor femei li s-au întărit proprietățile moștenite sau cumpărate.

În timpul lui Bogdan al III-lea continuau să fie întărite proprietățile imobile moștenite sau cumpărate de femei singure sau împreună cu rudele. În 1508 domnul dăruia jumătate din satul Huhurești „Anei, fiica lui Stan" (Documente 1953, 70). Probabil, era, de fapt, o întărire a moștenirii după tată. În același an au fost întărite proprietățile cumpărate de surorile Marena și Nasta, fiicele lui Iațcu Hudici (Documente 1953, 81-82). În 1515, bucata de pământ achiziționată de Ilie și frații lui, Manoil, Costi și Turcul, și sora lor, Anușca, și ruda lor, Filip, a fost întărită tuturor (Documente 1953, 96-97).

În continuare, dacă locul în familie impunea – prin gradul mai apropiat de ruda de la care era moștenirea, prin vârstă –, o femeie putea fi menționată în fruntea beneficiarilor întăririi, chiar dacă actul era adresat și unor bărbați. De exemplu, în 1515, Bogdan al III-lea întărea satul Liteni, „dreapta lor dedină", lui „Bilca și vara ei, Rusta și One și Daniul, toți nepoții lui Costea Liteanul" (Documente 1953, 98).

În timpul lui Bogdan al III-lea și al urmașilor săi, proprietățile moștenite de femei le erau întărite lor și în cazul în care erau căsătorite. De exemplu, pe 16 decembrie 1516, după ce două surori – „Fetina, cneaghina panului Ioanăș, și sora ei Draghina, cneaghina panului Cozma Șarpe, fiicele panului Hărman" – au împărțit moștenirea, domnul a întărit fiecăreia separat părțile de moșie ce-i reveneau: „am întărit Fetinei, cneaghina panului Ioanăș, aceste mai sus zise două sate..." (Documente 1953, 103-104).

Printr-un document din 1533 era întărită jumătate din satul de pe Bujor: „Mariii și generelui ei Coste, pe a lor driaptă ocină, din drese di cumpărătură..." (Documente 1953, 360).

Femeia, devenită proprietară asupra unor sate și pământuri, sate și robi, și în secolul al XVI-lea și-a păstrat dreptul de a le înstrăina, dona, testa.

În cazul în care era unica stăpână a bunurilor respective, atunci vindea singură. De exemplu, în 1546, în ultimul an de domnie a lui Petru Rareș, „Mușa, fiica Cârstinei, ... a vândut ocina sa dreaptă din uricul său drept din privilegiul de cumpărătură ce a avut mama ei, Cârstina..." (Documente 1953, 436-437).

În cazul în care proprietatea fusese achiziționată împreună cu soțul, atunci și vânzarea trebuia făcută împreună cu el, după cum demonstrează documente din timpul lui Alexandru Lăpușneanu. Astfel, la 1 aprilie 1548, se întăreau proprietățile cumpărate de Văscan și soția sa Varvara în satul Glodeni (Caproșu 2008, 195-196). Pe 1 august 1553, Văscan și Varvara vindeau, împreună, partea de sat ce fusese cumpărată anterior de ei (Iorga 1904, 74).

Dacă proprietatea era moștenită de soție împreună cu neamurile ei, atunci vânzarea se făcea doar prin acordul rudelor femeii, fără ca soțul ei să fie implicat (Documente 1953, 426-427).

În hrisoavele de vânzare și de întărire se menționa strămoșul din partea căruia era moștenirea, indiferent dacă aceasta fusese transmisă ereditar sau

dacă provenea din cumpărătură. Filiația era după părintele de pe linia căruia era moștenirea. Astfel, „Anghelina, jupâneasa lui Hrana, fost dvornic, fiica Maruşcinei, nepoata lui Jurjea Pântecele, și nepoții ei Dumitru și fratele său Petre, și sora lor Todosia, de a lor bună voe,... au vândut a lor dreaptă ocină și moștenire, ... ce l-a avut Marușca, fiica lui Jurjea Pântecele, de cumpărătoare..." (1546, martie, 25) (Documente 1953, 426-427).

Dacă moștenirea era pe linie paternă, tatăl era părintele menționat, ca în cazul Saftei „fiica lui Ion Ciocârlie, și nepoții ei: Condre și surorile lui, Dolca și Alba, și fratele lor Zaharie, fiiI Urâtei..." (1546, martie 23) (Documente 1953, 422-423). Pe 2 aprilie 1546, „Mariica, fiica Țintei, ...a vândut dreapta sa ocină din privilegiul de cumpărătură ce a avut tatăl ei Țintea..." (Documente 1953, 445-446).

Aceleași conexiuni cu ascendenții erau folosite și când beneficiarii moștenirii erau bărbați. Astfel, într-un hrisov din aprilie 1546, emis de cancelaria lui Petru Rareș, se putea citi: „Lupe și fratele lui, Josea, și nepotul lor de soră, Bradici, și sora lui, Neacșa, copiii Anei," vindeau jumătate de sat ce fusese cumpărat de „mama lor Ana" (Documente 1953, 439-440). În același an, erau menționați ca descendenți după tată „Crăciun și frații lui, Trifan și Păşcan, și surorile lor Todosia și Marica, fiii lui Ilea, nepoții lui Mihul Lopată...", care vindeau moștenirea „ce a avut bunicul lor Mihul Lopată" (Documente 1953, 447-448).

Dacă moștenirea era de la unul dintre bunici, actul putea cuprinde numele părintelui și al bunicului, ca în cazul lui „Crăciun și frații lui, Trifan și Păşcan, și surorilor lor, Todosia și Marica, fiii lui Ilea, nepoții lui Mihul Lopată, ... au vândut dreapta lor ocină și dedină și din privilegiul de cumpărătură ce a avut bunicul lor Mihul Lopată..." (aprilie 1546) (Documente 1953, 447-448). Altădată era menționat direct bunicul sau bunica de la care provenea proprietatea, ca în cazul lui „Mărgelat și sora lui, Mariţa, și rudeniile lor, Anușca și sora ei Sofiica, toți nepoții lui Ion Odobă... le-am dat și le-am întărit lor, prea lor dreaptă ocină și moșie, din dres de cumpărătură, ce au avut moșul lor Ion Obadă... (1546, mart 29) (Documente 1953, 430-431) sau, pe 27 mai 1546, „Toader și sora lui Chera, copiii Ruscăi, nepoții Stanei,... au vândut ocina lor dreaptă și din privilegiu de întărire, ce a avut bunica lor Stana..." (Documente 1953, 521-522).

Același mod de prezentare a legitimității posesiunii asupra unei proprietăți imobile e întâlnit și la 1548, sub Ștefan Rareș: „Neagșa, nepoata lui Petrică, ...a vândut ocina și dedina sa dreaptă din privilegiul de danie ce a avut bunicul ei, Petrică, de la bunicul domniei mele" (Caproșu 2008, 184-185).

Dacă proprietatea provenea de pe urma achizițiilor bunicului și bunicii, atunci ambii erau menționați printre străbuni, ca în 1548, când „Părasca, fiica Nechitei, nepoata lui Lazea și a Martei, ...a vândut dreapta sa ocină și dedină cu privilegiu de cumpărătură ce au avut bunicii ei, Lazea și Marta..." (3 martie 1548) (Documente 1953, 559-560).

Rar au fost prezentate motivele pentru care o femeie a înstrăinat pământurile pe care le moștenise. Putem deduce că la sporirea numărului femeilor care și-au vândut ocinele în ultimul deceniu al secolului al XV-lea a contribuit criza economică pe care atunci o traversa Moldova.

Puținele date care s-au păstrat confirmă faptul că femeile renunțau la ocinele lor doar în momente de restrişte. Astfel, un document din 1528 amintea cazul „Magdei, fiica Marencăi, nepoata lui Caliian cel bătrân", care a vândut partea ei de sat pentru 5000 de aspri cu care a fost răscumpărată „din robie din Țara Tătărească" (Documente 1953, 294). Peste ani, în 16 aprilie 1546, se întărea jumătate din satul Deteleva lui Bâlco și fiilor săi, Nechifor și Simion, cumpărată cu 300 de zloți tătărești de la „Marica, fiica lui Ivanco pârcălab, și cu acești bani ea s-a răscumpărat de la Tătari, pentru că nimeni din neamul ei n-a vrut s-o răscumpere..." (Documente 1953, 465-466).

În afară de vânzări și cumpărări de bunuri imobile, femeile continuă să se implice, singure sau împreună cu rudele, în schimburi de sate și pământuri. Documentele care s-au păstrat arată că femeile adesea făceau schimburi de bunuri imobile cu dregători – Cozma Șarpe postelnic (1506) (Documente 1953, 46-47), Ieremia vistiernic (1520) (Documente 1953, 155-156), cu înalți prelați (1529) (Documente 1953, 307-308), cu domnul (1534) (Documente 1953, 367-368), dar și cu veri (Documente 1953, 216-217) și frați (Documente 1953, 270-271). În general, se schimbau proprietăți imobile, dar, în 1546, Olena, fiica lui Pașa, când a dat jumătatea sa din satul Petricani lui Petru Rareș, „a cerut de la domnia mea haine de postav și vite, și vin, și miere curată, și aspri, și boi, și vaci, și multe alte lucruri de trebuință". Fratele ei, Sima, pentru jumătatea sa de sat a primit de la domn satul Hănești, „care acest sat, Hăneștii, a fost al nostru domnesc" (Documente 1953, 456-458).

Tot din dreptul de proprietar decurgea și dreptul de a testa, care a continuat să fie respectat și în secolul al XVI-lea. În hrisovul din 9 noiembrie 1518 se spunea explicit că „Anușca, fiica Marușcăi, nepoata lui Mihail Misici, tot de bună voia ei, nesilită de nimeni nici asuprită, a dat și a lăsat nepotului său, slugii noastre credincioase, panului Gavril vistier, toate dreptele sale ocine, oricâte a avut bunicul ei Mihail Misici...” (Documente 1953, 127-128).

Asemenea taților, și mamele se preocupau ca, după moartea lor, între copii să nu se ivească neînțelegeri cu prilejul împărțirii moștenirii. În 12 martie 1533, „Soriţa, fiica Marenei, fiica lui pan Ţiban,” a împărţit în trei moştenirea de la bunicul matern, satul Hovrăeşti, „copiilor săi Lazor şi surorilor lui Fetia şi Anuşca. Şi le-a împărţit lor acest sat mai sus zis Hovrăeştii, în trei părţi: o parte, partea de sus, să fie a slugii noastre Lazor şi cu iazul pe care el singur şi l-a făcut...Iar altă parte, din acelaşi sat, partea de mijloc, să fie a surorii lui, Fetea, şi cu iazul la pârâul Ursoae. Şi iarăşi, a treia <parte, partea de jos> din acelaşi sat, să fie a Anuşcăi, şi cu alt iaz deasemenea, la pârâul <Urosae>” (Documente 1953, 353-354).

În acest timp, documentele amintesc de femei care făceau danii unor rude (Documente 1953, 127-128), unor lăcaşe de cult (Documente 1953, 86).

Doar dacă o femeie murea fără moştenitori, bunurile ei imobile reveneau domnului. Petru Rareş, în 19 martie 1528, dăruia lui „pan Grozav pârcălab de Roman... o selişte ...ce a rămas domniei mele această selişte de la Cernătoae, după moartea ei, pentru că nu s-a aflat, după moartea ei, nimeni din neamul ei, pe această ocină” (Documente 1953, 274-275).

Documentele moldoveneşti până la 1550 dovedesc faptul că statutul femeilor a avut o evoluţie sinuoasă în secolul al XV-lea. Au existat momente, în prima jumătate a secolului al XV-lea, ele puteau întemeia sate, când care erau menţionate de domni în actele de danie adresate soţilor lor, dar au fost şi ani în care nici măcar numele nu le este înscris în actele prin care soţii lor tranzacţionau bunurile imobile moştenite sau cumpărate de ele. O domnie cu semnificaţie deosebită pentru delimitarea drepturilor moldovencelor a fost cea a lui Ştefan cel Mare. În cele cinci decenii de domnie s-au creionat caracteristici ale statutului femeii sub impactul moştenirii de la domnii precedenţi, care s-au slujit de modelele oferite de femeile puternice din Polonia, precum Hedviga de Anjou, soţia regelui Vladislav al II-lea al Poloniei (1377-1434), precum şi de cele aflate pe tronul ţării în primele decenii ale existenţei statului moldovenesc şi a tradiţiilor locale, dar şi a realităţilor de moment. În ultimele decenii ale secolului al XV-lea, Moldova a trecut prin criză economică şi epidemii care au condus la scăderea demografică (Cernovodeanu, Binder 1993, 36-39). Luptele îndelungate cu otomanii şi cu tătarii au creat un dezechilibru între sexe datorită unei supramortalităţi masculine. Toate acestea au afectat familiile, numărul descendenţilor masculini a scăzut de la o medie de 1,8 la 1,4 fii/familie (Solcan 2013, 57-88).

În aceste condiţii, s-a configurat statutul femeii din Moldova, astfel ea, spre deosebire de femeile europene din aceeaşi perioadă, avea drept de moştenire a tuturor bunurilor imobile în parte egală cu fraţii, putea să facă tranzacţii cu sate, pământuri şi robi, putea lăsa bunurile funciare prin testament, dispunea şi de bunurile copiilor săi, putea participa la procese şi ca martor, dar şi ca acuzator. Documentele arată că femeile s-au integrat în direcţia de dezvoltare a societăţii, începând să iasă din obşte în ultimii ani ai secolului.

Un rol important în consolidarea acestui statut l-a avut politica domnilor care i-au urmat lui Ştefan cel Mare. Aceşti domni au respectat şi aplicat deciziile luate de Ştefan cel Mare, stabilizând astfel tiparele create în a doua jumătate a secolului al XV-lea, care, astfel, s-au înrădăcinat şi perpetuat în mentalitatea şi obiceiurile secolelor următoare.

Bibliografie

Boldur 2004: A. Boldur, Ştefan cel Mare, voievod al Moldovei (1457-1504). Studiu de istorie socială şi politică (Iaşi: Ed. Junimea 2004).

Caproşu 2008: Documenta Romaniae Historica, A, Moldova, vol. VI, (1546-1570), ed. I. Caproşu (Bucureşti: Ed. Academiei 2008).

Cernovodeanu, Binder 1993: P. Cernovodeanu, P. Binder, Cavalerii Apocalipsului (Bucureşti: Ed. Silex 1993).

Cihodaru, Caproșu 1975: Documenta Romaniae Historica, A, Moldova, vol. I, (1384-1448), ed. C. Cihodaru, I. Caproșu (București: Ed. Academiei 1975).

Cihodaru, Caproșu 1980: Documenta Romaniae Historica, A, Moldova, vol. III, (1487-1504), ed. C. Cihodaru, I. Caproșu (București: Ed. Academiei 1980).

Costăchescu 1931: Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, vol. I, ed. M. Costăchescu (Iași: Ed. Viața Românească 1931).

Costăchescu 1932: Documentele moldovenești înainte de Ștefan cel Mare, vol. II, ed. M. Costăchescu (Iași: Ed. Viața Românească 1932).

Documente 1953: Documente privind istoria României, A, veacul XVI, vol. I (1501-1550) (București: Ed. Academiei 1953).

Giurescu 2007: C.C. Giurescu, Istoria românilor, vol. I-II (București: Ed. ALL 2007).

Gonța 1998: A. Gonța, Femeia și drepturile ei la moștenire în Moldova după „obiceiul pământului". In: Studii de istorie medievală (Iași: Ed. Dosoftei 1998), 269-276.

Gorovei, Székely 2005: Șt. S. Gorovei, M.M. Székely, Princeps omni laude maior. O istorie a lui Ștefan cel Mare (Putna 2005).

Sachelarie, Stoicescu 1988: O. Sachelarie, N. Stoicescu, Instituții feudale din Țările Române. Dicționar, (București: Ed. Academiei, 1988).

Solcan 2013: Ș. Solcan, Aspecte din viața familiei moldovenești din secolul al XV-lea. In: (Eds. C. Luca, C. Neagoe, M. Păduraru) Miscellanea historica in honorem Professoris Marcel-Dumitru Ciucă septuagenarii (Brăila - Pitești 2013), 57-88.

Iorga 1904: Studii și documente cu privire la istoria românilor, vol. VI, Cărți domnești, zapise și răvașe, partea a II-a, ed. N. Iorga (București 1904).

Székely 1995: M.M. Székely, Femei-ctitori în Moldova medievală. Anuarul Institutului de Istorie „A.D. Xenopol" XXXII, 1995, 441-457.

Székely 1997: M.M. Székely, Viața de familie în Moldova medievală. Magazin istoric, seria nouă 10, 1997, 75-77.

Șimanschi 1976: Documenta Romaniae Historica, A, Moldova, vol. II, (1449-1486), ed. L. Șimanschi (București: Ed. Academiei 1976).

Zabolotnaia 2011: L. Zabolotnaia, Femeia în relațiile de familie din Țara Moldovei în contextul european până la începutul sec. al XVIII-lea. Căsătorie, logodnă, divorț (Chișinău: Ed. Pontos 2011).

Woman in Moldavia in the 15th century and the first half of the 16th century

Keywords: woman, Moldavia, Middle Ages, nobility, family, society.

Abstract: The paper analyzes the changes in the position of women in the family and society in the 15th century Moldavia. It was a long way, which ended with the reign of Stephen the Great (1457-1504). Then the structures that characterized the life of Moldavian women in the Middle Ages and the late Middle Ages crystallized. These were consolidated by the policy of Stephen the Great's successors in the first half of the 16th century.

The author reconstructs (traces) the process of women's emancipation in Moldavia, the creation of a society in which the principle of gender equality has become a reality, while in Transylvania, Wallachia and other European countries the principle of masculinity dominated.

Женщина в Молдавии XV и первой половины XVI века

Ключевые слова: женщина, Молдавия, Средневековье, господа, семья, общество.

Резюме: В работе анализируются изменения в положении женщин в семье и обществе в Молдавии XV века. Это был долгий путь, завершившийся одновременно с правлением Стефана Великого (1457-1504). Затем выкристаллизовались структуры, характеризовавшие жизнь молдавских женщин в средние века и позднем средневековье. Они были закреплены политикой преемников Стефана Великого в первой половине XVI века.

Автор реконструирует (прослеживает) процесс эмансипации женщин в Молдавии, создания общества, в котором принцип гендерного равенства стал реальностью, тогда как в Трансильвании, Валахии и других странах Европы господствовал принцип маскулинности.

28.03.2022

Prof. univ., dr. habil. Șarolta Solcan, Universitatea din București, https://orcid.org/0000-0002-5815-0699, e-mail: saroltasolcan@gmail.com

IMPORTANȚA ÎNCHEIERII UNOR ALIANȚE MATRIMONIALE ÎNTRE REPREZENTANȚI AI RUDENILOR ȘI MAREA BOIERIME MUNTEANĂ (jumătatea secolului al XVI-lea – începutul secolului al XVIII-lea)

Petruța Bardan (Cătălinoiu)

Cuvinte-cheie: Rudeni, boieri munteni, alianțe matrimoniale, mari dregători, familie de boieri.

Membri ai uneia dintre marile familii boierești muntene, ce au marcat perioada cuprinsă între jumătatea secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVIII-lea, boierii Rudeni au fost pe deplin interesați în a-și construi un sistem puternic de relații de rudenie.

Cunoașterea problemelor legate de istoria familiilor boierești a fost și continuă să se afle în atenția unor istorici și cercetători din domeniul istoriei. Cu toate acestea, rolul boierilor Rudeni în cadrul societății medievale, în constituirea de alianțe matrimoniale cu alte neamuri de boieri din Muntenia este astăzi unul din subiectele prea puțin abordate sau chiar deloc tratate de istoriografia de specialitate. Pe cale de consecință, aprofundarea cercetărilor în domeniul istoriei sociale a familiilor de boieri poate fi îngreunată, printre altele, de lipsa unor preocupări privind studiul înrudirilor familiale în Evul Mediu. Iată de ce a fost nevoie de realizarea unui articol non-exhaustiv, însă cât mai complet cu privire la problematica abordată.

Astfel, studiul de față are drept scop reconstituirea principalelor alianțe matrimoniale încheiate de Rudeni cu mari familii de boieri din Muntenia în intervalul de timp menționat, subliniind, totodată, importanța încheierii acestor legături familiale pentru viața politică.

Din punct de vedere metodologic, problematica a fost tratată cu ajutorul câtorva metode de cercetare: metoda analitică, ce a fost utilizată cu scopul de a identifica, evalua, analiza în documentele interne, dar și în alte surse istorice de valoare acele informații despre legăturile boierilor Rudeni cu alte neamuri de boieri; metoda comparativă, ce a permis realizarea unor asemănări și deosebiri între personajele istorice implicate în încheierea de legături matrimoniale; metoda cronologică, care a fost folosită pentru a înfățișa realitatea istorică într-o succesiune logică, cronologică a evenimentelor.

Pentru perioada cronologică analizată, trebuie precizat faptul că una dintre modalitățile prin care marea boierime munteană își putea consolida poziția în plan economic, politic și social era aceea de a intra în grațiile domnului. De pildă, exista obiceiul ca, pentru dreapta și credincioasa lor slujbă, boierii să primească anumite danii din partea domnului (Iorga 1908, 24). O altă cale prin care ei puteau ajunge în poziția de favoriți ai domnului era reprezentată de dezvoltarea unor bune relații cu alte neamuri de boieri. În ceea ce-i privește pe boierii Rudeni, aceste legături s-au întemeiat, în special, pe încheierea de alianțe matrimoniale cu marile familii de boieri sau chiar cu familia domnitoare a Țării Românești. În continuare, vor fi prezentate personajele istorice implicate, contextele favorabile închegării unor astfel de relații de rudenie, precum și impactul pe care aceste legături l-au avut asupra vieții politice a Țării Românești:

Legătura Rudenilor cu familia domnească

Ivan din Ruda, întemeietorul familiei, a fost căsătorit cu Maria (DRH B, VII 1988, 241-242, doc. 181), fiica lui Neagoe din Periș și a Caplei. Alianța lor matrimonială s-a întemeiat atât pe necesitatea extinderii domeniului, prin bunurile imobile aduse de soție ca zestre, o practică foarte răspândită în perioada Evului Mediu românesc, dar și în Europa acelor timpuri (Aftodor 2014, 471; Bock 2002, 105; Platon, Rădvan, Maleron 2010, 484), cât și pe ascendența acesteia (Stoicescu 1971b, 122). „Maria, jupâniița lui Ivan, mare medelnicer" era descendenta unei renumite familii de boieri din Țara Românească. Pe această filieră, neamul Rudenilor coboară, prin femei, până în veacul al

1. Teodosie Rudeanu mare spătar, ctitor. Portret votiv aflat în dreapta pronaosului bisericii fostului schit Flămânda, comuna Galicea, judeţul Vâlcea (foto autor, 12.09.2020).

XV-lea la Caplea (I)[1] (DRH B, III 1975, 32, doc. 18; DRH B, II 1972, 74, doc. 73), fiica lui Vlad Călugărul, domn al Ţării Româneşti (1481; 1482-1495), şi soţia lui Staico din Bucov, menţionaţi în documente la 13 iulie 1482 (DRH B, I 1966, 293-294, doc. 181), 9 octombrie 1492 (DRH B, I 1966, 376-377, doc. 234) şi 27 decembrie 1511 (DRH B, II 1972, 74, doc. 73). Astfel, Ivan din Ruda era rudă prin alianţă cu domnitorul Pătraşcu cel Bun, nepotul lui Radu cel Mare (Stoicescu 1971b, 123). Căsătoria cu Maria i-a oferit lui Ivan accesul la importante demnităţi publice, sporindu-i prestigiul social (DRH B, VII 1988, 241-242, doc. 181): mare medelnicer, între 12 noiembrie 1555 (DRH B, VII 1988, 241-242, doc. 181) şi 16 decembrie 1577 (Adam 1978, 189) şi mare logofăt, între 7 aprilie 1580 (DRH B, VIII 1996, 181-182, doc. 293; Adam 1978, 569) şi 10 august 1582 (DIR B, V 1952, 69, doc. 70; Adam 1978, 569).

Alianţa cu boierii din Slătioare

Fiu al lui Ivan din Ruda şi al Mariei, Teodosie Rudeanu (fig. 1/3) a fost unul din cei mai de seamă dregători[2] din vremea lui Mihai Viteazul, domn al Ţării Româneşti (1593-1601), dar şi din timpul lui Simion Movilă (1600-1602, cu întrerupere) şi al urmaşului acestuia Gavril Movilă (1618-1620) (DRH B, XI 1975, 141, doc. 103; 273, doc. 205; 277, doc. 207; 485, doc. 340; Mioc et al. 1960, 570; DIR B, III 1951, 233, doc. 208; 284, doc. 252). El a înţeles necesitatea încheierii unor alianţe matrimoniale de către urmaşii săi cu importante familii de boieri din Ţara Românească. Documentele din prima jumătate a secolului al XVII-lea amintesc despre căsătoria lui Vlad[3], fiul lui Teodosie Rudeanu, cu Despina, fiica lui Dragul din Slătioare (DRH B, XXV 1985, 243-244, doc. 227). Aşa după cum aflăm dintr-un hrisov, datat cu 12 august 1630, căsătoria lui Vlad Rudeanu cu Despina avusese loc în timpul domniei lui Mihai Viteazul. El a moştenit de la socrul său Dragul postelnic din Slătioare nişte

[1] Ea era şi sora lui Radu cel Mare, domn al Ţării Româneşti (1495-1508) şi a lui Vlad cel Tânăr, domn al Ţării Româneşti (1510-1512).

[2] Mare vistier – administrator al finanţelor ţării, între 13 decembrie 1594 şi 23 septembrie 1596, şi mare logofăt (şeful cancelariei domneşti, care emitea, verifica şi păstra actele domneşti), între 28 septembrie 1596 şi 29 august 1599; între mai şi 21 iunie 1602; între 20 august 1618 şi 30 decembrie 1618 (vezi la: Stoicescu 1971, 85).

[3] Fiul cel mare al lui Teodosie cu cea de-a doua sa soţie, Dobra din Măneşti. Prima lui soţie a fost Stanca, care a murit de tânără, neavând copii.

rumâni, „pe care i-a apucat legătura lui Mihai în sat la Lichireşti", judeţul Ialomiţa (DRH B, XXIII 1969, 247-248, doc. 141). La 12 august 1630, Leon Tomşa, domn al Ţării Româneşti (1629-1632), avea să-i întărească „cinstitului dregător al domniei", lui Vlad mare logofăt, aceşti rumâni (DRH B, XXIII 1969, 247-248, doc. 141).

Într-un alt hrisov se spune că jupâneasa Despina, „ce au fost a Vladului logofătul Rudeanu", primise ca zestre jumătate din satul Lichireşti, iar cealaltă jumătate de sat o cumpărase Vlad Rudeanu, în vremea lui Alexandru Iliaş, domn al Ţării Româneşti (1616-1618; 1628-1629), de la cumnatul său Muja, precum şi de la fraţii ei – Paraschiva vornicul, Constantin comisul şi Dragul armaş (DRH B, XXIII 1969, 243, doc. 227 şi 338, doc. 209). La moartea sa, Vlad Rudeanu lăsa tot satul Lichireşti soţiei sale (DRH B, XXIII 1969, 243, doc. 227; 338, doc. 209). Astfel, la 2 martie 1631, Leon Tomşa, domn al Ţării Româneşti (1629-1632), îi întărea Despinei logofeteasa, „jupâneasa" lui Vlad, fost mare logofăt, Rudeanu, satul Lichireşti din judeţul Ialomiţa (DRH B, XXIII 1969, 243, doc. 227; 338, doc. 209).

Ca dregător de seamă al lui Mihai Viteazul, dar şi ca exponent principal al neamului Rudenilor, Teodosie Rudeanu ştia că această căsătorie a fiului său Vlad avea să le consolideze atât poziţia socială, cât şi legătura cu domnia. Este bine cunoscut faptul că din rândul boierilor din Slătioare făcea parte însăşi doamna Voica (Nicolaescu 1905, 294) a lui Pătraşcu cel Bun, aşa-zisul tată al lui Mihai Viteazul (Filitti 1921, 620-626; Filitti 1934, 3; Nicolaescu 1905, 294). Voica era soră cu Pătru ban din Băleni (DIR B, V 1952, 74, doc. 77) şi Radu din Băleni (DIR B, V 1952, 210, doc. 223; DIR B, III 1951, 345, doc. 307), din care se trag boierii Băleni, cu fiecare dintre cei doi fraţi pornind câte o ramură importantă a acestui neam de boieri. În acest fel, boierii din Slătioare se înrudeau cu Bălenii, una din principalele familii de boieri din Ţara Românească (Stoicescu 1971a, 78 şi 81).

Înrudirea cu neamul boierilor din Cepturi

Staico paharnic, un alt fiu al lui Teodosie Rudeanu, a luat-o de soţie pe Rada, „fata lui Dragomir postelnic (DRH B, XXIII 1969, 286, doc. 170) din Cepture, feciorul lui jupan Dumitru, ce au fost marele vornec", şi a Voicăi (DIR B, IV 1954, 419-420, doc. 431). Astfel, într-un hrisov de la Alexandru Coconul, datat cu 31 mai 1624, se spune că „jupâniţa Voica" a fost soacra lui Staico paharnic din Ruda (DIR B, I 1960, 60). Mai târziu, la 3 noiembrie 1630, Staico împreună cu soţia sa Rada apăreau într-un zapis prin care aceştia îi vindeau lui Buzinca, mare comis, ocinile lor din Ceptura, Musel, Fântânele, Roma şi Tătărăi (DRH B, XXIII 1969, 286, doc. 170).

Pe lângă Dragomir postelnic, Dumitru din Cepturi a mai avut un fiu, pe nume Stoica spătar. Această informaţie o aflăm dintr-un document emis de cancelaria lui Alexandru Iliaş, în timpul primei sale domnii în Ţara Românească (1616-1618), la data de 25 aprilie 1618 (DIR B, III 1951, 218, doc. 192). Acest Stoica spătar din Cepturi a fost tatăl lui Dumitraşco Filipescu, începătorul neamului boierilor Filipeşti (Stoicescu 1971a, 57). Căsătoria lui Staico cu Rada a făcut posibilă înrudirea boierilor Rudeni cu Filipeştii. Nepoată de fiu a marelui vornic Dumitru din Cepturi, Rada era „vara acestor boieri de la Cepturile", respectiv Dumitraşco Filipescu, Pătru paharnic şi Pădure (Stoicescu 1971a, 57). Totodată, după mama ei Voica, Rada era nepoata lui Preda Floricoiul. Acesta din urmă era fiul lui Radu din Cepturoaia şi al Calei, ginerele marelui voievod Mihai Viteazul. A fost numit Floricoiu, pentru că s-a căsătorit cu Florica, fiica marelui voievod (Stoicescu 1971a, 57, 82).

Dumitru din Cepturi, bunicul Radei, a fost unul dintre cei mai importanţi dregători ai Ţării Româneşti din vremea lui Mihai Viteazul (1593-1601), el îndeplinind o serie de funcţii, precum: mare logofăt în Sfatul Ţării, între 3 iunie 1594 (DRH B, XI 1975, 82, doc. 59; Andreescu 1994, 67-70) şi 27 septembrie 1597 (Stoicescu 1971a, 57) şi mare vornic, între 23 martie 1597 (DRH B, XI 1975, 293, doc. 219; Adam 1978, 568) şi 9 martie 1602 (DIR B, I 1951, 34, doc. 40). În această calitate, el a făcut parte din solia care încheia, la 20 mai 1595, tratatul de la Alba Iulia cu Sigismund Báthory, principele Transilvaniei. Teodosie împreună cu ceilalţi unsprezece mari boieri[4] (Ardeleanu et al. 1982, 93, doc. 14), trimişi de Mihai, dar şi cu reprezentanţii clerului, au semnat, la Alba Iulia, tratatul cu Sigismund Báthory, principele Transilvaniei (1588-1599, cu întreruperi; 1601-1602). De fapt, acest tratat i-a fost impus lui Mihai, fiindcă marii boieri l-au semnat după placul lor, neluând în seamă voia domnu-

[4] Mitrea vornic, Chisar vornic, Dumitru logofăt, Dan vistier, Radu postelnic din Cepturoaia, Radu clucer, Radu mare postelnic, Borcea logofăt, Vintilă clucer, Stănilă postelnic, Preda logofăt.

lui. În acest fel, Sigismund Báthory devenea suzeran al lui Mihai Viteazul, iar acesta din urmă – locțiitorul său, în schimbul ajutorului acordat de principe în lupta împotriva turcilor (Ardeleanu et al. 1982, 93, doc. 14). În același timp, tratatul pe care Ștefan Răzvan, domn al Moldovei (aprilie 1595 - decembrie 1595), îl încheia, la 25 mai/3 iunie 1595, cu principele Transilvaniei făcea posibilă participarea celor trei Țări Române la lupta antiotomană alături de forțele militare ale Ligii Sfinte (Giurescu 2010, 232-233).

La fel ca și Dumitru din Cepturi, Teodosie Rudeanu a jucat un rol deosebit în istoria Țării Românești, el făcând parte din Sfatul Țării în vremea lui Mihai Viteazul (Adam 1978, 570). După înlăturarea marelui voievod, cei doi boieri care l-au slujit pe Mihai s-au numărat printre membrii Sfatului Domnesc al lui Simion Movilă, domn al Țării Românești (1600-1602, cu întreruperi)[5] (DRH B, XI 1975, 572, doc. 422; DIR B, I 1951, 44, doc. 53).

Legătura matrimonială dintre Staico, fiul lui Teodosie, mare logofăt, și Rada, nepoata lui Dumitru din Cepturi (Potra 1982, 103, doc. 61; DIR B, II 1951, 21, doc. 25; Andreescu 1994, 68), a întărit coeziunea dintre boierii lui Mihai Viteazul, a contribuit la consolidarea poziției privilegiate deținute de boierii Rudeni în societatea acelor vremuri, prin accesul la dregătorii importante ei făcând parte dintr-un sistem politic și social bazat pe relații de rudenie.

Legătura cu boierii Băleni

Dobra, o fiică a lui Teodosie Rudeanu, avea să se căsătorească cu Stanciu logofăt din Cepari[6] (Stoicescu 1970, 146; Ionașcu 1934, 57; CDȚR VI, 1993, 117, doc. 266; DIR B, I 1951, 288, doc. 268). Ei au avut un fiu, pe nume Ivașco Ceparul (Stoicescu 1971a, 85). Stanciu logofăt din Cepari era amintit, la 23 noiembrie 1623, într-un hrisov de la Alexandru Coconul. În document erau menționați Dumitrașco și Ivașco (II), fiii Dobrei și ai lui Ivașco Ceparul (DIR B, IV 1954, 354-355, doc. 362). Ivașco (II) Ceparul a deținut înalte demnități publice, precum: mare medelnicer, între 17 iunie 1663 și 8 ianuarie 1664 (Adam 1978, 188-189), mare serdar, între 29 noiembrie 1661 și 19 aprilie 1662 (Adam 1978, 188-189). El avea să-l însoțească pe domnitorul Grigore Ghica (1660-1664; 1672-1673) în expediția turcească asupra cetății Lewenz din anul 1664, însă necucerirea acestei fortăreațe, înfrângerea otomanilor, înțelegerea secretă cu imperialii, precum și refuzul de a se înfățișa în fața marelui vizir, l-au determinat să ia calea exilului: „[...] când fu leatul 7173, iar Gligorașco temându-se de turci să nu-l prinză pentru vina lui ce au făcut de au fugit cu oștile de la Leva, el s-au sculat cu doamnă-sa dănpreună de au fugit în Ardeal" (Grecescu, Simonescu 1970, 152; Rafailă-Grina 2016, 151-152).

Marica (Maria), fiica lui Ivașco (II) Ceparul medelnicer și a Slamnei[7] (Stoicescu 1971b, 117), avea să se căsătorească cu Ivașco (II) Băleanu. Căsătoria a avut loc în timpul primei domnii a lui Constantin Șerban, domn al Țării Românești (1654-1658) (Păduraru 2014, 824). Ei au avut un băiat și două fete: Grigore (Grigorașcu), Stanca și Catrina (Stoicescu 1971b, 117-118). Dintre aceștia, Grigorașco accepta să se căsătorească cu Smaranda, fiica domnitorului Șerban Cantacuzino. Acest eveniment, ce avea loc în anul 1688, trebuia să pună capăt unui conflict îndelungat între Băleni și Cantacuzini (Grecescu 1963, 185-186; Grecianu 1913, 307).

Alianța cu boierii Buzești

O altă legătură de rudenie, la fel de importantă, a fost creată cu neamul boierilor Buzești. Sima stolniceasa, sora celor trei frați Buzești, respectiv Radu, Preda și Stroe, a fost nepoata de frate a lui Teodosie Rudeanu (Andreescu 1994, 61). Ea era fiica lui Gherghie din Bogdănești și soția lui Stroe Buzescu, după cum aflăm dintr-un hrisov, datat cu 10 iunie 1646, prin care Matei Basarab, domn al Țării Românești (1632-1654), întărea lui Pan Pepano, fratele lui Ghinea cupeț, moșia Codreni din județul Ilfov (Iorga 1904, 600-601; DRH B, XXXI 2003, 218, doc. 193).

După cum se știe, Gherghie medelnicer era frate cu Teodosie Rudeanu (Sacerdoțeanu 1963, 387; Andreescu 1994, 61). Mai mult ca atât, dintr-un document, datat cu 15 mai 1634, aflăm că Teodosie Rudeanu stăpânea „la Bogdănești" (DRH B, XXIV 1974, 366-367, doc. 272). Într-un hrisov

[5] Dumitru din Cepturi a făcut parte din acest Sfat încă de la începutul domniei lui Simion Movilă. Peste aproximativ doi ani era introdus în Sfatul domnesc și Teodosie Rudeanu.

[6] Satul Cepari se află în județul Argeș, România. Într-un document, datat cu 23 aprilie 1645, se spune că satul Cepari i-a aparținut lui Ivașco Ceparul. Printre aceste sate se număra și Rudeni.

[7] Fiica lui Dumitrașco Filipescu, mare stolnic, sora lui Pană Filipescu, mare spătar, și rudă cu familia Cantacuzino.

de la Matei Basarab, datat cu 17 aprilie 1637, se precizează că jumătate din satul Bogdăneşti a fost moştenită de Preda postelnic, Tudosie postelnic şi Staico postelnic, feciorii lui Staico paharnic din Ruda, „de la moşul lor", adică de la bunicul lor, Theodosie mare logofăt" (DRH B, IV 1981, 437, doc. 957).

Sima stolniceasa a fost nepoata de soră a jupaniţei Vilaia, soţia banului Dobromir din Runcu. Dintr-un hrisov, datat cu 10 iunie 1628, aflăm că domnitorul Alexandru Iliaş, în timpul celei de-a doua domnii în Ţara Românească (1628-1629), întărea jupaniţei Sima stolniceasa, nepoata de soră a jupaniţei Tomaia, satul Voinigeşti din judeţul Gorj. Tot de aici aflăm că jupan Dobromir, fost mare ban, avea să cumpere acest sat spre finalul domniei lui Alexandru Iliaş, „pe asprii de zestre ai jupaniţei Tomaia", soţia sa şi „mătuşa jitelniţei Sima stolniceasa" (DRH B, XXII 1969, 227-228, doc. 106). Sima era înrudită cu Calotă banul din Grădişte şi Lipov, care era frate cu Dobromir banul, probabil, fratele său vitreg, în opinia lui Ştefan Andreescu. Vilaia era aceeaşi cu Tomaia (Andreescu 1994, 61). Marele ban Dobromir era unchiul doamnei Stanca din Slătioare, soţia lui Mihai Viteazul (Grecianu 1913, 282; Filitti 1934, 16 şi 24; Filitti 1919, 111, doc. 325). Aşadar, Teodosie Rudeanu se înrudea cu familia boierilor Buzeşti, dar şi cu neamul doamnei Stanca. Între boierii lui Mihai Viteazul au existat numeroase modalităţi de apropiere, printre care şi aceste alianţe matrimoniale, care asigurau coeziunea grupului de boieri din jurul voievodului (Rezachevici 1973, 52-53). Între marile familii de boieri, cum au fost Rudenii, Buzeştii şi Bălenii, au existat interese comune: păstrarea averilor, obţinerea unor dregătorii importante şi implicarea în viaţa politică a Ţării Româneşti, lupta antiotomană, ei având o atitudine asemănătoare în aceste privinţe (Rezachevici 1973, 52-53).

Alianţa cu boierii din Cornăţeni. Un nepot al lui Teodosie Rudeanu, pe nume Vlad (II) paharnic, fiul lui Vlad (I) logofăt Rudeanu, avea să se căsătorească cu Stanca, fiica lui Socol Cornăţeanu, mare clucer, având trei băieţi, respectiv Vlad, Socol şi Constantin (Stoicescu 1971a, 237). Socol Cornăţeanu (Iorga 1904, 472) era fiul lui Drăghici vornic din Cornăţeni şi al Irinei. Socol Cornăţeanu a fost căsătorit prima oară cu Marula, fiica lui Mihai Viteazul şi a Tudorei (Nicolaescu 1905, 301; DIR B, III 1951, 72, doc. 64; Florescu 1943, 67-93). El era rudă prin alianţă cu Gheorghe Băleanu, mare ban, frate cu Pătru Băleanu. Cel din urmă a fost căsătorit cu o fiică a lui Socol Cornăţeanu. Totodată, Socol se înrudea şi cu Elina, soţia lui Matei Basarab (Stoicescu 1971a, 162).

Dintr-un hrisov de la Matei Basarab, datat cu 27 mai 1643, aflăm că „Socol ot Cornăţeani vel-clucer" figura printre martori, alături de alţi boieri, printre care şi vornicul Dumitru Dudescu şi Dumitraşco Filipescu, vel-stolnic. Prin acest document intern, Matei Basarab permitea „scutirea" de rumânie a satului Şopârliga de către Elina, fiica lui Pătraşcu Voievod[8] (Iorga 1903, 646).

Legătura cu familia boierilor Dudescu

Un fiu al lui Teodosie Rudeanu, pe nume Vlad (I) logofăt, a căsătorit-o pe fiica sa Cătălina cu Radu logofăt, fiul lui Dumitru Dudescu, mare vistier (Stoicescu 1971a, 237; DRH B, XXXV 2003, 325-326, doc. 305). Cătălina a fost cea de-a doua soţie a lui Radu Dudescu, logofăt (DRH B, XXV 1985, 470-471, doc. 427; DRH B, XXII 1969, 317, doc. 149; Cristocea 2005, 21). La moartea sa însă, Vlad Rudeanu, logofăt, îşi lăsa soţia şi copiii cu greutăţi financiare. Ca urmare, în anul 1638, ginerele său Radu Dudescu era nevoit să renunţe la o parte din zestrea soţiei sale Cătălina, la insistenţele unor boieri şi ale mitropolitului Teofil Rudeanu (DRH B, IV 1981, 565, doc. 1280).

Dumitru Dudescu, fost mare vornic, tatăl lui Radu Dudescu, logofăt, s-a bucurat de încrederea unor domnitori ca Leon Tomşa (DRH B, XXIII 1969, 260, doc. 149), Radu Iliaş şi avea să obţină reabilitarea[9] (Grecescu, Simonescu 1960, 101-103) oferită de Matei Basarab. El a ajuns, astfel, să deţină funcţii importante (Stoicescu 1971a, 173; Adam 1978, 190; Mioc et al. 1960, 574), precum: mare sluger, între decembrie 1631 (DRH B, XXIII 1969, 478, doc. 296) şi 2 iunie 1632 (DRH B, XXIII 1969, 586, doc. 389), mare vistier, între 5 mai 1634 - 1635 (DRH B, XXIV 1974, 342, doc. 253) şi 11 noiembrie 1636 (DRH B, XXV 1985, 459, doc. 413) şi mare vornic, între 24 decembrie 1641 şi 22 decembrie 1643 (Mioc et al. 1960, 568).

Această alianţă matrimonială, încheiată de Rudeni cu familia de boieri Dudescu, a urmărit o

[8] Anterior, acest sat fusese cumpărat de Mihai Viteazul.

[9] În urma bătăliei de la Plumbuita, din 20/30 octombrie 1632, Dumitru Dudescu se refugia, alături de Radu Iliaş, în Moldova, dar a revenit în ţară, intrând în slujba lui Matei Basarab.

2. Piatra de mormânt a lui Chirca (I) Rudeanu, fiul lui Tudor Rudeanu. Biserica din satul Ruda, 2 mai 1601 (foto autor, 11.08.2019).

mai bună relație cu domnia. Este cunoscut faptul că, în vremea domniei lui Matei Basarab, boierii Rudeni au fost numiți în dregătorii de categoria a doua, cum a fost cazul lui Radu, vtori-postelnic (1650) (DRH B, XXXV 2003, 325-326, doc. 305), fiul lui Vlad (I) Rudeanu. Pe de altă parte, boierii Dudești urmăreau prin diferite alianțe matrimoniale să intre în rândul marii boierimi (Stoicescu 1971a, 173).

Familia Dudescu era înrudită cu cele mai importante familii de boieri din Țara Românească, precum Bălenii și Cantacuzinii. Astfel, un fiu al lui Radu, cu același nume, Radu (II) Dudescu, s-a căsătorit cu Neacșa, fiica lui Gheorghe Băleanu, mare ban, iar nepotul său Radu (III) Dudescu a luat-o de soție pe Maria, sora lui Ștefan Cantacuzino voievod (1714-1716) (Stoicescu 1971a, 173).

Legătura cu Filipeștii

La rândul său, Chircă (II) Rudeanu, fiu al lui Tudor Rudeanu, mare sluger, și nepot al lui Ivan din Ruda, a luat-o de soție pe Dumitrana, fiica marelui stolnic Dumitrașco Filipescu (CDȚR VI, 1993, 253, doc. 661; DRH B, XXXI 2003, 359-360, doc. 332). Fratele său Chirca (I) Rudeanu a murit de tânăr (fig. 2/3).

Chirca, vtori-postelnic, împreună cu soția sa Dumitrana erau menționați într-un zapis din timpul lui Matei Basarab, domn al Țării Românești (1632-1654), datat cu 22 noiembrie 1646, de unde aflăm că ei îi ofereau lui Eustratie Leurdeanul, vtori vistier, în schimbul unei moșii în satul Coluneștii, județul Teleorman, ocina lor din satul Berteşti, județul Ialomița. Moșia a fost oferită de Dumitrașco Filipescu fiicei sale Dumitrana ca zestre (DRH B, XXXI 2003, 359-360, doc. 332). La acest schimb de moșii au fost prezenți Pană Filipescu, cumnatul lor, și „jupânul Constandin vel-postelnic" (CDȚR VI, 1993, 253, doc. 661). Fiu al Stanei și al lui Stoica spătar din Cepturi, Dumitrașco Filipescu (DRH B, XXIII 1969, 286, doc. 170) era și nepotul lui Dumitru, mare vornic, din Cepturi[10] (DRH B, XI 1975, 572, doc. 422; Iorga 1979, 191; Florescu 1930, 63).

Prin această alianță matrimonială, Chircă Rudeanu devenea cumnat cu Filipescu Pană (Mărgineanu), fiul lui Dumitrașco Filipescu și nepotul Elinei din Bucov (Stoicescu 1971a, 178). Astfel, dintr-un hrisov, datat în anii 1640-1641, aflăm că Matei Basarab, domn al Țării Românești (1632-1654), întărea lui „Pană, biv vel postelnic, fiul prea-cinstitului boier [...] Dumitrașco Filipescu, mare stolnic, nepot al jupânesii Ilinca, fiica dumneaei Maria, care au fost nepoată Staicului Mare-Postelnic din Bucov", partea acesteia din satul Comarnic, „moșia mătușei sale, jupâneasa Ilinca", ea neavând copii (Filipescu 1902, X și XIII). Cea de-a doua soție a lui Pană a fost Marica, fiica marelui postelnic Constantin Cantacuzino. Totodată, Pană era cumnat cu Drăghici Cantacuzino, precum și nepotul lui Constantin Șerban Basarab (Filipescu 1902, X și XIII).

Faptul că Pană Filipescu era nepotul Elinei din Bucov, fiica Mariei și a lui Dumitru, mare vornic din Cepturi, și nepoata lui Staico postelnic din Bucov, reiese dintr-un zapis, întocmit, la 26 noiembrie 1650, de jupâneasa Ilinca, fiica Mariei și „nepoata lui Staico postelnic din Bucov", care oferea acest act Filipeștilor pentru un împrumut. Elina era și mătușa lui Dumitrașco Filipescu stolnicul (Filipescu 1902, X). Așadar, din aceste căsătorii rezultă legături de rudenie ale neamului Rudenilor cu importante familii de boieri, cum au

[10] Unul dintre boierii lui Mihai Viteazul, prezent încă de la început în Sfatul Domnesc al lui Simion Movilă.

fost Cantacuzinii şi Filipeştii. Alianţa cu Filipeştii a determinat buna relaţie cu domnitorul Constantin Şerban (1654-1658; 1660) (Aftodor 2014, 494). De altfel, Pană Filipescu l-a sprijinit pe domnul Constantin Şerban în unele acţiuni politice şi militare ale Ţării Româneşti[11] (Grecescu, Simonescu 1960, 118; Iorga 1902, CCLXVII-CCLXVIII).

În mod cert, un factor esenţial în obţinerea unor dregătorii importante de către boierii Rudeni l-a reprezentat încheierea de către aceştia din urmă a unor alianţe matrimoniale cu remarcante familii de boieri. Aşa a fost şi cazul lui Chirca Rudeanu, fiul lui Tudor sluger, care a deţinut mai întâi funcţia de vtori-postelnic, apoi a obţinut funcţia de mare ban al Craiovei, cea mai înaltă dregătorie a Ţării Româneşti, dar şi dregătorii precum cele de mare stolnic, mare clucer şi mare logofăt (Stoicescu 1971a, 238).

Legătura cu familia Cantacuzino

La rândul său, Diicu Rudeanu[12] avea să se căsătorească cu Mihna, mătuşa doamnei Marica, soţia domnului Constantin Brâncoveanu (1688-1714). Pe această filieră, Diicu se înrudea cu familia domnitoare a Ţării Româneşti (Stoicescu 1971a, 238). Totodată, Chirca Rudeanu, mare ban, a căsătorit-o pe Ilinca, fiica sa, cu Ghinea (Ghincea) Rustea-Văleanu[13] (Greceanu 1970, 12 şi 20). Ghinea era cumnat cu Diicu Rudeanu, mare logofăt, şi rudă cu familia Cantacuzino, fiind socrul lui Şerban (II) Cantacuzino. El a căsătorit-o pe fiica sa Maria cu marele vornic Şerban (II) Cantacuzino (Iorga 1902, 110).

Chirca Rudeanu, fiu al lui Diicu Rudeanu şi nepot al lui Chircă, mare ban, a ajuns mare logofăt sub Constantin Brâncoveanu, domn al Ţării Româneşti (1688-1714). El a luat-o de soţie pe Ancuţa Cantacuzino, fiica marelui spătar Mihai Cantacuzino[14] (Iorga 1902, 340). Astfel, într-un zapis, datat cu 20 ianuarie 1720, se spune că Ancuţa, fiica lui Mihai Cantacuzino, mare spătar, şi soţia lui Chirca Rudeanu sluger, avea să împrumute de la Cornilie, egumenul Mănăstirii Mărgineanul, suma de 1000 de taleri, oferind ca zălog jumătate din moşia Cocora din judeţul Ialomiţa. Tot de aici aflăm că cealaltă jumătate din moşia Cocora a fost stăpânită de un anume Pană Negoiescu, mare logofăt, care a oferit-o doamnei Marica, soţia domnului Constantin Brâncoveanu (Ciucă et al. 2008, II, 110, doc. 1225).

Alianţa cu boierii Bărbăteşti. Alţi boieri înrudiţi cu Rudenii au fost cei din familia Bărbăteşti. Fiica lui Tudor Rudeanu Samfira era soţia lui Nan, postelnic din Bărbăteşti. Dintr-un document, datat cu 8 mai 1628, aflăm că ei au vândut lui Dumitru Ochea satul Băcăleşti din judeţul Olt (Georgescu, Popa 1989, 95, doc. 170). La fel ca şi Teodosie Rudeanu sau Preda Ţânţăreanu, Bărbăteştii l-au susţinut în politica sa pe Simion Movilă, domn al Ţării Româneşti (noiembrie 1600-iunie 1601; octombrie 1601-iulie 1602). Astfel, în anul 1604, Nanu postelnic şi Hrizan Armaşul îl însoţeau pe domnitor în pribegie în Moldova (Hurmuzaki 1882, IV, 383, doc. CCCXVII, 405, doc. CCCXLVIII). Pe de altă parte, Hrizan postelnic din Bărbăteşti a fost căsătorit cu Maria, fiica lui Dan Danilovici, acesta din urmă fiind rudă prin alianţă cu domnitorul Mihnea Turcitul (Stoicescu 1971a, 48).

Concluzii

Analiza documentelor istorice, investigaţiile întreprinse demonstrează că boierii Rudeni au fost foarte interesaţi în constituirea unor alianţe durabile cu marea boierime munteană, ei având nevoie atât de susţinerea, cât, mai ales, de averea acesteia. Marile familii boiereşti muntene le-au oferit Rudenilor sprijinul domnilor în slujba cărora se aflau, şansa de îmbogăţire rapidă, precum şi posibilitatea protejării domeniului funciar. Relaţiile de rudenie cu alte familii de boieri au contribuit la sporirea prestigiului social al boierilor Rudeni, le-au oferit posibilitatea obţinerii unor înalte demnităţi publice şi, implicit, a implicării lor în viaţa politică a Ţării Româneşti. Conştienţi de rolul şi locul pe care ei trebuiau să-l ocupe în societatea acelor vremuri, Rudenii au creat legături familiale puternice cu importante familii de boieri, printre care Cantacuzinii, Bălenii şi Filipeştii.

[11] În 1654, Pană Filipescu era trimis sol la turci de către Constantin Şerban, pentru a-l pune domn. Alături de el se aflau şi alţi boieri, printre care Gheorghe Băleanu, Drăghici Cantacuzino şi Stroe Leurdeanu.

[12] Fiul lui Chirca Rudeanu, fost mare ban, şi al Dumitranei, fiica marelui stolnic Dumitraşco Filipescu; Arhivele Naţionale ale României, Serviciul Arhivelor Naţionale Istorice Centrale, Fond Mitropolia Ţării Româneşti, ms. 705, f. 5.

[13] A fost trimis de voievodul Constantin Brâncoveanu în diferite solii la turci.

[14] Mihai Cantacuzino spătar era al patrulea fiu al lui Constantin Cantacuzino, mare postenlic. La rândul ei, Ancuţa Cantacuzino, nepoata marelui postelnic şi fiica lui Mihai Cantacuzino, se număra printre cei cinci urmaşi ai acestuia din urmă, alături de Gulieneasa, Ilinca, o altă fiică, soţie lui Hrisant cămăraşul, Argentoianca şi Mihai Cantacuzino comis.

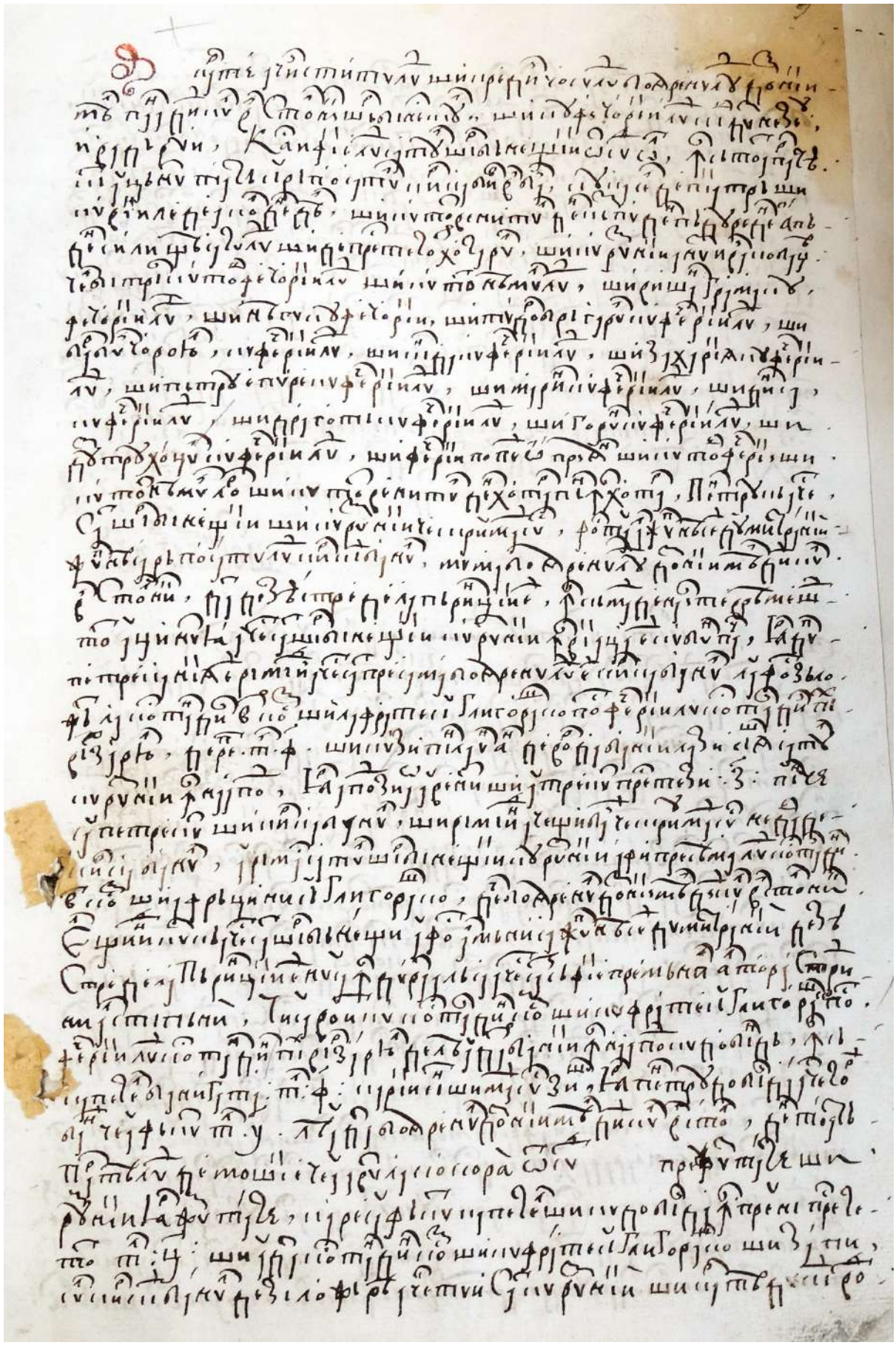

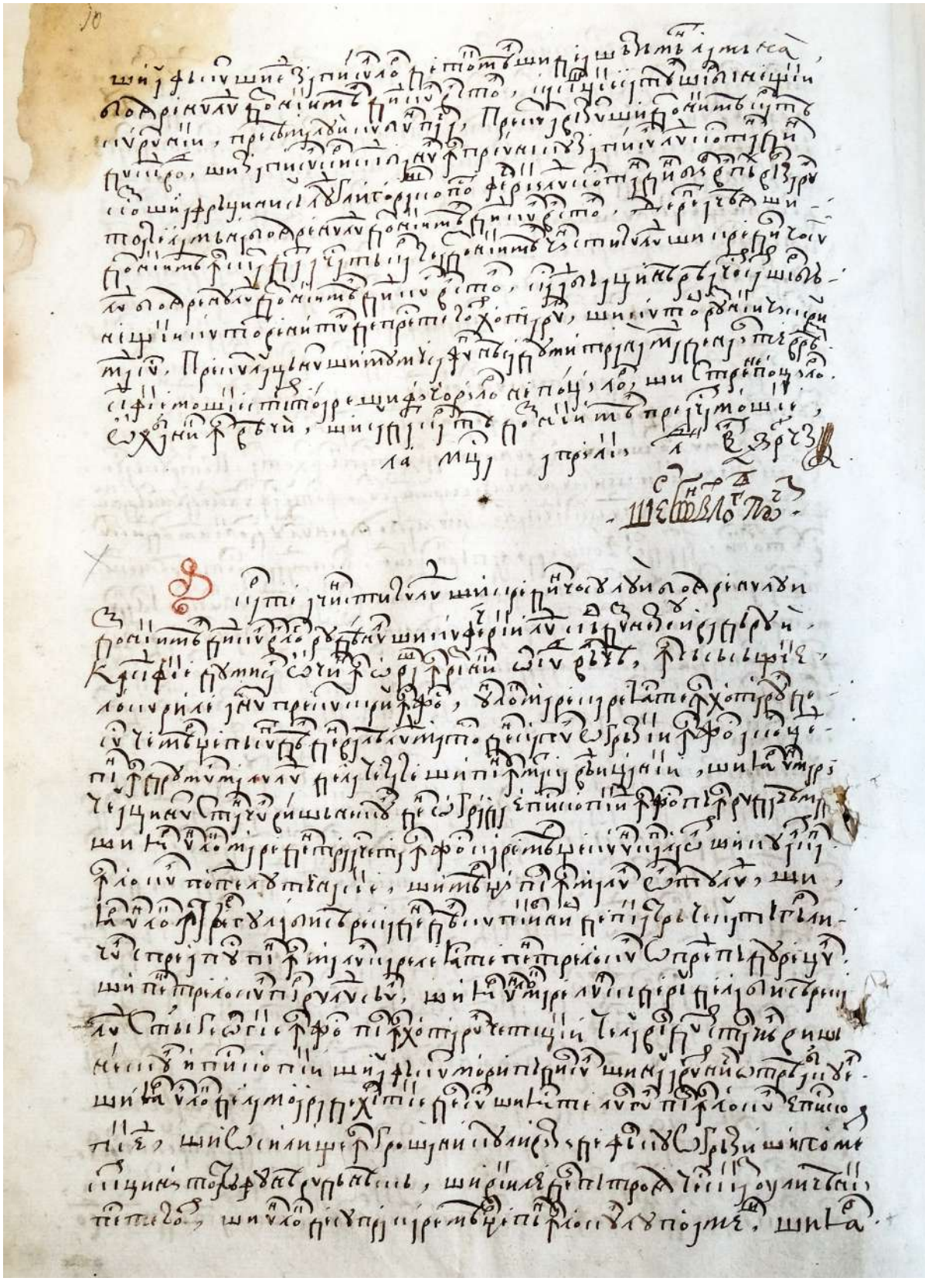

3. Hrisov de la Constantin Brâncoveanu (30 aprilie 1689), prin care domnul întărea lui Diicu Rudeanu, fiul lui Chirca, fost mare ban, satul Şerbăneşti, sat de moştenire de la mama sa Dumitrana, fiica marelui stolnic Dumitraşco Filipescu (Arhivele Naţionale ale României, Serviciul Arhivelor Naţionale Istorice Centrale, Fond Mitropolia Ţării Româneşti, ms. 705, f. 5).

Bibliografie

Adam 1978: M. Adam, Lista unor dregători de categoria a doua în secolele XV-XVII. In: Studii şi materiale de Istorie Medie, IX (Bucureşti 1978), 185-191.

Aftodor 2014: Şt. Aftodor, Boierimea în Ţara Românească. Aspecte politice şi social-economice (Brăila 2014).

Andreescu 1994: Şt. Andreescu, Boierii lui Mihai Viteazul. In: Studii şi materiale de Istorie Medie, XII (Bucureşti 1994), 47-93.

Ardeleanu et al. 1982: I. Ardeleanu, V. Arimia, Gh. Bondoc, M. Muşat, Mihai Viteazul în conştiinţa europeană (Bucureşti 1982).

Bock 2002: G. Bock, Femeia în istoria Europei. Din Evul Mediu până în zilele noastre (Iaşi 2002).

Cantacuzino 1902: M. Cantacuzino, Genealogia Cantacuzinilor (ed. Nicolae Iorga) (Bucureşti 1902).

CDŢR VI, 1993: Catalogul documentelor Ţării Româneşti din Arhivele Statului. VI. Întocmit de M.D. Ciucă, S. Vătafu-Găitan (Bucureşti 1993).

Ciucă et al. 2008: M.D. Ciucă, S. Vătafu-Găitan, M. Comănescu, L. Niculescu, Colecţia Achiziţii noi. Indice cronologic nr. 25. II (Bucureşti 2008).

Cristocea 2011: S. Cristocea, Din trecutul marii boierimi muntene. Marele vornic Stroe Leurdeanu (Brăila 2011).

DIR B, I 1951: Documente privind istoria României, B. Ţara Românească, veacul al XVII-lea. I. Ed. M. Roller (Bucureşti 1951).

DIR B, II 1951: Documente privind istoria României, B. Ţara Românească, veacul al XVII-lea. II. Ed. M. Roller (Bucureşti 1951).

DIR B, III 1951: Documente privind istoria României, B. Ţara Românească, veacul al XVII-lea. III. Ed. M. Roller (Bucureşti 1951).

DIR B, V 1952: Documente privind istoria României, B. Ţara Românească, veacul al XVI-lea. IV. Ed. M. Roller (Bucureşti 1952).

DIR B, IV 1954: Documente privind istoria României, B. Ţara Românească, veacul al XVII-lea. IV (Bucureşti 1954).

DRH B, I 1966: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. I. Volum întocmit de P.P. Panaitescu, D. Mioc (Bucureşti 1966).

DRH B, XXII 1969: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXII. Volum întocmit de D. Mioc (Bucureşti 1969).

DRH B, XXIII 1969: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXIII. Volum întocmit de D. Mioc (Bucureşti 1969).

DRH B, II 1972: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. II. Volum întocmit de Şt. Ştefănescu, O. Diaconescu (Bucureşti 1972).

DRH B, XXIV 1974: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXIV. Volum întocmit de D. Mioc, S. Caracaş, C. Bălan (Bucureşti 1974).

DRH B, III 1975: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. III. Volum întocmit de D. Mioc (Bucureşti 1975).

DRH B, XI 1975: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XI. Volum întocmit de D. Mioc (Bucureşti 1975).

DRH B, IV 1981: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. IV. Volum întocmit de D. Mioc (Bucureşti 1981).

DRH B, V 1983: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. V. Volum întocmit de D. Mioc, M. Adam-Chiper (Bucureşti 1983).

DRH B, XXV 1985: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXV. Volum întocmit de D. Mioc, M. Bălan, R. Cămărăşescu, C. Fotino (Bucureşti 1985).

DRH B, VII 1988: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. VII. Volum întocmit de Şt. Ştefănescu, O. Diaconescu (Bucureşti 1988).

DRH B, VIII 1996: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. VIII. Volum întocmit de D. Mioc, I. Constantinescu (Bucureşti 1996).

DRH B, XXXI 2003: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXXI. Volum întocmit de V. Barbu, C. Ghiţulescu (Bucureşti 2003).

DRH B, XXXV 2003: Documenta Romaniae Historica, B. Ţara Românească. XXXV. Volum întocmit de V. Barbu, C. Ghiţulescu, A. Iancu, Gh. Lazăr, O. Rizescu (Bucureşti 2003).

Florescu 1930: G.D. Florescu, Boierii Mărgineni din secolele XV şi XVI. Studiu genealogic (Vălenii-de-Munte 1930).

Filipescu 1902: C. Filipescu, Istoriile domnilor Ţării Româneşti (Bucureşti 1902).

Filitti 1919: I.C. Filitti, Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino (Bucureşti 1919).

Filitti 1921: I.C. Filitti, Mama şi soţia lui Mihai Viteazul. In: Convorbiri literare, 53 (Bucureşti 1921), 620-626.

Filitti 1934: I.C. Filitti, Mama şi soţia lui Mihai Viteazul (Craiova 1934).

Georgescu, Popa 1989: M. Georgescu, Gh. Popa, Documente referitoare la istoria judeţului Teleorman, 1441-1700 (Bucureşti 1989).

Giurescu 2010: C.C. Giurescu, Istoria românilor (Bucureşti 2010).

Grecianu 1913: Şt.D. Grecianu, Genealogiile documentate ale familiilor boiereşti (Bucureşti 1913).

Greceanu 1970: R. Greceanu, Istoria domniei lui Constantin Basarab Brâncoveanu voievod (1688-1714), ed. A. Ilieş (Bucureşti 1970).

Grecescu, Simionescu 1960: C. Grecescu, D. Simionescu (ed. critică), Istoria Ţării Româneşti, 1290-1690. Letopiseţul Cantacuzinesc (Bucureşti 1960).

Hurmuzaki 1882: E. Hurmuzaki, Documente privitoare la istoria românilor, IV (Bucureşti 1882).

Ionaşcu 1934: I. Ionaşcu, Biserici, chipuri şi documente din Olt (Craiova 1934).

Iorga 1902: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, IV (Bucureşti 1902).

Iorga 1903: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, V (Bucureşti 1903).

Iorga 1904: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, VI (Bucureşti 1904).

Iorga 1904: N. Iorga, Studii şi documente cu privire la istoria românilor, VII (Bucureşti 1904).

Iorga 1908: N. Iorga, Constatări istorice cu privire la viaţa agrară a românilor (Bucureşti 1908).

Iorga 1979: N. Iorga, Istoria lui Mihai Viteazul (Bucureşti 1979).

Mioc et al. 1960: D. Mioc, C. Bălan, M. Bălan, H. Chircă, N. Stoicescu, Şt. Ştefănescu, Lista marilor dregători din Sfatul domnesc al Ţării Româneşti în secolele XV-XVII. In: Studii şi materiale de Istorie Medie, IV (Bucureşti 1960), 569-580.

Nicolaescu 1905: S. Nicolaescu, Documente slavo-române cu privire la relaţiile Ţării Româneşti şi Moldovei cu Ardealul în secolele XV-XVI (Bucureşti 1905).

Platon, Rădvan, Maleron 2010: A.F. Platon, L. Rădvan, B.P. Maleron, O istorie a Europei de Apus în Evul Mediu. De la Imperiul Roman târziu la marile descoperiri geografice (secolele V-XVI) (Iaşi 2010).

Popescu 1963: R. Popescu, Istoriile domnilor Ţării Româneşti (Bucureşti 1963).

Potra 1982: G. Potra, Documente privitoare la istoria oraşului Bucureşti (1634-1800) (Bucureşti 1982).

Rafailă-Grina 2016: M. Rafailă-Grina, Catalogul documentelor lui Grigore I Ghica aflate în colecţiile Muzeului Municipiului Bucureşti. In: Bucureşti - Materiale de Istorie şi Muzeografie XXX (Bucureşti 2016), 151-158.

Rezachevici 1973: C. Rezachevici, Poziţia marii boierimi din Ţara Românească faţă de Mihai Viteazul şi Simion Movilă (noiembrie 1600-august 1601). Studii. Revistă de Istorie 26/1, 1973, 49-63.

Sacerdoţeanu 1963: A. Sacerdoţeanu, Moara din Râmnic a Mănăstirii Govora. Mitropolia Olteniei XV, 1963.

Stoicescu 1970: N. Stoicescu, Bibliografia localităţilor şi monumentelor feudale din Ţara Românească, I (Bucureşti 1970).

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, Dicţionar al marilor dregători din Ţara Românească şi Moldova, sec. XIV-XVII (Bucureşti 1971).

Stoicescu 1971: N. Stoicescu, Legăturile de rudenie dintre domni şi marea boierime. Danubius 5, 1971, 115-137.

The significance of matrimonial unions between representatives of the Rudeanu family and the boyars of Muntenia (mid-16th century - early 18th century)

Keywords: the Rudeanu family, the boyars of Muntenia, matrimonial alliances, boyar family.

Abstract: The Rudeanu was one of the great boyar families of Wallachia, whose representatives left their mark on the social, political, economic and cultural life of the region in the period from the middle of the 16th to the beginning of the 18th century. This paper discusses the significance of the Rudeanu's marriage unions with other boyar families. The author concludes that family ties gave them the opportunity to participate in the political life of Wallachia and maintain their estates. Under the conditions of a socio-political system based on family ties, marriages with members of other influential boyar families provided representatives of the Rudeanu with significant benefits, such as strengthening the privileged position of the great boyars and the favor of the ruler.

List of illustrations:

1. Teodosie Rudeanu, the great spătar. Votive portrait on the right side of the narthex of the former Flămânda hermitage, Galicea commune, Vâlcea county, Romania (photo by the author, September 12, 2020).

2. Tombstone of Chirca Rudeanu, son of Tudor Rudeanu. Church of Ruda village, May 2, 1601 (photo by the author, August, 11, 2019).
3. Constantin Brâncoveanu's deed dated April 30, 1689, according to which the ruler donated the village of Șerbănești in the Olt county to former Great Ban Diicu Rudeanu, Chirca's son (Central National Historical Archive of Romania, Metropolis of Wallachia Collection, 705, P. 5).

Значение матримониальных союзов между представителями рода Рудяну и боярами Мунтении (середина XVI - начало XVIII в.)

Ключевые слова: Рудяну, бояре Мунтении, матримониальные союзы, боярский род.

Резюме: Рудяну – один из великих боярских родов Валахии, представители которого оставили след в социальной, политической, экономической и культурной жизни региона в период с середины XVI по начало XVIII века. В данной статье рассматривается значение брачных союзов Рудяну с другими боярскими родами. Автор заключает, что родственные связи давали им возможность участвовать в политической жизни Валахии и сохранять свои вотчины. В условиях социально-политической системы, основанной на родственных связях, браки с членами других влиятельных боярских семей обеспечивали представителям рода Рудяну значительные выгоды, такие как укрепление привилегированного положения великих бояр и благосклонность господаря.

Список иллюстраций:

1. Теодосиий Рудяну, великий спэтар. Вотивный портрет с правой стороны притвора бывшего скита Флэмында, коммуна Галича, уезд Вылча, Румыния (фото автора, 12.09.2020).
2. Надгробие Кирки Рудяну, сына Тудора Рудяну. Церковь села Руда, 2 мая 1601 (фото автора, 11.08.2019).
3. Грамота Константина Брынковяну, датированная 30 апреля 1689 года, согласно которой господарь передал во владение бывшему великому бану (наместнику) Дийку Рудяну, сыну Кирки, село Щербэнешть в уезде Олт (Центральный национальный исторический архив Румынии, Фонд Митрополии Валахии, 705, л. 5).

23.02.2022

Petruța Bardan (Cătălinoiu), Universitatea „Valahia" din Târgoviște, str. Lt. Stancu Ion, nr. 35, 130105, Târgoviște, România, https://orcid.org/0000-0002-6323-810X, email: ionela_pav@yahoo.com

ОСТРОВ БЕРЕЗАНЬ В КАРТОГРАФИИ И ОПИСАНИЯХ XVIII - XIX ВВ.

Игорь Сапожников

Остров Березен... можно рассматривать как форт, созданный самой природой.
А.Ж. де Лафитт-Клаве, 1784 г. (прил. 1)

У Днепро-Бугского лимана,
врезаясь в утреннюю рань,
навстречу выплыл из тумана
пустынный остров Березань.
На берегах его безлюдно,
скалистый остров дик и гол.
Он – как покинутое судно, –
на вечный вставшее прикол.
И. Рядченко (1958, 52)

Ключевые слова: остров Березань, планы и карты, описания острова, турецкий форт и батареи, А.Ж. де Лафитт-Клаве, Ф.П. де Волан, российские укрепления, капитаны Н.Д. Критский и М. Готье, экспедиция А.С. Уварова, геологи Н.П. Барбо де Марни и Р.А. Прендель, первые археологические раскопки.

Старые планы и карты острова Березань привлекали к себе внимание археологов и историков со второй половины XIX в. (Шмидт 1863, 144-145; Ковалевский 1906; Фабрициус 1951, 57; Болтенко 1960; и др.), а первые публикации таких документов относятся к рубежу XX-XXI вв. Сначала стали доступны два плана и морская карта 1788 и 1817 гг. (Solovyov 1999, fig. 3; 7-8). Через год автор полностью републиковал план 1788 года, привел историю возведения крепости в 1777-1778 гг. и ее характеристику по данным А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 года (прил. 3), а также историю штурма 07.11.1788 г. (Сапожников 2000а, рис. 7-11; 2000б, рис. 9-13). В 2002 году из печати вышли: «Атлас» Ф.П. де Волана 1791 года (Волан 2002; прил. 4), факты из биографии А.Ж. де Лафитта-Клаве (Сапожников 2001-2002а), планы Березани 1737 и 1784 гг., вид острова 1777-1778 гг. (Сапожников 2001-2002б, рис. 1-4), а И.В. Тункина посвятила раздел своей монографии изучению его древностей в 1820-х - 1840-х годах с планами 1784 и 1823 гг. (Тункина 2002, 416-423, рис. 102-103). Итогом этого короткого периода исследований стала статья одессита В.П. Носенко о военном строительстве на Березани с 1778 г. до 1940-х гг., разделенном на пять этапов. В ней использованы данные из названных публикаций и целый ряд документов Российского государственного архива военно-морского флота (Санкт-Петербург), но не опубликовано ни одного плана или карты (Носенко 2007).

20 лет спустя автор вернулся к прошлому Березани, сосредоточив внимание на планах, картах и описаниях XVIII-XIX вв. В этой статье не рассматриваются так называемые *исторические карты*[1] с локализацией древних поселений и других объектов региона[2], а также собственно археологическая историография и картография острова XX-XXI вв., которым за последнее десятилетие было посвящено несколько важных итоговых работ (Кузмищев 2012; Чистов, Колесниченко 2017; Виноградов, Мусин 2019, 694-742; и др.). Материалы поданы в четырех разделах и сопровождаются иллюстрациями, серией приложений с описаниями (часть публикуется впервые) и каталогом планов и карт Березани.

Планы и документы времен Османской империи (1737 - 1780-х гг.)

Хотя изображения острова Березани (Борисфена) на картах восходят еще к «птолемеевой традиции» (Tabula IX; Сапожников, Полевщикова 2005-2009, 466-468, рис. 1-2), его первым планом, насколько известно, является «Остров Адда с утвержденным проектом, профилем и проспектами» (прил. 13, I.1; Сапожников 2001-2002б, 452-453). Контуры

[1] Здесь и далее курсив мой (И.С.).

[2] Одним из первых изданий такого рода является «Карта сравнительная древней и новой географии берегов Понта Евксинскаго между Тирасом и Ворисфином» [sic!] (Стемпковский 1825).

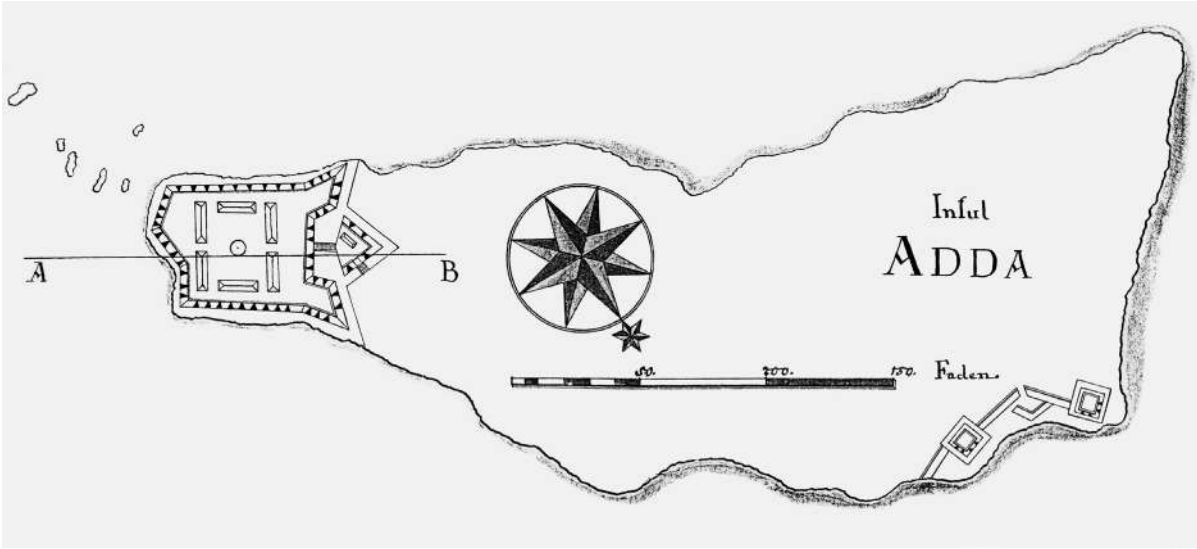

Рис. 1. План острова Адда с проектом крепости 1737 г. (прил. 13, I.1; фрагмент).

острова показаны на нем довольно точно (рис. 1) и, судя по наибольшей длине – около 890 м (современное значение 900 м по программе Гугл-карты), его снимали профессиональные топографы. План подписан Генрихом Никласом фон Брадке (Heinrich Niklas von Bradke; рис. 2) – в то время инженер-генерал-майором и комендантом Очаковской крепости (Макидонов 2011, 19)[3]. Неосуществленный проект предполагал возведение на южной оконечности Березани форта с бастионным фронтом, в центре которого хотели разметить маяк высотой почти 15 м (Сапожников 2001-2002б, 458, рис. 2). В северо-восточной части острова для предотвращения вторжения со стороны низкого берега предусматривались два земляных (?) квадратных редута (батареи), соединенных валом (рис. 1).

Опуская уже описанные подробности строительства в 1778 г. на Березани османской крепости (Сапожников 2000а, 25-46), замечу, что этот процесс немало занимал руководство Российской империи. Об этом говорят даже картографические документы: изданный «Вид укрепления острова Березани, снятого из вершины одного бастиона в Кинбурне, расстоянием в 15-ти верстах» 1778 г. (прил. 13, I.2; Сапожников 2001-2002б, рис. 3) и «План острова Ада, с промером по восточной его отмели, и означением пеленгов, взятых со стоявшего на мели фрегата Архипелага» 1782 г. (прил. 13, I.3). Второй из них свидетельствует о том, что моряки гибнущего парусника не только сняли план острова, на котором еще достраивалась крепость, но и выполнили промеры глубин вокруг него. Данная ситуация вызвана тем, что 30-пушечный фрегат Черноморского флота «Архипелаг» (переделанный из трофейного судна во время I-й Архипелагской экспедиции), возвращаясь в Херсон под торговым флагом с приватными товарами, вечером 15 октября 1782 г. сел на мель у острова. Поскольку помощь запоздала, спасти корабль не удалось. Утром 20 октября команда покинула полузатопленный «Архипелаг», который вскоре разбили волны (Соколов 1855, 28).

Замечу также, что завершение строительства крепости на острове совпало с принятием присяги в Очакове и выборами нового руководства запорожких казаков в Березанском Коше в урочище Казе на правом берегу Березанского лимана в сентябре - октябре 1778 г. Известно, что примерно в то же время их «*кошевому* [атаману Гнату Натуре] *предполагалось дать главное место на Березанском*

[3] Шведский дворянин (1690-1759) на российской службе (с 1720 г.), в 1739-1743 гг. комендант Усть-Самарского гарнизона, кавалер ордена Св. Анны (03.02.1750), дослужился до генерал-лейтенанта. Его подписи стоят также на «Плане запорожских козаков города Сечи и с ретранжаментом» (Российский государственный военно-исторический архив (далее РГВИА), Ф. 349, оп. 12, д. 7451) и «Плане городу Очакову, в каком состоянии 13 июля 1737 года российскою армиею штурмом взят» с профилем (Российский государственный архив древних актов, Ф. 192, д. 8-9).

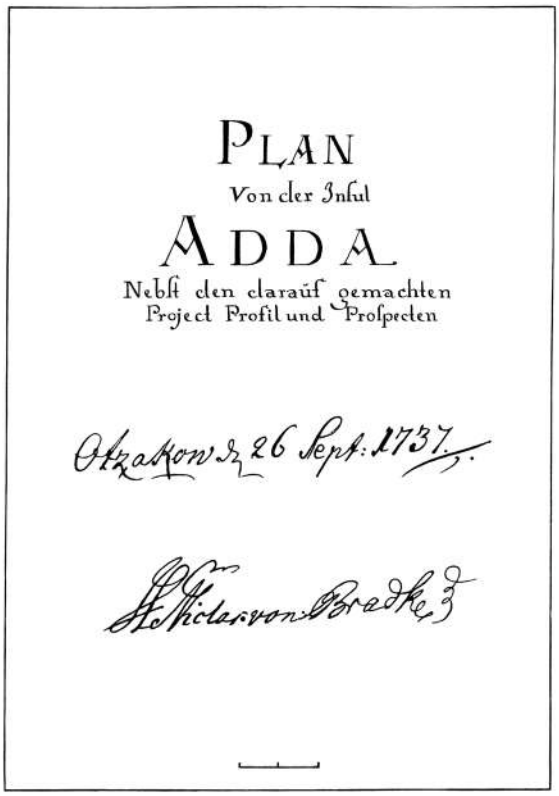

Рис. 2. План острова Адда 1737 г., название и подпись Н. фон Брадке (прил. 13, I.1; фрагмент).

о-ве, где устроено было к тому времени укрепление, с отделением в ведение запорожцев всей Березани [побережий реки и лимана], также и тех мест, которые к Днестровскому лиману супротивные Аккермана, поручить». Немаловажно, что после ликвидации Буго-Днестровской Сечи и восстановления войска османских запорожцев, в августе 1787 г. (через 10 дней после начала так называемой *Потемкинской войны*) из Березани в Кинбурн на лодках вышло более 40 из 500 казаков во главе с бин-башами Макаром и Никифором, находившимися на правом берегу Буга (Сапожников 1999а, 56, 97; и др.).

Теперь перейдем к пребыванию на Березани военного инженера А.Ж. де Лафитта-Клаве (1750-1793 гг.), которое выпало из поля зрения И.В. Тункиной. Пять лет назад, после публикации Д. Аноятисом-Пеле части трудов Лафитта (Lafitte-Clavé 1998a; Lafitte-Clavé 1998b), стало ясно, что он посетил Северо-Западное Причерноморье дважды (Сапожников 2017а). Березань он обследовал в июне 1784 г. в ходе экспедиции вдоль берегов Черного моря на 4-пушечном паруснике (кирлангиче). В ее состав входили: лейтенант флота Дюверн де Прайли (Duverne de Praile), чертежник и географ Пуаро (Poirot Dessinateur), переводчик М. Грегори Миран (M. Grégoire Miran) и трое слуг (Lafitte-Clavé 1998a, 26). Сначала Лафитт-Клаве осмотрел остров 5 июня по пути в Очаков с борта корабля (прил. 1), а посетил он его 21 июня (прил. 2).

Общие итоги инженер подвел в письме к начальнику фортификации (инженеров) французской армии Ш.Р. де Фуркруа (Charles René de Fourcroy, 1715-1791) из Константинополя от 23 сентября 1784 г.: «Мы составили планы и профили этого места (Ozou et Otzakow) и предыдущих пунктов, а также естественноукрепленного острова Березен, где нужны только жилье, склады, артиллерия и люди; там [турки] выполнили очень плохую работу с большими затратами» (Fonlongue 1925, 397). Чуть позже Лафитт составил и подал великому визирю Порты «Записку о приведении в оборонительное состояние Очаковской крепости и ее окрестностей», которая публиковалась частично дважды – первый раз более 160 лет назад (Шмидт 1863, 144-145; Ковалевский 1906, 49-50). В ней дана оценка имеющимся укреплениям, упомянуто намерение турков создать для защиты рейда батарею на мысе Хаджи-Гасан (Аджияск) и предложен проект нового форта с 45 пушками и гарнизоном в 500-600 человек (прил. 3).

К «Записке» прилагались три плана: «Остров Березань» (прил. 13, I.4), «Остров Березань с проектом» (прил. 13, I.5;) и «Проект Новой нижней батареи острова Березань» (прил. 13, I.6). Два из них опубликованы, а из названия третьего не ясно, что имелось в виду – реконструкция батареи на нижней террасе восточного берега Березани, существование которой Лафитт считал бесполезным (прил. 3), или строительство на северо-восточном берегу артиллерийских позиций, которых нет на других планах 1784 г. (рис. 3).

Так или иначе, новый форт на Березани турки не построили, а старый черноморские казаки взяли 7 ноября 1788 г. (Сапожников 2000а, 37-46). Приведу одну из версий события: «В продолжение осады Очакова, князь Потемкин говорил однажды, что турки из укрепления Березань, близ Очаковской крепости, делают большие беспокойства.

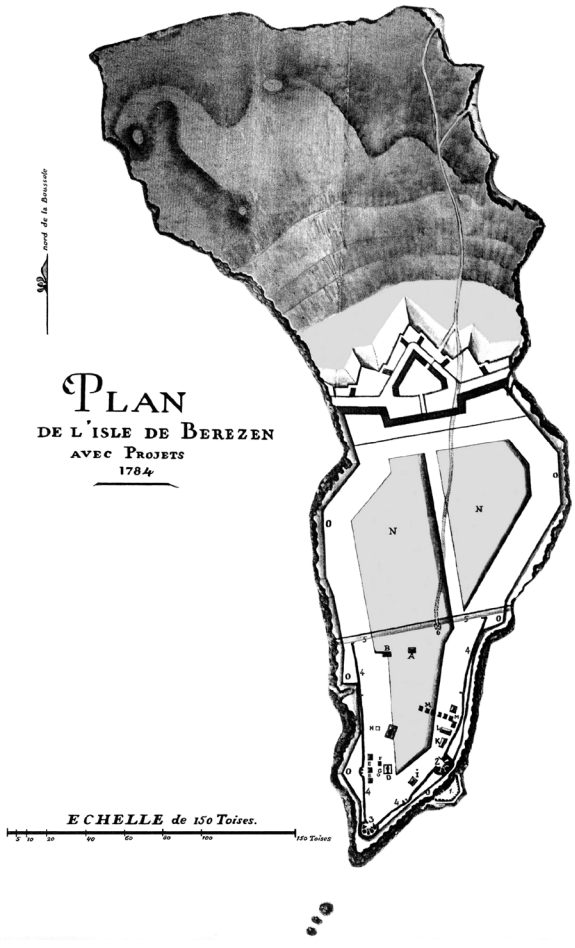

Рис. 3. План Березани Лафитта-Клаве 1784 г. (прил. 13, I.5).

– Головатый! – примолвил князь, обращаясь к нему, – как бы взять Березань?
– Возьмемо, ваша светлость! А чи буде ж крест за те? – спросил Головатый прямо.
– Будет, будет; только возьми.
– Чуємо, ваша светлость! – сказал Головатый скромно, поклонился и вышел.

Немедленно послал он разведать о положении Березани и узнал, когда большая часть гарнизона вышла из Березани для собрания камыша. Головатый поспешил с флотилиею своею, пристал спокойно к берегу, без всякого шума высадил отряд и без дальнего сопротивления завладел укреплением. Отпустив суда свои, переодел своих турками и поставил из них караулы. Гарнизон возвратился и, не предполагая ничего, беспечно входил малыми частями в укрепление. Головатый забирал их по частям и, управившись как должно, с ключами укрепления спешил к Потемкину.

Входя в ставку светлейшего, Головатый начал петь громким голосом церковную песнь: «Кресту твоему поклоняемся, владыко!» – и, поклонясь низко Потемкину, положил к ногам его ключи занятой Березани и своими словами, с приличными поговорками и уподоблениями, донес о действиях своих и в заключение повторил: «Кресту твоему поклоняемся».

– Получишь, получишь, – сказал князь и по статуту возложил на него орден св. Георгия 4-го класса» (Основьяненко 1839, 12).

Не позднее чем через 10 дней после штурма был изготовлен план острова. В записках секретаря Екатерины II А.В. Храповницкого читаем: «27 ноября… Вчера в вечеру поздно приехал курьер от князя, графа Г.А. Потемкина-Таврического с рапортами от 17 ноября: камердинер сказал, что [Екатерина II] плакали и рано проснулись. – Мне объявить изволили, что казаки взяли остров Березань и показывали *план*» (Памятные 1862, 140).

Речь может идти о «Плане острова Березани с показанием на оном укрепления, занятого российскими войсками ноября 7-го дня 1788 года» (прил. 13, I.7; рис. 4). Но более вероятным представляется, что в Санкт-Петербург был отправлен менее детальный «План десанта и взятия острова Березани черноморскими козаками» полковника, барона Ф. фон Тизенгаузена (прил. 13, I.8), на котором изображена военно-морская операция с использованием транспортных судов и плавучих батарей, что в корне противоречит легенде Г.Ф. Квитки-Основьяненко (рис. 5). О фантастичности последней говорит и рапорт Г.А. Потемкина Екатерине II от 17 ноября 1788 г. (№104), из которого вытекает, что крепость не была взята штурмом, а ее окруженный гарнизон во главе с двухбунчужным Келеджи Осман-пашой капитулировал на условиях освобождения (Бумаги 1894, 77).

Показателен «Открытый лист» Г.А. Потемкина от 29.11.1788 г.: «Объявляю чрез сие всем и каждому, кому то ведать надлежит, что командовавший на острове и крепости Березанской двубунчужный Осман-паша, после храброго против посланных на тот остров от меня войск сопротивления при жестоком нападении их, будучи доведен до самой крайности, принужден был отдаться с гарнизоном

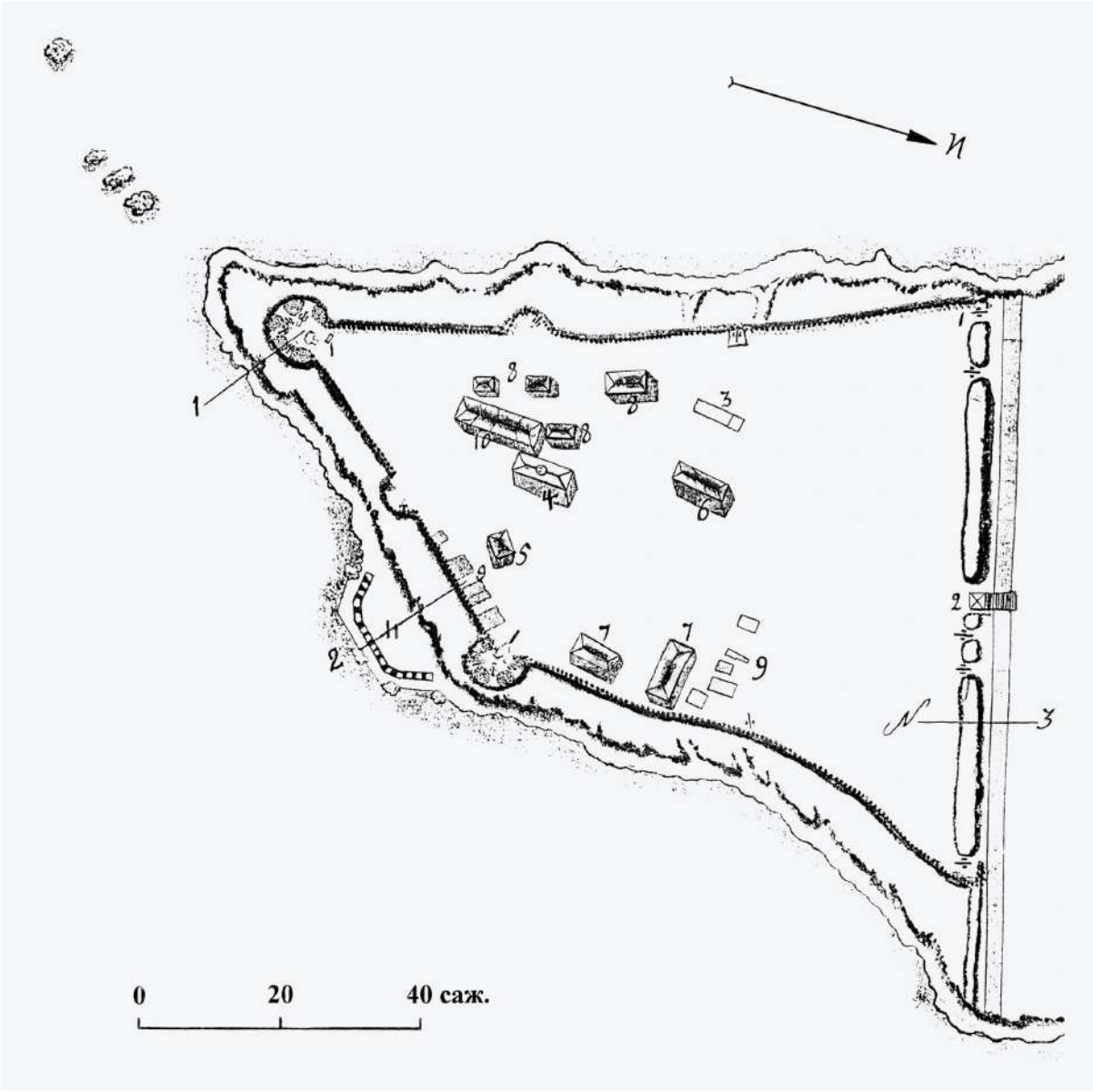

Рис. 4. План крепости Березань 1788 г. (прил. 13, I.7).

в волю победителей. По всем военным правам долженствовал он с командою своею остаться в плену, но я, подражая великодушию всемилостивейшей моей монархини, даровал ему свободу и отпустил его со всем гарнизоном березанским восвояси. В прохождении их чрез границы российские предписываю оказывать им всевозможное благоприятство и пропустить их неудержно через Ольвиополь» (Бумаги 1894, 82).

Сравнив план Березанской крепости А.Ж. де Лафитта-Клаве 1784 года (рис. 3) с двумя планами 1788 гг., особенно их экспликации (прил. 13: I.5 с I.7-I.8), можно прийти к выводу, что за прошедшее время на Березани был построен или достроен ряд объектов (рис. 4)[4], а за стенами форта появились склад, две батареи и окопы возле узвозов на северо-восточном берегу (Сапожников 2019а, рис. 4; рис. 5).

Здесь уместно вспомнить три морские карты района Березани времени начала российско-турецкой войны 1887-1791 гг., на которых отмечены положения турецкого флота в 1788

[4] О времени возведения, конструкции и локализации мечети Березанского форта см. Сапожников 2017б, 16-18.

Рис. 5. План штурма Березань 1788 г. (прил. 13, I.8).

г. (прил. 13, II.1; II.2, рис. 12) и построение российских кораблей во время плавания к Гаджибею накануне его взятия в 1789 г. (прил. 13, II.3, рис. 13). На них отсутствуют отметки глубин – по-видимому, они не имели практического значения, а были изготовлены как иллюстрации рапортов высшему руководству империи.

Материалы 1791 - 1825 годов

Прежде чем перейти к описанию материалов следующего периода истории Березани, который официального начался со включения края в состав Российской империи в самом начале 1792 г., приведу описания острова А. Мейера 1791 г.: «Гранитовые скалы окружают сей остров со всех сторон и делают его приступным с одной только западной стороны, но и с сей почти перпендикулярно подымается вверх гора, состоящая вся из жирной весьма глины, так, что стоит только несколько раз облить ее водой, чтобы всход на нее сделать наитруднейшим» (Мейер 1794, 12).

С этими словами контрастирует вывод Г.А. Потемкина в рапорте Екатерине II (№106) от того же 17 ноября 1788 г.: «Остров Березань, по крутости своих берегов и каменистого грунта, мог бы назваться неприступным, но как он отнюдь не препятствует входа в Лиман и не имеет пристани для судов, то вовсе ни к чему не способен, будучи еще затруднителен для коммуникации. По сим обстоятельствам буду стараться все оттуда свезти и, разоря укрепления, оставить» (Бумаги 1894, 79). Близкую точку зрения высказал Ф.П. де Волан. После осмотра острова в 1791 году он заключил, что по ряду причин, в частности из-за отсутствия пресной воды, обороняющейся стороне не выгодно строить на нем фортификацию, а лучше иметь полевые укрепления, которые необходимо будет занять в начале боевых действий, чтобы нападающие не использовали этот объект (прил. 4).

Ф.П. де Волан не создал плана Березани, но она присутствует на ряде его карт, наибо-

лее подробной из которых является «Чертеж топографический и водоописательный лиману Днепровскому...» (прил. 13, II.6). Карта интересна наличием сетки промеров глубин и обозначением косы, тянущейся к нему от берега моря на протяжении более 1,0 км, являясь продолжением Березанско-Тузловского междуречья (мыса). Судя по глубинам между стрелкой косы и берегом Березани в 2-3 фута (0,6-0,9 м), в 1791 г. пролив можно было перейти пешком. Общая картина показывает, что долина Тузловской балки ранее впадала в море к западу от острова, где отмечены глубины от 24-25 до 45 футов и более (рис. 14; прил. 4).

В ходе работы над статьей автор обнаружил на сайте «Галлика» черновой лист компасной съемки приустьевой части Днепровского и Березанского лиманов, датированый XVIII в. Он называется «Ile de Bérézen», но охватывает пространство от мыса Аджияск до Очакова и Кинбурна. По присутствию на карте места стоянки судна «Chevrette» (рис. 15), очевидно, что это лист съемки капитана М. Готье 1820 г. (прил. 13, II.8; рис. 15; Тункина 2002, 376). На нем вход в Днепро-Бугский лиман отмечен такими же флажками на бакенах, как и на «Карте северной части Таврического полуострова» капитана И.М. Будищева, снятой до 1807 г. (прил. 13, II.7).

Анализ и сравнение двух карт 1791 и 1820 гг. показали, что на них в районе Березани наблюдается сходная картина по частоте и по показаниям глубин. Правда, на более поздней из них, как и на других морских картах близкого времени (прил. 13, II.7, II.9-10), коса отсутствует (рис. 15), что объяснимо понижением уровня Черного моря в 1791 г., которое могли вызвать аномальное уменьшение объема стока из Днепро-Бугского лимана и (или) сгонные ветры. В целом же описания Березани Ф.П. де Волана не конкретны, в них приведены неверные измерения острова и нет данных о турецких укреплениях (прил. 4).

Известно, что «в 1795 г. адмирал де Рибас принял его [остров] было в свое частное владение, но после, для ограждения лимана Днепровского и самой реки от входа туда заграничных, *неочищенных* судов, обращен он в передовой карантинный пост и для того, подобно Фидониси [о-ву Змеиному или Левки], находится постоянно в сомнительном (en contumanse, карантинном) положении» (Скальковский 1852, 170).

С 1802-1825 годами связано восстановление укреплений, и их суть уже описана: «В 1800 г. император Павел I приказал восстановить на Березани маленький гарнизон из артиллерийской команды численностью в 20-25 человек. К первой четверти XIX в. относится военное строительство в южной и северной частях острова, зафиксированное на упомянутых выше планах из Российского государственного архива ВМФ. Березанский гарнизон был окончательно упразднен по распоряжению [командира Черноморского флота и портов, адмирала] А.С. Грейга лишь в 1825 г., в 1826 г. казенное имущество перевезли в Очаков и Кинбурн, а каменную солдатскую казарму, сарай для поклажи провианта и печь для каления ядер разобрали» (Тункина 2002, 417).

Это укрепление чаще называли «батареей» (Стемпковский 1825) или «внештатной крепостью», а деньги на его ремонт выделяли даже в 1825 г. (Столетие 1902, 133, 135, 256). Несмотря на обилие его планов (прил. 13, I.12-18; I.25), пока опубликован один в виде книжной иллюстрации среднего формата (прил. 13, I.11). Впрочем, и ее достаточно, чтобы сделать выводы. В 1802 г. были учтены рекомендации Ф.П. де Волана, так как в конечном итоге работы ограничились ремонтом форта и нижней батареи. Посередине прямой северной стены был насыпан 6-угольный редут размерами около 90×65 м (со рвом), а в северо-восточной части острова осуществили часть проекта 1737 г. в виде двух соединенных валом редутов-батарей, но не квадратных (рис. 1), а шестиугольных, юго-восточный из которых имел причудливую форму, так как был насыпан на краю обрывистого берега. Внутри форта была казарма, дом для офицеров, склады и пороховые погреба (рис. 6).

В.П. Носенко, имея в распоряжении ряд планов березанских укреплений этого периода и свои полевые наблюдения 2004 года, довольно верно описал форт, то, что от него осталось, и сообщил о том, что нижнюю батарею восстановили в 1814 г. Однако он ничего не сказал о северо-восточных батареях и о еще двух сооруженях типа эскарпов (артиллерийских позиций – ?) в средней, самой узкой

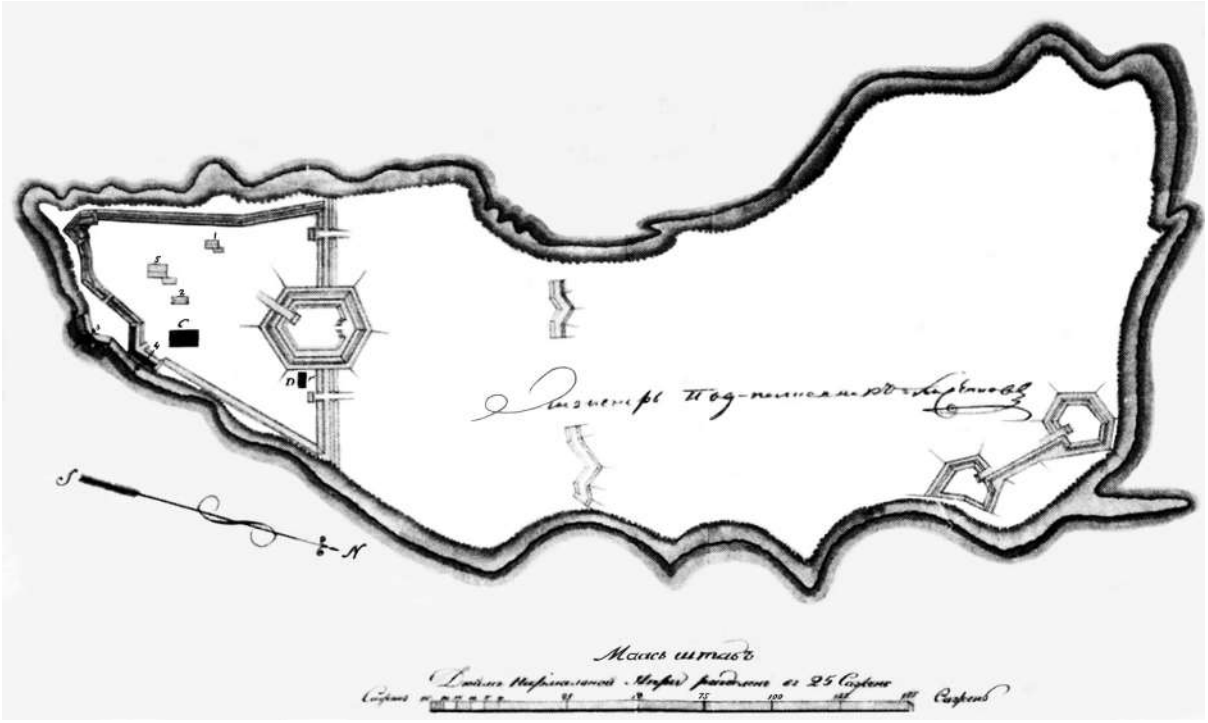

Рис. 6. План острова Березань 1818 г. (прил. 13, I.11).

части острова (рис. 6) и почему-то не привел ни одного плана – ни старого, ни нового (Носенко 2007, 271).

В июне 1821 г. академик Е.Е. Кёлер посетил остров и застал там «только 8 артиллеристов, живших в казармах с западной стороны» (Kôller 1826, 627-628). В 1822 году академик Ф.И. Круг задал А.С. Грейгу вопросы по географии Березани и Змеиного. На них ответил капитан-лейтенант Н.Д. Критский (прил. 5; 7), а копии ответов передали Е.Е. Кёлеру. Последний попросил обследовать остров А.С. Грейга, который в 1823 г. отправил туда Н.Д. Критского на шхуне «Севастополь» (Тункина 2002, 403). Тогда и был снят план, который был единственным доступным более 60 лет (прил. 13, I, 19; рис. 7), в то время как десятки иных оставались неизвестными. Кроме того, капитан сделал описание острова (прил. 6), а Е.Е. Кёлер опубликовал его практически слово в слово (Kôller 1826, 627-628).

Итак, открывателем древностей Березани является Н.Д. Критский, что подтверждают его слова: «Турки, когда строили свои шанцы, перенесли весь камень и сравняли всю поверхность так, что едва бугорка два или три видеть можно. Понад берегом набросано фута на три в толщину множество черепков, кувшинных ручек, горлышков и поддонков, золы и уголья. На сем месте у самого берега нашел я две монеты, принадлежащие городу Ольвии, и отломок дикого камня, на котором иссечена греческая надпись» (прил. 6).

Что касается плана 1823 года, то абрисы острова показаны на нем точнее, чем на плане 1818 года (рис. 6), чего нельзя сказать об укреплениях: нижняя батарея и капониры исчезли[5], а северо-восточные редуты, названные «бывшим турецким укреплением», превратились в восьмиугольные[6] (рис. 7). Впрочем, это никак не умаляет роль Н.Д. Критского, открытие которого дало дорогу дальнейшим исследованиям Березани.

Исследования 1840-х - 1860-х годов

Самую известную экспедицию на Березань в этот период предпринял А.С. Уваров в 1848 г. Отчет о ней начат живописной зарисовкой: «Издалека уже заметны крутые берега острова, а когда подъезжаешь к нему, то

[5] Нечто подобное видно на плане Р.А. Пренделя 1884 г. (рис. 9).

[6] В пользу правильности плана 1818 г. в этой части свидетельствует ряд более поздних съемок (рис. 9; 11; Беленький 1990; Назаров, Беленький 2002; и др.).

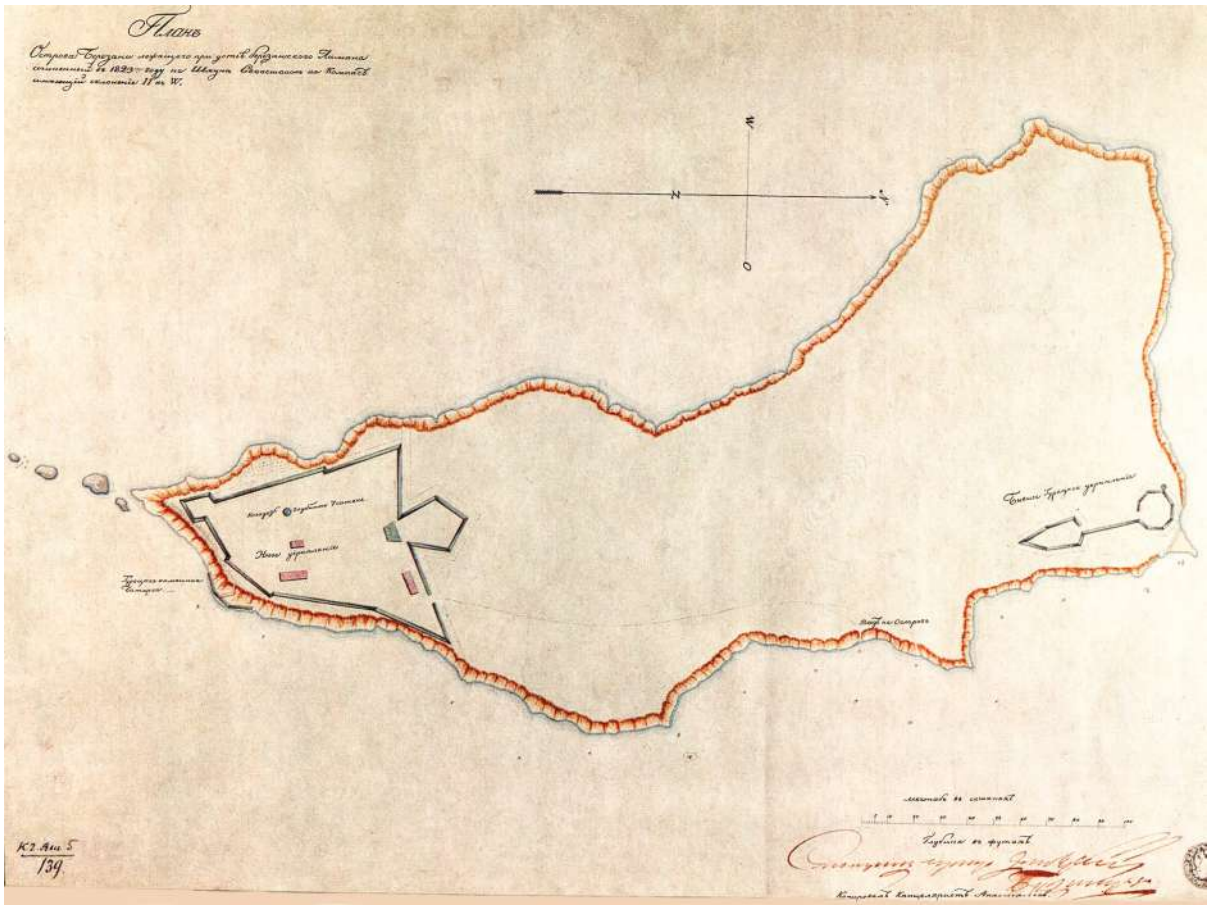

Рис. 7. План острова Березань 1823 г. (прил. 13, I.19).

целые стаи чаек улетают с криком и вьются над ним...» (Уваров 1856, 141).

Правда, ее автор ничего не знал о российской фортификации, полагая, что турки, «по всему вероятию, употребили на постройку этих двух укреплений остатки греческого храма, остатки, теперь совершенно расхищенные и употребленные на многие хутора на берегу моря». Далее он сообщил, что «вся *почва усеяна черепками греческих красных амфор*, кое-где лежат еще обломки белого мрамора и зеленого камня, очень схожего с яшмой. <...> После внимательного осмотра всего острова, я заметил на севере от входа, следы (***d***), оставшиеся от древнего здания. Тут, вероятно, возвышался храм Ахиллеса. Он имел в ширину около 40 саженей и 78 в длину. По направлению канав видно, что он стоял главным фасадом к востоку и к лиману» (Уваров 1856, 141).

Эти объекты изображены на плане (прил. 13, I.20), в основе которого лежит съемка Н.Д. Критского с дополниями, сделанными, вероятно, на месте. На плане нет курганов, отмеченных недалеко от «храма»: «на северной части острова, близ турецкого укрепления лежат шесть курганов, называемых Кёлером единственными следами древнего поселения. По собранным мною в Одессе сведениям оказывается, что эти курганы никогда не были разрыты до самого основания <...>. Самый высокий из этих курганов лежит у самого турецкого укрепления и имеет около 50 саженей при основании своем. Ни на одном из них не видны следы раскопок». <...> При раскопке курганов, находящихся на этом острове, вероятно, найдутся следы или другие памятники руссов. К этим последним можно отнести колодезь [источник или фонтан] ***c***, изображенный на таблице XXV (рис. 17). Кладка этого колодезя, по-видимому, новее греческих времен, но так как в нем нет следов цемента, употребляемого турками при своих постройках, то необходимо отнести устройство его к тому времени, когда руссы приходили на остров св. Айферия» (Уваров 1856, 141-142, 143).

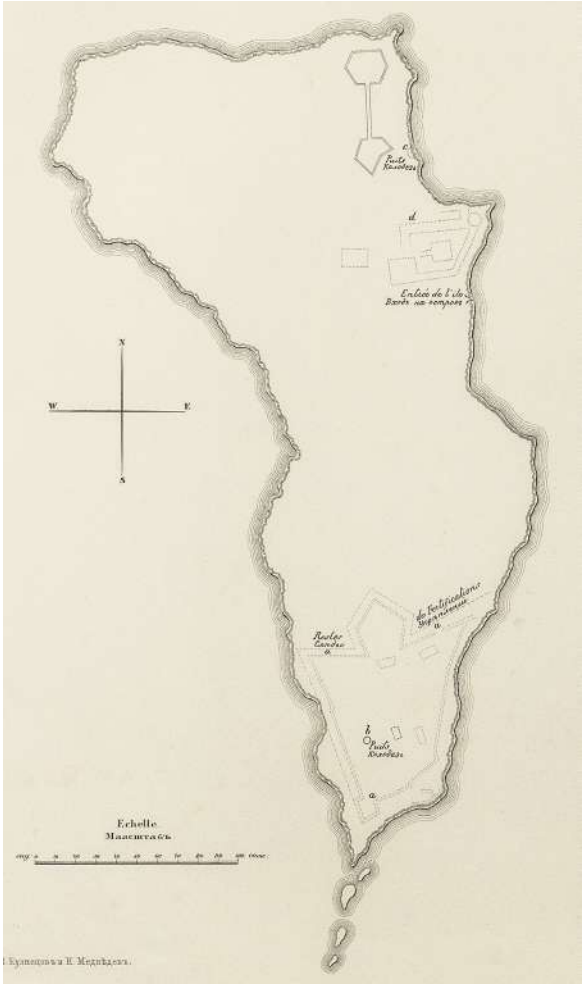

Рис. 8. План острова Березань 1848 г.
(прил. 13, I.20).

Рис. 9. План острова Березань 1884 г.
(прил. 13, I.21).

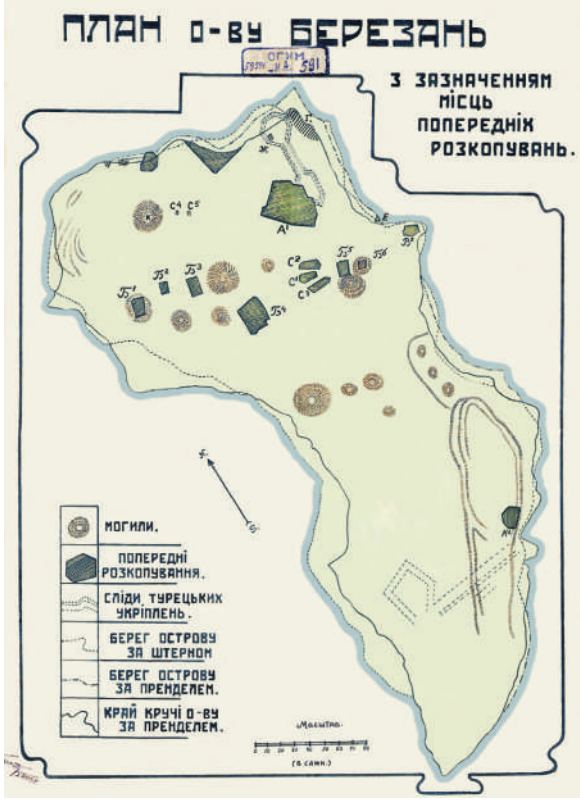

Рис. 10. Сводный план острова Березань 1929 г.
(прил. 13, I.23).

Не вдаваясь в интерпретацию «руин храма Ахилла» (Тункина 2002, 442), но обратив внимание на загадочную информацию из Одессы, замечу, что три кургана были отмечены на плане А.Д. де Лафитта-Клаве (рис. 3), 4 и 6 насыпей – на планах 1788 гг. (рис. 6; Сапожников 2019а, рис. 7), 6 на плане Р.А. Пренделя 1884 г. (рис. 9) и до 15 насыпей – на планах Э.Р. Штерна начала XX в. (рис. 10).

В следующий раз опустевший остров привлек к себе внимание в годы Восточной войны 1854-1856 гг. Как писал М.Ф. Болтенко: «изолированное положение острова было причиною того, что действовавшими против русских войск в Крыму под Севастополем англо-французами на острове организована была изоляция больных холерой, которая тогда свирепствовала в рядах англо-французских войск» (Болтенко 1960, 45). Об том могла

бы свидетельствовать надгробная плита из местного известняка на могиле французского лейтенанта, которую видел Р.А. Прендель в 1884 году, но он же сообщил, что моряк утонул у берегов о. Березани при рекогносцировке острова 1 мая 1855 г. (прил. 10; пис. 9). Факт, приведенный Г. Судковским через 10 лет после войны, также не внес ясности, но вроде бы подтвердил наличие карантинных строений: «Остров Адо, ныне именуемый Березанским по заливу, находится в карантинном положении, <...> и на нем, кроме следов бывшего укрепления, *могилы похороненного англичанина* в минувшую войну, одного колодца, – более ничего не видно» (Судковский 1866, 275-276).

В пользу своих слов М.Ф. Болтенко привел находку на острове еще одной могилы того времени. Ее обнаружил в 1909 г. Э.Р. Штерн в 30-50 м к северу от предыдущего погребения, в кургане К: «сверху в насыпи вырезана могила в 1 арш. 8 вершков [106,3 см] от поверхности земли; в ней полуистлевший деревянный гроб; в земле концы двух шестов, у изголовья и у ног – может быть, остатки каких-нибудь крестов или знаков; гроб сколочен из простых сосновых досок: ширина его у ног 8 верш. [35,2 см], у изголовья 10 верш. [44,4 см]. Длина скелета 2 арш. 5 верш. [174,4 см]. Голова смотрит на З.; скелет лежит на спине правильно, руки вытянуты вдоль бедра. Нет никаких придатков, ни крестика, ни пуговицы; заметны остатки грубой материи, по-видимому, холста. Судя по ориентировке и отсутствию крестика, погребение не православное, с другой стороны, по сохранности нижних досок надо полагать, что погребение не раньше Крымской кампании; может быть, здесь был похоронен один из солдат неприятельского флота, умерший в бараках на Березани» (Штерн 1910, 80-81, план на рис. 60; рис. 10).

На мой взгляд, датировка и атрибуция этого погребения недостаточно обоснованы, но о наличии могил французских моряков на Березани говорит другой факт: «22-го сентября [1855 г.], в 6 часов утра, 4 неприятельских паровых судна, из которых 2 под английскими, а 2 под французскими флагами, приблизились к Николаевской батарее, временно устроенной на Очаковском мысе для защиты входа в Днепровский лиман. <...> Пароходы, вооруженные значительным числом орудий больших калибров, действовали на нашу батарею в продолжение 3 с половиной часов ядрами, бомбами и ракетами, но значительного вреда ей не причинили; сами же, потерпев повреждения, принуждены были, один за другим, отойти из-под наших выстрелов. В 10 часов утра все дело было кончено; прибрежные жители ясно видели, как потом *пароходы подошли к острову Березани и* [нападавшие] *хоронили там своих убитых*. С нашей стороны один только рядовой ранен и четверо нижних чинов контужены» (Обзор 1855, 85)[7].

Как видим, погребения французов на Березани были, причем разного времени: первый лейтенант флота де Вассо умер в мае, а другие – в сентябре 1855 г., до взятия Кинбурна. Эти данные опровергают наличие госпиталя на Березани, а офицер Ж. Эрбе, который с группой солдат и офицеров в конце марта 1856 г. прибыл на Березань из Кинбурна, описал остров как «необитаемый» и ничего не сказал ни о госпитале, ни о его остатках. Более того, он же привел ряд фактов о том, что больных холерой лечили и хоронили в Кинбурне (Эрбе 1894, 315; Сапожников 2020, 17-18).

Обратимся к описанию поездки французов на Березань, в котором дана характеристика животного мира и рассказано о хищнической охоте, после которой на острове не осталось ни одного зайца и куропатки (прил. 8). Напомню, что об обилии птиц писал А.С. Уваров. Эту тему затронул горный инженер Н.П. Барбот де Марни в 1860-х гг.: «Березанский остров обитаем теперь только одними большими птицами, питающимися рыбой. Южная, особенно выдающаяся скала острова есть любимое место этих птиц, от испражнения которых тут образовалась тонкая белого и фиолетового цвета кора – род гуано»[8] (прил. 9). Позже тему развил его коллега (Соколов 1895). М. Левченко, говоря о «полозах с туловищем в 5 аршин [1,5 м] толщиной в руку взрослого человека» сообщил, что их «самые большие экземпляры видели на острове Березани или Ада...» (Левченко 1882, 377-378).

Здесь было бы уместно осветить рыбную ловлю в водах у острова, но специальной работы на

[7] 29 сентября три парохода делали промеры «и на острове Березани поставили две вехи, как полагать должно – створы (Там же). 19 октября Кинбурн сдался на капитуляцию.

[8] Гуáно – разложившийся помёт морских птиц. Используется как азотно-фосфорное удобрение.

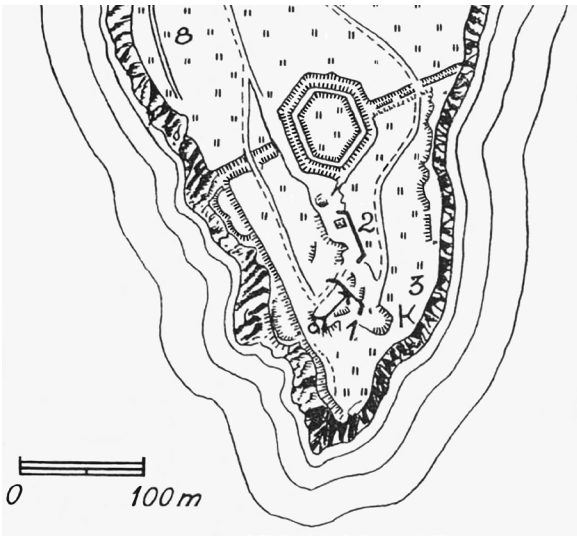

Рис. 11. План острова Березань 1942 г. (прил. 13, I.24; фрагмент).

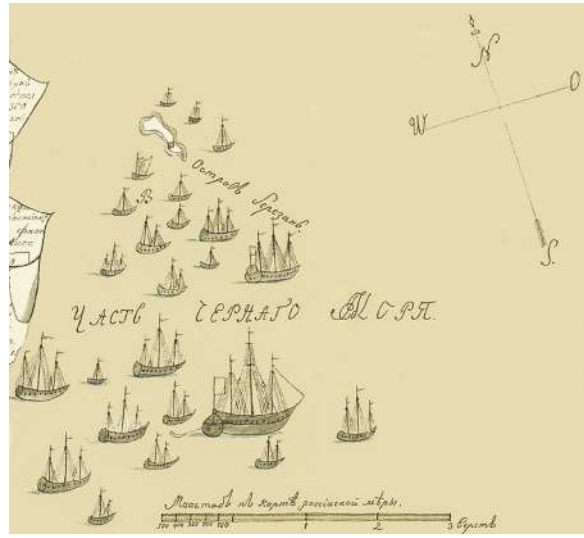

Рис. 12. Турецкий флот у Березани в 1788 г. (прил. 13, II.1; фрагмент).

эту тему найти не удалось. Замечания Ф.П. де Волана «рыболовство между островом и устьем Березанского лимана, как и в Березани, всегда было оживленным» (прил. 4) и Н.Д. Критского «рыбная ловля [у острова] небогата, потому что [на нем] нет мест, где бы можно было вытаскивать большие неводы» (прил. 5) противоречат друг другу.

По данным А. Мейера, в этом районе ловились белуга, осетр, севрюга, стерлядь (чига), макрель (скумбрия), макрель игольчатая (ставрида), сом, шип (вид осетровых), крошица (вид лосося), разные виды камбалы, глосса (полурыбица), чехонь (саблюка), карп (короп), карась, линь, щука, анчоус (хамса), подуст (днепровский усач или марена), барвена (барабуля или султанка), морской лещ (морской карась или дорада) и др. Особенно продуктивной была добыча в Днепровско-Бугском лимане скумбрии (макрели) и лосося, когда после 13 сентября их огромные косяки заходили туда из моря (Мейер 1794, 104-107,197-200; Сапожников 2000а, 14-15).

В 1792 г., согласно ведомости Черноморского казацкого коша, только по берегам Березанского лимана было отмечено 15 «неводов», и при каждом находилось до 10-12 рыбаков. Некоторые из них были по сути заводами, где рыбу солили, сушили и коптили. Кроме того, ее ловили сетками по 2-4 человека и другими способами, не требующими громоздких неводов и постройки куреней (Сапожников 1999б, 211-213). К ним надо добавить весеннюю ловлю белуг и осетров «самоловами» – крупными крючками без наживки, повязанными на переметы, которых в конце XIX в. выставляли тысячами: «самоловы ставят между островом Березанью и материковым берегом (в двухверстном проливе), затем по всему побережью от входа в Березанский залив и до Аджияского мыса, а также в трехверстном проходе между вышеназванным островом и входом (гирлом) в Березанский залив» (Рябков 1896). Правда, в упомянутой ведомости непосредственно на острове нет ни одного невода, что в принципе подтверждает выводы Н.Д. Критского.

Подчеркну, что в 1860-х - начале 1890-х годов именно геологи поддерживали интерес к изучению Березани. Н.П. Барбот де Марни, кроме первых геологических наблюдений, привел описание верхнего горизонта грунта синевато-серого цвета мощностью около 1,4 м, в котором «вместе с *черепками древней глиняной посуды* попадается множество створок мидий и отчасти кардиналов»[9] (прил. 9). Хотя его интерпретация культурного слоя как раковинных куч не нашла позже своего подверждения, материалы ученого сыграли свою роль в исследованиях острова.

[9] В начале 1890-х годов геолог Н.А. Соколов также обратил внимание на этот горизонт, а на разрезе напластований острова отметил, что он залегает только в северной, пониженной его части (Соколов 1895, 241-258, рис. 1).

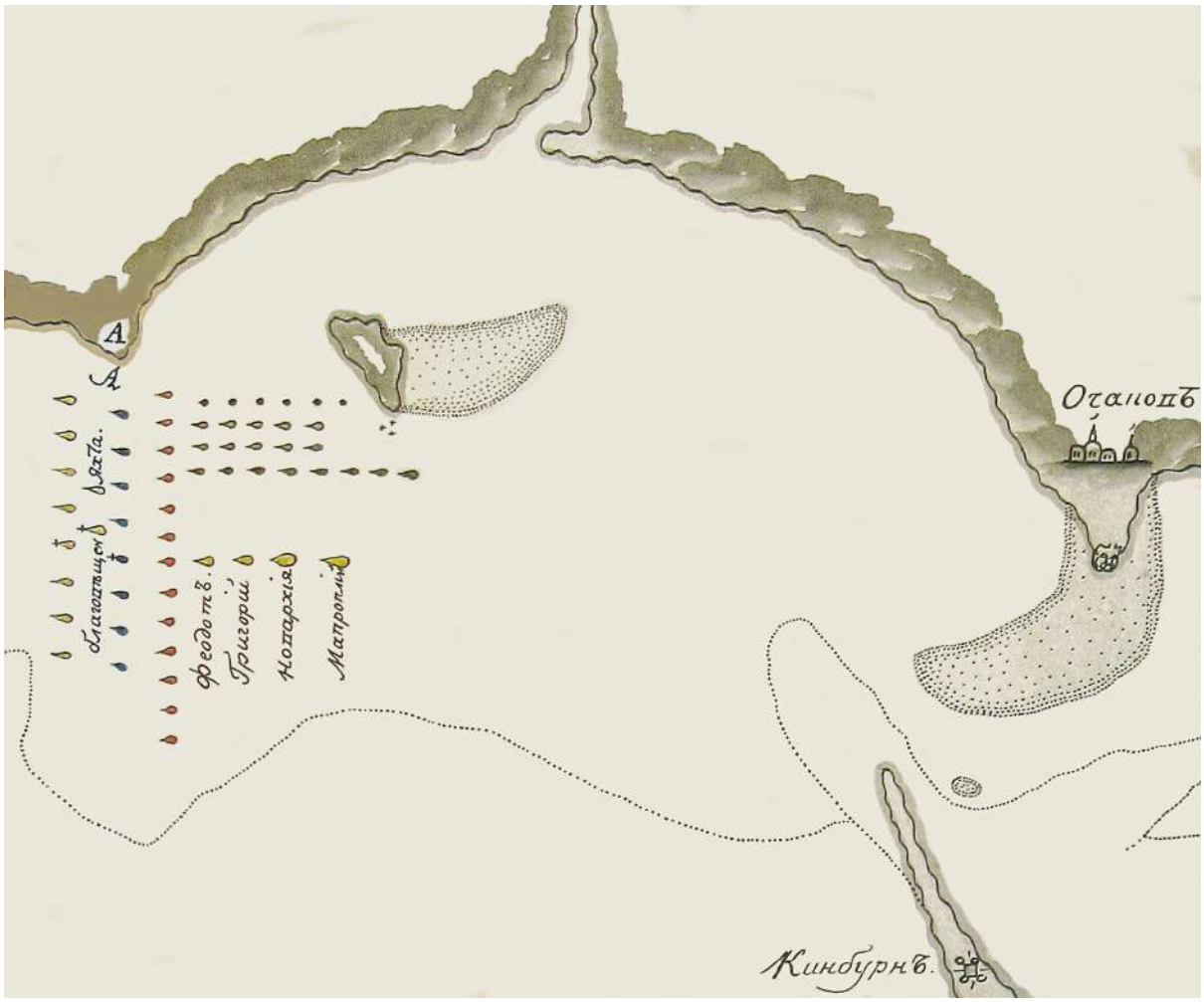

Рис. 13. Российский Гребной флот у Березани в 1789 г. (прил. 13, II.2; фрагмент).

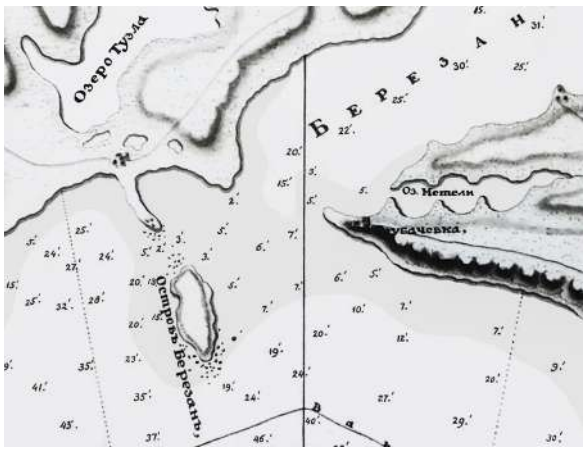

Рис. 14. Березань на карте Ф.П. де Волана 1791 г. (прил. 13, II.6; фрагмент).

Березань накануне научных раскопок: 1880-е - 1890 годы

По-настоящему этапными оказались исследования Березани геологом (минералогом и петрографом) профессором Р.А. Пренделем, выполненные в 1884 г. Это были широкие комплексные работы, но для нас особенно ценен его план острова (прил. 13, I.21), который отличается от предыдущих точностью и наполненностью. Так, на него нанесены сохранившиеся на тот момент турецкие и российские укрепления, а также могила французского моряка, места шурфовок и т.д. (рис. 9). Кроме того, тогда была профессионально описана география и геология острова, да и археологическая часть весьма содержательна. Ученый уточнил границы распространения культурного слоя в северной части острова и заложил два зондажа и ряд зачисток. На восточном берегу были выявлены поздние

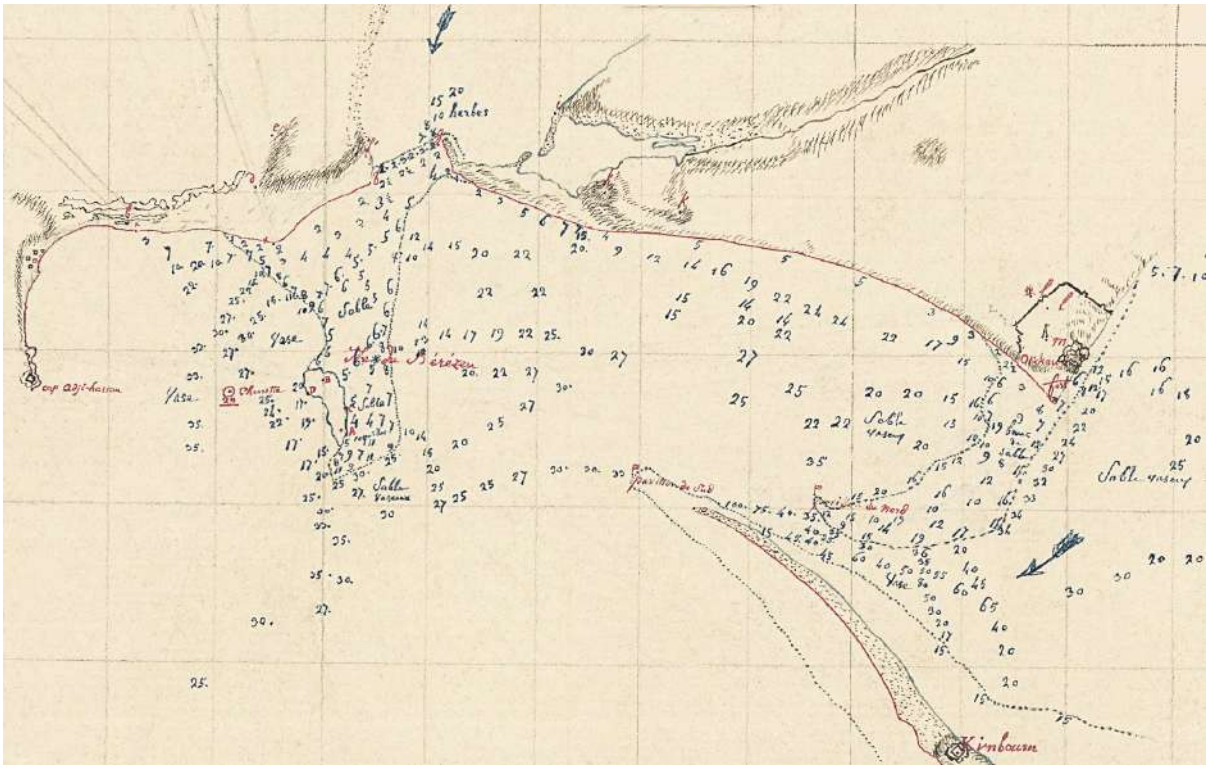

Рис. 15. Гидрографическая съемка «Остров Березань» капитана М. Готье 1820 г. (прил. 13, II.8; фрагмент).

находки, датированные монетами Екатерины II и курительными трубками. На северо-западном берегу обнаружили несколько разновременных погребений (одно с монетой оболом под черепом) и богатый культурный слой с камнями, насыщенный обломками керамики и фрагментами костей, встречались и монеты в виде дельфинов. Анализируя материалы, Р.А. Прендель провел петрографические и фаунистические анализы, а главное – верно определил возраст артефактов древнегреческим временем (рис. 9; Прендель 1886, 215-219). Хотя эти материалы были изложены в докладе на VI Археологическом съезде в Одессе (1884 г.), а потом опубликованы в одном из томов его трудов, быстрой и соответствующей реакции археологов не последовало.

До сих пор считается, что единственным археологом, посетившим остров в XIX в., был молодой магистрант Б.В. Фармаковский, который провел там в 1896 году небольшие разведочные работы, заложив два шурфа в северо-западной и северной частях Березани. Сделал он это потому, что, «знакомясь с частными коллекциями древностей в Очакове, <…> был удивлен керамическими находками с острова Березани в коллекции местного священника Н.Л. Левицкого, доказывающими присутствие греческих поселений на означенном острове, начиная с VII в. до РХ вплоть до первых веков нашей эры» (Фармаковский 1898, 211-212).

Однако автор обнаружил в дореволюционной литературе данные о том, что еще в 1893 году археолог Т.В. Кибальчич вместе с Н.Л. Левицким и другими лицами осмотрел обрывы острова с целью изучения стратиграфии культурных напластований. На восточном берегу «обнаружен был неровно залегавший толстый слой рушеной земли, перемешанный с кусками песчаника, человеческими костями, костями разных домашних животных, кусками кухонной посуды и другими остатками народного быта». Среди них было найдено немало артефактов, в том числе фрагменты «белолаковой посуды с взящным орнаментом темно-коричневого цвета, изображающим листья и цветы неизвестного растения» (прил. 11). Подчеркнем, что этот эпизод не отражен в научной биографии этого исследователя (Гейда 2015).

Рис. 16. Окрестности Березани на карте 1851 г. (прил. 13, II.11; фрагмент).

И под конец нельзя не упомянуть еще одну газетную заметку, в которой описано известное посещение в конце 1900 года Э.Р. Штерном имения Белозерка, где он осматривал археологические находки с Березани, выявленные в 1900 г. председателем Херсонской ученой архивной комиссии и предводителем дворянства Херсонской губернии Г.Л. Скадовским в ходе раскопок по «Открытому листу», выданному ИАК. В заметке говорится о том, что «вся названная коллекция поступит в Херсонский археологический музей, а некоторые предметы <...> будут уступлены Одесскому музею» (прил. 12), но на самом деле большинство из них в 1904 году оказалась в Эрмитаже, остальные в Херсонском историко-краеведческом музее и Одесском археологическом музее Национальной академии наук Украины, причем херсонская часть пропала в годы Второй Мировой войны (Виноградов, Мусин 2019, 699-701, фото на с. 702-706).

Этим исчерпываются известные автору описания и материалы по картографии острова Березани рассматриваемого в статье времени, но можно не сомневаться, что публикация уже известных документов (прил. 13) вместе с тщательными поисками в архивах и библиотеках еще принесут пытливым исследователям новые интересные факты и находки.

Рис. 17. Фонтан на острове Березань в 1848 г. (Уваров 1853, табл. XXV; фрагмент).

Благодарности

Автор искренне признателен за консультации, советы и материалы знатокам археологии и топографии Березани А. Кузмищеву, Д. Чистову и Д. Беленькому.

Приложение 1

А.Ж. де Лафитт-Клаве

Дневник путешествия вдоль берегов Черного моря
с 28 апреля по 18 сентября 1784 г.
(Lafitte-Clavé 1998a, 53, 64-65; отрывки)

/54/ *5 июня, суббота*. Погода улучшилась, но к 8 часам утра спокойный северный ветер усилился. Мы вынуждены были остановиться и бросить якорь недалеко от того места, где была наша стоянка 30 мая. Позднее возобновился западный бриз, который и привел нас к Озу, где мы встали на якорь около 3 с половиной часов дня.

Проходя перед островом Ада (Atti) или Березеном, мы приветствовали установленные там батареи тремя пушечными выстрелами, на что нам ответили двумя выстрелами с одной из верхних батарей.

Остров Березень, расположенный в устье одноименного озера или реки в Черном море, невелик. Его южный берег высокий и крутой, а под ним устроена батарея или что-то вроде форта, облицованного камнем. Два его фаса, обращенные к морю, имеют 4 амбразуры для пушек на левой и 6 на правой сторонах. Наверху, то есть на 60 или 70 футов выше реки [предыдущей], есть еще две изолированные батареи, парапеты которых сделаны из плетеня, как в Гелинджике (Geudlingik). На юго-западой оконечности острова есть 4 подводных камня или скалы, а к востоку от него стоит посаженное на мель судно. На самом острове, возле верхних батарей видны мечеть и нескольких казарм в виде палаток.

/64/ ***Остров Березен.*** 21 июня, понедельник. Приятный и очень теплый северный ветер. Мы отправились на остров Березен, чтобы снять карту и план форта, который был построен там 5 или 6 лет назад. Там нас встретил новый двухбунчужный паша, посланный туда Портой, который поселился в шатре вместе со своей свитой. Мехемет-ага представил ему рескрипты великого визиря, которые тот не стал читать. Затем он проводил нас к разным батареям форта /65/ и к зависящим от них зданиям.

Нам показалось, что паша не разделяет мнения тех турок, которые предлагают разрушить этот остров. Он сказал, что остров сам по себе форт и его очень легко защищать, но пожаловался на то, что здесь нет ни судов, ни провизии, ни удобных позиций для применения артиллерии. Необходимо предоставить ему 4 или 5 судов, чтобы перевезти в форт все, что ему нужно, а также одну или две лодки для доставки воды из Метели [источников на левом берегу Березанского лимана в одноименной балке]. Тефтердар (скарбник провинции) полагает, что этот объект, который обходится казне в 500 пиастров в месяц, можно было бы использовать лучше.

На этом острове находится едва ли больше 10-12 янычар, хотя их должно быть 60, но им разрешили уехать и остаться в Озу [Очакове]. Это вряд ли те офицеры, проживающие на острове. Из-за этой всеобщей для Турции терпимости, турецкие территории остаются почти без войск и, скорее всего, будут захвачены с самого начала; если противник нападет на них неожиданно в первые минуты после объявления войны. Без очень серьезных реформ в турецкой армии Османская империя не сможет долго существовать.

Приложение 2

А.Ж. де Лафитт-Клаве

Записка топографическая о берегах Черного моря
Сентябрь 1784 г. (Lafitte-Clavé 1998b, 13, 14; отрывки)[10]

/13/ Остров Березен, расположенный в устье реки Нипер в заливе и напротив одноименной реки, имеет длину от 400 до 500 туазов и ширину 120 туазов в средней части. Турки, занявшие его недавно, в этом году отправили туда для командования пашу.

[10] Часть этого документа, не упоминая имени автора, опубликовал путешественник и археолог Ж.Б. Лешевалье (Lechevalier 1800, 357-358).

Состоя из слоев земли и отвесных скал, он крут по всей своей окружности, так что его можно рассматривать как форт, созданнный самой природой. Там есть плохое укрепление, склады и помещения для войск.

Между этим островом и мысом Аджи Хасан есть хороший рейд, который был бы очень удобным для стоянки фрегатов, предназначенных для перехвата русских конвоев, которые во время войны попытались бы выйти из реки [Днепра]. <...>

/14/ Два очаковских порта – один в Днепре напротив, а другой в Березанском заливе, привлекают своими преимуществами множество торговых судов, которые загружают тут зерно, шерсть и шкуры.

Приложение 3

А.Ж. де Лафитт-Клаве

Записка о приведении в оборонительное состояние Очаковской крепости и ее окрестностей на имя великого визиря

30 октября 1784 р. (отрывок; Ковалевский 1906, 49-50)

Пункт 7. Остров Березань. Положение его

Остров Березань, расположенный между Очаковым и мысом Хаджи-Гасан [Аджияск] в заливе против устья реки того же имени, имеет от 400 до 500 туазов длины и 120 ширины в середине.

Естественно укрепленный обрывистыми утесами, которые его окружают, он доступен только в двух местах, где берег на небольшом протяжении песчаный и где проделаны две тропинки в скалах. Этот остров, очень возвышенный к югу, постепенно понижается к северу.

Пункт 8. Его укрепления и их недостатки

На нем, на самой высокой части, недавно построен небольшой земляной форт, довольно плохо соображенный: орудия так тесно поставлены в амбразурах батарей, что ими очень трудно действовать. Каменная нижняя батарея, недавно построенная у начала крутости, также неудачно расположена: она совершенно лишняя и бесполезная. Огонь верхних батарей более выгоден и в общем удовлетворителен, но нужно освободить орудия от мерлонов, которые стесняют их обстрел и не имеют никакого значения, потому что огонь судов не может до них достигнуть. На этом форте имеется 16 орудий небольших калибров и ни одной мортиры.

Плохие постройки из дерева и земли, назначенные для жилья войск и для боевых и продовольственных припасов, очень неудовлетворительны. Здесь только что сделана цистерна, которой, по конструктивным недостаткам, нельзя пользоваться.

Пункт 9. Новый проект для этого острова

При настоящих обстоятельствах необходимо занять этот остров, чтобы защищать рейд, находящийся между островом и мысом Хаджи-Гасан, где могут укрыться в военное время и иметь стоянку фрегаты и корветы, назначенные перехватить неприятельские суда, которые выйдут из Днепровско-Бугского лимана.

Для этого предполагается там построить простой фортификационный фронт, упирающийся справа и слева в крутости, которые по всей окружности фронта будут окаймлены только гласисом – бруствером на 2½ фута вышины, через который будут стрелять пушки. Этот новый форт, в котором будет больше места для постройки складов, потребует около 500-600 человек гарнизона, 30 пушек большого калибра и 15 больших мортир, и тогда можно надеяться, что если его хорошо снабдить всем необходимым, то его нельзя будет взять.

Пункт 10. Проект редута на мысе Хаджи-Гасан

Намереваются также устроить редут или батарею на Хаджи-Гасанском мысе, чтобы достигнуть вместе с островом перекрестного огня по подступам на рейд; этот редут будет также защищать фрегаты-стационеры от атаки неприятельских судов, даже превосходящих наши по числу и силе.

Приложение 4

Ф.П. де Волан

Описание острова Березани 1791 года
(Волан 2002, 90-91, 149, 181)

/90-91/ Остров Березань, который находится на западе перед устьем залива с тем же названием, был важным пунктом у турок. Этот остров удален от западной точки устья залива всего лишь на расстояние от 800 до 900 саженей, или, скорее, он соединен с ним песчаной отмелью, где наибольшая глубина всего 4 фута. Остров имеет в длину 1000 саженей или 2 версты и ширину от 399 до 400 саженей в самом широком месте. Берега покрыты скалами. В южной точке до появления Очакова у турок был небольшой порт. Отвесный берег возвышается на 4 сажени над уровнем моря. К северной оконечности эти высоты спускаются пологими склонами до самого берега, достигая высоты всего от 12 футов до 2 саженей над водой. Этот остров вместе с оконечностью Хаджи-Хазана образует довольно удобный залив или небольшую бухту со входом в 2½ версты и глубиной 32 фута на расстоянии до 80-100 саженей от берега. Глубина вдоль западного берега острова достигает 15 футов, а вдоль восточного – 5-6 футов. Будет видно, не нужно ли снова занять остров для нашей системы обороны.

Рыболовство между островом и устьем Березанского лимана, как и в Березани, всегда было оживленным. /149/

/149/ Об острове Березань уже говорилось. Почва его такая же, как и в степи в окрестностях Очакова. Здесь совсем нет пресной воды – один-два колодца с немного менее соленой водой служили туркам в те времена, когда они селились здесь. В действительности же нужны упования, сияющие, как небеса Магомета, чтобы убедить людей удовольствоваться этим и остаться на острове более чем на сутки. Если это место будет представлять интерес для нашей системы обороны, первым делом предстоит подумать об устройстве хороших водоемов.

Изначально мы избегали в наших описаниях лабиринтов древней истории (которая обсуждалась в других местах). Здесь необходимо отметить только, что остров существовал уже в те времена, когда древние греки были хозяевами нашего (морского) побережья и речных берегов – особый пункт в их системе обороны. Здесь не существовало иных поселений, кроме военных, если не считать храма, посвященного Ахиллу, вследствие чего этот остров назывался Ахилеа.

/179/ Предполагается, что эти эскадры будут возвращаться туда лишь после того, как их сменят другие. Местность на нашей стороне [территории] четко определяет эти точки, которых всего две. Эти места стоянок, представляющиеся в то же время наиболее пригодными для выгрузки и высадки, прекрасно известны туркам. Они успешно пользовались ими так долго, пока им отнюдь не мешало наше оружие и страх не лишал разума. Этими местами являются Аджибейская бухта и окрестности острова Березань. Важнейшим является Аджибей.

/181/ Остров Березань и его окрестности в направлении залива Тузла представляют собой еще одно убежище, но только для эскадры гребных кораблей. Турки с выгодой воспользовались им во время осады Очакова, и их флотилии, множество раз терпевшие поражения, их остатки или силы подкрепления всегда находили там место для стоянки, даже на глазах у нашей армии. Мы были вынуждены овладеть этим островом с оружием в руках. Поскольку нашим врагам тоже прекрасно известно это место, надо позаботиться о том, чтобы захватить его вовремя, не столько из необходимости иметь там убежище или место стоянки, сколько из-за того, что оно может стать таковым для нападающих. Речь идет о том, чтобы предотвратить нападение, вовремя захватив этот аванпост системы обороны входа в Днепр. Мы думаем, что там можно устроить карантин, но для этой цели необходимы водоемы, поскольку на острове не хватает питьевой воды. Оборонительные сооружения, которые там предстоит возвести, не потребуют больших расходов и будут небольшими. Предполагается, что в настоящий момент можно даже обойтись без них, а в случае необходимости – создать там лишь временные или полевые строения. Во всяком случае, ожидается, что основной защитой этого поста станет одно из подразделений нашего Гребного флота.

Приложение 5

Н.Д. Критский

Объяснение по вопросам профессора Ф.И. Круга о Березани
(копия с копии; Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского, Ф. V, №717, л. 70б-8)

9. Показанное капитаном Готье[11] положение острова верно. Широта Березани, по наблюдению моему, 45° 36’ 30”; долгота от Парижа к востоку – 28° 57’ 17” 5””.

10. Остров Березань отстоит от Одессы на NO 87° в 48 верстах; от устья лимана Березанского на ZW 33° в расстоянии 3 верст; от Кинбурнской крепости на ZW 48° в расстоянии 10 верст; от Очакова на NW 80° в расстоянии 9 верст.

11. За островом Березанью могут укрываться небольшие суда и стоять весьма спокойно, но порта особого остров не имеет, ибо сам по себе /8/ он очень мал и гавани заключать не может.

12. Остров Березань имеет в окружности 1020 саженей, а поверхностью занимает 19 десятин.

13. В топографическом описании острова Березани уже сказано, что берега его не каменистые; они состоят из трех слоев и вышина их на южной части 5-6 фут [должно быть саженей].

14. Укрепления, бывшие на острове Березани в то время, когда турки оным владели, означены на плане весьма аккуратно. Сведений более о сем острове никаких нет, ибо он очень мал, и по уверению тех людей, которые на нем бывали, когда остров находился во владении турок, жителей было очень мало; торгу они никакого не имели, и самая рыбная ловля небогата, потому что нет мест, где бы можно было вытаскивать большие неводы.

15. Как положение обоих островов [также и о-ва Фидониси – Змеиного] означено капитаном Готье очень хорошо, то и взаимное их положение такое, как у него на карте показано.

16. Остров Березань получил название Ада, действительно от того, что слово сие на турецком языке значит остров. По сему и остров Фидонисий называется Гилан-Адаси: гилан по-турецки значит *змей*, а ада – *остров*.

Приложение 6

Н.Д. Критский

Описание острова Березань 1823 года
(Тункина 2002, 418)[12]

В древние времена остров был населен, но южная его часть была необитаема. Нет никаких следов, чтобы можно было сказать, что здесь было жительство. Берега его на сем месте не заключают в себе ничего такого, чтобы можно было в том увериться; нет никаких остатков и признаков, они состоят из чистой земли и ни с чем не смешаны. На сем месте есть колодезь глубиною в 7 сажень, но оный выкопан турками, кои имели под крутостию, у подошвы острова горизонтальную батарею, обложенную с морской стороны тесаным камнем и хорошо построенную. Она существует еще в том же виде и положении, и во всей исправности. Северная часть острова была древними населена, но уже не видать никаких развалин. Турки, когда строили свои шанцы, перенесли весь камень и сравняли всю поверхность так, что едва бугорка два или три видеть можно. По над берегом набросано фута на три [около 0,9 м] в толщину множество черепков, кувшинных ручек, горлышков и поддонков, золы и уголья. На сем месте у самого берега нашел я две монеты, принадлежащие городу Ольвии, и отломок дикого камня, на котором иссечена греческая надпись.

[11] Cartes réduites de la mer Noire par M. Gauttier. Paris, 1822 (M 1 : 123600. 58 × 93 см. РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 231; цит. по: Тункина 2002, 376, ссылка 356).

[12] Источник: Архив Государственного Эрмитажа, Ф. 1, оп. 1-1826, д. 16, л. 66об.-67; Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук, Ф. 88, оп. 1, д. 19, л. 63-63об.

Приложение 7

[Н.Д. Критский]

Выписка из дел гидрогрографического депо об острове Березани
(копия с копии; Институт рукописи Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского, Ф. V, №718, л. 9-10)

Широта Березани по карте Г. Манганари 46° 35’ 55”, долгота от Пулковской обсерватории к востоку – 1° 4’ 15”. Середина острова Березани отстоит от Практической пристани Одессы на NO 77° 30’ в 27¾ милях, от середины устья лимана Березанского на SW 15° в расстоянии 2 миль, от Кинбурнской крепости на NW 61° 45’ в расстоянии 5½ миль, от Очаковской церкви на SW 84° 15’ в расстоянии 5¾ миль.

За островом Березанью могут укрываться небольшие суда и стоять весьма спокойно, но порта особого остров не имеет, ибо сам по себе он очень мал и гавани заключать /90б/ не может.

[Далее следуют пункты 12-14 и 16 прил. 5].

Приложение 8

Посещение о. Березань французскими военными в марте 1856 г.
(Эбре 1894, 316-317)

Мы отплыли в 10½ часов в морской шлюпке с 12 матросами и квартирмейстером и в полночь пристали к берегу. Этот остров, длиной не более 1200 м и шириной 700-800 м, возвышается на 20-25 м над уровнем моря и имеет очень крутые, скалистые берега, заросшие редким кустарником с малорослыми деревьями. Когда мы углубились внутрь острова приблизительно на 600 м, то подняли значительное число белых и серых чаек, испускавших пронзительные крики. Они направились к нам целой стаей, точно хотели воспротивиться нашей высадке. Скоро мы были окружены ими, и наши матросы стали прогонять их ударами весел, а мы убили большое число их из ружей. Наконец, после 20 минут боя, побежденные чайки поднялись стадом и исчезли из виду, а мы оставили остров с их жильем, состоящим из четырех параллельных линий гнезд, расположенных очень правильной фигурой. Две средние линии сближены, между тем как расстояние наружных линий около метра, представляет как бы главные улицы их лагеря. Жилье очень опрятно; но снаружи заполнено остатками всякого рода, особенно рыбьими костями и головами. Гнезда высотою около 40 см, цилиндрической формы и состоят из переплетенных обрывков камыша и сухих ветвей, с подстилкой из водорослей.

Как только наступит время кладки яиц, офицеры намерены прибыть сюда для их сбора. Они величиной в куриное яйцо и годны для яичницы экипажа судов. Мы отправились на охоту. Матросы шли в одной линии наравне с нами, занимая всю ширину острова и заграждая его так, чтобы ни одно животное не ускользнуло от нас. /317/ Мы подняли 18 зайцев и выводок из 14 куропаток, и спустя 3 часа на острове не оставалось ни одного зайца и ни одной куропатки!

Едва мы сели в лодку в 4 часа, как увидели чаек, в большом числе возвращающихся в свои места, но уже не предпринимавших на этот раз никаких враждебных действий против нас. Мы насчитали 15-20 тысяч гнезд, готовых к высидке яиц.

В нескольких метрах от конца лагеря чаек, в его нижней части, мы видели также от 300 до 400 гнезд бакланов, птицы вроде большой черной утки, жирное мясо которой имеет отвратительный вкус.

Приложение 9

Н.П. Барбот де Марни

Описание острова Березань 1866-1867 гг.
(Барбот 1869, 78)

Скалистый и дикий остров Березань имеет в длину более 150, а в ширину около 70 сажень; северные обрывы его показывают высоты около 4, а южные около 7 сажень над морем. Остров состоит из желтого одесского известняка, имеющего общее склонение на СВ; в южном побережье известняк этот поднимается из воды сажени на две, а в северном не более как на одну сажень. Пласты известняка не толсты, и морской прибой вымывает в них много пещерообразных углублений. В верхних горизонтах своих известняк получает цвет белый, и на нем, как это видно в южных, юго-восточных и юго-западных особенно крутых берегах острова, является белый песок толщиной до двух сажен; над песком же лежит красно-бурая белоглазка толщиной до трех сажен. По юго-восточному берегу на самом верху усматривается еще толща аршина в два [около 1,4 м] синевато-серой земли, перемешанной с золой, и в толще этой вместе с черепками древней глиняной посуды попадается множество створок мидий (Mylitus latus), и отчасти Cardinal edule. Синевато-серую землю с подобными остатками мне удавалось видать и в Керчи, на склоне горы Митридата, тотчас за церковью. Толщи эти, конечно, представляют не что другое, как так называемые кухонные остатки (Kjokkenmoedding).

Березанский остров обитаем теперь только одними большими птицами, питающимися рыбой. Южная, особенно выдающаяся скала острова есть любимое место этих птиц, от испражнения которых тут образовалась тонкая белого и фиолетового цвета кора – род гуано.

Приложение 10

Р.А. Прендель

Описание острова Березань 1884 года
(Прендель 1886, 215, 217; отрывок)

Остров Березань лежит при входе в Днепровский лиман на 49°, 16’ в.д. и 46°, 36’ с.ш. и по своим очертаниям напоминает очертания берегов Африки. Северная, более расширенная часть его (около 200 саж.) вытянута в одном месте в косу, которая, судя по направлению отмели, тянущейся от этой косы к аджиаскому берегу, соединялась некогда с косой, выступающей к востоку от с. Аджиаск. Посередине остров имеет наименьшую ширину (около 100 саж.), так как в этом месте в него вдаются две бухты: с запада большая и с востока меньшая. К югу остров постепенно суживается, и у южной оконечности его выступает на поверхность отдельная скала и два подводных камня, отторгнутые от самого острова в сравнительно не особенно отдаленном прошедшем. Вокруг острова на довольно большом пространстве находится широкая мель (глубина 2-6 фут.). Поверхность острова имеет уклон к СВ и пересекается в нескольких местах траншеями и крепостными валами.

В северной половине замечается несколько (6) курганов, по-видимому, уже разрытых. В северной же части находится могила французского лейтенанта, утонувшего у берегов о. Березани при рекогносцировке этого острова во время войны 1855 года. На могиле лежит плита из местного известняка с надписью:

C. M. J. de Flotte
Lieut. de Vaisseau.
Mai 1. 1855.

Следы земляных укреплений (французских?) видны на северо-восточном берегу (два замкнутых укрепления, соединенных рвом) и в южной части (где они представляются в виде треугольного вала с замкнутым укреплением на северной стороне этого треугольника). Внутри южного укрепления находятся два засыпанных колодца. На юго-восточном берегу у уровня моря /217/ заметны развалины крепостных стен. Немного севернее южого укрепления указывают место, где еще сравнительно недавно росло дерево (груша).

Приложение 11

Отрывок из обозрения раскопок, находок и приобретений древностей за 1893 год об исследованиях на Березани
(Обозрение 1894, 109)

Осенью прошлого 1893 года г. [Т.В.] Кибальчич, в сопровождении г. Корженевского, полковника Боровиковского и священника Н. Левицкого, сделал поездку на остров Березань, лежащий против Днепровско-Бугского лтмана, при чем сделал тщательный осмотр отдельных берегов острова, дал представление об археологическом его наслоении. С восточной стороны обнаружен был неровно залегавший толстый слой рушеной земли, перемешанный с кусками песчаника, человеческими костями, костями разных домашних животных, кусками кухонной посуды и другими остатками народного быта, относимыми к глубокой древности; здесь же были замечены как бы следы полуразрушенных гробниц и общая усыпальница (могильная), сложенные из более или менее правильно обтесанных плит песчаника.

На обнаженных бурями и дождями местах площади острова найдены: а) куски глиняной посуды, сделанной как бы без помощи гончарного круга, с выпуклым веревочнообразным витым орнаментом; б) куски чернолаковой изящной работы посуды; в) куски чернолаковой изящной лампы с двумя отверстиями для фитилей, имеющей 11 см в диаметре; г) куски белолаковой посуды с взящным орнаментом темно-коричневого цвета, изображающим листья и цветы неизвестного растения; д) куски чернолаковой посуды с выпуклым орнаментом; е) медная ольвийская монета (неизданный вид) в виде рыбы, имеющая в длину 3, а в ширину 1,1/3 см, с просверленной дыркой, по всей вероятности, для ношения на шнурке и ж) глиняный медальон (амулет) с просверленной дырой для удобства ношения на теле, на шнурке, имеющий 6 см в диаметре и 2 см толщиной, с надписью «ФАТЕМОТ» (Жизнь и искусство, № 2, 1893).

Приложение 12

О пребывании Э.Р. Штерна и Н.Г. Медикова в имении Г.Л. Скадовского
(Археологическая 1900)

Профессора Новороссийского университета Э.Р. фон Штерн (хранитель Одесского музея древностей) и Н.Г. Медиков, но словам «Одесских новостей», посетили на днях имение Г.Л. Скадовского, где знакомились с собранием древностей, добытых г. Скадовским при раскопках на о-ве Березани, произведенных им летом нынешнего года. Тщательный разбор этих древностей привел проф. фон Штерна к заключению, что обнаруженные г. Скадовским остатки античной культуры принадлежат эпохе от VII по V век до РХ. Это богатое собрание оригинальных древностей о-ва Березани послужило бы украшением любого музея. По желанию г. Скадовского и с согласия Императорской археологической комиссии вся названная коллекция поступит в Херсонский археологический музей, а некоторые предметы из нее, имеющиеся в нескольких экземплярах, по просьбе г-на фон Штерна будут уступлены Одесскому музею, взамен которых, в свою очередь, Одесский музей выделит дубликаты из своих коллекций для херсонского музея.

Приложение 13

Перечень использованных планов и карт острова Березань[13]

I. Планы острова

I.1.«Plan Von der Insul Adda nebst den claraüf gemachten Project Profil und Prospecten» / «План острова Адда с утвержденным проектом, профилем и проспектами». Очаков, 26 сентября 1737 г., подписан Никласом фон Брадке. Рукоп. в цвете, М 50 саж. в дм. Много лет находился в собрании

[13] При составлении перечня использованы издания: Карти і плани 2012; Тункина 2002; и др.

ООИД, поступил от Н.А. Ригельмана (Мурзакевич 1881, 17). Хранится в Одесском историко-краеведческом музее (№ К-853). Частично опубликован (Сапожников 2001-2002б, рис. 1-2).

I.2. «Вид укрепления острова Березани, снятого из вершины одного бастиона в Кинбурне, расстоянием в 15-ти верстах». Подписал подполковник барон В. фон Резен. Рукоп. в цвете, 20,0×28,5 см (РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 616, л. 1). Датирован 1778 г. по степени застройки крепости, опубликован (Сапожников 2001-2002б, рис. 3).

I.3. «План острова Ада, с промером по восточной его отмели, и означением пеленгов, взятых с стоявшего на мели фрегата Архипелага», составленный в 1782 г., рукописный (Каталог 1849, 298, №1598).

I.4. «Plan de l'Isle de Berezen» / «План острова Березань» 1784 г. А.Ж. де Лафитта-Клаве. Рукоп., с экспл. М 50 туазов в дюйме, 32×50 см (РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 665, л. 1). Опубликован без определения авторства с неверной датировкой (Тункина 2002, рис. 102).

I.5. «Plan de l'Isle de Berezen, avec Projets 1784» / «План острова Березань с проектом». А.Ж. де Лафитта-Клаве. Рукоп. цветн., с экспл., М 40 туазов в дюйме, 23×48 см (РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 596, л. 1). Оригинал хранится в Париже (Archives nationales de France, Département de la Marin 3JJ/233) с надписью «Oczakow. feuille 5e. 4xF°» (Матвіїшин 2007). Опубликован (Сапожников 2001-2002б, 459, рис. 4). Перевод экспликации: «1. Нижняя батарея, вновь построенная; детализированная на профиле от 6 июля. 2. Батарея с четырьмя малыми пушками, сильно укрепленная. 3. Такая же батарея. 4. Земляной парапет без рва с палисадом, на котором установлено несколько пушек. 5. Ров, вновь вырытый. 6. Ворота форта. 7. Место, где причаливают малые суда [шлюпки] для коммуникаций с фортом. Здания: A. Дом коменданта, вновь построенный Бина-амином. B. Здание старое, предназначенное для мельницы с кронштейном для погрузки на лошадей. C. Продовольственный склад. D. Мечеть. E. Три барака или квартиры для командиров батарей. F. Квартира Liman'a и младших командиров. G. Цистерна [для воды], плохо построенная и незаконченная. H. Пороховой склад худой, углубленный в землю. I. Старый дом паши без помещений для слуг. K. Дом янычар-аги. L. Казармы для янычар. M. Полуземлянки для служащих и янычар. Проект: N. Проект увеличения форта путем устройства малого закрытого фортификационного фронта. O. Стены с каменным покрытием, выходящие на гласис с контуром укреплений для стрельбы из открытых батарей при обороне рейда» (рис. 3).

I.6. «Plan de la nouvelle Batterie basse de l'Isle de Berezen 1784» / «План новой нижней батареи острова Березань». Рукоп. цветн., с экспл., М 16 туазов в дюйме, 22×34 см. Оригинал хранится в Париже (Archives nationales de France, Département de la Marin 3JJ/233) с надписью «Oczakow. L'Isle de Berezen. feuille 6e. 4xF°», копия в Москве (РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 596, л. 2)[14].

I.7. «План острова Березани с показанием на оном укрепления, занятого российскими войсками ноября 7-го дня 1788 года. Снимал и чертил подпоручик А. Безтужев. Подписал генерал-майор Матвей Фемерс» (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 2494; Российский государственный архив Военно-Морского флота (далее РГА ВМФ), Ф. 3л, оп. 34, д. 1330, 1337). Опубликован (Solovyov 1999, fig. 7; Сапожников 2000а, рис. 7-11; Сапожников 2000б, рис. 9-13; Сапожников 2001-2002б, рис. 5). Описание: «1. Крепость, обнесенная земляным валом и полисадом; 2. Ворота и через ров подъемный мост; 3. Пороховой в земле погреб; 4. Мечеть каменная, покрытая досками; 5. Комендатский дом, построенный из камня на глине. Покрыт досками; 6. Провиантский деревянный магазейн; 7. Пустые из камня на глине магазейны; 8. Обывательское строение из камня на глине; 9. Землянки; 10. Яма, в которой мука и ячмень; За крепостью: 11. Неприятельские батареи; 12.

[14] Планы 4 и 5 являются приложениями к «Mémoire sur Oczakòw et ses Environs, écrit à Péra par *De lafitte Clavé*, le 9 novembre 1784. Situation et fortification d'O. Ses deffauts (p. 2). Projet de fortification. Situation de Kilbourn et projet d'Attaque (p. 3). Isle de Bérézen. Situation. Son fort, et ses défauts (p. 4). Nouveau projets sur cette Isle. La côte depuis le cap Adgi-Hassan (p. 6). Les rives du Nieper jusqu'au Bog. Les Rives du Bog (p. 6). Situation de Kerson (p. 7)» (Archives nationales de France, Département de l'Armée de Terre Con 1616, N°, 6-7 p.) (Матвіїшин 2007, прим.). Записка была частично опубликована дважды в связи с описаниями о-ва Березань (Шмидт 1863, 145; Ковалевский 1906, 49-50; прил. 3).

Неприятельские окопы; 13. Провиантский магазейн; Профиль № 1 через круглую батарею; Профиль № 2 через полисад и каменную батарею; Профиль № 3 через земляной вал и ров» (рис. 4).

I.8. «План десанта и взятия острова Березани Черноморскими козаками, сентября 8 дня 1788 года полковника, барон фон Тизенгаузен». Рукоп. в цвете, рельеф отмывкой, с экспл. М 200 саж. в дм, 23×35 см (Рукописное отделение Российской национальной библиотеки (далее РО РНБ), Ф. 885, д. 287, л. 18). Входит как в состав «Атласа, содержащего карты и планы последней турецкой войны, верно снятые полковником, комендантом и кавалером бароном фон Тизенгаузеном» (1793 г. на 61 лл.; РО РНБ, Ф. 885, д. 287; РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 2427, л. 18). Объяснение: «a – первое расположение; b – второе расположение и десант; c – транспортные суда; d – плавучие батареи; e – атака и взятие турецких батарей о 5-х орудиях; f – колонна, которая приступает к укреплению; g – мечеть; h – съесной магазейн; i – пороховой погреб; k – казармы; l – два бастиона о 4-х пушках; m – каменная батарея о 12 орудиях; n – ворота (рис. 5).

I.9. План части Очаковской крепости, расположенной на острове Березани. 1790-е – 1800-е гг. Рукоп. в цвете, рельеф отмывкой, М 50 саж. в дм, 17,5×26,0 см (РГВИА, Ф. 418, оп. 1, д. 640, л. 1).

I.10. План острова Ада или Березани на запад от Кинбурнской косы. Копировал инженер фон Ли(к)невский (РГА ВМФ, Ф. 326, оп. 1, д. 7977).

I.11. «Генеральный план острова Березани с его укреплениями с показанием произведенных работ с показанием на оном в прошлом 1817-м году работ, кои означены приличными красками. Сочинен при Очаковской инженерной команде февраля 7-го дня 1818 года». Рукоп. в цвете, рельеф отмывкой, М 50 саж. в дм (РГА ВМФ, Ф. 3л, оп. 23, д. 1325). Опубликован (Solovyov 1999, fig. 8). Изъяснение: 1 – солдатская казарма; 2 – офицерский дом; 3-4 – два пороховых погреба; 5 – сарай для поклажи провианту; рис. 6).

I.12-18. Аналогичные планы, хранящиеся там же: 1806 г. – №1328, 1807 г. – №1329, 1808 г. – №1323, 1809 г. – №1331, 1810 г. – №1332, 1811 г. – №1333, 1817 г. (с показ. глубин) – №1324, 1821 г. («Чертеж плана и профиля») – №1336 (Носенко 2007, 271). Есть данные еще о двух картах (дд. №1323, 1329), но они не расписаны (Карты и планы 2012, 510).

I.19. «План острова Березани, лежащего при устье Березанского лимана, сочиненный в 1823 году на шхуне Севастополь, на компасе, имеющем склонение 11° к W. Составил И.Д. Критский. Свидетельствовал И.М. Будищев. Копировал канцелярист Анастасьев». Рукоп., цветной, М 100 саж. в дм (Санкт-Петербургский филиал Архива Российской Академии наук, Р. IX, оп. 1, д. 447). На плане отмечены (с С на Ю): бывшее турецкое укрепление; вход на остров; новое укрепление; колодезь глубиною 7 сажень; турецкая каменная батарея (рис. 7).

I.20. План без названия. Составлен в 1848 г. или позже экспедицией А.С. Уварова на основании плана 1818 г. (или аналогичных) и И.Д. Критского 1823 г. (см. выше). Печатный, грав., М 100 саж. в дм. Опубликован (Уваров 1853, табл. XXV; Уваров 1856, 141). На нем буквами обозначены: a – первое укрепление; b – колодезь; c – колодезь, рядом «другое укрепление»; d – следы древнего здания, рядом «вход на остров» (рис. 8).

I.21. «Карта о-ва Березани (компасная съемка 1884 г.». Печатный, грав., М 100 саж. в дм. Опубликован (Прендель 1886, 216). Объяснение знаков: кухонные остатки; курганы; место, где росла груша; развалины крепостных стен; могила французского лейтенента; следы земляных укреплений; заброшенные колодцы; место наших раскопок; на плане – «известь» (рис. 9).

I.22. «Генеральный план острова Березани с показанием устройства пристани и рельсового пути для доставки броневых башен». М 10 саж. в дм (РГВИА, Ф. 3л/349, оп. 23, д. 1326) 1911 (?)[15].

I.23. «План о-ву Березань з зазначенням місць попередніх розкопувань». Выполнил М.Ф. Болтенко в 1929 г. путем сведения «карты» Р.А. Пренделя и ряда планов Э.Р. Штерна. Рукоп. в цвете, М 80 саж. в дм. Хранится в Одесском археологическом музее Национальной академии наук Украины (Инв. №69591; рис. 10).

[15] В каталоге указан 1811 год, что маловероятно.

I.24. «Plan ber insel Berersan» / «План острова Березань» 1942 г. Печат., М 50 м в см. Опубликован (Denkschrift 1942, 284; републикован: Сапожников 2019б, рис. 2). Объяснение: 1 – зенитная артиллерия на позициях; 2 – артиллерийская батарея калибра 203 мм со складом боеприпасов; 3 – дальномер; 4 – прожектор; 5 – каземат; 6 – казармы; 7 – электростанция; 8 – полевая позиция (рис. 11).

I.25. Общая ссылка: Планы острова Березани с чертежами укреплений 1788-1914 годов (РГВИА, Ф. 349, оп. 3, д. 5695-5741).

II. Карты Березани и окрестностей

II.1. «План положения турецкого флота в Черном море июня 27 дня 1788 году» (при входе в Днепровский лиман у острова Березани). 39,0×31,5 см (РО РНБ, Ф. 342, д. 822).

II.2. «Карта Очаковского берега, части Кинбурнской косы и острова Березани» [изображает осаду Очаковской крепости на начало декабря 1888 г.]. Рукоп. в цвете, рельеф отмывкой, М 500 саж. в дм, 81,5×100 см (Костромской музей-заповедник[16]). Фрагмент карты с островом Березань и его окрестностями публикуется впервые (рис. 13; литерой В позначен «турецкий флот, состоящий под командою капитан-паши»).

II.3. Без названия. План намеченного плавания флотилии и парусных судов от Очакова к Гаджибею 1789 г. Рукоп., в цвете, М 2,2 версты в дм, 39×73 см (РО РНБ, Ф. 342, д. 861). Фрагмент публикуется впервые (рис. 14).

II.4. Карта устья реки Березани с промерами. М 200 саж. в дм (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 23654), около 1790 г.

II.5. План Очакова с островом Березанью. Рисовал граф Чернышев (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 2493).

II.6. «Чертеж топографический и водоописательный лиману Днепровскому, показывающий при том и стекающиеся устья Днепра и Буга, относительно к образу предельного укрепления [Кинбурнской крепости]». М 2500 саж. в дюйме (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 20150, л. 22). Опубликован частично без района Березани (Волан 2002, 151). Входит в «Атлас, изображающий область Озу или Едизан, иначе называемую Очаковскою землею и присоединенную ныне к Российскому государству в силу заключенного в Яссах 5 декабря 1791 года мирного договора. Составил инженер-майор Франц Деволант» (РГВИА, Ф. 846, оп. 16, д. 18364; Волан 2002, 74-200). Данная часть карты приведена впервые (рис. 15).

II.7. «Карта северной части Таврического полуострова от Севастопольского военного порта до устья реки Днестра». В: Атлас Черного моря. Сочинен флота лейтенантом Будищевым в 1807 году. Издан при государственном адмиралтейском департаменте. Л. 2.

II.8. «Ile de Bérézen» / «Остров Березань». Черновой лист морской компасной съемки приустьевой части Днепровского и Березанского лиманов, выполненной в 1820 г. под руководством капитана М. Готье на габаре «Chevrette» («Лань»). Рукоп., в цвете, 45×59 см. Содержится в портфеле №100 Морской гидрографической службы Франции с картами от устья Дуная до Перекопа и устья Днепра, который хранится в Bibliothèque nationale de France à Paris[17]. На карте, у западного берега Березани обозначено место стоянки «Chevrette». Лег в основу карты «Cartes réduites de la mer Noire par M. Gauttier» (Paris, 1822).

II.9. «Карта части северного берега Черного моря от Очакова до Одессы». Описи капитана-лейтенанта Е. Манганари. 1830 г. Гравирована в Санкт-Петербурге в 1841 г. Печ., глубины изобатами, масштаб не указан. Атлас Черного моря... с описей, произведенных с 1825 по 1836 (Николаев 1841), 2.

[16] http://kostromakarta.ru/catalog/karty_rossiyskoy_imperii_i_sssr/68-karta_ochakovskogo_berega_i_chasti_kinburskoy_kosy_s_otmetkam

[17] https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b532292973.r=B%C3%A9r%C3%A9zen?rk=21459;2

II.10. «Плоская карта от Очакова до Одессы. Гравирована в Черноморском депо. 1833 года». С описи капитана-лейтенанта Е. Манганари. Печ., грав., М 1 итал. миля в дюйме, глубины изобатами.

II.11. «Карта военной съемки Херсонской губернии, произведенной с 1850 по 1853 год». Рукоп., в цвете, М 500 саж. в дм. Лист XVI-9 снимал и чертил топограф 2-го класса, унтер-офицер Петров с помощью топографа 3-го класса Шимковича с 15 июля по 1 августа 1851 г. Здесь опубликован фрагмент карты района о. Березань, на котором присутствует «пирамида Аджияская» и нивелирный пункт на острове (рис. 16).

Библиография

Археологическая 1900: Археологическая находка. Киевлянин 283, 1900, 5.

Барбот де Марни 1869: Н. Барбот де Марни, Геологический очерк Херсонской губернии (Санкт-Петербург 1869).

Беленький 1990: Д.Б. Беленький, Технический отчет по топографической съемке острова Березань (Москва 1990).

Болтенко 1960: М.Ф. Болтенко, Исторические судьбы острова Березани. ЗОАО I, 1960, 38-46.

Бумаги 1894: Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического: 1788-1789 гг. / ред. Н.Ф. Дубровин (Санкт-Петербург 1894).

Виноградов, Мусин 2019: Ю.А. Виноградов, А.Е. Мусин, Императорская археологическая комиссия и исследование древней Ольвии и Березани. В: Императорская археологическая комиссия (1859–1917): история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформ, т. 1. / ред.-сост. А.Е. Мусин, М.В. Медведева (Санкт-Петербург 2019), 654-742.

Волан 2002: Ф. П. Волан де, Описание земли Едисан или Отчет относительно географического и топографического положения Провинции Озу или Едисан, обычно называемой Очаковская степь, служащий пояснением к картами планам, снятым по высочайшему указанию. В: Наследие Ф.П. Де-Волана: из истории порта, города, края (Одесса 2002), 74-200.

Гейда 2015: О. Гейда, Археолог та колекціонер Турвонт Кибальчич. Вісник Чернігівського національного педагогічного університету 134, 2015, 77-85.

Карти і плани 2012: Карти і плани в джерелознавчих студіях Лідії Пономаренко (з описом картографічних джерел Інституту рукопису НБУ імені В.І. Вернадського та додатком відомостей про карти і плани з історії України в російських архівних та рукописних зібраннях) / упор. А.В. Пивовар (Київ 2012).

Каталог 1849: Каталог атласов, карт и планов архива Гидрографического департамента Морского министерства. Часть I: Атласы и генеральныя карты морей всего света, и частныя карты и планы морей, омывающих берега России (Санкт-Петербург 1849).

Ковалевский 1906: Ф. Ковалевский, Остров Березань: военно-исторический очерк. ЗООИД XXVI, 1906, 48-52 (протоколы).

Кузьмищев 2012: А.Г. Кузьмищев, Березань в археологических исследованиях Э.Р. фон Штерна. Боспорские исследования XXVI, 2012, 433-461.

Левченко 1882: М. Левченко, Исчезнувшие и исчезающие Южной России животные. Киевская старина III, 8, 1882, 373-379.

Макидонов 2011: А.В. Макидонов, Персональный состав административного аппарата Новороссии XVIII века (Запорожье 2011).

Матвіїшин 2007: Я. Матвіїшин, Україніка в Департаменті Наземної армії Франції. В: Silva Rerum. Збірник наукових праць на пошану професора А. Перналя (Львів 2007), 259-285.

Мейер 1794: А. Мейер, Повествованное, землемерное и естественное описание Очаковская земля, сообщенное в двух донесениях (Санкт-Петербург 1794).

Мурзакевич 1881: Н.Н. [Мурзакевич], Каталог картам, планам, чертежам, видам, хранящимся в Музее Императорского Одесского общества истории и древностей (Одесса 1881).

Назаров, Беленький 2002: В.В. Назаров, Д.Б. Беленький, Остров Березань (проспект). Топографический план (Киев 2002).

Носенко 2007: В.П. Носенко, К истории военного строительства на острове Березань. Ευχαριστήριον. Антиковедческо-историографический сборник памяти Ярослава Витальевича Доманского: 1928-2004 (Санкт-Петербург 2007), 269-278.

Обзор 1855: Обзор военных действий 1854-1855 гг. Отечественные записки 17, 12, 1855, 81-112.

Обозрение 1894: Обозрение раскопок, находок, приобретений древностей разные и известия. Археологические известия и заметки, издаваемые Императорским Московским археологическим обществом 3-4, 1894, 105-129.

Основьяненко 1839: Г. Основьяненко, Головатый (материалы для истории малороссийской). Отечественные записки VI, II, 1839, 1-29.

Памятные 1862: Памятные записки А.В.Храповницкого, статс-секретаря императрицы Екатерины II (Москва 1862).

Прендель 1886: Р.А. Прендель, Археологические разследования на острове Березани. В: Труды VI Археологического съезда в Одессе 1884 г., I (Одесса 1886), 216-219.

Рябков 1896: П.З. Рябков, Рыболовство в Херсонской губернии и в пограничных с ней частях губерний Таврической и Бессарабской: Опыт статистико-экономического исследования. Вып. 1. (Херсон 1896) // https://old.library.kr.ua/elib/ryabkov/fishingA5.pdf

Рядченко 1958: И. Рядченко, Пока на свете есть война... (Киев 1958).

Сапожников 1999а: І. Сапожников, Буго-Дністровська Запорозька Січ (1775-1780-ті роки). В: Невичерпні джерела пам'яті III: Хаджибей – Одеса та українське козацтво 1415-1797 роки (Одеса 1999), 47-110.

Сапожников 1999б: І. Сапожников, Чорноморське військо в Буго-Дністровському межиріччі (1789-1793 роки). В: Невичерпні джерела пам'яті III: Хаджибей – Одеса та українське козацтво 1415-1797 роки (Одеса 1999), 183-236.

Сапожников 2000а: И.В. Сапожников, Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года (Ильичевск 2000).

Сапожников 2000б: И.В. Сапожников, Штурм остров Березань чорноморськими козаками (Київ - Іллічівськ 2000).

Сапожников 2001-2002а: И.В. Сапожников, Миссия Лафитта-Клаве в Очаковской области и Буджаке в 1784-1789 годах. Stratum plus 5, 2001-2002, 493-502.

Сапожников 2001-2002б: И.В. Сапожников, Очерки истории исследований Ольвии и Березани: до начала XIX ст. от Р.Х. Stratum plus 3, 2001-2002, 452-461.

Сапожников 2017а: И. Сапожников, А.-Ж. де Лафитт-Клаве и история Коджа-Бея – Одессы. Scriptorium nostrum 3 (9), 2017, 139-159.

Сапожников 2017б: И. Сапожников, Мечети XVII-XVIII вв. Буго-Днестровского междуречья. Південний захід. Одесика 23, 2017, 8-34.

Сапожников 2019а: И. Сапожников, Карты и планы Буго-Днестровской части Причерноморья последней трети XVIII века как археологические источники. Scriptorium nostrum 1 (12), 2019, 81-110.

Сапожников 2019б: И. Сапожников, Рец. на: А. Красножон, Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я: XV-XVIII ст. (Одеса 2018). Tyragetia s.n. XIII/2, 2019, 347-360.

Сапожников 2020: И. Сапожников, Воинские захоронения Восточной войны на Кинбурне и Березани по старым картам и описаниям. Південний захід. Одесика 30, 2020, 8-24.

Сапожников, Полевщикова 2005-2009: И.В. Сапожников, Е.В. Полевщикова, Шарль де Пейсонель и его вклад в изучение античной географии Северо-Западного Причерноморья. Stratum plus 4, 2005-2009, 464-475.

Скальковский 1852: А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I: География, этнография и народонаселение (Одесса 1852).

Соколов 1855: А.П. Соколов, Летопись крушений и пожаров судов русского флота, от начала его по 1854 год (Санкт-Петербург 1855).

Соколов 1895: Н.А. Соколов, Заметка об острове Березани и дислокациях понтических отложений в области Сиваша и Перекопского залива. Известия Геологического комитета XIV, 6-7, 1895, 241-258.

Стемпковский 1825: И. Стемпковский, Карта сравнительная древней и новой географии берегов Понта Евксинскаго между Тирасом и Ворисфином; 1825 года / Исследования о местоположении древних греческих поселений на берегах Понта Евксинского между Тирасом и Борисфеном, учиненные по случаю найденных в 1823 г. остатков древностей в Одессе полковником Иваном Стемпковским (Санкт-Петербург 1826).

Столетие 1902: Столетие Военного министерства. 1802-1902: Т. VII: Главное инженерное управление: Ч. 1. Очерк 2: Результаты деятельности инженерного управления. Строительство и инженерные войска / сост. И.Г. Фабрициус (Санкт-Петербург 1902).

Судковский 1866: Г. Судковский, Краткое историческое описание города Очакова. Херсонские епархиальные ведомости 24, 1866, 268-278.

Тункина 2002: И.В. Тункина, Русская наука о классических древностях юга России: XVIII - середина XIX вв. (Санкт-Петербург 2002).

Уваров 1853: А. Уваров, Собрание карт и рисунков к «Исследованиям о древностях Южной России и берегов Черного моря». Гравюры рисовал худ. М. Вебель, сост. И. Медведев (Санкт-Петербург 1853).

Уваров 1856: А. Уваров, Исследования о древностях Южной России и берегов Черного моря, вып. 2 (Санкт-Петербург 1856), 139-184.

Фабрициус 1951: И.С. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР (Киев 1951).

Фармаковский 1898: Б.В. Фармаковский, Отчёт о раскопках, произведенных магистрантом Б.В. Фармаковским в некрополе древней Ольвии и на острове Березань в 1896 году. ОАК за 1896 год (Санкт-Петербург 1898), 200-212.

Чистов, Колесниченко 2017: Д.Е. Чистов, А.Н. Колесниченко, Раскопки 1904-1929 гг. в северной части острова Березань: к реконструкции сводного плана исследованных участков Березанского поселения. Боспорские исследования XXXV, 2017, 444-464.

Шмидт 1863: А. Шмидт, Херсонская губерния. Материалы для географии и статистики, ч. 1 (Санкт-Петербург 1863).

Штерн 1910: Э.Р. Штерн, Отчет о раскопках на о. Березани в 1909 г. ЗООИД XXXVIII, 1910, 80-91.

Эрбе 1894: Ж.-Ф. Эрбе, Французы и русские в Крыму. Письма французского офицера к своей семье во время Восточной войны 1853-1855 гг. (Минск 1894).

Denkschrift 1942: Denkschrift uber die russische Landesbefestigung (Berlin 1942).

Kôller 1826: H. Kôller, Mémoire sur les îles et la course consacrées à Achille dans le Pout Euxin. Mémoires de l'Académie impériale de St. Pétersbourg X, 1826, 531-819.

Lafitte-Clavé 1998a: Lafitte-Clavé, Journal d'un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784 (Istanbul 1998), 26-180.

Lafitte-Clavé 1998b: Lafitte-Clavé, Memoire topographique sur les cotes de la Mer Noire In: Journal d' un voyage sur les côtes de la Mer Noire du 28 Avril au 18 Septembre 1784, (Istanbul 1998), 6-24.

Lechevalier 1800: J.B. Lechevalier, Voyage de la Propontide et du Pont Euxin, vol. II (Paris 1800).

Fonlongue 1925: Fonlongue, Un officier du génie en mission a Constantinople au XVIII' siècle le major Lafitte-Clavé. Revue de gene militaire LXXVI, 1925, 393-438.

Solovyov 1999: S.L. Solovyov, Ancient Berezan. The Architecture, History and Culture of the First Greek Colony in the Northern Black Sea (Leiden 1999).

Insula Berezan în cartografie şi în descrierile din sec. XVIII-XIX

Cuvinte-cheie: insula Berezan, planuri şi hărţi, descrieri, fortul şi bateriile turceşti, A.-J. de Lafitte-Clavé, F.P. de Wollant, întăriturile ruseşti, căpitanii N.D. Kritsky şi M. Gauttier, expediţia lui A.S. Uvarov, geologii N.P. Barbot de Marny şi R.A. Prendel, primele cercetări arheologice.

Rezumat: În articol sunt prezentate, analizate şi publicate materialele cartografice şi descrierile insulei Berezan, realizate în sec. XVIII-XIX. Istoricul cercetării insulei este divizat în patru compartimente. În primul sunt descrise materialele din timpul Imperiului Otoman de până la anii 1780 inclusiv. La această etapă sunt atribuite: construcţia fortului şi farului în 1737, o serie de planuri şi proiecte, realizate de A.-J. de Lafitte-Clavé în anul 1784. Cea de-a doua etapă include lucrările lui F.P. de Wollant şi A. Meyer din 1791, precum şi planurile de reconstituire a întăriturilor ruseşti din anii 1802-1825. În descrierile căpitanului N.D. Kritsky din 1823 sunt menţionate şi artefacte antice greceşti. A treia etapă se evidenţiază prin expedițiile lui A.S. Uvarov din anul 1848 şi ale geologului N.P. Barbot de Marny din 1866 şi 1867. În cea de-a patra etapă au fost incluse perieghezele şi sondajele lui R.A. Prendel (1884), T.V. Kibalchich (1893), B.V. Farmakovsky (1896) şi G.L. Skadovsky (1900), care au deschis calea pentru cercetările de amploare realizate de E.R. Stern la începutul sec. XX.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Planul insulei Adda, cu proiectul fortificaţiei din 1737 (Anexa 13, 1; fragment).

Fig. 2. Planul insulei Adda din 1737, cu numele şi semnătura lui N. von Bradke (Anexa 13, 1; fragment).

Fig. 3. Planul insulei Berezan din 1784, întocmit de Lafitte-Clavé (Anexa 13, I.5).

Fig. 4. Planul fortificaţiei Berezan din 1788 (Anexa 13, I.7).

Fig. 5. Planul asaltului Berezanului din 1788 (Anexa 13, I.8).

Fig. 6. Planul insulei Berezan din 1818 (Anexa 13, I.11).

Fig. 7. Planul insulei Berezan din 1823 (Anexa 13, I.19).

Fig. 8. Planul insulei Berezan din 1848 (Anexa 13, I.20).

Fig. 9. Planul insulei Berezan din 1884 (Anexa 13, I.21).
Fig. 10. Planul insulei Berezan din 1929 (Anexa 13, I.23).
Fig. 11. Planul insulei Berezan din 1942 (Anexa 13, I.24; fragment).
Fig. 12. Flota turcească în preajma Berezanului în 1788 (Anexa 13, II.1; fragment).
Fig. 13. Flota rusească în preajma Berezanului în 1789 (Anexa 13, II.2; fragment).
Fig. 14. Berezanul pe harta lui F.P. de Volan din 1791 (Anexa 13, II.6; fragment).
Fig. 15. Schema hidrografică „Insula Berezan", întocmită de căpitanul Gauttier, 1820 (Anexa 13, II.8; fragment).
Fig. 16. Împrejurimile Berezanului pe harta din anul 1851 (Anexa 13, II.11; fragment).
Fig. 17. Havuzul de pe insula Berezan în 1848 (Uvarov 1853, pl. XXV; fragment).

Berezan Island in cartography and descriptions of the 18th - 19th centuries

Keywords: Berezan Island, plans and maps, island descriptions, Turkish fort and batteries, A.-J. de Lafitte-Clavé, F.P. de Wollant, Russian fortifications, captains N.D. Kritsky and M. Gauttier, A.S. Uvarov's expedition, geologists N.P. Barbot de Marny and R.A. Prendel, first archaeological excavations.

Abstract: The article presents the review, analysis and publication of cartographic materials and written descriptions of Berezan made in the 18th-19th centuries. The history of the study of the island of that time is given in four sections. The first of these describes materials from the time of the Ottoman Empire to the 1780s, from the project for the construction of a Russian fort with a lighthouse in 1737 to the plans for the island and the projects of A.-J. de Lafitte-Clavé. The second stage includes the works of F.P. de Wollant and A. Meyer in 1791, as well as plans for the restored Russian fortifications of 1802-1825. The descriptions made by Captain N.D. Kritsky mention the discovered ancient Greek artifacts. The third period was marked by the expeditions of A.S. Uvarov in 1848 and geologist N.P. Barbot de Marny in 1866 or 1867. During the fourth period, research was carried out by R.A. Prendel (1884), T.V. Kibalchich (1893), B.V. Farmakovsky (1896) and G.L. Skadovsky (1900), who paved the way for large-scale scientific excavations by E.R. Stern at the beginning of the 20th century.

List of illustrations:
Fig. 1. Plan of the island of Adda with the project of the fortress in 1737 (app. 13, 1; fragment).
Fig. 2. Plan of Adda Island in 1737, name and signature by N. von Bradke (app. 13, 1; fragment).
Fig. 3. Plan of Berezani in 1784 by Lafitte-Clavé (app. 13, I.5).
Fig. 4. Plan of the Berezan fortress in 1788 (app. 13, I.7).
Fig. 5. Plan for the assault on Berezan in 1788 (app. 13, I.8).
Fig. 6. Plan of the Berezan Island in 1818 (app. 13, I.11).
Fig. 7. Plan of the Berezan Island in 1823 (app. 13, I.19).
Fig. 8. Plan of the Berezan Island in 1848 (app. 13, I.20).
Fig. 9. Plan of the Berezan Island in 1884 (app. 13, I.21).
Fig. 10. Plan of the Berezan Island in 1929 (app. 13, I.23).
Fig. 11. Plan of the Berezan Island, 1942 (app. 13, I.24; fragment).
Fig. 12. Turkish fleet near Berezan in 1788 (app. 13, II.1; fragment).
Fig. 13. Russian rowing fleet near Berezan in 1789 (app. 13, II.2; fragment).
Fig. 14. Berezan on the map of F.P. de Volan 1791 (app. 13, II.6; fragment).
Fig. 15. Hydrographic survey "Berezan Island" by captain M. Gauttier, 1820 (app. 13, II.8; fragment).
Fig. 16. The outskirts of Berezan on the 1851 map (app. 13, II.11; fragment).
Fig. 17. Fountain on the Berezan Island in 1848 (Uvarov 1853, pl. XXV; fragment).

11.11.2021

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда, д. 12, 04210 Киев, Украина, https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: ssappog5@gmail.com

BASARABIA ÎN SISTEMUL PIEȚEI INTERNE RUSE (1812 - ÎNCEPUTUL ANILOR ’70 AI SECOLULUI AL XIX-LEA)

Valentin Tomuleț

Cuvinte-cheie: piață internă, piață națională, burghezie comercială, politică comercial-vamală, cordon sanitaro-vamal.

Formularea problemei

Pornind de la faptul că pierderea independenței naționale este un eveniment crucial în istoria oricărui popor, ce afectează întreg procesul obiectiv de dezvoltare a țării, în acest studiu vom insista asupra etapelor, mecanismului și specificului încorporării Basarabiei în componența Imperiului Rus. Elucidarea acestor momente majore ne va permite să determinăm gradul de influență a regimului de dominație țarist asupra proceselor economice, sociale, politice și spirituale din Basarabia în secolul al XIX-lea.

Modalitățile diverse de încorporare a noilor teritorii și a populației acestor teritorii în componența Imperiului Rus erau determinate de diverși factori, atât interni, cât și externi, atât economici, cât și politici. Din acești factori am evidenția doar câțiva: **a)** rezistența fățișă a locuitorilor acestor regiuni și popoare față de tendințele anexioniste ale Rusiei, alipirea lor în mod benevol sau cazul în care reacția acestor popoare nu lua forme vădite și radicale de împotrivire; **b)** gradul de argumentare a pretenției Rusiei față de noul teritoriu și modalitatea de a se impune și a anexa acest teritoriu; **c)** deosebirile din viața economică, structura socială, orânduirea politică, cultură, religie și mentalitate ale noilor regiuni și popoare față de cea existentă în imperiu; **d)** situația internațională la momentul respectiv și posibilele reacții ale altor state, în special, ale celor vecine și ale marilor puteri europene la pretențiile anexioniste ale Rusiei etc.

În dependență de acești, dar și de alți factori generici, se schimbau și metodele de anexare și de încorporare a diferitor regiuni și popoare, folosite de administrația imperială rusă pe parcursul secolelor.

Deși metodele administrative, economice, sociale, politice și culturale de includere a noilor teritorii în componența Rusiei erau destul de diverse și se schimbau pe parcursul anilor de la caz la caz, în dependență de factorii generici de moment, vom analiza în acest studiu, destul de succint, tipologia și etapele încorporării Basarabiei în componența Imperiului Rus, punând accent pe etapele și specificul includerii Basarabiei în sistemul pieței interne ruse.

Caracteristica generală a proceselor reformatoare

La 16(28) mai 1812, este semnat Tratatul de pace de la București, care punea sfârșitul unui război îndelungat și istovitor dintre cele două mari imperii – Rus și Otoman, început încă în 1806, în urma căruia Imperiul Rus anexează teritoriul dintre Prut și Nistru, botezându-l *Basarabia,* care era alcătuită, în cea mai mare parte, din ținuturi ale Principatului Moldovei, aflat sub suzeranitatea otomană, și ale Bugeacului. Semnarea Tratatului de pace de la București și anexarea Basarabiei la Imperiul Rus a avut consecințe grave atât pentru dezvoltarea legică, naturală, obiectivă a teritoriului dintre Prut și Nistru, cât și pentru cea a Moldovei din partea dreaptă a Prutului, din simplul considerent că acest teritoriu a fost rupt din cadrul unui sistem economic, social, politic și cultural, aflat la o anumită etapă de dezvoltare, și anexat în mod forțat în cadrul altui sistem, proces care se derulează, de regulă, dureros și necesită timp de adaptare.

În ajunul anexării la Rusia, regiunea dintre Prut și Nistru era parte integrantă a Principatului Moldovei și prezenta: un sistem economic și social constituit în decursul secolelor pe baza bogățiilor și resurselor naturale ale țării, a raionării economice, a comerțului sau schimbului de valori materiale, stabilite în cadrul aceluiași teritoriu sau între statele românești și, respectiv, al ince-

putului constituirii pieței interne. În plus, trebuie să ținem cont și de faptul că, la începutul secolului al XIX-lea, Țările Române au fost cuprinse de importante transformări sociale, care s-au materializat în epoca regulamentară, ce acoperă intervalul de timp între introducerea Regulamentelor organice (1 iulie 1831, în Țara Românească și 1 ianuarie 1832, în Moldova) și Convenția de la Paris (7/19 august 1858), care au făcut posibile transformările de ordin instituțional, administrativ, financiar, social și cultural, dar și marile reforme de după 1859, din timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza, secundate de dezvoltările similare din epoca ulterioară (Modernizare 2016, 7). Țările Române au fost atrase în procesul de modernizare și europenizare, generat încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, prin care subînțelegem totalitatea transformărilor sociale, politice și culturale apărute în societate, ce presupun o serie întreagă de trăsături radicale: industrializare, urbanizare, raționalizare, birocratizare, ascensiunea capitalismului, individualism etc., reprezentând, de fapt, procesul prin care o societate, o țară se schimbă, se înnoiește, ia noi forme, devine modernă.

Anexarea în 1812 a teritoriului dintre Prut și Nistru s-a produs în momentul când și în Imperiul Rus avea loc un proces rapid, deși destul de anevoios și contradictoriu, de dezvoltare a relațiilor capitaliste, cu prezența în sistemul social, până la reforma agrară din 19 februarie 1861, a relațiilor iobăgiste, care frânau, puneau mari obstacole în procesul de modernizare și europenizare a țării.

La începutul secolului al XIX-lea, în viața politică a Imperiului Rus se maturizează două tendințe de bază, care își au rădăcinile încă în secolul al XVIII-lea. Reformele realizate în timpul domniei lui Petru I, „absolutismul luminat" al Ecaterinei a II-a, încercările de modernizare a țării în timpul domniei lui Alexandru I au demonstrat că autocrația se pronunța ca adept activ al emancipării Rusiei. Procesele de ordin obiectiv din viața economică și socială, legate de geneza și evoluția relațiilor capitaliste și afirmarea burgheziei ca stare socială, au ridicat pe arena politică, la începutul secolului al XIX-lea, largi forțe sociale interesate în modernizarea țării, dar care s-au ciocnit cu o rezistență dură din partea marilor proprietari funciari și a altor forțe reacționare, care nu vroiau, nu înțelegeau și nu conștientizau necesitatea reformelor[1]. Procesele care aveau loc în guberniile interne ruse s-au reflectat cu o anumită intensitate și la periferiile naționale, inclusiv în Basarabia. Dar aceste procese de modernizare și europenizare au luat, în Basarabia, forme coloniale, fapt ce a influențat direct specificul dezvoltării provinciei în secolul al XIX-lea.

În plus, Basarabia se afla în aria de influență a trei economii-univers distincte, cum le definește Fernand Braudel: economia-univers occidentală, economia-univers otomană și economia-univers rusă. La sfârșitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, prima s-a dovedit a fi cea mai dinamică, cu un nivel avansat al unei economii-univers capitaliste, care, finalmente, a câștigat competiția pentru hegemonia globală, încorporând Rusia și Imperiul Otoman ca periferii ale sale în secolul al XIX-lea. În pofida unor întârzieri vădite, și economiile-univers rusă și otomană au înregistrat un cert dinamism intern, care a realizat rate de creștere considerabile către începutul secolului al XIX-lea (Murgescu 2010, 25), deși rămânerea lor în urmă față de țările din Vestul Europei era evidentă. Respectiv, după 1812, teritoriul dintre Prut și Nistru va trece din sfera de influență a economiei univers-otomane, transformată deja către acel moment într-o periferie a economiei-univers occidentale, în cea de influență a economiei univers-ruse, care va influența întreg procesul de evoluție a acestui teritoriu. Prin această prismă vom analiza și urmează a fi înțeles procesul de includere a Basarabiei în sistemul pieței interne ruse.

Relațiile comerciale dintre Moldova și Rusia în ajunul anexării Basarabiei

Până a pune în discuție problema enunțată *supra,* să analizăm succint evoluția relațiilor comerciale dinte Moldova și Imperiul Rus la începutul secolului al XIX-lea – un subiect necesar de a fi pus în discuție, din cauza numeroaselor afirmații, care au persistat în istoriografia sovietică, că includerea Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus, după 1812, a fost pregătită de aceste relații. În acest sens, au fost studiate pașapoartele și certificatele comerciale, eliberate de Divanul Moldovei cu drept de export al mărfurilor în perioada războiului ruso-turc din 1806-1812. Datele acestor izvoare de arhivă (perioada 1808-1812) ne demonstrează că, în anul 1808,

[1] Mai detaliat despre specificul dezvoltării Rusiei, *a se vedea*: Tomuleț 2019b, 149-162; Tomuleț 2020, 116-130.

din 94 de paşapoarte şi certificate comerciale, 64 (68,1%) au fost eliberate pentru exportul mărfurilor din Moldova în guberniile ucrainene, în 1809, din 144 – 110 (73,4%), în 1810, din 196 – 140 (71,4%), în 1811, din 283 – 172 (60,8%) şi, în 1812, din 256 – 150 (58,6%) de paşapoarte şi certificate comerciale[2]. Această tendinţă de creştere a numărului de certificate comerciale le-a permis unor cercetători să constate că în această perioadă a avut loc procesul de reorientare a comerţului moldovenesc de la pieţele tradiţionale europene spre piaţa internă rusă (Скалецкая 1986, 15-16), afirmaţie ce nu corespunde realităţii.

Pentru a avea însă o imagine de ansamblu asupra comerţului şi orientării exportului moldovenesc, este absolut necesară confruntarea şi compararea numărului total de paşapoarte şi certificate comerciale, eliberate de Divanul Moldovei, cu numărul paşapoartelor ce permiteau exportul mărfurilor spre Rusia. În anul 1809, spre exemplu, din 605 paşapoarte şi certificate comerciale, eliberate de Divanul moldovenesc, numai 144 (23,8%) aveau indicate ca destinatar Rusia; în 1811, din 632 – numai 283 (44,8%), iar în anul 1812, din 741 – 265 (35,8%). Prin urmare, restul paşapoartelor şi certificatelor comerciale au fost eliberate pentru exportul mărfurilor în alte state. Este important, totodată, să ţinem cont şi de faptul că în condiţiile războiului, când Moldova era ocupată de armatele ruse, iar în Divanul Moldovei prezida consulul rus, activitatea comercială a Moldovei era preponderent orientată spre satisfacerea cerinţelor armatei ruse de ocupaţie, ale apărării şi asigurării intereselor strategice ale Rusiei. Iar numărul considerabil de negustori şi meşteşugari ucraineni şi ruşi pe pieţele Moldovei se lămureşte prin faptul că ei „[...] au beneficiat permanent de privilegii, nu erau supuşi impozitării şi altor obligaţiuni fiscale împovărătoare, la care erau impuşi băştinaşii, se ocupau liber cu comerţul, conform capitalurilor comerciale, fără niciun fel de constrângeri din partea cuiva"[3]. Dar chiar şi în aceste împrejurări, o parte considerabilă de paşapoarte şi certificate comerciale erau eliberate pentru exportul mărfurilor în alte ţări şi, în primul rând, în Imperiul Austriac. Deci cu atât mai neconvingătoare sunt încercările de a demonstra că anexarea Basarabiei la Rusia a fost pregătită de „[...] legăturile multiseculare moldo-ruse, care ar fi avut un caracter prietenesc şi s-ar fi dezvoltat sub aspect politic, social-economic şi cultural (Историческое 1987, 13), că [...] lărgirea schimbului de mărfuri, extinderea geografică a comerţului [...] au creat premisele pentru includerea Basarabiei în piaţa internă rusă" (Скалецкая 1986, 16) după anexarea ei la Rusia în anul 1812.

Prin urmare, izvoarele de arhivă ne permit să deducem că, la începutul secolului al XIX-lea, legăturile comerciale ale Moldovei cu guberniile ucrainene şi ruse au fost determinate, în mare măsură, de factori externi, în primul rând, de războiul ruso-turc din anii 1806-1812; că aceste relaţii n-au ieşit din cadrul comerţului permanent şi tradiţional şi de aceea teza privind reorientarea firească a comerţului moldovenesc şi crearea premiselor economice pentru includerea Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse nu corespunde realităţii.

Etapele includerii Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse

Pentru a înţelege ce schimbări au intervenit în Basarabia sub regim de dominaţie ţaristă, este necesar a determina perioadele (convenţionale) în evoluţia economică, socială, administrativă, politică şi mintal-afectivă din regiune în epoca modernă.

În procesul de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse, putem evidenţia, convenţional, două perioade mari ce corespund, de fapt, etapelor de încorporare a regiunii în sistemul economic, administrativ şi politic al Imperiului Rus: prima cuprinde anii 1812 – 1828/1830, cea de-a doua – anii 1831 – anii '60 – începutul anilor '70 ai secolului al XIX-lea.

Prima perioadă începe odată cu anexarea teritoriului dintre Prut şi Nistru la Imperiul Rus, potrivit Tratatului de la Bucureşti din 16(28) mai 1812, şi finalizează cu lichidarea, în 1828, a autonomiei Basarabiei, cu suprimarea cordonului vamal de la Nistru şi unificarea vamală a provinciei cu guberniile interne ruse prin Regulamentul din 26 septembrie 1830 şi instituirea Administraţiei Speciale a oraşului Ismail[4].

În această perioadă, Basarabia este separată de guberniile ucrainene şi ruse prin cordonul sanitaro-vamal de la Nistru, iar de ţările europene –

[2] Arhiva Naţională a Republicii Moldova (ANRM), F. 1, inv. 1, d. 618, 1318, 2268, 3263, 3264, 3265, 4259.

[3] ANRM, F. 1, inv. 1, d. 580, f. 1.

[4] Arhiva Istorică de Stat din Rusia (AISR), F. 571, inv. 5, d. 769, f. 93-94 verso.

prin cel de la Prut și Dunăre. Pentru o anumită perioadă de timp, până în 1828, Basarabia deţine statutul de autonomie limitată şi provizorie în componenţa Imperiului Rus. Organele administrative instituite purtau un caracter eterogen şi provizoriu şi „[...] nu puteau alcătui un sistem administrativ uniform, bine închegat, bazat pe aceleaşi principii de organizare, care ar fi asigurat o bună funcţionare şi activitate eficientă. Dimpotrivă, originea diferită a acestor organe conducea inevitabil la apariţia contradicţiilor, ceea ce împiedica funcţionarea normală a întregului sistem administrativ" (Agachi 2012, 136-138). Tot atunci sunt luate măsuri concrete în vederea studierii resurselor economice şi umane ale Basarabiei, sunt trimişi funcţionari şi date dispoziţii administraţiei militare şi civile întru a studia frontiera de apus – la Prut şi Dunăre – în vederea instituirii unui cordon sanitaro-vamal ce ar apăra teritoriul nou-anexat nu numai de pătrunderea epidemiilor de ciumă şi holeră, dar care l-ar pregăti, în ce priveşte punctele vamale şi de carantină, pentru o administrare economică eficace şi o includere cât mai grabnică şi sigură a regiunii în sistemul pieţei interne ruse, dar şi pentru stoparea exodului populaţiei în Moldova de peste Prut[5]. Aceşti funcţionari – mulţi din ei ofiţeri ai Cartierului General al armatei ruse (I.P. Liprandi, A. Rozeilon-Soşalski, Kornilovici, M. Daragan etc.) – aveau obligaţia de a studia pe teren specificul administrării teritoriului, de a lua cunoştinţă nu doar de specificul dezvoltării economice, de condiţiile în care poate fi desfăşurat comerţul, de cererea şi oferta pe piaţa internă rusă şi cea basarabeană, dar şi de a analiza particularităţile comerţului, formate în bază celor deja stabilite în comerţul Moldovei la sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea, particularităţi păstrate de administraţia imperială pentru o anumită perioadă şi în Basarabia, atât din considerente de ordin economic, cât şi de cel politic (Дараган 1849, passim)[6]. Totodată, erau analizate schimbările care au intervenit în cadrul diferitor categorii sociale, modalitatea de impozitare a populaţiei, moştenită din Principatul Moldovei, pentru a putea fi operate schimbări reieşind din noile condiţii etc.

Pornind de la faptul că, până la începutul anului 1831, Basarabia a fost separată de guberniile ucrainene şi ruse prin cordonul sanitaro-vamal de la Nistru, iar începând cu 1817, odată cu instituirea cordonului sanitaro-vamal la Prut şi Dunăre, – de pieţele tradiţionale europene, în regiune începe un proces rapid de constituire a pieţei interne, prin atragerea în comerţ a mai multor categorii sociale, prin raionarea economică şi schimbul de mărfuri între cele trei regiuni economice – de Nord, de Centru şi de Sud, proces care va continua pe parcursul întregii perioade supuse cercetării.

Tot acum are loc studierea cererii şi a ofertei pieţei interne ruse, stabilirea legăturilor, îndeosebi cu guberniile limitrofe ucrainene, operarea primelor tranzacţii considerabile, în care rolul principal revine negustorilor alogeni şi celor din guberniile interne ruse şi ucrainene, dar şi a mărfurilor de peste hotare. În export, prevalau fructele proaspete şi uscate, vinurile şi strugurii, vitele şi produsele animaliere, lemnul şi articolele din lemn, unele materiale de construcţie din ţinuturile de nord şi de centru, sarea şi peştele din ţinuturile de sud.

Intervin treptat schimbări în sistemul de proprietate. Stările sociale tradiţionale autohtone sunt dispersate prin infiltrarea în rândurile lor a elementului alogen cosmopolit: ruşi, ucraineni, evrei, armeni, greci, bulgari, găgăuzi, germani, elveţieni etc., cărora le va reveni un rol important în comerţul Basarabiei. Autohtonii sunt supuşi unui sistem de dublă exploatare – de către administraţia imperială, ce prezenta o instituţie străină, greu de conceput pentru mulţi din autohtoni, şi de către persoane fizice, de multe ori provenite nu din rândul boierilor moldoveni autohtoni, ci din rândul străinilor care au primit, au cumpărat sau au obţinut, în urma căsătoriilor, proprietăţi funciare, la care se adaugă, de multe ori, tot felul de abuzuri şi violenţe – atât din partea autohtonilor, cât şi din partea străinilor, în special, a armatei ruse de ocupaţie (Tomuleţ 2019, passim). Regimul de dominaţie ţarist a afectat şi boierimea, care, pentru a-şi păstra drepturile şi privilegiile, a fost nevoită să se strâmtoreze, să accepte în rândurile sale elemente alogene, să înveţe limba rusă, să-şi facă studiile în instituţiile de învăţământ din Rusia, să accepte funcţii în instituţiile ţinutale şi regionale şi, prin aceasta, să participe la promovarea politicii coloniale a Imperiului în teritoriul nou-anexat, ceea ce din punct de vedere mental-afectiv a influenţat negativ asupra spiritului naţional.

[5] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 61, f. 52-58 verso; F. 17, inv.1, d. 5, f. 85-97 verso.

[6] Arhiva Istorică Militară de Stat din Rusia (AIMSR), F. Arhiva Militaro-Ştiinţifică (AMŞ), d. 18595; d. 18589, p. I-II; d. 18582; d. 18599.

În aceşti ani, ţarismul nu a efectuat schimbări esenţiale în structurile administrative ale Basarabiei. Provincia a beneficiat de un statut special, fiind menţinute, pentru o anumită perioadă, trăsăturile specifice în sistemul administrativ, moştenite de până la 1812: statutul juridic de persoane libere al ţăranilor; desfăşurarea procedurilor judiciare civile în limba română; eliberarea de recrutarea în armata rusă pentru o anumită perioadă de timp; anumite facilităţi în sistemul de impozitare a populaţiei etc. Dar, după numai 15 ani de dominaţie, acest statut a fost lichidat, Basarabia fiind aliniată structurilor administrative imperiale, excepţie făcând doar judeţele Ismail, Cahul şi Bolgrad, care, între anii 1856-1878, au făcut parte din Principatul Moldovei, respectiv al României (Lasch 2012, 15-17).

La rândul său, perioada anilor 1812-1830 poate fi divizată, convenţional, în două etape.

Prima etapă cuprinde anii 1812-1825, de la anexarea Basarabiei la Rusia şi până la adoptarea *Regulamentului cu privire la comerţul cu Basarabia* din 17 februarie 1825[7], când se întreprind măsuri concrete în vederea atragerii în Basarabia a coloniştilor, negustorilor bogaţi din străinătate şi din guberniile ucrainene şi ruse, în care scop administraţiei civile îi sunt date dispoziţii de a întreprinde măsuri urgente şi eficiente întru soluţionarea acestor sarcini imperiale în teritoriul nou-anexat[8]. Succesul acestor măsuri a finalizat cu o creştere rapidă a numărului de colonişti transdanubieni (început încă în perioada războiului ruso-turc din 1806-1812) (Tomuleţ 2013, 118-130), de colonişti germani, elveţieni şi de emigranţi din guberniile interne ruse, a numărului de negustori străini, îndeosebi greci, armeni şi, în special, evrei, veniţi din Galiţia austriacă, din teritoriile poloneze, guberniile ucrainene şi ruse. În consecinţă, se consolidează puternic poziţiile elementului alogen, în special al negustorilor, care deţineau monopolul asupra exportului de cereale şi produse animaliere din Basarabia prin porturile dunărene – Ismail, Reni, Chilia – şi prin portul-franc Odesa, punându-se bazele constituirii unei burghezii comerciale alogene, cosmopolite. Toate acestea determină anumite schimbări şi în structura socială şi etnică a societăţii basarabene. Rezultatul acestei politici este consolidarea dominaţiei economice şi politice a ţarismului în teritoriul nou-anexat.

După adoptarea tarifului vamal din 31 martie 1816[9], sunt adoptate noi acte legislative, ce aveau ca scop să reglementeze relaţiile comerciale şi activitatea negustorilor şi a altor categorii sociale implicate în comerţul Basarabiei, generalizate în decizia Comitetului de Miniştri din 28 noiembrie 1816, al cărei scop era de a reorienta comerţul basarabean de la pieţele tradiţionale europene spre piaţa internă rusă şi de a pregăti terenul pentru includerea Basarabiei în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus[10].

Rezultatul acestei politici a condus la creşterea exportului celor mai importate mărfuri din Basarabia, în special, a vinului şi a sării, în guberniile ucrainene şi ruse, elucidată în Tabelul 1.

Creşterea substanţială a exportului vinului şi sării din Basarabia în guberniile interne ruse îl pune în gardă şi pe ministrul de finanţe E.F. Kankrin (ministru – 1823-1844), ideologul principal al politicii protecţioniste, care a avut o poziţie dură faţă de includerea rapidă a teritoriilor nou-anexate, inclusiv a Basarabiei, în sistemul pieţei interne ruse, până la examinarea situaţiei social-economice în aceste teritorii.

Cu toate că piaţa de desfacere a mărfurilor ruse este, iniţial, prea îngustă, iar nivelul de cumpărare al populaţiei încă destul de slab, negustorii din guberniile ruse şi ucrainene găsesc totuşi în Basarabia o piaţă relativ avantajoasă pentru comercializarea mărfurilor de manufactură şi fabrică. Raportul import – export în comerţul Basarabiei cu guberniile ruse şi ucrainene către mijlocul primei etape poate fi uşor sesizat din datele statistice privind exportul şi importul prin cele două vămi de la Nistru[11] – Dubăsari şi Movilău – în anii 1819-

[7] AISR, F. 560, inv. 3, d. 204, f. 21-29.

[8] Exemplu în acest sens ne pot servi instrucţiunile Comandantului-şef al armatei ruse de la Dunăre, amiralului P.V. Ciciagov, date guvernatorului civil al Basarabiei S.D. Sturdza, din 23 iulie 1812, referitor la modalitatea administrării teritoriului nou-anexat (AISR, F. 19, inv. 3, d. 125, f. 50-54 verso).

[9] Noul tarif vamal este aplicat în Basarabia în noiembrie 1816 şi se răspândea doar asupra unor mărfuri. Perceperea taxei vamale – „vama" se efectua ca şi în trecut şi constituia 3% *ad valorem* (AISR, F. 560, inv. 4, d. 235, f. 1).

[10] AISR, F. 1263, inv. 1, d. 101, f. 681-681 verso.

[11] Cordonul sanitaro-vamal de la Nistru a fost instituit în 1793, după anexarea la Rusia, conform Tratatului de la Iaşi, a teritoriilor din partea stângă a Nistrului. Nefiind păzit cu mare stricteţe de corpul de graniceri, el includea două carantine – de la Dubăsari şi de la Movilău, patru vămi – de la Dubăsari, Movilău, Iagorlâk, Maiaki şi două posturi vamale – de la Isakoveţ şi Parcani, care intrau în componenţa districtelor vamale Dubăsari şi Odesa (Tomuleţ 2015, 199).

Tabelul 1

Exportul vinului şi sării din Basarabia în guberniile ucrainene şi ruse între anii 1820-1825*

Anii	Vin		Creşterea în % faţă de 1820	Sare		Creşterea în % faţă de 1820
	în vedre	în %		în puduri	în %	
1820	3634	1,1	**100,0****	436120	7,2	**100,0****
1821	32549	10,3	**895,7**	1028265	17,1	**235,8**
1822	55192	17,4	**1518,8**	593295	9,8	**136,0**
1823	64678	20,4	**1779,8**	561145	9,3	**128,7**
1824	55904	17,6	**1538,4**	1757173	29,2	**402,9**
1825	105165	33,2	**2893,9**	1652478	27,4	**378,9**
În total	**317122**	**100,0**	**-**	**6028476**	**100,0**	**-**

* AISR, F. 560, inv. 22, d. 18"b", f. 105 verso, 106 verso-107.
** În Tabel cifra 100,0% este acceptată convenţional, servind drept punct de pornire pentru studierea creşterii exportului vinului şi al sării între anii 1820-1825.

1820. Conform acestor statistici, în decurs de doi ani, importul mărfurilor din Rusia spre Basarabia prin cele două vămi prevala asupra exportului, constituind: importul – 3577434 ruble (56,1%), exportul – 2799178 (43,9%) ruble asignate[12]. Şi aceasta tocmai în perioada când negustorilor din Basarabia, conform hotărârii Comitetului de Miniştri din 28 noiembrie 1816, li se permitea exportul mărfurilor în guberniile ucrainene şi ruse prin toate vămile şi posturile vamale ale districtului vamal Dubăsari, fără plata taxei vamale[13] (ce-i drept, doar până în interiorul vămilor, după care mărfurile erau preluate de negustorii de ghildă din guberniile ucrainene şi ruse, din cauza că negustorii basarabeni nu erau stratificaţi în ghilde comerciale şi nu dispuneau de dreptul la comerţul intergubernial), iar „mărfurile ruse" erau impuse taxei vamale conform tarifului vamal din 31 martie 1816. Toate încercările rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei A.N. Bahmetev de a permite negustorilor din guberniile ucrainene şi ruse să beneficieze de privilegiile acordate negustorilor basarabeni n-au găsit susţinere din partea ministrului de finanţe E.D. Guriev (ministru – 1820-1823) şi, până în 1825, n-au fost realizate[14]. Doar în 1821 exportul mărfurilor din Basarabia în guberniile interne ale Rusiei a prevalat asupra importului, constituind: 3,5 mln. rub. exportul şi 2,8 mln. rub. asignate importul[15].

În cadrul primei etape, o parte considerabilă a schimbului comercial prin vămile de la Nistru revenea relaţiilor Basarabiei cu guberniile ruse şi, doar parţial, relaţiilor Rusiei cu statele vecine. Potrivit datelor statistice despre exportul şi importul mărfurilor în perioada anilor 1818-1820 prin cele două vămi ale districtului vamal Dubăsari (Dubăsari şi Movilău), 6,4 mln. de ruble asignate (73,7%) din tot volumul comercial de 8,7 mln. ruble, realizat de Rusia prin aceste vămi, revin comerţului cu Basarabia, 2,3 mln. ruble (26,1%) – cu Moldova de peste Prut şi doar 0,3 mln. ruble (0,2%) – cu Imperiul Austriac.

În anii următori, ponderea Basarabiei în comerţul intern rus a crescut şi mai mult, deşi valoarea mărfurilor s-a micşorat parţial. În 1826, importul în Rusia prin aceleaşi vămi ale districtului vamal Dubăsari constituia 2,3 mln. ruble asignate. Dintre acestea: 2,1 mln. ruble (90,3%) reveneau importului din Basarabia, 190 mii ruble (8,2%) – celui din Moldova de peste Prut şi 36 mii ruble (1,5%) – din Saxonia[16].

Cu toate acestea, piaţa internă basarabeană rămâne dominată de negustori şi meşteşugari străini, numărul lor în Basarabia constituind, în anii 1819-1821, 206 persoane: 135 – din Imperiul Austriac, 61 – din Imperiul Otoman, 7 – din Moldova de peste Prut, 2 – din Prusia şi 1 negustor – din Franţa[17]. Îndeosebi, poziţii importante deţineau negustorii austrieci: doar 7 negustori austrieci dispuneau în Basarabia de mărfuri în valoare de 280 mii lei[18].

[12] AIMSR, F. AMŞ, d. 19150, f. 202 verso-205.
[13] ANRM, F. 5, inv. 2, d. 690, f. 4 verso.
[14] AISR, F. 1263, inv. 1, d. 101, f. 362 verso.
[15] AIMSR, F. AMŞ, d. 18590, f. 74 verso.
[16] AISR, F. 19, inv. 3, d. 965, f. 333-343.
[17] ANRM, F. 75, inv. 1, d. 105, f. 1-2, 3-13, 16 verso.
[18] ANRM, F. 75, inv. 1, d. 105, f. 1 verso-2, 5 verso-6, 8 verso-10.

Tot în această etapă, administraţia imperială întreprinde măsuri concrete de a scoate din circulaţie de pe piaţa din Basarabia diversitatea de monede străine, în special turceşti, folosind pentru aceasta diferite pretexte şi punând în aplicare asignatul rusesc (Tomuleţ 2012, 37-43). Prin această măsură administraţia rusă urmărea scopul de a proteja vistieria imperială şi piaţa internă rusă, de a apăra interesele burgheziei comercial-industriale ruse şi de a crea condiţii mai favorabile de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse[19].

Intervin anumite schimbări şi în cadrul diferitor instituţii administrative şi juridice. Fiind concentrată în capitală, în oraşele-porturi şi în oraşele judeţene, burghezia comercială a căutat să-şi apere, din start, interesele, cerând de la administraţia regională şi cea imperială instituirea unui Tribunal Comercial, asemeni celui ce funcţiona în portul Odesa încă din 1808. Deşi ideea instituirii acestei instituţii a fost promovată de negustorii mari angrosişti din Odesa, transferaţi cu traiul în porturile basarabene şi cunoscuţi deja cu activitatea acestei instituţii, în instituirea Tribunalului Comercial era interesată şi administraţia imperială, care căuta să ţină sub control activitatea acestei stări sociale (Tomuleţ 2001, 278-298). Concomitent, ţarismul întreprinde măsuri concrete în vederea creării cât mai rapide a unor structuri tipice societăţii moderne, dar care să excludă posibilitatea încadrării în categoria burgheziei comerciale a elementului naţional. Din şirul acestor măsuri va face parte şi adoptarea structurii de ghildă în Basarabia, care se va discuta destul de mult în cadrul cercurilor administrative regionale şi imperiale în aceşti ani, dar care va fi aplicată în a doua perioadă.

La această etapă, ţarismul a depus eforturi substanţiale în vederea instituirii la hotarele de apus ale Basarabiei – la Prut şi Dunăre – a unui cordon sanitaro-vamal. Organizarea cordonului a decurs dificil, a necesitat timp şi diverse măsuri de ordin economic, administrativ şi politic, adoptate de diferite instituţii de stat imperiale, implicate în soluţionarea acestei probleme. Organizând vămi şi carantine provizorii ce urmau să apere Imperiul de pătrunderea molimei şi să asigure stabilirea – atât pentru Basarabia, cât şi pentru guberniile ruse – a legăturilor economice cu ţările străine prin noua frontieră, administraţia rusă a instituit, pe parcursul a cinci ani, comitete şi comisii speciale, a trimis în provincie împuterniciţi speciali, care urmau să studieze la faţa locului punctele de amplasare a carantinelor şi a vămilor[20].

Măsurile întreprinse de ţarism, în scopul instituirii cordonului sanitaro-vamal la Prut şi Dunăre, denotă că, promovând interesele departamentale, organele de resort ale statului autocrat – imperiale şi regionale, civile şi militare – implicate în soluţionarea problemei, deseori nu găseau soluţii comune, iar controversele existente tergiversau rezolvarea problemei. Mult depindea şi de administraţia regională care, în dorinţa de a realiza cât mai urgent dispoziţiile imperiale, neavând însă nici practica, dar, probabil, nici cunoştinţele necesare, nu totdeauna lua deciziile cele mai potrivite. Stabilind locurile de amplasare a carantinelor, vămilor şi posturilor vamale la noua frontieră, administraţia imperială urma să ţină cont şi de diverşi factori interni – de faptul că în apropiere cu Basarabia este amplasat portul franc Odesa, şi de cei externi – că la hotarele ei de apus erau amplasate porturile dunărene Galaţi şi Brăila.

Dar, instituind, în 1817, cordonul de la Prut şi Dunăre (Небольсин 1835, 132), administraţia rusă, care se străduia să evite concurenţa mărfurilor străine ce puteau pătrunde în guberniile interne prin Basarabia, dar şi din alte motive, şi având deja „exemplul" unificării vamale cu Regatul Poloniei[21], care a contribuit nemijlocit la subminarea industriei ruse, nu mai vroia să lichideze cordonul sanitaro-vamal de la Nistru.

Deşi discuţiile privind suprimarea cordonului sanitaro-vamal de la Nistru şi unificarea vamală[22] a Basarabiei cu guberniile ruse au început îndată după anexarea provinciei la Rusia, soluţionarea problemei s-a dovedit a fi destul de dificilă, deoarece asigurarea securităţii vamale trebuia

[19] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 1320, f. 20 verso-21; F. 6, inv. 2, 1832, d. 610, f. 8.

[20] Despre instituirea cordonului sanitaro-vamal la Prut şi Dunăre *a consulta*: Tomuleţ 2015, 144-196.

[21] După suprimarea cordonului vamal între Regatul Poloniei şi Imperiul Rus în 1819, la cererea fabricanţilor ruşi şi din cauza concurenţei şi micşorării taxei vamale, guvernul rus a fost nevoit ca, după adoptarea tarifului vamal din 1822, să restabilească cordonul vamal. El a fost suprimat abia în 1850 (Дружинина 1981, 184).

[22] Problema abolirii barierelor vamale dintre unele state ale Europei Occidentale şi de Sud-Est, ce aparţineau aceleiaşi comunităţi etnice, de teritoriu, de interese economice, nu era una nouă. Ea a fost cunoscută statelor germane, care în 1834 au format uniunea vamală, şi Ţărilor Române – Moldovei şi Ţării Româneşti, care în 1846, de asemenea, au format uniunea vamală (Macovei 1971, 201-244).

conjugată cu protejarea intereselor economice și politice ale Imperiului în această regiune. Discuţiile de lungă durată, care au fost purtate pe parcursul a circa 18 ani, asupra acestei probleme au demonstrat că în cercurile guvernante imperiale și regionale nu exista o unitate de opinii privind suprimarea cordonului de la Nistru.

Cei care se pronunţau pentru păstrarea cordonului sanitaro-vamal de la Nistru (în special reprezentanţii diferitor instituţii de stat imperiale) argumentau necesitatea păstrării acestuia prin faptul că, deoarece teritoriul nou-anexat nu este valorificat, inclusiv din punct de vedere administrativ, era posibil ca mărfurile străine să pătrundă în guberniile ruse fără achitarea taxelor vamale, sub pretextul că sunt mărfuri basarabene, iar creșterea exportului de mărfuri de peste Nistru ar putea spori concurenţa, provocând astfel nemulţumirea cercurilor comercial-industriale locale. Era și temerea că tot mai mulţi fugari din guberniile ruse vor trece vechea frontieră de la Nistru, deoarece în Basarabia șerbia a fost lichidată încă până la anexarea ei la Rusia. Nu era exclus și pericolul răspândirii epidemiilor necontrolate – a ciumei, care pătrundeau adesea din posesiunile Porţii Otomane și din guberniile de sud ale Rusiei.

În schimb, cei care promovau ideea suprimării cordonului sanitaro-vamal de la Nistru (reprezentanţii administraţiei regionale, în special funcţionarii ruși) invocau necesitatea integrării teritoriului de curând anexat, aducând drept argumente: avantajele extinderii relaţiilor comerciale și ale altor tipuri de relaţii cu guberniile ruse; iraţionalitatea vămuirii duble a mărfurilor străine; complexitatea decontărilor însoţită de pierderile inevitabile de timp la carantina dublă – toate acestea frânau dezvoltarea comerţului exterior, respectiv se reduceau veniturile în vistieria statului. Ei susţineau că suprimarea cordonului de la Nistru va lărgi piaţa de desfacere a mărfurilor industriale și va extinde sfera de activitate economică a burgheziei comerciale ruse în Basarabia[23].

Pornind de la interesele „supreme" ale Imperiului, optând pentru a-și asigura superioritatea politică și economică la periferiile naţionale, administraţia imperială acţiona cu precauţie, fără grabă și în repetate rânduri a respins propunerile întemeiate ale administraţiei regionale privind suprimarea cordonului sanitaro-vamal de la Nistru. Aceste măsuri cu caracter prohibitiv și protecţionist au afectat substanţial majoritatea ramurilor comerţului din provincie. Soluţionarea problemei se preconiza pentru perioada când vor fi create condiţii favorabile, atât sub aspect economic, cât și politic.

Prezenţa a două cordoane sanitaro-vamale: unul – la Prut și Dunăre, iar altul – la Nistru, deși a grăbit procesul constituirii pieţei interne basarabene, a cauzat prejudicii serioase nu numai dezvoltării comerţului cu ţările străine, guberniile interne ruse și dezvoltării economice, în general, dar a influenţat direct și asupra procesului de geneză și evoluţie a burgheziei comerciale naţionale, a procesului de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse.

Cea de-***a doua etapă*** cuprinde anii 1825-1830, când în Basarabia este pus în aplicare *Regulamentul cu privire la comerţul cu Basarabia* din 17 februarie 1825, care limita exportul peste Nistru a unor mărfuri basarabene ce constituiau ponderea de bază a comerţului cu guberniile ruse (în special, vinuri și sare) și care asigura importul fără plata taxei vamale a mărfurilor de manufactură și de fabrică rusești în provincie.

Necesitatea adoptării unei politici comerciale ce ar viza direct Basarabia era dictată de faptul că dacă tariful vamal din 1822 impunea burghezia comercială să respecte legislaţia comercială rusă în comerţul exterior și privea Basarabia ca parte integrantă a Imperiului, păstrarea concomitentă a cordonului sanitaro-vamal de la Nistru separa acest teritoriu de piaţa internă rusă și punea mari obstacole nu numai în extinderea relaţiilor comerciale cu ţările străine, dar și cu guberniile interne ruse.

Adoptarea, în 1825, a *Regulamentului cu privire la comerţul cu Basarabia* a fost condiţionată de următoarele împrejurări de ordin economic și politic:

După Congresul de la Viena (1815), administraţia rusă, temându-se de izolarea diplomatică, tinde să lege toate ţările participante la congres printr-un asemenea sistem de tratate și înţelegeri, care ar fi exclus încălcarea echilibrului de forţe în Europa. Căutarea aliaţilor, dorinţa de a păstra raportul de forţe stabilit în Europa și rolul său de prestigiu, teama de a se pomeni în izolare diplomatică au adus la aceea că ţarismul devenise adept al politicii comerţului liber, neamestecul

[23] Despre suprimarea cordonului sanitaro-vamal la Nistru *a consulta* mai detaliat: Tomuleţ 1998, 215-218.

statului în activitatea comercial-industrială a burgheziei. Monarhii europeni au fost nevoiţi să se adapteze la evenimentele postrevoluţionare din Europa, recurgând la compromisul dintre regimurile vechi feudale şi noile tendinţe burgheze. Cursul fritrederian al Rusiei era chemat să consolideze baza economică a sistemului de la Viena (Страхова 1990, 52). În vederea atingerii acestui scop, administraţia rusă este nevoită să treacă de la tariful vamal prohibitiv din 1810 la tarifele liberal-fritrederiene din 1816 şi 1819 ce reflectau principiul comerţului liber stabilit la Congresul de la Viena.

Tendinţa de a promova politica comerţului liber s-a reflectat în mod direct şi asupra Basarabiei. După adoptarea tarifului vamal din 31 martie 1816, în Basarabia sunt adoptate noi acte legislative, generalizate în decizia Comitetului de Miniştri din 28 noiembrie 1816, al căror scop era de a reorienta comerţul basarabean de la pieţele tradiţionale europene spre piaţa internă rusă şi de a pregăti terenul pentru includerea Basarabiei în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus.

Însă decizia de a respecta politica comerţului liber, luată la congresul de la Viena de către ţările europene, n-a fost realizată[24]. Rusia s-a dovedit a fi unica ţară care a aderat la principiul comerţului liber. De adoptarea tarifului vamal liberal din 1819 au beneficiat Prusia, Austria şi Polonia. Noul tarif a trezit o reacţie negativă din partea burgheziei ruse, care nu era în stare să ţină piept concurenţei libere din partea mărfurilor şi a negustorilor europeni. Tariful era o încercare importantă şi pentru tânăra industrie rusă, care, în pofida tuturor eforturilor, nu a putut-o suporta, deoarece politica comercială nu corespundea intereselor ţării (Киняпина 1968, 96). Aceasta s-a manifestat direct şi asupra dezvoltării comerţului exterior, a cărui balanţă, pentru prima oară pe parcursul a mai multor ani, devine negativă.

Prin urmare, aplicarea în Basarabia a tarifelor vamale din 1816, 1819 şi, în special, a celui din 1822, denotă cu lux de amănunte că politica comercială a Rusiei – atât în centru, cât şi la periferiile naţionale – depindea de multipli factori, dintre care cel extern era dominant. Dacă în timpul adoptării tarifelor vamale din 1816 şi 1819 interesele industriei ruse au fost aduse de împărat în jertfă planurilor „globale", întru păstrarea hegemoniei în Europa de Vest, apoi după schimbarea situaţiei politice în urma revoluţiilor din anii '20 din Spania, Portugalia, Neapol, Turin, a răscoalei grecilor din 1821 şi a mişcării/revoluţiei lui Tudor Vladimirescu din Ţările Române, lui Alexandru I îi devine clar că prin metodele vechi ale „absolutismului luminat" nu mai este posibil de a păstra hegemonia în Europa. Astfel, el schimbă brusc direcţiile şi metodele sale în politica externă. În sfera economică împăratul se dezice de obligaţiunile de altădată, pe care şi le-a asumat la Viena, privind coordonarea măsurilor economice şi, în dorinţa de a proteja industria naţională, se întoarce din nou pe poziţiile protecţionismului.

În această ordine de idei, aplicarea tarifului prohibitiv din 1822 în Basarabia, demiterea lui I.Capo d'Istria şi D.A. Guriev, numirea în funcţia de ministru de Finanţe a lui E.F. Kankrin şi alte măsuri de acest ordin demonstrează că toate acestea nu erau doar ecoul nemulţumirii negustorilor ruşi, ruinaţi de concurenţa străină, ci era o dezicere de fostele „idei cosmopolite" şi o reîntoarcere la interesele proprii naţionale, un fel de pregătire a cursului reacţionar al lui Nicolai I.

Pentru a susţine poziţiile industriei ruse, administraţia rusă avea nevoie de noi pieţe de desfacere, pe care nu era atât de uşor să le obţină, în condiţiile unei concurenţe dure din partea mărfurilor industriale europene. Acestea, fiind mult mai variate şi mai calitative, au dovedit să cucerească şi o bună parte a pieţelor din estul şi sud-estul Europei. Consilierul comercial Titov scria, în decembrie 1832, referitor la studiul efectuat în anii 1828-1829 de unul din funcţionarii Ministerului de Finanţe privind „starea industriei manufacturiere şi a comerţului în Moldova, Ţara Românească şi regiunea Basarabia că industria rusă nu mai găseşte piaţă de desfacere în Principatele Române; mai mult chiar, oraşul Iaşi, asemănător oraşelor Brodî şi Cernăuţi, a devenit unul din locurile principale de depozitare a mărfurilor de contrabandă, acestea fiind aduse, în special, din Leipzig şi Viena; şi nu numai Basarabia, dar şi guberniile Podolia, Herson şi, parţial, Volânia şi Kiev erau inundate de diferite mărfuri străine, în detrimentul comerţului şi industriei noastre" (О мануфактурной 1832, 112).

Pomenindu-se în situaţia când economia rusă nu mai era în stare să reziste principiilor liberei concurenţe, administraţia rusă a fost nevoită să-şi

[24] AISR, F. 560, inv. 34, d. 29, f. 148.

reorienteze politica vamală de la liberalism la protecţionism. În consecinţă, la 27 februarie 1822 a fost adoptat noul tarif vamal, de data aceasta de ordin prohibitiv, care a intrat în vigoare la 12 martie al aceluiaşi an[25]. Noul tarif urma să contribuie la stabilizarea economiei ruse.

În timpul editării tarifului vamal din 1822, Departamentul economiei de stat relata că „[...] guvernul, după cum se ştie, în afară de scopul de a revedea taxele vamale, în general, [...] urmărea scopul principal de a susţine industria autohtonă prin impuneri vamale, îndeosebi a mărfurilor importate”[26]. Tariful prohibitiv a fost susţinut de majoritatea contemporanilor, indiferent de concepţiile şi viziunile lor economice. General-maiorul Diugamel (*fritreder,* conform viziunilor sale economice) sublinia că sistemul protecţionist „[...] a pus bazele unei industrii manufacturiere, iar ulterior a contribuit la dezvoltarea ei rapidă”[27].

Cu adoptarea tarifului prohibitiv din 1822, perioada liberalismului relativ în politica comercială rusă ia sfârşit. Cercurile guvernante din Sankt Petersburg s-au convins că economia Rusiei nu este în stare să respecte principiul „comerţului liber”, realizat parţial în anii precedenţi. În politica comercial-vamală externă administraţia imperială este nevoită să se întoarcă pe poziţiile protecţionismului, pe care va trebui să se menţină pe parcursul celui de-al doilea pătrar al secolului al XIX-lea.

Având experienţa Poloniei, în cazul adoptării tarifului vamal din 1819, când cordonul vamal între aceste două ţări a fost suprimat şi a fost stabilită o uniune vamală ce a deschis accesul liber al mărfurilor poloneze pe pieţele ruse, prejudiciind puternic comercializarea mărfurilor industriale ruse, ţarismul aplică acţiunea noului tarif vamal şi asupra Basarabiei. Aceasta a provocat nemulţumirea atât a burgheziei comerciale basarabene, care s-a ciocnit de nenumărate restricţii în desfăşurarea comerţului exterior, cât și a cercurilor guvernante locale, adepţi ai includerii Basarabiei în sistemul economic și politic al Imperiului Rus. Astfel, motivând că tariful din 1822 interzicea importul unor mărfuri necesare populaţiei, care, din lipsă de întreprinderi manufacturiere, nu puteau fi produse în Basarabia, rezidentul plenipotenţiar I.N. Inzov propune ca, până la suprimarea cordonului sanitaro-vamal de la Nistru, în Basarabia să fie păstrat tariful vamal din 1819[28]. În noiembrie 1822 Comitetul de Miniştri discută propunerea lui I.N. Inzov, dar împăratul Alexandru I nu o acceptă și dă dispoziţia de a aplica în Basarabia tariful din 1822[29].

Aplicarea tarifului din 1822 s-a răsfrânt negativ asupra comerţului Basarabiei. Fiind îngrădită din toate părţile de cordoane vamale, Basarabia s-a pomenit ruptă atât de la pieţele europene, cât și de la piaţa internă rusă. Tariful din 1822 stopa procesul de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse, frâna dezvoltarea nu numai a comerţului, dar şi a altor ramuri economice. Pe parcursul anilor 1823-1824 autorităţile locale îl informau pe guvernatorul general al Novorosiei şi rezidentul plenipotenţiar al Basarabiei, contele M.S. Voronţov, despre situaţia creată în Basarabia[30]. Pentru ameliorarea ei, în aceşti ani au fost adoptate diferite decizii, instrucţiuni şi directive[31], dar ele au fost puţin efective pentru redresarea stării din comerţ.

În condiţiile create, când Basarabia îşi păstra autonomia limitată şi provizorie şi regiunea era separată de guberniile interne ruse prin cordonul sanitaro-vamal de la Nistru, iar comerţul – atât exterior, cât şi cel cu guberniile interne ruse – era reglementat de tariful prohibitiv din 1822, ţarismul ia decizia de a adopta un regulament ce ar viza comerţul cu Basarabia.

Adoptarea unor regulamente speciale la periferiile naţionale nu era ceva nou pentru administraţia imperială. La 23 ianuarie 1824 este adoptat Regulamentul cu privire la importul mărfurilor şi articolelor din Finlanda în Rusia (ПСЗРИ 1830b, 22-26). Necesitatea adoptării în Basarabia a acestui nou regulament a fost determinată de aceleaşi împrejurări – aplicarea în Imperiu a tarifului vamal din 1822, ce cauza mari prejudicii teritoriilor nou-anexate, separate de guberniile interne ruse prin cordoane sanitaro-vamale.

Prin conţinutul său, *Regulamentul cu privire la comerţul cu Basarabia* din 17 februarie 1825 se aseamănă mai mult cu un tarif vamal şi se referă la 3 mari probleme: despre mărfurile străine, importate în Basarabia şi prin Basarabia în Rusia (capitolul I, alcătuit din 13 paragrafe); despre

[25] AISR, F. 1152, inv. 1, vol. I, 1822, d. 18, f. 1.
[26] AISR, F. 452, inv. 2, d. 200, f. 2.
[27] AISR, F. 560, inv. 38, d. 189, f. 15 verso-16.
[28] AISR, F. 560, inv. 4, d. 252, f. 1-1 verso.
[29] AISR, F. 560, inv. 4, d. 252, f. 1 verso.
[30] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 444, f. 27-27 verso.
[31] AISR, F. 560, inv. 4, d. 262, f. 1-3 verso.

Tabelul 2

Dinamica exportului şi a importului de mărfuri (în mii ruble asignate) şi a circulaţiei de capital (în aur şi argint) dintre Basarabia şi guberniile ruse între anii 1825-1830*

Anii	Exportul în alte gubernii ale Rusiei		Importul din Rusia în Basarabia		Volumul valoric al traficului de mărfuri şi capital		Raportul, în %			
			mărfuri		mărfuri	monede**				
	mărfuri	monede**	mărfuri	monede**	mărfuri	monede**	export	import	export	import
1825	2229	134	4015	625	**6244**	**759**	35,7	64,3	17,7	82,3
1826	4544	1161	6098	822	**10642**	**2513**	42,7	57,3	67,3	32,7
1827	4194	2079	5243	331	**9437**	**2410**	44,4	55,6	86,3	13,7
1828	3578	2208	7188	1321	**10766**	**3529**	32,2	66,8	62,6	37,4
1829	4330	3661	8827	963	**13157**	**4624**	32,9	67,1	79,2	20,8
1830	2164	8626	10572	657	**12736**	**9283**	17,0	83,0	92,9	7,1
Total	**21039**	**18399**	**40943**	**4719**	**61982**	**23118**	**33,9**	**66,1**	**79,6**	**20,4**

* AISR, F. 21, inv. 12, d. 60, f. 20 verso-21.
** În suma de bani n-au fost incluse 14191 rub. asignate, inclusiv: 11610 rub. exportate din Basarabia în guberniile ruse şi 2581 rub. importate din Rusia în Basarabia.

mărfurile produse în Basarabia şi exportate în Rusia (capitolul II – 8 paragrafe); despre mărfurile ruse importate în Basarabia (capitolul III – 2 paragrafe)[32].

Privilegiile, acordate negustorilor din guberniile interne ruse conform Regulamentului din 1825, au slăbit simţitor poziţiile negustorilor străini în Basarabia, al căror număr se reduce considerabil. Negustorii din guberniile ruse încep să deţină monopolul în comerţ pe piaţa internă basarabeană, iar Basarabia este transformată treptat într-o colonie pentru desfacerea mărfurilor ruseşti. Această afirmaţie este confirmată de datele privind importul şi exportul de mărfuri dintre Basarabia şi guberniile ruse între anii 1825-1830, din care se observă cu claritate dubla preponderenţă a importului mărfurilor ruse în Basarabia asupra exportului mărfurilor basarabene în Rusia (Tabelul 2).

În pofida faptului că volumul comerţului Basarabiei cu guberniile interne ruse a crescut (de la 6,2 mln. ruble, în 1825, la 12,7 mln. ruble asignate, în 1830), se evidenţiază o preponderenţă dublă a importului mărfurilor ruse în Basarabia asupra exportului mărfurilor basarabene în Rusia, fapt ce a slăbit substanţial posibilităţile de acumulare internă a capitalului comercial.

[32] AISR, F. 560, inv. 4, d. 204, f. 21, 26, 28 verso.

În plus, urmărim încă un specific. Dacă în importul „mărfurilor ruse" în Basarabia predomina tendinţa de creştere, ce corespundea, în fond, politicii vamale protecţioniste a Petersburgului şi privilegiilor acordate negustorilor ruşi conform *Regulamentului cu privire la comerţul cu Basarabia* din 17 februarie 1825, privind exportul mărfurilor ruse prin vămile de la Nistru, apoi în exportul mărfurilor basarabene în guberniile interne ruse predomina tendinţa dezvoltării neuniforme şi chiar de descreştere. Faptul că posibilităţile de a acumula capital erau limitate, uşor poate fi demonstrat, dacă vom analiza circulaţia (exportul şi importul) de capital (monede în aur şi argint) care, conform aceluiaşi Tabel, era net în detrimentul negustorilor basarabeni, constituind, în medie, în aceşti ani: exportul din Basarabia în guberniile interne ruse – 79,6%; importul din guberniile ruse în Basarabia – doar 20,4%.

Valoarea totală a comerţului efectuat la 1828 pe piaţa celor 39 de iarmaroace (29 în oraşe şi 10 în judeţe) din Basarabia constituia 5,8 mil. rub. asignate. În comerţul interior al Basarabiei au fost încadrate mai mult de 2 mii de persoane – negustori, mic-burghezi, ţărani de stat şi nobili. Partea covârşitoare a burgheziei comerciale în devenire o alcătuia mica burghezie comercială – 997 (47,6%) de persoane şi ţărănimea de stat comercială – 947 (45,2%) de persoane. Numărul de negustori era

de 124 (5,9%) de persoane, iar de nobili – doar 26 (1,2%) de persoane. Numărul redus de negustori încadrați în comerțul orășenesc se explică prin faptul că în Basarabia negustorii nu erau stratificați în ghilde comerciale, iar în categoria de negustori oficialitățile locale, care au adunat datele statistice, i-au inclus doar pe negustorii ce se ocupau cu comerțul exterior, negustorii din alte orașe și din străinătate. Nu întâmplător, sursa atestă negustori doar în Ismail (115 persoane), Reni (2), Akkerman (2) și Bălți (5 persoane). Din numărul total de persoane încadrate în comerț, 1141 (54,5%) comercializau diverse mărfuri în orașe, iar 953 (45,5%) – în județe[33].

Regulamentul din 1825 era protecționist pentru piața rusă și nefavorabil pentru Basarabia, nu doar prin faptul că limita exportul celor mai solicitate mărfuri basarabene pe piața internă rusă și acorda negustorilor din guberniile ruse drepturi nelimitate în comerțul Basarabiei, dar și prin faptul că limita activitatea comercială a negustorilor basarabeni, care nu erau stratificați în ghilde, pe piața internă rusă, și frâna, în așa fel, procesul de acumulare inițială a capitalului.

Privilegiile, acordate negustorilor conform Regulamentului din 1825, au slăbit simțitor pozițiile negustorilor străini în Basarabia, al căror număr, treptat, se reduce. Negustorii din guberniile ruse vor deține monopolul în comerț pe piața internă basarabeană, iar provincia a fost transformată într-o colonie pentru desfacerea mărfurilor ruse. Această constatare este confirmată de datele privind importul și exportul de mărfuri dintre Basarabia și guberniile ruse între anii 1825-1830 (Tabelul 3), din care se observă cu claritate dubla preponderență a importului mărfurilor ruse (în special, industriale) în Basarabia asupra exportului mărfurilor basarabene în Rusia (în special, agricole).

Datele Tabelului 3 atestă că, dacă în exportul Basarabiei în guberniile ruse constatăm o preponderență a mărfurilor agricole și zootehnice, iar cota articolelor meșteșugărești constituia în medie 1,1%, apoi în importul din Rusia în Basarabia prevalau mărfurile industriale – 50,4% din suma totală a importului. Sarea și vinurile constituiau exportul de bază din Basarabia în Rusia. Conform datelor unor cercetători, în perioada 1825-1830, aceste mărfuri constituiau mai mult de jumătate (55%) din volumul total de mărfuri exportate din Basarabia în Rusia (Жуков 1962, 82), dar care la hotarele de la Nistru erau impuse la taxe vamale.

Pe parcursul acestei etape, Basarabia ocupă un anumit loc în comerțul intergubernial, deși cele mai importante mărfuri, cum constatam *supra*, erau supuse taxelor conform tarifului vamal. Cele relatate sunt confirmate destul de elocvent de dinamica exportului și a importului de mărfuri al Rusiei cu țările străine, îndeosebi cu periferiile naționale anexate în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea - începutul secolului al XIX-lea: Regatul Poloniei, Finlanda și Basarabia la 1830 (Tabelul 4).

În pofida faptului că Regatul Poloniei, Finlanda și Basarabia erau părți componente ale Imperiului (cu excepția Regatului Poloniei, mai avansat economic), balanța comercială a Finlandei și a Basarabiei a devenit grav deficitară: cota importului din Rusia în aceste două regiuni constituia 13214634 ruble (82,6%), iar cea a exportului din aceste regiuni în guberniile ruse – doar 2778450 ruble asignate (17,4%). Analiza comparativă a exportului și a importului Rusiei cu aceste regiuni demonstrează, cu lux de amănunte, că Basarabiei îi revine cea mai deficitară balanță comercială: exportului din Rusia în Basarabia îi revenea 10571723 rub. (83%), iar importului din Basarabia în guberniile interne ruse – doar 2164002 rub. asignate (17%).

Politica comercial-vamală promovată de administrația imperială în Basarabia poartă un caracter vădit colonial, regiunea fiind transformată într-o piață sigură și avantajoasă de desfacere a mărfurilor rusești. Regulamentul din 1825, fiind, în esență, protecționist, a provocat nemulțumirea cercurilor comercial-industriale din Basarabia și nu era nici pe placul autorităților regionale, care îl considerau o barieră serioasă în calea includerii Basarabiei în sistemul pieței interne ruse. Sub presiunea cercurilor comercial-industriale și a administrației regionale, administrația rusă a fost impusă totuși să facă unele cedări în exportul anumitor mărfuri basarabene în Rusia, dar în ce privește problemele-cheie – suprimarea cordonului vamal de la Nistru și abrogarea Regulamentului din 17 februarie 1825 – nu a cedat[34]. Situația va fi soluționată abia în 1830, când, în

[33] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 199, f. 60.

[34] *A se vedea* mai amănunțit: Tomuleț 1999, 256-262.

Tabelul 3

Volumul comerţului dintre Basarabia şi guberniile ucrainene şi ruse între anii 1825-1830 (în mii ruble asignate)*

Anul	Exportul în alte gubernii				Importul din Rusia în Basarabia				Volumul valoric al traficului de mărfuri	Raportul, în %
	valoarea totală	în %	inclusiv		valoarea totală	în %	inclusiv			
			articole meşteşugăreşti	în %			articole industriale	în %		
1825	2229	10,6	**21**	**0,9**	4015	9,8	**1945**	**48,4**	**6244**	**9,9**
1826	4544	21,6	**40**	**0,9**	6098	14,9	**4003**	**15,6**	**10642**	**16,9**
1827	4194	19,9	**39**	**0,9**	5243	12,8	**2604**	**49,7**	**9437**	**15,0**
1828	3579	17,0	**76**	**2,1**	7188	17,6	**2263**	**31,5**	**10766**	**17,1**
1829	4330	20,6	**42**	**1,0**	8827	21,6	**3908**	**44,3**	**13157**	**20,9**
1830	2164	10,2	**21**	**1,0**	10572	25,8	**5916**	**27,6**	**12736**	**20,2**
Total	**21039**	**100,0**	**239**	**1,1**	**40943**	**100,0**	**20639**	**50,4**	**62982**	**100,0**

* AISR, F. 21, inv. 12, d. 60, f. 20 verso-21.

Tabelul 4

Exportul şi importul de mărfuri al Rusiei cu ţările străine, Regatul Poloniei, Finlanda şi Basarabia la 1830 (în ruble asignate)*

Ţările şi regiunile	Exportul		Importul		Volumul valoric al traficului de mărfuri	Raportul, în %	
	în total	în %	în total	în %		export	import
Ţările străine	253144466	92,3	187302527	94,5	440446993	**57,5**	**42,5**
Regatul Poloniei	7953028	2,9	8051835	4,1	16004863	**49,7**	**50,3**
Finlanda	2642911	1,0	614448	0,3	3257359	**81,1**	**18,9**
Basarabia	10571723	3,8	2164002	1,1	12735725	**83,0**	**17,0**
În total	**274312128**	**100,0**	**198132812**	**100,0**	**472444940**	**58,1**	**41,9**

* Государственная 1831, приложение.

urma decretului Senatului din 26 septembrie[35], concomitent cu suprimarea cordonului vamal de la Nistru şi aplicarea pe teritoriul Basarabiei a structurii de ghildă, este anulat şi Regulamentul din 17 februarie 1825.

Regulamentul cu privire la ordinea de transferare a cordonului vamal de la Nistru şi organizarea lui la hotarul cu Basarabia prevedea instituirea a două districte vamale: din partea de sus a Dubăsarilor, sau Sculeni – de la hotarele guberniei Podolia şi până la judeţul Ismail, şi din partea de jos a Dubăsarilor, sau Ismail – de la hotarele judeţului Ismail până la gurile Dunării pe litoralul Mării Negre spre Akkerman şi mai departe, până la sfârşitul limanului Nistrului[36].

În districtul Sculeni erau înfiinţate două vămi – la Noua Suliţă şi la Sculeni – care au fost egalate în drepturi cu vămile de clasa întâi şi aveau dreptul de a percepe taxe vamale de la mărfurile permise conform tarifului în porturile Odesa şi Feodosia, dar fără a li se acorda dreptul de înmagazinare. Acest district includea două posturi vamale – la Lipcani şi la Leova[37].

Din districtul Ismail făceau parte vama Ismail, căreia i s-a păstrat dreptul de înmagazinare, acordat la 6 octombrie 1828[38], şi două posturi vamale – din Reni şi din Akkerman[39]. Posturile vamale îşi păstrau statutul de altădată, acordat tuturor posturilor vamale de la hotarele de vest ale Rusiei europene.

[35] AISR, F. 571, inv. 5, d. 769, f. 93-94 verso.
[36] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1570, f. 24.
[37] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1570, f. 24-24 verso.
[38] ANRM, F. 151, inv. 1, d. 2, f. 72.
[39] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 1570, f. 24 verso.

Odată cu instituirea noilor districte vamale în Basarabia, începând cu 1 martie 1831, au fost desființate districtul vamal Dubăsari cu vămile Movilău și Dubăsari și paza vamală[40], iar în districtul vamal Odesa – posturile vamale Maiaki și Parcani[41]. Paza vamală a districtului vamal Odesa, situată la Nistru, a fost transferată (în afară de paza necesară pe limanul Nistrului) pe litoralul Mării Negre – între Kinburn și Perecop și pe limanul Bugului și Niprului, unde paza vamală lipsea. În așa fel, s-a realizat unificarea vamală a Basarabiei cu guberniile interne ruse.

Iar la 11 noiembrie 1830 a urmat dispoziția prin care autoritățile regionale erau înștiințate că, începând cu 1 decembrie, cordonul vamal de la Nistru își încetează activitatea[42]. Cordonul sanitar de la Nistru, cu carantinele de rezervă din Isakoveț, Dubăsari, Movilău, și postul de carantină din Parcani au fost lichidate abia la 5 februarie 1846 (ПСЗРИ 1847, 216).

Tot în această perioadă intervin schimbări în sistemul de impozitare a populației, care se va reflecta asupra procesului de includere a Basarabiei în sistemul pieței interne ruse. Începând cu 1 ianuarie 1825, în Basarabia este pusă în aplicare decizia Comitetului de Miniștri din 11 noiembrie 1824 cu privire la reforma fiscală, al cărei scop era de a pune capăt haosului în încasarea impozitelor de la populație și a-i impune la plata impozitelor pe țăranii de stat și coloniștii care până acum beneficiau de unele privilegii[43]. Pe de altă parte, politica fiscală aplicată de administrația imperială – atât în centru, cât și la periferii – a afectat, în special, comerțul, deoarece avea drept obiectiv exploatarea la maximum a veniturilor care erau generate de diverse activități economice, pentru susținerea politicii expansioniste, în detrimentul proceselor de modernizare care urmau să aibă loc în țară. În plus, de privilegiile acordate în această perioadă au beneficiat negustorii alogeni de peste hotare și cei din guberniile interne ruse, care dispuneau de capitaluri și practici comerciale mult mai mari ca cei autohtoni, fiind, de fapt, cei care vor fi factorul de bază în procesul de includere a Basarabiei în sistemul pieței interne ruse.

A doua perioadă cuprinde anii 1828/1831 - anii ’60 - începutul anilor ’70 ai secolului al XIX-lea și începe odată cu suspendarea particularităților locale în sistemul administrativ, după lichidarea în 1828 a autonomiei limitate și provizorii a Basarabiei, suprimarea în 1831 a cordonului vamal de la Nistru și unificarea vamală cu guberniile ucrainene și ruse, implementarea sistemului de ghildă, instituirea Administrației Speciale a orașului Ismail, și continuă până la aplicarea în regiune a reformelor liberale și transformarea regiunii, în 1873, în gubernie rusească.

În această perioadă, administrația Basarabiei era subordonată direct guvernatorului general al Novorosiei și Basarabiei[44] cu sediul în Odesa, numit de către împărat, și alcătuită din Consiliul Regional, Cârmuirea Regională, Administrația Financiară, Tribunalul Regional Penal, Tribunalul Regional Civil și Judecătoria verbală, împărțită în administrația regională, județeană și orășenească[45]. Administrația regională rămâne în orașul Chișinău, iar administrația județeană – în județele Hotin, Iași, Orhei, Bender, Akkerman și Ismail, cu sediul în orașele Hotin, Bălți, Chișinău, Bender, Akkerman și Ismail; cea orășenească – în orașele Chișinău, Bender, Ismail, Bălți, Hotin, Akkerman, Chilia și Reni[46].

În perioada vizată, Basarabia este inclusă în sistemul pieței interne ruse, proces care a durat până la sfârșit de secol, când are loc finalizarea procesului de formare a pieței unice ruse, determinându-se locul ei în comerțul intergubernial ca furnizor de cereale și de produse animaliere, pomicole și viticole, de tutun, sare etc. și ca piață de desfacere a „mărfurilor rusești” – articole ale industriei textile, de prelucrare a metalelor etc.

Aplicarea în Basarabia a Regulamentului ghildelor din 26 septembrie 1830 legiferează procesul de constituire a burgheziei basarabene ca stare socială ce includea negustori de trei ghilde, mica

[40] ANRM, F. 151, inv. 1, d. 2, f. 72.
[41] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 399, f. 3 verso.
[42] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 338, f. 5. În sistemul sanitaro-vamal al Basarabiei intervin anumite schimbări după încheierea Tratatului de la Paris din 18 (30) martie 1856, conform căruia Rusia era nevoită să retrocedeze Moldovei partea de sud a Basarabiei (teritoriile județelor Ismail și, parțial, Akkerman și Cahul) cu porturile Ismail și Reni, unde erau amplasate vămile și posturile vamale și de carantină. Noul cordon sanitaro-vamal includea în componența sa două districte vamale – Kubei și Sculeni. Din districtul Kubei făceau parte vămile Kubei, Tatarbunar și Baștamak și posturile vamale Leova și Akkerman, iar din districtul vamal Sculeni – vămile Noua Suliță și Sculeni și postul vamal Lipcani (Arhiva de Stat din regiunea Odesa/ASRO, F. 147, inv. 1, d. 19, f. 11-11 verso).
[43] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 985, f. 1.
[44] *De facto*, administrația Basarabiei era subordonată guvernatorului general al Novorosiei din 1823.
[45] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 985, f. 1.
[46] ANRM, F. 3, inv. 1, d. 985, f. 5 verso.

Tabelul 5

Raportul negustorilor evrei şi creştini, încadraţi în comerţul Basarabiei în 1858*

Oraşele	Evrei **		Creştini**		Numărul total de negustori	Inclusiv			
								Raportul, în %	
	sex masculin	sex feminin	sex masculin	sex feminin		evrei	creştini	evrei	creştini
Chişinău	716	710	248	246	**1920**	1426	494	74,3	25,7
Orhei	320	318	25	23	**686**	638	48	93,0	7,0
Soroca	607	602	5	6	**1220**	1209	11	99,1	0,9
Hotin	473	480	17	18	**988**	953	35	96,5	3,5
Bender	373	375	46	45	**839**	748	91	89,2	10,8
Akkerman	95	93	76	75	**339**	188	151	55,5	44,5
Cahul	46	45	22	23	**136**	91	45	66,9	33,1
Chilia	61	60	25	26	**172**	121	51	70,3	29,7
Ismail	62	63	128	126	**379**	125	254	33,0	67,0
Reni	7	6	68	69	**150**	13	137	8,7	91,3
În total	**3087**	**3072**	**698**	**694**	**7551**	**6159**	**392**	**81,6**	**18,4**

* ANRM, F. 134, inv. 3, d. 156, f. 197-198.
** Sursa nu indică numărul de evrei şi creştini, care au declarat capitalul comercial.

burghezie comercială, ţărănimea comercială de patru categorii şi vânzătorii de două clase. Activitatea lor comercială era reglementată de drepturile determinate de capitalul comercial declarat, care era destul de mare: pentru negustorii de ghilda întâi – 50 mii rub., de ghilda a doua – 20 mii şi de ghilda a treia – 8 mii ruble[47].

Concomitent cu aplicarea reformei ghildelor, negustorilor din Basarabia le-au fost acordate, ca şi celor din Georgia şi din unele oraşe din Novorosia, privilegii suplimentare. În decretul din 26 septembrie 1830 se menţiona că, pentru a facilita aplicarea acestui nou sistem în Basarabia, tuturor negustorilor autohtoni basarabeni, începând cu anul 1831, li se vor acorda – pe o perioadă de 10 ani – privilegii, fără a fi scutiţi totuşi de achitarea prestaţiilor locale[48]. Privilegiile prevedeau scutirea negustorilor, a micii burghezii şi a ţărănimii comerciale, în decursul primilor 5 ani, de achitarea taxei pentru certificatele comerciale, pentru veniturile comerciale obţinute, pentru folosirea căilor de comunicaţie maritime şi terestre şi a taxei speciale pentru vânzători; în următorii 3 ani, pentru certificatele comerciale se încasa doar a patra parte din sumă, iar în ultimii 2 ani – jumătate[49].

Caracterul reacţionar al Regulamentului ghildelor se explică nu numai prin faptul că stratificarea în categorii a tuturor comercianţilor şi impunerea de a declara capitalul comercial pentru înscrierea în ghildele comerciale au diminuat în mare parte posibilitatea de a acorda, potrivit tradiţiilor stabilite în regiune, libertate şi egalitate deplină tuturor stărilor de a se încadra în comerţ, dar şi prin faptul că ţărănimea comercială de primele trei categorii urma să dispună şi să declare acelaşi capital comercial, să fie impusă aceloraşi îndatoriri şi obligaţiuni fiscale ca şi negustorii de ghildă[50], ceea ce a afectat substanţial această stare socială, din cadrul cărora urma să se completeze rândurile burgheziei comerciale naţionale, reieşind din specificul agrar al Basarabiei.

Preponderenţa alogenilor, în special, a evreilor, în comerţul Basarabiei, în raport cu celelalte categorii de negustori, îndeosebi a „creştinilor", în care intrau şi moldovenii, este elucidată de datele Tabelului 5.

Datele sistematizate în Tabelul 4 confirmă, cu lux de amănunte, că în cele 11 oraşe ale Basarabiei, negustorii evrei constituiau 81,6% din numărul total de negustori, în unele oraşe având o pondere absolută: Soroca – 99,1%, Hotin – 96,5%, Orhei – 93,0% şi Bălţi – 89,6%. Din cele 18,4% care reve-

[47] ANRM, F. 6, inv. 2, d. 370, f. 93 verso-94.
[48] AISR, F. 571, inv. 5, d. 769, f. 93.
[49] AISR, F. 571, inv. 5, d. 769, f. 93-93 verso.
[50] ANRM, F. 75, inv. 1, d. 259, f. 18-18 verso; F. 134, inv. 3, d. 57, f. 291.

neau negustorilor „creștini”, armenii, grecii și negustorii din guberniile ucrainene și ruse erau într-un număr cu mult mai mare decât băștinașii moldoveni. Doar în orașele-porturi Ismail și Reni rolul de bază în comerț revenea negustorilor greci și armeni, evreii fiind ca agenți ai acestora.

Acest fapt este atestat și în alte izvoare istorice. Într-o „Schiță succintă statistică a Basarabiei de Sud”, datată cu sfârșitul anilor ’70 ai secolului al XIX-lea, se menționa că evreii locuiesc în orașe și târgușoare, unde constituie o parte considerabilă a populației, moldovenii sunt exploatați de ei cu cruzime; numai în Dunărea de Jos evreii se întâlnesc destul de rar, mai ales în orașele Bolgrad, Ismail, Reni etc.[51]

Evreii dețineau poziții importante și în ghildele comerciale, ponderea absolută revenindu-le negustorilor de ghilda a treia. Conform datelor statistice din 1858, din 9 certificate comerciale eliberate negustorilor de ghilda întâi, 6 (66,6%) reveneau negustorilor evrei, din 31 certificate de ghilda a doua – 20 (64,5%) și din 797 certificate de ghida a treia – 595 (74,7%)[52]. Despre preponderența vădită a evreilor în categoria negustorilor de ghilda a treia ne mărturisesc și datele autorităților locale care comunicau că în 1841 în Chișinău evreii dirijează îndeosebi comerțul cu amănuntul[53].

Prin urmare, măsurile întreprinse de administrația rusă prin aplicarea structurii de ghildă denotă că burghezia comercială în Basarabia, căreia i-a revenit un rol important în includerea regiunii în sistemul pieței interne ruse, nu s-a constituit ca o categorie economică, beneficiind de condiții obiective, ci mai mult ca una fiscală și juridică. Aceasta se datorează nu atât proceselor interne de formare – economice și sociale, nu atât nașterii – genezei și evoluției acestei categorii sociale, ci mai mult deciziilor administrației imperiale și regionale. Deciziile adoptate de administrația imperială în politica economică și socială din anii ’30 ai secolului al XIX-lea demonstrează că burghezia comercială basarabeană a fost creată cu susținerea statului, fiind dependentă de el, fără a dispune însă, ca burghezia vest-europeană, de anumite drepturi constituționale. Ea nu a prezentat o entitate coerentă, delimitată etnic și social, conștientă de drepturile și obligațiunile sale. Aceasta a influențat negativ procesul de emancipare de la sfârșitul secolului al XIX-lea, conferindu-i un aspect specific.

Tot în această perioadă este adoptată legislația privind circulația vecselelor *(cambiei)*. Regulamentul din 25 iunie 1832 avea la bază normele dreptului francez și german și prevedea emiterea vecselelor simple și de transfer, care, în lipsa unei instituții bancare, avea să ușureze activitatea notarilor-misiți și a comercianților. Peste doi ani, la 21 iunie 1834, este adoptat regulamentul de concesionare a băuturilor spirtoase din Novorosia și Basarabia, care va îngloba definitiv provincia în sistemul de concesiuni rusesc. La 22 noiembrie 1834, la Chișinău este deschisă prima instituție de creditare – Serviciul de Asistență Publică, care a activat extrem de precaut și anevoios în această sferă financiară, iar ponderea creditelor acordate, raportată la volumul resurselor financiare acumulate de la populație, fiind infimă. Tot prin această prismă urmează a fi privită și lichidarea vechiului sistem de taxe în domeniul afacerilor și înlocuirea lui cu cel rus, adoptarea la 6 aprilie 1837 a Regulamentului cu privire la organizarea industriei sării în Basarabia (Emilciuc 2021, 175-200, 314-315, 334, 699), iar la 9 noiembrie 1839 – trecerea de la sistemul monetar bazat pe rubla asignat la cel bazat pe rubla de argint, când atât mărimea capitalului comercial declarat potrivit ghildelor comerciale, cât și cuantumul taxelor de ghildă au fost transferate în ruble argint, sumele fiind rotunjite (ПСЗРИ 1840, 839-840) etc., care privite în ansamblu au fost o componentă importantă a includerii Basarabiei în sistemul pieței interne ruse.

Includerea Basarabiei în sistemul pieței interne ruse s-a produs forțat, grație măsurilor întreprinse în reorientarea pieței interne basarabene spre piața internă rusă și poate fi argumentat prin următoarele momente.

După anexarea, în 1812, la Imperiul Rus, fiind ruptă de Principatul Moldovei și separată prin cordonul sanitaro-vamal de la Prut și Dunăre (pe unde trecea și hotarul de stat al Rusiei), iar de guberniile ucrainene și ruse – de cordonul sanitaro-vamal de la Nistru, Basarabia se pomenește într-o situație economică dificilă: este lipsită de piețele sale tradiționale și fără alte piețe noi în Rusia. Același lucru îl menționează mai mulți cercetători (Кассо 1913, 208). Pentru a se acomoda noilor condiții, locuitorii Basarabiei aveau nevoie

[51] AMISR, F. 414, inv. 1, d. 297, f. 155.
[52] ANRM, F. 134, inv. 3, d. 156, f. 171 verso-180.
[53] ANRM, F. 2, inv. 1, d. 2591, f. 220.

de o perioadă de timp, în care stările comercial-industriale (meşteşugăreşti) urmau să se acomodeze situaţiei economice create, organizându-şi, treptat, legăturile economice cu alte regiuni ale Imperiului, ceea ce depindea, în mare parte, de legislaţia comercială rusă care a influenţat direct procesul de formare a unei stări sociale negustoreşti/comerciale naţionale şi a unui capital comercial dezvoltat – condiţie de bază în perfectarea relaţiilor cu diferite regiuni ale Rusiei; trebuia formată o anumită structură a preţurilor şi un sistem financiar, capabil să asigure comerţul dintre diferite regiuni, o reţea comercială dezvoltată în cadrul hotarelor întregii Basarabii şi marile centre comerciale, capabile de a atrage producţia marfară; asigurarea unui nivel relativ înalt de cumpărare pentru populaţie, precum şi o legislaţie comercială şi tradiţii negustoreşti constante.

La prima etapă, toate aceste condiţii lipseau. Însă guvernul de la Petersburg adoptă un şir de hotărâri, legi şi decizii cu scopul de reorientare a exportului Basarabiei spre guberniile de peste Nistru, în special, cele limitrofe – ucrainene, lichidând, astfel, tradiţiile locale în comerţ, punând obstacole exportului peste Prut şi impunând provinciei, pe această cale, aderarea la sistemul comercial intern rus. Deja în a doua perioadă se creează condiţii mult mai favorabile de includere a provinciei în sistemul pieţei interne ruse.

Luând în consideraţie situaţia reală ce s-a creat în Basarabia în rezultatul dezastrului economic, cauzat regiunii de războiul ruso-turc din 1806-1812 (Tomuleţ 1992, 169-171), guvernul rus şi autorităţile locale adoptă, în scopul înviorării comerţului, un şir de hotărâri, ce urmau să atragă în teritoriul Basarabiei negustori bogaţi străini şi, îndeosebi, pe cei din guberniile ucrainene şi ruse, care, beneficiind de un şir de privilegii, urmau să contribuie, în mod direct, la încadrarea provinciei în sistemul pieţei interne ruse. În scurt timp, aceste măsuri au dat rezultate. Către 1831, suma mărfurilor prezentate la iarmarocul Sf. Dumitru din Chişinău de cei 44 de negustori din guberniile ucrainene şi ruse şi 21 de negustori străini întrecea suma de 219 mii ruble, dintre care 167,5 mii (76,5%) reveneau „mărfurilor ruse" şi doar 51,6 mii (23,5%) – celor străine (Гросул, Будак 1964, 319).

Deşi se mai păstra cordonul sanitaro-vamal la Nistru, la 29 aprilie 1818, odată cu adoptarea Regulamentului organizării administrative a regiunii Basarabia, pe teritoriul provinciei este aplicată legislaţia comercială rusă privind comerţul interior şi exterior (ПСЗРИ 1830a, 232). Stările sociale privilegiate capătă mari avantaje. Dvorenimea şi negustorimea locală este egalată în drepturi cu cea din Rusia. Ele beneficiau de un şir de privilegii. Nobilii din Basarabia, conform vechilor privilegii moldoveneşti, aveau drepturi nelimitate de a se ocupa cu comerţul interior şi exterior, nu erau impuşi obligaţiilor de ghildă şi celor orăşeneşti[54]. Ceva mai târziu, dreptul de a se ocupa cu comerţul exterior îl capătă şi alte stări sociale. În iulie 1820, Guvernul Regional aprobă propunerea rezidentului plenipotenţiar al Basarabiei A.N. Bahmetev de a permite tuturor negustorilor locali să se ocupe cu comerţul exterior, „[...] fără niciun fel de privilegii unii faţă de alţii"[55], confirmând, de facto, dreptul moldovenesc tradiţional liber în comerţul interior şi exterior. Şi, dacă ţinem cont de existenţa cordonului sanitaro-vamal de la Nistru şi predominarea negustorilor străini în comerţul Basarabiei, nu putem să nu constatăm însemnătatea pentru Rusia a acestor legi. Acestea aveau menirea de a-i reorienta, inclusiv pe negustorii locali – moldoveni, spre piaţa internă rusă.

Adoptând *Regulamentul cu privire la comerţul Basarabiei* din 17 februarie 1825, guvernul ţarist este preocupat de protejarea industriei ruse de concurenţa centrelor industriale străine pe calea înlăturării mărfurilor acestor ţări de pe pieţele Basarabiei, prin limitarea tranzitului de mărfuri în guberniile interne ruse şi îndestularea pieţei basarabene cu mărfuri ruseşti, prin întărirea poziţiilor negustorilor din guberniile ucrainene şi ruse, inclusiv a cercurilor comercial-industriale din Basarabia.

Reieşind din tradiţiile seculare, conform cărora ocupaţia de bază a moldovenilor o constituia agricultura şi creşterea animalelor, iar poziţiile negustorilor moldoveni erau destul de slabe în comerţul Basarabiei (Cantemir 1992, 120; Куницкий 1813, 30), negustorii din guberniile ucrainene şi ruse se acomodează destul de uşor pe piaţa internă basarabeană. Statornicirea negustorilor din guberniile ucrainene şi ruse, precum şi a celor de peste hotare pe piaţa basarabeană, se datora nu numai privilegiilor acordate de administraţia imperială,

[54] ASRO, F. 1, inv. 214, d. 22, anul 1831, f. 2 verso, 3 verso, 4 verso.

[55] ASRO, F. 1, inv. 4, d. 252, f. 2-2 verso.

dar și, în bună parte, particularităţilor locale, conform cărora până în anul 1830 negustorii locali nu erau divizaţi în ghilde și, după cum menţionau autorităţile locale la 1830, „[...] întreaga activitate comercială era în aceeaşi măsură egală pentru toţi şi fiecare, populaţia fiind divizată după principiul naţional în: velicorusă, moldovenească, bulgărească, grecească, armenească, evreiască”[56].

Slabi din punct de vedere economic, negustorii basarabeni, îndeosebi cei moldoveni, legaţi de pieţele tradiţionale moldoveneşti, n-au fost în stare să ţină piept concurenţei negustorilor de ghildă din guberniile ruse, care s-au statornicit în Basarabia şi au beneficiat, în marea lor majoritate, de privilegiile comerciale acordate regiunii. Consolidându-se pe teritoriul Basarabiei, ei au jucat un rol major în includerea provinciei în sistemul pieţei interne ruse.

În plus, anexarea Basarabiei la Rusia a avut loc în perioada când „[...] formarea pieţei din întreaga Rusie evolua în ritmurile cele mai mari” (Ковальченко, Милов 1974, 7). Aceasta a grăbit procesul includerii Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse.

Caracterul forţat al includerii Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse rezultă, în cele din urmă, din caracterul forţat, militar al anexării ei la Rusia în 1812.

Încorporarea Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse a fost generată şi de alţi factori. La începutul anilor ’60 sunt adoptate un şir de reforme, care au pus începutul epocii reformelor liberale, sau epocii marilor reforme, ce au deschis calea modernizării Rusiei şi au grăbit procesul de includere a Basarabiei în sistemul economic rusesc. La 7 iunie 1860 este anulată interdicţia la practicarea comerţului de către negustorii străini în comerţul interior şi exterior şi egalarea acestora cu negustorii ruşi. Peste puţin timp, la 4 iulie 1861, este aprobat *Regulamentul privitor la instituţiile staţionare de consum*, precum hotelurile, hanurile, tractirele, restaurantele, cafenelele etc. şi tot atunci este adoptată decizia de lichidare a sistemului de concesiune a vânzării băuturilor spirtoase, care a intrat în vigoare începând cu 1 ianuarie 1863, în conformitate cu Regulamentul privitor la instituirea unui acciz unic de stat la producerea băuturilor spirtoase. Concomitent, la 1 ianuarie 1863, este adoptat un nou Regulament privind sistemul de accize pe activităţi comerciale, prin care era lichidată ghilda a treia în ierarhia burgheziei comerciale şi cea a ţăranilor comercianţi (Emilciuc 2021, 23-24). Ulterior, prin Regulamentul din 9 februarie 1865, este păstrată această divizare a comercianţilor în două ghilde comerciale: prima ghildă – pentru comerţul cu ridicata, iar a doua – pentru comerţul cu amănuntul, burgheziei comerciale fiindu-i acordate privilegii personale. Ambele regulamente confirmau că certificatele comerciale erau determinate nu de mărimea capitalului comercial, ca în cazul Regulamentului ghildelor din 1824, ci de tipul propriu-zis al comerţului: angro, cu amănuntul sau mărunt (Tomuleţ 2015, 268-269). Aceste măsuri au pus începutul unei noi perioade în evoluţia formelor permanente ale comerţului şi a capitalului comercial în întreg Imperiul, care au grăbit procesul de formare a pieţei unice interne ruse.

Un alt factor important care a grăbit procesul de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse a fost reformarea sistemului bancar, care urma să creeze condiţii favorabile pentru iniţiativa privată în formarea băncilor pe acţiuni şi a societăţilor de creditare reciprocă, un prim pas, în acest sens, fiind reorganizarea şi începutul activităţii, în 1861, a Băncii Comerciale de Stat. La solicitarea guvernatorului Băncii de Stat, în mai multe oraşe ale Imperiului sunt deschise filiale ale acestei Bănci. La mijlocul anului 1864 o asemenea filială este deschisă şi la Chişinău, aceasta fiind prima instituţie bancară în provincie (Морозан 2014, 214).

Concluzii

Cele relatate ne permit să concluzionăm că includerea Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse nu s-a produs imediat după anexarea noului teritoriu la Imperiul Rus, procesul a fost de durată, a necesitat timp şi anumite măsuri concrete, în vederea soluţionării acestei probleme.

Administraţia imperială a separat, iniţial, Basarabia, pentru o anumită perioadă, de guberniile interne ruse prin cordonul sanitaro-vamal de la Nistru. Procesul includerii provinciei în sistemul economic şi politic al Imperiului Rus a cunoscut câteva etape, al căror hotar poate fi datat cu anul 1830, când, în urma suprimării cordonului vamal de la Nistru, a aplicării structurii de ghildă, a instituirii Administraţiei Speciale a oraşului Ismail şi lichidării particularităţilor locale în sistemul administrativ, Basarabia este

[56] ANRM, F. 75, inv. 1, d. 426, f. 41-42.

inclusă definitiv în sistemul pieţei interne ruse, proces care a fost însă de durată, continuând nu doar în prima, dar şi în a doua jumătate a secolului al XIX-lea. În prima perioadă, procesul a fost afectat şi de faptul că în comerţul interior al Basarabiei predominau forme şi mecanisme vechi de desfacere a mărfurilor, care nu erau specifice unei economii şi pieţe moderne-capitaliste, precum sistemul de concesiuni în vânzarea anumitor mărfuri, restricţiile în comerţ legate de politica protecţionist-prohibitivă, promovată de administraţia imperială, şi, în special, privilegiile de care au beneficiat unii şi de care au fost lipsiţi alţii, în special elementul autohton, dacă ne referim la comerţ, care s-a orientat mai greu spre cerinţele pieţei şi care nu dispunea de acele capitaluri şi deprinderi comerciale ca negustorii alogeni, în special, armeni, greci şi evrei. În schimb, în comerţul exterior sunt utilizate mecanisme şi forme noi de desfacere a mărfurilor, precum bursele şi magaziile angro, companiile comerciale legate, în fond, de activitatea negustorilor exportatori de cereale, vite şi exportatori şi importatori de lemn, cu precădere, din anii '40 ai secolului al XIX-lea, care au avut o anumită influenţă şi asupra procesului de includere a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse. Acestea din urmă fiind molipsitoare, i-au impus pe unii întreprinzători, proprietari funciari, orăşeni şi ţărani să se orienteze spre cerinţele pieţei, deşi predominarea încă în provincie a formei de iarmaroc în comerţul interior, ce purta un caracter sezonier, nu favoriza stabilirea unor relaţii contractuale permanente între producători şi negustori, frâna pătrunderea practicilor comerciale moderne europene în sfera comerţului interior şi nici nu încuraja orientarea stabilă spre piaţă a producătorilor, procesul fiind unul greu, de durată şi contradictoriu. Cercetările de ultimă oră atestă faptul că comerţul interior şi exterior al Basarabiei nu constituiau în provincie un tot întreg, procesele din această ramură economică fiind puternic influenţate de cele distincte din punct de vedere al stadiului dezvoltării relaţiilor capitaliste din Europa Occidentală, pe de o parte, şi din guberniile interne ruse, pe de altă parte. Respectiv, Basarabia, prin unificarea vamală cu guberniile interne ruse, începând cu 1831, a fost inclusă în sistemul economiei-univers ruse, iar în comerţul exterior, prin porturile Ismail, Reni, Chilia şi portul-franc Odesa – în sistemul economiei univers-occidentale. Aceste procese nu erau divergente, din simplul considerent că şi Imperiul Rus se afla într-un proces de înglobare activă în sistemul economic european, deşi modelele europene nu au fost implementate direct, dar au fost adaptate la specificul dezvoltării Rusiei (Emilciuc 2021, 717-718), formarea modelului capitalismului rus fiind influenţat de formele tardive ale relaţiilor feudale, care au contribuit nu doar la statornicirea relaţiilor capitaliste în perioada de până la reforma agrară (1861), dar au pus bazele instituţionale ale sistemului economic al Rusiei contemporane (Бархатов, Плетнев, Арбачаускас 2017, 9).

În plus, urmează să ţinem cont de specificul constituirii pieţei interne ruse, care a avut specificul său, fiind unul de durată şi contradictoriu, ce s-a format mai târziu ca cea din Europa Occidentală, piaţa fiind, de regulă, una agrară sau agrar-industrială, industria era slab dezvoltată şi nu putea concura cu cea europeană, din care cauză Basarabia era privită de cercurile comercial-industriale ruse ca piaţă sigură şi avantajoasă pentru desfacerea mărfurilor manufacturiere şi de fabrică ruseşti, iar cele agricole basarabene întâlneau o concurenţă dură pe piaţa internă rusă din partea celor autohtone ucrainene şi ruseşti. Respectiv, producătorii şi exportatorii de cereale s-au orientat spre pieţele europene, în care relaţiile marfă – bani aveau deja un caracter stabil, dictat nu de creşterea numerică a populaţiei şi progresia liniară simplă a consumului, cum constată unii cercetători, dar de schimbările structurale în sfera de ocupaţie a populaţiei (Emilciuc 2021, 718), urbanizare, industrializare etc., având ca puncte de destinaţie porturile dunărene Ismail, Reni, Chilia şi portul-franc Odesa, iar cei care comercializau vite cornute, ovine şi cai s-au orientat mai mult spre Imperiul Austriac. Pe piaţa internă rusă negustorii basarabeni comercializau doar acele produse şi mărfuri care erau deficitare în aceste gubernii: fructele proaspete şi uscate, vinurile şi strugurii, lemnul şi articolele din lemn, unele materiale de construcţie, sarea şi peştele etc.

Includerea Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse a coincis cu procesul de constituire a burgheziei comerciale, alcătuită, în mare parte, din elemente alogene – evrei, greci, armeni, bulgari, ruşi, ucraineni etc., susţinute şi protejate de administraţia imperială, cota românilor basarabeni fiind destul de mică, iar puterea de influenţă – destul de slabă. Anume acestei stări sociale i-a revenit un rol important în procesul de încadrare a Basarabiei în sistemul pieţei interne ruse.

Bibliografie

Agachi 2012: A. Agachi, Consemnări cu privire la autonomia limitată şi provizorie a Basarabiei între anii 1812 şi 1828. In: Anuarul Institutului de Istorie, Stat şi Drept. Materialele sesiunii ştiinţifice anuale, 16 decembrie 2011 (Chişinău 2012), 136-138.

Cantemir 1992: D. Cantemir, Descrierea Moldovei (Chişinău 1992).

Emilciuc 2021: A. Emilciuc, Basarabia în procesul de integrare a Imperiului Rus în sistemul comerţului european (1812 - anii '60 ai sec. al XIX-lea) (Chişinău 2021).

Lasch 2012: K. Lasch, Basarabia în secolul al XIX-lea – un bilanţ al evoluţiilor administrative, demografice, economice şi culturale. In: Studii de istorie, LXXIX (Bucureşti 2012), 15-17.

Macovei 1971: A. Macovei, Unificarea vamală între Moldova şi Ţara Românească. In: Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol", tom. VIII (Iaşi 1971), 201-244.

Modernizare 2016: Modernizare socială şi instituţională în Principatele Române, 1831-1859 (coordonatori V. Achim, V. Achim) (Bucureşti 2016).

Murgescu 2010: B. Murgescu, România şi Europa. Acumularea decalajelor economice (1500-2010) (Iaşi 2010).

Tomuleţ 1992: V. Tomuleţ, Unele probleme de controversă privind dezvoltarea social-economică a Basarabiei (anii 1812-1868) în istoriografia sovietică moldovenească. In: Probleme actuale ale istoriei naţionale şi universale. Culegere de studii şi materiale (Chişinău 1992), 166-198.

Tomuleţ 1998: V. Tomuleţ, Controverse privind suprimarea cordonului vamal de la Nistru (anii 1812-1830). In: Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei. Anuar VI-VII (Chişinău 1998), 215-218.

Tomuleţ 1999: V. Tomuleţ, Politica colonial-comercială a ţarismului în Basarabia în anii '20 ai sec. al XIX-lea (în baza „Regulamentului cu privire la comerţul cu Basarabia" din 17 februarie 1825). In: Analele Ştiinţifice ale Universităţii de Stat din Moldova. Seria „Ştiinţe socio-umane" (Chişinău 1999), 256-262.

Tomuleţ 2010: V. Tomuleţ, Contribuţia negustorilor basarabeni la instituirea Judecătoriei Comerciale din Basarabia. In: Analele Ştiinţifice ale Universităţii de Stat din Moldova. Seria „Ştiinţe socioumane", vol. II (Chişinău 2001), 278-298.

Tomuleţ 2012: V. Tomuleţ, Înlăturarea de pe piaţa internă din Basarabia a monedelor turceşti şi austriece şi înlocuirea lor cu asignatul rusesc. In: Conspecte numismatice (II) (Chişinău 2012), 37-43.

Tomuleţ 2013: V. Tomuleţ, Etapele şi specificul colonizării regiunilor de sud ale Basarabiei şi Ucrainei cu colonişti transdanubieni în secolul al XIX-lea. In: България метрополя и диаспора: Сборник по случай 65-й годишнината на д.и.н. Николай Червенков (Кишинев 2013), 118-130.

Tomuleţ 2015: V. Tomuleţ, Politica comercial-vamală a ţarismului în Basarabia şi influenţa ei asupra constituirii burgheziei comerciale (1812-1868), ediţia a II-a, revăzută şi adăugită (Iaşi 2015).

Tomuleţ 2019a: V. Tomuleţ, Protestele şi revendicările populaţiei din Basarabia (anii 1812-1828), ediţia a II-a, revăzută şi adăugită (Bucureşti-Brăila 2019).

Tomuleţ 2019b: V. Tomuleţ, Rusia între medieval şi modern. Problema genezei capitalismului (mijlocul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XIX-lea) (I). Studia Universitatis Moldaviae 10 (130), 2019, 149-162.

Tomuleţ 2020: V. Tomuleţ, Rusia între medieval şi modern. Problema genezei capitalismului (mijlocul secolului al XVII-lea - începutul secolului al XIX-lea) (II). Studia Universitatis Moldaviae 4 (134), 2020, 116-130.

Бархатов, Плетнев, Арбачаускас 2017: В.И. Бархатов, Д.А. Плетнев, В.О. Арбачаускас, Природа и эволюция российского капитализма. В: Вестник Челябинского государственного университета, №2 (398). Экономические науки. Вып. 56 (Челябинск 2017), 56-77.

Государственная 1831: Государственная внешняя торговля 1830 года в разных ее видах (Санкт-Петербург 1831).

Гросул, Будак 1964: Я.С. Гросул, И.Г. Будак, Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861) (Кишинев 1964).

Дараган 1848: М. Дараган, Военно-статистическое обозрение Российской империи. По рекогносцировкам и материалам, собранным на месте, составлял Ген. штаба подполк. Дараган. Том XI, часть 3, Бессарабская область (Санкт-Петербург 1849).

Дружинина 1981: Е.И. Дружинина, Южная Украина в период кризиса феодализма 1825-1860 гг. (Москва 1981).

Жуков 1962: В.И. Жуков, Торговые правила в Бессарабии и влияние их на развитие внутренней торговли в первой половине XIX века. В: Ученые записки Кишиневского ун-та, т. 48 (Кишинев 1962), 79-92.

Историческое 1987: Историческое значение присоединения Бессарабии и левобережного Поднестровья к России (Кишинев 1987).

Кассо 1913: Л.А. Кассо, Россия на Дунае и образование Бессарабской области (Москва 1913).

Киняпина 1968: Н.С. Киняпина, Политика русского самодержавия в области промышленности (20-50-ые гг. XIX в) (Москва 1968).

Ковальченко, Милов 1974: И.Д. Ковальченко, Л.В. Милов, Всероссийский аграрный рынок XVIII - начало XIX века. Опыт количественного анализа (Москва 1974).

Куницкий 1813: П. Куницкий, Краткое статистическое описание Заднестровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманской в 1812 г. (Санкт-Петербург 1813).

Липранди 1827: И.П. Липранди, Краткое извлечение из составляемого исторического описания Бессарабской области (Кишинев 1827).

Морозан 2014: В.В. Морозан, Деловая жизнь на Юге России в XIX - начале XX века (Санкт-Петербург 2014).

Небольсин 1835: Г.П. Небольсин, Статистические записки о внешней торговле России, ч. II (Санкт-Петербург 1835).

О мануфактурной 1832: О мануфактурной и торговой промышленности в Молдавии, Валахии и Бессарабской области. В: Журнал Мануфактур и Торговли, №1 (Санкт-Петербург 1832), 110-119.

ПСЗРИ 1830a: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), том XVI, 1841, т. XXXV, 1818, № 27357 (Санкт-Петербург 1830), 222-281.

ПСЗРИ 1830b: Полное собрание законов Российской империи (собрание I), т. XXXIX, 1824, №29739 (Санкт-Петербург 1830), 22-26.

ПСЗРИ 1840: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), т. XIV, отд. первое, 1839, №12867 (Санкт-Петербург 1840), 839-840.

ПСЗРИ 1847: Полное собрание законов Российской империи (собрание II), т. XXI. 1846, №19693 (Санкт-Петербург 1847), 216.

Скалецкая 1986: О.Ю. Скалецкая, Русско-украинско-молдавские экономические связи в 70-х годах XVIII - начале XIX вв: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук (Кишинёв 1986).

Страхова 1990: Н.П. Страхова, Тариф 1819 г. во внешнеполитических планах России. В: Вестник Московского ун-та. Сер. 8, история, №3 (Москва 1990), 57-73.

Bessarabia in the Russian internal market system (1812 - early 1870s)

Keywords: internal market, national market, the commercial bourgeoisie, customs and trade policy, customs and sanitary cordon.

Abstract: In this article, based on archival sources and published works, the author analyzes the stages of the inclusion of Bessarabia into the system of Russian domestic market, and based on features of customs and trade policy promoted by Russian imperial administration in the newly annexed province, determines the specific of this process.

Making a brief feature of the period, the author conventionally determines in Russian imperial policy in Bessarabia two periods that correspond, in fact, to the stages of adaptation and inclusion of the region into the Russian domestic market: the first covers 1812-1830, the second – 1831-1868. *The first period* begins with the annexation of territory between the Prut and the Dniester to the Russian Empire under the Treaty of Bucharest of 16 (28) May 1812 and ends with the liquidation of the Bessarabian autonomy in 1828, the abolition of the Dniester customs cordon and customs unification of the province with Russian gubernias in accordance with the Regulations of 26 September 1830. In turn, the period 1812-1830 is divided conventionally into two stages. The first stage covers 1812-1825, the second covers 1825-1830, when the Regulations on trade with Bessarabia of 17 February 1825 were adopted. *The second period* covers 1831-1868 and begins with the abolition of local features in administrative structure, after the liquidation of the autonomy of Bessarabia in 1828, the abolition of the Dniester customs cordon and the introduction of the guild reform in Bessarabia in accordance with the regulation of 26 September 1830, and ends with the introduction of the agrarian reform of 1868.

The highlighting and characterization of these periods makes it possible to determine the typology and to find out, based on the example of Bessarabia, the main stages in the inclusion of different regions and peoples into the Russian Empire.

Бессарабия в составе общероссийского рынка (1812 - начало 70-х годов XIX в.)

Ключевые слова: внутренний рынок, национальный рынок, торговая буржуазия, торгово-таможенная политика, таможенно-карантинная линия.

Резюме: В данной статье, на основе неопубликованных и опубликованных архивных источников, автор анализирует основные этапы включения Бессарабии в систему общероссийского рынка и на основе анали-

за торгово-таможенной политики, проводившейся российской администрацией во вновь аннексированной области, определяет специфику этого процесса.

Давая краткую характеристику периода, автор условно выделяет в имперской политике, проводимой царизмом в Бессарабии, два периода, которые в основном соответствуют этапам адаптации и включения края в общероссийский рынок: первый включает в себя 1812-1830 гг., второй – 1831-1868 гг. *Первый период* начинается с момента присоединения Прутско-Днестровского междуречья к Российской империи по Бухарестскому договору от 16(28) мая 1812 г. и заканчивается ликвидацией Бессарабской автономии в 1828 г., упразднением Днестровской таможенной линии и образованием таможенного союза согласно постановлению от 26 сентября 1830 г. В свою очередь, период 1812-1830 гг. можно условно разделить на два этапа. Первый этап охватывает 1812-1825 гг., второй – 1825-1830 гг., когда были приняты *Правила для торговли с Бессарабией* от 17 февраля 1825 г. *Второй период* охватывает 1831-1868 гг. и начинается с ликвидации местных особенностей в административном устройстве, после упразднения в 1828 г. автономии Бессарабии, Днестровской таможенной линии и введения в Бессарабии гильдейской реформы согласно постановлению от 26 сентября 1830 г., а заканчивается с введением аграрной реформы 1868 г.

Выделение и характеристика этих периодов позволит определить типологию и выявить на примере Бессарабии основные этапы включения разных регионов и народов в состав Российской империи.

10.05.2022

Dr. hab. Valentin Tomuleț, Universitatea de Stat din Moldova, str. A. Mateevici 60, MD-2009, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-4696-2064, e-mail: tomuletvalentin@yahoo.ro

И.В. БОТЬЯНОВ И ЕГО «СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ БЕССАРАБИИ» 1828-1840 ГОДОВ

Игорь Сапожников, Игорь Цеунов

К 220-летию со дня рождения дипломата и ученого Ивана Васильевича Ботьянова (1802-1868 гг.)

Ключевые слова: И.В. Ботьянов, востоковед, дипломат, переводчик, исследователь Молдовы, Валахии и Болгарии, труд «Статистическое описание Бессарабии», роль ученого в исследованиях истории, этнографии и экономики региона.

Введение

Эта статья посвящена неординарному человеку, родившемуся в самом начале XIX века в Молдавском княжестве и умершему в Николаеве (Украина). В течение своего земного пути он имел отношение к прошлому еще как минимум трех современных государств: Российской Федерации, Болгарии и Румынии. Несмотря на его довольно широкую известность при жизни, опубликованные описания биографии ограничиваются по сути одной статьей, написанной о нем как о востоковеде и переводчике сотрудницей Института восточных рукописей РАН А.М. Куликовой и опубликованной дважды (Куликова 1991; Куликова 2001)[1]. Поэтому накануне 220-летнего юбилея И.В. Ботьянова авторы решили отчасти заполнить данный пробел, опубликовав на его родине обновленную биографию и один из трудов.

Биографический очерк

Иван (Янкул) Ботьянов родился в 1802 г. в семье стольника Молдавского княжества Василе Ботянулы (Botean). Предположительно местом его рождения был город Яссы, но может быть и так называемая «вотчина Яблона» вблизи с. Яблоана (Iabloana; ныне район Глодень, Республика Молдова). Об этом могут косвенно говорить данные переписи Лугового округа Молдовы 1817 г., по которым частное имение близ одноименного хутора[2] «принадлежало г-ну каминару [княжескому секретарю] Иоанну Карпу и столничессе [вдове стольника] Ботянке из Молдавии» (Халиппа 1907, 98). Румынские ученые полагают, что молдавской боярский род Ботян был трансильванского происхождения, а позже разделился на три основные ветви – валашскую, молдавскую и российскую (Leşcu 2009, 134-135).

После смерти отца и начала очередной российско-турецкой войны в декабре 1806 года, Иван вместе с братом Николаем были вывезены в Российскую империю, а 25 декабря 1809 г., по прошению дяди, сердария Валдалаха, Александр I распорядился принять их в одну из гимназий Санкт-Петербурга «на казенный счет». Позже Иван поступил в Санкт-Петербургский университет, откуда в 1824 г. вышел так называемым «действительным студентом», что давало право получить чин губернского секретаря (12-го класса). В университете Иван приступил к изучению восточных языков (арабского и персидского), которое продолжил в Учебном отделении восточных языков при Азиатском департаменте министерства иностранных дел. По окончании этого учреждения с отличием, он был «пожалован в переводчики Государственной коллегии иностранных дел» императорским именным указом от 17 мая 1826 г.

В конце апреля 1827 г. И.В. Ботьянов выехал в Яссы, возможно, побывал в Яблоне, а затем через Галац направился в Константинополь, точнее – в Буюкдере, где находилась летняя резиденция Российской дипломатической

[1] На ее базе создана статья «Ботьянов, Иван Васильевич» для «Википедии».

[2] По некоторым данным, в 1803 г. в этой местности, вблизи Гузуманешт, переселенцы с левого берега Днестра основали хутор, который вместе с х. Кирпица составил с. Яблоана, заселенное преимущественно украинцами (Подгородный 2018).

миссии. Там он усовершенствовал знания турецкого языка, а в феврале следующего года был переведен в Николаев, где с 5 апреля 1828 г. приступил к выполнению обязанностей переводчика при канцелярии Черноморского департамента. Там он должен был переводить турецкие, персидские, французские, греческие и даже латинские документы, имея оклад 2000 руб. в год.

Наиболее подробно первый биограф И.В. Ботьянова описала его службу на флоте во время российско-турецкой войны 1828-1829 гг., где, находясь в подчинении главнокомандующего Черноморским флотом и портами вице-адмирала А.С. Грейга, он участвовал во взятии Анапы, Варны и других крепостей Болгарии, в переговорах, допросах пленных и т.д. После войны его дважды отправляли в заграничные миссии: в 1830-1831 гг. он находился в Болгарии при генерал-адъютанте А.И. Красовском в качестве «драгомана и производителя переписки с великим визирем»; а в апреле-июле 1833 г. он был прикомандирован к вице-адмиралу М.П. Лазареву, возглавившему эскадру кораблей, которая совместно с сухопутной армией была послана к берегам Босфора якобы для устранения угрозы стабильности власти Порты. Во время этой миссии И.В. Ботьянов приобрел и перевел значительное число восточных рукописей[3].

В свое время А.М. Куликова заметила: «В последующие десятилетия блестящая карьера И.В. Ботьянова сменилась полным забвением со стороны высшего начальства Министерства иностранных дел. Прожив еще около 40 лет, он так и остался на должности переводчика при канцелярии главного начальника Черноморского флота и портов в Николаеве». И действительно, с 1828 по 1868 гг. его жизнь была связана с Николаевым, в отставку он вышел в 1859 г., а с апреля 1834 года, по предложению попечителя Одесского учебного округа, он был почетным смотрителем Николаевского уездного училища. В 1835 г. в послужном списке были отмечены его «отличные успехи по училищу»: вероятно, он принимал участие в учебном процессе – если не в качестве преподавателя, то как составитель планов и программ. «Занимаясь практической работой, И.В. Ботьянов в течение всей жизни не порывал связи с наукой и посвящал досужие часы ученым занятиям» (Куликова 2001).

Тем не менее в целом жизненный путь И.В. Ботьянова нельзя в полном смысле слова назвать неудачным, особенно для того времени, о чем свидетельствует запись в «Родословной книге» Бессарабского дворянского депутатского собрания 1839 г. На то время он был признан (свидетельством молдавского митрополита и бояр 30.12.1821 г.) наследником «древнего рода молдавских дворян», хотя герба не имел. У него было двое сыновей – Леон (Лев, 1833 г.р.) и Михаил (1835 г.р.)[4]; чин надворного (позже – статского) советника и звание камер-юнкера (с 1861 г. камергера). Он был кавалером орденов Св. Владимира 4-й и Св. Анны 2-й степеней (согласно грамотам Капитула от 20.10.1828 №1740 и 15.12.1831 №4329), а также «владел в Ясском уезде вотчиной Яблоной, с которой годового дохода получал 100 червонцев» – более 1000 руб. ассигнациями в дополнение к окладу, а позже и пенсии (Bacalov 2016, 161).

Научное наследие

Что касается научных достижений, то с 31 мая 1840 г. И.В. Ботьянов состоял сотрудником или корреспондентом Одесского общества истории и древностей (Княжевич 1844, 569), с которым, однако, активно сотрудничал только в начале 1840-х годов (см. ниже). Более 20 лет назад А.М. Куликова поставила перед собой задачу составить список его трудов, и ей в архивах и научной литературе удалось отыскать сведения о 8 опубликованных и двух рукописных трудах. Из них пять статей в журналах и одна книга представляют переводы, обзоры и анализ произведений восточной поэзии, а две работы посвящены Черноморскому флоту. Неопубликованные работы представлены «Дипломатической хрестоматией» и «Статистическими описаниями» (Куликова 2002, 80-82).

[3] Часть из них он передал в Одесское общество истории и древностей и в Азиатский музей в Санкт-Петербурге, о чем была сделана такая запись: «Батьянов, инспектор учебных заведений г. Николаева в 1848 г. – 3 рукописи через Министерство народного просвещения» (Акимушкин 1987, 23; Алфавитный 2005).

[4] Первый умер от ран во время осады Севастополя 05.12.1854, второй стал генералом от инфантерии и умер в 1916 г. (М.С. 1857; и др.)

Сегодня мы можем дополнить и уточнить этот список. Первой назовем статью «Свадебные обряды в Бессарабии» (Батьянов 1844), давно известную этнографам и краеведам. Она представляет собой отрывок из труда «Статистическое описание Бессарабии», который будет охарактеризован ниже.

Статью «Некоторые подробности о городе Николаеве» И.В. Ботьянов представил в редакцию журнала «Вестник Русского географического общества» еще в 1850 или 1851 году (Отчет 1851, 116), но в 1853 г. опубликован был только ее реферат, написанный И.Д. Палажченко. В нем приведены такие сведения: «*Географическое положение*; *история*: изложены сведения о времени основания и образе происхождения города в 1787 г.; *заселение города*: указаны некоторые распоряжения правительства, вследствие которых увеличилось население г. Николаева; так, например, перевод в него Главного правления Черноморского флота в 1795 г., Черноморского Адмиралтейского училища, Херсонского Адмиралтейства, основание училища юнг и т.п.; *описание герба*; *климат* определен только тем, что хотя Николаев и лежит на открытом месте, доступном влиянию сильных ветров, но влияние это не вредно и воздух вообще чист и здоров; *реки*: означена ширина и глубина Ингула и Буга. О течении их и свойстве воды автор говорит кратко, о судоходстве же несколько подробнее; *местность*: указано положение города относительно уровня рек. Здесь же говорится и о расположении улиц, о будках, о полицейском разделении города на части и некоторых других предметах; *сады*: упомянуто о некоторых садах как приятных местах прогулки. *Далее автор говорит*: о количестве приписанной к городу земли – сенокосной, пашенной и выгонной; о количестве церквей и храмах (по вероисповеданиям), частных домов, лавок, заводов, кузниц, мельниц, и здесь же упомянуто о числе жителей вообще; *Примечательные здания*: Адмиралтейство – назначение и принадлежность. Сведения: о числе служителей при Адмиралтействе и о приписанных к нему казенных селениях, с показанием в них числа душ, о количестве выстроенных в Адмиралтействе судов. *Далее*, исчислив прочие городские здания, автор упоминает об обсерватории и учебных заведениях, объясняя их назначение и число учащихся. Более подробные сведения сообщены автором о состоянии Гидрографического Черноморского депо» (Батьянов 1853).

О существовании еще одной неопубликованной работы И.В. Ботьянова узнаем из следующей информации. На заседании Императорской Академии наук 2 августа 1839 г. министр Народного просвещения граф С.С. Уваров представил письмо Главного командира Черноморского Флота и портов, адмирала и генерал-адъютанта М.П. Лазарева с приложением «части Русско-Греческо-Латинского и Турецко-Персидскаго словаря, составленного надворным советником Ботьяновым». Министр ожидал от Академии наук «мнения как об ученом достоинстве сего труда, так и о пользе, какую могло бы принести издание его в свет» (Выписка 1839, 19).

Рассмотрим упомянутые так называемые «Статистические описания (замечания)» по Болгарии, Молдавии, Валахии. А.М. Куликова в библиографии объединила их в один пункт, датировала 1840-ми гг. и описала как обзоры, которые «были составлены на основании анализа материалов, собранных И.В. Ботьяновым в период его командировок в названные районы, и остались в рукописях». При этом исследовательница сослалась на два дела фонда 36 в Рукописном отделении Научного архива Института истории материальной культуры Российской академии наук (в Санкт-Петербурге) и на несколько страниц одного дела Архива внешней политики Российской империи (в Москве). Судя по ссылкам (Куликова 2002, 81, 83), только в первом случае речь может идти о рукописях, и тогда у нас есть возможность предположить, что замечания о Болгарии и Валахии сгруппированы в одном сочинении. Проверка на месте показала, что фонд 36 академика Н.Я. Марра в названном архиве отсутствует, так как был в полном объеме передан в Санкт-Петербургский филиал Архива Российской академии наук еще в 1950 г. Кроме того, сомнения вызывает датировка этих трудов 1840-ми годами, так как в биографии И.В. Ботьянова отсутствуют данные о его командировках в Болгарию и Валахию в это время, а Молдавию он мог посетить просто поехав в свое родовое поместье (см. ниже).

Заканчивая обзор материалов, характеризующих широту интересов И.В. Ботьянова, скажем

о еще одном примечательном факте. В одной из статей, посвященных истории морских сигналов, упоминается уникальный рукописный сборник таковых 1788-1790 гг., который находился в собрании И.В. Ботьянова и был подарен им М.П. Лазареву в период с 1832 по 1851 гг. (Соколов 1856, 333-334).

«Статистическое описание Бессарабии»
Данный документ на сегодня является единственной известной рукописью И.В. Ботьянова, хранящейся за пределами РФ. Она также давно известна ученым разных специальностей, но до сих пор оставалась неопубликованной. Первое описание документа содержится в статье библиотекаря Императорского Одесского общества истории и древностей А.В. Рыстенко: «III.13.146. «Статистическое описание Беесарабии» И. Батьянова, in F°, новейшего письма, на 55 лл. На внутренней стороне оберточного листа запись рукою Батьянова: «Статистическое описание Бессарабии, сделанное И. Батьяновым еще в 1828, 29, 30, 31 годах. Я не напечатал таковое, боясь недостатков и не имея средств. Да сверх того, много было служебных занятий»[5]. Часть материала (всего 32 главы), именно: глава 26 – брачные обычаи – напечатана в I т. записок, с. 633, п. 3 «Свадебные обряды в Бессарабии» – рук. лл. 46об.-50» (Рыстенко 1910, 95).

Однако, на самом деле описание не датируется так, как написал И.В. Ботьянов, так как в его тексте есть статитические данные 1836 (разд. 11), 1839 (разд. 23 и 26а) и даже 1840 г. (разд. 9). Очевидно, что автор готовил его в течение как минимум 12 лет, а последнюю правку он внес в 1840 г. перед передачей рукописи в ООИД, после чего его и могли принять в состав членов общества. Об этом свидетельствует и наличие в ней ряда нелогичных вставок, которые выпадают из контекста. Речь идет как о пунктах 22-а, 23-а и 26-а, так и о целых разделах (31-а и 31-б), которых нет в оглавлении (л. 1).

В целом же, несмотря на хороший почерк и аккуратность писаря, текст содержит десятки ошибок и описок, вызванных непониманием им отдельных слов (чаще всего – географических названий) и даже фраз, пропусков, особенно в ссылках на работы древних и иностранных авторов. Поэтому издатели позволили себе внести лишь самую минимальную правку. Раздел «Брачные обычаи», уже опубликованный в виде статьи, мы приводим по рукописи, а не по публикации в ЗООИД, чтобы показать, насколько кардинальной была редакторская правка текста.

Рис. 1. Автограф И. Ботьянова.

Таким образом, публикуемая нами рукопись является сложным, содержащим неясности, ошибки и описки комплексным источником, включающим в себя значительный объем информации по истории, географии, экономике и другим аспектам описания территории, которая входит в настоящее время в состав Республики Молдова и Украины. Не беря на себя рискованного занятия провести его критический разбор по всем темам и аспектам, издателям остается только подчеркнуть, что «Статистическое описание Бессарабии» И.В. Ботьянова, являясь своеобразным энциклопедическим справочником, характеризующим названный регион в самом конце 1820-х - 1830-х гг., как бы завершает собой целый период подобных работ, составленных с 1810-х гг. П. Куницким, П. Свиньиным, А. Мартосом, П. Шабельским, П. Бурцовым (Сапожников 2015; Сапожников 2016; Сапожников, Аргатюк 2020), а также А. Вельтманом (1828), И.П. Липранди (1831) и целым рядом других известных и неизвестных исследователей Бессарабии.

Автор в главе «Исторические сведения» подает свою последовательность основных эпизодов истории Бессарабии. Для ученого история Бессарабии делится на такие основные эпизоды:

– скифы-кочевники и их противостояние с эллинами, персами;
– походы князей Руси (Олега, Игоря, Святослава);
– жизнь татар;
– вхождение в состав Российской империи.

[5] Подписано И.В. Ботьяновым собственноручно (рис. 1).

Эти основные эпизоды разбавлены упоминаниями готов и гуннов. Очевидно, для И.В. Ботьянова важно было отметить, что Бессарабия была вовлечена в события мировой истории, связанные с легендарными личностями: Александром Македонским, персидским царем Дарием, римским императором Траяном и рядом других.

Примечательно, что походы князей Руси показаны как отдельный эпизод истории региона. Но именно этот акцент на прошлом не оставляет сомнений в его исторической принадлежности к Российской империи. Таким образом читателю становиться понятно, что вхождение Бессарабии в состав империи – логичное и правильное событие. Таким образом регион вводится в орбиту традиционной схемы истории Российской империи, где начальное место отводится Киевской Руси. Поэтому в широком смысле «Статистическое описание Бессарабии» И.В. Ботьянова не выпадает из имперской историографической традиции Российской империи первой половины XIX века, но, на наш взгляд, его ценность для современных читателей заключается не в этом, а в массе самых разнообразных фактов, часть которых публикуется впервые.

Приложение

И. Ботьянов

СТАТИСТИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ БЕССАРАБИИ

(Институт рукописей Национальной библиотеки Украины им. В. Вернадского, Ф. V, д. 669, л. 1-55об.)

[Оглавление]

1/ Географическое положение Бессарабии.

2/ Историческое сведение.

3/ Разделение Бессарабии на уезды, число городов, местечек, сел и деревень.

4/ Пространство области.

5/ Воды, реки, озера, озера соленые.

6/ Горы.

7/ Климат.

8/ Естественные произведения по всем царствам природы: Царство животное, Царство прозябаемое, Царство ископаемое.

9/ Народонаселение.

10/ Народное хозяйство и промышленность.

11/ Хлебопашество.

12/ Скотоводство.

13/ Садоводство.

14/ Виноделие.

15/ Винокурие.

16/ Шелководство.

17/ Пчеловодство.

18/ Рыбные промыслы. /1об./

19/ Соль.

20/ Лесоводство.

21/ Торговля.

22/ Ярмарки.

23/ Таможни.

24/ Доходы.

25/ Нравы и наклонности.

26/ Брачные обычаи[6].

27/ Просвещение, учебные заведения.

28/ Богоугодные заведения.

29/ Присутственные места.

30/ Карантины.

31/ Исчисления всех чинов.

32/ Назначение [слово неразб.] трактов.[7] /2/

Географическое положение Бессарабии

Окруженная тремя империями Европы, славная воспоминаниями воинских подвигов России, Бессарабия, составленная собственно из Бессарабии и восточной части Молдавии, присоединенная к Российской империи в 1812 году мирным трактатом, заключенным в Букаресте между Российской империей и Оттоманскою Портою, при берегах Черного моря[8], Дуная, Прута и Днестра, лежит между 45° и 15' и 48° и 17' восточной долготы и между 43° и 16' и 48° и 39' северной широты.

[6] Здесь приписка карандашем: «напечат.» (Прим. изд.).

[7] Вместо раздела 31 присутствуют два раздела с иными названиями, а разд. 32 в рукописи отсутствует (см. ниже. прим. изд.).

[8] Между устьями Дуная и Днестра расстояние простирается на 100 верст (прим. И.Б.).

Бессарабия граничит к С и СВ с австрийскими владениями, Подольской и Херсонской губерниями, /2об./ от которых вообще отделяется рекой Днестром[9], от устья сей реки до устья Дуная с Черным морем, к Ю с рекою Дунаем[10], по правую сторону которого лежит Болгария, к З рекой Прутом[11], отделяющим Бессарабию от Молдавии, и наконец с австрийскими владениями, к которым примыкает с сей стороны сухою границею[12].

Историческое сведение

Известные с самой глубокой древности берега Днестра и Дуная, при устьях своих могут быть приняты за основание истории переселения разноплеменных /3/ Азии в Европу. Движение их тут было сильнее, нежели в прочих частях света, и начиная от баснословных времен до присоединения Бессарабской области к России: киммеряне, скифы, финикияне, милезийцы, фессалийцы, геты, даки, сарматы, певкины [бастарны], бессы, тайфалы, готы, гунны, славяне, болгары, угры, хазары, печенеги, руссы, волохи, комане, генуэзцы, венгры, поляки, турки, татары, молдаване[13] и некоторые другие народы под разными наименованиями населяли землю сию, одни временно кочевали и переходили с места на место, другие имели постоянные и оседлые, до некоторых переворотов, жилища.

В конце IV ст. до РХ (в. 380 г.) некоторые племена, вытесненные скифами из Мидии и основавшиеся на левом берегу Танаиса (Дона) /3об./ и вдоль азиатского берега Азовского моря, размножившись, перешли Танаис и опустошили Скифию.

По мнению многих[14], селения сии состояли из сарматов[15], которые, соединившись в многочисленную армию и перейдя Танаис, вошли в Европу. Истребив часть, они преследовали жителей[16] гор Таврических и, покоря все обширное пространство, заключающееся между Доном, Азовским и Черным морями, Днестром, Карпатскими горами, Вислою, Балтийским морем с его заливом, завладели Европейскою Скифиею, принявшей наименование Европейской Сарматии.

В сем кровопролитном опустошении шедшие с юга геты, перейдя Днестр, принимали также участие. Уничтожение греков, обитающих при берегах морей Скифских, принадлежит сей же эпохе /4/. Память о них изгладилась, и потомки их смешались с жестокими и зверскими победителями своими.

Многочисленность и могущество сармат должно было простираться до великой степени; ибо около полувека только пред сим скифы были столь сильны, что Фукидид, начальствуя во Фракии (около 4½ веков до РХ) и рассуждая о величии и богатстве Персидской империи, говорит «что в отношении воинской силы и числа войск она много уступает скифам». Ни одно государство в Европе, присовокупляет историк сей, не может быть уподоблено им; нет даже народа в Азии, который мог бы один противостоять скифам, если бы они соединили силы свои вместе. Следы кровопролитного этого вторжения не были приметны уже в 339 г. до РХ, по засвидетельствованию Ефора Куманского[17], сарматы мирно обитали /4об./ тогда на левом берегу Дона, а скифы на правом[18], и так с этого времени выше упомянутое пространство и стало называться историками Европейской Сарматией, преимущественно сие Европейской Скифией.

Атей[19], царствовавший тогда в оной и находившийся в войне с царем Истрии[20], принужден был при посредстве аполлонян испросить у Филиппа помощи, обещая ему взамен усы-

[9] Днестр граничит с Галициею на 46 верст, с Подольскою и Херсонскою губерниями по главным изгибам до 460, а по течению до 700 верст (прим. И.Б.).

[10] Дунай отделяет Болгарию на пространстве 120 верст (прим. И.Б.).

[11] Прут же отделяет Молдавию на пространстве (по главным изгибам) до 390 верст (прим. И.Б.).

[12] Протяжение ручьев Рокитны и Упуты, составляющих сухую границу Бессарабии с Буковиной, простирается до 40 верст (прим. И.Б.).

[13] В исчислении сих народов сохранен, насколько возможно, хронологический порядок (прим. И.Б.).

[14] Пропуск текста в ссылке, далее опущены (прим. изд.).

[15] Карамзин Ист. Рос. гос. Ч. I; Птолемей называет победителей сих венедами (прим. И.Б.).

[16] Ист. Тавр. Ч. I (прим. И.Б.).

[17] Эфор родом из Кумы в Эолии [около 405-330 гг.] около 352 г. до РХ был учеником Изократа, по совету которого и написал «Историю», весьма восхваляемую древними. Нам ничего не осталось из любопытного творения, кроме некоторых ссылок древних историков, до нас дошедших (прим. И.Б.).

[18] [14] Некоторые, однако, к опустошениям сим относят начало падения сего народа (прим. И.Б.).

[19] Атей именуем также и царем гетов, народа скифского и занимавшего нынешний Буджак (прим. И.Б.).

[20] Истрияне обитали при устье правого берега Дуная и занимали верх Трибаллы (прим. И.Б.).

новление для приобретения этим права на наследство Скифией.

Столь лестное обещание не могло поколебать неограниченного честолюбия Филиппа. Будучи властелином почти всей Фракии /5/ и почитая Дунай природной границей империи своей, он был восхищен мыслью, что могущественный народ, обитавший на левом берегу этой реки, призвал его на помощь, и не рассуждая ни о вероломстве этих варваров, ни о том, что с отделением части войска ослабевались действия его против городов Пропонтиды, принял предложение Атея, отправил к нему часть войска и обещал сам последовать за ним со всей армией, если присутствие его там будет необходимо.

Около сего времени царь истриян умер и Атей, освободившись от искусного и воинственного сопротивника, успел без помощи македонян разбить оробевших потерей царя своего истриян и очистить часть царства своего, ими уже завоеванного. Пришедшие к нему македоняне были с презрением приняты; он им отказал и в жаловании, и в условном содержании, присовокупив, что /5 об./ без ведома его требовали от них помощи, и еще менее обещал усыновление Филиппу; и что скифы, будучи отважнее македонян, могут защищать себя и без них, он же, имея сына, не нуждается в наследнике[21].

Филипп, обо всем уведомленный, отправил послов к Атею просить его разделить с ним издержки, с долговременной осадой Византии сопряженные, и через снятие оной, по причине недостатка денег, не нанести ему пятна [sic!]. Находя Атея тем более обязанным исполнить требование его, что он не только не наградил подарками македонян, пришедших к нему на помощь, но даже не заплатил им жалования.

Говорят, что посланные Филиппом нашли царя скифов в конюшне, чистящим скребницею свою лошадь. Атей, /6/ заметив удивление послов, спросил: «часто ли царь их то же самое делает?», присовокупив, что в мирное время он сам бывает своим конюшим. Когда же послы объявили ему цель посольства, то хитрый Атей пожаловался на немилосердие неба и бесплодность края, который не только не приносил подданным его излишних сокровищ, но едва доставлял необходимое для жизни, и что он, не быв в состоянии сделать подарков, достойных Филиппа, находил менее предосудительным не дать ничего, нежели дать малое. Впрочем, присовокупил он, крепость тела и отважность составляют все богатство скифов.

Ответ этот был слишком понятен Филиппу; он ясно видел, что царь скифов издевался над ним, и будучи некоторым образом доволен, что под предлогом наказания дерзости и вероломства Атея /6об./ имеет случай, не нанеся совершенного посрамления оружию македонян, снять долговременную осаду Византии, истощившую его способы [ресурсы].

Предприняв поход в Скифию, отправил наперед туда, в виде послов, нескольких слуг своих (для предохранения их в сем звании от страха и оскорблений) и поручил сказать Атею, что в продолжение осады Византии, обещая воздвигнуть статую Геркулеса, идет он соорудить ее при устье Истра, и просил беспрепятственно пропустить его до места, куда благоговение к сему божеству его призывало; уверяя, что не имеет намерения вступить в Скифию иначе как миролюбиво. Атей, не преклоняя слуха к обманчивым уверениям Филиппа, отвечал ему, что если он желает исполнить обет свой, то прислал бы к нему истукана; он же обещается не только воздвигнуть, но и сохранить его в целости, клянясь, впрочем, что не позволит македонянам переступить /7/ границу его владений, и что если на несогласие скифов Филипп будет упорствовать и останется непреклонным в намерении своем, то они будут ожидать появления македонской армии, чтобы истребить оную и из меди [статуи] Геркулеса сделать наконечники копьям своим.

Взаимная вражда обоих государей достигла наконец столь великой степени, что одно оружие могло решить их распрю.

Перейдя Дунай[22], Филипп вступил в нынешнюю Бессарабию. История не определяет места, избранного царем для переправы; но должно заключить, что, следуя из Визан-

[21] Жон-Жиль [Джон Жиль (John Gillies 1747-1836) – шотландский историк] говорит, будто Атей присовокупил, что македоняне сражаются только с людьми, а скифы – с голодом и стужею (прим. И.Б.).

[22] Аккерманского цинута (прим. И.Б.).

тии, совершил он ее на бессарабский берег в окрестностях Килии или Исакчи, близ коей и Дарий, [за] 171 год до того /7об./ также переходил Дунай, где многочисленные рукава, соединяясь вместе, представляют больше удобств для сего. Заключение сие по той причине заслуживает более вероятия, что угрозы и намерения Филиппа клонились к сооружению истукана Геркулеса при устье Истра, следственно, в окрестностях Килии и Вилкова, куда он верно взял прямое направление, и без сомнения через земли истриян (обитавших при устье правого берега Дуная), потому что непоотдаль, влево от сего пути, жили неприязненные македонянам трибаллы, препятствовавшие им переходить через свои земли при возвращении их из Скифии, и о которых история совершенно умалчивает при походе туда этого государя.

Полагают, что скифы сначала имели некоторые успехи. Македоняне /8/ должны были разделиться на многие части, чтобы нападать на кочующие и рассеянные племена этого народа; одна из них, напав на многочисленное и воинственное жилище одного племени, была отбита, потеряв много убитыми и ранеными. В числе последних находился Исмений, бывший долгое время удивлением Греции по необыкновенному дару играть на флейте и привлеченный к двору щедростью Филиппа. Атей, получив знаменитого пленника в подарок, столь великим показал себя невежей в искусстве Исмения, что, выслушав его, отдал преимущество ржанию своей лошади.

Наконец, армии встретились (в 337 г. до РХ), и скифы, по выражению Трога[23], отважнее и многочисленнее македонян, должны были уступить прозорливому /8об./ гению Филиппа. Македонская фаланга восторжествовала над многолюдной толпой варваров; победа была полной. Луциан говорит, что и сам Атей, имея от роду более 90 лет, лишился жизни в этой войне[24]. Филипп взял 26 тыс.[25] обоего пола и разного возраста пленных, великое количество скота и отправил в Македонию для заводов кобылиц лучшей скифской породы[26]. Он не нашел у скифов ни золота, ни серебра, и посему, присовокупляет Трог Помпей, начали познавать скудость сего народа.

Судя по добыче, взятой Филиппом у скифов, нет никакого сомнения, что, перейдя Дунай, он углубился в их степи; тем более это правдоподобно, что победам его приписывают[27]/9/ истинное начало падения столь страшного в продолжение многих веков народа. Но воинственный дух Филиппа не мог оставаться праздным. Отложив совершенное покорение народа сего до приведения в действие великих предприятий на Грецию, где тайные интриги требовали его личного присутствия[28], давно предначертав войну с афинянами[29], он спешил в Македонию.

Оставя Скифию, он должен был проходить через земли трибаллов, народа фракийского[30], обитавшего на север от горы Гелиос, вдоль Дуная на 15 дней езды до озера, лежавшего при устье Певки[31]. Хотя некоторые и утверждают, что жилища их простирались до Черного моря[32], но основательнее заключить, что /9об./ около оного за трибаллами жили истрияне. Впрочем, мнение историков, описавших нам жилища народа сего, весьма мало различаются между собой, и из всего видно, что часть земель, обитаемых трибаллами, граничила через Дунай с нынешней Бессарабией[33].

Огромная добыча македонян возбудила внимание сего зверского народа[34]. Они заняли теснины, через которые им следовало проходить, и объявили Филиппу, что не пропустят его, если не уступит им часть добычи, взятой

[23] Неизвестно, совершил ли Филипп обет свой в рассуждении истукана, или, как надо полагать, оный служил одним ему предлогом (прим. И.Б.).
[24] Луциан (прим. И.Б.).
[25] Трог Помпей (прим. И.Б.).
[26] Известно, что в Пелле были славные конские заводы (прим. И.Б.).
[27] Карамзин. Ист. Гос. Российского (прим. И.Б.).
[28] Джон-Жиль (прим. И.Б.).
[29] Трог Помпей (прим. И.Б.).
[30] Плутарх в Истории Александра, География Страбона (Прим. И.Б.).
[31] Ныне Лети, Чатал и др. (прим. И.Б.).
[32] Арриана Поход Александра (прим. И.Б.).
[33] Страбон и Арриан, описывая жилища трибаллов, говорят, что на другом береге Истра жили геты. Раич [С.Е. Раич (Амфитеатров; 1792-1855)] в «Истории славянских народов», исчисляя места, обитаемые трибаллами, именует, между прочим, и мост Дариев, который, как известно, был наведен в окрестностях Исакчи, а с нашей стороны сел. Картелли [Картал] (прим. И.Б.).
[34] Древние почти все говорят о трибаллах, что они своим звероподобным видом как будто очаровывали (прим. И.Б.).

у гетов[35]. Наемные греки, разделившие труды войны с македонянами, опасаясь лишиться плодов экспедиции, возмутились[36] и, соединившись с трибаллами, увеличили /10/ беспорядок. Разгоревшаяся ссора должна была решиться оружием. Благоразумие внушило дальновидному Филиппу, что не должно подвергать себя опасности там, где можно употребить хитрость вместо отважности; но сберегать сию последнюю для тех случаев, где необходимость того требовала, и тогда он умел быть героем[37]. Опасное положение, в котором он находился, требовало всех усилий твердости и присутствия духа; он ободрял удивленных македонян, вдаваясь во все опасности. Бой был ужасный, Филипп получил столь жестокую рану, что мстительное копье, пробив насквозь ему лядвию [голень], убило под ним коня[38], и он, несомненно, погиб бы, если бы Александр не поспешил к нему на помощь. Бросившись с лошади, он несколько раз отводил своим щитом удары, наносимые его отцу, и собственными /10об./ руками нескольких возмутившихся, которые бросались нанести смертельный удар; почти без чувств Филипп был вынесен из опасности.

Приняв начальство, Александр успел усмирить и привести в порядок войско. Утверждают, что Филипп, прийдя в себя, появился опять перед воинами и возбуждал их примером[39]; обстоятельства войны, как и природное свойство сего завоевателя, завлекли его и далее.

По словам Арриана, которому здесь мы будем более следовать[40], Александр, перейдя горы Гелиоса, достиг берегов Лигнуса, реки, отстоящей от Дуная на три дня перехода. Сирмус, царь трибаллов, предуведомленный о движении Александра, перевел заблаговременно через сию реку жен и детей и отправил их /11/ на дунайский остров Певки, куда, по приближении неприятеля, собралось уже множество соседних фракийцев[41]. Этот остров лежит при устье Дуная, от него и южный рукав реки получил название[42]. Положение древнего Певка соответствует ныне положению островов Летя и Четал в устье Дуная. /11об./

Сирмус и сам скоро последовал на остров со всем своим семейством. Однако большое число трибаллов ушло назад и направилось к другому острову реки, который оставили накануне македоняне. Узнав об этом, Александр возвратился к нему и неожиданно напал на их лагерь. Варвары в расстройстве собрались в один лес, находящийся близ реки; Александр отрядил вперед легкие войска свои, чтобы обмануть неприятеля и заманить его на равнину, между тем сомкнул фалангу свою. Трибаллы, обеспокоиваемые стрелами передовых войск, устремились на одну часть оных, худо вооруженную; тогда Александр велел Филоту с конницей Верхней Македонии, составлявшей правое его крыло, к которому более они приближались, напасть на неприятеля, как и левому, состояшему из Беотийской /12/ и Амфиопольской [конницы] под начальством Героклида. Сам же в центр двинул фалангу, фронт которой был подкреплен остальной конницей. Пока битва продолжалась стрелками, трибаллы выдерживали, но они не могли устоять против натиска фаланги и удара конницы и в беспорядке обратились в бегство через лес к реке: три тысячи остались на месте убитыми. Мало досталось в плен победителям; густота леса, возвышающегося над рекой, и приближение ночи спасло их от преследования.

[35] Трог Помпей (прим. И.Б.).

[36] Квинт Курций (прим. И.Б.).

[37] Плутарх в Истории Александра (прим. И.Б.).

[38] Раич говорит, что Филипп был ранен в бок; неизвестно откуда он почерпнул это (прим. И.Б.).

[39] Плутарх (прим. И.Б.).

[40] Арриан из множества древних авторов, был одним, который более писал из повествований генералов Александра, которые, к несчастию, как и многие другие о сем предмете, до нас не дошли (прим. И.Б.).

[41] Арриан. Поход Александра (прим. И.Б.).

[42] Вот что находим мы о сем острове в переводе в переводе Валерия Флакка (прим. И.Б.). [далее пропуск в несколько строк].
Тацит и Птолемей, говоря о певкинах, смешивают их с германским народом. Они говорят, что певкинами называли преимущественно тех, кои обитали на островах Певкинских при устье Дуная, а Мальтебран [Конрад Мальте-Брюн], соглашаясь с сим, заметил, что название певкинов происходит от слова греческого, означающего тех, кои обитали места, покрытые еловым лесом. Некоторые силились утвердить, что разумеемый древними остров Певки было пространство, ныне известное Бабадагской областью, что «речка Карасу составила южный рукав Дуная». Но сие нелепое мнение, хотя и поддержанное нашими журналами в исходе 1828 года, разрушается само собою, когда в продолжение последней компании поверены на месте многие нелепости, повествуемые о сих местах, из собранных писателями и вслед за ними копиистами нашими, и убедились, что речка Карасу физически никогда не могла впадать в Дунай (прим. И.Б.).

Александр, подойдя к Истру (Дунаю), овладел несколькими длинными судами, пришедшими из Византии в Дунай через Черное море. Посадив на них легкие войска и гоплитов столько, сколько можно было поместить, поплыл [он] к острову, на который удалились трибаллы и фракийцы. После тщетных усилий выйти на берег, защищаемый варварами, со всех сторон туда собравшимися, Александр, имея с собой малое число /12об./ судов и воинов (к тому же утесистый берег и быстрота реки, все представляло ему преграду), велел судам идти вверх по Дунаю[43] и решился напасть на гетов, обитавших на противоположном, левом берегу.

Геты в числе 4.000 конницы и более 10.000 пехоты собрались, чтобы отразить Александра; но их появление, присовокупляет Арриан, утвердило его еще более в предположенном предприятии. Македоняне овладели многими маленькими лодочками, которые употреблялись жителями для рыбной ловли и даже разбоя. Сими средствами Александр мог переправиться только с 1.500 конными и 4.000 пехоты. Пользуясь темнотой ночи и укрываясь от неприятеля возвышенным на корне хлебом, он с рассветом дня повел войско свое через оный; пехота следовала впереди и ломала колосья копьями своими, доколе не вышла на открытое /13/ место. За фалангой следовала конница. По выходе из хлебов, Александр повел сию последнюю на правый фланг, а фалангу на правом сбоку. Геты не выдержали первого удара конницы. Неслыханная отважная дерзость, с какой Александр в одну ночь, не наводя моста, переправил столь легко[44] через одну из величайших рек. Построенные в боевой порядок фаланги и сильный натиск конницы, все это привело гетов в ужас, они обратились в бегство к своему городу, отстоящему от Истрии на одну фарсангу (около 3½ верст). Александр, чтобы избежать всякого нечаянного на себя нападения, повел фалангу свою вдоль реки, конница шла впереди. Неприятель, заметив распоряжения Александра, набрал сколько мог жен и детей и, оставив свой худо укрепленный город, /13об./ удалился от берегов реки и углубился в степи.

Александр овладел городом и всем, что оставили геты; он, поручив Мелеагру иметь попечение о добыче, сам разрушил город до основания. На берегу Истра победитель приносил жертвы Юпитеру (Сатурну), спасителю Геркулесу и реке, которая споспешествовала ему в переправе; и в тот же день привел македонян в лагерь, не потерявши ни одного человека. Тут он принял многих послов от многих свободных народов, обитавших на берегах Истра: от Сирмуса, царя трибаллов, и от кельтов, по словам Арриана, народа, одаренного великим характером и высокого роста[45]. Они пришли, чтобы снискать дружбу Александра; который, полагая, /14/ что слава его, достигнув неприступных мест, которыми они обитаемы, и что один страх побудил их к сему, спросил их: «Чего они боятся больше всего на свете?», и, получив ответ, что «только падения Неба», изумился и после долгого молчания сказал: «кельты – народ гордый», наименовал их друзьями, заключил союз с ними и отпустил послов. Из вышеписаного повествования Арриана невольно заключаем, что остров Певки, на который удалился Сирмус с трибаллами и фракийцами, есть тот, который образуется Дунайскими рукавами, известными ныне под названиями Георгиевского и Суннийского. Тот же, к которому Александр возвратился, есть один из ныне образуемых озером Разельмом или в его окрестностях, – где, разбив трибаллов, он преследовал их через лес к Дунаю – есть то пространство, которое ныне заключается между горой Детустан [?] и Исакчей, в окрестностях /14об./ которой он овладел прибывшими из Византии длинными судами, спустился опять к острову Певке, на котором находится Сирмус, и после тщетного усилия овладеть им, потянулся вверх по Дунаю и предпринял экспедицию против гетов, которые обитали уже на левом берегу Дуная в

[43] Меер (Описание Очак. земля) говорит, что он движение сие совершил ночью, следственно за один переход. Не известно, откуда он почерпнул (прим. И.Б.).

[44] Девич [Dom Claude Devic или de Vic (1670-1734) – франц. историк] говорит, что Александр совершил переправу за два дня, но Арриан заслуживает несомненно более вероятия всех других древних писателей о сем завоевателе. Рассказывают, что он для облегчения переправы велел Александр из кожи сделать мешки и набить их соломой. Средство сие употребил он при переходе через Евфрат.

[45] Многие писатели сомневаются в сем названии кельтов и полагают их каким-либо другим народом, обитавшим тогда в Мезии, а не на берегах Ионического залива, как говорит Арриан. Другие помещают кельтов в сию эпоху в окрестностях Киева (Меер. Описание Очак. земля) (прим. И.Б.).

нынешней Бессарабии, в Буджаке, известном в древности под именем Гетских пустынь. Что же касается упоминаемой Аррианом реки Лигинус, то, судя по повествованию его, основательно заключить можно, что он разумеет тут речку, ныне известную под именем Карасу. В приложенном к его сочинению атласе оная и показана в тех местах, но только впадающей в Черное море, а не в Дунай; но это ошибочно, ибо трибаллы, как известно, обитали к Дунаю, а на Черном море их не находилось.

Все сие определяет некоторым образом место переправы Александра ниже Исакчи. Может быть на том самом /15/ месте, где сей великий государь завоеватель воздвигал алтари Юпитеру, Геркулесу и споспешествующему Истру, принимал послов от многих народов, устрашенных славой оружия его, и где более 20 веков после совершена была столь же славная переправа (в июне 1828 г.), в присутствии ныне царствующего всеавгустейшего нашего государя императора Николая I. Разоренный Александром город гетов отстоял, по повествованию Арриана, на 3½ верты от берега. Место сие соответствует ныне селениям Картал и Сатуново (или Еникие), на возвышении коих, особенно на прилегающей скале к первому из них, можно заметить древние следы окопов, по коим эпохи определить невозможно.

Сверх всего этого вероятно, что Александр, предприняв поход на трибаллов, обтавших по островам дунайским и вдоль части берега сей реки, взял известное /15об./ уже ему направление, по которому два года пред сим он следовал, как мы видели, за отцом своим Филиппом, стремившимся соорудить памятник Геркулесу при устье Дуная. Дарий в 503 г. до РХ переходил Дунай в окрестных же местах Исакчи, весьма ясно Геродотом означенного и всеми новейшими учеными тут определяемого[46]. Александр, окончив все на берегах Дуная, пошел против Клита, царя Иллирии[47], там ополчившегося на македонян.

Итак, европейские геты, коих Дарий во время экспедиции своей 500 лет до РХ нашел на правом берегу Дуная[48]. Во время экспедиции Александра народ сей /16/ обитал уже на левом берегу его, в нынешней части Бессарабии, в Буджаке, с сего времени в древности известном под именем Гетских пустынь (Solitudo getarum). Следовательно, европейские геты переселились с правого на левый берег Дуная, в Буджак между экспедициями Дария и Александра, то есть между 503 и 334 гг. до РХ и посему в это время Бессарабия была обитаема. Берега Тираса (Днестра) при устье и несколько вверх по оному до Офиусы (ныне с. Паланка) может быть еще несколькими тиритами греческими переселенцами; берега Прута (Porata) или Лиегазы [?] на два дня езды от оного устья, вероятно уже частью тайфалов[49]; верхняя часть /16об./ Бессарабской области народом, известным под общим названием скифов, и наконец, собственно Бессарабия или Буджак – гетами, народом сильным, имевшим могущественных царей, которые не раз потрясали соседственные им народы. Геты или даки долго были страшны грекам и римлянам. Время славы их было время царствования Одруза, Оралия, Дромихета, Буребисты и Децибала.

Во время Буребисты даки сделались до того опасными римлянам, что последние решились покорить их во что бы то ни стало, и Август первый успел без больших потерь завоевать южную часть их земель, именно Мезию, [и] южный берег Дуная был усеян римскими крепостями и легионами. В правление, однако же, Домициана, и именно в 88 году, даки разбили наголову римское войско, предводительствуемое /17/ самим Домицианом, но Троян, собрав многочисленное войско, пошел против сих варваров. Сопротивлявшийся ему царь их Децибал сперва мужественно уничтожал

[46] Некоторые историки при исчислении жилищ трибаллов называют мост Дариев (Раич. Ист. Слав. народов). Место сие и поныне есть удобнейшее к переправе, которое турки по большей части избирали всегда в нашествиях на сию часть Европы. Тут они имели мост во время славной Кагульской битвы (прим. И.Б.).

[47] Клит был сыном славного Бардилия, который из угольщика сделался царем всей Иллирии и в начале царствования Филиппа завоевал было часть Македонии (прим. И.Б.).

[48] Геродот IV (прим. И.Б.).

[49] Полагают, что нынешнее место Фальча на правом берегу Прута, против бессарабского селения Лека, было некогда жилищем тайфалов, коих некоторые полагают одного происхождения с бессами, а древности обитавшими у щель гор Балканских (Гелиоса) и изгнанных Лукуллом. Некоторые же, без всякого основания производят от них название Бессарабии; но бессы весьма мало останавливаясь в сей области, прошли только через оную и поселились в окрестностях Лемберга [Львова], где до сих пор находят их следы. Кантемир отыскивает древний город тайфалов и полагает, что нашел его близ Фальчи в лесу, где открыл остатки каменных и других следов пространного города (прим. И.Б.).

сильные покушения римского императора, но наконец, вступив в решительную битву, претерпел сильное поражение, хотя и победитель понес великий урон. История повествует, что римские воины возымели нужду при сем случае в полотне для перевязки ран своих; император, разорвав на части одежду свою, удовлетворил их надобность. Следствием сей победы было то, что царь дакийский признал себя данником римлян. Но даки вскоре изменили своему слову, и Децебал снова начал неприязные действия против римлян. Троян также двинулся с многочисленным войском против него, и для большей удобности нападать на неприязные земли он приказал навести мост /17об./ через Дунай. Мост сей, сооруженный на глубокой, быстрой и широкой реке и состоявший более чем из 22 сводов, имел вышину более 21 саж., ширину более 24 саж. По окончании сей удивительной работы, Траян продолжал войну неослабно, и наконец, несмотря на мужественное сопротивление даков, разбил Децибала, обратил Дакию в римскую провинцию, тогда Бессарабия вошла в ее состав.

При Адриане Дакия вновь сделалась страшной Риму, и государь сей приказал разломать мост на Дунае, чтобы варвары не имели возможности свободно переправляться. Марк Аврелий в 165 г. также ходил войной против даков и, наведя понтонный мост через Дунай, после многих кровопролитных битв, покорил их и приказал разделить их земли на области; и с тех пор до самых времен Аврелиана даки были более или менее покорны /18/ римлянам. Но в царствование сего императора римляне, видя невозможность отражать частые нападения варваров и не в силах защищать сию область и оградить пространные границы империи, по повелению императора оставили задунайские земли. С этих пор, однако же, водворившийся у нас латинский язык, смешавшийся с прочими наречиями, остался господствующим.

Впоследствии Бессарабия наводнилась, как и вся Европа, разными народами (варварами), одни других изгонявшими. Различные языком, но сходные характером, образом жизни и свирепостью, все были кочующие, все питались скотоводством и звериной ловлей, гунны, угры, болгары, авары, турки и все они исчезли. Из числа их угры, вытесненные из жилищ своих около Харьковской губернии, поселились в нынешней Бессарабии и занимали оную довольно долгое время; но бессы или печенеги, под предводительством /18об./ Бассараба (значущего начальника бессов) единоплеменные туркоманы выгнали угров из Бессарабии, а сами поселились в оной; сии то бессы или печенеги, не зная земледелия, обитая в шатрах и кибитках, занимались только грабительством и в продолжении двух столетий были страшными врагами нашего отечества и бичем и ужасом других соседей. Греки давали им золото для обуздания болгар и россиян, а сии, последние искали их дружбы, чтобы иметь безопасную торговлю с Константинополем.

Таким образом Олег, приняв бразды правления вместо малолетнего великого князя Игоря, в начале X ст., именно в 905 г., с многочисленной дружиной своей, шедшей берегом, вошел в Бессарабию и в сопровождении печенегов, обитавших по сию сторону, дошел до устья Дуная, и там, севши на суда, пошел войной против Константинополя. По смерти Олега, Игорь, желая отомстить /19/ за первый, не столь удачный поход свой против греков в соединении с печенегами, также прошел безопасно всю Бессарабию и дойдя до устья Дуная, имел намерение отправиться в Константинополь; но греческий император, предупрежденный о таком намерении Игоря, отправил послов к нему. Послы, встретивши его близ дунайского устья, предложили дань, которую некогда Игорь брал с Греции. Игорь, созвав свою дружину, объявил ей о предложении греков; воины его, по словам Нестора, ответили следующее: «Да аще сице глаголет цар, то що хощем более того; не бившася иматы злото и серебро и наволоки? Еда [едва ли] като весть, като одолееть – мы ли, они ли? Ли с морем като советен? Се бо не по земли ходим, но по глубине морьстей и обща съмерть вьсем». Игорь принял совет их, взял дары греков, наградил печенегов и возвратился тем же путем в свое отечество. Не известно, каким /19об./ путем отправилась Ольга в Константинополь для принятия крещения, но более вероятно, что и сия мудрая правительница и жена была в Бессарабии и, дошедши до Дуная, оттуда отправилась в Константинополь. Предположение мое основывается на том, что как Игорь, супруг ее, так и сын ее Святослав, оба

великие князья, походы свои против Греции предпринимали почти все через Бессарабию; да и сами печенеги, обитавшие сию землю, боялись русских и были в союзе с ними. Сие высокое событие совершилось в 955 году.

В 967 году император греческий пригласил Святослава, великого князя российского, к завоеванию Болгарии. Князь охотно согласился на сие предложение и, взявши с греков несколько пудов золота, с 60.000 воинов отправился через Бессарабию к Дунаю и на пути своем овладел всеми городами до самого Переяславца. Удовлетворив /20/ желания греков, богатый добычей, гордый славой, князь российский начал властвовать в древней Мизии и Дакии и жил в новой столице своей Переяславце[50]. Итак, Бессарабия с давних времен предназначена была быть достоянием нашего отечества. Со смертью Святослава рушились его владения, и с тех пор история до самых новейших времен не упоминает более о дальнейшем пребывании русских в Бессарабии. Известно только, что в конце XII ст. Ростислав Михаил [Ростислав Мстиславич (в крещ. Михаил; ок. 1107/1109-1167)], князь киевский, послал свое войско для наказания бродяг, делавших нападения на наше отечество, [которое] гнало их до самых Бендер, и тут достигнув их, достойно наказало их за дерзость и грабительство. В этом самом месте пять веков спустя Карл XII, скрываясь, грустил об утрате своей славы и о трофеях противника своего великого Петра.

В конце XI /20об./ века Бессарабия подпала под власть татар и владычество ханов, [что] продолжалось с блеском [?] около двух с половиной веков. По смерти Батыя, около половины XIII ст. Драгол или Дракул [Драгош I] положил первое основание Молдавскому княжеству, в составе которого была и Бессарабия; князь оного Олдамур [?] был страшен Венгрии. В 1346 г. предводитель бессарабян Валахан, имевший столицей Карабун, ныне селение на р. Ботна, посылал войска в помощь византийской императрице Анне Савойской против Иоанна [VI] Кантакузина. В конце XIV ст. Бессарабия сделалась данницей Венгрии, а впоследствии перешла волохскому князю Владу. В половине XIV ст. (в 1361 г.) Амурат [Мурад и др. – хан Золотой Орды в 1362-1364 гг.] выгоняет из крепости Монкастро (ныне Аккерман) генуэзцев, занимавших оную около 100 лет, они удаляются в Ольхонию (ныне Сороку) и опустошают нижнюю часть Бессарабии. Стефан, тогда князь Молдавский, /21/ невзирая на войну с поляками, начавшими уже утеснять Молдавию, доблестью, мужеством и благоразумной политикой восстановил благоденствие своего отечества и освободил от ига Нижнюю Бессарабию[51]; но в 1474 г. Стефан, потерпев поражение при Валя Альбе (Белой Долине) от турок, должен был уступить Бессарабию туркам, ибо Баязет II покорил Аккерман и Килию в начале XVI ст. (в 1528 г.). Князь молдавский Богдан подверг княжество подданству султана, но постыдное подданство сие не спасло, однако же, Молдавию. В 1538 г. Сулейман со многочисленным войском вошел в оную и от берегов Дуная до Сучавы предал все огню и мечу. На обратном пути через развалины Килии он отдал мост, наведенный здесь через Дунай, поселенным в ней туркам[52] и татарам на строение города /21об./

Около сего времени [около 1560 г.] одно поколение [колено] ногайских татар, отпав от российского подданства, ушло в Крым. Оттуда, не имея средств или не желая совокупно водворяться на полуостров Таврический, оно разделилось на две части: одна осталась там, а другая перешла в места, известные в древности под названием Гетских пустынь, потом собственно Бессарабией, наконец переименованной татарами Буджаком. Сие слово на языке их значит «угол»[53], каковой действительно образует течение Дуная и Днестра в Черное море. Заселения сии увеличивались беспрестанно вновь прибывающими к ним толпами и разделились на две части: Аракс Оглу и Ора-

[50] Акад. Ф.И. Успенский полагал, что Переяславец являлся «древней столицей болгарских ханов» и находился около г. Исакча (прим. изд.).

[51] Нынешний Измаильский, Аккерманский и часть Бендерского уездов (прим. И.Б.).

[52] Надо полагать, что эти татары составляли часть войска Баязета I, поселенные по крепостям при завоевании сей части [страны] в конце XV ст. (прим. И.Б.).

[53] Татары называли сие место Буджаком или они сделали перевод с болгарского? Ибо еще в 667 г. (Раич. Ист. Слав. народов) Аспарух, сын Кубратов, поселил в сих местах [свое булгарского племя уногундуров, которые] и назвали их по-[своему] Огл; посему можно достоверно заключить, что название это сохранено было жившими тут разными славянскими поколениями до прибытия татар (прим. И.Б.).

бет Оглу [Орак-оглу и Орумбет-оглу]. Вскоре после Чигиринской битвы (1681 г.) присоединились к буджацким татарам /22/ еще части ногайских татар: едизане [едисане] или семитысячная и едишкулы [эдичкулы] или Белая орда.

Единство закона и политические виды Порты благоприятствовали сему переселению. Султаны охотно утвердили в новом владении татар и даже присоединили к нм несколько молдавских деревень и местечко Каушаны[54] для столичного пребывания хана.

С 1700 по 1812 год, в котором мирным трактатом, в Букаресте заключенным, уступлена Бессарабия Росии, страна сия вновь была театром кровопролитных битв. Победы, одержанные здесь Минихом, Румянцевым, Потемкиным, Кутузовым над многочисленными войсками турок, прославили доблесть россиян; никто до сего времени, кроме русских, не смели с малыми силами противоборствовать многочисленным войскам мусульманским. Победы при Пруте и Кагуле под предводительством бессмертного Румянцева /22об./ удивили Европу. При Пруте русских было только 18 тыс., а турок и татар до 160 тыс. Бусурманы, окружив русское войско, полагали оное верной своей добычей, но они обманулись в своем предположении. Воины русские, вместо унижения, вместо покорности, подстрекаемые славой, честью имени русского, первые двинулись с отчаяньем на ряды неприятельские, и горделивое пред тем воинство обратилось в бегство. Следствием сей победы стало покорение Измаила, Килии, Аккермана, и татары буджацкие отложились от Порты. При Кагуле визирь имел 150 тыс., крымский хан 100 тыс.; оба они окружили 30 тыс. русскую армию. Казалось, гибель неизбежна, но гений полководца Румянцева, необыкновенная решимость и мужество русских одолели, и поражаемые всюду турки искали спасения бегством. Ныне царствующий монарх, в ознаменование сей знаменитой победы, повелел на оном месте основать город и назвать его Кагулом. /23/

3/ **Разделение Бессарабии на уезды, число городов, местечек, сел и деревень**

До завоевания Россией заднестровской земли, которая ныне Бессарабскую область составляет, часть оной[55] входила в состав Молдавского княжества; другая же, степной Буджак, обитаема была татарами: степь Буджакская отделяется так называемым Траяновым валом; сей вал, простираясь от устья р. Серет, через Прут несколько ниже Фальчи, оканчивается у Днестра[56] между Бендерами и деревней Леонтьевой близ Копанки; по образовании и введении российского управления Кишинев избран главным пребыванием местного начальства; и область разделяется на восемь /23об./ уездов: 1/ Хотинский; 2/ Ясский[57]; 3/ Сорокский; 4/ Кишиневский; 5/ Оргеевский; 6/ Бендерский; 7/ Аккерманский, и 8/ Кагульский, переименованный из Леовского. Сверх того, в области состоит Измаильское градоначальство; в нем крепости Измаил и Килия, Тучков, получивший наименование от основателя своего генерал-майора С.А. Тучкова, и Рейны [Рени] с их портами. В Измаильском градоначальстве имеется особый округ казенных селений и вновь приобретенные в 1829 году Адрианопольским трактатом от Турции, образуемые рекой Дунаем острова Лети, Четал и Георгиевский.

В Хотинском уезде уездный город Хотин лежит на Днестре с крепостью.

В Ясском уездный город Бельцы на Реуте.

В Сорокском уездный город Сорока. /24/

В Кишиневском областной губернский город Кишинев на реке Бык.

В Оргеевском уездный город Оргей.

В Бендерском уездный город Бендеры на Днестре с крепостью.

В Аккерманском уездный город Аккерман на Днестровском лимане с крепостью.

В Кагульском уездный город Кагул, известный победой, одержанной Румянцевым над турками.

а/ Кроме цынутных или уездных городов, крепостей и предместий, в Бессарабии находятся

[54] От Бендер 20 верст (прим. И.Б.).

[55] Верхняя, более гористая и лесная (прим. И.Б.).

[56] В том месте, где вал сей перерезывает Прут, был город, называемый Троян, от коего, вероятно, сей вал или дорога и получила свое название (прим. И.Б.).

[57] До присоединения области к России цынут сей составлял часть цынута Ясского, оставшегося с главным городом Молдавского княжества Яссами на правом берегу Прута; почему и сохранено ему прежнее наименование (прим. И.Б.).

два города: Рейна или Томарова, где открыт порт, и Болград, в котором учреждено Главное управление болгарских переселенцев (оба в Измаильском градоначальстве), и 18 местечек, принадлежащих частым лицам[58] и казне. /24об./

б/ Вообще в области состоит городов 11, местечек 18, сел и деревень 991[59].

4/ **Пространство области**

Пространство всей области заключает в себе вообще удобной земли вместе с лесами 4.087.530 дес. 1435½ кв. саж. Подробного же разделения земли, состоящей под усадьбы, выгоны, пахотной, сенокосной, лесной, болотистой, каменной, с солончаком и вообще неспособной к хлебопашеству определить невозможно, потому что общего межевания в Бессарабии не было. Вообще количества леса в Бессарабии простирается по примерному исчислению до 332.000 дес. /25/

5/ **Воды**

реки

Бессарабию окружают множество рек и речек; достопримечательнейшие суть: Дунай, Днестр, Прут, Реут, Икель, Бык, Чугур, Раковец, Когильник и пр.

Днестр и Прут, вытекающие из Карпатских гор, орошая Бессарабскую область от северозапада и расширяясь между собой, протекая пространство к юго-востоку, образуют так сказать клин земли[60], составляющий Бессарабию. Южное основание этого клина упирается на течение Дуная, а юго-восточная часть оного омывается водами Черного моря. Дунай и Днестр текут в Черное море, первый из них перед впадением разделяется на многие рукава, и тремя устьями, /25об./ именуемыми Килиийским, Сулинским и Георгиевским, вливается в Черное море; последний при устье образует многоводный лиман, называемый Днестровским. Прут при Рени впадает в Дунай, и соединение их составляет юго-западный угол Бессарабии внутри области.

Кроме небольших рек Реута, Икеля и Быка, впадающих в Днестр, Чугура, Раковца в Прут, Когильника в оз. Сосик, прочие, по большей части, пересыхают и сохраняются только в устроенных прудах; но замечательнейшие из них: Чорна Кула [?], Ботна, Чага, Сарата, Ялпуг. Из озер Кагул и Кугурлуй текут в Дунай соединительные реки [протоки] Векета и Репида; на последней зимуют суда Дунайской флотилии.

озера

Кагул, Картал, Дервент, Ялпух, Кугурлуй, Сафтиян, Катлабуг, Китай и множество небольших озер, лежащих по правому берегу р. Днестра. /26/

озера соленые

Сосик или Кундук, Джантейское, Шаганы, Алибей, Алтыкгель, Хаджидер, Курудиоль, Бурнас, Хаджи Ибрагим и Базырьян. Лучшие из озер Шаганы и Алибей.

6/ **Горы**

Бессарабия в части, принадлежащей Молдавии, гориста. Между источниками Днестра и Прута отделяется ветвь Карпатских гор и, следуя между течениями сих рек, проникает в Бессарабию, покрывая ее прекрасными холмами, склоняется к Черному морю и Дунаю, образуя там в большом числе озера. Возвышающиеся хребты сей ветви, покрытые корабельным лесом, находятся в смежной части уездов: Оргеевского, Кишиневского и Ясского. Множество отдельных отраслей сей ветви наполняют собой Бессарабию и делают ее вообще гористою; главнейшие из сих /26об./ ветвей имеют восточное направление с большою крутизною на севере. Самая большая возвышенность находится в Ясском уезде близ с. Кетросы; на вершине коей лежит высокий курган, исстари именуемый Мегура[61]. По рассказам старожилов, этот курган во время татарских и турецких набегов служил для

[58] В Хотинском уезде: Новоселица, Липканы, Бричены и Атаки. В Ясском: Скуляны, Теленешты и Фалешты. В Оргеевском: Оргеев, Криуляны, Калараш, Гинчешты и бывшее местечко Лапутино [?]. В Бендерском: Леово и Каушаны. В Аккерманском: предместье Килийское и бывшее татарское местечко Татар-Бунар. В Измаильском: Формозы (прим. И.Б.).

[59] В число городов, местечек, сел и деревень вообще по области не входят водворения задунайских переселенцев и немецких колоний, состоящих под непосредственным управлением Главного попечителя об иностранных переселенцах Южного края (прим. И.Б.).

[60] При входе в российские пределы Днестр отстоит от Прута только на 40 верст (между м. Новоселицей и с. Упутом [?]), но при устье сих рек в правом направлении отстоит почти на 175 верст (прим. И.Б.).

[61] Информация ошибочна. Курган Мэгура стоит на одноименной горе близ с. Петросу Унгенского р-на. Его высота от 15 до 16 м, диаметр 90-100 м, вершина имеет абс. отметку +387-388 м (Сапожников, Кашуба 2019, 125).

жителей окрестных деревень сторожевым местом. С Мегуры видна окрестность на большое пространство и в хорошую погоду заметен город Яссы расстоянием оттоль 36 верст.

7/ **Климат**

Бессарабия по географическому своему положению состоит в умеренном поясе. Климат ее, весьма благорасстворенный, принадлежит к теплым, но непостоянен.

Весна начинается, можно сказать, в конце февраля месяца, бывает недолговременна и не всегда приятна, ибо при /27/ разверзании недра земного, влажные пары, восходя вверх, производят пасмурную, дождливую, нередко бурную погоду и метель. Сие продолжается иногда до исхода марта, но апрель месяц бывает всегда ясен и тепел. Луга, однако же, покрываются зеленью, в особенности в местах, приближенных к морю и речкам, все зеленеет, цветут цветы в полях и появляются разного рода птицы. Впрочем, от скорости изменения температуры оказываются простудные кашли и желчные лихорадки.

Лето здесь долго продолжается и всегда жаркое, так что жар в тени увеличивается иногда до 30°, температура бывает сухая и частым ветром сопровождается; сенокосы начинаются в начале июня, а жатва хлеба в августе; иногда лето бывает слишком дождливое и бурное, от чего рождаются лихорадки, поносы и колотье, громы бывают сильные и более случаются /27об./ в июне и июле и очень часто убивают людей, зажигают строения, также бывают весьма сильные и крупные грады; вихры бывают весьма сильные, так что часто сносят крыши.

Осень, начинающаяся в сентябре, бывает самое лучшее время, приятнейшее и полезнейшее для здоровья, так что, если бы соблюдаема была умеренность [потребления] дынь, арбузов и других овощей, коих в сие время весьма изобильно, то жители не могли бы жаловаться на болезнь.

Зима всегда бывает весьма бурливая, с холодом. Обыкновенно начинается с ноября месяца и долго продолжается; холода доходят до 24° по Реомюру[62]. Снег бывает большею частью в декабре и январе, а в феврале случаются большие оттепели, которые сгоняют весь снег.

[62] 30.00 С. Вероятно, температура дана по шкале Фаренгейта и тогда соответствует –4,40С (прим. изд).

Почва земли разнообразна, по большей части черноземная, чатью глинистая, смешанная с песком, но вообще весьма способная к хлебопашеству и /28/ и различным произведениям, изобильна во многих местах хорошей водой, отличными сенными покосами и богатой пастьбой для скота. Благорастворенный климат, плодоносная почва земли и изобилие вод привлекли сюда многих переселенцев; в короткое время возникли многолюдные города и села, распространились земледелие, промышленность и образованность области, составляющей одну из богатейших губерний нашего отечества.

8/ **Естественные произведения по всем царствам природы**

Царство животное

Животные. Кроме рогатого скота, лошадей, ослов, коз, буйволов, овец и других домашних и диких обыкновенных животных /28об./ водятся здесь лисицы, кролики, зайцы, дикие козы, дикие свиньи и кошки, барсуки, куницы. В некоторых озерах при реках водятся выдры, а по берегу моря попадаются морские тюлени и другие животные.

Птицы. Кроме домашних и обыкновенных диких, водятся журавли, тетеревы, дикие гуси, множество различных особых родов утки, бекасы, пеликаны, лебеди, колпицы белые и серые, дрофы, цапли белые и серые, дрофы.

Рыбы. В Дунае на взморье, Днестре, Пруте и озерах ловятся осетры, стерляди, белуги, шипы, севрюги, сомы, марины [морской судак, *Sander marinus*], щуки, коропы, судаки и другие рыбы, камбала, окуни, сельди разных сортов в большом количестве. Из последних самый замечательнейший сорт, называемый кефаль, ловится в устье Днестра; в прочих реках и прудах, кроме разной мелкой рыбы, водится множество раков.

Из насекомых. Пчелы, шелковичные черви, испанские /29/ мухи [жуки-нарывники], разных родов жуки и разные другие насекомые; множество комаров, особенно в плавнях Дуная, Днестра и Прута, саранча[63] и пр.

[63] Это насекомое не принадлежит к числу постоянных в крае, но уже несколько раз сряду прилетает сюда большими тучами из-за Дуная и, оставляя тут осенью свои семена [яички], весной возраждается. Оно производит значительные опустошения нивянных растений и трав, но по принятым мерам прежде, нежели может делать вред, с успехом истребляется и в семенах, и по возрождении. Местное начальство занимается истреблением ее во всех возрастах (прим. И.Б.).

Царство прозябаемое

Нивянные растения [культурные злаки]. Рожь, пшеница (озимая и яровая), арнаутка, ячмень, овес, гречка, горох, просо, малая и большая чечевица, кукуруза, конопля, лен, мак и турецкое [итальянское] просо [бор].

Из огородных. Капуста разных родов, свекла белая и красная, морковь, салат, сельдерей, петрушка, редька, хрен, белый и красный лук, чеснок, прас [праз], трибулка, укроп, спаро [?], картофель, калерена, календра, горчица, бобы, фасоля, дыни, арбузы, огурцы, дуламаны, тыквы, булбы, подсолнешник, /29об./ огородный крес, чернушка, красный перец, бамы красные и синие, патлажаны и пр.

Садовые деревья и дикие кустарники. Волохские орехи, щелковица, черешни, вишни, сливы, груши, квитовик или айва, яблоки разных пород, персики и абрикосы, акация душистая, верба, роза, барбарис, крыжовник, редко где малина, смородина различных пород, виноград, собачье яблоко[64], придорожная иголка, глод, терновник, калина, сумах[65], дикие персики, лесной орешник, греческий ордяк, дикие вишни, шиповник, бузина и др.

Лесовые деревья. Дуб, бук, ясень, липа, клен, осина, вяз, граб, лещина, тополь, верба, лоза, терн.

Примечание. Береза растет в некоторых лесах Хотинского уезда, примыкающих к Каменец-Подольской губернии. В прочих же местах Бессарабии береза, равно сосна, ольха, ветла и ель /30/, не произростают. На самом юге Бессарабии удерживаются с небольшим присмотром на открытом воздухе миндальные и другие орехи южных краев; в дремучих лесах средней части области, исключая обыкновенной, находят большое количество особого рода превосходной губки (известной под именем цареградской).

Дикорастущие травы. Катран, буявица, спаржа, земляника, кервель, зверобой, серпуха, василек, майоран, чеберг, вороника, фиалка, алемон, перей и многие другие, употребляемые в аптеках; дрок, мята, перей (цервяница), белена, дикая розета, дикий авран (лихорадочная трава), полынь, дягень дягельник, золототысячник, ромашка, римская или белая ромашка /30об./, душица, красный воловый язык, анис, цикорий, чистяк, желтуха, сонная одурь, девясил, болеголов, проскурняк, солодковый корень, белая шандра, шалфей, бузина.

Вообще флора в Бессарабии чрезвычайно изобильна и содержит в себе, сверх поименованных растений, множество ароматных, лекарственных и красильных трав, из последних известны и употребляются жителями преимущественно для крашения шерсти и других домашних рукоделий, дронца, из коих составляют желтую краску, сапфир [вереск] – красную и черную, а корень, называемый каражаджиг [?] /31/ – дает яркую пунцовую краску.

Грибы. Шампиньоны, сморчки, волчья или земляная губка.

Царство ископаемое

Известковый камень, алебастр (в Хотинском уезде), каменные плиты, годные для литографических употреблений и мощения полов (в Сорокском уезде), каменный уголь, соль поваренная и глауберова, гранит и камень разного рода. До сего не было предпринимаемо здесь минералологических изысканий, и остается думать, что недра бессарабских гор заключают в себе, сверх поименованных, еще много различных других веществ.

Примечание. В самом с. Оницканы и при с. Фынтына Дзынилор находятся минеральные ключи, первый серного свойства, второй заключает в себе серные и железные частицы. /31об./

9/ **Народонаселение**

Население Бессарабии, со времени присоединения оной к Российской империи, несмотря на последнюю Турецкую войну, чуму и холеру, похитивших уже множество жителей, с каждым годом приметно увеличивается. Во время присоединения сей области, в оной считалось жителей не более 250.000, ныне находится около 725.000; итак, народонаселение в продолжении 30 лет увеличилось двумя долями; чему приписать сие, как не благодетельным мерам, принятым правительством по управлению сего края, и равномерно плодородию, богатству и изобилию по всем царствам природы.

[64] Семена его дают хорошую черную и зеленую краску (прим. И.Б.).

[65] Может употребляемо быть для окраски кожи, шерсти и шелка (прим. И.Б.).

Народонаселение сие состоит: из великороссиян, малороссиян, молдаван, болгар, сербов, греков, армян, магометан, цыган, евреев и иностранных колоний, в которых находятся: австрийцы, французы, прусаки, шведы, виртемберцы, баварцы, саксонцы, поляки, богемцы, венгерцы, /32/ швейцарцы, мекленбургцы и курляндцы.

Исчисление жителей

Поселян-христиан мужеска пола 240.132, женска 212.422; Евреев муж. 10.304, жен. 10.148; Задунайских переселенцев[66] муж. 20.148, жен. 18.827; Немецких колонистов[67] муж. 5.626, жен. 5.375; Коронных цыган муж. 1.800, жен. 1.668; Крепостных цыган муж. 6.900, жен. 6.221; Дворовых людей муж. 404, жен. 352; Состоящих на льготе муж. 11.853, жен. 9.955; Мещан-христиан муж. 41.443, жен. 34.601; Мещан-евреев [пропуск]; /32об./ Мазылов муж. 7.747, жен. 7.121; Рупташей муж. 3.951, жен. 3.551; Неположенных в оклад священно- и церковнослужителей – православных муж. 8.570, жен. 8.261; [то же] армянской муж. 56, жен. 51; [то же] лютеранской муж. 8, жен. 14; Молдаванских боярынашей муж. 228, жен. 194; Чоколов или гробокопателей муж. 215, жен. 176; Разночинцев муж. 8, жен. 11; Отставных военнослужащих муж. 100, жен. 175; Иностранцев муж. 267, жен. 121; Выкратов муж. 216, жен. 175. /33/

Сверх того, не входящих в это народонаселение: ремесленников 1699; дворян потомственных 490; дворян личных 26; западной шляхты 50; чиновников служащих классных 296; православных монахов 326; православных монахинь 216; римско-католических священно- и церковнослужителей 10.

Сравнительное показание народонаселения

Из вышепоказанного всего числа жителей оказывается, что мужского пола противу женского более 40.844. Впрочем, сие не зависит, а более нужно приписать тому, что народонаселение области увеличивается от пришельцев.

Родилось в течение 1840 года[68]: Православного исповедания муж. 14.997, жен. 14.245; /33об./ умерло муж. 10.609, жен. 9.235; По сему число прибывших рождением противу более муж. 4.348, [чем] жен. 5.010; Браков православных 4604.

10/ **Народное хозяйство и промышленность**

Фабрик и мануфактур казенных в области не имеется, а из частных состоит: вновь открытый сахарный завод из свекловицы в Аккерманском уезде, принадлежащий г-ну статскому советнику Гамалею, и стеклянный завод Кишиневского уезда, в имении отставного генерал-майора [Я.Я.] Черемисинова. В городе Кишиневе две фабрики для шелковых и бумажных изделий и 14 мелких кожевенных заводов, салотопенных в области 25, свечных и мыловаренных 250. Сверх того, есть незначительные фабрики для крашения сукон, /34/ холста, кирпичные заводы и для выжигания извести.

Между другими хозяйственными занятиями выделывают в Бессарабии разную пряжу, ткут ковры[69] и простые сукна для домашнего обихода; этим рукоделием упражняются вообще женщины; из поселян только некоторые занимаются плотничеством, сапожничеством, кушнирством, кожемятством, слесарством и другими ремеслами. Рыбная ловля на Дунае, выволочка соли на озерах и сенокосы в пространных степях Буджака занимают временно многих жителей и доставляют им достаточный способ существования.

11/ **Хлебопашество**

Восточная Молдавия гораздо плодороднее и леснее [лесистее] Бессарабии собственно так /34об./ называемой, в которой нет лесов. Едва встречаются вдоль речных берегов несколько кустарников. Хлебопашеством занимаются болгарские колонии в Измаильском цынуте, так как отпуск пшеницы за границу производится в портовых оного городах – в Ренни и Измаиле; но в области не совсем еще оживлена ветвь сего хозяйства, потому что жителям благоприятствуют другие источники народного богатства, как то: садоводство,

[66] Переселенцы из Болгарии и Румелии (прим. И.Б.).

[67] Немецкие колонии водворены в 1815, 1816 и 1817 годах; они поселены виртемберцами, прусами, саксонцами, мекленбурцами, богемцами, венграми, швейцарцами и частью французами и поляками (прим. И.Б.).

[68] Явно самая поздняя приписка (прим. изд.).

[69] Работа некоторых очень хороша и показывает природную способность и смышленность жителей (прим. И.Б.).

овцеводство, пчеловодство, соляная и рыбная промышленность, виноделие, скотоводство и другие местные обороты.

За всем тем хлебопашество постепенно увеличивается. На 1836 год посеяно было хлеба озимого 90.120 и ярового 172.418 четв., собрано озимого 880.769 и ярового 1.128.228 четв.

В 1829 г. – озимого 139, ярового 141 четв., собрано 651, ярового 320 четв. /35/

В 1830 г. – озимого 135, ярового 124 четв., собрано 832, ярового 307 четв.

Обработанная земля пшено дает сотое зерно; ячмень и кукуруза – 50-е [сам 50].

В севооборот входят: рожь, пшеница озимая, яровая и арнаутка, ячмень, овес, гречиха, горох, просо, кукуруза, которая составляет главное продовольствие жителей.

12/ **Скотоводство**

По склонности жителей к скотоводству, рогатый скот и овцы составляют в Бессарабии главнейшую отрасль сельского хозяйства и промышленности. Здешние жители оставляют стада свои круглый год в степях, отнюдь не заботясь о приготовлении корма на зиму и об устроении загонов; от сего много погибает скота во время сильных и частых метелей. /35об./ Многие, однако же, частные владельцы обратили особое внимание на этот предмет и устроили большие заведения для мериносов. В 1830 году было 109 лошадиных табунов, ныне считается частных конных заводов 163, в коих лощадей 27.789. Как числом, так и добротою лошадей славится более прочих Ясский и часть Хотинского уезда. Число рогатого скота простирается до 315.376. Овец тонкошерстных 121.136, простых 303.012; от них получается шерсти, полагая от 5 до 6 овец на пуд, 84.045 пуд.[70] Верблюдов не имеется. Коз 78.339; свиней 53.795.

13/ **Садоводство**

Плодоносная почва земли и климат весьма способствуют к разведению в Бессарабии фруктовых садов и шелковичных /36/ деревьев; со временем это может быть значительным предметом народной промышленности края. Садов фруктовых вообще 18.1433. В них имеются сливы, груши, яблоки, абрикосы, персики, вишни, черешни, айва и волошские орехи. Огородов 86.876; в них овощи: капуста, свекала, лук, чеснок, петрушка, сандерея, пряж, цветная капуста, артишоки, морковь, пастернак, патлажаны, бамы, турецкий перец, фасоли, бобы, чернушка, огурцы, укроп, хрен, картофель и табак. Лучшие огороды находятся в окрестностях Кишинева, Измаила и в болгарских колониях. Яблоки, арбузы и дыни преимущественно родятся в Бендерском уезде; сливы – в Оргеевском, Кишиневском, Ясском и Хотинском, где составляют значительный предмет промышленности жителей, особенно сливы, которые сушатся здесь и отпускаются в продажу в разные места внутренних губерний. /36об./

14/ **Виноделие**

Виноделие в области составляет весьма важную статью народного богатства; виноградники произран6стают во всех местах области, и в особенности значительная часть оных постепенно увеличивается в южной ее части. Грунт земли и местоположение в Аккерманском уезде гораздо более удобны для разведения лучшего винограда, и преимущественно местность близ Аккермана в сем отношении замечательна. Там издавна заведены хорошие сады. Посадка виноградных лоз не везде одинакова; на квадратную сажень земли полагается куст, исключая города Аккермана, где посадка, по свойству песчаного грунта, делается чаще. В некоторых новых заведениях один куст виноградной лозы занимает 16 кв. арш., и особенно у поселян, сады коих не имеют регулярного расположения. Казенных садов 50, спорных с казною 462. Частных /37/ 12.560. Во всех почти садах разведены лозы лучших сортов из островов Архипелага, Венгрии и Бургундии. В благоприятные годы добывается вина до 1 мил. 17 тыс. ведер, но заметное умножение новых виноградников представляет надежду, что это количество в короткое время может удвоиться при хорошей выделке из садов лучших лоз; бессарабское белое вино не уступает лучшим крымским винам и самому молдавскому из Одобенов [с. Одобешть – ?]; красное вино также весьма хорошее. По доброте и вкусу лучшее вино выделывается в Аккермане; но старание некоторых владельцев усовершенствовать вино-

[70] Цена шерсти тонкорунных овец, немытой от 30 до 40 руб. за пуд, мытой пуд, составляющий от 10 до 12 овец, продается от 80 до 100 руб. (прим. И.Б.).

делие обещает счастливые успехи и в других местах. Цена продаваемого на месте обыкновенного бессарабского вина не выше 2 руб. за ведро. Лучшие сорта вин продаются от 4 до 8 руб.

15/ **Винокурие**
Винокурие в области, будучи свободно, /37об./ заметным образом увеличивается, особенно при нынешней дешевизне хлеба. Всех винокурен в области 42.

16/ **Шелководство**
Местные удобства земли здешнего края дают все средства развить эту ветвь богатства; но жители, по недостатку ли опытов или примеров, мало еще знакомы с сим видом промышленности. Тутовых дерев в области состоит всего 13.031. В прошедшем году выделано шелку 6 пуд. 4 фун. и 14 золотников.

17/ **Пчеловодство**
По сведениям, из уездов полученным, общее количество пчеловодства простирается до 130 тыс. малых ульев. Продажи меду и воску определить невозможно; за исключением местного употребления, отпускается отсюда ежегодно меду и воску на значительную сумму /38/; местная же цена каждому улью с пчелами обыкновенно полагается 4 руб. асс.

Бессарабский мед отличнейшего качества бывает двух сортов: липового цвета, душистый, из заводов [пасек] лесных мест, и белый, заключающий в себе много сахарных частей. Последний получается в Бендерском, Аккерманском и Леовском уездах.

18/ **Рыбные промыслы**

Рыбные промыслы, состоящие в казенном ведомстве

В Аккерманском уезде при р. Дунае, в заливах, гирлах и озерах, прилегающих к сему уезду от устья Дуная, где находятся селения Вилково и Хаджи Ибрагим или Жебрияны, до границы выгонной земли г. Килии, с включением оз. Прозаржиле и других озер и в оз. Китае. Сии рыбные ловли состоят в оброчном содержании ежегодно за 6,800 /38об./ руб. асс. В Измаиле имеется заведение для ловли дунайских сельдей и приготовления на манер голландских.

В Аккермане ловится и ***частными промышленниками*** приготовляется разным образом для продажи род сельдей, называемых кефали; попадается также в множестве маленький сорт рыбы в роде серделей, который, будучи хорошо приготовлен, не уступает ни в чем настоящим. Сверх того, некоторые жители занимаются рыбной промышленностью по Днестру, и владельцы поместьев выручают за рыбу из своих прудов и озер значительную сумму.

19/ **Соль**
В Бессарабии добывается самосадочная морская соль; соленосные вместилища находятся здесь при берегах Черного моря в некоторых из мелких его /39/ заливов. Бессарабские солевместилища суть: Бурицкая, Бальдурская, Плибейская и Шаганская между урочищем Бугазом и Шаганом в 40 верстах от Аккерманской пристани. Общая протяженность сих солевместилищ составляет в совокупности до 30 верст, а в ширину от 2 до 10 верст. Площадь поверхности, покрывающаяся солью, составляет около 60 кв. верст, и потому количество собираемой соли значительно. Добываемая здесь соль обращается по всей Бессарабии и, будучи для всего вообще края полезна, особенно необходима для дунайских рыбных промышленников.

20/ **Лесоводство**
Бессарабия богата разного рода лесом. Смежнось Оргеевского и Ясского цынутов покрыта большим дубовым корабельным лесом. В нем находятся дубы неимоверной величины и толщины. Леса сии принадлежат по большей /39об./ части монастырям и видимо истреблются на сожжение угольев и других потребностей, тогда как легко могли бы служить для построения Дунайской флотилиии. Теперь всего леса в Бессарабии 332.700 дес.

[*Выводы по предыдущим разделам*]

Итак, Бессарабская область включает в себя многочисленные стада рогатого скота, табуны [лошадей], хлебопашество разного рода на богатой почве, пространные сенокосы, различные ароматные и лекарственные травы, лес всякого рода, шелковицу, довольно изрядное вино, яблоки, груши, орехи, сливы, вишни, арбузы, дыни и другие плоды. Соль поваренная и глауберова, серные минераль-

ные воды, каменный уголь, алебастр, известь, деревянный уголь, камень разного рода и пр.

Меры правительства, в разное время предпринятые к улучшению народного хозяйства и промышленности:

1/ Сверх других мер, наложение пошлины /40/ (1822) на вывозимые из турецких владений вина, садовые фрукты и пр. произвело благодетельные для края последствия. С того времени здесь разные плодоносные сады приметным образом увеличены и улучшены.

2/ Снятие днестровских таможенных и карантинных линий открыло Бессарабии легчайшее сношение с заднестровскими губерниями и способствовало к распространению торговли и усилению промышленности в области.

3/ Установленные правительством конские скачки обещают хорошие последствия к улучшению породы здешних лошадей.

Способы, необходимые к усовершенствованию некоторых отраслей народного хозяйства и промышленности:

1/ При всех удобствах, какие доставляет к умножению скотоводства Бессарабии пространство изобильной степи и богатые пастбища, необходимо нужен лучший присмотр за скотом. Многие жители /40об./ столько полагаются на природу, что находящийся у них скот оставляют круглый год в степях, отнюдь не заботясь о приготовлении корма на зиму и об устройстве загонов; от чего зимой много скота гибнет, а особенно овец во время сильных и частых здесь метелей.

2/ Судя по изобилию произведений Бессарабии и по количеству вывозимых ежегодно за границу кож, сала, шерсти, легко можно завести во многих местах, лежащих по берегам озер и рек, заводы для выделки кож, улучшить и умножить свечные заводы и заводы для выделки шелку и разных из него изделий; также фабрики суконные и полотняные; но для устройства их нужно привлечь сюда знающих и способных людей и более поощрить имеющих капиталы; от сего можно приобрести важные выгоды и возвысить промышленность области. Для выделки кож предоставляет область все возможные способы и удобность, потому что сумах (скулений), употребляемый на кожевенных заводах, /41/ имеется в изобилии на берегах Днестра и на степи между кустарниками. Дуб также растет почти во всех местах области; притом заводы сии не требуют особенного искусства и значительных издержек.

3/ Размежевание земель принесло бы бесчисленные выгоды для края; теперь нет ни одного верного имения и нет почти ни одного помещика, который бы не имел споров о границах; видимо сколько из этого было бы пользы, поправился бы кредит и прекратилась бы большая часть тяжб, питающих раздоры и вражду между владельцами и служащих разорению, вредных пользе земледелия и противных благосостоянию поселян. Словом, размежевание земель всему этому, хотя бы не вдруг, положило бы конец, усилило промышленность и деятельность сельского хозяйства. /41об./

21/ **Торговля**

Если взять в соображение, благоприятный климат Бессарабии, плодородную почву, изобилие произведений земли, удобство многоразличных способов к распространению всех ветвей сельского хозяйства и к усовершенствованию торговли, то нет в России ни одной губернии, которая бы включала в себя столько предметов, необходимых для выгод жизни. Столь выгодное состояние области, соединяясь с географическим ее положением, будучи омываема Прутом, Днестром, Дунаем и Черным морем, имея три порта, Бессарабия представляет много средств и много надежд к будущему цветущему положению края.

Многие из богатых предметов Бесарабии еще не развиты, и потому торговля ее производится не в таком обширном объеме, в каком могла бы быть при обстоятельствах более благоприятных; она ограничивается теперь торгом с Австрией рогатым скотом и лошадьми; с Турцией /42/ зерновым хлебом, салом и невыделанными кожами; соль, овечья шерсть, часть хлеба, вино, сливы, яблоки и другие фрукты, мед, воск, табак, уголь, рыба отправляются более за Днестр во внутренние губернии, часть последней отправляется также в Австрию.

Внутренняя торговля еще не весьма значительна, ибо земля производит с избытком все нужное для жизни, и поселяне, обрабатывая землю, получают для себя и семейств безнужное содержание, а одежду большей

частью имеют собственного рукоделия. При возвышающемся постепенно хозяйственном устройстве, можно ожидать, что заграничная торговля сделается гораздо важнее, хотя и ныне остаются в Бессарабии значительные суммы за ее произведения, получаемые из Австрии и Турции, коим она находит всю удобность к продаже произведений, и весьма часто выгодной ценой. /42об./

22/ **Ярмарки**

В областном г. Кишиневе, 26 октября, в день Св. Димитрия, учреждена месячная ярмарка; привоз на оную красных товаров, фарфоровой и стеклянной посуды и разных внутренних изделий бывает на 50 тыс.; но торговля идет тихо, в течение целой ярмарки продажа бывает едва ли на 10 тыс.; а сверх этой ярмарки в Кишиневе бывают еженедельные торги, на которых, кроме значительного сбыта разных продуктов, продаются рогатый скот и лошади. Число того и другого в продаже можно полагать в год примерно до 20 тыс. голов. По временам проводится оптовая продажа аккерманской соли на 100 тыс. руб.; заячих кож на 15 тыс., ягнячих черных смушек на 25 тыс., чернослива, сухих плодов и волошских орехов на 20 тыс. руб. ежегодно. /43/

Ясского уезда, в г. Бельцах, по древним правам владельца оного, каждый месяц бывают ярмарки, на которые пригоняется значительное число рогатого скота, овец, лошадей и привозятся на большие суммы красные товары, свежие кожи, сало, шерсть, воск, мед и пр. Общая продажа на каждой ярмарке доходит до 150 тыс. руб. асс.

В Измаиле учреждено две ярмарки – Вознесенская и Покровская; привоз на каждую товаров на 218.300 руб. асс., продажа на 49.550 руб. асс.

[22-а. *Число приходящих и отходящих судов*]

Измаил. Число приходящих и отходящих судов бывает ежегодно, полагая по сложности примерно: прибывает судов 282, на коих привозится товаров на сумму 143.170 руб., монеты 595.121 руб. Отходит судов 289, с ними отпускается товаров на 1.690.383 руб., монеты 1.180 руб. /43об./

В Рени приходит судов 27, товаров на сумму 28.637 руб., монеты 593.825 руб. Отходит судов 26, товаров на сумму 48.574 руб., монеты 59.045 руб.

В Аккерман приходит судов 30, товаров на сумму 80.484 руб. Отходит судов 41, товаров на сумму 30.687 руб.

Всего приходящих судов 339, привозных товаров и монеты на сумму 1.441.237 руб. Отходящих судов 346, товаров и монеты на сумму 2.161.369 руб.

23/ **Таможни**

Таможен 3, таможенных застав 4. Они разделяются на два округа – Измаильский и Скулянский.

Измаильский округ. *Измаильская портовая*: собрано в 1839 г. пошлин 8.827 руб. 21 коп.; *Рейнская таможенная застава*: собрано пошлин 2.798 руб. 35 коп.; *Аккерманская таможенная застава*: пошлин 707 руб. 50 коп. /44/

Скулянский округ. *Новоселицкая*: собрано пошлин 143.388 руб. 4 коп.; *Скулянская*: собрано пошлин 107.488 руб. 33 коп.; *Липканская застава*: пошлин 22.983 руб. 74 коп.; *Леовская застава*: пошлин 23.222 руб.

Всего таможенных сборов по двум округам: ассигнациями – 309.415 р. 70 коп., серебром – 75 коп.

[23-а. *Примечание*]

Коммерческий суд один в г. Измаил; бирж не имеется. Контор маклеров и нотариусов в области 10. Справочных, банкирских и торговых не имеется.

24/ **Государственные доходы**

Доходы ведомства Департамента государственных имуществ. С оброчных статей, как то: с /44об./ казенных земель, садов и других казенных имуществ, в оброке состоящих 41.994 руб. 49¼ коп.; лесных доходов примерно 3500 руб. Итого: 46.494 руб. 49¼ коп.

Доходы ведомства Департамента горных и соляных дел. От продажи соли из магазинов местного продовольствия примерно 455 тыс.; с частных солепромышленников примерно 976 тыс. Итого: 1.430.000 руб. асс.

Доходы ведомства Департамента разных податей и сборов. Измаильских по 8-й народной переписи 2.429.924 руб. 84 коп. асс.

Доходы по винной части. Питейных откупных с штатных и заштатных городов 984.600 руб.

Других сборов примерно: со свидетельств, выдаваемых на права /45/ торговли купцам трех гильдий, торгующим мещанам и крестьянам – 10 тыс. руб.; почтовых – 150 тыс. руб.; с подорожных – 14 тыс. руб.; за гербовую всех сортов бумагу – 115 тыс. руб.; за употребление по делам вместо гербовой просто бумаги – 11 тыс. руб.; за паспорты – 13 тыс. руб.; пошлины от купчих крепостей, маклерских и нотариальных книг и разных других сборов – 35 тыс. 600 руб.; штрафных по делам вычетным, за повышение чинами и прочих сборов – 34 тыс. 400 руб. **Всего** – 5.272.299 руб. 34 коп.

25/ **Нравы и наклонности**

Коренные жители области природные молдоване; но в Бессарабии, кроме того, много болгар и русских, особенно болгар, которые составляют значительную часть народонаселения. Все православного исповедания. Молдаване преданы вере своих отцов, миролюбивы, трезвы, /45об./ беспечны, терпеливы, покорны; общий смысл весьма здравый и даже доходит до хитрости; высший класс столько образован, сколько местные средства в прежние времена дозволяли, с усилием в области способов народного просвещения. Юношество обнаруживает хорошие способности, дух соревнования к познаниям и искусствам, наукам и ко всем степеням гражданской образованности. Болгары вообще трудолюбивы, честны и трезвы, но притом вспыльчивы до необузданности; вероисповедания греческого. Малая часть их говорит по-болгарски, все вообще изъясняются на турецком языке.

В высшем классе из молдаван заметна наклонность к роскоши и увеселениям; простой народ не любит тяжелых работ и склонен к праздной жизни; причина этому, что богатства края доставляют ему избыточное содержание с малыми заботами. Честность, простота нравов, добродушие, и в особенности гостеприимство /46/ суть отличительные их черты. В жилищах их сохраняется чистота и опрятность. Дома свои они строят деревянные или из хвороста, покрытого землею, которая служит им вместо замазки. В каждом доме бывает обыкновенно две комнаты и небольшое крыльцо перед первой. Комнаты сии содержатся чисто и опрятно. В одном углу жилища всегда лежат тюфяки, набитые шерстью, и ковры для спанья. Одежда их простая, но опрятная; женская одежда довольно ловка и так же опрятна. Замужние женщины повязывают голову платком, которого один конец висит у них на плечах. Девушки ходят с открытой головой, убирая себе волосы различными монетами; ноги у девушек босые. Женский пол вообще не красив, но опрятен и весьма трудолюбив; они исправляют домашние работы и никогда не покидают своего веретена. Молодые девушки редко выходят из дому, /46об./ и то в сопровождении родителей.

26/ **Брачные обычаи**[71]

Верность супружества и целомудрие (говорю о низшем классе людей) сохраняют в высочайшей степени; у них находят брачную любовь во всей ее силе. Браки совершаются большею частью по любви, но всегда с разрешения родителей. Добывание невесты и вообще свадебные обряды носят на себе отпечаток чрезвычайной оригинальности.

Если молодому человеку нравится девушка, то [он] посылал ее родителям сватов. Сии начинают издалека выведывать, будет ли принято их предложение. Если они получают надежду на благосклонный ответ, то вместе с родственниками жениха приходят в дом этой девушки, где знатнейший из сватов, называемый старостой, говорит краткую речь: «Наши отцы, деды и пращуры открыли эту населяемую нами землю, когда ходили в леса на охоту. Вот мы живем на ней, питаемся ее медом /47/ и прохлаждаемся молоком. Побужденный примером своих предков, почтеннейший г. NN ходил в поле, в леса и на горы, искал там дичи и встретился с серной (самкой оленя), которая, будучи стыдлива и храня свою честь, не дала ему видеть своего лица; но пустилась в бегство и скрылась; и вот эти следы привели нас в сей дом. Итак, вы должны отдать нам или сию добычу, за которой мы с таким трудом гонялись по дебрям, или указать, куда она побежала». Родители требуемой девушки сначала объявляют, что никакое животное не приходило в их дом, что те, которые гнались за ним, вероятно сбились со следа, что, может быть, они найдут его по соседству.

[71] Раздел был опубликован под названием «Свадебные обряды в Бессарабии» (Батьянов 1844), хотя, исходя из содержания предыдущего раздела, речь идет именно о молдавских традициях. Приводится по рукописи (прим. изд.).

Когда сваты будут настаивать на том, что они шли по тому самому следу, то сперва выводят к ним старуху, одетую в отвратительное лохмотье и спрашивают: «Это ли та /47об./ серна, за которою вы гнались?». Сваты отвечают отрицательно и между тем утверждают, что та, которую они ищут, имеет волосы златожелтые, очи соколиные, зубы жемчужные, губы краснее вишни, тело как у львицы, груди и шею лебединую, пальцы мягче воска и лицо яснее солнца и луны.

Если родители еше стараются разуверить их, то сваты уверяют, что они имеют хороших собак, которые никогда не сбиваются со следа; они угрожают даже, что откроют себе путь к открытию серны силой оружия.

Долго не соглашаясь, наконец родители позволяют дочери придти; и она явиляется, украшенная со всевозможным великолепием. Сваты громко вскрикивают и уверяют, что нашли искомую серну. Входит жених, который обыкновенно бывает вблизи, и тотчас меняется с невестой кольцами в присутствии священника. После такой церемонии девушка опять скрывается, а мужчины /48/ садятся за весельный стол и в продолжении оного назначают день свадьбы.

В понедельник, предшествующий этому празднику, по окончании обедни собираются родственники как в дом невесты, так и в дом жениха, призывают музыканта и составляют первый малый пир. По окончашии сего, женщины сеют муку для свадебных пирогов, отчего этот день называется «сеянным».

Настоящий пир начинается в обоих домах обыкновенно в четверг и продолжается четыре дня. В воскресенье собираются родственники жениха для получения невесты и посылают к ней нарочных с известием о скором прибытии жениха. Друзья невесты подстерегают посланных на дороге и стараются схватить. Если им удастся это сделать, то гг. посланников связывают, сажают на лошадь обратив лицом назад и привозят в дом /48об./ невесты как пленников. Дабы избегнуть сего забавного оскорбления, выбирают лошадей самых быстрых, на которых в случае нужды можно было бы ускользнуть от находящихся в засаде.

Если посланные приезжают к дому невесты благополучно, то у них спрашивают: «что им нужно?». Они отвечают, что «посланы объявить войну, и что войско уже вблизи и готово завоевать крепость». Их впускают, богато угощают вином и отсылают назад с некоторыми гостями со стороны невесты. Когда эти увидят приближающегося жениха, то отпускают посланных с угрозами и гневными бранными словами, а сами спешат обратно в дом невесты. Жених со своими спутниками гонится за ними, и если настигнет, то платит им той же шуткой, которую они сделать с его посланными. /49/ Сии предварительные сцены завершаются ездой на лошадях в запуски; причем победитель получает награду из рук невесты, а конь его украшается цветами.

Ввечеру ведут обрученных в церковь с возможной пышностью, для принятия священического благословения. Посреди церкви расстилается ковер, на котором становятся жених по правую, а невеста по левую сторону. Под ноги кладут золотые или серебряные монеты, дабы означить тем, что они должны отказаться от света и презреть его пышность. Родственники осыпают присутствующих мелкими монетами, орехами и хмелем, чем означают, что плодородие должно просить от Бога, а на богатство мало обращать внимания.

По окончании в церкви сего обряда, все собрание возвращается в дом невесты, где бывает роскошный пир, продолжающийся до трех часов утра. По прошествии сего времени, повара приносят на стол /49об./ петуха, изжаренного с перьями; между тем один из гостей скрывется под столом и кричит как петух, возвещая тем наступление утра. Выходят из-за стола и дают поварам подарки; брачная чета садится посреди комнаты и избранный невестой адвокат читает оспись приданого, упоминает о благодеяниях, полученных невестой от родителей, и просит их дать ей благословление. Благословив дочь, родители подносят ей прощальное питье, называемое «питьем далекого пути», и отпускают ее из своего дома. Но в дверях брачные встречают братьев или ближних родственников невесты, которые преграждают им путь. Муж должен купить себе пропуск подарком. Невеста садится в повозку, не имея с собой никого из отцовского дома, и, сопровождаемая золовкой или свекровью, сле-

дует за супругом, который находится впереди. В доме последнего осушают еще несколько бокалов и, наконец, отведя новобрачных /50/ в спальную комнату, позволяют им на свободе наслаждаться своим благополучием.

[26-а. *Число преступников в продолжении 10 лет*]

Осужденных в каторжную работу 292; к ссылке в Сибирь, в крепости и к отдаче в солдаты 2.116; к исправительному наказанию 2.512; оставленных в подозрении 1.361; оправданных 4.841. В последнем 1839 году самоубийств мужских 2, женских 1. О незаконнорожденных детях решено дел 9.

27/ **О просвещении**

Образование в сем крае, можно сказать, не уступает ни в чем образованию других губерний, только с тем ограничением, что жители здешние, коренные, как недавно присоединенные к России, занимались более изучением /50об./ не российского, но греческого и молдавского [языков]; с устроением училищ во всей почти Бессарабии, высший класс с большей охотой принялся за изучение нашего отечественного, а низший класс, по близкому свойству их языка с российским, стал понимать и даже говорить на нашем языке.

Учебные заведения

В Кишиневе, кроме семинарии (150 учеников), где приготавливается духовенство для области, заведены: областная гимназия (200 уч., из них 30 за казенный кошт), уездное училище (135 уч.), ланкастерское училище (236 уч.); равномерно существует в оном еврейское училище (150 уч.), пансион мужской (30 уч.) и два пансиона женских (70 уч.). /51/

В Хотине заведены уездное и ланкастерское училища (вместе 100 уч.); Равномерно в Бельцах (125 уч.), Бендерах (113 уч.), Измаиле (120 уч.) и Аккермане (108 уч.).

28/ **Богоугодные заведения**

Православных церквей во всей области 890, Монастырей 20 (муж. 14, жен. 6); Церквей римско-католических 5; армянская 1; лютеранская 1; старообрядческая часовня 1; мечеть 1; синагоги или молитвенные школы 22. /51об./

В г. Кишиневе больница на 80 чел. (содержится из суммы Приказа общественного призрения); училище детей канцелярских служитетелей на 20 уч. (за счет 10% капитала); больница для евреев (за счет еврейского общества).

В уезд. г. Аккермане больница на 15 чел. (из городских доходов).

Сиротских воспитательных домов, богаделен и домов для умалишенных в области не имеется.

29/ **Присутственные места**

В областном г. Кишиневе. Министерства внутренних дел: Областной Совет, Правление, Строительная комиссия, Строительный комитет, Депутатское собрание, Комиссия народного продовольствия, Градская полиция, Градская /52/ дума, Квартирная комиссия, Кишиневский земский суд. Министерства юстиции: Уголовный суд, Гражданский суд, Областной совестный суд, Областная межевая контора, Кишиневский и Оргеевский окружные суды, Дворянская опека, Городовой магистрат, Словесный суд, Цеховая управа. Министерства финансов: Бессарабская казенная палата, Ревизионный комитет, Кишиневское уездное казначейство.

В г. Измаил. Министерства внутренних дел: Градская полиция и Дума, Строительный комитет, Квартирная комиссия. Министерства юстиции: Коммерческий суд, Городовой магистрат. Министерства финансов: Портовая таможня.

В уездных городах. Оргеев: Градская полиция, Земской суд, Городовая Ратуша, Уездное казначейство.

В Белицах: Ясского и Сорокского уездов Окружной суд, Дворянская опека, /52об./ Градская полиция, Земской суд, Уездное казначейство, Квартирная комиссия, Градская Дума, Сиротский суд, Словесный суд, Цеховая управа.

В Сороке: Градская полиция, Земской суд, Уездное казначейство, Городовая Ратуша.

В Хотине: Уездный суд, Дворянская опека, Полиция, Земской суд, Уездное казначейство, Градская Дума, Квартирная комиссия, Сиротский суд, Словесный суд, Цеховая управа.

В Бендерах: Уездный суд, Дворянская опека, Градская полиция, Земской суд, Уездное казначейство, Градская Дума, Квартирная комиссия, Сиротский суд, Словесный суд, Цеховая управа.

В Аккермане: Уездный суд, Дворянская опека, Земской суд, Уездное казначейство, Градская Дума, Квартирная комиссия, Сиротский суд, Словесный суд, Цеховая управа. /53/

В Леове[72]: Уездный суд, Дворянская опека, Земской суд, Уездное казначейство, Градская Дума, Квартирная комиссия, Сиротский суд, Словесный суд, Цеховая управа.

В Рени и Килие: Полиция и Ратуша.

30/ **Карантины и карантинные заставы**
Карантинов центральных 2.

1/ В Скулянах: ведению его подлежит Леовская частная и Липканская карантинная застава. Карантинная стража состоит из полубатальона внутренней стражи, в коем командир 1, офицеров 9, священник 1, нижних чинов 318. /53об./

2/ В Измаиле в ведении его находятся: Рейнский и Сулинский частные карантины; Аккерманская карантинная Застава. Карантинную стражу составляет полубатльон внутренней стражи; в коем штабс-офицер 1, обер-офицеров 9, нижних чинов 318, священников 1.

31-а. **По предмету сохранения народного здоровья**
Жители области подвержены бывают злокачественным упорным лихорадкам, нервным горячкам и цынготной болезни; дети страдают в летние месяцы поносом, скарлатиной и коклюшем; большая часть этих болезней, если приняты благовременные меры, не имеют опасных последствий.

Число медицинских чинов: Штатных медицинских чинов 9; /54/ вольнопрактикуемых врачей 8; штатных повивальных бабок 10; вольнопрактикующих 3; штатных лекарских учеников и помощников 14; штатных фельдшеров 2.

Число аптек в области: казенная 1; вольных 10.

31-б. **Крепости и число находящися в них гарнизнов**

Измаильская. Комендантов 2, из них генерал 1. Полковник 1. Плац-майор 1. Плац-адъютант 1. Аудиторов 2.

Артиллерийского гарнизона. Штаб-офицеров 2. Обер-офицеров 9. Нижних чинов 328.

Инженерной команды. Штаб-офицеров 1. Обер-офицеров 6. Нижних чинов 29.

Военнорабочих. Полуроты №30: Обер-офицеров 2. Нижних чинов 110; №31: Обер-офицеров 2. Нижних чинов 111; №32: Обер-офицеров 2. Нижних чинов 112; /54об/ №35: Обер-офицеров 4. Нижних чинов 20; №36: Обер-офицеров 4. Нижних чинов 20; Подвижной инвалидной №38 роты: Обер-офицеров 2. Нижних чинов 108.

Кишиневская. Штаб-офицеров 2. Обер-офицеров 1. Нижних чинов 4.

Инженерной команды. Штаб-офицеров 1. Обер-офицеров 3. Нижних чинов 21.

Артиллерийского гарнизона. Штаб-офицер 1. Обер-офицеров 5. Нижних чинов 112.

Бендерская. Комендант генерал 1. Плац-майор 1. Плац-адъютант 1. Нижних чинов 20.

Управление начальника Дунайского округа и артиллерийской части. Генерал 1. Обер-офицеров 5. Нижних чинов 88.

Артиллерийского гарнизона. 4 роты, Штаб-офицер 1. Обер-офицеров 5. Нижних чинов 186.

Инженерной команды. Генерал 1. Штаб-офицеров 3. Обер-офицеров 9. Нижних чинов 38.

/55/ Осадного парка и рабочей №30 роты. Штаб-офицер 1. Обер-офицеров 5. Нижних чинов 241.

Инвалидной команды. №38: Обер-офицеров 1. Нижних чинов 106.

Провиантского штата: Обер-офицеров 1. Нижних чинов 4.

Хотинская. В ней комендант генерал 1. Штаб-офицер 1. Обер-офицер 1. Нижних чинов 19.

Инженерной команды. Штаб-офицер 1. Обер-офицеров 4. Нижних чинов 14.

Артиллерийского гарнизона. Обер-офицеров 7. Нижних чинов 210. /55 об./

Инвалидной команды. Обер-офицеров 1. Нижних чинов 20.

Провиантского магазина: Смотритель 1. Нижних чинов 4.

[72] г. Леово, по преобразованию области, высочайшим указом 16 декабря 1835 года упразднен, с назначением быть присутственным местам в г. Кагуле, учрежденным уездным городом из селения Формоз (прим. И.Б.).

Библиография

Акимушкин 1987: О.Ф. Акимушкин, К истории формирования фонда мусульманских рукописей Института востоковедения АН СССР. В: Письменные памятники Востока: историко-филологические исследования. Ежегодник 1978-1999 (Москва 1987), 9-27.

Алфавитный 2005: Алфавитный список лиц и учреждений, передавших мусульманские рукописи Азиатскому музею //www.orientalstudies.ru/rus/index.php?option=content&task=view&id=1406

Батьянов 1844: [И.В.] Батьянов, Свадебные обряды в Бессарабии. ЗООИД I, 1844, 633-635.

Батьянов 1853: [И.В.] Батьянов, Некоторые подробности о городе Николаеве. Рукопись, представленная в редакцию журнала (обозрение статистических материалов, поступивших в РГО). В: Вестник Русского географического общества, кн. 1, ч. 7 (Санкт-Петербург 1853), 3-4.

Вельтман 1828: А.Ф. Вельтман, Начертание древней истории Бессарабии с присовокуплением исторических выписок и карты (Москва 1828).

Выписка 1839: Выписка из протоколов заседаний Императорской Академии наук. Заседание 3 августа. В: Журнал Министерства народного просвещения, XXIII (Санкт-Петербург 1839), 18-21.

Княжевич 1844: [Д.М.] Княжевич. Летопись общества. ЗООИД I, 1844, 565-578.

Куликова 1991: А.М. Куликова, И.В. Ботьянов – дипломат и востоковед. В: Письменные памятники и проблемы истории культуры народов Востока XXIV годовая научная сессия Ленинградского отделения Института востоковедения Академии наук СССР 1989 г. Доклады и сообщения, ч. I (Москва 1991), 39-46.

Куликова 2001: А.М. Куликова, И.В. Ботьянов (1802-1868) – востоковед и переводчик при вице-адмиралах А.С. Грейге и М.П. Лазареве. В: Российское востоковедение XIX века в лицах (Санкт-Петербург 2001), 77-83.

Липранди 1831: Историческое, географическое и статистическое описание Бессарабской области, составлявшегося генерального штаба полковником Иваном Петровичем Липранди (Тульчин 1831) / Центральный исторический архив РФ, Санкт-Петербург, Ф. 673, оп. 1.

М.С. 1857: М.С. Николаев, [Губернские известия; о И.В. Ботьянове и его сыновьях]. Сын отечества 21, 1857, 481-482.

Отчет 1851: Обозрение статистических материалов, поступивших в Отделение статистики РГО с 1 мая 1850 по 1 мая 1861 года. Вестник Русского географического общества на 1851 год, II (Санкт-Петербург 1851), 81-118.

Подгородный 2018: С. Подгородный, Украинцы Яблоны //proza.ru/2018/09/07/1063

Рыстенко 1910: А.В. Рыстенко, Рукописи, принадлежащие библиотеке ИООИД. Вып. I: Рукописи церковнославянские и русские, документы и письма. ЗООИД XXVIII, 1910, 35-121.

Сапожников 2015: И. Сапожников, «Описание Бессарабии» П.П. Свиньина 1816 г.: поиск источников в связи с 200-летним юбилеем. Scriptorium nostrum 3, 2015, 214-258.

Сапожников 2016: И. Сапожников, Материалы для изучения крепостей Бессарабии 1807-1820-х годов. Tyragetia s.n. X/2, 2016, 97-116.

Сапожников, Аргатюк 2020: И. Сапожников, С. Аргатюк, Эколого-археологическое эссе 1826 года о Буджаке и его автор Петр Бурцов. Південний захід. Одесика 28, 2020, 9-31.

Сапожников, Кашуба 2019: И. Сапожников, М. Кашуба, «Свод памятников старины и археологических находок в Бессарабии» Н.Могилянского и Я. Эбергарда. Tyragetia s.n. XIII/1, 2019, 121-148.

Соколов 1856: А. Соколов, Сигналы: Дополнение к истории морских сигналов, напечатанной в X т. «Записок Гидрографического департамента». Морской сборник XX, 2, 1856, 322-349.

Халиппа 1907: И.Н. Халиппа, Роспись землевладения и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. В: Труды Бессарабской губернской ученой архивной комиссии, III (Кишенев 1907), 3-230.

Bacalov 2016: S. Bacalov, Elita social-politică şi economică a Basarabiei sec. XIX - începutul sec. XX. Vol. II: Documente (Chişinău 2016).

Leşcu 2009: A. Leşcu, Români basarabeni în istoria militară a Rusiei. De la războaiele din Caucaz la Războiul Civil (Bucureşti 2009).

I.V. Botianov şi lucrarea sa „Descrierea statistică a Basarabiei” din aa. 1828-1840

Cuvinte-cheie: I.V. Botianov, orientalist, diplomat, traducător, cercetător al Moldovei, Valahiei şi Bulgariei, lucrarea „Descrierea statistică a Basarabiei”, rolul savantului în cercetările de istorie, etnografie şi economie a regiunii.

Rezumat: Ivan (Iancul) Botianov s-a născut în anul 1802, în familia stolnicului Ţării Moldovei Vasile Boteanul (Botean), la Iaşi sau la moşia părintească „Iabloana” de lângă satul Iabloana (azi, raionul Glodeni, RM). În copilă-

rie, a fost dus la Sankt Petersburg, unde a absolvit gimnaziul, universitatea şi secţia de limbi orientale de pe lângă Departamentul asiatic al Ministerului afacerilor externe, iar în anul 1826 a devenit traducător în Colegiul de Stat al afacerilor externe. După ce și-a perfecţionat cunoștințele de limbă turcă la Constantinopol, este numit, în 1828, traducător în Cancelaria Flotei maritime militare a Mării Negre din or. Nicolaev, unde s-a aflat până în anul 1859. I.V. Botianov este cunoscut ca traducător al operelor de poezie orientală, ca alcătuitor al „Dicționarului ruso-turc-persan" și al „Crestomaţiei diplomatice", precum și ca autor al câtorva descrieri (a Bulgariei, Valahiei, a or. Nicolaev). În articol, pentru prima dată, este publicată integral „Descrierea statistică a Basarabiei" (Anexa), în care se conțin diverse fapte și date unice, colectate de autor pe parcursul anilor 1828-1840.

Ilustrație:

Fig. 1. Semnătura lui I.V. Botianov.

I.V. Botyanov and his "Statistical description of Bessarabia" of 1828-1840

Keywords: I.V. Botyanov (1802-1868), orientalist, diplomat, translator, researcher of Moldavia, Wallachia and Bulgaria, "Statistical description of Bessarabia", the role of a scientist in the study of history, ethnography and economics of the region.

Abstract: Ivan (Yankul) Botyanov was born in 1802 in the family of a stolnik of the Principality of Moldavia Vasile Botyanul (Botean), in Iasi or in the hereditary estate of Iablona near the village Iabloana (now the Glodeni district of the Republic of Moldova). As a child, he was brought to St. Petersburg, where he graduated from the gymnasium and St. Petersburg University. Then he continued his studies at the Educational Department of Oriental Languages at the Asian Department of the Ministry of Foreign Affairs and in 1826 became a translator at the State Collegium of Foreign Affairs. After he had perfected his knowledge of the Turkish language in Constantinople, in 1828 he was assigned as an interpreter to the Main Office of the Black Sea Navy in Nikolaev, where he served until 1859. I.V. Botyanov is known as a translator of oriental poetry, compiler of the "Russian-Turkish-Persian Dictionary", and "Diplomatic Reader", as well as the author of several descriptions (of Bulgaria, Wallachia, the city of Nikolaev). In the appendix to this article, for the first time, the full text of the "Statistical description of Bessarabia" is published, containing unique diverse facts and data collected by the author in 1828-1840.

Illustration:

Fig. 1. I. Botyanov's signature.

15.02.2022

Др. хаб. Игорь Сапожников, Отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии, Национальная Академия наук Украины, пр. Героев Сталинграда, д. 12, 04210 Киев, Украина, https://orcid.org/0000-0003-3889-6714, e-mail: ssappog5@gmail.com

Др. Игорь Цеунов, Частное учреждение среднего образования «Интеграл», ул. Жулянская, 20-б, с. Гатное, 08160 Киевская обл., Украина; https://orcid.org/0000-0002-1714-6220, e-mail: igortseunov@gmail.com

EVOLUȚIA COMPARATIVĂ A SISTEMULUI VAMAL DIN BASARABIA ȘI ROMÂNIA (1859-1914)[1]

Andrei Emilciuc

Cuvinte-cheie: birouri vamale, tarif vamal, politică vamală, porto-franco, protecţionism.

În studiul de faţă ne propunem să analizăm evoluţia sistemului vamal din Basarabia şi România în anii 1859-1914. Desigur, există anumite rezerve în privinţa unei comparaţii depline, în virtutea statutului politic distinct al României faţă de Basarabia, mai ales după 1878, când România îşi capătă independenţa şi suveranitatea deplină în sfera politicii interne şi externe. De aceea comparaţia pe care o propunem se raportează la politica vamală a guvernului de la Sankt Petersburg vizând în mod particular hotarul de la Prut şi Dunăre, ce ţinea administrativ de Basarabia, ca provincie până în 1873, iar ulterior – gubernie a Imperiului Rus. Acest hotar comun influenţa, în mod cert, anumite aspecte ale evoluţiei sistemului vamal în ambele state, fiind determinat de o serie de factori, precum dinamica comerţului bilateral sau rivalitatea pentru pieţele externe. Astfel, Imperiul Rus a avut, în general, o balanţă comercială pozitivă cu Principatele Române, iar ulterior cu România, practic, singura piaţă importantă de desfacere a mărfurilor sale industriale din Europa. Totodată, încă din anii '30 ai secolului al XIX-lea se profilează o concurenţă acerbă între ambele state pentru piaţa europeană de cereale şi cea de produse animaliere. În unii ani totuşi, din cauza anumitor calamităţi naturale, rivalul comercial se transforma într-o sursă de rezervă pentru acoperirea necesităţilor de subzistenţă a populaţiei afectate.

În acest context, necesită să precizăm că sistemul vamal presupune, de fapt, două componente majore: una – organizaţională şi cealaltă – tarifară. Prima reflectă în mod obiectiv direcţiile principale ale comerţului exterior, iar a doua – eforturile de dirijare a fluxului de mărfuri la nivel de stat, vizând în speţă sporirea veniturilor şi protejarea producătorilor proprii de concurenţa celor străini, dar şi unele scopuri non-economice, de ordin politic, diplomatic sau militar.

În plan organizaţional, încheierea Tratatului de la Paris din 18 (30) martie 1856, conform căruia Rusia retroceda Principatului Moldovei partea de sud a Basarabiei, a adus cu sine o serie de schimbări importante în sistemul vamal de la hotarele Basarabiei. Noua linie vamală a provinciei avea să includă în componenţa sa două districte vamale – Sculeni şi Cubei, ultimul fiind format în locul fostului district vamal Ismail, pentru a reflecta schimbările teritoriale produse. Din districtul Cubei făceau parte birourile vamale Cubei, Tatarbunar şi Beştamak şi posturile vamale Leova şi Akkerman, iar din districtul vamal Sculeni – birourile vamale Noua Suliţă şi Sculeni, precum şi postul vamal Lipcani. Locul de reşedinţă al şefului districtului vamal Cubei era stabilit la Akkerman, iar al celui din Sculeni – la Noua Suliţă (ПСЗРИ 1862b, №35885, 708).

În anul 1857, în Imperiul Rus, fusese aprobat şi un nou Regulament Vamal, care crea un sistem unificat de organe vamale. Toate vămile, în funcţie de volumul operaţiunilor lor, erau împărţite în trei clase, care, la rândul lor, puteau fi de două categorii. În Basarabia, vămile Sculeni, Cubei şi Noua Suliţă erau incluse în rândul vămilor de clasa I, categoria a II-a, care, spre deosebire de prima categorie, permitea antrepozitarea mărfurilor timp de maximum 6 luni, faţă de 12 luni, fiind admise în totalitate atât operaţiunile de export, cât şi cele de import. Celelalte puncte vamale din Basarabia erau trecute la vămi de clasa a III-a, categoria a II-a, şi anume Cărpineni, Tatarbunar, Lipcani, precum şi postul vamal Akkerman, în care vămuirea nu putea depăşi o lună, iar mărfurile nu puteau fi transportate în alte vămi ale imperiului. Regulamentul prevedea, de asemenea, existenţa unor posturi vamale şi treceri pe lângă posturile

[1] Articol elaborat în cadrul Proiectului 20.80009.0807.36 „Evoluţia istorică a Moldovei din antichitate până în epoca modernă în contextul civilizaţiei europene. Basarabia în cadrul Imperiului Rus. Sinteze, studii, documente şi materiale didactice". Partea I.

vamale, care nu se includeau în lista celor trei clase de vămi. Prin acestea era admisă doar trecerea mărfurilor scutite de taxe vamale – atât în privinţa importului, cât şi a exportului (СЗРИ 1857, 1-9). În anii '60-'70, aveau să fie întreprinse măsuri pentru transformarea portului Akkerman în principala poartă vamală maritimă a provinciei, însă, din cauza delăsării din perioada anterioară, iniţiativa a suferit eşec.

În plan tarifar, ascensiunea de mai departe spre principiile comerţului liber, realizată prin tarifele din 1857 şi 1859 pentru hotarul european, a scos Basarabia din categoria unei regiuni privilegiate, în plan tarifar, faţă de alte teritorii ale imperiului. Pentru anumite bunuri erau totuşi prevăzute în continuare facilităţi la cuantumul taxei vamale percepute, vizând, de regulă, mărfuri importate nu doar prin vămile terestre ale Basarabiei, ci şi prin toate vămile portuare de la Marea Neagră. Numărul acestor facilităţi tarifare este totuşi într-o diminuare substanţială, marcând sfârşitul perioadei de încurajare a dezvoltării regiunilor anexate la imperiu la sfârşitul secolului al XVIII-lea – începutul secolului al XIX-lea. Este relevantă, în acest context, lichidarea definitivă a regimului de porto-franco din Odesa (1819-1859).

Diminuarea taxelor de import la o serie de produse a exclus necesitatea includerii unor prevederi separate ce marcau facilităţile acordate Basarabiei în plan vamal. A dispărut, astfel, prevederea din Tariful din 1850 ce făcea referinţă la prescripţiile Regulamentului din 30 septembrie 1830 privind aducerea la iernat şi păşunat a vitelor în Basarabia, fără plata taxelor de import. Totuşi, în privinţa vămilor terestre ale Basarabiei fusese menţinută taxa redusă cu 32,5% faţă de cea normală la importul de sare, precum şi importul fără taxe vamale a veselei de lemn (ПСЗРИ 1858, №31881, 119, 125). De asemenea, chiar dacă importul mai multor categorii de lemn (molid, fag, frasin, ulm) a rămas admis fără taxe vamale, ca în tariful din 1850, a fost omisă prevederea care existase până la începutul Războiului Crimeii, ce acorda supuşilor ruşi, dar şi celor străini, inclusiv evreilor, libertatea comerţului cu lemn pe râurile Nistru şi Prut, fără a fi necesară obţinerea unei patente. Prevederea avea să fie totuşi reactivată, la 23 mai 1861, pentru o perioadă de şase ani (ПСЗРИ 1863, №37039, 779-780), iar în 1867 – pentru încă 3 ani, în baza regulilor elaborate în 1847 (ПСЗРИ 1869, №44996, 109). Ulterior, prin Tariful vamal din 1868, avea să fie introdusă pentru Basarabia facilitatea importului fără taxe vamale a peştelui sărat sau afumat în butoaie (doar prin vămile districtului vamal Cubei) şi a sticlelor pentru îmbutelierea vinului. În schimb, avea să fie eliminată prevederea cu privire la taxa redusă la importul sării prin vămile terestre ale Basarabiei (ПСЗРИ 1870, №46079, 702, 703, 709).

Între timp, prin Hotărârea Consiliului de Stat, aprobată de împărat la 7 iunie 1860, *Cu privire la organizarea Administraţiei vamale în Basarabia,* ministrul de finanţe a primit dreptul de a face schimbări în drepturile şi componenţa vămilor şi posturilor vamale din Basarabia, de a le transfera dintr-o clasă în alta (cu excepţia cazului când se impunea alocarea unor surse financiare suplimentare din partea statului), de a le muta în alte locuri (convenind în prealabil asupra acestui subiect cu guvernatorul general al Novorosiei şi Basarabiei), de a face schimbări în privinţa locului de reşedinţă a şefilor districtelor vamale din provincie. Hotărârea stabilea suma alocată pentru salarizarea funcţionarilor vamali în anul 1861 la 50.884 de ruble argint şi includea statele de personal ale vămilor din provincie (ПСЗРИ 1862a, №35885, 708). Numărul funcţionarilor vamali era fixat la 97, inclusiv 46 – în districtul vamal Sculeni şi 51 – în districtul vamal Cubei (ПСЗРИ 1862b, №35885, 424). Totodată, la 26 octombrie 1864, este creat, în cadrul Ministerului de Finanţe, Departamentul vamal, ca organ de gestionare a vămilor şi carantinelor în Imperiul Rus, cu un profil mai specializat decât fostul Departament al Comerţului Exterior (Пиляева 2012, 192).

În Principatele Române Unite însă, îndată după 1859, se pun bazele sistemului modern al comerţului exterior. Statul preia vămile de la particulari, anulând sistemul de concesiuni, şi organizează, în schimb, administraţia vamală de stat. Astfel, prin legea decretată la 9 iulie 1860, veniturile vămilor, ale salinelor, exportul şi importul de cereale, exportul vitelor, seului, cervişului, venitul oieritului şi cornăritul vitelor păstorilor din Ardeal intră în administrarea guvernului, fără a se mai putea arenda la particulari, ca până atunci. Contractele de arendă rămâneau valabile până la expirarea lor. Noul regim politic din 1866, sub conducerea unui principe străin, ţinteşte revizuirea taxelor vamale, în vederea sporirii veniturilor statului şi încurajarea propriilor producători. În acest sens, este redusă taxa de export pentru cereale (1% în 1868 faţă de 3% în 1866) şi, con-

trar voinţei Porţii Otomane, prin decretul din 18 iunie 1866, se măreşte taxa vamală la importul de mărfuri de la 5% la 7,5% (Bujoreanu 1873, 1338). De asemenea, este pregătit, cu participarea delegaţilor negustorilor străini, un nou tarif vamal, în care taxa vamală era indicată pentru diferite mărfuri per unitate de măsură, în baza unui preţ de referinţă (Iorga 1925, 174).

Anii '70 vor aduce cu sine o serie de transformări, odată cu joncţiunea căilor ferate din Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Rus şi România, care vor determina deschiderea unor vămi noi şi decăderea celor vechi de la hotarul comun. În Basarabia, prin rescriptul din 13/25 iunie 1873, anticipându-se joncţiunea căii ferate Odesa – Bender – Chişinău cu calea ferată Cernăuţi – Iaşi, a fost instituită, la Ungheni, o vamă de clasa I (ПСЗРИ 1876a, №52385, 840). Aceasta a fost deschisă la 1 februarie 1874 (ПСЗРИ 1876b, №43048, 56). Vama Sculeni este, în schimb, transformată din vamă de clasa I în una de clasa a II-a, iar la hotarul de pe Prut mai este instituită o vamă de clasa a III-a la Avrămeni (ПСЗРИ 1876b, №43246, 358-359), deschisă la 15 aprilie 1877 (ПСЗРИ 1879a, №57174, 378). De asemenea, prin rescriptul imperial din 3 septembrie 1877, vama Bolgrad de pe lângă calea ferată Bender – Galaţi a fost transferată din clasa a III-a în clasa I (ПСЗРИ 1879b, №57685, 109).

În România, transformările din această perioadă sunt mult mai profunde. Astfel, în 1874, se votează şi se aplică o nouă lege – Legea Generală a vămii, promulgată la 15 iunie 1874, alcătuită din 11 secţiuni, care se refereau la diverse aspecte privind organizarea şi funcţionarea vămilor, procedurile şi controlul vamal. Titlurile secţiunilor sunt edificatoare în privinţa nivelului avansat de reglementare instituţională a exportului şi importului de mărfuri: 1) Despre drepturile de vamă; 2) Despre administraţia vămilor şi poliţia de frontieră; 3) Despre importul şi exportul mărfurilor; 4) Despre antrepozite; 5) Despre tranzit; 6) Despre transportul pe apă de la un port al României la altul; 7) Despre contrabandă; 8) Despre modurile de a proceda în cazurile de infracţiuni; 9) Despre mărfurile părăsite în vamă; 10) Dispoziţii speciale; 11) Dispoziţii tranzitorii (Hamangiu 1925, 1640-1720). Concomitent, o comisie special instituită, în frunte cu ministrul de finanţe, a purces la elaborarea unui proiect al unui nou tarif vamal, care a fost finalizat la 20 februarie 1875. După cum precizau autorii acestui proiect de tarif, „pentru fixarea taxei de import, tariful nu s-a oprit de loc la taxa astăzi existentă de 7,5%; căci prin sistemul actual de percepere pe baza valorii, cifra 7,5% a fost mai totdeauna fictivă, şi aceasta când în detrimentul fiscului, când în detrimentul comerţului; cazul întâi fiind însă mult mai frecvent decât acel al doilea, s-au adoptat taxele cele mai varii, între limitele de la 4 până la 10 la sută şi, în unele cazuri, chiar 15 la sută, după cum o reclamau diferitele interese ce se află în joc". Proiectul însă nu a fost votat de deputaţi, care au solicitat o revizuire totală a acestuia (MO 1875, nr. 77, 1887).

În şedinţa din 26 februarie 1875 a Adunării Deputaţilor s-a pus la vot modificarea art. 261 din codul de comerţ cu privire la desfiinţarea porturilor france în România. M. Kogălniceanu a depus un amendament, susţinându-l cu un înflăcărat discurs argumentativ, privind amânarea implementării. „Am fost în vara aceasta la Galaţi şi am resimţit şi eu impresiunea dureroasă ce o resimte oricine merge la Galaţi, numai în vederea ameninţării ce se face oraşului Galaţi cu desfiinţarea portului franc. Dacă această ameninţare este periculoasă şi dureroasă pentru Galaţi, apoi pentru un alt oraş, Ismailul, aceasta este şi mai periculoasă, şi mai dureroasă, dacă nu se vor lua măsuri. Nu sunt doi ani de când guvernul, în faţa distrugerii, pot zice, a acestui oraş, care era floarea Basarabiei, care era un centru de o mişcare comercială şi cu care nu puteau concura decât Galaţii, nu sunt doi ani, de când guvernul a întrebat pe orăşeni ce li se poate face, pentru ca să se oprească emigrarea în masă a oraşului întreg, încât ameninţă să rămână fără locuitori, şi a primit un răspuns unanim: să i se dea portul franc, şi guvernul actual, şi Camera actuală a votat acum doi ani înfiinţarea portului franc în oraşul Ismail. Pe urmă, s-a votat aceasta lege. Am votat şi eu legea aceasta, o mărturisesc; nu ne-am uitat la toate acele neajunsuri care erau să vie, am desfiinţat cu o trăsătură de condei 7, 8 codice întregi de legislaţiune, care regulau condiţiunile porturilor france din România, precum al Galaţilor, al Brăilei etc. [...] D-lor, dar faptul pozitiv e că însuşi comitetul delegaţilor a socotit să se prelungească acest termen al desfiinţării porturilor franco încă cu un an, în loc să fie la 1877, după cum propunea guvernul, să fie la 1878. [...] Aşadar, D-lor, eu vă întreb: bine e ca atunci când noi ne ocupăm de o simplă lege vamală, destinată a determina acum operaţiunile vamale,

adică cum să se strângă dările, taxele, pe greutate ori pe valoare, ce măsuri polițienești să se ia pentru perceperea acestor taxe, etc., bine este ca cu această ocaziune noi să venim și cu o trăsătură de condei să desfiinţăm o legislaţiune veche întreagă, să prefacem deodată soarta acestor 3 orașe însemnate ale țării?[...] În loc de 1 ianuarie 1878 să se pună 1 ianuarie 1885, și anume ambele fraze, sau măcar 1883". Amendamentul însă nu a trecut (MO 1875, nr. 51, 1314-1315). S-a prevăzut, în schimb, înfiinţarea antrepozitelor la Ismail, Galaţi, Brăila, Giurgiu și Turnu-Severin (MO 1875, nr. 76, 1864). Ca o consecinţă, porturile france de la Brăila, Galaţi și Ismail urmau a fi desfiinţate de la 1 ianuarie 1876. După cum afirma istoricul N. Iorga, se plătea scump recunoașterea dreptului de autonomie măcar în acest domeniu (Iorga 1925, 177).

De la 1 iulie 1875 urmau a intra în vigoare o serie de modificări la Legea Vămilor. Articolul 23 prevedea că numărul birourilor de vamă era de 56, dintre care 50 – la frontiere și 6 – în interiorul țării; ele fiind împărţite în 5 clase, precum urmează: CLASA I: Galaţi, Brăila, București – gara Târgovişte, București – gara Filaret, Iași și Iţcani-Suceava. CLASA a II-a: Ismail, Giurgiu, Craiova, Turnu-Severin, Ploiești, Botoșani, Predeal și Vărciorova. CLASA a III-a: Reni, Călărași, Olteniţa, Turnul-Măgurele, Bechet, Calafat, Râul-Vadului, Mihăileni, Oitus, Ungheni, Tatar-Bunar și Tabacul-Cubei. CLASA a IV-a: Chilia, Gura-Prutului, Gura-Ialomiţa, Zimnicea, Islaz, Corabia, Giuvala, Cornul-Luncei, Mamorniţa, Ştefăneşti, Sculeni, Scoposeni și Comrat. CLASA a V-a: Vileov, Cetatea, Gruia, Gruiul-Negru, Bulica, Florile-Albe, Sălătrucul, Nucşoara, Pietroşiţa, Predeluşu, Bratocea, Tabla-Buţilor, Bisca-Rosili, Dorna, Comăneşti, Prisăcani și Rădăuţi (MO 1875, nr. 83, 2031-2035).

Noua lege vamală fusese votată la 5 martie de Adunarea Deputaţilor, la 12 martie 1875 – de Senat, iar la 3 aprilie a fost sancţionată de rege. Totuși, la solicitarea ministrului de finanţe, în ședinţa din 24 iunie 1875, implementarea legii vămilor a fost amânată până la 1 aprilie 1876. Motivul invocat erau imperfecţiunile incluse în privinţa preţului mărfurilor, din care cauză fie negustorii achitau taxe vamale exagerate, mult peste cota procentuală de 7,5%, fie statul era păgubit, atunci când costul unor anumite produse era inferior celui real (MO 1875, nr. 145, 3275-3276). Revizuirea totală a tarifelor a fost încredinţată unei comisii din cinci deputaţi – D.G. Teodor Ghica, Filitis Panait, Antachi Georgiu, Bastache Temistocle, Racoviţă Georgiu – și votată în ședinţa Adunării Deputaţilor din 5 martie 1875, la solicitarea ministrului de finanţe: „D-lor deputaţi, tariful general al vămilor, care este prevăzut în art. 2 al legii ce aţi votat, s-a lucrat de o comisiune de 16 membri, care s-au ocupat necontenit de această chestiune în curs de 8 luni de zile. [...] Iată care este importanţa acestor tarife: daca ele nu s-ar vota, legea vamală – după cum aţi hotărât – are să se aplice de la 1 iulie și, fără tarife, ea are să producă numai adaos la cheltuieli, fără să dea și venit, căci după această lege, personalul vamal s-a sporit cu 300.000 lei. De aceea v-aş ruga să numiţi îndată comisiunea" (MO 1875, nr. 56, 1430).

Problema era însă una mai complexă de atât, fiind legată și de semnarea, la 22 iunie 1875, la Viena a unei Convenţiuni comerciale cu Austro-Ungaria, care stabilea tarife preferenţiale la importul și exportul reciproc de mărfuri, venind în contradicţie cu noul tarif vamal protecţionist. Poarta a răspuns printr-un firman prohibitiv, încercând a menţine România înglobată drept o simplă provincie a imperiului (Iorga 1925, 177). Totuși la 27 iunie, convenţia a fost prezentată în Adunarea Deputaţilor, pentru a fi dezbătută și votată ca lege (MO 1875, nr. 147, 3321). În ședinţa din 2 iulie 1875 legea pentru aprobarea convenţiei este votată și de Senat (MO 1875, nr. 164, 3721). La 15 (27) martie 1876, o convenţie de comerţ și navigaţie avea să fie semnată și cu Rusia (Nano 1938, nr. 1149, 341), iar la 14 noiembrie 1877 – cu Germania, fiind votată la 17 martie 1878 de Adunarea Deputaţilor, împreună cu anexele ei tarifare (MO 1878, nr. 78, 2258-2266). Ulterior, la 11 (23) martie 1878, este semnată o convenţie comercială cu Italia, iar la 18 (30) martie 1878 – cu Elveţia (Nano 1938, nr. 770, 205; nr. 662, 155).

Pentru a încuraja și alte state în acest sens, conform legii din 7 februarie 1878, s-a stabilit un termen pentru care tratamentul vamal al naţiunii celei mai favorizate să fie acordat statelor care au declarat că voiesc a încheia cu România convenţiuni de comerţ, anume până la finele lunii aprilie 1878. Se prevedea că, după expirarea acestuia, tariful general al drepturilor de vamă, fixat prin legea din 16 martie 1876, urma să fie aplicat în cazul tuturor statelor cu care România nu avea semnate astfel de tratate. Potrivit unui proiect

înaintat spre examinare de un grup de deputaţi în şedinţa din 31 mai 1878, taxele vamale la importul produselor solului sau ale industriei din ţările cu care România nu avea încheiate convenţiuni de comerţ urmau a fi percepute conform tarifului alcătuit în temeiul convenţiei de comerţ din 22 iunie 1875 între România şi Austro-Ungaria, cu o creştere de 15 la sută asupra acelor taxe. Conform aceluiaşi tarif urmau a se aplica drepturile la export, scutirile şi prohibiţiile. Instrucţiunile de serviciu trebuiau alcătuite în forma unor regulamente de administrare publică în dependenţă de necesitatea fiecărei categorii de mărfuri. Ţările ale căror guverne aveau subsemnate deja convenţiuni cu guvernul român sau care aveau să înceapă negocieri pentru încheiere de atare convenţiuni urmau a beneficia de îndată de avantajele Statului celui mai favorizat. Legea de faţă urma a fi pusă în aplicare de la 1 august 1878, de la care dată tariful general din 16 martie 1876 urma a fi abrogat (MO 1878, nr. 120, 3300). Această lege a fost votată de Adunarea deputaţilor în şedinţa din 1 iunie 1878 şi adoptată cu majoritatea de 51 de voturi, contra – 13 şi 3 abţineri (MO 1878, 4002). Ulterior, termenul de semnare a tratatelor comerciale preferenţiale a fost extins până la 1 mai 1879, după care tariful vamal protecţionist a fost aplicat la importul în România a produselor oricăror alte ţări decât Austro-Ungaria, Rusia, Germania, Italia, Elveţia şi Grecia (MO 1878, nr. 84, 2428).

Totuşi concesiile făcute acestor state, în scopul recunoaşterii internaţionale a suveranităţii faţă de Poarta otomană, în mod paradoxal, au limitat exercitarea deplină a acesteia după încheierea războiului de independenţă din 1877-1878 şi recunoaşterea internaţională a independenţei prin Pacea de la San Stefano din 3 martie 1878 şi în cadrul Congresului de la Berlin (13 iunie - 13 iulie 1878). Astfel, politica comercială externă nu putea fi ajustată pentru protejarea pieţei interne din cauza convenţiilor cu Austro-Ungaria, Germania, Franţa etc., încheiate pe bază de liber schimb (Axenciuc 1999, 176-177). Chiar şi încercarea, în spiritul doctrinei protecţioniste, de lichidare a regimurilor de porto-franco ce existau în oraşele Brăila, Galaţi şi Ismail nu a avut o materializare imediată. La 28 martie 1878, Adunarea Deputaţilor a votat un proiect de lege, prin care drepturile de porto-franco pentru oraşele Brăila, Galaţi şi Ismail erau extinse până la 1 ianuarie 1880, ca să acorde timp pentru instituirea sistemului antrepozitar, care urma să-l înlocuiască (MO 1878, nr. 71, 2033).

Pierderea judeţelor Cahul, Bolgrad şi Ismail, reanexate la Imperiul Rus, şi înglobarea Dobrogei de Nord aveau să genereze necesitatea unor noi schimbări în organizarea vamală. Dar modificările au continuat şi în anii următori. Legea privind organizarea serviciului vamal, votată de Adunarea Deputaţilor la 28 noiembrie 1879, urma a se aplica de la 1 ianuarie 1880 şi includea o serie de modificări, propuse de către ministrul de finanţe D. Sturdza. În privinţa organizării vamale, ele se reduceau la două aspecte: 1) suprimarea a patru birouri vamale, şi anume: Petroşita, Doina, Bumbăta-Leova şi Gura-Prutului, pentru că „nu reprezintau niciun folos, atât pentru comercianţi, cât şi pentru interesele fiscului"; 2) desfiinţarea funcţionarilor de control vamal la birourile din Bucureşti, Galaţi, Brăila, Burdujeni, Iţcani şi Iaşi, deoarece aceste servicii „nu corespundeau deloc cu scopul pentru care se înfiinţaseră". Astfel, Gura-Prutului avea să fie alipită, ca vamă sucursală, la biroul vamal din Galaţi, Bumbăta – la cel din Fălciu, Dorna – la cel din Cornu-Luncei, iar Pietroşita – la cel din Predeal. Bugetul alocat pentru întreţinerea statelor de personal menţinute era fixat la 747.510 lei (MO 1879, nr. 274, 7658).

Totodată, în teritoriul reanexat, Imperiul Rus a înfăptuit o serie de ajustări similare. Conform rescriptului imperial din 15 noiembrie 1878, erau menţinute vămile existente, iar cele de la hotarul vechi urmau a fi suprimate până la 1 ianuarie 1879. Acelaşi rescript lichida regimul de porto-franco din Ismail de la 1 decembrie 1878 (ПСЗРИ 1880, №59015, 236). Lichidarea regimului de porto-franco nu venea să însemne că acest instrument instituţional de politică comercial-vamală era depăşit[2]. Prin rescriptul imperial din 15 decembrie 1878, districtul vamal Cubei este redenumit în Ismail (ПСЗРИ 1880, №59124, 302-303). Aceste ajustări aveau să dea startul unei serii de optimizări pe linie instituţională, aplicate sistemului vamal al Basarabiei în anii '80. Astfel, la 13 aprilie 1882, este aprobată de împărat decizia Consiliului de Stat cu privire la lichidarea vămilor de la Sculeni şi Nemţeni, care sunt transformate în simple puncte de trecere (ПСЗРИ 1886a, №796, 159). De asemenea, prin Decizia Consiliului de Stat, aprobată de împărat la 8

[2] În Imperiul Rus, regimul de porto-franco fusese instituit la Batumi, port din sud-estul litoralului Mării Negre, ce i-a revenit după Congresul de Pace de la Berlin din 1878. Regimul de porto-franco continua să existe şi la Vladivostok, unde fusese instituit din 1861.

februarie 1883, numărul de districte vamale din imperiu fusese redus de la 15 la 9, iar în Basarabia cele două districte vamale (Sculeni și Ismail) sunt comasate într-unul singur, denumit *Basarabia* (ПСЗРИ 1886b, №1367, 35).

La începutul anilor '80, în România încă continuau disputele între susținătorii cursului protecționist și cei ai cursului liber-schimbist. În pofida faptului că erau văzute ca dăunătoare cursului protecționist, regimurile de porto-franco existente încă nu fusese abolite. Mai mult ca atât, prin decretul regal din 22 februarie 1879 a fost declarată porto-franco Sulina, iar în ședința din 20 decembrie 1879 Adunarea Deputaților votează declararea orașelor Brăila, Galați, Tulcea, Sulina și Constanța ca porturi-franco pentru 10 ani (MO 1879, nr. 287, 8066-8067), legea fiind promulgată la 15 februarie 1880. Însă succesul susținătorilor cursului liber-schimbist nu fusese de durată. Astfel, în ședința Senatului din 6 iunie 1881 a fost aprobat un nou proiect de lege privind construcția magazinelor de antrepozit și a docurilor, care prevedea ca privilegiile de porto-franco, acordate orașelor Galați, Brăila și Constanța prin legea de la 15 februarie 1880, să înceteze treptat pentru fiecare oraș, din momentul ce magazinele de antrepozit începeau a funcționa (MO 1881, nr. 52, 1687). Ulterior, la 17 februarie 1883, deși construcția acestora nu era încă finalizată, este promulgată o lege prin care regimurile de porto-franco existente în orașele Brăila, Galați și Constanța erau abrogate definitiv, legea fiind votată, la 12 februarie 1883, de Adunarea Deputaților și la 16 februarie – de Senat (MO 1883, nr. 260, 4146-4147).

Totuși, abia la expirarea termenului convenției vamale cu Austro-Ungaria, în anul 1886, regimul vamal este modificat radical, abandonându-se politica liber-schimbistă și introducându-se taxe vamale protecționiste la importul mărfurilor, exportul rămânând în general liber. Politica protecționistă intervine ca o reacție la subminarea industriei naționale de către concurența străină, în virtutea convențiilor comerciale, încheiate cu Austro-Ungaria și alte state, pe baze liber-schimbiste. Guvernul liberal, aflat la putere, inițiază și adoptă tariful vamal protecționist din anul 1886, deschizând, prin aceasta, lunga perioadă de protejare a industriei, pe care avea s-o susțină consecvent împotriva presiunilor externe și a forțelor conservatoare interne. Tariful vamal protecționist din 1886 stabilea, în locul taxei generale unice de 7,5% la importul diferitor produse industriale, taxe variate între 8 și 20%, reprezentând o protecție moderată, dar stimulatoare pentru industria națională (Axenciuc 1999, 176-177). Acest lucru va determina însă izbucnirea unui adevărat război vamal cu Austro-Ungaria, care va continua până în 1892.

Schimbări similare au loc în toată Europa. În consecință, și Imperiul Rus este nevoit să-și revizuiască politica tarifară. Noul tarif protecționist din 1891 includea doar 14 tipuri de mărfuri scutite de taxe vamale, dintre care menționăm cerealele, animalele, lemnele de foc, creta, pavajele de stradă. Pentru multe articole, taxele, în comparație cu tariful din 1868, au crescut de la două la zece ori. Tariful din 1891 a păstrat din prevederile preferențiale referitoare la vămile de la hotarul Basarabiei doar importul fără taxe vamale al sticlelor pentru îmbutelierea vinului (ПСЗРИ 1894, №7811, 171). Un tarif vamal și mai protecționist a fost stabilit prin rescriptul imperial din 1 iunie 1893, în virtutea faptului că la 1 februarie 1892 Germania a încheiat un acord comercial, atribuind dreptul națiunii celei mai favorizate Austro-Ungariei, Suediei și Belgiei, care au obținut astfel taxe vamale moderate la importul în Germania a unui șir de mărfuri. În consecință, exportul rus către Germania a fost plasat în condiții foarte nefavorabile în comparație cu statele respective. Rusia a luat o decizie de a introduce, pe lângă tariful general existent pentru comerțul european, un al doilea tarif, cu taxe sporite cu 15-30% față de primul, iar acesta din urmă era destinat acelor țări care nu acordau Rusiei drepturile națiunii celei mai favorizate. Negocierile ce au urmat au determinat adoptarea, în 1894, a unui nou tarif vamal, elaborat în comun de Germania și Rusia, care prevedea taxe mai reduse pentru Germania, Franța și alte țări. De atunci, politica vamală a Rusiei s-a caracterizat prin respingerea principiului strict urmărit al autonomiei vamale și tarifare (Пиляева 2012, 109-110).

În plan organizațional, în ultimul deceniu al secolului al XIX-lea – primul deceniu al secolului al XX-lea, au continuat măsurile de optimizare a serviciilor vamale. Regulamentul vamal din 1892 reducea numărul de districte vamale la 12, păstrând împărțirea vămilor în trei clase, dar detașând într-o categorie separată vămile portuare antrepozitare, din care mărfurile puteau fi transportate în alte vămi portuare ale imperiului (ПСЗРИ 1895, №8738, 469-470). Ulterior,

pentru a face faţă sarcinilor tot mai complexe ale politicii comerciale şi ale legislaţiei schimbătoare, Regulamentul vamal avea să fie revizuit în anii 1904 şi 1910, aducând cu sine o secţiune specială, dedicată importului de mărfuri pe calea ferată (ПСЗРИ 1908, №25856, 134).

Transformările în cauză afectează şi sistemul vamal de la hotarele Basarabiei. La 23 mai 1896, este aprobată de împăratul rus propunerea Consiliului de Stat cu privire la lichidarea districtului vamal *Basarabia*, vămile din gubernie urmând a fi incluse în districtele vamale din apropiere (ПСЗРИ 1899, №12989, 481). Mai exact, vămile de clasa I Noua Suliţă şi Ungheni, precum şi cele de clasa a treia Lipcani şi Leova, postul vamal Fălciu, dar şi punctele de trecere Nemţeni şi Avrămeni au fost transferate în districtul vamal Radziwilow. Vămile de clasa I Ismail şi Reni, posturile vamale Cahul, Gura Prutului, Chilia, Vâlcov, Akkerman au fost incluse în districtul vamal Sud (Обзор 1899, табл. III, 4). Ulterior, Legea privind înfiinţarea birourilor vamale locale din 28 mai 1912 (ПСЗРИ 1915, №37147, 488-496) avea să producă o altă serie de schimbări în organizarea vamală din Basarabia. La modul practic, Districtul vamal Radziwilow a fost reorganizat în Biroul inspectoratului vamal de Sud-Vest, iar Districtul vamal Sud – în Biroul inspectoratului vamal Odesa. În acesta din urmă au fost transferate din primul vama de clasa I Ungheni şi posturile vamale Leova, Lipcani, Sculeni, Fălciu, Avrămeni şi Nemţeni. Vămile Ismail şi Reni au fost retrogradate la vămi de clasa a II-a. În jurisdicţia Biroului inspectoratului vamal de Sud-Vest rămânea din cuprinsul Basarabiei doar vama de clasa I Noua Suliţă şi postul vamal Perebicăuţi (Иллюстрированный 1913, 155-158; Обзор 1917, табл. III, 10).

La începutul secolului XX, şi în România se produc o serie de schimbări în sistemul vamal – atât în plan organizaţional, cât şi tarifar. Întrucât în Europa creşte puternic ofensiva ţărilor industriale pentru cucerirea pieţelor străine, iar concurenţa pe piaţa internaţională se adânceşte, România caută să se adapteze şi să sporească măsurile de protejare a industriei sale în dezvoltare. În anul 1904, ministrul liberal al industriei din acea perioadă Emil Costinescu întocmeşte un nou tarif vamal, care este votat de Senat la 18 aprilie 1904, iar de Adunarea Deputaţilor – la 19 aprilie, dar este promulgat abia la 28 ianuarie 1906. El diferenţiază şi urcă protecţia, în medie, la 10-30%, accentuând apărarea industriei autohtone, şi avea să rămână în vigoare, cu unele modificări, până în 1924 (Axenciuc 1999, 138). Importul mărfurilor din statele cu care România nu avea semnate convenţiuni comerciale era supus unei taxe de 50% peste taxele fixate în tarif, sau 30% *ad valorem* pentru mărfurile scutite de taxele vamale. Termenul-limită de la care guvernul urma să aplice tariful era de 16 februarie 1906 (MO 1906, nr. 241, 8243).

Între timp, fusese votată, la 1 aprilie 1905 – de Adunarea Deputaţilor şi la 6 aprilie – de Senat, o nouă Lege a vămilor, care a fost promulgată la 18 iunie 1905. Perceperea drepturilor şi toate operaţiunile date în sarcina administraţiei vămilor urmau a se face prin serviciul exterior al vămilor, compus din birouri vamale şi sucursale şi împărţit în circumscripţii. Legea fixa funcţionarea a 38 de birouri vamale, şi anume: 1. Bucureşti-antrepozit, cu sucursala Bucureşti-Poşta; 2. Galaţi, cu sucursalele Azaclău, Gura-Prutului şi Oabcea; 3. Brăila, cu sucursalele Ghecet şi Măcin; 4. Constanţa-antrepozit, cu sucursala Mangalia; 5. Burdujeni, cu sucursalele Bariera şi Bunești; 6) Iaşi-antrepozit, cu sucursalele Ungheni, Sculeni şi Ştefăneşti; 7. Predeal, cu sucursalele Bariera şi Predeluşi; 8. Verciorova, cu sucursalele Bahna şi Cloşani; 9. Craiova-antrepozit; 10. Turnu-Severin-antrepozit, cu sucursala Gruia; 11. Ploieşti-antrepozit; 12 Palanca, cu sucursalele Bariera şi Uzu; 13. Râul-Vadului; 14. Giurgiu, cu sucursala Smârda; 15. Tulcea, cu sucursalele Isaccea, Satul-Nou, Pardina, Curlia-Veche şi Jurilofca; 16. Sulina, cu sucursalele Sfântu-Gheorghe, Şistofca şi Periprava; 17. Dorna, cu sucursalele Poiana-Vinului şi Cojoci; 18. Prisăcani, cu sucursala Bicaz; 19. Turnu-Măgurele, cu sucursala Izlaz; 20. Călăraşi; 21. Corabia; 22. Calafat, cu sucursala Cetatea; 23. Mihăileni; 24. Giuvala, cu sucursala Petroşiţa; 25. Olteniţa; 26. Silistra-Nouă, cu sucursalele Pichetul Nr. 1 şi Oltina; 27. Cara-Omer, cu sucursala Asarlâc; 28. Oituz; 29. Bratocea, cu sucursala Bâsca-Rosilei; 30. Mamorniţa, cu sucursalele Molniţa şi Rădăuţi; 31. Cornu-Luncei; 32. Păiuşi, cu sucursalele Polatiştea, Buliga şi Novaci-Tâmpa; 33. Zimnicea; 34. Bechet; 35. Fălciu, cu sucursala Bumbăta-Leova; 36. Cerna-Vodă; 37. Hârşova, cu sucursala Gura-Ialomiţa; 38. Drănceni, cu sucursala Scoposeni. Până la crearea antrepozitelor din Bucureşti, Constanţa, Iaşi, Craiova, Ploieşti şi Turnu-Severin, urmau a se menţine birourile de

vamă existente. Se stipula că niciun birou vamal nu putea fi înfiinţat sau desfiinţat decât prin lege. În privinţa organizării vamale, Legea reglementa activitatea comisionarilor şi expeditorilor vamali, paza frontierelor şi poliţia vaselor. De asemenea, Legea stabilea regulile de tratare a mărfurilor în vamă. La 22 iunie, a fost decretat şi Regulamentul pentru aplicarea unor dispoziţii ale Legii generale a vămilor, precum şi Regulamentul pentru Administrarea antrepozitelor vamale, Regulamentul pentru modul de întrebuinţare a îndemnizaţiilor prevăzute de art. 116 din Legea generală a vămilor (MO 1905, nr. 72, 2662, 2685-2696).

Totodată, prin decretul din 27 octombrie 1905 a fost format Ministerul Comerţului şi Industriei. Acesta a inclus instituţii de la Ministerul Finanţelor care se ocupau de comerţ, industrie şi minerit, consiliul pentru afaceri tarifare, comitetul tarifar şi departamentul de afaceri feroviare, cu excepţia departamentelor care se ocupau de decontările financiare ale trezoreriei cu companiile feroviare. Departamentul veniturilor vamale rămânea în cadrul Ministerului de Finanţe. Direcţia generală a navigaţiei comerciale şi a porturilor a fost, de asemenea, inclusă în noul minister. În plus, toate chestiunile legate de societăţile comerciale, consiliile negustorilor şi meşteşugarilor au fost transferate de la Ministerul Afacerilor Interne la noul minister (ПСЗРИ 1908, №26851, 774).

În concluzie, putem afirma că după unirea Principatelor Române în 1859, sistemul vamal al acestora cunoaşte transformări rapide, pentru a corespunde necesităţilor unui stat modern, în pofida limitărilor tarifare impuse de Poarta Otomană. Trecerea vămilor sub controlul direct al statului şi organizarea eficientă a controlului vamal la frontiere urma să asigure o sursă importantă pentru completarea veniturilor statului. În scurt timp, sistemul vamal al României îl devansează organizatoric pe cel existent în Basarabia, aflată sub stăpânirea Imperiului Rus din 1812. Evoluţiile din această provincie sunt determinate de schimbările teritoriale, prevăzute de Tratatul de la Paris (1856) şi Congresul de la Berlin (1878), precum şi de joncţiunea căilor ferate din Imperiul Austro-Ungar, Imperiul Rus şi România din anii ’70, care presupunea deschiderea unor vămi noi, în detrimentul celor vechi. Anii ’80-’90 aduc noi schimbări sistemului vamal din România şi Imperiul Rus, condiţionate, în principal, de accentuarea politicilor vamale protecţioniste în plan european, fapt ce a cauzat chiar izbucnirea unor războaie vamale. Un rol tot mai important în relaţiile comerciale internaţionale revine tratatelor de comerţ, care proclamă principiul naţiunii celei mai favorizate. Sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului al XX-lea se caracterizează prin numeroase optimizări ale cheltuielilor vizând întreţinerea vămilor şi a personalului vamal, în scopul asigurării cheltuielilor în creştere pentru necesităţile militare. Numeroase birouri vamale sunt desfiinţate, iar districtele vamale sunt comasate. Astfel, deja în 1896, Basarabia a fost lipsită de districtele vamale proprii, ele fiind comasate cu cele din guberniile de peste Nistru. Şi, în timp ce România reuşeşte să-şi afirme tot mai clar suveranitatea în plan vamal, Basarabia este lipsită chiar şi de acele puţine însemne de autonomie vamală existente formal până atunci.

Bibliografie

Axenciuc 1999: V. Axenciuc, Introducere în istoria economică a României, Epoca Modernă şi Contemporană, Partea I (Bucureşti 1999).

Bujoreanu 1873: I.M. Bujoreanu, Colecţiune de legiuiri ale României vechi şi noi câte s-au promulgat până la finele anului 1870 (Bucureşti 1873).

Hamangiu 1925: C. Hamangiu, Codul general al României, Volumul II, Legi Uzuale, 1860-1900 (Bucureşti 1903).

Iorga 1925: N. Iorga, Istoria Comerţului Românesc. Epoca mai nouă (Bucureşti 1925).

MO 1875: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1875).

MO 1878: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1878).

MO 1879: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1879).

MO 1881: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1881).

MO 1883: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1883).

MO 1905: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1905).

MO 1906: Monitorul Oficial al României (Bucureşti 1906).

Nano 1938: F.C. Nano, Condica tratatelor și a altor legăminte ale României 1354-1937 (București 1938).

Иллюстрированный 1913: Иллюстрированный адрес-календарь Бессарабской губернии на 1914 год (Кишинев 1913).

Обзор 1899: Обзор внешней торговли России по Европейской и Азиатской границам за 1897 год (Санкт-Петербург 1899).

Обзор 1917: Обзор внешней торговли России по Европейской и Азиатской границам за 1915 год (Санкт-Петербург 1917).

Пиляева 2012: В. Пиляева, История таможенного дела и таможенной политики России (Москва 2012).

ПСЗРИ 1858: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XXXII, 1857, отд. 2 (Санкт-Петербург 1858).

ПСЗРИ 1862a: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XXXV, 1860, отд. 1 (Санкт-Петербург 1862).

ПСЗРИ 1862b: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XXXV, 1860, отд. 3 (Санкт-Петербург 1862).

ПСЗРИ 1863: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XXXVI, 1861, отд. 1 (Санкт-Петербург 1863).

ПСЗРИ 1869: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XLII, 1867, отд. 2 (Санкт-Петербург 1869).

ПСЗРИ 1870: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XLIII, 1868, отд. 3 (Санкт-Петербург 1870).

ПСЗРИ 1876a: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XLVIII, 1873, отд. 1 (Санкт-Петербург 1876).

ПСЗРИ 1876b: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. XLIX, 1874, отд. 1 (Санкт-Петербург 1876).

ПСЗРИ 1879a: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. LII, 1877, отд. 1 (Санкт-Петербург 1879).

ПСЗРИ 1879b: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. LII, 1877, отд. 2 (Санкт-Петербург 1879).

ПСЗРИ 1880: Полное собрание законов Российской империи, собр. 2, т. LIII, 1878, отд. 2 (Санкт-Петербург 1880).

ПСЗРИ 1886a: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. II, 1882 (Санкт-Петербург 1886).

ПСЗРИ 1886b: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. III, 1883 (Санкт-Петербург 1886).

ПСЗРИ 1894: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. XI, 1891, Приложения, Штабы и Табели (Санкт-Петербург 1894).

ПСЗРИ 1895: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. XII, 1892 (Санкт-Петербург 1895).

ПСЗРИ 1899: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. XVI, 1896, отд. 1 (Санкт-Петербург 1899).

ПСЗРИ 1908: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. XXV, 1905, отд. 1 (Санкт-Петербург 1908).

ПСЗРИ 1915: Полное собрание законов Российской империи, собр. 3, т. XXXII, 1912, отд. 1 (Санкт-Петербург 1915).

СЗРИ 1857: Свод Законов Российской Империи, т. 6, Уставы Таможенные, кн. 1 (Санкт-Петербург 1857).

Comparative evolution of the customs system in Bessarabia and Romania (1859-1914)

Keywords: customs offices, customs tariff, customs policy, free ports, protectionism.

Abstract: In this study, we analyze the evolution of the customs system in Bessarabia and Romania in 1859-1914. Based on the studied documents, we conclude that after the unification of the Romanian principalities in 1859, their customs system underwent rapid transformations to meet the needs of the new time, but with the tariff restrictions imposed by the Ottoman Porte. The transfer of customs under the direct control of the state and the efficient organization of customs control at the borders were to provide an important source of replenishment of state revenues. In a short time, the customs system of Romania was organizationally superior to that which existed in Bessarabia, a Romanian province annexed by the Russian Empire in 1812. Customs changes in Bessarabia were determined at that time by a number of factors. On the one hand, these were the territorial changes provided by the Paris Peace Treaty of 1856 and the Berlin Treaty of 1878. On the other hand, the junction of the railways of the Austro-Hungarian Empire, the Russian Empire and Romania in the 1870s led to the opening of new customs

houses and the closure of a number of old ones. The strengthening of protectionist sentiments in Europe in the 1880s–1890s brought new changes to the customs sphere in Romania and the Russian Empire. During these years, trade agreements began to play an increasingly important role in international relations, in which the principle of the most favored nation was proclaimed. The end of the 19th - beginning of the 20th century is characterized by numerous optimizations of the customs authorities and customs personnel in order to reduce costs and cover the growing expenses for military needs. Numerous customs offices were disbanded, and customs districts were merged. So, already in 1896, Bessarabia lost its own customs districts, which were merged with those in the Transnistrian provinces.

Сравнительная эволюция таможенной системы Бессарабии и Румынии (1859-1914 гг.)

Ключевые слова: таможенные органы, таможенный тариф, таможенная политика, порто-франко, протекционизм.

Резюме: В данном исследовании мы анализируем эволюцию таможенной системы Бессарабии и Румынии в 1859-1914 гг. На основе исследованных документов мы приходим к выводу, что после объединения румынских княжеств в 1859 году их таможенная система претерпела стремительные преобразования, чтобы соответствовать потребностям нового времени, но исходя из тарифных ограничений, наложенных Османской Портой. Передача таможни под непосредственный контроль государства и эффективная организация таможенного контроля на границах должны были стать важным источником пополнения государственных доходов. За короткое время таможенная система Румынии в организационном отношении превзошла ту, которая существовала в Бессарабии, румынской провинции, аннексированной Российской империей в 1812 году. Таможенные изменения в Бессарабии определялись в то время рядом факторов. С одной стороны, это были территориальные изменения, предусмотренные Парижским мирным договором 1856 года и Берлинским трактатом 1878 года. С другой стороны, стык железных дорог Австро-Венгерской и Российской империи, а также Румынии в 1870-е годы привёл к открытию новых таможен и закрытию ряда старых. Усиление протекционистских настроениях в Европе в 1880–1890-е годы привнесло новые изменения в таможенную сферу Румынии и Российской империи. Все большую роль в международных отношениях в эти годы стали играть торговые договоры, в которых провозглашался принцип наиболее благоприятствуемой нации. Конец XIX – начало XX века характеризуется многочисленными оптимизациями таможенных органов и таможенного персонала с целью сокращения расходов и покрытия возрастающих трат на военные нужды. Многочисленные таможни были расформированы, а таможенные округа объединены. Так, уже в 1896 г. Бессарабия лишилась собственных таможенных округов, которые были объединены с имевшимися в заднестровских губерниях.

26.01.2022

Dr. Andrei Emilciuc, Institutul de Istorie, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-0634-5002, e-mail: emilan@live.com

РОМИСТИКА В БЕССАРАБИИ XIX – НАЧАЛА XX В. ЗАРОЖДЕНИЕ И ДИНАМИКА

Вячеслав Степанов

Ключевые слова: цыгане, ромистика, историография, русские авторы, Бессарабия.

Ромы Бессарабии: давность проживания и актуальность научного исследовательского интереса. Цыгане (или, как сегодня принято называть представителей этого народа, ромы) проживают на территории Молдовы с XV столетия. Встречаются попытки удревнить появление здесь этого народа до времен, когда Дакия была провинцией Римской империи. Но, как справедливо подчеркивает И. Думиника, вплоть до XIV в. н.э. история ромов все еще остается полем гипотез (Duminica 2008, 283).

Сами ромы себя цыганами не называли. В.С. Зеленчук объясняет это тем, что в этом названии была изначально заложена отрицательная коннотация (Зеленчук 1979, 58). Как, собственно, и в словах «арабь, мавр, фараон, тэтарь», которые применялись при наименовании ромов. Читатель наверняка заметил, что во всех перечисленных наименованиях скрыт образ «чужого», не похожего на других жителей края.

Это примерно то же, что произошло с чукчами, которых так назвали русские первопроходцы. Что же касается самих чукчей, то они таким образом себя никогда не именовали, используя самоназвание «лауроветлан» – «настоящие люди».

Помимо прочего, термин «тэтарь» обращает на себя внимание еще и тем, что татары и цыгане представляли собой два этнообразования, представители которых в средневековой Молдавии утрачивали личную свободу (Duminica 2006, 233-239). Напомним, что цыгане в Молдавском княжестве были порабощены еще в XV-XVI вв. (Oprea 2016).

Татары, проживающие в Северном Причерноморье, нападая на Молдавию, при успешном раскладе уводили в плен, на продажу всех, кого могли увести (особенно женщин и детей). Но когда удача оказывалась на стороне молдаван, они тоже не щадили своих врагов, обрекая их на смерть и рабство.

Допустимо, что термин «тэтарь» (рум.: tătari) долгое время, кроме этнической коннотации, заключал в себе еще и подчеркивание социального, рабского положения, а также образа другого. Как успел заметить внимательный читатель, все названия ромов (рум.: arabi, mauri, faraon, tătari) подчеркивали внешнюю инаковость тех, на кого они распространялись, их отличия от основной массы населения. А исходя из этого подобное наименование могло распространяться на всех подневольных молдавского княжества, в том числе и ромов.

Есть еще она сторона, которая могла быть причиной применения к местным ромам данного термина. Татары, как, собственно, и ромы, были кочевым народом. Поэтому соседи (молдаване, украинцы) могли называть молдавских цыган «тэтарь» по аналогии с кочующими татарами.

Как известно, оседлые народы с недоверием воспринимали кочевников, подобное дистанцированное отношение к цыганам долгое время сохранялось в народе; да что говорить, оно во многом не изжило себя и сегодня. Это демонстрируют современные исследования этнопсихологов в Молдове, согласно которым старшие школьники, – а это будущее страны, – занижают выраженность у ромов качеств, направленных на взаимодействие, приписывают им готовность к «отвержению взаимодействия», что чревато возникновением конфликтов и разногласий, а также говорит о наличии большой социальной дистанции (Каунова 2012, 77).

В.С. Зеленчук отмечал, что «на протяжении ряда веков в Молдавии, так же как в Валахии,

был наиболее высокий среди европейских стран удельный вес цыганского населения» (Зеленчук 1979, 58). В народе даже сохранилась поговорка «нет молдавана без цыгана». Причем ее хождение имело место не только в самом Молдавском княжестве, но на соседних землях Украины.

На территории современной Республики Молдова и Румынии проживает одна из крупных групп ромов под названием «влахи». Само название подчеркивает ее принадлежность к территории проживания румын и молдаван и берет начало в термине «волохи»[1].

Если вспомнить о русино-украинском населении края, можно упомянуть миграционные потоки русинского населения из Закарпатья после Унии 1596 г. Тогда, преследуемые католической и униатской церковью, православные крестьяне искали убежища у своих единоверцев – молдаван, идя жить в «волошскую веру». Такое название веры в немалой степени способствовало ассимиляционным процессам части мигрантов-славян, прибывших к единоверцам в Молдову.

Можно предположить, что название группы населения ромов «влахи» также могло благоприятствовать ассимиляции части цыган. Следует отметить, что данная научная проблема до сих пор является практически неизученной; ряд молдавских и румынских исследователей обходят ее стороной. Увы, до сих пор ощущается избегание изучения ассимилятивных процессов молдаван и ромов. Во многом оно объясняется по-прежнему сохраняющейся социальной дистанцией между цыганами и другими этносоциальными группами, проживающими в крае. Потому если кто-то из цыган «вырывался» в другой социальный слой, он часто стремился это скрыть, дабы не стать изгоем в новом окружении.

Кстати, в XIX в. отдельные авторы, правда, вскользь, но все же затрагивали данную проблему. Например, А. Защук и его современники обратили на нее внимание, правда, буквально одним упоминанием, но тем не менее не отметить это тоже было бы неверно. Ссылаясь на И. К-севича, автора публикации «Придунайские княжества» (К-севич 1860), А. Защук высказывает следующую мысль: «в жилах молдавских бояр, кроме славянской и греческой крови, есть немалая доза крови цыганской» (Защук 1862, 451). Сам К-севич следующим образом комментировал свои наблюдения: «кто бы задумал искать румынской крови в жилах здешнего благородного сословия, тот нашел бы ее слишком мало. В племенном отношении оно частию происхождения римского, частию греко-цыганского, и потому составляет любопытный предмет для исследований: нигде еще цыганское население не проложило себе пути к высшим сферам общества; исключение составляют Придунайские княжества; но и здесь, как мы видим, облагорожение униженного племени произошло путем окольным, таинственным (прим. авт.: сам К-севич одной из причин называет «такую странность, что в домах боярских почти вся прислуга состоит из цыган...»). Открыто поднять голову, громко заявить притязания на общечеловеческие права оно не может. Боярин скорее готов вывести свою родословную от какого-нибудь целовальника грека, чем от цыгана...» (К-севич 1860, 29-30).

Творивший уже в советское время В.С. Зеленчук, опираясь на исследования Л.С. Берга и В.Н. Бутовича, также подчеркивал, что часть ромов была ассимилирована молдаванами. Этим он попытался объяснить сокращение численности цыган, которые в 1868 г. насчитывали 19 тыс. чел., а по первой Всероссийской переписи их было 8,6 тыс. (Зеленчук 1979, 219). Здесь, впрочем, следует дополнить автора в том, что вряд ли за столь короткий срок – несколько десятилетий – могла произойти столь массовая ассимиляция. Думается, должна была еще сказаться внутренняя миграция цыган в центральные регионы Украины и России.

Длительное совместное проживание молдаван и ромов способствовало аккультурации, восприятию последними молдавской культуры. При этом было бы неверно утверждать, что цыгане столь массово ассимилировались. Они лишь переняли внешние формы культурных ценностей: религию молдаван, освоили их язык и т.п. Но сама культура цыган сохраняла свою самобытность и уникальность.

Ромов Молдовы в литературе долгое время делили по основным занятиям: аурарь, лингурарь, урсарь и лэешь.

[1] Этот этноним стал детально изучаться советскими историками во второй половине XX века, однако и сегодня представляет интерес для исследователей.

После присоединения Бессарабии к России цыгане, как и другие цэране (крестьяне, но не крепостные), делились на помещичьих, то есть проживавших на помещичьих землях, и государственных, которые жили на землях, принадлежавших государству. Среди государственных цыган В.С. Зеленчук выделяет несколько основных групп, по этнохозяйственному принципу: аурарь, лингурарь, урсарь и лэешь (Зеленчук 1979, 59).

Аурарь занимались добычей золота в горных районах Молдавского княжества. В Бессарабии они практически не встречались, а вот выходцы из их группы, наиболее обеспеченные цыгане-ремесленники, работавшие с драгоценными материалами, жили особняком в городах и местечках края. Это была своего рода элита цыганского сообщества.

Многочисленными были *лингурарь*, занимавшиеся обработкой дерева и продажей изделий из него. *Лэешь* вели полукочевой образ жизни и занимались кузнечным ремеслом; к этому ремеслу в начале XIX в. присоединились и *урсарь* (группа цыган, ходившая еще в Новое время с медведями по населенным пунктам) (Зеленчук 1979, 60).

Что касается помещичьих цыган, то они обычно не занимались обработкой земли, а чаще выступали в качестве слуг (*ватраш*) и музыкантов (*лэутарь*) (Зеленчук 1979, 60).

Собственно, все комментарии в отношении вышеперечисленных групп цыган В.С. Зеленчук взял у П.П. Свиньина. То, что приведенные данные прошли столь долгую апробацию временем, свидетельствует о сохранении ими своей объективности.

Кстати, в описании Бессарабии П. Свиньин обратил внимание: «За непостоянство и воровство, народ сей изгоняем был из одной страны в другую: сначала изгнаны цыгане из Англии, потом из Германии, откуда достигли они Валахии и Молдавии, где и отданы были в рабство боярам. Они исповедуют веру той страны, в которой обитают, почему все живущие здесь цыгане греко-российского исповедания. В Бессарабии разделяются они на три класса. Первые, так называемые „ватрас", живут в услужении у бояр или промышляют музыкою, к коей весьма склонны. Вторые – „лингуры", живут по лесам в подземельях, где

1. Ромы Бессарабии.
Из коллекции (архива) Ю. Швец
(https://www.bessarabica.info/photos/100931).

2. Ромы. 2-я половина XIX века.
Из коллекции (архива) Ю. Швец
(https://www.bessarabica.info/photos/100058).

упражняются в выделывании разной деревянной посуды; третьи – „урсары", кочуют в своих кибитках, переходя из деревни в деревню и отправляя кузнечное и коновальное мастерство, а иногда промышляют обманом и воровством. Кроме господских цыган находятся в здешней области до 34 семейств, принадлежащих короне» (Свиньин 1867, 207).

Современные исследователи обращают еще внимание на локационное разделение ромов. Например: ромы Кишинева, ромы Сорок, ромы Атак, ромы Бельц (Duminica 2010, 90-93) и т. п. Думается, это более поздняя классификация, которая начинает «работать» после оседания ромов в местах постоянного проживания. Также это могло получить распростра-

3. Цыган-кузнец. Из личного архива Ю. Швец (https://www.bessarabica.info/photos/100072).

нение от владельческих цыган, более привязанных к конкретному месту жительства.

Вообще изучение ромов Молдовы носит неровный характер. Во многом это похоже на ситуацию с изучением евреев края. В годы Советской власти ромы изучались спорадически. Опять же подходы к исследованию их культуры и истории не носили комплексного освещения. Основное внимание уделялось представлению демографической и статистической картины, где ромам уделялось не специальное внимание, а наряду со всеми. Здесь следует назвать труды В. Кабузана (Кабузан 1974), В. Зеленчука (Зеленчук 1979) и других авторов, в том числе занимавшихся медиевистикой (А. Гонца и др.) (Gonţa 1989).

Советская власть стремилась своеобразно решить «цыганскую проблему». Ей действительно удалось обеспечить ромам постоянное место жительства. Но полностью уничтожить их «дух дороги» эта власть не сумела. Поездки стали носить сезонный характер. Многие при этом продолжали заниматься торговлей и перепродажей.

Советскому времени свойственна еще одна попытка кардинального решения ромской проблемы. Дело в том, что в советских документах практически не встречалась национальность «цыган». Рожденным ромам выписывали документы и выдавали паспорта с указанием национальности, превалирующей в той республике, где они проживали: на Украине они становились украинцами, в Молдавии – молдаванами, в РСФСР – русскими. Это, кстати, тоже определенная тропинка к ассимиляции, позволившая небольшой части ромов по происхождению сделать карьеру в политике, науке и искусстве.

Однако на основной массе ромов подобная «бумажная» ассимиляция не сказалась, они продолжали и продолжают вести привычный образ жизни, не отходя от обычаев своего народа, хотя и числясь по паспортам в Молдове – молдаванами, в России – русскими, на Украине – украинцами и т.д. Следует отметить, что сейчас в молдавских документах, удостоверяющих личность (рум.: buletin de identitate), национальность не указывается, но в базе данных паспортной системы такие сведения имеются.

Интерес к цыганской истории и культуре активизировался в обществе в начале 90-х гг., в ходе распада СССР и формирования независимых республик. Однако и здесь процесс выстраивания нового научного направления в области ромистики затягивался больше, чем при создании аналогичных центров изучения истории, языка и культуры других этносоциальных сообществ, проживавших в республике.

Созданный в 1991 г. Отдел (позже преобразованный в Институт) национальных меньшинств долгое время не открывал в своей структуре направление по изучению ромов республики. Сказывалась инертность, да и предвзятость к ромскому народу.

Наряду с уже названными субъективными причинами имели место и объективные. Например, в республике был дефицит кадров высшей квалификации (кандидаты и доктора наук), занимающиеся изучением научных направлений цыганистики. Эта острая проблема продолжает наличествовать и сегодня.

Долго обивал пороги различных инстанций доктор хабилитат Ион Дрон в надежде открыть

4. Жилище ромов. Из личного архива Ю. Кожокару
(https://www.bessarabica.info/photos/100591).

отдел истории и культуры цыган Молдовы (тогда, в начале 90-х гг., тенденции называть их ромами еще не было). Но только спустя год после скоропостижной смерти исследователя его мечта воплотилась в жизнь, в 2004 г. в Институте межэтнических исследований АНМ был открыт сектор изучения цыганского населения. Это совпало с общеевропейскими тенденциями построения мультикультурной Европы и активизацией решения потребностей ромов в Европе в 2000-х гг. (План действий 2003).

Сейчас это небольшая «группа этнологии ромов» в составе Института культурного наследия АНМ под руководством доктора Иона Думиники. По-прежнему в ней остро стоит проблема наполнения кадрами. Специалистов с высшим образованием, желающих прийти в науку на более чем скромную зарплату, увы, не много. Этнических ромов – тем более. Да и часть из тех, кто пришел работать в эту сферу, использовали сектор как трамплин для дальнейшего карьерного роста, выиграли зарубежные гранты, уехали в Европу на повышение квалификации и там и остались. С житейской точки зрения это вполне объяснимо: рыба ищет, где глубже, а человек – где лучше.

Хотелось бы надеяться, что благое начинание середины 90-х гг., когда был открыт отдел истории и культуры цыган, продолжит свое важное дело. В настоящее время в нем трудятся только два специалиста – И. Думиника и С. Прокоп.

С. Прокоп, кстати, занимается важной и перспективной темой – изучением литературного слова цыган и о цыганах (Прокоп 2008, 202-214; Прокоп 2014, 94-104).

Так сложилось, что после включения в Институт культурного наследия Института межэтнических исследований (который еще сохранял комплексность разнопрофильных специалистов) последний был переименован в Центр этнологии. В результате все сотрудники, в том числе и филологи, вынуждены были переквалифицироваться в этнологов. Поэтому в современном центре этнологии неплохо поставлено направление изучения этнических литератур, через призму этничности и идентичности.

В заключение, необходимо констатировать, что ромология как отдельное научное направление нуждается в серьезном развитии. В том числе в области анализа историографического наследия. Наряду с которым наличествует еще безбрежное число тем и проблемных вопросов, касающихся всестороннего изучения истории, литературы, жизни и быта этого яркого, красивого и многострадального народа. Вместе с тем важно, что ромистика, долгое время практически не изучавшаяся, наконец сдвинулась с мертвой точки, благодаря прежде всего коллегам из Молдовы (названные и многие другие работы И. Думиника, С. Прокоп, Н. Кауновой) и их российским (Деметер, Бессонов, Кутенков 2000; Бессонов 2011; Смирнова-Сеславинская, Цветков 2009) и болгарским партнерам (Марушиакова, Попов 2000), к которым присоединяются коллеги из других стран (Калинин 2021).

Возвращаясь к анализу ромского наследия в изучении населения поликультурной Бессарабии XIX в., следует высказать мысль о том, что впервые в историографии того времени начинается (пусть не планомерное, но тем не менее) освещение отдельных штрихов истории, культуры и национальной психологии ромов.

Образ бессарабского цыгана в творчестве русских авторов XIX – начала XX вв.

П.С. Куницкий. Одним из первых русских авторов изучаемого периода, которые упомянули ромов в своих наблюдениях, был П.С. Куницкий, отметивший в 1812 г., что «совершенными же крестьянами (прим. авт.: в данном контексте под „крестьянами" подразумеваются крепостные) почитались только одни цыгане, и состоят в полном распоряжении тех владельцев, коим они принадлежат» (Куницкий 1813, 22).

Автор подчеркнул христианскую приверженность цыган, «без всякой отмены и расколу», равно как у молдаван, малороссиян, греков и болгар (Куницкий 1813, 14). При этом, характеризуя местных жителей, Куницкий выделял хозяйственную специализацию отдельных народов: «великороссияне и малороссияне занимаются большею частию хлебопашеством и скотоводством, а греки, армяне и жиды торговлею. Цыгане же тем, что господа их делать заставляют, ибо в Молдавии они общие крестьяне» (Куницкий 1813, 14).

Данное наблюдение интересно еще и тем, что в описываемое автором время разделение ромов на владельческих и государственных носило еще формальный характер. Молдавское правительство пользовалось на тот момент большими привилегиями, потому они выполняли то, что «господа их делать заставляют».

Как пояснял современный историк И.А. Анцупов, царские власти оставили крепостных цыган в их прежнем положении, «но если беглые крепостные цыгане из-за Прута как-то устраивались здесь, то назад уже не выдавались, а причислялись к разряду коронных» (Анцупов 2000, 66) (то есть государственных). Таким образом, число коронных ромов имело еще один источник для пополнения своего числа.

П.С. Свиньин и А.А. Скальковский. Уже цитировавшийся нами П. Свиньин раскрывает положение цыган в крае: «По распоряжению бывшего губернатора Скарлата Стурзы, они разделены на три класса; каждая семья первого класса платит 40 левов в год; таковых семей только четыре. – 2-го класса 20 левов, число их простирается до 239 семейств; сверх того, находится до 66 душ бедных и больных стариков и вдов, с коих не берется никакой дани. Подать сия именуется „даджи"» (Свиньин 1867, 207-208).

Писавший о населении Новороссии и Бессарабии А.А. Скальковский обращал внимание на приспосабливаемость ромов к иноконфессиональному окружению: «В нашем крае, с весьма давних времен цыгане обитали уже в Крыму и Бессарабии. В первом были они магометане, во второй христиане греческого исповедания, по обычаю этого бродящего народа, приемлющего, по наружности, веру того народа, среди которого проживает» (Скальковский 1850, 317-318).

Говоря о Бессарабии, автор замечает, что в середине XIX в. (Скальковский пишет: «в наше время») за исключением Бессарабии и Крыма цыгане нигде не живут оседло. «В Бессарабии они замечательны тем, что приписаны к земле, и тогда как все тамошние поселяне (царане) пользуются личною свободою,

они составляют класс крепостных людей, принадлежащих, как собственность, господарям и помещикам, от чего и именуются там коронными и крепостными цыганами. В 1812 г., то есть при занятии области русским правительством, считалось их 1140 семейств, или 3400 д. о. п., а в 1838 г. было там уже коронных крепостных цыган до 16000 д. о. п. Впоследствии коронные, т.е. казенные цыгане, поселенные подобно евреям, образовали особую земледельческую общину в двух селах: Каир и Фараоновка, в Аккерманском уезде, имеющую до 1583 д. о. п. Сии последние по Высочайшему указу 1839 года 29 мая, вместе с кочующими цыганами, которых было до 1600 д. о. п, причисленные к Дунайскому казачьему войску; и образованные в станицах на общих правилах этого войска, участвуют в военной и кордонной его службе» (Скальковский 1850, 318).

Можно утверждать, что ромы Бессарабии попали под эксперимент российских властей еще с 1818 г., когда была учреждена контора коронных цыган для пресечения их бродяжничества. Эти усилия принесли определенный результат. Но меры в отношении государственных цыган усилились еще больше после 1839 г., когда их всех причислили к казачьему сословию и часть из них успешно осели на земле и даже попали в служилое казачество, о чем повествует историк.

И.А. Анцупов, обратил внимание на то, что 29 мая 1839 г.[2] коронные цыгане были причислены к казачеству, еще поселили 150 семей в разные станицы, а другие, числясь в войске, продолжали проживать в различных частях края, в том числе в городах. Историк ссылается на данные 1855 г., согласно которым кроме Фараоновки и Каира цыгане жили в Староказачьем (более 90 д. о. п.), а позднее в Акмангите (67 д. м. п.) и Михайловке (50 д. о. п.). Чтобы научить их сельскому хозяйству, к ним подселяли казаков из молдаван и украинцев (Анцупов 2000, 70).

А.И. Защук. Писавший в начале второй половины XIX в. А.И. Защук отмечал сложный процесс привыкания ромов к сельскому хозяйству и военной службе, выделяя их среди других народов, пополнявших ряды казачества того времени: «Разнородные сословия, из которых составились Новороссийское войско, как-то: бывшие усть-дунайские и буджакские казаки, греки, сербы, болгары и албанцы, служившие волонтерами при армии, и другого звания люди, в разное время причисленные к войску, свыкшись с давнего времени с местным образом жизни, не представляют теперь никаких особенностей в правах и обычаях, которые отличали бы их от прочих жителей южной Бессарабии. Одни только цыгане, много лет уже поселенные в Фараоновке и Каире, и вновь водворенные между казаками в станицах, при всей заботливости о них войскового начальства, не могут быть приучены к образу жизни и правильному труду поселян. Неисправимая лень, беспечность и склонность к бродячей жизни – отличительные черты их характера; хлебопашеством они занимаются неохотно, только по принуждению и настоянию со стороны начальства, и то в самых ограниченных размерах, часто недостаточных для прокормления семейства их; скота имеют очень мало и не заботятся о приобретении его и других хозяйственных потребностей. Многолетний опыт убеждает, что из цыган старого поколения нельзя сделать поселян, которые сознавали бы пользу земледелия и заботились бы о своем благосостоянии. Многие из них во время состояния в полках на службе делаются хорошими и исправными казаками, но, возвратясь в дома на льготу, опять становятся ленивыми и беспечными» (Защук 1862, 551).

Конечно, некоторую резкость А. Защука можно было бы отнести, к примеру, к определенным личным чувствам автора, связанным с симпатией или антипатией к ромам. Но, помимо этого, в нем говорит профессиональный военный, который четко видел изъяны, возникающие в ходе оказачивания цыган.

Итак, приписывание всех коронных (государственных) ромов к казачеству стало уникальным этносоциальным конструктом российских властей.

Если мы сейчас начнем говорить об исторических последствиях данного «эксперимента», это займет немало времени и уведет нас от поставленной задачи историографического анализа проблемы. Однозначно можно утверждать одно – данный опыт научил (насильственно) немалый процент ромов Бессарабии жить оседло. Конечно, это следует понимать как относительное явление.

[2] Н. М. Дараган также пишет об основании цыганских поселений в этом году (Дараган 1849, 99).

Напомним лишь, что по упразднении Дунайского войска, после Крымской войны, основная масса казаков-цыган так и осталась жить в Каире и Фараоновке, часть покинула поселения, возможно, пополнив сообщество своих кочующих соэтников.

Вторая половина XIX столетия характеризуется дальнейшим развитием этнографической науки, появлением более подробных описаний, посвященных отдельным народам, в том числе и цыганам.

В середине 70-х гг. XIX в. выходит в свет исследование А. Богданова (Богданов 1878), посвященное антропологии цыган. Работа готовилась к антропологической выставке и в большей степени посвящена московским цыганам, однако в ней автор не обошел вниманием и их бессарабских представителей. Их описание представляет собой компиляцию с опорой на А. Защука. Автор честно признался: «...Любопытные статьи о цыганах этой области помещены в местных изданиях, недоступных мне, и потому я должен буду ограничиться здесь только указанием тех фактов, кои приведены капитаном Защуком в его „Бессарабской области", помещенной в „Материалах для географии и статистики России", 1862» (Богданов 1878).

В работе дублируется информация, представленная А. И. Защуком, о социальном статусе цыган Бессарабии, их названиях, отдельных элементах материальной культуры (одежда, жилище, повседневный быт) (Защук 1862, 174-180).

Данное описание не принесло ничего нового в науку, но благодаря авторитету А. Богданова способствовало распространению знаний о бессарабских цыганах в России.

А в заслугу А.И. Защука следует отнести еще один момент, на который он обратил внимание и который не всегда отражают исследователи, в том числе более поздние (Зеленчук 1979), не выделявшие среди цыган помещичьих цыган монастырских. Таким образом, молдавская церковь до 1861 г. (да и после долго ничего не менялось) продолжала оставаться крупным феодалом, к землям которой была приписана часть цыганского населения края (Защук 1862, 175).

Чтобы представить себе условия жизни бессарабских ромов, достаточно привести в качестве примера описание традиционного цыганского жилища, данное А. Защуком: «внутри жилого бурдея теснота неизъснимая: там сверх домашней посуды, земледельческих орудий и необходимого хлама, найдете козу с козлятами, теленка и иногда поросят; присоединив к этому полдюжины детей, вообразив крик их, смешанный с разноголосицею животных, можно вполне представить себе внутренность цыганского бурдея, во время бодрствования его обитателей» (Защук 1862, 180).

К.В. Ханацкий. В 1865-1866 гг. на страницах «Бессарабских областных ведомостей» был опубликован цикл статей под названием «Цыгане» (БОВ 1865; БОВ 1866) (позже вышли отдельным изданием). Его автором является К.В. Ханацкий. П.Д. Драганов в своей «Bassarabiane» характеризовал К. Ханацкого как одного из старейших знатоков Бессарабии, редактора неофициальной части «Бессарабских областных ведомостей» в начале 60-х гг. XIX в., автора многочисленных публикаций по краеведению и этнографии (Bessarabiana 1993, 229).

Характеризуя цикл статей о ромах Бессарабии К.В. Ханацкого, современная исследовательница С.П. Прокоп не без оснований относит его к первой целевой работе, посвященной изучению традиционно-бытовой культуры ромов (Procop 2020, 79-88). Она подробно и емко представила не только творческий путь К. Ханацкого, но и его вклад в цыгановедение, подчеркнув, что в своем творчестве исследователь останавливался на происхождении цыган, их миграции из Индии, традиционных занятиях и образе жизни. Кроме того, ею справедливо подчеркнута слабая изученность творческого наследия К. Ханацкого (Procop 2020, 79-88).

В своей публикации С. Прокоп, при характеристике отражения наблюдений Ханацкого за коронными цыганами, обращает внимание на одну любопытную деталь (со ссылкой на К. Крыжановскую). Речь идет о том, что, будучи de jure крепостными, многие из них, по сути, были предоставлены сами себе: «Многие хозяева всю жизнь не видели своих рабов-цыган» (Procop 2020, 85).

Подобного рода моменты, выявленные исследователями еще в 60-х гг. XX в. (Крыжановская 1962) и вместе с тем вновь поднимаемые

для полноты исторической картины прошлого, лишний раз подчеркивают проблему, связанную с отсутствием постоянства в деле изучения цыган края.

Словари о цыганах

Хотелось бы обратить внимание читателя на еще один, можно сказать, в данном случае специфический источник информации. Речь идет о словарях, кратко информирующих читателя об основных характеристиках определенного этноса. При характеристике молдаван мы уже ссылались на энциклопедическое издание «Россия. Полное географическое описание нашего Отечества» под общей редакцией П.П. Семенова и В.И. Ламанского, где имеется целый раздел, освещающий историю и культуру цыган.

В нем представлены различные теории происхождения этого народа, которое связано с Индией (доминирующая теория в современной историографии) (Цыгане 2018, 29-41; Калинин 2021, 89), в том числе дается возможность представить, почему их появление связывается с африканским континентом – с Египтом: «После нашествия Тамерлана цыгане (тишигане) ушли в Африку: оттуда часть их переправилась в Европу через Архипелаг, Ионийское море и Малую Азию (польские и западно-русские), остальные же через Персию и Кавказ дошли по Волге до Москвы» (Россия 1910, 207).

В разделе о цыганах представлены их антропологические черты, основные занятия, одежда, жилище, фольклор.

В тексте прослеживается определенная пренебрежительность к этому народу, подчеркивается «характерная для цыган лень и полная беспечность». Обращается внимание на то, что «кочевая жизнь с незапамятных времен развила в них огромную наблюдательность, хитрость, пронырливый ум, умение применяться к обстоятельствам, действовать на суеверие людей, вследствие чего народ видит в них чародеев, предсказателей и искусных гадальщиков» (Россия 1910, 208). Подчеркивается, что в народе существует страх смерти, «почему клятва именем умерших предков считается священной, к каковой они и прибегают лишь в исключительных случаях» (Россия 1910, 208-209).

Несправедливо утверждается, что «если цыгане и занимаются чем-нибудь, то самым легким ремеслом: меной лошадей, торговлей, слесарным или кузнечным делом и обыкновенно конокрадством» (Россия 1910, 209).

Составители обращают внимание на то, что цыгане принимали религию тех народов, среди которых обитали, при этом говорится о сохранении многочисленных дохристианских представлений: «Вера в кабалические знаки, любовь к амулетам, приносящим, по их мнению, счастье своим обладателям и изображающим луну, звезды, змей, всадников, указывают на признаки идолопоклонства» (Россия 1910, 209). Поэтому, по мнению составителей, те же молдаване с недоверием относились к верованиям цыган. Для подтверждения приводится молдавская поговорка: «цыган построил молельню из бронзы, которую собаки съели» (Россия 1910, 209).

Отмечая текстовые недостатки данного источника, одновременно следует подчеркнуть, что словари на тот период были практически первыми массовыми источниками, знакомящими относительно широкую массу населения с народами Российской империи, в том числе и такими «экзотическими», как цыгане (ромы).

В кратких выводах можно еще раз констатировать, что Бессарабия, включенная в состав Российской империи, являлась, особенно в первой половине XIX в., экзотикой для большинства русских авторов. Впечатляло множество народов, языков и традиций, расположенных на относительно небольшой территории. Это была окраина, провинция, куда ссылали неугодных. Вспомним всем известную историю с А.С. Пушкиным.

Все это, конечно, вызывало интерес у просвещенной части общества, особое влияние на формирование представлений о крае и людях, в нем живущих, оставляли художественные произведения.

Образ цыган в художественных произведениях русских авторов

С работами А.Ф. Вельтмана по описанию народов края можно подробно ознакомиться в недавно вышедшей нашей книге, посвященной истории становления этнографической науки в Бессарабии XIX – начала XX вв. (Мухаметшин, Степанов 2022). Не обошел он своим вниманием и цыган.

Образ любого народа или его отдельного представителя в художественном произведении во многом зависит от авторского таланта. В качестве примера уместно отметить особый художественный дар Вельтмана. Даже в произведениях, носящих беллетристический характер, он демонстрирует умение в нескольких предложениях, как художник точными штрихами, обрисовать жизнь народа: «По большей части они живут на краях селений в землянках, платят владетелю червонец с семьи и отправляются табором кочевать по Бессарабии на заработки. Они – или ковачи, или певцы-музыканты; скрипица и кобза – два инструмента их. Лошадиной меной там они не занимаются. Почти каждая деревня Бессарабии нанимает постоянно двух или нескольких цыган-музыкантов для джоков (хороводной пляски) по воскресеньям и во время свадеб. Почти каждый бояр также содержит у себя несколько человек музыкантов. В дополнение вся почти дворня каждого бояра состоит из одних цыган, повара и служанки из цыган. Служанки в лучших домах ходят босиком, повара — чернее вымазанных смолою чумаков, и если вы сильно будете брезгливы, то не смотрите, как готовится обед в кухне, которая похожа на отделение ада: это – страшно!

Их кормят одною мамалыгой или мукой кукурузною, сваренною в котле густо, как саламата. Ком мамалыги вываливают на грязный стол, разрезывают на части и раздают; кто опоздал взять свою часть, тот имеет право голодать до вечера. По праздникам прибавляют к обеду их гнилой бринзы (творог овечий). Зато не нужно мыть тарелок во время обедов боярских: эти несчастные оближут их чисто-начисто. Я не говорю, чтоб это было так везде, но так по большей части; по одному, по нескольким примерам я бы даже не упомянул об этом, но это – просто обычай в Бессарабии, в Молдавии и Валахии, во всяком доме, где огромная дворня цыган составляет прислугу. Страсть к наружному великолепию и вместе отвратительную неопрятность de la maison culinaire (пер. с фр.: кулинарного дома) невозможно достаточно сблизить в воображении» (Вельтман 1998).

Автор явно с досадой подчеркивал, что цыгане «издавна составляют собственность рабов боярских, в то время как молдаване народ вольный, зависящий только от земли» (Вельтман 1998).

В своем гротескном «Страннике» А.Ф. Вельтман делает несколько ярких зарисовок культуры бессарабской повседневности, очевидцем которой он являлся. В них фигурируют и цыгане (Вельтман 1831, 31).

В своем романе «Счастье-несчастье», описывая Кишинев, Вельтман констатировал: «Приехать из глухого переулка белокаменной Москвы на перекресток брожения и столкновения всех древних народов Азии и Европы и найти их в такой дружбе и согласии очень приятно» (Вельтман 1863, 69-70).

Произведения об А.С. Пушкине в Бессарабии и о его окружении воистину бесчисленны, но не назвать знаменитого поэта в разделе, посвященном ромам Бессарабии, было бы неправильно.

Во время пребывания в бессарабской ссылке А.С. Пушкин имел возможность путешествовать по краю. Сблизился с местными ромами, был пленен красотой Земфиры – дочери одного из местных цыганских баро.

Цыганская тема Пушкина обросла массой легенд. Согласно одной из историй Пушкин, путешествуя с цыганским табором, жил в шатре отца Земфиры. Оттуда и убежала Земфира с цыганом, а ее соплеменники водили за нос влюбленного поэта. Подобными историями пестрит Интернет (Дружинников [Электронный ресурс]). Приведем самые разные сайты для того, чтобы читатель мог убедиться, какая разная информация о Поэте ходит по сети. Вот, к слову, теория, что Пушкин – это Дюма (Почему бы и нет? 2021, Пушкин и Дюма – одно лицо? 2019) и т. п.

Да, уже предугадываем обвинения коллег в том, что автор ссылается на мало проверенные источники и явно фейковые сведения. Данная публикация ориентирована на историко-этнологическую направленность, и мы вынуждены констатировать, что подобные фейковые вещи большинство людей читают гораздо чаще, чем серьезные монографии. Поэтому мы их и приводим, в качестве примера, который говорит сам за себя.

И все же, благодаря слову Александра Сергеевича уже на протяжении нескольких веков миллионы жителей Российской империи, позже – СССР, а в настоящее время – постсоветского пространства ассоциируют молдаван

и Бессарабию с цыганами, которые «шумною толпой по Бессарабии кочуют».

Кстати, впоследствии имели место еще несколько событий в этой связи. В 1985 г. вышел в свет художественный фильм «Возвращение Будулая» по роману Анатолия Калинина «Цыган». В главной роли снялся молдавский актер Михай Волонтир. То, что события пьесы происходили на Дону, нисколько не стерло из памяти миллионов зрителей и читателей книги (роман получил распространение во многих странах мира, но в данном случае речь идет о жителях СССР) тот факт, что Волонтир – актер из Молдавии. Таким образом субъективно укрепился образ настоящего «молдавского цыгана». Напомним молодым читателям данной публикации, что в СССР не имелось столько возможностей для просмотра телевидения, а Интернета и вовсе не было в те времена, поэтому, когда на экранах появлялся новый фильм, он притягивал к экрану огромное число зрителей. Его смотрели, обсуждали, цитировали. Так было со Штирлицем из «Семнадцати мгновений весны», с «Черной кошкой» из фильма «Место встречи изменить нельзя». Так случилось и с «Будулаем». То, что главный актер, играющий цыгана, – из Молдавии, знали даже дети. Таким образом, цыганский миф Молдовы закрепился.

Ну, и еще один пример. В 2006 г. кинорежиссер Тигран Кеосаян по сценарию Дмитрия Иванова снял комедию «Заяц над пропастью», в которой Кишинев представлен цыганской столицей. Один из главных персонажей – 1-й секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев – путешествует с табором и т. п. Этот фильм, кстати, также укрепил в массах представление о молдавской цыганщине.

В творчестве А.С. Пушкина цыганская тема и Бессарабия нашли достойное место. Об этом написано немало серьезных и глубоких исследований. В связи с этим автор не видит смысла повторяться, следует лишь подчеркнуть, что многие стороны культуры повседневности ромов, представленные Пушкиным, лишний раз подчеркивают, что автор не только постарался вникнуть и разобраться в культуре ромов, их фольклоре, но, как тонкий психолог, сумел глубоко вникнуть в психологию народа, сканировал его эмоциональную сторону.

Выводы

Осуществленный лапидарный анализ источников позволяет выделить в истории изучения и освещения ромского населения и народов края в XIX – начале XX в. несколько этапов:

I этап – первая половина XIX в. (до 60-х гг.) – период, характеризующийся эпизодичностью сведений о культуре и быте формирующегося нового состава полиэтнического населения края. Это было время становления этнографии как научной дисциплины. Данный этап характеризуется отдельными сведениями, поставляемыми со стороны чиновников, офицеров и священнослужителей, которые выполняли определенные поручения своих ведомств и оставили после себя записки и описания малоизвестного тогда края. Здесь следует назвать П.С. Куницкого, А.Ф. Вельтмана и др.

В конце первого этапа и в начале второго появляются труды офицеров русской армии, писавших о Бессарабии и бессарабцах. Как успел заметить читатель, российские офицеры Н. Дараган, А. Защук, А. Шмидт оставили подробные описания края и народов, в нем проживающих. Труды настолько серьезные, что без ссылок на этих авторов не обходится, по сути, ни одна исследовательская работа по XIX – началу XX в.

II этап – 60-80-е гг. – время не только реформирования страны, но и развития этнографической науки. В этот период развивают активную деятельность научные общества (Русское географическое общество, Одесское общество истории и древностей), охватывающие своим вниманием население Бессарабии и Левобережного Поднестровья, начинают работать местные органы учета и контроля (Бессарабский статистический комитет).

Своего рода центрами накопления научной информации становятся местные и столичные периодические издания – в Бессарабии это «Бессарабские областные ведомости», «Кишиневские епархиальные ведомости». По справедливому мнению О.С. Лукьянец, периодическая печать выполняла функции научного центра (Лукьянец 1986, 93).

Еще одним важным событием, характеризующим этот этап становления этнографической

науки в крае, было появление в начале 60-х гг. собственно этнографических работ. Первой из них является «Этнографическое описание Бессарабской области» офицера Генштаба, талантливого исследователя А.И. Защука. Его же перу принадлежат «Материалы для географии и статистики России. Бессарабская область». В них, в частности, наиболее полно на тот период были представлены описания народов, проживающих в Бессарабской области.

III этап охватывал 90-е гг. XIX в. – первые десятилетия XX в. Это было время обобщения накопленных ранее этнографических сведений, появления обобщающих работ по этнографии и создания местных научных центров. Наряду с этим, судя по работам начала XX в., можно убедиться, что в этнографии еще часто видели вспомогательную дисциплину.

Накопление этнографического материала привело к тому, что в конце XIX в. стали появляться различного рода обобщающие, синтетические работы. Среди них следует выделить многотомные труды энциклопедического характера, опубликованные П.П. Семеновым-Тян-Шанским, его сыном В.П. Семеновым-Тян-Шанским.

Отдельно следует сказать несколько слов о роли художественной литературы в деле распространения информации о народах Бессарабии, в том числе о ромах. Художественное наследие того времени несет в себе огромный пласт информации о различных сторонах жизни и быта народов Бессарабии и Левобережного Поднестровья. Мы представили вниманию читателя лишь небольшую часть яркой палитры писательского мастерства А.Ф. Вельтмана, А.С. Пушкина сумевших передать колорит культуры бессарабских ромов. В ряде других наших работ мы более подробно остановились на анализе художественных жанров, с помощью которых наиболее неискаженно передается этнографическая специфика описываемого народа, это произведения мемуарного характера и беллетристические очерки (Степанов 2007, 398-435; Мухаметшин, Степанов 2022). Подобные произведения являются важными источниками в деле изучения народной культуры. Нельзя обойти анализом и другие жанры художественной литературы, в том числе и поэтическое наследие, однако с оглядкой на гиперболизацию и другие литературные приемы, к которым, для усиления образности, зачастую прибегают писатели.

Обобщая полученные сведения, следует отметить доброжелательность авторов изучаемого времени при характеристике всех этносоциальных сообществ, о которых они писали, в том числе о ромах. В отдельных случаях можно даже встретить сочувствие к доле крестьянина. Вместе с тем нельзя не увидеть определенную надменность в отношении к местным жителям, что можно объяснить как новизной территории с особенностями населения, привыкшего к внешнему гнету, так и значительной социальной дистанцией. Все писавшие принадлежали к привилегированным социальным слоям общества, поэтому простолюдины любой национальности вызывали у них свойственное тому времени пренебрежение. Собственно, читатель имел возможность сам убедиться в этом, когда знакомился с отдельными цитатами, приведенными в данной публикации.

Конечно в ограниченном объеме журнальной статьи нет возможности с желаемой подробностью представить специфику освещения жизни и быта бессарабских ромов в XIX – начале XX вв. Так, практически остались вне поля зрения материалы периодической печати того времени, а это вообще отдельный пласт информации, который нуждается в отдельном рассмотрении. Собственно, любой историографический анализ требует поэтапного и, по возможности, комплексного подхода.

Библиография

Анцупов 2000: И.А. Анцупов, Казачество российское между Бугом и Дунаем. Исторический очерк (Кишинев 2000).

Бессонов 2011: Н.В. Бессонов, Этническая группа цыган-кишиневцев. Revista de Etnologie şi Culturologie IX-X, 2011, 62-75.

Бессонов 2012: Н.В. Бессонов, Цыганский альбом (Москва 2012).

Богданов 1878: А.П. Богданов, Материалы для изучения цыган в антропологическом отношении (Москва 1878).

Вельтман 1831: А.Ф. Вельтман, Странник. 1831. В: [Электронный ресурс]: https://librs.net/lread_163635 (дата обращения: 18.05.2022).

Вельтман 1863: А.Ф. Вельтман, Приключения из моря житейского. Счастье-несчастье (Москва 1863).

Вельтман 1998: А.Ф. Вельтман, Воспоминания о Бессарабии. В: [Электронный ресурс]: Пушкин в воспоминаниях современников. Т. 1. 3-е изд., доп. (Санкт-Петербург 1998). /http://az.lib.ru/w/welxtman_a_f/text_0080.shtml (дата обращения: 22.05.2022).

Дараган 1849: Н.М. Дараган Военно-статистическое обозрение Российской империи: издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении Департамента Генерального Штаба. Т. XI, ч. 3. Бессарабская область (Санкт-Петербург 1849).

Деметер, Бессонов, Кутенков 2000: Н. Деметер, Н. Бессонов, В. Кутенков, История цыган. Новый взгляд, Институт этнологии им. Н.Н. Миклухо-Маклая (Воронеж 2000).

Дружинников 2012: Ю. Дружинников, Узник России. По следам неизвестного Пушкина (Москва 2012) В: [Электронный ресурс]: https://www.druzhnikov.com/text/rass/usnik/ (дата обращения 13.05.2022.).

Защук 1862: А.И. Защук, Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Бессарабская область, ч. 1 (Санкт-Петербург 1862).

Зеленчук 1979: В.С. Зеленчук, Население Бессарабии и Поднестровья в XIX в. Этнические и социально-демографические процессы (Кишинев 1979).

БОВ 1865: К.Х., Цыгане. В: Бессарабские областные ведомости, № 33-52 (Кишинев 1865).

БОВ 1866: К.Х., Цыгане. В: Бессарабские областные ведомости, № 1-3 (Кишинев 1866).

Кабузан 1974: В.М. Кабузан, Народонаселение Бессарабской области и левобережных районов Приднестровья (конец XVIII - первая половина XIX в.) (Ред. В.С. Зеленчук) (Кишинев 1974).

Калинин 2021: В. Калинин, К вопросу о формировании ромского (цыганского) этноса. Revista de Etnologie şi Culturologie XXX, 2021, 88-97.

К-севич 1860: И. К-севич, Придунайские княжества. В: Библиотека для чтения, № 11 1860, 1-62.

Каунова 2012: Н.Г. Каунова, Этнический образ группы ромов на современном этапе. В сб.: (Науч. ред. В.П. Степанов) Проблемы теории и практики этнопсихологии и этнологии. АНМ, Институт культурного наследия (Кишинев 2012), 64-79.

Крыжановская 1962: К. Крыжановская, Из истории крепостных цыган Бессарабии в первой половине XIX века. В: Труды Центрального государственного архива МССР, т. 1 (Кишинев 1962), 221-241.

Куницкий 1813: П.С. Куницкий, Краткое статистическое описание Заднестровской области, присоединенной к России по мирному трактату, заключенному с Портою Оттоманскою в Бухаресте 1812 года / Сочиненное новоучреждаемой в Заднестровской области Кишиневской духовной дикастерии первоприсудствующим, семинарии ректором и кавалером протоиереем Петром Куницким (Санкт-Петербург 1813).

Лукьянец 1986: О.С. Лукьянец, Русские исследователи и молдавская этнографическая наука в XIX – начале XX в. (Кишинев 1986).

Марушиакова, Попов 2000: Е. Марушиакова, В. Попов, Циганите в Османската империя (София 2000).

Мухаметшин, Степанов 2022: Ф.М. Мухаметшин, В.П. Степанов, Россия и Молдова: между наследием прошлого и горизонтами будущего. (Очерки русского времени в Бессарабии конца XVIII - начала XX в.) (Москва 2022).

План действий 2003: План действий по улучшению положения рома и синти в регионе ОБСЕ. Organization for Security and Cooperation in Europe. 27 ноября 2003. В: [Электронный ресурс]. https://www.osce.org/ru/odihr/17558 (дата публикации: 27 ноября 2003; дата обращения: 25.05.2022).

Прокоп 2008: С.П. Прокоп, Цыганская литература Молдовы как характеристика культурной и этнической идентичности. Revista de Etnologie şi Culturologie III, 2008, 202-214.

Прокоп 2014: С.П. Прокоп Цыганский и еврейский колорит в произведениях В. Даля. Revista de Etnologie şi Culturologie XVI, 2014, 94-104.

Почему бы и нет? 2021: Почему бы и нет? :)) Теория, что Пушкин – это Дюма. В: [Электронный ресурс]. https://www.spletnik.ru/blogs/pro_zvezd/186363_pochemu-by-i-net-teoriya-chto-pushkin-eto-dyuma (дата публикации 20.02.2021; дата обращения: 23.05.2022).

Пушкин и Дюма — одно лицо? 2019: Пушкин и Дюма — одно лицо? В: [Электронный ресурс]. mospravda.ru/2019/07/12/117873 (дата публикации: 12.07.2019; дата обращения: 12.03.2021).

Россия 1910: Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: настольная и дорожная книга для русских людей. Под ред. В.П. Семенова. Т. 14: Новороссия и Крым: [Бессарабская, Херсонская, Таврическая и Екатеринославская губернии, области Войска Донского и Ставропольской губернии] / сост.: Б.Г. Карпов, П.А. Федулов, В.И. Каратыгин [и др. ; предисл.: В. Семенов] (Санкт-Петербург 1910).

Свиньин 1867: П. Свиньин, Описание Бессарабской области, в 1816 году. В: Записки Одесского общества истории и древностей, т. 6 (Одесса 1867), 175-320.

Скальковский 1850: А.А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. I. География, этнография и народонаселение Новороссийского края (Одесса 1850).

Смирнова-Сеславинская, Цветков 2009: М.В. Смирнова-Сеславинская, Г.Н. Цветков, Цыгане: происхождение и культура (София-Москва 2009).

Степанов 2007: В.П. Степанов, Украинцы Республики Молдова: влияние этногосударственного законотворчества, госучреждений и ведомств, этнокультурной среды на сохранение и развитие идентичности, очерки трансформационного периода (1989-2005 гг.). Ин-т культурного наследия АНМ (Кишинев 2007).

Цыгане 2018: Цыгане (серия «Народы и культуры»). Редактор: Н.Г. Деметер (Москва 2018).

Bessarabiana 1993: Bessarabiana: Ученая, литературная и художественная Бессарабия: Алф. библиогр. указ. / Муниц. б-ка им. Б. П. Хашдеу. Сост. П.Д. Драганов. (Предисл. Ю. Колесника) (Кишинев: Universitas 1993).

Duminica 2006: I. Duminica, Statutul social-juridic al romilor din Ţara Moldovei în perioada medievală (sec. XV-XVIII). Revista de Etnologie şi Culturologie I, 2006, 233-239.

Duminica 2008: I. Duminica, Originea romilor. Consideraţii de ordin comparativ istorico-lingvistic. Revista de Etnologie şi Culturologie III, 2008, 283-288.

Duminica 2010: I. Duminica, Romii lăieşi-ciori din municipiul Bălţi. Revista de Etnologie și Culturologie VIII, 2010, 90-93.

Gonţa 1989: A.I. Gonţa, Legăturile economice dintre Moldova şi Transilvania în secolele XIII-XVII. (Ed., pref., bibliogr. şi ind. de I. Caproşu) (Bucureşti 1989).

Oprea 2016: E. Oprea, Ţiganii și tătarii cu statut de dependenţă din Ţara Moldovei în secolele XIV-XV: izvoare și istoriografie. Revista de Etnologie și Culturologie XX, 2016, 115-120.

Procop 2020: S. Procop, „Ţiganii" de Constantin Hanaţki – prima schiţă ştiinţifică despre ţiganii din Basarabia. Revista de Etnologie și Culturologie XXVII, 2020), 79-88.

Romistica în Basarabia în sec. al XIX-lea - începutul secolului al XX. Origine şi evoluţie

Cuvinte-cheie: ţigani, romistică, istoriografie, autori ruşi, Basarabia.

Rezumat: La începutul secolului al XIX-lea, teritoriul recent cucerit al Basarabiei a trezit un interes autentic în rândul oficialităţilor, ofiţerilor şi scriitorilor ruşi, atrăgându-i, cu puţinele lor cunoştinţe, culoarea sudului și diversitatea populaţiei multietnice.

Acest studiu este consacrat unei teme puţin studiate în ştiinţa istorică din Republica Moldova – apariţiei primelor descrieri ale ţiganilor basarabeni, realizate de autori ruşi în diverse împrejurări, în care au luat condeiul. Numele lor sunt bine cunoscute în istoriografie – P.S. Kunitsky, P.P. Svinin, A.A. Skalkovskiy, A.I. Zashchuk, K.V. Khanatsky. Cu toate acestea, s-a demonstrat că romistica naţională contemporană, care a început să se dezvolte activ în ultimele decenii, nu a acordat o atenţie prea amplă analizei izvoarelor din secolul al XIX-lea. Scopul principal al autorului acestui studiu este de a completa acest gol istoriografic. Articolul cuprinde, de asemenea, informaţii despre imaginea ţiganilor, reflectată în operele de artă ale autorilor ruşi din perioada studiată. Această abordare este importantă din punct de vedere metodologic, deoarece este o sursă suplimentară ce reflectă aspecte din viaţa cotidiană, obiceiurile şi tradiţiile ţiganilor basarabeni.

O atenţie specială este acordată perioadei din prima jumătate a secolului al XIX-lea, care poate fi considerată una din etapele formării ştiinţei etnografice. Primele descrieri ale romilor, precum şi ale altor popoare din regiune, au fost făcute fără un plan ştiinţific serios, adesea superficial, cu o coloratură emoţională, pe care ştiinţa contemporană le percepe în mod critic. Dar, în pofida tuturor acestor neajunsuri, relatările martorilor oculari din acea perioadă au o importanţă deosebită pentru formarea unui tablou cuprinzător al studiilor populaţiei locale, inclusiv a romilor din Basarabia.

Lista ilustraţiilor:

Fig. 1. Romii din Basarabia. Din colecţia (arhiva) lui Y. Şveţ (Disponibil: https://www.bessarabica.info/photos/100931).

Fig. 2. Romi. A doua jumătate a secolului al XIX-lea. Din colecţia (arhiva) lui Y. Şveţ (Disponibil: https://www.bessarabica.info/photos/100058).

Fig. 3. Ţigan fierar. Din arhiva personală a lui Y. Şveţ (Disponibil:https://www.bessarabica.info/photos/100072).

Fig. 4. Locuinţă a romilor. Din arhiva personală a lui Y. Cojocaru (Disponibil:https://www.bessarabica.info/photos/100591).

Romani studies in Bessarabia of the 19th century - early 20th century. Origin and dynamics

Keywords: Romani people, Romani studies, historiography, Russian writers, Bessarabia.

Abstract: At the beginning of the 19th century, the newly acquired territory of Bessarabia aroused genuine interest among Russian officials, officers, and writers, attracting with its unexploredness, southern flavor, and the diversity of the multi-ethnic population.

This study examines the little-studied history of the appearance of the first descriptions of the Bessarabian Romas, made by Russian authors, who, due to various circumstances, took up the pen. Their names are well known in historiography, these are P.S. Kunitsky. P.P. Svinin and A.A. Skalkovskiy. A.I. Zashchuk. K.V. Khanatsky. However, it turned out that modern Romani studies, which began to develop actively in the Republic of Moldova in recent decades, did not pay full attention to the analysis of the sources of the 19th century. This gap is what the author of this publication is trying to fill. The article also provides information about the image of Romas, reflected in the works of Russian authors of that time. The latter is methodologically important in historiography, as an additional source that illuminates the life and customs of the Bessarabian Romas.

The described time, especially the first half of the 19th century, is the period of the formation of ethnographic science. The first descriptions of the Romas, like other peoples of the region, were made without a serious scientific plan, often superficial, emotionally colored, which modern science usually avoids. But, despite the individual features characteristic of the time and circumstances, eyewitness accounts of that period seem important for the formation of a comprehensive picture of the beginning of the study of the local population, including the Romani people of Bessarabia.

List of illustrations:

Fig. 1. Romas of Bessarabia. From the collection (archive) of Y. Shvets (https://www.bessarabica.info/photos/100931).

Fig. 2. Romas. Second half of the 19th century. From the collection (archive) of Y. Shvets (https://www.bessarabica.info/photos/100058).

Fig. 3. Romani blacksmith. From the collection (archive) of Y. Shvets (https://www.bessarabica.info/photos/100072).

Fig. 4. Romani dwelling. From the collection (archive) of Y. Cojocaru (https://www.bessarabica.info/photos/100591).

31.05.2022

Др. проф. Вячеслав Степанов, Институт славяноведения Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация, https://orcid.org/0000-0002-5026-9505, e-mail: vstepanovpochta@gmail.com

ELITE FEMININE ROMÂNEȘTI LA CUMPĂNA VEACURILOR XIX-XX. REPERE ARĂDENE

Felicia Aneta Oarcea

Cuvinte cheie: România, Arad, elite intelectuale, mişcare feministă, spirit filantropic.

Demersul de a restitui prezentului destinul şi realizările elitei feminine româneşti arădene, trăitoare la cumpăna veacurilor XIX-XX, se înscrie în încercarea de a recupera istoria şi memoria ei, căci „istoria ar fi imposibilă fără memorie – fără memoria mea, a ta, a noastră, a multor generaţii care ne-au precedat şi a celor multe care or să ne urmeze" (Cioroianu 2002, 14), ori „Memoria ne poate uni şi nu este un drum spre trecut, ci spre viitor" (Scholten 2015, 141).

Purtătoarea propriei identităţi etno-confesionale, lingvistice ori de tradiţii, această elită s-a mulat pe cerinţele societăţii cosmopolite a unui imperiu multietnic şi multiconfesional, Imperiul Austro-Ungar. Modernizarea, industrializarea, schimbarea percepţiei spaţio-temporale au generat transformări răsfrânte în „ritmurile vieţii private, cotidiene" (Bolovan 2015, 96-97).

Reevaluarea rolului femeilor a cristalizat o elită intelectuală, educată în spiritul epocii. Învingând mentalităţile unei societăţi tradiţionaliste, care le situa în plan secund, rezumând preocupările lor la cele de soţii, mame şi gospodine, tinerele au păşit pragul şcolilor superioare de fete şi al celor din mediul universitar. Lărgirea orizontului cunoaşterii, preocupările pentru lectură, relaţiile de rudenie şi prietenie, dar şi alianţele matrimoniale încheiate după cutumele timpului – avere, pregătire profesională, prestigiu în comunitate – au închegat o societate a feminismului elitist. Viaţa colectivă a înscris o identitate a lor, conservată prin puterea exemplului şi lăsată moştenire urmaşilor. Ea s-a derulat în sânul diverselor societăţi culturale, al balurilor, seratelor dansante, al şezătorilor etnografice ori reuniunilor de femei.

Evenimentele Primului Război Mondial au zguduit din temelii întreaga lume. Martore ale prăbuşirii marilor imperii, ale ororilor unui război care a lăsat în urma lui sărăcie şi copii orfani, unele dintre ele au participat la Unirea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918. Providenţa Divină le-a hărăzit să remodeleze structurile şcolare ori socio-culturale ale Aradului, integrându-le în cele ale României şi ale noii Europe interbelice. Venirea regimului comunist a pălit energiile de odinioară, cunoscute fiind privaţiunile îndurate de acestea.

Curentul feminist românesc în părţile arădene

Puternic ancorată în realităţile şi proiectele derulate în Europa Centrală şi de Sud-Est, mişcarea feministă a prins rădăcini în Transilvania încă de la mijlocul veacului al XIX-lea, când la Braşov s-a constituit Reuniunea Femeilor Române din Braşov (12/24 martie 1850). În deceniile următoare şi până la Primul Război au luat fiinţă peste 88 de asemenea reuniuni şi societăţi, patronate de femeile române[1], a căror activitate o regăsim în acţiuni culturale, filantropice, de ajutorare a văduvelor, a fetelor orfane şi a femeilor sărace, de autoeducare, de înfiinţare a şcolilor de fete şi a internatelor, de fondare a unor şcoli cu profil economic şi industrial, de dezvoltare a industriei casnice, precum şi a artei populare naţionale româneşti (Stiger 1989, 440-449).

Chiar dacă până în deceniul nouă al veacului al XIX-lea, în părţile Aradului nu a existat

[1] Reuniunea Femeilor Române din Lugoj (1863), Reuniunea Femeilor Române din Mediaş (1870), Reuniunea Femeilor Române din Făgăraş (1876), Societatea de Lectură a Femeilor Române din Turda (1880), Reuniunea Femeilor Române din Gherla (1881), Reuniunea Femeilor Române din Sibiu (1881), Reuniunea Femeilor Române din Abrud (1882), Reuniunea Femeilor Române din Sălaj (1881), Reuniunea Femeilor Române din Hunedoara (1889), Reuniunea Femeilor Române din Blaj (1890), Reuniunea Femeilor Greco-ortodoxe din Timişoara Fabric (1891), Reuniunea Femeilor Române pentru Înfrumuseţarea Cimitirului Greco-Ortodox Român din Caransebeş (1891), Reuniunea femeilor greco-catolice din Cluj (1902), Reuniunea Femeilor greco-catolice din Zlatna (1902), Reuniunea Femeilor Române din Bistriţa (1910) etc.

o organizaţie a femeilor române, totuşi au fost cunoscute în epocă actele caritabile ale Elenei Ghiba Birta ori ale Ecaterinei de Mocioni, care prin fundaţiile patronate au susţinut biserica, şcoala şi cultura românească. Despre Ecaterina de Mocioni (1809-1878), stăpâna castelului de la Căpâlnaş, monograful familiei, profesor doctor Teodor Botiş, consemna că s-a impus, în vremea ei, „prin sufletul nobil, din care au izvorât un adânc sentiment religios, o pilduitoare dragoste de neam, o pasionată iubire de artă şi, mai presus de toate, o dărnicie proverbială" (Botiş 2003, 118). Devotamentul faţă de neam, cultură şi tradiţii au fost continuate la moşie de soţia lui Eugen de Mocioni (1844-1901), Therezia (1859-1934), care, la rându-i, a găzduit personalităţile de excepţie ale timpului. Întâlnirile politice, culturale ori seratele muzicale la care s-a remarcat prin vocea-i excepţională, acompaniată de Franz Liszt ori de Alexandru de Mocioni, au caracterizat spiritul de altădată al acestei familii. Alături de cumnata ei, Elena de Mocioni, o regăsim în înalta societate budapestană a anului 1911, când, sub egida mai multor „patronese", s-a desfăşurat balul jubiliar al Societăţii „Petru Maior" de la Pester Lloyd (Colta 2010, 74-75). Expresie a unor modele de convieţuire, aristocratele Mocioni au înscris Aradul pe harta Europei acelor timpuri.

Şirul doamnelor provenite din familii de nobili români ori din ale celor de intelectuali a fost pilduitor, descriind o societate preocupată de educarea tinerelor.

Demersurile lor s-au cristalizat în punerea bazelor unui centru de iradiere a drepturilor doamnelor de a se manifesta în viaţa culturală şi social-educativă. Reuniunea Femeilor Române din Arad şi Provincie, constituită în 31 ianuarie 1884, a cărei primă preşedintă a fost Hermina Popovici Desseanu (1844-1889), a inclus elitele feminine din aceste părţi. Din viţa nobiliară a familiei Raţ „de Teiuş", care s-a refugiat în „părţile ungurene în perioada prigonirilor religioase din secolul al XVIII-lea" (Vesa 2006, 281), femeie frumoasă şi cultivată, cu o voce remarcabilă, mamă a patru copii, Hermina a încântat invitaţii la seratele muzicale (Colta 2010, 76).

Modelul de devotament l-a transmis copiilor ei[2]. Cea care avea să-i calce pe urme a fost fiica ei, Octavia (1879-1949), care a învăţat carte la Arad, apoi la şcoala Astrei din Sibiu, ca bursieră a Asociaţiei pentru Cultura Poporului Român din Arad, şi la Erzsébet Női Iskola din Budapesta. Întoarsă în oraşul natal, a fost cadru didactic la Şcoala Civilă Greco-Ortodoxă de Fete, unde, alături de prietena ei de-o viaţă, Hermina Ciorogariu, a modelat noua generaţie a elitei intelectuale feminine româneşti (Caietele 2010, 135-136).

Efortul Herminei Popovici Desseanu a fost continuat de Aurelia Beleş, soţia notarului public dr. Ioan Beleş. După deschiderea Şcolii Civile Confesionale Greco-Ortodoxe Române de Fete (1 octombrie 1890), o pleiadă de domnişoare au urmat cursurile acesteia sau ale Institutului Pedagogic-Teologic (Oarcea 2012, 162).

Peste ani, în Adunarea generală din 10 martie 1909, drept preşedintă a fost desemnată Letiţia Oncu, soţia lui dr. Nicolae Oncu, directorul Băncii „Victoria", iar printre membre s-au numărat Marilina Bocu, Octavia Ciuhandu, Adriana Ispravnic, Eugenia Cicio Pop şi altele. Între anii 1909-1911, acestea au organizat baluri, serate etnografice, conferinţe, licitaţii pentru lucrurile de mână, care au avut ca scop promovarea valorilor culturale româneşti, sublinind că „...în primul rând, nouă ni se cuvine măreţul rol de purtătoare ale culturii române pe aceste plaiuri, şi apoi că a sosit, în fine, timpul ca noi, femeile române din aceste părţi, să lucrăm îndoit, după ce atâta timp am fost condamnate la totală neactivitate pe acest teren cultural" (Herlo 1978, 337-338). Balul costumat de la Arad, din 9 februarie 1911, s-a desfăşurat sub patronajul doamnelor române, iar cel din 1912 a fost „o splendidă manifestaţie a geniului românesc, în care frumosul şi alesul costum naţional domnează în plină strălucire" (Românul 1911, 8; Tribuna 1912, 5). La Congresul de la Braşov, din 11 mai 1913, Reuniunea a fost reprezentată de Maria Botiş Ciobanu. Tema discursurilor s-a concretizat pe conceptul că „femeia română, mamă e chemată a veghea, ca o santinelă, la altarul nostru naţional, ca să apere limba noastră strămoşească...". Nou-înfiinţata Uniune Generală a Femeilor Române din Transilvania şi Ungaria a stipulat în statutele sale prioritizarea unui învăţământ axat pe gospodărie, industrie casnică şi instituţii filantropice (Herlo 1978, 339-341).

Dorinţa arzătoare a Reuniunii Femeilor din Arad a fost cea de edificare a unei şcoli, în care să înveţe carte tinerele românce. Energica Letiţia Oncu a

[2] Octavia Popovici Desseanu (1879-1949) s-a căsătorit cu reputatul om de cultură Gheorghe Ciuhandu. Copiii lor au fost: Neaga, căsătorită Stinghe (profesoară, Braşov), gemenele Stanca şi Smaranda (Los Angeles, SUA) şi Gheorghe (profesor la Facultatea de Chimie din Timişoara, d. 1983).

colindat toate instituţiile, pentru a aduna fondurile financiare necesare. Cu sprijinul mărinimosului basarabean Vasile Stroescu, care a donat pentru acest scop nobil 100.000 de coroane, a Consistoriului arădean şi a Băncii „Victoria" (5.000 coroane), a început construcţia clădirii, fiind inaugurată în 25 decembrie 1913[3]. Intelectualitatea vremii a militat pentru înființarea unui Institut Românesc Confesional Greco-Ortodox, cu o școală populară elementară și cu un internat pentru fete.

Firescul efort a fost curmat de Marele Război. Imaginile cutremurătoare de pe fronturile de luptă, cea a comunităţilor încătuşate de sărăcie, foamete şi molime, despărţirea copiilor de părinţi, femei văduve, au activat întregul mecanism umanitar al societăţii civile. Meritorie a fost implicarea Reuniunii Femeilor Române din Arad, care, încă de la debutul primei conflagraţii mondiale (1914), a organizat baluri în costume naţionale, adunând bani pentru familiile nevoiaşe. Ancorate în realităţile socio-economice şi politice ale acelor ani, Ecaterina şi Eugenia de Mocioni[4], ai căror fraţi Petru şi Alexandru au fost mobilizaţi pe fronturi, vizitau periodic, alături de mama lor Therezia, spitalele din Lipova, Făget şi Neudorf, unde îngrijeau răniţii sosiţi de pe fronturi (Berényi 2017, 132-185; Czibula 2015, 144).

Providenţa Divină a hărăzit ca Aradul să devină capitala politică a Marii Uniri.

Elitele intelectuale – avocaţi, preoţi, profesori, economişti, mari proprietari ori cadre militare – şi-au asumat, alături de familiile lor, menirea de a îndeplini visul de unitate a tuturor românilor. În acele vremuri tulburi, s-a activat întregul sistem al relaţiilor de prietenie, rudenie, profesionale interne şi internaţionale, pentru a organiza Adunarea de la Alba Iulia din 1 Decembrie 1918.

Elitele feminine, sub coordonarea Eugeniei Cicio Pop, care din 1918 a devenit preşedinta Reuniunii Femeilor, s-au implicat în organizarea Unirii de la Alba Iulia, luând parte ca delegate cu credenţional. Chiar dacă gripa spaniolă bântuia lumea, familiile Goldiş, Ispravnic, Cicio Pop, Botiş şi altele au plecat cu trenul din Arad spre Alba Iulia, pentru a împlini visul de veacuri al românilor. Unele memorande au fost stocate cu grijă de martorii oculari sau de istoricii cu har. Fiica avocatului dr. Ştefan Cicio Pop, Ani Birtolon, i-a relatat regretatului profesor universitar doctor Vasile Popeangă un episod din viaţa lor: „Tata era suferind, căci o gripă prelungită nu-l părăsea, dar nu s-a dat bătut. M-a rugat să-l ajut. În casa noastră un om ieşea pe poartă şi zece veneau din satele arădene, pentru a se înscrie în gărzile naţionale sau a aduce liste cu cei înscrişi. Eu am făcut tabelele şi mi se frânge inima când ştiu că dosarele acelea au fost arse" (Popeangă 1999, 182).

Istoria unor destine

Desfaceri ale unor vieţi trăite în slujba neamului românesc trezesc o adâncă preţuire pentru această elită feminină, care, deşi aflată în umbra soţilor, a susţinut mişcarea naţional-politică şi culturală. Cele câteva reprezentante, alese deloc întâmplător, – Elena Goldiş, Eugenia Cicio Pop, Maria Botiş Ciobanu, Adriana Ispravnic – au pecetluit identitatea şi devenirea mişcării feministe româneşti arădene.

Descendentă a familiei de români înnobilaţi[5] de principele transilvănean G. Bethlen, potrivit diplomei din 14 februarie 1615 (Puşcariu 2003, 217), **Elena Goldiş** (1882-1963) a văzut lumina zilei în casa lui Ştefan şi a Elenei Luţai, născută Tămăşdan, la 1 august 1882, la Pecica[6]. Crescută sub semnul dragostei faţă de carte, ea a absolvit Institutul Pedagogic din Arad, fiind desemnată învăţătoare la Şeitin[7]. După căsătoria cu profesorul, omul politic şi unul dintre autorii documentelor Marii Uniri, Vasile Goldiş, care, la rându-i, avea origini nobiliare, dinspre mamă fiind descendent din Cornea Barb de Ileny (Mitu 2016, 167), s-a stabilit la Arad.

[3] Din anul 1913, Sofia Beleş a fost desemnată preşedintă a Reuniunii, iar printre membre s-au regăsit nume precum Aurelia Petran, Sofia Papp, Valeria Herbey, Eugenia Cicio Pop, Elena Goldiş, Adriana Ispravnic, Ecaterina Văţan, Maria Botiş Ciobanu, Florica Popovici, Georgiana Lugojan. Secretarul Reuniunii a fost prof. dr. Avram Sădean, iar consilieri: Vasile Goldiş, dr. I. Marşieu, dr. C. Iancu şi P. Vasilon.

[4] Familia de macedoromâni Mocioni, cu cele două ramuri „Mocioni de Foen" şi „de Mocioni" au fost înnobilate în secolul al XVIII-lea, pentru merite militare. După mijlocul veacului al XIX-lea, Mihai şi Ecaterina de Mocioni s-au mutat la Căpâlnaş, unde până în 1948 au deţinut un castel cu domeniul aferent.

[5] Ca însemne nobiliare a avut „pe scut ceruleu un erou îmbrăcat în fier, pe cal roşiu, în mâna dreapta ţiene hasta". Cele 25 de familii au venit din zona Braşovului şi s-au aşezat la Nădlac, Bata, Şeitin, Cenad.

[6] Serviciul Judeţean al Arhivelor Naţionale Arad (SJANA), Colecţia Registre Stare Civilă, Oficiul Parohial Ortodox Român Pecica, 26, f. 114.

[7] Complexul Muzeal Arad, Colecţia de Istorie, Fond Ciorogariu (CMA, CI, FC), nr. inv. 34 (Caietele Herminei. Biografia mea III, f. 78 (p. 158).

Bunele-i maniere, dragostea faţă de valorile culturale şi tradiţionale româneşti au îmbiat-o şi mai mult în a le sprijini şi promova. A activat în cadrul Reuniunii Femeilor din Arad, numele ei consemnându-se pe credenţionalul cu care a plecat spre Alba Iulia la 1 Decembrie 1918[8].

Întregul cortegiu de suferinţe pricinuite de război a mobilizat societatea civilă. Consiliul Judeţean al Societăţii Ocrotirea Orfanilor de Război, cu sediul în strada Românul, aflat sub preşedenţia Elenei Goldiş, a susţinut că scopul declarat era acela de ocrotire a orfanilor de război, „fără considerare de naţionalitate şi confesiune". Energica soţie a lui Vasile Goldiş a organizat, la 11 septembrie 1921, serbări populare în Parcul Eminescu din Arad. Ea a solicitat sprijinul autorităţilor locale pentru a spori bugetul societăţii, obţinând, în 1922, suma de 7.500 de lei, iar un an mai târziu (12 ianuarie 1923) – 10.000 de lei, pentru a susţine acţiunile caritabile (Pachiţa 2016, 253). Orfelinatul „Regina Maria" din Arad, care adăpostea 150 de orfani, a beneficiat de o colectă de cereale din partea fiecărei comune pentru a asigura pâine copiilor în anul 1923, când, la solicitatea ei, Prefectura Arad a mobilizat administraţiile judeţene[9].

Organizaţie a „emancipării femeii", cu o activitate strâns legată de cea a Bisericii Ortodoxe, Societatea Ortodoxă Naţională a Femeilor Române[10] a fost „singura care reuşise cu succes asamblarea unei structuri instituţionale la nivel naţional" (Ciupală 2017, 159; Negru 2014, 14). Filiala Arad a acesteia a organizat o manifestare propagandistico-religioasă, la 6/13 martie 1927, la Palatul Cultural. Preşedinta generală pe România, Alexandrina Cantacuzino (Cheşchebec 2003, 89-94; Negru 2013, 87-92) a fost invitată să expună principiile organizatorice şi deciziile societăţii. Episcopul Aradului Grigorie Comşa a aranjat un prânz festiv în onoarea prinţesei, iar seara a participat la concertul poporal din Pârneava[11]. Din vara anului 1941, Elena Goldiş, preşedinta Societăţii Femeilor Ortodoxe Române din Arad, a făcut parte, în calitate de membru, din Comitetul Judeţean al Operelor Sociale, aflat sub oblăduirea Comitetului de Patronaj Judeţean (Pachiţa 2018, 216-217).

Acţiunile caritabile le-a împletit cu cele de îmbogăţire a patrimoniului cultural arădean. După moartea soţului ei, Vasile Goldiş, în 1934, cu concursul directorului Palatului Cultural, prof. dr. Lazăr Nichi, a donat bunuri memoriale şi cărţi pentru această instituţie. În acel an, a fost amenajată în muzeu o sală expoziţională închinată marelui om de stat[12].

Memoriile locale stochează informaţii despre sărăcia în care avea să trăiască bătrâna Elena Goldiş după instaurarea comunismului. Fiindcă nu a avut copii, ea a rămas apropiată de familia fostului primar Cornel Luţai, care a îngrijit-o[13]. S-a stins din viaţă în anul 1963, dormindu-şi somnul de veci alături de soţul ei în Cimitirul „Eternitatea" din Arad.

Şirul nesfârşit de luptători ai neamului românesc a lăsat o moştenire nepreţuită urmaşilor. Puţinele informaţii pe care le deţinem despre **Eugenia Cicio Pop** (1876-1951), născută Macavei, conduc spre o consemnare, care semnala că ar fi o nepoată de-a lui Avram Iancu. Intrată în rândul elitelor arădene după căsătoria cu reputatul avocat dr. Ştefan Cicio Pop, Eugenia, mamă a cinci copii, a fost membră a Reuniunii Femeilor Române din Arad şi Provincie (Demşea 2009, 122; Herlo 1978, 337).

O întâlnim între personalităţile feminine din mediul cultural. Crescută într-o familie bună, manierată, ea a fost o gazdă excepţională. Casa lor a fost sediul Consiliului Naţional Român Central, aici desfăşurându-se întrunirile politice ale anului Marii Uniri. Martoră a făuririi României Mari, delegată cu credenţional a Reuniunii Femeilor Române din Arad şi Jur, ea a participat la Adunarea de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918. În cursul aceleiaşi luni, gardiştii maghiari au pus în pericol viaţa familiei, trăgându-se mai multe focuri asupra casei lor.

Deseori l-a însoţit pe soţul său la conferinţe în străinătate, unde participa intelectualitatea europeană a vremii. La 20 decembrie 1928, reprezentantele Reuniunii au organizat o serbare şi au împodobit pomul de Crăciun în sala de festivităţi a Şcolii medii (str. Iosif Vulcan), prilej cu care

[8] CMA, CI, Fond Muzeu Oraş, nr. inv. 4233.

[9] SJANA, Fond Prefectura Judeţului Arad. Acte administrative (1919-1934), dos. 12/1923-1924, f. 82.

[10] Societatea Ortodoxă a Femeilor Române a fost fondată încă din 1910 la iniţiativa unui grup de militante din Regatul României. Din 1918, Alexandrina Cantacuzino a devenit preşedintă a acesteia.

[11] CMA, Arhiva Palatului Cultural, Fond neinventariat, (APC, F. neinv.), dos. 10/1927, f. 15-16, 52.

[12] CMA, APC, document nr. 75/1934, filă neinventariată.

[13] Informaţie orală obţinută prin bunăvoinţa istoricului Dan Demşea.

s-au strâns hăinuțe, ce au fost împărțite copiilor sărmani (Pachița 2016, 256).

Eugenia Cicio Pop, preşedinta Reuniunii Femeilor Române, şi Adriana Ispravnic, preşedinta Societăţii „Feministe" au fost membre în Comitetul Judeţean al Operelor Sociale, între anii 1941-1942 (Pachița 2018, 216-217). Rămasă văduvă (1934), Eugenia şi-a continuat opera de caritate în perioada interbelică. La rândul său, a donat muzeului arădean obiecte cu valoare memorială aparţinând soţului ei. Venirea celui de-al Doilea Război Mondial şi instaurarea regimului comunist au privat-o de drepturi, soartă împărtăşită de intelectualitatea educată în spiritul dragostei faţă de neam.

Una dintre figurile feminine care s-a remarcat în mediul socio-cultural arădean, nepoata dinspre mamă a tribunului de Roşia Montană a lui Avram Iancu, George Gritta, **Maria Botiş-Ciobanu** (1886-1950) s-a născut la Abrud, la 16 august 1886, în casa Iustinei şi a lui Vasile Ciobanu. Ea a copilărit alături de cei trei fraţi ai săi – Virgil (1876-1965, medic şi preot militar), Pompil (1878-1962, avocat)[14] şi Aurel (1873-1942, notar)[15]. Despre bunicul ei Mihăilă Gritta (1762-1837) se spune că a fost un băieş norocos, care a edificat şapte biserici (Simon 2013, 107). Mariţi sau Muţi, cum îi spuneau cei apropiaţi, a învăţat carte în primii ani de şcoală la Roşia Montană, apoi la gimnaziul din Sibiu, fiind nevoită să întrerupă cursurile. Greutăţile financiare ale familiei au influenţat pregătirea şcolară. Cu toate acestea, şi-a susţinut examenele în particular, iar la vârsta de 25 de ani a obţinut diploma de „maestră de limba română" la Şcoala Normală Superioară din Budapesta. Timp de un an, a fost profesoara copiilor notarului Vasile Drăgan din Nădăşel (1895-1896). Din 1 februarie 1896 a predat caligrafia, desenul, lucrul de mână şi pedagogia de casă la Şcoala Civilă de Fete de pe lângă ASTRA Sibiu. Din anul 1901 s-a stabilit la Arad, prin căsătoria cu doctorul în teologie Teodor Botiş, cu care a avut trei băieţi – Aurel, Emil şi Virgil (Tomov, Lupu 1979, 781-782; Simon 2013, 108).

Animată de spiritul de dăruire al Reginei Maria, ea s-a implicat în activităţi umanitare. În timpul Marelui Război s-a aflat la căpătâiul răniţilor, ca voluntară şi membră a filialei Crucii Roşii din Arad. A coordonat activitatea spitalelor, a militat pentru îmbunătăţirea tratamentului prizonierilor de război sârbi, internaţi în Cetatea Aradului, unde mureau din pricina tifosului exantematic. Înduioşată de soarta orfanilor de război, ea consemna: „Şi acesta este unul dintre numeroşii mei copii. Este orfan de război, bietul... Pe tatăl său l-am îngrijit în spital şi, înainte de a muri, el m-a rugat să port grijă copilului rămas singur, căci mama lui murise înainte... La înmormântarea soldatului am mers singură, ţinând copilul de mână" (Simon 2013, 109-110). S-a bucurat de vremurile trăite, iar la intrarea trupelor române în Arad (17 mai 1919), scria poezia *Închinarea* (Tomov, Lupu 1979, 783).

După Marea Unire din 1918, devenind preşedintă a Filialei din Arad a Crucii Roşii, a derulat proiecte caritabile pentru a înfiinţa colonia de vară de la Săvârşin (1925)[16] şi un aşezământ numit Şcoala Elementară pentru Copiii Vagabonzi şi Cerşetori (1935). Ea însăşi s-a considerat mama a sute de copii orfani şi sărmani, numindu-i „copiii mei". Din 1 ianuarie 1920, timp de trei zile, între orele 10-13 şi 15-19, a organizat un târg în saloanele Hotelului „Crucea Albă", la care se servea ceai, vin, prăjituri şi diverse gustări. Sumele adunate urmau a fi folosite pentru a cumpăra soldaţilor bolnavi vin, tutun, prăjituri, lenjerie etc. (Românul 1920, 1).

Inundaţiile din anul 1927 au determinat Comitetul Municipal şi Judeţean pentru Ajutorarea Sinistraţilor să organizeze un bal al sinistraţilor la Palatul Cultural, în vremea primarului Ştefan Anghel. Au participat personalităţi de vază, între nume regăsindu-se doamnele Adriana Ispravnic ori Maria Botiş Ciobanu[17].

Cunoscută în epoca sa pentru preocupările literare, după Ilarie Chendi, era „singura" care putea sta lângă Lucreţia Suciu şi Maria Cunţan prin „felul în care versifică sentimente nu chiar profunde, dar totodată curate". Despre ea Nicolae Iorga afirma că „doamna Cioban scrie în limba

[14] Pompil Ciobanu a fost avocat, delegat la Adunarea de la Alba Iulia din partea cercului electoral Becicherecu-Mic, făcând parte din primul Parlament al României Mari. A desfăşurat activitatea de avocat la Baroul din Timişoara, unde s-a stabilit alături de familie.

[15] Aurel Ciobanu a cumpărat o moşie la Belotinţ. În 1932, a fost senator din partea Partidului Agrar.

[16] În aşezământul de la Săvârşin, în cele patru colonii, au fost aduşi în vara anului 1927, prin rotaţie, 100 de băieţi, 100 de fete şi 100 de ucenici. Erau supravegheaţi de un personal calificat (supraveghetor, doi pedagogi, medic etc.).

[17] CMA, APC, dos. 20/1927, f. 37-38.

poporului și despre popor", iar când e vorba de cochetăria țărănească și de iubirea populară din idile n-o întrece nimeni afară de Coșbuc..." (Cistelecan 2014, 105-106). Versurile le-a adunat de-a lungul timpului în volume sau au fost publicate în revistele timpului[18].

S-a stins din viață la 24 octombrie 1950, la Oradea. Peste ani, a fost descrisă de nepoata sa Stela Botiș, căsătorită Simon, cu următoarele cuvinte: „Bunica Mariţi n-a fost o blajină. Temperamentul năvalnic, dorinţa de a-și impune voinţa i-au pricinuit destule neplăceri. Când se mânia, se dezlănţuia furtuna cu tunete și fulgere! O asemuiam buciumanelor luptătoare, croite parcă din cremenea Apusenilor" (Simon 2013, 110-111).

Din șirul doamnelor provenite din familii de preoți o amintim pe **Adriana Ispravnic** (1877-1963), care a văzut lumina zilei la Șiclău, la 20 martie 1877[19], în casa preotului Ioan Codreanu (1848-1918)[20] și a Cristinei Ciorogariu[21], din Pecica. Supunându-se modei timpului, Adriana a urmat școala de fete. Căsătorită cu avocatul dr. Sever Ispravnic, ea s-a implicat în viaţa social-culturală, susţinându-și soţul în organizarea evenimentelor anilor 1918-1919. Delegată cu credenţional, la Adunarea de la Alba Iulia, din 1 Decembrie 1918, ea fost părtașă la făurirea României Mari. Membră a Reuniunii Femeilor Române din Arad, din 1919, a devenit vicepreședintă a acesteia (Țabic 2000, 340).

Chemarea visului de unitate românească a reunit familii întregi – de la bunici la nepoți –, pentru a trăi emoţia momentului. Ecourile peste timp au pecetluit destinul acestor generaţii de femei, martore oculare ale acelor zile sfinte pentru români (Oarcea 2019, 241-250). Împreună cu fiica ei Letiţia și doamnele din înalta societate arădeană, au întâmpinat pe generalul Berthelot la gara din Arad, la 29 decembrie 1918. Adriana Ispravnic i-a oferit generalului un buchet de flori, acesta fiind, mai târziu, invitat în casa lor. Fiica Adrianei, Letiţia, fiicele membrelor Reuniunii Femeilor din Arad și gardiștii români au colectat alimente din sate pentru soldaţi. Adăpostite la Școala Civilă de Fete, au fost prădate de trupele bolșevice maghiare (1919).

În perioada interbelică, Adriana Ispravnic a făcut parte din Comitetul de Patronaj al Doamnelor din Transilvania, în care activau Eugenia Cicio Pop, Elena Goldiș, Veturia Ghibu, Maria Baiulescu, Maria Brediceanu, Lucia Cosma, Elena Hossu Longin și altele. Cu prilejul sărbătorilor Unirii, în 1929, la Cercul Militar din Bucureşti a avut loc o expoziţie de ţesături, cusături și broderii din toate provinciile ţării. Secţiunea Banatului a fost organizată de Marilina Bocu (Ţabic 2000, 341, 344). Reprezentante ale Comitetului Judeţean al Operelor Sociale, aflat sub Comitetul de Patronaj Judeţean au fost Eugenia Cicio-Pop, preşedinta Reuniunii Femeilor Române, și Adriana Ispravnic, preşedinta Societăţii „Feministe" (Pachiţa 2018, 216-217).

Venirea regimului comunist a anihilat vizionarismul unei societăţi democratice. Familia a îndurat privaţiuni, fiindu-i naţionalizate bunurile. Avocatul dr. Sever Ispravnic și fiul acestuia au fost arestaţi și anchetaţi de organele de securitate. Adriana Ispravnic s-a stins din viaţă în anul 1963, fiind înmormântată alături de soţul ei în Cimitirul „Eternitatea" din Arad (Oarcea 2019, 241-250).

Spiritul filantropic în vremuri de răstrişte, promovarea valorilor cultural-naţionale și a tradiţiilor au caracterizat elitele intelectuale feminine arădene la cumpăna veacurilor XIX și XX. Modele de convieţuire, cu o educaţie aleasă, acestea au confecţionat cu multă trudă și perseverenţă un univers cu valori înalte, lăsând urmașilor o moștenire de nepreţuit. Ele au croit o istorie a urbei, ieșind din anonimat și ridicându-se deasupra mulţimii tăcute, prin implicare civică și profesională. Prin aceste rânduri, venim cu un gând de recunoștinţă către cei peste a căror memorie regimul comunist a aşternut uitarea, căci, aşa cum opinează academicianul Ioan Aurel Pop (Pop 2016, 652), „aminitirile trecutului sunt un patrimoniu de nepreţuit, iar păstrarea lor este un atribut al popoarelor civilizate".

[18] *Scrisori către eleve*, trei ediţii, publicate de Cartea românească din Cluj; *Trei de-odată*, *Grija mamei*, *La scaldă*, *Cântec*, *Lacrimi*, *Craiul Munţilor*, *Arieș cu unda creaţă*, etc.

[19] CMA, Fond Adriana și Sever Ispravnic, 15 (Cerificat de naţionalitate, Arad, 1 august 1926).

[20] Codreneștii apar menţionaţi ca preoţi în Șiclău încă din anul 1790.

[21] Cristina Ciorogariu a fost sora episcopului vicar de Oradea, Roman Ciorogariu (1852-1936).

Bibliografie

Berény 2017: M. Berényi, Familii şi personalităţi macedoromâne din Pesta (secolele XVIII-XIX) (Giula 2017).

Biserica 1927: Biserica și școala, LI, nr. 11/13 martie, 1927, 9-10.

Bolovan 2015: I. Bolovan, Primul Război Mondial şi realităţile demografice din Transilvania. Familie, moralitate şi raporturi de gen (Cluj-Napoca 2015).

Botiş 2003: T. Botiş, Monografia familiei Mocioni (Timişoara: Editura Mirton 2003).

Caietele 2010: Caietele Herminei (Eds. A. Popescu, R. Ţabic) (Bucureşti 2010).

Cheşchebec 2003: R. Cheşchebec, "Cantacuzino, Princess Alexandrina (1876-1944)". In: (Eds. Fr. de Hann, K. Daskalova, A. Loutfi) Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms: Central, Eastern, and South Eastern Europe, 19th and 20th Centuries (New York 2003), 89-94.

Cioroianu 2002: A. Cioroianu, Focul ascuns în piatră. Despre istorie, memorie şi alte vanităţi (Bucureşti 2002).

Cistelecan 2014: Al. Cistelecan, Ardelencele (Cluj-Napoca, 2014).

Ciupală 2017: A. Ciupală, Bătălia lor. Femeile din România în Primul Război Mondial (Iaşi 2017).

Colta 2010: E.R. Colta, Prezenţe feminine în viaţa arădeană până la Unire. In: Simpozion. Comunicările celui de-al XIX-lea simpozion al cercetătorilor români din Ungaria (Giula, 28-29 noiembrie 2009) (Giula 2010), 74-75.

Czibula 2015: A. Czibula, O jumătate de secol la castel: Familia Mocioni din Căpâlnaş. In: Momente din istoria literaturii publice (Arad 2015), 144.

Demşea 2009: D. Demşea, O scrisoare a lui Ştefan Cicio Pop către soţia sa (martie 1919). Aşteptările Eugeniei întru venirea paşnică a armatei române. In: (Ed. C. Pădurean) Ştefan Cicio Pop. Studii (Arad 2009), 122.

Herlo 1978: R. Herlo, Reuniunea Femeilor Române din Arad şi Provincie. Ziridava X, 1978, 337-341.

Mitu 2016: S. Mitu, Identităţi moderne în Transilvania (Cluj-Napoca 2017).

Negru 2013: A.M. Negru, Alexandrina Gr. Cantacuzino, Mica Înţelegere Feminină şi mişcarea feministă din anii interbelici. Arhivele Olteniei 27, 2013, 87-92.

Negru 2014: A.M. Negru, Alexandrina Cantacuzino şi mişcarea feministă din anii interbelici. In: (Ed. A.M. Negru) Alexandrina Cantacuzino şi mişcarea feministă din anii interbelici (Târgovişte 2014), 14.

Oarcea 2012: F.A. Oarcea, Şcoala şi societatea în comitatul Arad (1867-1918) (Arad 2012).

Oarcea 2019: F.A. Oarcea, Pe urmele generaţiei Marii Uniri. Episoade din istoria familiei Ispravnic. Banatica 29/2, 2019, 241-250.

Pachiţa 2016: M. Pachiţa, Câteva acţiuni umanitare organizate de femeile române în judeţul Arad la sfârşitul Primului Război Mondial. In: (Eds. C. Pădurean, E. Ghiţă) Primul Război Mondial. Studii, articole, eseuri (Arad 2016), 251-256.

Pachiţa 2018: M. Pachiţa, Organizarea şi activitatea instituţiilor de ocrotire şi asistenţă socială din judeţul Arad în anii 1941-1942. In: (Eds. D. Sinaci, Em. Arbonie) Administraţie românească arădeană. Studii şi comunicări din Banat-Crişana, XIII (Arad 2018), 216-217.

Pop 2016: I.A. Pop, Postafaţă. In: (Coord. I.A. Pop, Th. Nägler, M. András) Istoria Transilvaniei, III (de la 1711 până în 1918) (Cluj-Napoca, Deva 2016), 652.

Popeangă 1999: V. Popeangă, Participanţi la Alba Iulia pe care i-am cunoscut. In: (Ed. Alexandru Roz) 1918-1998. Aradul şi Marea Unire (Arad 1999), 182.

Puşcariu 2003: I.C. de Puşcariu, Date istorice privitoare la familiile nobiliare române (Cluj-Napoca 2003).

Românul 1911: Românul I, nr. 22, vineri, 28 ianuarie/10 februarie, 1911, 8.

Românul 1920: Românul IX, nr. 1, 1 ianuarie, 1920, 1.

Scholten 2015: J. Scholten, Tovarăşul baron. O călătorie în lumea pe cale de dispariţie a aristocraţiei transilvane (Bucureşti 2015).

Simon 2013: S. Simon, Cei ce-am fost. Portrete. Istorii. Amintiri (Timişoara 2013).

Stiger 1989: S. Stiger, Mişcarea feministă din Transilvania. Constituirea şi evoluţia reuniunilor de femei. Crisia 19, 1989, 440-449.

Tomov, Lupu 1979: M. Tomov, A. Lupu, Maria Botiş (1866-1950). Ziridava XI, 1979, 781-782.

Tribuna 1912: Tribuna, XVI, 1912, nr. 22, 27 ianuarie/9 februarie, 5.

Ţabic 2000: R. Ţabic, Rememorări despre Adriana şi dr. Sever Ispravnic. Ziridava XXII, 2000, 340-344.

Vesa 2006: P. Vesa, Episcopia Aradului. Istorie. Cultură. Mentalităţi (1706-1918) (Cluj-Napoca 2006).

Women's elite of Romanian society at the turn of the 19th-20th centuries: Milestones in the history of Arad

Keywords: Romania, Arad, intellectual elites, feminist movement, philanthropic spirit.

Abstract: This attempt to restore the destinies and achievements of women of Arad, who lived at the turn of the 19th-20th centuries, is part of the study of their history and a tribute to their memory. The feminist movement, inextricably linked with the realities and projects carried out at that time in the Austro-Hungarian Empire, and after 1918 in Romania, also took root in Arad. The Society "Assembly of Romanian Women of the Province of Arad", formed on January 31, 1884, was an expression of their desire to participate in public life. Its goal was to create a Greek-Eastern Civil School for Girls. However, World War I made its own adjustments to the activities of this society. Shocking news from the battlefields, poverty, hunger and epidemics among the civilian population directed all the efforts of conscious citizens into a humanitarian direction. Since the beginning of the war (1914), the "Assembly" has been active in charitable activities, organizing various events to help those in need.

Divine predestination made Arad the political capital of the Great Unification. The best women of Arad, together with their families, participated on December 1, 1918 at the assembly in Alba Iulia. The lives and destinies of women who have dedicated themselves to the service of the Romanian people cause deep admiration. Even though they were in the shadows of their husbands, they supported the national-political and cultural movement. Some of them – Hermina Popovici Desseanu, Elena Goldiş, Eugenia Cicio Pop, Maria Botiş Ciobanu, Adriana Ispravnic – became the founders of the Arad feminist movement. Charitable activities for the benefit of society in times of upheaval and the promotion of cultural and national values and traditions make these noble and highly educated women an example of lives full of feat, because with great difficulty and perseverance they created a world of high values, leaving an invaluable legacy to their descendants.

Through these lines, we bring an offering of gratitude to those, whose memory was consigned to oblivion by the communist regime.

Женская элита румынского общества рубежа XIX-XX веков: Вехи истории Арада

Ключевые слова: Румыния, Арад, интеллектуальные элиты, феминистское движение, филантропический дух.

Резюме: Настоящая попытка воссоздать судьбы и достижения лучших представительниц Арада, живших на рубеже XIX-XX веков, является частью исследования их истории и данью их памяти. Феминистское движение, неразрывно связанное с реалиями и проектами, осуществляемыми в то время в Австро-Венгерской империи, а после 1918 года в Румынии, пустило корни и в Араде. Общество «Собрание румынских женщин провинции Арад», образованное 31 января 1884 года, явилось выражением их стремления к участию в общественной жизни. Его целью было создание *Греко-Восточной гражданской школы* для девочек. Однако I мировая война внесла свои коррективы в деятельность этого общества. Шокирующие вести с полей сражений, нищета, голод и эпидемии среди мирного населения направили все усилия сознательных граждан в гуманитарное русло. С начала войны (1914 г.) «Собрание» вело активную благотворительную деятельность, организуя различные мероприятия в помощь нуждающимся.

Божественное предопределение сделало Арад политической столицей Великого объединения. Лучшие представительницы Арада, вместе со своими семьями, участвовали 1 декабря 1918 года на съезде в Алба-Юлии. Жизни и судьбы женщин, посвятивших себя службе румынскому народу, вызывают глубокое восхищение. Находясь в тени своих мужей, они поддерживали национально-политическое и культурное движение. Некоторые из них – Гермина Попович Дессиану, Елена Голдиш, Евгения Чичо-Поп, Мария Ботиш-Чобану, Адриана Исправник – стали основоположницами феминистского движения Арада. Благотворительная деятельность на пользу общества во времена потрясений и продвижение культурно-национальных ценностей и традиций делают этих благородных и высокообразованных женщин примером подвижничества, ведь они с огромным трудом и упорством создавали мир высоких ценностей, оставив потомкам бесценное наследие.

Этими строками мы приносим благодарность тем, чью память предал забвению коммунистический режим.

23.02.2022

Prof. dr. Felicia Aneta Oarcea, Complexul Muzeal Arad, România, https://orcid.org/0000-0002-9952-6218, e-mail: felly_oarcea@yahoo.com

ACȚIUNI ALE LEGIUNII DE JANDARMI HUNEDOARA, LEGATE DE INTERNAREA SUPUȘILOR STRĂINI ÎN LAGĂRUL DE LA TÂRGU-JIU

Gherghina Boda, Dumitru-Cătălin Rogojanu

Cuvinte cheie: lagăr, internați, polonezi, germani, maghiari.

Lagărul de la Târgu-Jiu. Perioada 1939-1941

Izbucnirea celui de-al Doilea Război Mondial a adus cu sine o serie de schimbări majore, care au afectat întreaga societate europeană și nu numai, în condițiile în care marele eveniment a fost precedat și de alte agresiuni teritoriale, însă nu de această anvergură. Deși România și-a declarat neutralitatea, acest fapt nu a împiedicat-o să-și ajute vecinii în situații de criză. Polonia, prima țară grav lovită de această conflagrație, a apelat la România pentru a-și evacua o parte a tezaurului național, peste 70.000 kg aur, tot aici găsind adăpost și Ignacy Moscisckі, președintele Poloniei, și Jósef Beck, ministrul Afacerilor Externe, dar și cei peste 100.000 de refugiați polonezi civili, precum și militari de toate gradele și specialitățile (aproximativ 60.000) (Georgescu 1996, 10-11). Acest exod a debutat în noaptea de 17/18 septembrie 1939 și a atras după sine numeroase și grave perturbări politice și umanitare (Otu 1996, 18-19), implicând din partea autorităților române și a populației civile un efort financiar, material și uman deosebit. Prin ordonanța nr. 1/1939 a Ministerului de Interne, semnată de gen. Gabriel Marinescu, emisă la Cernăuți, statul român ia măsurile necesare pentru a-i sprijini pe refugiații polonezi, problemele de transport, cazare și întreținere căzând în sarcina Ministerului de Interne, a Prefecturilor de județe, a Comisarului General pentru Evidența, Asistența și Controlul Refugiaților Polonezi Civili și Militari (Nițu, Pintilie 2013, 321-342).

Inițial, cazarea acestora a fost una provizorie, care s-a făcut în internate de școli, în spitale, orașe, stațiuni balneare, cazărmi, hoteluri, pentru ca ulterior să fie construite lagăre/tabere în mai multe orașe (Craiova, Tg. Jiu, Târgoviște, Caracal, Drăgășani, Corabia, Călimănești, Băile Govora, Brașov, Herculane, Constanța, Brăila, București, Giurgiu, Iași, Focșani, Bacău, Roman, Ocnele Mari etc.) (Georgescu 1996, 11). Cu toate că în România se instaurase deja criza economică și, în special, cea alimentară, refugiații – atât cei civili, cazați la familii românești din mediul urban și rural, cât și cei militari, adăpostiți în cazărmi – s-au bucurat din plin de ospitalitatea românească. În lunile următoare, o mare parte a acestora, cu ajutorul tacit al autorităților române, au plecat spre Franța, Elveția, Anglia și Orientul Apropiat, începând cu sfârșitul anului 1939 și continuând până la începutul anului 1940, ultimele retrageri înregistrându-se însă în februarie-martie 1941 (Gherghe 1996, 78).

Plecarea masivă a refugiaților polonezi din lagărele destinate lor, de fapt tabere și cantonamente, a determinat autoritățile românești ca, în februarie 1940, să-i grupeze pe cei rămași în două zone mai importante, anume la Târgu-Jiu și Târgoviște-Comișani, unde funcționa câte o tabără pentru soldați și una pentru ofițeri (Otu 1996, 21).

În perioada adăpostirii refugiaților polonezi în aceste lagăre, este de remarcat tratamentul uman de care aceștia s-au bucurat, fiindu-le asigurate toate cele necesare pentru un trai civilizat. Lagărele erau dotate cu infirmerii și aparatură medicală, biblioteci, săli de spectacole, aparate radio și de proiecție, presă străină și românească, ceea ce a dat posibilitatea internaților să desfășoare diverse activități științifice, culturale, artistice și sportive (Otu 1996, 21). Astfel, autoritățile române și-au asumat responsabilitatea asigurării unui trai decent pentru militarii și familiile acestora.

La 15 septembrie 1939, la marginea de est a orașului Târgu-Jiu s-au pus bazele unei tabere pentru refugiații militari polonezi, circa 12.000,

care au fost găzduiţi în barăci de lemn cu o capacitate de 250-300 de persoane, tabăra întinzându-se pe o suprafaţă de 250.000 m², „cuprinsă între cimitirul catolic şi cimitirul de onoare al oraşului", lucrările de construcţie fiind realizate de societatea Cernătescu şi Proca din Târgu-Jiu (Gherghe 1996, 71-72). Deşi proiectul şi aprobarea acestuia au demarat în septembrie, lucrările ample s-au întins pe câteva luni, darea în folosinţă fiind făcută pe etape, pe măsură ce se finalizau părţile de lucrare, astfel că „amenajările interioare de drumuri şi alei, dotările necesare pentru club, capelă, şcoli fiind realizate abia la sfârşitul anului 1939 şi începutul anului 1940... În faza finală, tabăra cuprindea 50 de barăci pentru soldaţi şi 6 barăci pentru ofiţeri. Autorităţile locale au luat toate măsurile necesare pentru acoperirea cerinţelor de cazare, masă, igienă ale efectivului militar polonez, adăpostit aici în perioada anilor 1939-1941. De asemenea, s-au amenajat 10 bucătării, 2 cantine, 20 de puncte sanitare, săli de cursuri, teatru, cor, cursuri de meserie, şcoală, ateliere de bijuterii, de construire a icoanelor, săli pentru procesiuni religioase (capela)" (Gherghe 1996, 73).

Refugiaţii polonezi nu au fost consideraţi prizonieri de război. Cu toate că regimul lor era reglementat de prevederile Convenţiei de la Haga din 1907, aceştia au dispus de o mare libertate din partea autorităţilor române şi polone care conduceau tabăra (circulaţie liberă pe străzile oraşului Târgu-Jiu duminica şi la sărbătorile legale, vizita la obiectivele turistice din judeţ sau la prietenii refugiaţi şi rudele din alte localităţi, însă cu acordul şi în condiţiile stabilite de comandament) (Gherghe 1996, 76). Nu putem omite informaţiile despre sprijinul acordat refugiaţilor pentru părăsirea României, facilitarea de către autorităţile române a „evadărilor" şi obţinerea paşapoartelor, inclusiv a biletelor de călătorie pe vapoarele care plecau din portul Constanţa. În ţările din vest, militarii polonezi au format unităţi militare naţionale poloneze, alăturându-se cauzei Aliaţilor, o mică parte dintre aceştia optând pentru repatrierea în teritoriile ocupate de Germania sau de URSS, opţiune nefericită care i-a trimis în lagărele de prizonieri Stalag şi Oflag (Grecu 2008, 18).

Cât priveşte conducerea lagărului de la Târgu-Jiu, aceasta a fost asigurată pentru prima dată de colonelul Constantin Moldoveanu, care a manifestat o atitudine mai mult decât binevoitoare faţă de internaţii polonezi, de nenumărate ori uşurându-le „evadarea", însă după recrutarea acestuia în garda lui Antonescu, conducerea lagărului a fost preluată de col. Dumitrescu, „om destoinic, prin care tradiţia bunelor relaţii româno-poloneze a fost cultivată cum nu se poate mai bine" (Firescu, Firescu 2012, 211).

Perioada de funcţionare a lagărelor de internare în România poate fi considerată cea cuprinsă între anii 1938-1944, sfârşitul acestei perioade fiind prefigurat de actul de la 23 august 1944, ulterior acestei date fiind promulgate decrete-lege de amnistie a deţinuţilor politici, cu excepţia legionarilor, acte care au stat la baza eliberării acestora şi pe care comuniştii, în mod expres Lucreţiu Pătrăşcanu, le considerau ca „practici ale regimurilor dictatoriale" (Grecu 2011, 1). De menţionat că, deşi prin Convenţia de la Moscova (16-26 decembrie 1945), s-au interzis lagărele de concentrare, în fapt doar o parte a internaţilor a fost eliberată, ceilalţi fiind transferaţi în penitenciare sau în unităţi de muncă forţată, ultimii fiind eliberaţi, în 15 mai 1946, şi internaţii din lagărul Turnu Măgurele (Grecu 2011, 7). Ziarul *Scânteia* din 14 decembrie 1945 publica un comunicat al Ministerului de Interne, prin care se menţiona că, în conformitate cu hotărârea Consiliului de Miniştri din 28 septembrie 1945 privitoare la desfiinţarea lagărelor, „toţi cei internaţi în lagăre au fost eliberaţi" în perioada 14 octombrie – 1 decembrie, în total 1911 persoane, 64 fiind înaintaţi Tribunalului Poporului şi 211 – Curţilor Marţiale şi instanţelor civile (Scânteia 1945, 1).

Perioada 1941-1945

În perioada antonesciană, lagărul de la Târgu-Jiu îşi schimbă destinaţia, astfel „cu începere de la 15 februarie 1941", Guvernul român l-a transformat „...în lagăr de internaţi politici", conform Raportului procurorului general I.D. Popescu de la Curtea de Apel Craiova, identificat cu „Nr. 4082" şi datat „1941, August 23" (Ţugui f.a., f.p.). Între jumătatea lunii mai şi începutul lunii iunie 1941 începe deportarea evreilor din Moldova în zona Munteniei şi Olteniei, astfel că la 28 iunie 1941 au fost internaţi în Lagărul de la Târgu-Jiu „...5000 de evrei evacuaţi din Nordul Moldovei...", conform aceluiaşi Raport, făcându-se şi precizarea că femeile şi minorii internaţi aici urmau să fie eliberaţi „...şi încartiruiţi şi întreţinuţi de Comunităţile evreieşti..." în oraşele Turnu-Severin, Lugoj şi Târgu-Jiu. Procurorul I.D. Popescu

arăta în Raportul său că „în afară de evrei, în lagăr sunt alte cinci categorii de internaţi politici: 1) legionari; 2) comuniști; 3) suspecţi de mobilizare S.I. și 5. II; 4) sabotori și 5) spioni" (Țugui f.a., f.p.).

Informaţii despre modul de împărţire a lagărului găsim în *Memoriile* preotului Valeriu Anania, care și-a petrecut câteva luni ale anului 1944 acolo: „Lagărul din Târgu-Jiu era imens, cu multe barăci, și împărţit în trei mari grupe. Grupa întâi, de lângă poartă, funcţiona pe un criteriu mai mult economic decât politic; se plătea cu bani bunișori, era un anume confort; individul, indiferent de nuanţa lui politică, avea nu o cameră, ci un fel de apartament, cu bucătărie, baie, lemne de foc suficiente, curier pentru aprovizionare și poștă. În această grupă erau mai mult intelectuali, profesori de universitate, ziariști, oricum, oameni care aveau bani; aici stătuse Victor Eftimiu (mi se pare că și Geo Bogza), de aici plecase, cu puţin înainte de a fi sosit eu în lagăr, Tudor Arghezi (de aici îmi scrisese cartea poștală pe care am publicat-o în unul din numerele casetei de literatură „Noi"). Grupa a doua funcţiona pe criteriu strict politic și în ea își duceau viaţa comuniștii; aici se găseau fruntașii partidului și din această grupă a evadat, în vara aceluiași an, Gheorghe Gheorghiu-Dej. În grupa a treia se găsea numai adunătură: legionari, comuniști suspecţi și încă nedovediţi, câţiva ţărăniști, dar grosul îl formau dezertorii de pe diferite fronturi europene: români, unguri, cehi, francezi, chiar și un spaniol. Cei care aveau bani își plăteau – cu o sumă destul de modestă, ca și meniul – mâncarea; cei care nu aveau bani deloc lucrau într'un atelier de pietrărie, unde confecţionau obiecte de alabastru" (Anania 2008, 68).

Afirmaţiile lui V. Anania sunt susţinute și completate de Gustav Corbu, „un cetăţean britanic de origine română, internat la Târgu-Jiu între octombrie 1941 și noiembrie 1943", care „vorbește despre trei grupuri de deţinuţi: cei care își permiteau să suporte costurile întreţinerii (echivalentul a 8 lire sterline pe lună, la cursul din 1945); intelectualii strâmtoraţi, care puteau suporta doar o parte din costuri; săracii și comuniștii, care trebuiau să muncească" (Deletant 2001, 29).

Mai multe personalităţi ale vremii, printre care și Tudor Arghezi, care a fost internat acolo până pe 20 decembrie 1943, salutau gestul mareșalului Antonescu de internare în lagărul de la Târgu-Jiu a numeroase persoane „incomode", deoarece considerau că „lagărul fusese, în fond, insula de refugiu organizat al autorităţilor românești, unde atât comuniștii, legionarii, opozanţii regimului de război, evreii cu afaceri importante (de pildă, Max Auschnit, mare proprietar de uzine la Reșiţa) au avut asigurată existenţa, fiind scăpaţi de presiunile sângeroase ale lui Killinger. Paradoxal, dar autentic, Lagărul de la Târgu-Jiu a fost, pe tot timpul războiului, locul unde o mare parte din valorile umane ale timpului au fost salvate de soarta pe care alte guverne din ţările vecine le-au hărăzit-o intelectualilor, muncitorilor sau militarilor opuși războiului și ocupaţiei naziste. Faptul face parte din generozitatea și spiritul profund umanist al poporului nostru" (Cârlugea 2013, f.p.).

Primul comandant al Lagărului de la Târgu-Jiu, după plecarea polonezilor, a fost colonelul Gheorghe Zlătescu, un personaj sinistru, brutal și crud, ajutat în activitatea sa de locotenentul în rezervă, învăţătorul Grigore Trepăduș. În anul 1945, ambii au fost anchetaţi și judecaţi ca criminali de război. Ziarul *Scânteia* a publicat două articole despre criminalii de război, printre care se regăsesc și cei doi din Lagărul de la Târgu-Jiu. Referitor la cruzimea col. Zlătescu în articol se spunea că „în cariera sa militară de 35 ani, a desonorat pe omul din el, a călcat în picioare tot ce firea a ţinut să deosebească pe om de animal, slugarnic și laș cu cei tari, brută de ultimă speţă cu cei mici și săraci. Sadic în născociri de torturi, dornic să vadă suferinţă și cât mai mult sânge curgând, venal și corupt" (Scânteia 1945, 5). Despre Zlătescu povestește și Gustav Corbul, care spunea că „s-a îmbogăţit din aceea funcţie. Cei care și-au permis să plătească au locuit în colibe curate și confortabile și au primit mâncare bună. Trebuiau să-i plătească însă lui Zlătescu pentru cel mai mic serviciu" (Deletant 2001, 29). Deși marea majoritate a mărturiilor despre acest personaj sunt negative, Mișu Dulgheru, și el fost deţinut al lagărului din Târgu-Jiu, și-a amintit ajutorul pe care acesta i l-a dat prin ordinul de reîntoarcere în lagăr de pe șantierul Bumbești-Livezeni, prin intermediul lui Krug Samuel, șeful unui atelier care funcţiona în lagăr și care avea influenţă la conducere, acesta cerând ca Dulgheru să lucreze în atelierul său: „Într-o secţie a acestuia lucra Liza, soţia lui Dulgheru, la împachetarea săpunului în celofan. Colonelul Zlătescu a acceptat, așa că cei doi s-au reîntâlnit după câteva luni de despărţire. Același comandant al lagărului i-a scăpat pe cei doi de

deportarea în Transnistria" (Oprea 2008, 105). Deşi colonelul Zlătescu l-a ajutat în anul 1941, atunci când acesta, în 1945, se afla încarcerat la penitenciarul Dumbrăveni, iar Dulgheru lucra la Securitate, acesta din urmă, trecând prin faţa celulei lui, nu a făcut decât să se adreseze directorului penitenciarului cu remarca „Cum s-a schimbat bestia de Zlătescu!" (Oprea 2008, 105). Se pare că Dulgheru, ajuns într-o poziţie înaltă, nu a simţit nevoia morală să-i răsplătească lui Zlătescu „serviciul" făcut în Lagărul de la Târgu-Jiu.

În activitatea sa din lagăr, colonelul Zlătescu a fost ajutat de lt. Grigore Trepăduş, de profesie învăţător, „lipsit de suflet, lacom în a născoci mijloace de tortură, mulţumit să înfometeze pe cei mulţi şi săraci, satisfăcut numai când vedea oamenii chinuindu-se, fiară cu chip de om" (Scânteia 1945, 5). Despre G. Trepăduş vorbeşte şi Gustav Corbu, detaşat să lucreze la calea ferată dintre Târgu-Jiu şi Petroşani în urma unei dispute avute cu colonelul Zlătescu. Acesta ne informează că, în timp ce lucra la cele opt tunele feroviare de pe acest traseu, Trepăduş, pe atunci responsabilul formaţiilor de lucru, îşi manifesta permanent brutalitatea faţă de evreii comunişti, un exemplu văzut de el fiind al unui „evreu legat pe o cruce şi lăsat acolo timp de 24 de ore, pe un frig năpraznic; a fost martor şi la bătăile administrate evreilor în urma cărora unii au murit" (Deletant 2001, 29).

Acest cuplu sinistru, lipsit de orice urmă de umanitate şi empatie, şi-a înscris numele în istorie prin faptele abominabile, săvârşite atunci când s-au aflat la conducerea lagărului.

În această perioadă, viaţa internaţilor a fost una demnă de lagărele naziste: hrana era total insuficientă şi pregătită în cele mai neigienice condiţii, tratamente fizice şi psihice brutale, întrebuinţarea internaţilor la cele mai grele munci, inclusiv a bolnavilor şi infirmilor, spolierea deportaţilor în Transnistria de tot avutul lor, confiscarea alimentelor şi a medicamentelor trimise de familii etc. (Scânteia 1945, 5).

Procedeele abuzive şi extrem de brutale folosite de Zlătescu, ajunse la cunoştinţa minsitrului de interne, i-au adus demiterea. La 12 septembrie 1942, la conducerea lagărului a fost numit col. Şerban Leoveanu care, în timpul exercitării funcţiei sale, „a dat dovadă de mult tact şi echilibru, ba chiar de anumite „slăbiciuni" de ordin umanitarist, asigurând un climat de ordine şi linişte în rândul internaţilor, nesupunându-i pe aceştia la regimul cazon cerut pe linie ierarhică, ci asigurându-le „protecţia" într-un moment istoric foarte delicat" (Cârlugea 2010, f.p.). Despre el preotul Valeriu Anania spunea că „părea un om inteligent şi cumsecade, dar îi căşunase ideea că un preot condamnat „nu merită" să intre în biserică..., era un puternic antilegionar, îi critica aspru pe gardişti, în special pentru crimele şi ipocrizia lor" (Anania 2008, 69). Comandantul Leoveanu, prin gestul de a ridica o bisericuţă în incinta lagărului, a demonstrat pioşenia românului în faţa cerului şi a lui Dumnezeu, sursa de bunătate de care a dat dovadă cât s-a aflat la cârma lagărului. Arghezi afirma despre acest fapt: „Comandantul lagărului a visat o imagine de Ierusalim în lagăr, un altar naiv şi fraged, un chivot, o bijuterie. Schitul a fost zidit pe tălpi de piatră, din bârne groase aparente şi înconjurat cu un brâu de iarbă primăvăratică, ţesută fin şi verde în decembrie, ca un chenar de smarald. Deasupra bârnelor negre se ridică pe povârnişuri variate o îmbrăcăminte galbenă de zale de şiţă. Cerdacul elegant invită mânăstireşte. Uşa bisericii însăşi este o broderie de stejar. În interior, catapeteasma, stranele, analogul, pupitrul cântăreţului sunt puternic asigurate în gingăşiile sculpturii de rezistenţa stejarului. Interiorul e, bineînţeles, zidit masiv şi culoarea lui candidă dă o impresie de văzduh senin. Bisericuţa e un diminutiv, raportat la imensitatea lagărului dimprejur. E o biserică unică din câte cunosc eu şi pare să cânte singură din lumini şi icoane" (Arghezi 1941-1947, 646).

În perioada 12-16 octombrie 1944 au început arestările foştilor legionari, care iniţial au fost internaţi în lagăre constituite ad-hoc pe teritoriul judeţelor unde existau posibilităţi de cazare, siguranţă şi aprovizionare cu alimente. Ordinul nr. 17.988/13.10.1944 , prin care aceştia au fost trimişi în lagărul de la Târgu-Jiu, preciza: „Având în vedere dispoziţiile art. 2, 141 şi 15 din Convenţia de Armistiţiu, încheiată la 12 septembrie 1944, care impune Guvernului şi Înaltului Comandament Român internarea cetaţenilor germani şi unguri, desfiinţarea organizaţiilor prohitleriste de tip fascist şi arestarea şi judecarea persoanelor acuzate de crime de război, decidem: Art. I. Se înfiinţează în oraşul Târgu-Jiu un lagăr de concentrare în care vor putea fi internate persoanele vizate în mod expres de art. 2, 14 şi 15 ale Convenţiei de Armistiţiu din 12 sept. a.c.[1] " (Grecu 2011, 3-4).

[1] Acest articol prevede arestarea celor banuiţi de crime de război, categorie care nu va fi până la urmă obiectul internarii în lagăre, ci în penitenciare.

Prin Ordinul telegrafic al MAI nr. 20.207 din 9 noiembrie 1944, datorită completării capacității de cazare a lagărului Târgu-Jiu (adresa Poliției Deva nr. 15493-S /23.11.1944), se solicită trimiterea supușilor statelor inamice, după 15 noiembrie, în lagărul Slobozia-Veche, jud. Ialomița (Grecu 2011, 5).

Hunedoreni internați în Lagărul de la Târgu-Jiu

Despre primele lagăre de internare pe teritoriul românesc putem vorbi din aprilie 1938 (Legea cu privire la apărarea ordinii publice, MO nr. 88/15.04.1938), ele fiind destinate inițial legionarilor (Tismana, Dragomirna, Miercurea Ciuc), ulterior, din 1939, și evreilor și comuniștilor (Grecu 2011, 1). După 23 august 1944, internările au avut la bază art. 2 („Guvernul și Înaltul Comandament al României se obligă să ia măsurile pentru dezarmarea și internarea forțelor armate ale Germaniei și Ungariei, aflate pe teritoriul României, ca și pentru internarea cetățenilor celor două State menționate, care își au reședința acolo") și 15 („Guvernul Român se obligă să dizolve imediat toate organizațiile pro-hitleriste de tip fascist, aflate pe teritoriul românesc, atât cele politice, militare sau paramilitare, cât și orice alte organizațiuni care duc propagandă ostilă Națiunilor Unite și, în special, Uniunii Sovietice, nepermițând în viitor existența unor astfel de organizațiuni") din Convenția de Armistițiu dintre guvernul României și guvernele URSS, SUA și Regatului Unit (Grecu 2011, 2).

Primii internați au fost germanii și simpatizanții Grupului Etnic German, ulterior, începând din 8 septembrie 1944, prin telegrama nr. 16.429, și maghiarii, prefecturilor revenindu-le această sarcină (Grecu 2011, 1-2). Prin Ordinul telegrafic nr. 16.322/10.9.1944 către prefecturi, Ministerul Afacerilor Interne solicita trimiterea acestora spre internare în lagărul de la Târgu-Jiu (Grecu 2011, 2).

În acest lagăr au fost internați și hunedoreni, în urma ordinului Inspectoratului General al Jandarmeriei (IGJ) nr. 44.328 din 15 septembrie 1944, transmis Legiunii de Jandarmi Hunedoara. În conformitate cu acesta, „toți germanii și ungurii supuși streini cu pașaport, împreună cu familiile lor prevăzute în pașaport, vor fi imediat arestați și înaintați lagărului Târgu-Jiu pentru internare. Se exceptează cei de origine evrei. Nu vor lua cu ei decât max. 50 kg bagaj absolut strict necesar traiului. Bunurile mobile sau imobile vor fi inventariate cu Proces-Verbal, întocmit în asistența autorităților comunale și date în custodia persoanelor delegate de către cei internați, a vecinilor, a proprietarilor în cazul în care sunt chiriași. La fel se va proceda cu terenurile agricole și materialele agricole și cu animalele. Operațiunea se va face de acord cu autoritățile comunale. Nu se admite niciun fel de excepție..."[2].

Acest ordin a fost completat cu ordinul telefonic nr. 1.781, primit în data de 19 septembrie 1944, care preciza că „se arestează și trimite la lagărul Târgu-Jiu numai supușii germani de origine etnică germană, inclusiv austriecii. Cei care dețin pașaport german, cehi, polonezi, slovaci etc., nu se internează, ci rămân cu domiciliu obligatoriu. Soțiile de altă origine etnică decât cea germană nu vor fi internate decât dacă cer a-și urma soțul internat. Li se vor fixa însă domiciliu obligatoriu. Copiii prevăzuți în pașaport urmează soarta părintelui internat. După aceleași norme se procedează și cu supușii unguri"[3]. Astfel, conform tabelelor nominale, întocmite de Legiunea de Jandarmi Hunedoara, au fost trimiși spre internare supuși germani de pe tot teritoriul județului, cum ar fi Lonea, Teliucul Inferior, Râul de Mori, Petrila, Brănișca, Clopotiva, Nălațvad, Crișeni, Mintia, Livezeni ș.a.

Măsurile de internare erau însoțite de anumite norme de aplicare: 1. Cetățencele române căsătorite cu străini pot rămâne libere, indiferent dacă după căsătorie și-au păstrat sau nu cetățenia română, excepție făcând cele care doresc să-și urmeze soțul în lagăr; 2. Deținătorii de pașapoarte maghiare, originari din Ardealul de Nord, dacă sunt de origine etnică română se lasă liberi; 3. Germanii originari din fostul stat Ceho-Slovac, inclusiv regiunea sudetă, se internează, iar cei de origine etnică cehă, iugoslavă și poloneză sunt exceptați de la internare; 4. Pentru cei care au făcut cerere de renunțare la supușenia străină înainte de 23 august 1944, se suspendă internarea; 5. Vârsta supușilor străini pentru internare și cazurile de boală gravă, doar cu avizul serviciului medical; 6. Supușii germani și maghiari aflați în serviciul legațiilor altor state sunt amânați de la internare până la noi ordine, fiind puși sub supra-

[2] Serviciul Județean Hunedoara al Arhivelor Naționale (în continuare SJHAN), Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 1.

[3] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 7.

veghere; 7. Persoanele care, din pricina vârstei înaintate, a unor boli grave sau infirmităţilor, vor fi puse sub controlul poliţiei locale, cei suferinzi de boli trecătoare, ca şi femeile lăuze, vor fi amânaţi de la internare, până când vor deveni transportabili; 8. Preoţii şi călugăriţele germane vor beneficia doar de strict control poliţienesc la domiciliu; 9. Specialiştii germani din întreprinderi industriale sau lucrătorii calificaţi de origine germană, consideraţi indispensabili de Ministerul Înzestrării sau al Economiei Naţionale, vor fi consideraţi internaţi în fabricile respective sub strict control poliţienesc; 10. Germanii originari din Austria şi din Alsacia vor fi internaţi în lagăr separat de germanii din Reich; 11. Sunt scutiţi de internare toţi apatrizii"[4]. Referitor la membrii consulatelor germane, ungare, croate şi slovace, aceştia urmau să fie lăsaţi la domiciliu, având libertatea de a se aproviziona singuri, însă sub strictă supraveghere[5]. Iar cetăţenii germani care nu fuseseră trimişi încă în lagărul de la Târgu-Jiu, dar avuseseră o calitate oficială pe lângă Consulatele germane sau Legaţia Germană din Bucureşti (funcţionari, corespondenţi de presă sau radio, consuli onorifici, reprezentanţi în diferite misiuni etc.) urmau să fie trimişi sub escortă direct la Prefectura Poliţiei capitalei pentru internare, conform dispoziţiilor Ministerului Afacerilor Externe nr. 114.663/1944[6]. În ceea ce priveşte copiii germani şi maghiari, supuşi străini, veniţi în ţară la rude, cu paşaport, dar fără părinţi, cu vârsta peste 14 ani, urmau să fie şi ei internaţi în lagărul de la Târgu-Jiu, până la primirea unor noi dispoziţii, ceilalţi rămâneau în grija rudelor, conform ordinului nr. 1.503 din 27 septembrie 1944[7].

Înainte de a fi trimişi cu trenul în lagărul de la Târgu-Jiu, supuşii străini germani şi maghiari au fost internaţi provizoriu în lagărul de la Săcel, judeţul Hunedoara[8]. În 31 august 1944, în lagărul de la Săcel figurau „24 de germani de pe teritoriul rural al jud. Hunedoara, încă 9 la 21.9.1944, ș.a.m.d". O altă situaţie (telegrama nr. 16.057 a Prefecturii către MAI) se recenza pentru data de 26.8.1944: 12 arestaţi din urban şi 25 de arestaţi din rural, toţi maghiari, din care 3 supuşi maghiari cu paşaport", la data de 28 decembrie mai erau internaţi 23 de minoritari germani, în luna următoare figurând la Târgu-Jiu 27 de supuşi germani și 12 maghiari, iar „la 7 aprilie 1945 mai existau pe teritoriul urban al jud. Hunedoara 51 de supuşi germani, din care 38 – trimişi în lagăr la Târgu-Jiu, 3 dispăruţi, 10 exceptaţi" (Grecu 2011, 8, 10).

Pentru o mai bună evidenţă, s-au întocmit situaţii și cu supușii germani și maghiari aflaţi pe teritoriul rural al judeţului, astfel: la 23 octombrie 1944 se raporta un număr de 12 maghiari și 15 germani; în 4 noiembrie – doar 11 germani, dintre care 9 erau de origine etnică cehă, posesori de pașapoarte eliberate de autorităţile germane cu viza „Protectoratul Boemiei şi Moraviei", care, conform ordinului nr. 18.058 din 22 septembrie 1944 al Ministerului Afacerilor Interne, urmat de ordinul nr. 44.571 din 28 septembrie al IGJ, au fost consideraţi ca cetăţeni cehoslovaci şi exceptaţi de la internare, şi 2 femei cu boli infecţioase, de asemenea exceptate de la internare; în 8 noiembrie fuseseră trimişi spre internare la Târgu-Jiu 8 supuşi germani (1 bărbat de profesie lăcătuş mecanic, 3 femei casnice și 4 copii minori), 6 foşti supuşi germani, apatrizi şi posesori de certificate de identitate (3 bărbaţi, un pensionar, un miner și un lucrător, 1 femeie casnică, 2 copii minori)[9].

Arestaţii urmau să fie trimişi în lagărul de la Târgu-Jiu cu trenul. Lotul celor care trebuiau să plece în prima tură spre Târgu-Jiu era format din „39 de germani supuşi străini, 37 de cetăţeni români etnici germani, 15 unguri supuşi străini, 8 cetăţeni români etnici unguri, în total – 99. În fine, Delegatul CFR Arad indica Prefecturii, prin telegrama nr. 22.819/4.10.1944, faptul că vagonul cerut în staţia Deva cu destinaţia Târgu-Jiu s-a programat cu indicativul R6968 cu plecare în ziua de 5.10.1944" (Grecu 2011, 8).

Toate aceste măsuri, transmise de autorităţile centrale celor din teritoriu, au fost aplicate, însă nu cu stricteţea pe care o aşteptau autorităţile centrale. Acest fapt este dovedit de ordinul circular nr. 48.556 din 6 decembrie 1944, care critica lipsa de implicare mai mare a autorităţilor din teritoriu în această activitate. La data de 23 august 1944 se totalizase un număr de 6.452 de persoane, supuşi germani şi maghiari, dintre care 3.152 de persoane internate până la 5 noiembrie,

[4] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 8, 13, 58-59.
[5] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 17.
[6] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 15.
[7] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 9.
[8] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 24.
[9] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 41, 45.

1.144 de persoane exceptate de la internare și 2.146 de persoane dispărute, astfel că 1/2 din totalul supușilor germani și maghiari au fost arestați, iar din cealaltă jumătate 1/3 erau exceptați și 2/3 – dispăruți, ceea ce conducea la concluzia unei slabe activități polițienești[10]. Pentru a contracara efectele negative, acest ordin circular preciza măsurile care urmau să se aplice: organizarea de razii generale sau parțiale pentru identificarea tuturor supușilor germani și maghiari; controale inopinate, în cadrul legal, la locuințele cu locatari numeroși pentru găsirea celor care se feresc de controlul poliției; comunicate de presă și radio de înștiințare a populației asupra pedepselor prevăzute de lege pentru proprietarii sau chiriașii care găzduiesc persoane străine, neînscrise în evidențele polițienești și neanunțate autorităților polițienești și jandarmeriei, conform obligațiilor legale; stabilirea unei legături funcționale între Biroul Populației, Cartea de Imobil, Controlul Străinilor și Biroul de Siguranță; instruirea personalului polițienesc și al Jandarmeriei cu privire la eficientizarea activității lor[11]. Venind în completarea acestuia, ordinul circular nr. 2.752 din 22 decembrie 1944 privind persoanele intrate în țară din Ardealul de Nord și Ungaria solicita clarificarea situației acestor persoane în ceea ce privea cetățenia și radierea lor din Registrul de naționalitate unde au fost înscrise, urmând să facă opțiunea pentru altă cetățenie decât cea română[12].

Aceste probleme se regăsesc și în sinteza MAI, întocmită în 29 decembrie 1944, privind modul de executare a Convenției de Armistițiu din 12 septembrie 1944, art. 2 și 15: lipsa unei situații exacte a supușilor străini la data de 23 august, „existând senzația că, în realitate, ei sunt mai numeroși decât în situațiile înaintate"; existența unei mari diferențe între cei arestați și internați și persoanele dispărute; „foarte bizară viteza cu care cetățenii germani și unguri, cu acte precise și bine cunoscuți ca atare, se transformă zilnic în oameni de origine etnică cehă, polonă și iugoslavă [considerați ca aliați] și, mai ales, în evrei, pentru ca astfel să poată beneficia de excepțiile de la internare"; internarea nu s-a făcut după criterii obiective, astfel că „unele organe în subordine pe teren, din timorare și incapacitate profesională sau din scopuri lucrative, deci sperțuială, au arestat persoane nevinovate și au lăsat pe vinovați în stare de libertate sau au arestat persoanele vinovate, punându-le apoi în libertate în schimbul unor avantaje materiale" (Grecu 2011, 1-2).

Aceste documente oficiale demonstrează carențe grave în aplicarea măsurilor impuse de autoritățile române și sovietice în ceea ce privește supușii germani și maghiari de pe teritoriul României în anul 1944 și, îndeosebi, după 23 august. Este posibil ca în spatele acestei lipse de „eficacitate" și de implicare mai mare a autorităților în aplicarea măsurilor să se ascundă o intenție voită de clemență față de populația de etnie germană și maghiară, oameni simpli care, în marea lor majoritate, nu creaseră niciodată vreo problemă și avuseseră relații bune cu vecinii lor români și cu ceilalți locuitori. Ei purtau o vină colectivă la care nu participaseră, dar pentru care trebuiau să plătească. În adresa nr. 987 din 13 iunie 1945, Comisariatul de Poliție Lupeni, Biroul Siguranței, înainta o adresă către Poliția de reședință Deva, prin care informa despre internarea în lagăr a cetățenilor români de etnie maghiară Ioan Fabrian, preot protopop, învățătorul Francisc Lörincz, preotul unitarian Moise Nitray și minerul Gavril Mureșan, din cauza represaliilor și atrocităților săvârșite de Guvernul maghiar în Ardealul de Nord[13]. În aceeași adresă se mai face referire la surorile Ileana și Elisabeta Kovacs, născute și crescute aici, cu sublinierea că nu au părăsit țara niciodată, cu mamă de cetățenie română și tată fost cetățean maghiar, dar care, conform legislației românești, au căpătat cetățenia tatălui și pe baza acestui fapt au fost internate în lagăr. Având în vedere cele de mai sus, autoritățile de la Lupeni cer eliberarea acestora din lagăr. Se observă, așadar, o atitudine binevoitoare a autorităților polițienești față de populația civilă de etnie germană și maghiară, cetățeni simpli, fără nicio vină și fără nicio activitate politică subversivă la adresa statului român.

Eliberarea internaților din lagărul de la Târgu-Jiu nu a pus capăt politicii represive la adresa cetățenilor de etnie germană din țara noastră, aceasta continuând cu trimiterea lor în taberele de muncă din URSS pentru reconstrucție în urma pagubelor produse de război. În perioada 1945-1950, mii de persoane de etnie germană din

[10] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 54-55.

[11] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 54-55.

[12] SJHAN, Fondul Legiunea de Jandarmi Hunedoara, d. 30/1945, f. 56.

[13] SJHAN, Fondul Comisariatul de Poliție Lupeni, d. 13/1945, f. 55.

România, şi nu numai, au trăit drame inimaginabile pe pământ rusesc doar pentru că făceau parte din etnia marilor învinşi în urma celui de-al Doilea Război Mondial, ei plătind individual pentru vina colectivă de care nu se făceau vinovaţi. Cei rămaşi în ţară, în mare parte au fost internaţi în lagăre.

Concluzii

În istoria românilor, lagărul de la Târgu-Jiu, asemeni altor lagăre de pe teritoriul României, s-a înscris ca un efect al acelor vremuri tulburi de război, în care conducerea militară şi politică a societăţii timpului a acţionat în concordanţă cu cadrul general european şi în funcţie de acordurile semnate cu terţe state.

Lagărul de la Târgu-Jiu a cunoscut două faze distincte: o primă fază, în care a oferit adăpost cadrelor militare poloneze, refugiate temporar în ţara noastră, în a doua fază devenind loc de detenţie pentru infracţiuni politice. Prima fază este consemnată ca una de linişte, cu un regim normal de viaţă, autorităţile române asigurând toate cele necesare unui trai decent, atât din vedere material, cât şi financiar şi spiritual, internaţii fiind trataţi cu demnitate şi respect. A doua fază, la începuturile sale sub comanda colonelului Gheorghe Zlătescu, este cunoscută ca o perioadă de teroare psihică şi fizică gravă, cu numeroase abuzuri asupra internaţilor, după schimbarea acestuia din funcţie lagărul intrând însă pe un făgaş de normalitate în ceea ce priveşte viaţa de detenţie, prin asigurarea unui climat destul de stabil pentru situaţia celor internaţi acolo.

Mărturiile a numeroşi deţinuţi vin să completeze tabloul general al lagărului, constituindu-se în adevărate declaraţii-document ale acelei părţi de istorie a românilor. Astfel, se conturează locuri şi oameni care întregesc istoria locală şi naţională.

Despre viaţa supuşilor de etnie germană şi maghiară din judeţul Hunedoara, internaţi aici, nu avem informaţii decât în contextul general al lagărului, al mărturiilor altor internaţi, precum şi din memoriile unor personalităţi care au figurat printre internaţii lagărului. De menţionat însă atitudinea de relativă clemenţă şi înţelegere a autorităţilor poliţieneşti hunedorene faţă de această parte a populaţiei judeţului, oameni în marea lor majoritate nevinovaţi, victime colaterale ale unor situaţii politice internaţionale, născute în urma celui de-al Doilea Război Mondial.

Cert este că în lagărul de la Târgu-Jiu au intrat persoane din diverse zone ale ţării, de diverse categorii sociale şi politice, aici luând naştere opere de valoare, aduse la lumină de autorii lor după eliberare. Însă, oricum am privi lucrurile, măsurile aplicate în acest lagăr nu se pot compara cu cele din alte lagăre, în special cu cele de muncă din URSS, descrise de supravieţuitori ca adevărate închisori în care integritatea fizică şi psihică le-a fost profund şi iremediabil afectată.

Bibliografie

Anania 2008: V. Anania, Memorii (Iaşi 2008).

Arghezi 1941-1947: T. Arghezi, Opere IX. Publicistică, 1941-1947. Ediţie îngrijită şi note bibliografice de Mitzura Arghezi şi Traian Radu, Fundaţia Naţională pentru Ştiinţă şi Artă/ Univers Enciclopedic (Bucureşti 2006).

Cârlugea 2010: Z. Cârlugea, Personalităţi gorjene în tablete argheziene (X). Ziarul Gorjeanul, 9 martie 2010, https://gorjeanul.ro/personalitati-gorjene-in-tablete-argheziene-x/, accesat la 27.09.2021.

Cârlugea 2013: Z. Cârlugea, Tudor Arghezi şi lagărul de internaţi politici de la Târgu-Jiu (II). Ziarul Gorjeanul, 1 oct. 2013, https://gorjeanul.ro/tudor-arghezi-%C8%99i-lagarul-de-interna%C8%9Bi-politici-de-la-targu-jiu-ii/, accesat la 27.09.2021.

Deletant 2001: D. Deletant, Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej şi statul poliţienesc, 1948-1965 (Iaşi 2001).

Firescu, Firescu 2012: E. Firescu, V-A. Firescu, Paradigme ale celui de-al doilea război mondial. Lagărul de la Târgu-Jiu. Revista Litua. Studii şi cercetări XIV, 2012, 209-214.

Georgescu 1996: T. Georgescu, Drama Poloniei din 1939 şi sprijinul prietenesc al României. In: Simpozionul ştiinţific internaţional „Polonezi în România după anul 1939", Craiova, 3 noiembrie 1994 (Craiova 1996), 9-15.

Gherghe 1996: O. Gherghe, Tabăra pentru refugiaţii militari polonezi de la Târgu Jiu din anii 1939-1941. In: Simpozionul ştiinţific internaţional „Polonezi în România după anul 1939", Craiova, 3 noiembrie 1994 (Craiova 1996), 69-78.

Grecu 2008: D.S. Grecu, Corespondenţa refugiaţilor polonezi în România (oct. 1939-...1047). Partea I: Refugiaţii militari (oct. 1939-ian. 1941). Studii filatelice braşovene I (6), 2008, 18-27.

Grecu 2011: D.S. Grecu, Lagăre de internare în judeţul Hunedoara (1944-1945). Forumul Hunedoara, https://hunedoara.canadian-forum.com/t767-lagare-de-internare-in-judetul-hunedoara-1944-1945#1321, accesat la 06.10.2021.

Niţu, Pintilie 2013: I. Niţu, D.O. Pintilie, Refugiaţii polonezi din judeţele Argeş şi Muscel în perioada 1939-1945. Acta Bacoviensia VIII, 2013, 321-342.

Oprea 2008: M. Oprea, Bastionul cruzimii. O istorie a Securităţii (1948-1964) (Iaşi 2008).

Otu 1996: P. Otu, Relaţiile româno-polone în anii 1939-1940. Sprijinul acordat de statul şi poporul român refugiaţilor militari polonezi. In: Simpozionul ştiinţific internaţional „Polonezi în România după anul 1939", Craiova, 3 noiembrie 1994 (Craiova 1996), 16-25.

Scânteia 1945: Ziarul Scânteia, anul II, nr. 221, 13 mai 1945, 1-8.

Scânteia 1945: Ziarul Scânteia, anul XVI, nr. 404, 14 decembrie 1945.

Ţugui f.a.: P. Ţugui, Un document oficial despre Lagărul de la Târgu-Jiu. Revista Historia, https://www.historia.ro/sectiune/general/articol/un-document-oficial-despre-lagarul-de-la-targu-jiu, accesat la 23.09.2021.

Actions of the Hunedoara Gendarmes Legion related to the internment of foreign subjects in the Târgu-Jiu Camp

Keywords: camp, internees, Poles, Germans, Hungarians.

Abstract: The Târgu-Jiu camp was set up in September 1939, as a temporary encampment for soldiers in the Polish army. On February 15, 1941, it became a "political internment camp". On June 28, 1941, the Antonescu government interned here Jews that had been evacuated from the north of Moldova, with the subsequent exception of minor children and women. Along with the Jews, five more categories of political prisoners were interned in the camp: Iron Guard members, communists, mobilization suspects, saboteurs and spies. In 1944, the Hunedoara Legion of Gendarmes began the activity of arresting Hungarian and German subjects of German ethnic origin, including Austrians, from the territory of the county and sending them for internment in the Târgu-Jiu Camp. At the level of the entire country, as well as of Hunedoara County, there was a rather weak activity of the military authorities, which managed to send only 6,452 people to the Târgu-Jiu Camp, out of whom 3152 were Hungarians, 1144 were exempt from internment, and 2146 were missing.

Деятельность Хунедоарского жандармского легиона по интернированию иностранных подданных в лагерь Тыргу-Жиу

Ключевые слова: лагерь, интернированные, поляки, немцы, венгры.

Резюме: Лагерь в Тыргу-Жиу был создан в сентябре 1939 года как временное пристанище для солдат польской армии. 15 февраля 1941 года он был преобразован в «лагерь для политических интернированных». 28 июня 1941 г. правительство Антонеску интернировало сюда евреев, эвакуированных с севера Молдовы, с последующим исключением из лагеря детей и женщин. Наряду с евреями в лагере содержалось еще пять категорий политзаключенных: легионеры «Железной гвардии», коммунисты, подозреваемые в мобилизации, диверсанты и шпионы. В 1944 году Хунедоарский жандармский легион начал производить на территории уезда аресты венгерских и немецких подданных немецкого этнического происхождения, в том числе австрийцев, для отправки их в лагерь Тыргу-Жиу. В масштабе страны, а также в уезде Хунедоара активность военных властей была довольно слабой, в лагерь Тыргу-Жиу удалось отправить всего 6452 человека, из которых 3152 венгра, 1144 были освобождены от интернирования и 2146 пропали без вести.

21.10.2021

Dr. habil. Gherghina Boda, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, România, https://orcid.org/0000-0003-2736-1810, e-mail: ginaboda15@gmail.com

Dr. habil. Dumitru-Cătălin Rogojanu, Muzeul Civilizaţiei Dacice şi Romane, str. 1 Decembrie 1918, nr. 39, Deva, România, https://orcid.org/0000-0003-1446-6701, e-mail: rogojanucatalindumitru@yahoo.com

BASARABENII DEPORTAȚI ÎN SIBERIA: CONDIȚII DE MUNCĂ ȘI DE SUPRAVIEȚUIRE

Maria Zinovii

Cuvinte-cheie: Gulag, Siberia, deportări, stalinism, basarabeni.

După mai bine de treizeci de ani de la destrămarea URSS, prea puţini cercetători au fost interesaţi de condiţiile de muncă ale celor deportaţi în locurile îndepărtate ale Imperiului sovietic. Acest subiect a fost examinat parţial de istoricii basarabeni sau ruşi, cum ar fi acad. Valeriu Pasat (Pasat 2011), dr. Viorica Olaru-Cemîrtan (Olaru-Cemîrtan 2017), dr. Mariana Ţăranu (Ţăranu 2014) etc., şi din Occident – Anne Applebaum (Applebaum 2011), Nicolas Werth (Werth 2013) ş.a. Dar, deocamdată, nimeni nu a studiat în mod special condiţiile de muncă ale basarabenilor deportaţi în Siberia (1941, 1949, 1951).

În acest articol ne-am propus să cercetăm succint câteva aspecte ale muncii deportaţilor, şi anume: condiţiile în care au fost siliţi să lucreze; normele de muncă grele pe care trebuiau să le îndeplinească; obţinerea raţiei alimentare; modul de rezistenţă în faţa greutăţilor din pădurile siberiene cu mlaştinile, lumea animală, ţânţarii, care creau greutăţi suplimentare celor care locuiau şi munceau acolo.

Pentru a realiza sarcina formulată, am utilizat următoarele surse: documente ce se păstrează în fondurile Agenţiei Naţionale a Arhivelor, şi anume colecţia documentelor persoanelor supuse represiunilor politice în perioada regimului totalitar comunist. Am consultat în mod critic, verificând şi confruntând cu alte surse, un şir de lucrări memorialistice, semnate de Vadim Pirogan, Aniţa Nandriş-Cudla, Dumitru Nimigeanu ş.a.

Un alt izvor pe care l-am folosit în elucidarea subiectului dat sunt interviurile pe care le-am realizat în teren, în Federaţia Rusă, şi anume în cadrul proiectului „Expediţiile Memoriei", unde am putut comunica atât cu deportaţi, cât şi cu copii şi nepoţi ai acestora, aşezaţi în regiunile Novosibirsk şi Tomsk. Un accent deosebit în timpul intervievării a fost pus pe aspectele muncii din Siberia. De asemenea, am utilizat interviuri realizate în cadrul proiectului de stat „Arhivele Memoriei", unde o atenţie deosebită a fost acordată condiţiilor de muncă din exil.

În cele ce urmează, vom expune aspecte ale deportării basarabenilor în iunie 1941 (primul val), condiţiile de muncă ale bărbaţilor, femeilor, copiilor şi împrejurările sociale în care basarabenii au fost impuşi să supravieţuiască.

În noaptea de 12 spre 13 iunie 1941, sovieticii au deportat din Basarabia în Siberia peste 20 000 de persoane. Deportarea a avut câteva trăsături specifice, una dintre care a fost următoarea: la trecerea Nistrului, bărbaţii au fost scoşi din vagoane şi îmbarcaţi în altele, sub pretextul că pleacă înainte, pentru a pregăti locul de trai familiilor lor. În realitate, bărbaţii au fost trimişi la Sverdlovsk (azi Ekaterinburg), acolo au fost triaţi şi marea lor majoritate a fost trimisă la nord, în reţeaua de lagăre Ivdel. Condiţiile climaterice, munca extenuantă, subnutriţia, lipsa de asistenţă medicală etc. au dus la moartea majorităţii covârşitoare a basarabenilor, între care au fost şi mulţi evrei. Din puţinele mărturii aducem pe cele expuse de Alexei Marin (n. 1906), profesor în oraşul Soroca, condamnat la opt ani şi internat în Ivdelag. Din cele mărturisite de el aflăm că eşalonul care a mers la Ivdel ducea în jur de cinci mii de bărbaţi basarabeni, din care au reuşit să supravieţuiască vreo cinci sute (Marin 2018, 219).

Vladimir Buşilă, fiul lui Boris Buşilo, deportat în Ivdelag, menţiona că în toamna anului 1942 doar o singură persoană a reuşit să fie eliberată din motive de sănătate şi a revenit la familia sa, povestind că au fost duşi după sârma ghimpată şi ţinuţi mai mult de o zi şi o noapte acolo, ameninţaţi cu armele, neştiind ce să facă cu ei – să-i împuşte ori să-i ducă în lagăre. Au fost internaţi în lagărul de concentrare şi puşi la lucru. Bărbatul care a povestit nu a supravieţuit mai mult de o săptămână după întoarcerea acasă, pentru că era

deja umflat de foame (Бушило 2016, 87). Despre viaţa din lagărul Ivdel informaţii îngrozitoare au comunicat Ludmila Pădureac și Ludmila Cojocaru în interviul acordat lui Gleb Drăgan, fiul lui Haralambie Drăgan, deportat în Ivdel, care spunea că cei mai mulţi internaţi în Ivdel erau deja îndobitociţi din cauza umilinţelor și a mizeriilor la care au fost supuși acolo. Nu vorbeau între ei, aveau priviri de renunţare totală și unicul gând al tuturor era mâncarea și odihna (Cojocaru, Pădureac 2015, 7-55).

Și Alexandru Nastas relatează despre condiţiile de supravieţuire în Ivdel, socrul acestuia, Abram Botica, fiind printre puţinii care au reușit să supravieţuiască în Ivdel și să povestească despre viaţa de acolo. Abram Botica a fost un bărbat în putere, pus să lucreze ca vâslaș: trecea muncitorii cu barca peste un râu. El a avut timp să umble și prin pădure, să adune diferite pomușoare, ierburi și, astfel, a reușit să supravieţuiască cinci ani de închisoare în Ivdel. Tot acesta relatează că foarte puţini au fost cei care au supravieţuit, iar cei care decedau erau îngropaţi în gropi comune (Nastas 2016, 78-79).

Familia lui Fiodor Bejenari a fost și ea printre cele care, în noaptea de 12 spre 13 iunie 1941, a fost deportată. Din spusele fiului Gheorghe Bejenari, tatăl lui, primar în localitatea Glinjeni, judeţul Bălţi, a fost despărţit de familie. Așa cum arată documentele de arhivă[1], în martie 1942, el și-a găsit sfârșitul în Ivdelag, motivul fiind o boală de plămâni.

Dar drama familiei Bejenari nu s-a oprit aici. Soţia acestuia, Ioana Bejenari, a decedat peste două luni de zile după ce a ajuns în Siberia, din cauza că nu știa nimic despre soţul său. Ea a încetat să mănânce și să bea apă și s-a stins în scurt timp.

Cei doi copii – Gheorghe, de 16 ani, și Ana, de 14 ani, – au rămas singuri. „Pe sora mea au vrut să o ia la casa de copii, dar ea nu a vrut să se ducă și atunci ne-am făcut o căsuţă mică din lut, cu un cuptoraș în ea, și am trăit în iarna aceea”, ne-a relatat Gheorghe Bejenari. Numai că bucuria lor de a avea o locuinţă nu a durat mult, fiindcă în primăvară căsuţa s-a prăbușit. „Noi am făcut-o când era frig, lutul nu s-a uscat, dar a înghețat, primăvara s-a dezgheţat și s-a prăbușit căsuţa noastră” (Gogu-Zinovii 2019, 52-55).

Gheorghe Bejenari povestește cum a supravieţuit, împreună cu sora, în condiţiile în care nu avea ajutor din partea nimănui: „După ce am ajuns în Siberia, în regiunea Novosibirsk, am început a lucra în colhoz. Aram câmpurile, folosind caii. Apoi am lucrat la cultivarea cartofilor. Lucram de dimineaţă devreme până seara târziu. Dacă după lucru oamenii se odihneau, eu cu sorămea lucram și după orele de program. Făceam rezerve de pomușoare, ciuperci, măcieș. După ce sovieticii au adus deportaţii să lucreze, colhozul în care munceam a devenit în scurt timp primul pe raion – și la capitolul numărului de animale, și la cel al tonajului de cereale adunate, numai că toată roada adunată era dusă pe front. Când am venit, în colhoz, în anul 1941, erau 16 vaci, în câţiva ani, colhozul avea deja peste 400 de vaci” (Gogu-Zinovii 2019, 52-55).

Persoanele deportate din Basarabia au lucrat în mai multe domenii, ei mereu erau puși la diferite munci. Așa s-a întâmplat și în cazul lui Gheorghe Bejenari, despre care am scris mai sus. El a lucrat și la fabrica de prelucrare a uleiului de brad. Zilnic trebuia să facă norma, care consta în prelucrarea a 18 metri cubi de brad. Din el se extrăgea uleiul care era dus pe front în timpul războiului. După război, acest produs a fost utilizat în medicină, uleiul de brad având un preţ destul de mare.

Din spusele lui Gheorghe Bejenari, după ce venea de la fabrică, el mai lucra și ca fierar. La început, îl ajuta pe un bătrân din sat. Toată lumea care avea nevoie le cerea ajutor. „Lucram de dimineaţă, de la 5, până seara, la 1. Toate acestea le făceam pentru că mereu îmi aminteam de gospodăria pe care am lăsat-o în Moldova. Și mă gândeam că, dacă părinţii mei au putut să-și facă așa gospodărie mare, și eu am să pot. În anul 1944, am reușit să adun bani și să-mi cumpăr o vacă și doi purcei, pe care i-am crescut. Un purcel l-am vândut și mi-am cumpărat un costum”. Sora lui Gheorghe, Ana Bejenari, a lucrat la strânsul inului. Pentru munca lor nu primeau bani, dar in. Din inul prelucrat Ana își cosea haine (Gogu-Zinovii 2019, 52-55).

La prelucratul inului erau puși și cei internaţi în lagăre, nu doar cei din așezări speciale. Este și cazul lui Vadim Pirogan, care povestește detalii

[1] Direcţia Generală Arhiva Naţională a Agenţiei Naţionale a Arhivelor (în continuare DGAN a ANA), F. 3401, inv. 1, d. 6053.

despre această muncă în lucrarea sa memorialistică „Cu gândul la tine, Basarabia mea”. Autorul a menţionat: „Aparent, acest lucru pare a nu fi greu. Într-o căsuţă din bârne, cu un geam mic cu sticla spartă, în mijlocul căsuţei, se afla o unealtă primitivă, un fel de meliţă, făcută din două scânduri paralele, pe care se punea snopul de in, iar cu o a treia scândură se apăsa cu putere, ritmic, şi inul se fărâmiţa. Din tulpinile de in, după meliţare, rămâneau doar nişte fire, care, strânse, împachetate, erau duse la ţesătorie. Lucrul era simplu, nu se cerea multă învăţătură, dar de la inul bătut se ridica un praf care te înăduşea. În încăpere – nici urmă de ventilaţie, şi din zece în zece minute, tuşind şi scuipând, erai nevoit să fugi afară şi să tragi aer curat în plămâni. Brigadierul înjura şi ne obliga să îndeplinim norma” (Pirogan 1995, 114).

Foarte mulţi basarabeni au lucrat şi la fermele de animale. La fermele de vaci, muncitorii trebuiau să menţină curăţenia în grajduri, să scoată gunoiul, să dea aşternut vitelor. Deportaţii lucrau câte 12 ore pe zi, în două schimburi.

Deseori unii meseriaşi erau scutiţi de munca la tăiatul pădurii. De exemplu, un zugrav leton a fost scutit de muncile grele datorită faptului că era iscusit şi făcea gratis reparaţie în apartamentele şefilor, făcea toate acestea doar pentru o bucată de pâine şi ceva mâncare de casă. Se ieşea la muncă, chiar dacă gerurile erau până la -40 de grade. În Siberia, gerurile ajungeau şi la -45 – -50 de grade – şi atunci toţi rămâneau în barăci, îşi cârpeau hainele, dormeau, îşi făceau mâncare. Cei care lucrau la fermă însă erau nevoiţi să lucreze mereu, pentru că animalele trebuiau îngrijite. Mănuşi de blană nu aveau, căldările cu hrană şi cu apă le duceau în mănuşi de bumbac, care nu ţineau deloc cald, dar care deseori şi ele lipseau. Lucrând fără mănuşi, li se lipeau mâinile de acele căldări din cauza gerului. Şefilor nkvd-işti de gospodării le plăceau muncitorii sârguincioşi, în special moldovenii, pentru că erau pricepuţi şi la munca pământului, şi la îngrijitul vitelor. Dar aceste gospodării aveau încă nevoie de multe construcţii noi, depozite, magazii, care, toate, urmau să fie ridicate de condamnaţi.

O practică aplicată pe larg în Gulag era mutarea deportaţilor (deţinuţilor) dintr-un lagăr în altul. Aceasta se făcea cu bună ştiinţă, pentru a complica şi mai mult viaţa prizonierilor Gulagului. Din mai multe exemple l-am selectat pe cel al lui Dumitru Crihan. În 1954 el a fost transferat la o distanţă de 2000 km de la „Minlag”, lagărul în care se afla la acel moment, şi dus la sud, în Mordovia, în sistemul penitenciar din oraşul Potma. De această dată, a fost internat în „Dubravlag”, unde a stat în carantină, după care a fost expediat în lagărul nr. 7, unde a lucrat la o fabrică ce producea cutii pentru radioreceptorul cu pik-up „Ural” (Saka 1995, 24).

Chiar dacă basarabenii au lucrat mai puţin la fabrici şi uzine, condiţiile de muncă au fost foarte dure şi aici, hrana, la fel, a fost puţină şi de calitate proastă, normele stabilite erau de nerealizat, iar muncitorii au suferit enorm în aceste locuri de muncă.

Munca la încărcat vagoane cu cereale a fost şi ea des practicată de cei care lucrau în colhozuri şi sovhozuri. Încărcau vagoanele şi le păzeau, apoi, însoţind-le, le transportau în diferite direcţii. Se descurcau cât de cât mai bine cei care lucrau la punctele de colectare a cerealelor. Ei se ajutau unii pe alţii, chiar dacă era foarte periculos, dar aveau, cel puţin, ce mânca, puteau fierbe un pic de grâu şi erau norocoşi. Atunci când erau duşi să muncească la punctele de colectare, de cele mai multe ori, după cum s-a menţionat mai sus, muncitorii nu veneau acasă câte 10-15 zile, ceea ce îi determina să-şi ia familiile (copiii, în cele mai dese cazuri) mai aproape de ei. Astfel, deportaţii erau cei care au început a întemeia foarte multe localităţi în Siberia. O astfel de localitate este şi Pobeda, un sat ce se află pe malul râului Obi şi care a fost întemeiat de basarabenii din judeţul Ismail, şi anume de familiile Caragheorghe, Gheorghiu, Tomov. Din judeţul Orhei era familia Mihalache, care până la deportare era o familie de oameni respectaţi în satul Chiperceni. Capul familiei, fiind primar în localitate, a fost separat de familie, iar soţia cu cei mici au fost duşi, iniţial, în Narâm, cel mai probabil, zice Tatiana Curtieva (născută Caragheorghe), „i-au dus la moarte sigură, au vrut să scape de ei, pentru a li se lua averile”. Au încercat să se descurce, pentru a supravieţui, pentru că acolo unde au fost duşi, „existau şi cazuri de canibalism”, povesteşte tot ea. ,,Ei nu aveau ce mânca, strângeau pomuşoare şi ce mai găseau prin pădure. Copiii trebuiau să lucreze. Mama, la 9 ani, căra căldări mari cu sevă de mesteacăn şi îi era foarte greu” (Gogu-Zinovii 2019). Copiii erau obligaţi să colecteze sevă de la tulpinile copacilor mari de mesteacăn, care era

dusă pe front, datorită proprietăților de stimulare a energiei, de revigorare, pe care le poseda seva. Conține fructoză și zaharoză. Se obține prin găurirea în adâncime de 4-8 centimetri a trunchiului de mesteacăn, de unde curgea un lichid dulce-acrișor, de culoare limpede.

După construcția depozitului, în locul unde azi se află localitatea Pobeda, au fost aduși aici atât basarabeni, cât și polonezi, ucraineni, care, încetul cu încetul, și-au construit case și au rămas să locuiască aici. O parte din ei nu s-au mai întors niciodată la baștină. „La construirea caselor, ei organizau clacă, așa cum erau obișnuiți să o facă atunci când erau acasă. Se ajutau unii pe alții", povestește Maria Caragheorghe, soția lui Eugen Caragheorghe, deportat din satul Dolinscoe, județul Ismail, în anul 1941, împreună cu familia, el fiind copil. Totuși, cum zice Maria Caragheorghe, ea fiind rusoaică și venind să lucreze în Pobeda ca învățătoare, „cele mai frumoase case le-au avut basarabenii și cei mai gospodari din localitate au fost tot ei. Aveau cele mai bune murături, petreceau sărbătorile frumos, erau uniți, se ajutau între ei, și eu îi mulțumesc lui Dumnezeu, că am avut norocul să fac parte dintr-o familie de moldoveni" (Gogu-Zinovii 2019).

Bărbații mai erau mobilizați la lucru la stat. Colhozurile primeau deseori ordine de la Cercul de Recrutare să dea câte 10-15 oameni pentru diferite însărcinări, la care erau trimiși doar cei deportați (Nimigeanu 1958, 107).

În condiții de trai și de muncă mult mai grele au nimerit femeile deportate din Basarabia. În afară de lupta pentru propria existență, multe din ele au avut grijă și de copii. După munca istovitoare, femeile erau nevoite să pregătească mâncare, să îngrijească de curățenia și sănătatea copiilor, iar în unele cazuri – să aibă grijă și de bătrâni, părinții lor sau ai soților lor. Femeile erau și ele obligate să facă diferite munci. Erau mobilizate și la căile ferate, de unde nu se întorceau acasă și câte două luni și mai mult. Copiii trebuiau să stea singuri – flămânzi și nespălați.

Astfel, Vasilisa Nastas, deportată din satul Cornești, județul Bălți, cu cei trei copii ai săi, a fost dusă în satul Țuiga, de acolo femeia, împreună cu copiii flămânzi, obosiți și dezbrăcați, au fost urcați în sănii și duși în localitatea Cernâșovca, raionul Bacciar. Localnicii nu-i priveau cu ochi buni pe cei care au fost aduși aici, ei le ziceau „dușmani ai poporului". Vasilisa a fost pusă să muncească în colhoz, a trebuit să prelucreze și ea inul, iar pentru o zi de muncă primea seara 100 de grame de grâu (Gogu-Zinovii 2019, 60).

Pentru a putea supraviețui, pe lângă munca pe care erau obligate să o facă în intervalul de timp stabilit, femeile mai mergeau și lucrau cu ziua pe la ruși. Ungeau cu lut casele băștinașilor și le văruiau. Erau nevoite să facă munci grele, cum ar fi munca de paznic la depozitele de alimente. Fiind foarte greu să stea o noapte afară, pe un ger cumplit, de minus 50 grade, din care cauză mai ațipeau, ele erau aspru pedepsite pentru asemenea încălcări. Anița Cudla-Nandriș, de exemplu, a fost judecată și trimisă să facă două luni de pușcărie pentru o astfel de întâmplare (Nandriș-Cudla 1991, 159).

Un alt caz, în care femeia a trebuit să ducă o luptă pentru existență, este și cel al Claudiei Tomuleț, care, până la deportare, a lucrat învățătoare de limbă franceză și limbă rusă în școala din satul Cajba, județul Bălți. Împreună cu fiica sa Nina, care avea 15 ani, și încă doi copii – Mihail, de 12 ani, și Boris, de 10 ani, – au fost duși în localitatea Bundiur, raionul Ciainsk. Ca și în majoritatea cazurilor, soțul ei a fost separat, la gară, de familie și dus în Ivdelag. Conon Tomuleț era directorul școlii din Cajba, școală ce a fost întemeiată de tatăl Claudiei – Alexandru Croveț̆chi, care a reușit să se refugieze în România, împreună cu soția și ceilalți copii, fiind deportați doar fiica Claudia și feciorul Orest Croveț̆chi. „Tot ce au reușit să ia cu ei a fost un ceainic cu miere de albine, pe care în drum au mâncat-o, un cojoc de la bunelul și un tablou pe care bunica, în Siberia, mereu îl ținea lângă patul unde dormea, asta le-a fost toată averea pe care o aveau", povestește nepoata Claudiei și fiica Ninei, Natalia Novokshonova. „Au ajuns acolo, când deja vremea se răcea, nu aveau haine pentru frigurile din Siberia, bunica avea un cojoc de-a bunelului și asta a salvat-o de gerurile cumplite. Nu aveau acte la ei, bunica, atunci când a trebuit să dea datele copiilor celor care erau responsabili de ei, a spus intenționat greșit anul de naștere al mamei, ca să nu trebuiască să iasă la lucru în acea iarnă, pentru că nu aveau cu ce se îmbrăca. Bunica cunoștea bine limba rusă, fiindcă fusese învățătoare de limbă rusă, datorită acestui fapt, ea a reușit să se salveze în acea iarnă, pentru că a reușit să comunice cu localnicii. Lucra la un depozit de legume și, chiar cu riscul de a face închisoare, ea punea seara câțiva cartofi în buzunarele cojocului, care le-a rupt pentru ca să cadă

legumele în poale, localnicii vedeau, dar nimeni nu a pârât-o pentru aceasta. Mama însă cu fraţii ei nu cunoşteau niciun cuvânt în limba rusă", spune dna Natalia (Gogu-Zinovii 2019).

Copiilor Claudiei nu li s-a permis să facă studii superioare în Siberia. Nina totuşi citea foarte mult. Din anul 1943 până în 1956 a lucrat la un generator electric, pe bază de Diesel, care aproviziona cu energie electrică nişte depozite de păstrare a cerealelor. Boris a lucrat şofer, dar calitatea drumurilor din Siberia şi condiţiile de acolo au contribuit la producerea unui accident, în anul 1950: maşina s-a răsturnat în pădurile siberiene şi astfel Boris s-a prăpădit, aşa cum, de altfel, s-a întâmplat cu foarte mulţi basarabeni deportaţi. Mult mai târziu, după moartea lui Stalin, Mihail a reuşit să facă studii şi să devină medic veterinar în Bundiur. Avea dragoste pentru munca pământului şi pentru animale, povesteşte intervievata (Gogu-Zinovii 2019).

Femeile basarabence au muncit şi la fermele din lagăre. Ele trăiau în barăci, doar că barăcile femeilor erau înconjurate cu sârmă ghimpată, poarta era încuiată cu lacătul şi se urmărea să nu se stabilească legături între femei şi bărbaţi (Pirogan 1995, 127). Asta pentru că multe femei doreau să rămână însărcinate, fiindcă, după lege, ele puteau să fie eliberate din lagăr, doar cele condamnate în baza art. 58 nu beneficiau de acest drept. Năşteau în lagăr, dar copilul le era luat şi dus la orfelinat, unde rămânea până la eliberarea mamei ori chiar pentru totdeauna.

Pentru a supravieţui, deportaţii erau nevoiţi să-i trimită şi pe copiii lor la munci. Astfel, copiii lucrau vara la grădină, adunau mazărea şi varza, scoteau morcovii. În cele mai dese cazuri, copiii nu mergeau la şcoală, erau scoşi la adunatul spicelor, la plivitul grâului de iarbă, trebuiau să cureţe câmpurile de ciulini, ca să fie curate pentru cosit. Băieţii erau mai descurcăreţi, îşi făceau un fel de cuţite de tăiat iarba, iar fetelor le era mult mai greu, dar, dacă nu lucrau, nu primeau hrană (Nandriş-Cudla 1991, 112).

Lipsa hranei era una din cele mai mari probleme ale deportaţilor. Femeilor care aveau copii de alăptat, li s-a dat şi lor de lucru în colhoz la diferite activităţi: la încărcat camioane cu grâu şi alte cereale, la ferme, în câmp etc. Cei care lucrau la brigadă primeau câte jumătate de kilogram de pâine pe zi şi de două ori pe zi – „balanda". De carne nici nu era vorba. Pâinea pe care o primeau trebuiau să o împartă cu bătrânii şi copiii, care nu puteau lucra. Pentru că locul unde lucrau era departe de bordeiele unde locuiau, lucrătorii mergeau pe rând seara şi duceau mâncare la cei de acasă. Copiii, mai târziu, au fost luaţi la grădiniţe, acolo ei primeau nişte „fricăţei cu lapte smântânit" (Nimigeanu 1958, 97). Dar nimeni nu avea voie să ia ceva din colhoz (grâu, cartofi ori alte produse), pentru că erau mereu controlaţi şi era periculos.

Persoanele deportate trebuiau să-şi dobândească hrana zilnică prin muncă. Astfel, Zosim Punga mărturiseşte: „La ce ne puneau, aceea trebuia să facem, acolo nu aveam voie să spunem «Nu»". La început au mers la cosit fânul pe câmpuri, îl făceau scârte pe deal, apoi, când începea treieratul grâului, strângeau paiele şi tot le făceau scârte pe deal (Punga 2022).

Colhozurile se deosebeau de sovhozuri prin faptul că în sovhozuri plata nu se făcea în produse agricole, dar în bani, cu care se duceau la cooperativa sovhozului şi îşi cumpărau cele necesare. E adevărat că nu se aduceau foarte multe produse şi, de cele mai multe ori, ele nu ajungeau. Un sovhoz, care avea în subordine 5-6 ferme, avea doar o singură cooperativă. Magazionerul cooperativei avea în fiecare fermă câte o magazie de distribuţie, la care mergea o dată în săptămână, şi toată lumea mergea să primească câteva kilograme de orz ori secară, calculate câte 300 de grame pentru un matur şi 150 de grame pentru un copil. Din cauza viscolului mare, care deseori bântuia în regiune, iarna putea să nu vină magazionerul şi câte două săptămâni. Existau cazuri când celor deportaţi din RASSM şi RSSM pentru timpul ce trecuse nu li se dădea nimic. Cercheziilor şi ruşilor localnici le mai dădeau uneori lapte de la maşină, adică smântânit cum era, dar basarabenilor – niciodată (Nimigeanu 1958).

Fiecare muncitor avea voie să meargă la bordei cam o dată la trei săptămâni. Munca în brigadă ţinea din zori până noaptea. Deşteptarea se făcea până a se lumina, iar seara se lucra până întuneca. Cu toate eforturile şi viaţa grea ce o duceau, cei de la consiliul sătesc le făceau observaţii că lucrează puţin. Nu aveau voie să-şi spună părerea ori să vorbească pe nici un subiect. „O femeie din colhozul «Voroşilov» care a zis odată că «vor veni nemţii şi vor sparge capete», a fost luată din casă şi doi ani nu s-a ştiut nimic despre ea, cu toate că avea acasă şase copii, cel mai mic fiind

de doar șase luni. Soțul ei era foarte bun lucrător. Ieșea primul pe «oblasti» (regiune). A primit pentru munca lui o medalie și un portret al lui Stalin drept răsplată. Datorită meritelor lui de «stahanovist», i-a fost eliberată soția, care a povestit că a fost judecată la 10 ani de închisoare" (Nimigeanu 1958, 97-98).

Deseori deportații erau certați și acuzați că nu lucrează, dar se interesează de mersul războiului. Nu se ținea cont de faptul că erau fără haine călduroase, prost alimentați și lucrau pe un frig de 45 - 48 grade minus. Văzând suferința femeilor moldovence, care erau și fără haine și unele despărțite de bărbați, unui localnic i s-a făcut milă de ele și a zis în fața așa-zisului „procuror" de la raion că, venind din părțile unde este mai cald, ele nu pot să reziste acestor temperaturi fără haine groase. Procurorul l-a ascultat, nu l-a întrebat nici măcar cum se numește, dar a doua noapte bătrânul a dispărut, relatează Dumitru Nimigeanu.

Cu toate că lucrau bine și își îndeplineau norma, totuși șefii le tăiau zilele de lucru. De exemplu, tot Dumitru Nimigeanu povestește că el cu soția sa în cinci luni au lucrat 245 de zile de lucru, dar în tabelul din cancelaria colhozului erau trecute numai 138. Pentru că produsele alimentare se dădeau în dependență de zilele lucrătoare, multă lume care nu putea lucra și nu primea cereale umbla cu cerșitul. La scurt timp însă au decedat. Alții, din ceea ce reușiseră să ia de acasă schimbau pe produse alimentare. De exemplu, pentru două covoare țesute puteau să obțină 100 de kilograme de grâu. Cei care decedau – iar aceasta se întâmpla foarte des – erau înmormântați în majoritatea cazurilor noaptea, fiindcă ziua nimeni nu prea avea voie să lipsească de la lucru. Decedații erau aruncați într-o groapă fără sicriu, fără haine, fără preoți. În Kazahstan, de exemplu, puteai să mergi kilometri întregi și să nu vezi niciun copac. În magazinele din orașe lemn de vânzare nu era, statul aproba lemnul necesar, dar nimeni nu vindea lemn celor pe care îi numeau „bandiți români". Dacă familia mortului avea ceva în care să-l înfășoare și să-l îngroape, era bine, dacă nu, îl puneau în groapă și aruncau peste el câteva paie, după care dădeau țărână peste el, ziceau o rugăciune și astfel era o înmormântare (Nimigeanu 1958).

Foarte mulți din cei care au lucrat în colhozuri au murit de frig și de foame. Copiii rămași orfani au fost duși în orfelinate în diferite localități ale Uniunii Sovietice. Oamenii căutau modalități de a supraviețui foametei. Un bătrân, care a fost pus să pască vacile, fiind flămând, a muls puțin lapte într-o cutie de conserve, brigadierul l-a văzut, l-a dus la consiliul sătesc, unde a fost pălmuit, scos în fața femeilor și copiilor, și i s-a citit sentința, care însemna patru ani de închisoare (Nimigeanu 1958, 103). Un alt caz a avut loc în colhozul „Novorosiisk", un român de 19 ani a fost judecat la 3 ani de pușcărie, pentru că brigadierul a găsit la el 800 de grame de orz, pe care le-a luat lucrând ca combainer și le ducea acasă fraților mai mici și mamei bolnave, relatează Dumitru Nimigeanu. Nu se ținea cont de faptul că din cauza administrației proaste putrezeau zeci de tone de cereale pe câmp. Copiii mergeau primăvara să strângă de pe urmă cerealele încolțite, pentru a le spăla și fierbe, și pentru aceasta de multe ori au fost chemați de administrația locală și avertizați, părinții, de asemenea, erau preîntâmpinați că pot fi pedepsiți, dacă vor continua să strângă semințe de pe dealuri.

Normele de lucru exagerat de mari și obligativitatea îndeplinirii lor duceau la exploatarea nemiloasă a vitelor de tracțiune. Deseori, deportații erau învinuiți pe nedrept precum că chinuiau și băteau boii din colhoz. Muncitorii care mânau boii într-adevăr loveau vitele. Șoldurile animalelor în mare parte nu aveau păr, aveau multe răni, însă lucrătorii care foloseau aceste metode violente trebuiau să-și facă norma, altfel nu li se scria „truda" muncii.

Documentele de arhivă și cele de istorie orală, memoriile unor deportați demonstrează că de foarte multe ori femeile și copiii basarabenilor erau pedepsiți și chiar bătuți fără niciun motiv de către brigadieri. În unele cazuri, era invocată cauza maltratării animalelor de tracțiune. Dar, așa cum menționează memorialistul D. Nimigeanu, de cele mai multe ori vitele erau lovite de localnici.

Basarabenii deportați au ridicat în Siberia mai multe localități. Unele sate mai sunt și astăzi, o parte însă din aceste sate au dispărut. De exemplu, localitatea Andreevca, regiunea Novosibirsk, actualmente Tomsk, fiindcă până în anul 1944 în documente apare regiunea Tomsk ca parte componentă a regiunii Novosibirsk. Andreevca a dispărut în anii 50, actualmente există doar cimitirul care are 12 morminte, numele celor

înmormântaţi acolo este trecut pe o piatră comemorativă, iar de acest cimitir îngrijeşte Ion Apostolachi şi feciorul acestuia Vasile Apostolachi. Ion este un copil deportat în anul 1941 împreună cu mama şi fraţii săi. Tatăl acestuia, Vasile Apostolachi, primar în localitatea Cajba, judeţul Bălţi[2], a fost separat de familie şi dus în Ivdelag, unde s-a prăpădit la scurt timp. Nici soţia acestuia nu a rezistat mult condiţiilor din Siberia şi, după 13 ani de chin în Siberia, şi-a găsit sfârşitul acolo. După cum povestea nepotul acesteia, „i-au lăsat în mijlocul pădurii fără un acoperiş de-asupra capului, fără unelte de muncă, fără haine şi încălţăminte, au trebuit să improvizeze din coajă de copac un fel de încălţări". Vasile Apostolachi relatează şi el că la lucru au fost puşi şi copiii, Ion Apostolachi (Ivan, cum apare în documentele de arhivă) avea 13 ani, când a fost dus de acasă şi pus să hrănească caii la o fermă ce se afla la o distanţă de 70 de kilometri de cătunul unde s-au adăpostit. El trebuia să cosească iarbă, să o ducă la ferme, dar problema cea mare era că nu avea cu ce se îmbrăca şi cu ce se încălţa, vara umbla desculţ, iarna însă îşi făcea şi el încălţări din coji de copac. Pentru că a făcut şcoală în satul de baştină şi era foarte bun la matematică, la 17 ani a fost angajat în funcţia de contabil la brigada de tractoare, mai târziu a fost angajat contabil în colhoz şi a ajuns chiar să fie promovat până la funcţia de contabil-şef în colhoz (Gogu-Zinovii 2019, 74-84).

Despre normele pe care le aveau muncitorii la cosit relatează mai detaliat, memorialistul Vadim Pirogan: „Erau 15 cosaşi care dormeau într-o baracă plină de ploşniţe şi erau păziţi de două santinele. În primele zile le venea foarte greu să cosească, mai dădeau cu coasa prin pământ". Cu ajutorul celor mai experimentaţi, basarabeanul a ajuns să cosească câte 30 ari de secară pe zi. După care a urmat şi cositul ovăzului şi, deoarece era mai rar, a reuşit într-o zi să cosească trei norme, adică un hectar. După aceasta numele lui Vadim Pirogan a ajuns chiar şi pe panoul pe care zilnic erau scrise numele celor care lucrează cel mai bine. Numai că acest lucru nu era văzut cu ochi buni de către ceilalţi deţinuţi, care nu reuşeau să cosească atât de mult şi care se temeau că le va fi dublată norma. Autorul cărţii atunci a înţeles că a făcut o gafă şi, după trei zile în care a cosit câte un hectar pe zi, s-a potolit (Pirogan 1995, 139).

[2] DGAN a ANA, F. 3401, inv. 2, d. 706.

Normele care au fost stabilite pentru fiecare muncă au fost expuse de Apostolachi Vasile Ivanovici, care spune că exista un „spravocinic" (îndrumător), unde erau indicate normele care şi cum trebuiau efectuate. Acestea le găsim menţionate şi de Jacque Rossi, care nota că normele erau calculate cu mare grijă de către normator („normirovşic"), funcţie pentru care se considera că e nevoie de mare pricepere. El dă exemplu că pentru curăţirea zăpezii normele erau diferite, în dependenţă de natura zăpezii: zăpadă proaspăt căzută, zăpadă uşoară, zăpadă bătătorită, zăpadă înghețată, care necesita utilizarea nu doar a lopeţii, dar şi a târnăcopului, mai luându-se în calcul o serie de alţi coeficienţi, cum ar fi distanţa, greutatea zăpezii etc. (Applebaum 2011, 246).

Concluzii

Basarabenii au fost deportaţi vara (iunie 1941), fără a fi preîntâmpinaţi unde vor merge şi de ce vor avea nevoie. În iunie 1941, după trecerea Nistrului, bărbaţii au fost scoşi de lângă familiile lor, urcaţi în alte vagoane şi duşi dincolo de munţii Ural, în sistemul de lagăre Ivdel. Acolo, în iarna anilor 1941-1942, marea majoritate din ei a decedat.

Bărbaţii care au nimerit în regiunile siberiene au fost obligaţi se efectueze munci manuale extenuante (tăierea copacilor, munci în fabrici, uzine, la ferme de animale, dar şi în agricultură). Normele de lucru erau exagerat de mari, ele trebuiau realizate, altfel lucrătorilor li se reducea norma de hrană.

Femeile deportate au avut o soartă şi mai grea. Ele erau nevoite să muncească în diverse sectoare, deseori să presteze munci la care nu aveau deprinderi (de exemplu, foste profesoare au fost nevoite să meargă la munci fizice, la tăiat pădure, la ferme, la depozite etc.). În plus, femeile aveau grijă de copii, care au fost şi ei deportaţi. Ele, femeile, după munca prestată la stat (sau colhoz), pregăteau mâncare, spălau copiii, aveau grijă de sănătatea lor etc. În unele cazuri, femeile aveau grijă şi de mamele sau soacrele lor, care, fiind în vârstă înaintată, se descurcau greu.

Studiul nostru demonstrează că şi copiii deportaţilor au fost nevoiţi să muncească, repartizându-li-se sarcini pe care le puteau îndeplini (culesul spicelor după seceriş, plivitul ogoarelor etc.).

Documentele studiate și materialele de istorie orală demonstrează diversele abuzuri ale administrațiilor locale față de deportați și munca acestora. Deportaților nu li se socoteau toate zilele-muncă, normele de lucru deseori erau ridicate, pe când rațiile de pâine și alte produse – dimpotrivă, scăzute.

În condițiile climaterice aspre ale Siberiei, deportații basarabeni s-au pomenit fără haine și încălțăminte potrivite. Barăcile în care au fost repartizați erau șubrede, friguroase. Nu a existat un sistem de ocrotire a sănătății în înțelesul actual al cuvântului. Bolile și frigul au dus la decesul multor oameni, iar înhumările s-au făcut în condiții extreme: fără slujbe religioase, fără morminte etc.

Bibliografie

Applebaum 2011: A. Applebaum, Gulagul: o istorie (București 2011).

Cojocaru, Pădureac 2015: L.D. Cojocaru, L. Pădureac, Deportările staliniste în Basarabia: memorii împrăștiate. In: (Eds. A. Petrencu, L.D. Cojocaru, L. Pădureac) Românii în Gulag: Memorii, mărturii, documente. Vol. 2 (Chișinău: Balacron 2015), 7-58.

Gogu-Zinovii 2019: M. Gogu-Zinovii, Ne-au povestit calvarul. Mărturii despre trista istorie, trăită de basarabenii deportați în Siberia (Ploiești: Editura Karta-Graphic 2019).

Marin 2018: Iuri (Iuliu) Marin, Oamenii nu doreau să vorbească despre ei înșiși, în acele vremuri (Studiu de caz și notă informativă de L.D. Cojocaru, V. Bârlădeanu, G. Cotovițcaia). In: (Ed. L.D. Cojocaru) Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. I: Cercetări realizate în localitățile din centrul Republicii Moldova, tomul 3 (Chișinău: Balacron 2018).

Nandriș-Cudla 1991: A. Nandriș-Cudla, 20 ani în Siberia (București: Editura Humanitas 1991).

Nastas 2016: A. Nastas, 13 iunie – ziua răstignirii deportaților (Studiu de caz și notă introductivă de L.D. Cojocaru). In: (Ed. E. Postică) Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. II: Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova, tomul II (Chișinău: Balacron 2016), 69-114.

Nimigeanu 1958: D. Nimigeanu, Însemnările unui țăran deportat din Bucovina (Paris: Fundația Regală Universitară Carol I 1958).

Olaru-Cemîrtan 2017: V. Olaru-Cemîrtan, Deportările din Basarabia, 1940-1941, 1944-1956 (Chișinău 2017).

Pasat 2011: V. Pasat, RSS Moldovenească în epoca stalinistă (1940-1953) (Chișinău: Editura Cartier 2011).

Pirogan 1995: V. Pirogan, Cu gândul la tine, Basarabia mea (Chișinău: Editura Enciclopedică 1995).

Punga 2022: Z. Punga, La ce te puneau, aceea trebuia să lucrezi, (https://www.youtube.com/watch?v=VNpjKhDE3uw, vizitat 14.02.2022).

Sajin 2016: M. Sajin, Eram copil când ne-au ridicat, în 1941 (interviu, notă introductivă de L.D. Cojocaru, V. Bîrlădeanu). In: (Eds. A. Petrencu, L.D. Cojocaru, L. Pădureac) Românii în Gulag: Memorii, mărturii, documente. Vol. 2 (Chișinău: Balacron 2015), 315-334.

Saka 1995: S. Saka, Basarabia în Gulag (Chișinău: Editura Uniunii Scriitorilor 1995).

Țăranu 2014: M. Țăranu, Scrisori către Stalin sau spovedaniile celor ocupați (1947-1953) (Chișinău: Pontos 2014).

Werth 2013: N. Werth, Drumul din Kolîma. Călătorie pe urmele Gulagului (București: Editura Corint 2013).

Бушило 2016: Воспоминания Бушило Владимира Борисовича. In: (Ed. E. Postică) Arhivele Memoriei. Recuperarea și valorificarea istorică a memoriei victimelor regimului totalitar-comunist din Republica Sovietică Socialistă Moldovenească. Memorii, documente, studii de caz. Vol. II: Cercetări realizate în localitățile din sudul Republicii Moldova, tomul I (Chișinău: Balacron 2016), 70-94.

Bessarabians deported to Siberia: working and survival conditions

Keywords: Gulag, Siberia, deportations, Stalinism, Bessarabians.

Abstract: More than 30 years after the collapse of the Soviet empire, the history of concentration camps in the USSR is still extremely little known. For example, few researchers have followed the tragic fate of the Bessarabians deported to Siberia, their stubborn struggle for survival in completely different conditions: a harsh climate, a meager set of necessary clothes, long and laborious work with long-outdated and worn-out tools, lack of professional experience, extremely poor food supply for prisoners leading to malnutrition and disease.

Millions of people were sent to forced labor camps, including women and children, many of whom never made it through the unprecedented tests of survival.

Бессарабцы, депортированные в Сибирь: условия труда и выживания

Ключевые слова: Гулаг, Сибирь, депортации, сталинизм, бессарабцы.

Резюме: Спустя боле 30 лет после распада советской империи, история лагерей до сих пор является крайне малоизученной. Малоисследованными остаются трагические судьбы депортированных в Сибирь бессарабцев, их упорная борьба за выживание в абсолютно других условиях: суровый климат, скудный набор необходимой одежды и инструментария, выполнение длительных и трудоемких работ давно устаревшими и изношенными орудиями труда, отсутствие профессионального опыта, крайне скудное продовольственное снабжение заключенных, приводившие к недоеданию и болезням.

В исправительно-трудовые лагеря были высланы миллионы людей, среди которых женщины и дети, большая часть из которых так и не преодолела невиданные испытания на выживаемость.

30.05.2022

Maria Zinovii, Universitatea de Stat din Moldova, Mateevici, 60, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-5296-7446, e-mail: mariagoguzinovii@gmail.com

ACTIVITATEA ARTISTICĂ ÎN REPUBLICA POPULARĂ ROMÂNĂ. STUDIU DE CAZ: RAIONUL BUZĂU, REGIUNEA PLOIEȘTI, 1955-1957

Marinela Trandafir

Cuvinte-cheie: activitate artistică, propagandă culturală, regim comunist, artiști, teatru.

Introducere

Prezentul articol conține o sinteză a activităților artistice folosite pe post de propagandă de către regimul comunist după acapararea puterii în raionul Buzău, regiunea Ploiești. Ca perioadă de timp, în acest studiu, mă voi limita doar la anii 1955-1957, deoarece fondul documentar din acest interval este generos în surse. Informațiile cu privire la activitățile menționate mai sus necesită o interpretare justă din punct de vedere istoric, ținându-se seama de perioadă, dar și de condeiul regimului sub care au fost scrise. Sursele istorice folosite se află în posesia Serviciului Județean Buzău al Arhivelor Naționale. Pe lângă documentele de arhivă, am valorificat și fotografii din patrimoniul Muzeului Județean Buzău. Conținutul acestora reliefează activitățile culturale organizate de către elevii școlilor din raion sau ansamblurile Casei raionale de Cultură. În atingerea scopului propagandistic, principala resursă utilizată de comuniști era cea umană. Sarcinile primite de la vârful partidului trebuiau îndeplinite, fără îndoială, cu multă emfază. Printre activitățile desfășurate cu rol propagandistic se remarcă și cele artistice, unde, pe lângă tineret, erau implicate și alte persoane, inclusiv muncitorii de rând. Interesul partidului era de a imprima în mintea oamenilor valorile culturale ale comunismului, îmbinate cu ideologia sovietică.

Începând cu anul 1948, când regimul comunist preia în totalitate pârghiile puterii, autoritățile române, îmbâcsite cu ideologia sovietică, au supervizat toate instituțiile statului, inclusiv cele culturale. Acestea din urmă au fost folosite din ce în ce mai intens, pentru că doar așa puteau ajunge cu ușurință la populația mai puțin educată.

După instalarea destul de brutală a regimului, aparatul de propagandă comunist își va impune ideologia în muzee, teatre, ansambluri folclorice, formații artistice de amatori, școli și altele. Acestea vor fi apoi folosite de către comuniști ca instrumente de propagare a culturii lor obediente. Valorile cu tradiție au fost trecute prin filtrul cenzurii, pentru a fi utilizate mai apoi în scop propriu cu activități fără logică și fond.

Despre activitatea artistică sub tutela regimului comunist ne vorbește și istoricul Cristian Vasile în lucrarea *Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu, 1965-1974*. După cum menționează acesta, „... regimul Ceaușescu nu a adus inovații majore în ceea ce privește organizarea și funcționarea formațiilor artistice de amatori" (Vasile 2014, 64). Ba mai mult, în perioada anilor 1965 – 1966 Nicolae Ceaușescu evocă destul de rar activitatea acestora. Alți autori, precum Gheorghe Buzatu, Eugen Denize, Ioan Scurtu, Tiberiu Troncotă, Călin Hentea și alții, mai tratează subiecte legate de activitatea culturală în timpul stăpânirii comuniste, însă la modul general.

Activitatea artistică și propaganda comunistă în raionul Buzău, regiunea Ploiești

Conținutul documentelor de arhivă din anul 1955 scoate în evidență limbajul de lemn folosit de comuniști și obsesia regimului pentru viața culturală anterioară, după cum urmează:

„Construirea societății socialiste în țara noastră cere din partea organelor de partid și de stat o deosebită muncă în ceea ce privește culturalizarea maselor, deoarece socialismul se construiește cu atât mai ușor, cu cât masele acționează în mod conștient în direcția construirii socialismului. Aceasta presupune ca și Secția Culturală raională să desfășoare o susținută muncă pentru crearea unei culturi noi și, în același timp, pentru a înlătura rămășițele culturii vechi, care mai persistă în rândurile unor oameni care sunt produsul vechii

Fig. 1. Grup de dansatori, Buzău (fotografie din patrimoniul Muzeului Județean Buzău, nr. inv. 18844).

societăţi şi să introducă în locul ei o cultură nouă, națională în formă și socialistă în conținut”[1].

Analizând cu atenție aceste rânduri, putem trage concluzia că încă mai existau oameni ce constituiau o piedică serioasă pentru regimul comunist, datorită nesupunerii și activităților pe care le desfășurau, făcând notă discordantă între ceea ce își dorea regimul să implementeze din punct de vedere cultural și ceea ce se organiza din punct de vedere artistic și cultural la nivel de instituții în raionul Buzău. Conform Aparatului de Propagandă al Regimului Comunist, „una din principalele laturi ale muncii cultural-educative o constituie latura artistică, care devine din ce în ce mai mult o necesitate vitală pentru oamenii muncii”[2].

Un element nou pentru regim în ceea ce privea activitatea de propagandă culturală din punct de vedere artistic – atât la sate, cât și la orașe – îl constituiau brigăzile artistice de agitație. Echipele de teatru din cadrul acestor brigăzi trebuiau să țină cont și să se axeze pe recomandările Ministerului Culturii. Ele trebuiau să prezinte doar un anumit repertoriu, care să fie completat cu piese de teatru bine interpretate, legate de cerințele țărănimii din fiecare comună în parte.

Organizarea celui de al treilea concurs artistic al formațiunilor artistice de amatori din cadrul căminelor culturale, caselor raionale de cultură și din cadrul altor instituții, în anul 1955, constituia pentru aparatul de propagandă un prilej de mobilizare a maselor populare pentru îndeplinirea sarcinilor trasate de către partid și guvern. Este știut faptul că pentru desfășurarea tuturor activităților trebuia implicat un număr cât mai mare de oameni, care nu erau importanți doar pentru prezența lor, ci trebuiau să ducă la îndeplinire sarcinile direcționate de regim – fie că erau pe placul lor sau nu. Inițial, acest concurs se desfășura la nivel de raion, apoi următoarea etapă – la nivel de regiune. Conform istoricului Eugen Denize, în baza Hotărârii nr. 935/31.08.1950 a Consiliului

[1] Serviciul Județean Buzău al Arhivelor Naționale (în continuare SJAN Buzău), fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secția culturală, nr. inv. 1035, dosar 4/1955, f. 47.

[2] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secția culturală, nr. inv. 1035, dosar 4/1955, f. 27.

Fig. 2. Ansamblu artistic, Buzău (fotografie din patrimoniul Muzeului Judeţean Buzău, nr. inv. 18843).

de Miniştri, la 6 septembrie 1950, Marea Adunare Naţională aprobă Legea pentru raionarea administrativ-economică a teritoriului Republicii Populare Române. Printre regiunile înfăptuite se număra şi Buzăul, deţinând acest statut până în 1952, când s-a făcut o nouă restructurare a regiunilor şi Buzăul va deveni *raion* (Denize, Mâţă 2005, 60-61). Aşadar, în perioada la care facem referire în prezentul articol, Buzăul este raion subordonat regiunii Ploieşti. Astfel, în raportul informativ cu privire la munca desfăşurată în cadrul celui de-al III-lea concurs până la faza regională, aparatul de propagandă susţinea că „prin activitatea lor, artiştii amatori aduc un aport însemnat în opera de ridicare a nivelului cultural al maselor populare. În acelaşi timp, prin activitatea lor creatoare, artiştii amatori, în general, echipele artistice au devenit propagandişti selectivi a tot ce este înaintat, contribuind din plin la descoperirea, promovarea şi afirmarea tezaurului folcloric local şi a nenumăratelor talente ieşite din popor”[3] (fig. 1; 2).

În raportul asupra felului cum se desfăşoară activitatea culturală în raionul Buzău, prezentat de către Comitetul Executiv în anul 1955, se menţiona faptul că în cadrul Casei raionale de Cultură a luat fiinţă studioul actorilor amatori, care era patronat de Teatrul de Stat Ploieşti. Este de remarcat faptul că echipele de teatru, care jucau o piesă ce nu era pe placul Aparatului de Propagandă, erau catalogate ca având rezultate slabe. Ca exemplu ne este dată echipa de teatru din comuna Valea Teancului din raionul Buzău, care s-a prezentat cu piesa „O noapte furtunoasă”. La polul opus, din raionul Buzău, cu rezultate foarte frumoase erau menţionate comunele Mărăcineni şi Săgeata, deoarece au ţinut cont de instrucţiuni şi au participat cu piese precum „Omul potrivit la locul potrivit” sau „Cresc oamenii noi”[4]. Aceste piese erau puse în scenă după proverbe sau expresii luate din popor. Erau preferate de comunişti, pentru că puteau fi adaptate cu metode noi de muncă, acesta fiind

[3] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, nr. inv. 1035, dosar 4/1955, f. 197.

[4] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, nr. inv. 1035, dosar 4/1955, f. 27-30.

și scopul. Firește, cu tot efortul depus de către aparatul de propagandă comunist, observăm că existau și nemulțumiri la nivelul acestuia, pentru că nu găseau peste tot deschidere în a-și implementa propaganda. În acest caz, dădeau vina pe lipsuri, dar și pe Comitetele Executive ale Sfaturilor Populare, pe directorii de cămine culturale și școli, pentru proasta lor implicare. Avem date ca exemple negative comunele Costeşti, Aliceni, Bentu, Cernăteşti, Săpoca, Merei, Sărăţeanca și Stâlpu din raionul Buzău pentru lipsă de implicare. Reproșurile erau că nu s-a acordat atenția cuvenită formării brigăzilor artistice de agitație și echipelor de teatru, tolerând ca munca culturală din cadrul acestor cămine să se desfășoare la voia întâmplării. În cadrul acestor activități trebuia implicat tot tineretul.

Direcția Generală a Așezămintelor Culturale din cadrul Ministerului Culturii vine cu un set de propuneri în ceea ce privește îmbunătățirea muncii culturale în rândurile tineretului sătesc, pentru a-și lărgi aria de manifestare a propagandei culturale. Aceste măsuri constau în trimiterea de instrucțiuni organizațiilor regionale și raionale UTM, cu scopul intensificării activităților în rândul tineretului. Trebuiau organizate brigăzi comune pentru atenta observare a activităților culturale. Horele și balurile din cadrul căminelor culturale trebuiau reglementate astfel, încât desfășurarea lor să nu provoace neajunsuri desfășurării muncii culturale. La nivelul căminelor culturale trebuiau să se țină conferințe speciale pentru tineret, să se desfășoare jocuri instructive și distractive pentru tineret, iar în fiecare an trebuia să se organizeze, în perioada 21-27 martie, *Săptămâna Mondială a Tineretului*. Această activitate consta în întreceri sportive și reuniuni ale tinerilor cu un program cultural-artistic, urmat apoi de dans și multe alte subiecte, care aveau ca scop atragerea acestora în îmbrățișarea ideologiei comuniste[5].

Deoarece activitățile din domeniul agricol nu erau separate de cele culturale, pe perioada verii anului 1955, în urma directivelor trimise de către Ministerul Culturii Secțiilor Culturale din cadrul regiunilor, echipele artistice trebuiau să prezinte în zilele de odihnă programe cu poezii, cântece, strigături, ghicitori, scurte expuneri ale principalelor evenimente politice internaționale, iar în comune – raportări cu privire la mersul recoltărilor, al treierișului și colectărilor, deoarece munca agricolă nu era separată de cea culturală. Brigăzile artistice de agitație trebuiau să prezinte satire scurte, ce conțineau material local, dar și informații din revista *Cultura poporului*[6].

În legătură cu știrile politice internaționale, se știe că, datorită cenzurii, la urechile populației ajungeau doar informațiile cu adevărul denaturat de comuniști, informații cu conținut sovietic, venite dinspre Uniunea Sovietică sau din statele cu același regim politic. Este de remarcat faptul că, într-o Circulară a Sfatului Popular al regiunii Ploiești, Secțiunea culturală, înregistrată cu nr. 32 253 în data de 7 septembrie 1955 și trimisă către Secțiunea culturală din cadrul Sfatului Popular al raionului Buzău, se solicita, până la data de 26 septembrie 1955, o situație a formațiilor artistice de amatori ce cuprindeau: coruri, echipe de joc, fanfare, tarafuri etc., care aveau o vechime în activitatea lor de peste 25 de ani, iar echipa de teatru – o vechime de peste 6 ani. Se menționează că această solicitare este dată cu scopul de a cunoaște formațiunile artistice de amatori cu o veche tradiție în activitatea cultural-artistică și, astfel, Ministerul Culturii putea să popularizeze mai bine aceste formațiuni. Situația întocmită trebuia însoțită de o descriere a fiecărei formații în parte și trebuia să cuprindă: anul înființării și numele conducătorilor (dirijori, instructori), orientarea lor în trecut (ce cântece aveau în repertoriu) și istoricul activității ei, iar dacă existau și documente doveditoare cu elemente din trecutul acestora, ele trebuiau anexate raportului[7]. Remarcăm faptul că această solicitare susține ideea că aparatul de propagandă urmărea înlăturarea rămășițelor „culturii vechi", cum o numeau ei, deoarece persistau în rândurile unor oameni și împiedicau dezvoltarea propagandei culturale comuniste, și nu popularizarea lor, mai ales dacă aceste formații avuseseră o bogată activitate culturală în perioada regalității. Un alt aspect este de subliniat, și anume vechimea de 25 de ani pe care o solicitau de la aceste formații, ținând cont că de la preluarea totală a puterii și înlăturarea regelui nu trecuseră decât 7 ani, iar de la echipele de teatru se cerea doar o vechime de peste 6 ani, la fel ținând cont că trecuseră doar 7 ani

[5] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secția culturală, nr. inv. 1035 dosar 4/1955, f. 209-211.

[6] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secția culturală, nr. inv. 1035, dosar 4/1955, f. 136.

[7] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secția culturală, nr. inv. 1035, dosar 10/1955, f. nenumerotată.

de la preluarea puterii. Trebuie menţionat că în desfăşurarea activităţilor artistice, şi nu numai, un rol deosebit de important l-au avut centrele de radioficare. Avem consemnat faptul că, la data de 28 iunie 1954, Comitetul Executiv din cadrul Sfatului Popular al raionului Buzău trimite către Secţiunea Culturală a raionului Buzău sarcinile privind punerea în aplicare a planului întocmit de către Comitetul Raional PMR în vederea întâmpinării celei de a zecea aniversări a eliberării patriei noastre, conform propagandei regimului. Acest document făcea parte din categoria documentelor secrete.

Staţiile de radiodificare şi amplificare trebuiau să transmită articolele conducătorilor ce reflectau realizările obţinute în anii puterii populare în toate domeniile de activitate, politica partidului şi guvernului, rolul URSS ca bastion al păcii[8].

Comitetul Executiv din cadrul Sfatului Popular al regiunii Ploieşti trimitea instrucţiuni ce cuprindeau sarcini pentru buna funcţionare a acestora. Astfel, Comitetele Executive ale Sfaturilor Populare trebuiau să organizeze colective de redacţie pe lângă centrele de radioficare şi pe lângă cele de îndrumare şi control sistematic al activităţilor, ca să analizeze calitatea programelor ce se vroiau difuzate. Pe lângă aceste acţiuni, în raionul Buzău, Comitetele Executive trebuiau să înzestreze centrele redacţiilor de radioficare cu mobilier, combustibil pentru încălzit, rechizite, discuri de patefon, material documentar, ziare, reviste şi alte materiale, ca rezultatele să fie pe măsura aşteptărilor. De întocmirea programului emisiunilor se ocupau şi răspundeau redactorii responsabili, care vizau toate materialele ce trebuiau transmise către ascultători. Emisiunile trebuiau să aibă un caracter strict local. Crainicii urmau să fie bine pregătiţi, pentru a citi corect şi expresiv materialele puse la dispoziţie. Reportajele sau materialele realizate trebuiau să cuprindă rubrici iniţiate pe plan local, precum: „Să ne cunoaştem oraşul", „Ne vorbesc fruntaşii recoltelor bogate", „Din şcolile noastre". Ca sugestii în instrucţiunile de funcţionare a centrelor de radioficare se recomanda să fie invitaţi în faţa microfonului fruntaşi ai întrecerii socialiste din întreprinderi sau inovatori, care să vorbească despre metodele lor de muncă[9]. Observăm cum cenzura îşi pune serios amprenta peste tot ce putea fi frumos şi educativ. Materialele conţineau greşeli gramaticale din cauza faptului că cei bine pregătiţi erau înlocuiţi cu personal mai puţin specializat, iar temele nu aveau decât conţinut propagandistic, sovietic, sortat cu grijă de aparatul de propagandă. Invitaţi care să vorbească erau doar fruntaşi ai întrecerii socialiste din întreprinderi, fruntaşi ai realizărilor în economie, inovatori care să vorbească despre metodele lor de muncă. Totul se rezuma la muncă şi la o intensă propagandă sovietică. Conţinutul cultural era secătuit, dar păstrat cu grijă, pentru a-şi atinge scopul. Era interzisă citirea în faţa microfonului a Hotărârilor Partidului şi Guvernului, precum şi difuzarea ştirilor externe. Erau nepermise aceste acţiuni, tocmai pentru a ascunde adevărul informaţional şi manipularea populaţiei cu ştiri locale mai puţin importante.

În opinia comuniştilor, acţiunea de radioficare, iniţiată de Partid şi Guvern, era realizată în scopul culturalizării maselor largi de muncitori. Această acţiune era îndeplinită de Ministerul Poştelor şi Telecomunicaţiilor, în colaborare cu organele locale ale Administraţiei de Stat.

În data de 28 ianuarie 1955, Sfatul Popular al raionului Buzău trimite o adresă către Întreprinderea Cinematografică Regională Ploieşti, prin care solicită filmul „Nu-i pace sub măslin" din depozitul acesteia. Această solicitare venea cu intenţia de a educa oamenii din comunele şi satele raionului Buzău, datorită conţinutului filmului. Conform raportului de activitate al Centrului de Radioficare Buzău pe luna ianuarie 1955, munca în cadrul redacţiei s-a desfăşurat conform planului de muncă, venit de la Regiune, iar activităţile au fost realizate, în mare parte, aşa cum au fost cerute. Referitor la angajamentele luate de membrii comitetului de redacţie, format din crainici şi colaboratori, sunt menţionaţi pentru rezultate remarcabile Tomescu Constantin, Buteică Maria, Popescu Iosif şi Florescu Petre. Pe lângă emisiunile locale, s-au transmis buletine de ştiri, unde au fost arătate „Succesele oamenilor muncii", „Noul avânt în muncă pe anul 1955", „Bucuria cu care a fost primită hotărârea Comitetului Central al Partidului Muncitoresc Român cu privire la trecerea la un comerţ desfăşurat fără cartele"[10] (fig. 3).

[8] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, nr. inv. 1035, dosar 3/1954, f. nenumerotată.

[9] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, nr. inv. 1035, dosar 10/1955, filă nenumerotată.

[10] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, nr. inv. 1035, dosar 10/1955, filă nenumerotată.

Fig. 3. Fluturaşe cu imagini din perioada 1948-1960 (din patrimoniul Muzeului Judeţean Buzău, nr. inv. 42716).

Fig. 4. Antrenament atletism, Buzău (fotografie din patrimoniul Muzeului Judeţean Buzău, nr. inv. 36506).

Toate aceste emisiuni cu un astfel de conţinut, chiar dacă nu erau pe gustul populaţiei, trebuiau ascultate, cu sau fără voia ei, iar cei care le realizau trebuiau să-şi facă bine treaba, pentru că acesta era scopul ce trebuia atins. Planul de muncă după care se ghidau realizatorii emisiunilor avea trasate niște obiective principale, care trebuiau îndeplinite, începând cu industria şi agricultura, considerate principalele ramuri ale vieţii sociale, şi continuând cu comerţul şi cooperaţia, învăţământul, acţiunile culturale şi sportive. În raportul de activitate al comitetului de redacţie al Centrului de radiodificare Buzău pe luna ianuarie 1955 sunt trecute toate activităţile desfăşurate în cadrul redacţiei după planul de muncă dat. Astfel, din angajamentele pe care şi le-au asumat membrii comitetului, cele mai multe au fost îndeplinite, conform raportului, de către Tomescu Constantin, Buteică Maria, Popescu Iosif, Florescu Petre şi alţii.

Au fost transmise 25 de emisiuni locale, ce conţineau buletine de ştiri cu aspecte din succesele oamenilor muncii, cu noul avânt în muncă pe 1955, cu informaţii despre bucuria cu care a fost primită Hot. CC al PMR cu privire la trecerea la un comerţ desfăşurat fără cartele.

Pe lângă aceste informaţii, în raport mai este menţionat că s-au transmis şi materiale culturale şi s-au prezentat programe artistice de către brigăzi şi echipe artistice, dar şi materiale axate pe ultimele Hotărâri ale CC al PMR şi ale Consiliului de Miniştri. Mai este amintit în raport şi faptul că s-a dat un bal, iar din banii rezultaţi s-au procurat discuri, ace pentru pik-up şi alte materiale necesare desfăşurării activităţilor. Greutăţile întâmpinate de membrii comitetului de redacţie, precum şi de către crainici sau alţi colaboratori, constau în lipsa mobilierului, dar şi în lipsa căldurii, neavând combustibil[11].

Printre activităţile iniţiate de comunişti în lumea satelor era şi spartachiada. Aceasta era o competiţie sportivă ce cuprindea diferite activităţi de amploare şi se desfăşura, în special, la sate, cel antrenat fiind tineretul (fig. 4; 5). Pentru organizarea şi desfăşurarea acestor competiţii erau

[11] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, secţia culturală, dosar 10/1955, filă nenumerotată.

Fig. 5. Echipa de fete – handbal, Buzău (fotografie din patrimoniul Muzeului Judeţean Buzău, nr. inv. 47339).

confecţionate lozinci mobilizatoare, montaje foto. Erau scrise articole pentru gazetele de perete – centrale şi locale. Sunt menţionate ca exemple comunele din raionul Buzău – Simileasca, Costeşti, Verneşti, Vadul-Paşii, Cândeşti şi altele. Activitatea desfăşurată în anul 1955 a constat în jocuri de şah, deoarece timpul nu a fost favorabil pentru desfăşurarea altor activităţi, precum săniuţe şi schi. Faza comunală a acestei competiţii s-a desfăşurat în toate comunele din raion, cu excepţia comunei Merei, fără a se menţiona însă motivul neimplicării în competiţie a acestei comune. Referitor la spartachiadă, în ziarul „Scânteia tineretului" din 2 aprilie 1957, comuniştii considerau că această competiţie era benefică pentru tineret, deoarece contribuia puternic la educaţia comunistă a acestuia, iar din punct de vedere fizic, sportul îl face pe tânăr mai puternic, obţinând astfel un aspect moral demn pentru construirea vieţii noi. Totodată, spartachiada trebuia să fie – prin prisma răspunderii, organizării, desfăşurării şi mobilizării tineretului – o adevărată sărbătoare închinată Festivalului de la Moscova (Spartachiada 1957, 4).

Tot sub tutela regimului comunist după acaparare puterii, în fiecare an se sărbătorea „Luna Prieteniei româno-sovietice", ca o atenţie cuvenită Uniunii Sovietice. Această manifestare trebuia să fie marcată de un mare număr de manifestări culturale şi artistice, la care participa întreg poporul. Conform notelor comuniste, „apar cărţi noi, colectivele artistice profesionale şi de amatori se străduiesc să dea o haină cât mai strălucitoare comorilor artei sovietice şi româneşti, oamenii muncii se întrec să cinstească aşa cum se cuvine marea prietenie. Iar ca o culminare a Lunii prieteniei, întreg poporul sărbătoreşte ziua de 7 noiembrie – ziua Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie"[12].

Într-un referat al Sfatului Popular al raionului Buzău, Secţia culturală, aparatul de propagandă comunist recunoaşte că pentru atingerea scopului, şi anume construirea socialismului în ţara noastră, au fost antrenaţi milioane de

[12] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, nr. inv. 1035, dosar 4/1956, f. 1.

oameni. Propaganda regimului mai susţine: „Arta artiştilor amatori este una din manifestările creatoare ale poporului, care are la bază creşterea nemaivăzută a bogăţiilor materiale şi spirituale ale patriei noastre. Unind peste un milion de amatori ai cântecului, dansului, muzicii, artelor plastice şi dramatice, activitatea artistică a amatorilor a devenit un izvor de tinere talente. O piesă reuşită, o muzică melodioasă, un cântec care rămâne întipărit în minte, un ziar vorbit, o povestire bună, poezii emoţionante, tot ce intră în repertoriul activităţii artiştilor amatori ajută la organizarea plăcută a odihnei oamenilor muncii, contribuind la formarea gustului estetic, la educarea oamenilor în spiritul dragostei fără rezerve pentru patrie”[13].

Secţiunea Culturală din cadrul Sfatului Popular al regiunii Ploieşti înştiinţa, printr-o circulară, secţia culturală din cadrul Sfatului Popular al raionului Buzău că, în data de 14 februarie 1956, urma să se desfăşoare cel de al XX-lea Congres al Partidului Comunist al Uniunii Sovietice. Pentru comuniştii români acest eveniment era măreţ, de aceea trebuia adus la cunoştinţă tuturor cetăţenilor prin diferite mijloace de propagandă ce conţineau materiale închinate acestui eveniment. Un exemplu de dat este „Caietul Cultural”, trimis în raioane, ce cuprindea, în viziunea comuniştilor, lucrări foarte interesante. Pe lângă acest „Caiet Cultural”, au mai fost trimise broşuri, precum cea intitulată „Prin munţii Caucaz”, ce trebuiau folosite în cadrul căminelor culturale din raionul Buzău, organizându-se, în acest sens, seri de lectură[14].

Observăm şi ochiul abil al aparatului de cenzură al regimului, care avea ca directivă urmărirea materialelor publicate în ziare şi reviste, ce vizau acest măreţ eveniment. Tot ce urma a fi publicat trebuia să se realizeze fără nicio abatere. Totodată, vedem cum satul era nucleul principal al desfăşurării acestor activităţi, deoarece aici comuniştii puteau să obţină succese mai mari în răspândirea propagandei culturale şi a informaţiilor dorite de ei, pentru că oamenii erau limitaţi în drepturi şi lipsiţi de alte mijloace de informare.

Concluzii

Datorită faptului că România a căzut în sfera de influenţă a Uniunii Sovietice la finele celui de al Doilea Război Mondial, comuniştii români au preluat întru totul directivele venite din partea acesteia, neţinându-se cont de domeniul de activitate. Astfel, întregul aparat de propagandă al regimului comunist comân, prin lacheii săi politici, a căutat să-şi consolideze – cu orice preţ şi prin orice mijloace – şi să-şi legitimeze acţiunile şi existenţa, mai ales, în perioada de început a regimului, când la cârma acestuia se afla Gheorghe Gheorghiu-Dej. Cu această ocazie, s-a desfăşurat o foarte activă propagandă în domeniul cultural, menită să arate populaţiei beneficiile, realizările şi bunăvoinţa regimului, dar şi implicarea cât mai mare a tineretului în dezvoltarea şi răspândirea acesteia. În lunga perioadă de timp, în care comuniştii au stat la putere, în tara noastră s-au produs modificări radicale în ceea ce privesc mijloacele şi metodele de propagandă, folosite de regimul comunist pentru a deforma realitatea istorică şi înconjurătoare. În această perioadă, metodele folosite au preluat întru totul modelul sovietic original, ce includea: introducerea cenzurii, desfiinţarea presei independente, dezvoltarea aparatului de propagandă şi intensificarea acţiunilor acestuia pe tot cuprinsul ţării.

Influenţa Uniunii Sovietice s-a simţit puternic în tradiţiile istorice şi culturale româneşti, dar şi în viaţa socială şi politică, românii fiind nevoiţi să renunţe la obiceiurile împământenite de către înaintaşi, adoptând comportamentul sovietic. Asaltul comuniştilor români peste sistemul de valori românesc a avut efectul scontat, pentru că ei au reuşit să-l schimbe total, adaptându-l după realitatea şi valorile Uniunii Sovietice. Comuniştii au urmărit să-şi atingă obiectivele, folosindu-se de toate mijloacele pe care le-au avut la îndemână. Ei au fost fideli politicii partidului, s-au ghidat fără judecată după filosofia şi ideologia leninistă şi au executat docil ordinele venite de la cel mai înalt nivel.

Rezultatul influenţei directe a Uniunii Sovietice în toate domeniile nu s-a lăsat aşteptat. Datorită materialului documentar pe care l-am avut la dispoziţie din cadrul „Serviciului Judeţean Buzău al Arhivelor Naţionale”, am punctat câteva informaţii inedite privind modul în care aceste manifestări ce se desfăşurau la nivel naţional erau transpuse şi pe plan local, în studiul de faţă fiind vorba de raionul Buzău, regiunea Ploieşti.

[13] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, nr. inv. 1035, dosar 10/1955, filă nenumerotată. *Referat al Sfatului Popular al Raionului Buzău*, Secţia culturală.

[14] SJAN Buzău, fond *Sfatul Popular Raionul Buzău*, nr. inv. 1035, dosar 1/1956, f. 75.

Totodată, am vrut să aducem un plus cercetării noastre științifice în domeniul istoriei, scoțând la lumina tiparului informații care merită a fi cunoscute de publicul larg buzoian, ținând cont de faptul că toate aceste activități artistice erau realizate într-o perioadă când libertatea omului era apusă și totul se desfășura sub lupa falsului și a cenzurii. Pe lângă toate acestea, a fost și interesul stârnit de cunoașterea activităților pe care comuniștii puneau accent, ca să ajungă să sensibilizeze populația locală și să o transforme în slujitor fidel politicii partidului.

Bibliografie

Denize, Mâță 2005: E. Denize, C. Mâță, România Comunistă. Statul și propaganda, 1948-1953 (Târgoviște: Editura Cetatea de Scaun 2005).

Spartachiada 1957: Spartachiada de vară – principala competiție pentru atragerea tineretului în mișcarea sportivă. Scânteia Tineretului, anul II, seria a II-a, nr. 2459, 1957, 4.

Vasile 2014: Cr. Vasile, Viața intelectuală și artistică în primul deceniu al regimului Ceaușescu. 1965-1974 (București: Humanitas 2014).

Artistic activities in the Romanian People's Republic. Case Study: Buzău District, Ploiești Region, 1955-1957

Keywords: artistic activity, cultural propaganda, communist regime, artists, theater.

Abstract: The article contains a general overview of the artistic activities used as communist propaganda after the seizure of power in Buzau District, Ploiesti Region. The chronological framework of our study, in accordance with the considered documentary sources, covers the period 1955-1957. The main resource used by the communists to achieve the propaganda goal was the human one, and the tasks coming from the party elite had to be fulfilled without a doubt with a lot of emphasis. The archival documents are the basis of this article and the historical information is analyzed and reproduced in its content. Among the activities carried out for propaganda purposes, the artistic activities where other people were involved, including the ordinary workers, are also noteworthy. Most of these activities were copied from the Soviet model, and the party's interest was to imprint in the minds of the people the cultural values of communism, combined with ideology. The communist regime used these artistic events, held in factories, factories, cinemas and theaters in urban areas and in culture houses in the villages, as tools to spread its own values, completely suppressing traditional values.

List of illustrations:

Fig. 1. Buzău group of dancers (photo from the collections of the Buzău County Museum, accession no. 18844).

Fig. 2. Artistic group, Buzău (photo from the collections of the Buzău County Museum, accession no. 18843).

Fig. 3. Leaflets with illustrations, 1948-1960 (from the collections of the Buzău County Museum, accession no. 42716).

Fig. 4. Athletics training, Buzău (photo from the collections of the Buzău County Museum, accession no. 36506).

Fig. 5. Girls' handball team, Buzău (photo from the collections of the Buzău County Museum, accession no. 47339).

Художественная деятельность в Румынской Народной Республике. Тематическое исследование: район Бузэу, регион Плоешть, 1955-1957 гг.

Ключевые слова: художественная деятельность, культурная пропаганда, коммунистический режим, художники, театр.

Резюме: Статья содержит общий обзор художественной деятельности, использовавшейся коммунистическим режимом в пропагандистских целях после захвата власти в районе Бузэу региона Плоешть. Хронологические рамки нашего исследования, в соответствии с рассматриваемыми документальными источниками, охватывают период 1955-1957 годов. Основным ресурсом, используемым коммунистами в достижении пропагандистской цели, был человеческий ресурс, и задания, поступающие от партийной верхушки, должны были выполняться непременно с большой экспрессивностью. В основу данной статьи легли архивные документы, а в ее содержании анализируются и воспроизводятся исторические сведения. Среди мероприятий, проводимых в пропагандистских целях, следует отметить также художественную деятельность, в которой, кроме молодежи, были задействованы другие лица, в том числе простые рабочие. В основном эта деятельность копировалась по советскому образцу, и интерес партии заключался в том, чтобы запечатлеть в сознании людей культурные ценности коммунизма в сочетании с идеологией. Коммунистический режим

использовал эти художественные мероприятия, проводившиеся на фабриках, заводах, в кинотеатрах и театрах в городах и в домах культуры в селах, в качестве инструментов распространения своих ценностей в ущерб ценностям традиционным.

Список иллюстраций:

1. Группа танцоров, Бузэу (фото из фондов Уездного музея Бузэу, инв. № 18844).
2. Художественный ансамбль, Бузэу (фото из фондов Уездного музея Бузэу, инв. № 18843).
3. Листовки с иллюстрациями 1948-1960 гг. (из фондов Уездного музея Бузэу, инв. № 42716).
4. Тренировка по легкой атлетике, Бузэу (фото из фондов Уездного музея Бузэу, инв. № 36506).
5. Команда гандболисток, Бузэу (фото из фондов Уездного музея Бузэу, инв. № 47339).

10.05.2022

Marinela Trandafir, Muzeul Județean Buzău, Aleea Castanilor, nr. 1, 120248 Buzău, România, https://orcid.org/0000-0002-1097-9078, e-mail: marinelatrandafir932@yahoo.com

FOLOSIREA PÂRGHIILOR ECONOMICE ÎN LUPTA CU RELIGIA ÎN TIMPUL CAMPANIEI ANTIRELIGIOASE HRUȘCIOVISTE (1957-1964)

Nicolae Fuștei

Cuvinte-cheie: religie, stat, salariu, pensie, asociaţii religioase.

Odată cu instaurarea puterii sovietice, situaţia Bisericii s-a schimbat brusc. Structurile bisericeşti, prin decretul din 23 ianuarie 1918 despre separarea Bisericii de stat şi a şcolii de Biserică, au fost lipsite de dreptul la proprietate, de dreptul de persoană juridică, dar rămâneau subiecţi ai activităţii economice, având în folosinţă imobilele şi obiectele bisericeşti naţionalizate de stat. Hotărârea din 8 aprilie 1929 „Despre asociaţiile religioase" („О религиозных объединениях"), indirect, prevede posibilitatea angajării de către reprezentanţii comunităţilor religioase a diferitor lucrători: „...Acordurile despre angajarea paznicilor, aprovizionarea cu lemne, repararea caselor de rugăciune şi averii cultului, după procurarea produselor şi a obiectelor de cult... pot fi contractate de persoane aparte, membri ai organelor executive ale organizaţiilor religioase sau împuterniciţi ai grupelor de credincioşi" (Николин 1997, 383). La 22 august 1945 Sovnarkomul acordă statut de persoană juridică cu drepturi limitate Patriarhiei Moscovei, cârmuirilor eparhiale, parohiilor. Acestora li se oferă dreptul să deschidă conturi bancare, să angajeze lucrători ș.a. (Марченко 2008, 124).

Categoria angajaţilor bisericii care nu aveau starea preoţească constituia cea mai mare parte din structura administrativ-economică a Bisericii. Această categorie a fost pusă în legalitate prin legislaţia sovietică despre culte din 1929 şi era compusă, în temei, din persoane pensionate. În perioada 1930-1940, angajaţii bisericeşti erau lipsiţi de garanţii sociale şi nu cădeau sub incidenţa legislaţiei muncii.

O îmbunătăţire a situaţiei sociale a angajaţilor bisericii se simte după 23 mai 1956, când a fost adoptată hotărârea Consiliului de Miniştri al URSS „Cu privire la extinderea legislaţiei muncii asupra persoanelor care activează ca lucrători şi angajaţi în organizaţii religioase" („О распространении законодательства о труде на лиц, работающих в качестве рабочих и служащих в религиозных организациях"). Prin acest document legislaţia sovietică a muncii s-a extins şi asupra lucrătorilor bisericeşti. Una din condiţiile prevăzute în document era obligativitatea înscrierii lucrătorilor în sindicate şi semnarea contractului de muncă cu sindicatele (Марченко 2008, 125).

Sfârşitul anilor '50 – începutul anilor '60 din secolul trecut au intrat în istoria relaţiilor dintre stat şi culte ca o perioadă plină de dramatism, cu ultimele încercări din partea statului sovietic de a rezolva în cel mai scurt timp problema religiei în ţară (Кашеваров 2011, 123). Timpul „dezgheţului" hruşciovist s-a prefăcut pentru unele confesiuni într-un „îngheţ" cumplit. O lovitură foarte puternică i-a fost aplicată celei mai numeroase confesiuni din ţară – Bisericii Ortodoxe Ruse.

Odată cu lansarea campaniei antireligioase „hruşcioviste", au fost adoptate măsuri spre înrăutăţirea stării angajaţilor bisericeşti. În 1958, împuterniciţii Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse au fost preveniţi să acorde o deosebită atenţie persoanelor ce deservesc bisericile. S-a constatat că în organizaţiile religioase sunt angajate până la 15 mii de persoane. Dintre aceste 774 lucrau în centrele eparhiale, 425 – în atelierele pentru producerea lumânărilor şi a obiectelor de cult, 13000 – în parohii. În numărul celor din urmă erau 1400 de contabili, peste 420 de şoferi, 600 de vânzători de lumânări (Марченко 2008, 124-129).

Schimbarea cursului politicii religioase a URSS are mai multe cauze. În cercurile conducătoare ale partidului se maturiza credinţa în posibilitatea construirii societăţii comuniste, în care religia nu va mai avea loc. Dar, în acelaşi timp, în conformitate cu informaţiile Consiliului pen-

tru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, în ţară religiozitatea în rândul populaţiei era destul de înaltă, ceea ce-i punea în gardă pe conducătorii partidului.

Un rol important l-au avut şi modificările din cadrul conducerii partidului şi a ţării. În lupta cu „garda veche" a „staliniştilor" în Prezidiul CC al PCUS, N.S. Hruşciov se sprijinea, în mare măsură, pe ideologi ca M.A. Suslov, E.E. Furţeva, P.N. Iliciov, care nu erau de acord cu felul în care se lucra cu organizaţiile religioase. Relaţiile relativ paşnice, stabilite cu Biserica Ortodoxă Rusă în timpul războiului din anii 1941-1945, erau văzute de aceştia ca o „rămăşiţă a cultului personalităţii", care urma să fie lichidată, iar cadrele care înfăptuiau o astfel de politică trebuiau să fie înlocuite. Simptomatic este că, în 1957-1960, are loc o adevărată „curăţire" a Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, care s-a soldat cu demiterea preşedintelui G.G. Karpov. În locul descendenţilor organelor securităţii, care realizau cursul vechi faţă de Biserica Ortodoxă, în Consiliu au venit oameni din aparatul de partid. Starea lor de spirit a fost caracterizată destul de precis de către Patriarhul Alexii I (Simanski), după ce făcuse cunoştinţă cu noii colaboratori ai instituţiei la începutul anului 1958. Acesta menţiona: „Noilor „tovarăşi", probabil, le va fi greu să lucreze [cu Biserica – n.a.], pentru că, probabil, au fost activi în lucrarea antireligioasă" (Беглов 2008, 238-239).

În ianuarie 1959, are loc adunarea închisă a organizaţiei de partid a Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse şi consfătuirea unională a împuterniciţilor Consiliului, la care s-a adus o critică aspră în adresa Consiliului şi preşedintelui acestuia G.G. Karpov. Karpov era învinuit de „atitudine împăciuitoare faţă de activizarea clericalilor şi lipsă de principialitate în relaţiile cu clerul. Consiliul era învinuit de indiferenţă şi nepăsare pentru faptul că nu a observat că personalul angajat de biserici a crescut la câteva zeci de mii de persoane, care, deşi nu se ocupă cu muncă social utilă, se folosesc de toate privilegiile şi garanţiile prevăzute pentru lucrătorii şi funcţionarii întreprinderilor de stat (Марченко 2008, 129).

O parte dintre împuterniciţi, fiind rău porniţi împotriva Bisericii, cereau de la Consiliul pentru Problemele Bisericii Ortodoxe să iniţieze măsuri concrete pentru schimbarea legislaţiei sovietice referitoare la garanţiile sociale, acordate angajaţilor care activau în cadrul comunităţilor religioase. În una din adresările către Consiliu se stipula: „Consider nejustificat că persoanelor care ajută biserica la promovarea obscurantismului le sunt plătite „pentru servicii" cele mai mari pensii... Astfel de persoane nu pot fi acceptate în sindicate..., consider că nu trebuie să fie luat în calcul salariul real, în contractul de muncă să fie stipulate salariile obişnuite, corespunzătoare salariilor angajaţilor în instituţii şi organizaţii... După propriile mele calcule, în cele 73 de eparhii se plătesc diferitor pensionari în jur de 15 mln. de ruble. Rugăm Ministerul asistenţei sociale, împreună cu CC al Sindicatelor, să soluţioneze problema şi să dea indicaţiile necesare. Trebuie să fie rezolvată de urgenţă problema cu extinderea legislaţiei muncii asupra diferitor categorii de angajaţi ai bisericii" (Марченко 2008, 126).

Aceste intervenţii au avut efect. Departamentul ideologic al CC al PCUS se adresează către Consiliul pentru Problemele Bisericii cu propunerea: „pe cât este de posibil, în cel mai scurt timp, să se micşoreze numărul angajaţilor bisericeşti..., să se oprească asigurarea socială de stat a personalului civil dintre deservenţii bisericii, să fie desfiinţate organizaţiile sindicale din cadrul asociaţiilor religioase..." (Марченко 2008, 124-129).

În 1961, au fost aprobate două hotărâri ale CC al PCUS şi ale Consiliului de Miniştri al URSS, care au înrăutăţit considerabil situaţia materială a angajaţilor bisericeşti – „Cu privire la eliminarea distorsiunilor în calculul pensiilor pentru lucrătorii şi angajaţii organizaţiilor religioase" („О ликвидации извращений в исчислении пенсий рабочим и служащим религиозных организаций") şi „Cu privire la majorarea impozitelor pentru slujitorii cultelor religioase, cântăreţii corurilor bisericeşti, regenţii, organiştii şi profesorii instituţiilor de învăţământ teologic" („Об увеличении налога на служителей религиозных культов, певчих церковных хоров, регентов, органистов и преподавателей духовных учебных заведений"). În 1962, lupta cu angajaţii bisericeşti a continuat cu hotărârea CC al PCUS „Cu privire la limitarea cercului de persoane ce lucrează în organizaţiile religioase, cărora li se aplică legislaţia muncii" („Об ограничении круга лиц, работающих в религиозных организациях, на которых распространяется законодательство о труде") (Марченко 2008, 124-129). CC al PCUS a expus

unei critici dure sindicatele, pentru că a acordat „privilegii nelegitime şi înlesniri" lucrătorilor angajaţi de organizaţiile religioase, ceea ce a impus VŢSPS să adopte nişte hotărâri cardinale" (Марченко 2008, 124). În conformitate cu hotărârea Comisiei pentru problemele curente de pe lângă Prezidiul Consiliului de Miniştri al URSS din 3 iunie, Prezidiul CC al Sindicatelor lucrătorilor industriei locale şi ale gospodăriei comunale, pe 21 august 1962, a revăzut lista cu categoriile persoanelor angajate în organizaţiile religioase, care sunt ocrotite de sindicate. Documentul prevedea noi reguli pentru calitatea de membru al sindicatelor angajaţilor din organizaţiile religioase. Din aceste motive, legislaţia muncii era aplicată la un număr mic de angajaţi ai bisericii, care aveau salarii mici: măturători, paznici, portari, fochişti. Tuturor împuterniciţilor le-au fost trimise instrucţii speciale ale Comitetului de Stat pentru problemele muncii şi salarizării de pe lângă VŢSPS referitor la stabilirea pensiilor pentru lucrătorii şi funcţionarii asociaţiilor religioase (Марченко 2008, 127).

În rezultatul măsurilor luate, se observă o micşorare, la nivel unional, a numărului angajaţilor din comunităţile religioase. Însă nu în măsura în care se aştepta.

Cea mai mare parte dintre angajaţi erau pensionari. Aceştia erau de acord să primească doar pensia, dar să rămână angajaţi ai organizaţiilor religioase. Cu toate acestea, după informaţiile deţinute de Consiliul pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, în 1963, numărul angajaţilor bisericii s-a micşorat de două ori, atingând cifra de 80 de mii. În 1965, împuterniciţii remarcau că „bisericile încă mai întreţin coruri numeroase plătite şi un număr impunător de personal auxiliar" (Марченко 2008, 124-129).

Campania antireligioasă, declanşată de N.S. Hruşciov, a demarat cu subminarea bazei materiale a Biserici şi clerului. De acum în 1958-1959, organele financiare şi împuterniciţii Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse primeau indicaţii de la conducerea de sus să intensifice controlul asupra veniturilor eparhiilor, parohiilor, mănăstirilor şi clerului.

Frica de noi persecuţii a dus la micşorarea numărului de ritualuri religioase săvârşite oficial în biserici. În acelaşi timp, a crescut numărul solicitărilor asistenţei spirituale pe la casele credincioşilor, care se oficia departe de ochii oamenilor sau chiar fără participarea personală a credincioşilor. Aceasta compensa pierderile financiare ale parohiilor, uneori contribuind chiar la creşterea lor.

Având mai multă libertate, inspectorii financiari aproape că la propriu scoteau din clerici bani, „în mod activ identificând sursele de venituri ale clericilor, insistând ca aceştia să declare toate veniturile pe care anterior le ascundeau". Uneori sumele impozitate se dublau (Марченко 2006, 129).

Aşa s-a întâmplat şi în cazul părintelui Gherasim Păduraru de la biserica „Sf. Dumitru" din Chişinău: povara impozitelor era atât de mare, încât el era pe cale să plece de la parohie.

Cererea era motivată prin faptul că organele fiscale i-au fixat nişte impozite exagerate, fără a lua în calcul condica de venituri a preotului, astfel că el nu mai era în stare să le achite şi dorea să părăsească parohia. Consiliul parohial a hotărât ca preotul să fie trecut la un salariu lunar de 1 500 de ruble, iar veniturile încasate de la taxa de epitrahil să fie vărsate în casa bisericii, fiind întocmit şi un contract între preotul Gherasim Păduraru şi consiliul parohial[1].

În 1959-1960, relaţiile dintre conducerile eparhiale şi organele financiare de stat au atins o tensiune extremă. În dorinţa de a descoperi toate sursele de venituri, inspectorii financiari uneori îşi depăşeau competenţele. De regulă, aceasta se manifesta prin cerinţe nelegitime de a li se prezenta pentru control, fără excepţie, toate documentele financiare eparhiale şi parohiale, ceea ce a dus la o reacţie negativă din partea episcopatului şi clerului.

Purtând un război pe poziţii cu organele financiare, eparhiile, la rândul lor, au recurs la măsuri de protecţie, în mod deliberat creând obstacole pentru controalele financiare. O modalitate de asemenea confruntare consta în aceea că preoţilor li se interzicea de către episcopi să prezinte inspectorilor registrele de botez, cununii, înmormântări, ceea ce punea la mare încurcătură organele financiare în lucrul de impozitare.

Următorul pas în subminarea bunăstării clerului a fost o nouă creştere a poverii fiscale. La 16 martie 1961 apare hotărârea secretă a Consiliului de Miniştri al URSS „Cu privire la intensificarea

[1] Arhiva Naţională a Republicii Moldova (în continuare ANRM), F. 3046, inv. 1 , d. 3, f. 50.

controlului asupra respectării legislaţiei cultelor" („Об усилении контроля за соблюдением законодательства о культах"). Hotărârea anula înlesnirile prevăzute pentru clerul superior şi slujitorii bisericeşti, acordate în 1946: episcopatul, secretarii şi colaboratorii instituţiilor eparhiale erau impozitaţi după cota de impozitare prevăzută pentru „funcţionarii sovietici" – 40% din venit – în conformitate cu art. 5 al legislaţiei financiare a ţării – Ucazul Prezidiului Sovietului Suprem al URSS din 30 aprilie 1943. Hotărârea din martie 1961 a trecut din nou categoriile clericilor şi funcţionarilor bisericeşti la starea „artizani necooperativi" („некооперированных кустарей"), pentru care se prevedea, în conformitate cu art. 19 al Ukazului Sovietului Suprem al URSS, reţinerea a 81% din suma veniturilor (Марченко 2006, 129-138). Nu se impozitau doar îndemnizaţiile pentru tratament medical, acordate de către asociaţiile religioase, o dată pe an, în suma care nu depăşea venitul pe o lună, iar pentru persoanele cu vârsta mai mare de 60 de ani – în mărimea a două salarii lunare. Dar acest document s-a păstrat mult timp în secret, rămânând necunoscut chiar şi conducerii eparhiale, dar şi credincioşilor (Поспеловский 1995, 294-295).

Într-o scrisoare a lui A.I. Oleinic[2] din 22.11.60, adresată lui E.M. Atamanenco[3], aflăm că, la recomandarea Consiliului pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, clericii urmau să fie trecuţi la salarii fixe din contul comunităţilor religioase. Cu scopul de a monitoriza respectarea legislaţiei cultelor din partea organelor fiscale locale şi limitarea în continuare a activităţii clericilor, se introduce un control special şi sistemul de bonuri pentru banii primiţi la administrarea ritualurilor religioase. De la 1 ianuarie se preconiza introducerea unui control unificat pentru mijloacele băneşti transmise de credincioşi comunităţilor religioase[4].

De fapt, unii clerici chiar solicitau să fie trecuţi la salariu fix.

Au trecut la salarii fixe mai mulţi preoţi din RSSM: de la 1 ianuarie 1961 – 3 preoţi; de la 1 ianuarie 1962 – 6 preoţi, iar de la 1 ianuarie 1963 – 36 de preoţi[5].

Trecerea la salarii fixe, de fapt, era convenabilă clerului, pentru că ei plăteau impozit din salariul fix, care era destul de modest, dar mai primeau şi remunerare de la credincioşi, când mergeau cu vreo trebuinţă pe la casele lor. Lucrul acesta a fost observat de împuterniciţii Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, care cereau ca preoţii să fie impozitaţi nu din salariul fix, ci din tot venitul pe care îl aveau (Марченко 2006, 132).

Introducerea salariului fix în primăvara anului 1962 a fost o măsură eficace de înrăutăţire a situaţiei financiare a Bisericii, deoarece încasarea de la credincioşi a oricăror sume, fără documente financiare, era strict interzisă. Toate activităţile de asistenţă spirituală a credincioşilor se plăteau după o anumită taxă, cu eliberarea obligatorie a unui bon de plată. În caz că preotul accepta de la credincioşi bani sau produse pentru asistenţa acordată, şi acest lucru devenea cunoscut inspectorilor, preotul era impozitat reieşind din întregul venit anual şi, pe lângă aceasta, i se retrăgea înregistrarea, practic, rămânând fără serviciu. Era interzisă prestarea serviciilor de asistenţă spirituală gratuită. Destul de grăitor la acest capitol este cazul diaconului bisericii lipovene din Tiraspol, Romanov, care în 1963 a fost trecut la salariu fix – 100 ruble, de aceea nu mai avea drept la vreo parte din ofrandele aduse de credincioşi la biserică. Deoarece refuza să se supună acestei prevederi, a fost preîntâmpinat că, dacă nu se va mulţumi doar cu salariul fixat, i se va retrage înregistrarea[6].

Din vara anului 1962 a fost instituit un control strict asupra numărului de cununii, botezuri, înmormântări.

Toate aceste date erau introduse în registre speciale, care nu mai erau completate de către preoţi, ci de persoane loiale împuterniciţilor (epitropi) şi consiliilor executive locale. Aceştia transferau banii agonisiţi de comunitatea religioasă în Fondul Păcii, astfel că statul şi-a mai rezolvat unele probleme financiare pe seama Bisericii. Doar în anul 1961 şi în prima jumătate a anului 1962 comunităţile religioase din URSS au vărsat în Fondul Păcii mai mult de 5 mln. de ruble noi (Шкаровский 1999, 383).

[2] Împuternicitul Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS pentru RSSM.

[3] Adjunctul preşedintelui Comisiei de planificare de pe lângă Consiliul de Miniştri al RSSM.

[4] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 102, f. 9.

[5] Arhiva Organizaţiilor social-politice ale Republicii Moldova (în continuare AOSPRM), F. 51, r. 23, d. 101, f. 30.

[6] AOSPRM, F. 51, r. 24, d. 89, f. 174.

Tabelul 1

Numărul botezurilor oficiate în cadrul cultelor creştine din RSSM în perioada 1962-1966[7]

Anul	Numărul botezurilor după culte				
	Ortodox	Lipovenesc	Romano-catolic	Evanghelist baptist	Adventişti de ziua a şaptea
1962	38425	331	-	263	38
1963	36995	428	120	260	43
1964	34898	335	120	318	51
1965	39343	308	40	359	50
1966	41134	260	79	269	71

Reforma salarizării clerului avea şi un scop ascuns – cel de a micşora numărul comunităţilor religioase. Parohiile sărace nu erau în stare să plătească salarii preoţilor. Rămase pentru multă vreme fără preoţi, acestea nu mai puteau oficia slujbele religioase, ceea ce ducea la retragerea înregistrării comunităţii, după care biserica era închisă.

Trecerea clerului la salarii fixe şi introducerea bonurilor de casă urmărea câteva scopuri: diminuarea în continuare a bazei materiale a clerului şi Bisericii, reducerea religiozităţii în rândul populaţiei, micşorarea numărului de ritualuri religioase, instaurarea controlului total asupra activităţii financiar-economice a organizaţiilor religioase, folosirea mijloacelor financiare ale Bisericii în interesul statului, reducerea numărului comunităţilor religioase şi al bisericilor.

Datorită acestei reforme, autorităţile statului sovietic au reuşit să micşoreze numărul preoţilor deosebit de activi. Amenzile şi retragerea înregistrării preoţilor înrăutăţeau situaţia materială a clerului, amplificând problema dureroasă a cadrelor.

Un alt motiv pentru începerea unui nou atac la adresa Bisericii era de ordin economic. Autorităţile sovietice sperau să-şi umple haznaua din resursele organizaţiilor religioase, aşa cum au făcut-o şi în anul 1922, în timpul campaniei de confiscare a obiectelor de preţ bisericeşti. Totodată, se lovea şi în baza material-financiară a Bisericii Ortodoxe, subminarea căreia intra în planurile de acţiune ale unei noi ofensive a statului ateu, la fel ca şi reducerea numărului de parohii, mănăstiri, şcoli teologice şi implicarea statului în lucrarea administrativă şi de management a Bisericii Ortodoxe.

Pe data de 16 octombrie 1958, în urma indicaţiei personale a lui N.S. Hruşciov şi a deciziei Comisiei pentru Ideologie şi Cultură a CC al PCUS, Consiliul de Miniştri al URSS a adoptat hotărârile antibisericeşti: „Despre mănăstirile ortodoxe din URSS" („О Православных монастырях в СССР") şi „Despre impozitarea veniturilor întreprinderilor diecezane, precum şi a veniturilor mănăstirilor" („О налоговом обложении доходов предприятий епархиальных управлений, а также доходов монастырей"). În prima se interzicea mănăstirilor să folosească forţa de muncă angajată, se prevedea reducerea substanţială a pământurilor mănăstireşti, la fel şi numărul comunităţilor monahale. Se revenea la impozitul pentru imobile, anulat în 1945, la rata de impozitare a terenurilor (Законодательство 1981, 35-36).

Campania antireligioasă nu întâmplător începe cu atacul asupra mănăstirilor. Rolul spiritual al acestora era foarte important în societate. Ele continuau să fie locuri de pelerinaj, izvoare pentru credinţă. În a doua jumătate a secolului XX, mănăstirile ortodoxe şi-au păstrat nu doar importanţa spirituală, dar şi cea economică pentru viaţa Bisericii Ortodoxe. Spre exemplu, mănăstirea Poceaev, din regiunea Ternopol, în 1957-1958 a primit din partea credincioşilor 11024 de colete poştale şi mai mult de 16 mii de transferuri băneşti, în sumă de 3,4 mln. de ruble (Кашеваров 2011, 125). Printre persoanele intrate în mănăstire la sfârşitul anilor 1950 în regiunea Transcarpatică, 84,6% erau persoane mai tinere de 30 de ani (Степанов 1993, 186).

[7] La alcătuirea tabelului au fost folosite documente din AOSPRM, F. 51, inv. 22. d. 93, f. 77; 87, 91; inv. 24, d. 88, ff. 64, 87, 96, 124; inv. 25. d. 14, f. 98; d. 104, ff. 59, 79, 80, 87; inv. 27, d. 100, ff. 94, 99, 107, 113, 197; inv. 28, d. 94, f. 99; inv. 29, d. 100, f. 107, 113; inv. 30, d. 92, ff. 71, 80, 85; inv. 34, d. 37, f. 24; inv. 35, d. 122, f. 31; inv. 40, d. 26, f. 8; inv. 50, d. 3, f. 47.

Însă mănăstirile nu aveau „dvadţatki – membri fondatori” dintre laici, care să le reprezinte juridic în faţa autorităţilor sovietice. Astfel, conducerea statului își punea ca scop nu doar distrugerea mănăstirilor ca centre spirituale, dar și ca centre economice, care, de fapt, erau cele mai vulnerabile – din punct de vedere juridic – instituţii ale Bisericii Ortodoxe. Atacurile economice asupra mănăstirilor au luat amploare. Prin Hotărârea Consiliului de Miniștri al URSS din 1 noiembrie 1958, din 157 ha de pământuri mănăstirești din Ucraina au fost lăsate doar 60, iar mănăstirii din Mucacev i-au fost refuzate chiar și cele 2 ha pentru livadă și grădină. În Federaţia Rusă, mănăstirii Pskovo-Pecersk, din 26,5 ha i-au fost lăsate doar 4,4 ha în ograda mănăstirii, dar și pentru aceasta aplicându-li-se un impozit exagerat de 40 de ruble pentru un ar, ceea ce era destul de mult și putea duce doar la renunţarea la acest pământ.

Mai mult ca atât, autorităţile sovietice urmăreau persoanele care expediau ajutoare pentru mănăstiri. Astfel, dintr-o scrisoare din 31 octombrie 1963 de la Consiliul pentru problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, adresată Consiliului de Miniștri al RSSM, aflăm numele cetăţenilor S.S. Vasiloi din s. Ciobruciu, Tiraspol; G.A. Iacoșin din s. Minjir, Leova; Ana Arabadji din Căușeni, care au trimis colete în adresa mănăstirii din Poceaev. Autorităţile de la Moscova cereau celor din RSSM să fie luate măsurile de rigoare[8].

Lupta cu mănăstirile a demarat și în RSSM, astfel, în ianuarie 1959, CC al PCM a luat în dezbatere situaţia mănăstirilor din RSSM, ajungând la concluzia că trebuie limitată suprafaţa de terenuri agricole, care sunt în folosinţa mănăstirilor[9].

În conformitate cu hotărârea Biroului Politic al CC al PCM, Consiliului de Miniștri al RSSM i se propune să reducă numărul mănăstirilor de la 15 la 3-4, cu perspectiva ca pe viitor să fie lichidate toate. A fost luată hotărârea „Despre impozitarea veniturilor întreprinderilor cârmuirii eparhiale și veniturilor mănăstirilor”, „Despre revizuirea costurilor clădirilor mănăstirești, bisericilor și caselor de rugăciune”[10].

Gospodăriile mănăstirești din an în an se întăresc, cresc veniturile mănăstirilor din RSSM. Astfel, dacă în 1954 venitul total al mănăstirilor constituia 1834800 ruble, dintre care 1357900 erau din activităţi economice și 576900 – de la biserici, apoi în 1957 venitul mănăstirilor era de 4494723 de ruble, dintre care din activităţi economice reveneau 3693946 de ruble, iar de la biserici – 801777 ruble. După cum vedem, venitul mănăstirilor de la biserici a crescut doar cu 334 mii ruble, pe când cel de la activităţile economice – cu 2435000 de ruble. Cu alte cuvinte, venitul din activităţile economice ale mănăstirilor a crescut aproape de trei ori[11].

În unele mănăstiri creșterea veniturilor din activităţile economice era și mai mare. Spre exemplu, mănăstirea Chiţcani, care avea doar 52 de vieţuitori, prelucra 13 hectare de pământ cu livezi și vii și a reușit să sporească veniturile din 1954 până în 1957 de 3,12 ori. În anul 1958, mănăstirea a recoltat 33 tone de fructe, iar din strugurii culeși din podgorii a produs 2900 decalitri de vin, de la comercializarea acestora câștigând 637 mii de ruble[12]. Venitul total al mănăstirii era de 972550 ruble, sau câte 18700 ruble pe cap de vieţuitor al mănăstirii. Aceste venituri erau adunate din ceea ce a fost realizat la piaţă și în organizaţiile comerciale, cealaltă producţie (grâne, produse animaliere, legume, fructe ș.a.), folosite în consumul curent la mănăstire, nu era contabilizată. Asta ar însemna că, de fapt, veniturile mănăstirii sunt cu mult mai mari decât cele menţionate mai sus.

Mănăstirea preconiza să reînnoiască livezile și viile. Astfel, în 1956-1957 au fost plantate 5 hectare de livezi și vii, au fost construite două fântâni arteziene, un iaz pentru pește, au fost procurate două autocamioane, trei motoare electrice[13].

După cum consideră împuternicitul Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse pentru RSSM, la mănăstirea Hârbovăţ situaţia economică era și mai favorabilă pentru lichidarea acesteia. Mănăstirea avea 64 de vieţuitori, care prelucrau 102,4 hectare de pământ, printre care livezi și vii – 19,5 hectare. Dacă în 1954 venitul total al mănăstirii constituia doar 140100 de ruble, către 1957 a crescut până la 901675 de ruble, adică s-a mărit aproape de 8 ori. În perioada 1955-1957, mănăstirea a cumpărat un tractor „Belarusi”, cu întreg inventarul agricol, două autocamioane, o

[8] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 102, f. 12.
[9] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 84, f. 179.
[10] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 84, f. 179.
[11] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 90.
[12] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 30.
[13] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 31.

staţie electrică autonomă, a săpat un iaz pentru peşte[14].

Au crescut veniturile şi în alte mănăstiri. În anii 1957-1959, la mănăstiri au venit 195 de noi vieţuitori[15]. Venitul mare pe care îl obţin mănăstirile este pus pe seama suprafeţelor de pământ pe care le deţin.

Astfel, în 1958, mănăstirile din RSSM deţineau 589,73 de hectare de pământ, dintre care 97,98 hectare erau plantate cu livezi şi vii. În medie, revenea câte 0,8 hectare pe cap de vieţuitor la mănăstiri, iar în unele mănăstiri de călugări ajungea şi la 1,6 hectare pe călugăr[16].

Această situaţie era favorizată şi de felul impozitării introdus în 1953, şi anume: plata de 800 ruble pentru un hectar de teren. Aceasta a contribuit la scăderea impozitelor plătite de mănăstiri către stat. Astfel, dacă, până la introducerea noii forme de impozitare în 1953, mănăstirile au plătit impozite pe venit în sumă de 683 mii ruble, apoi în 1957 – doar de 383 mii ruble[17].

De aceea CC al PCM se adresează către CC al PCUS să anuleze hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului nr. 1130-463s din 29 mai 1946 „Despre mănăstirile ortodoxe" („О православных монастыреах"), care favoriza mănăstirile, în comparaţie cu colhozurile şi sovhozurile. Totodată, se propune micşorarea suprafeţelor de terenuri agricole până la 0,15 hectare pe cap de călugăr şi interzicerea de a folosi forţa de muncă din afara mănăstirilor[18].

Se mai propune excluderea punctului 4 din hotărârea Consiliului Comisarilor Poporului URSS nr. 2215 din 29 august 1945 „Despre impozitarea mănăstirilor şi întreprinderilor eparhiale" („О порядке обложения доходов монастыреи и предприятий при епархиальных уоравлениях").

Totodată, se solicita ca fiecare kilogram de lumânări să fie impozitat cu 200-500 ruble. Să fie impozitate veniturile bisericilor de la comercializarea obiectelor de cult religios. Şi să fie mărit impozitul pe venit al preoţilor[19].

[14] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 31.
[15] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 31.
[16] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 32.
[17] ASOPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 32.
[18] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 168, f. 35.
[19] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 36.

În urma măsurilor luate, venitul mănăstirilor scade. Astfel, în 1958, venitul mănăstirilor a constituit 2239121 de ruble, iar în 1959 a scăzut până la 1761025 de ruble[20].

Potrivit hotărârii Consiliului de Miniştri al RSSM din 5 iunie 1958, pe 28 iunie a fost închisă mănăstirea lipovenească de maici din s. Cunicea[21].

Folosindu-se de situaţia economică grea în care se aflau mănăstirile din RSSM, Consiliul Miniştrilor al RSSM a adoptat hotărârea de a lichida, în 1959-1960, nouă mănăstiri, dintre care şase – în 1959 şi trei – în 1960.

După cum consideră A. Oleinic, împuternicitul Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse pentru RSSM, celelalte cinci mănăstiri care încă nu au fost lichidate, mai au rezerve pentru a exista încă doi ani, după care nu vor mai rezista din punct de vedere economic[22].

Situaţia economică a celor cinci mănăstiri rămase era destul de grea, în special la Hârbovăţ şi Calaraşeuca. În aceste două mănăstiri, după ce au fost lipsite de vii şi livezi, au scăzut veniturile, de aceea au mai rămas resurse cam pentru un an şi jumătate[23]. După cum anunţă Oleinic A., peste un an aceste mănăstiri nu vor mai fi în stare să achite impozitele pentru arenda clădirilor, asigurare şi rentă, ceea ce favorizează apariţia condiţiilor pentru lichidarea mănăstirilor[24].

Mănăstirea Hârbovăţ a fost adusă la starea să nu mai poată supravieţui, de aceea la 11 mai 1960 şi-a încetat existenţa. În conformitate cu acordul de arendă, mănăstirea urma să repare capital edificiile pe care le avea în folosinţă. Pentru aceasta era necesară suma de 300 de mii de ruble, pe când întreg venitul mănăstirii pe anul 1960 constituia doar 50 de mii.

După mari eforturi, a fost lichidată, la 10 iunie 1961, mănăstirea Calaraşeuca. Mănăstirea a fost adusă într-o stare economică precară, încât nu mai era în stare să repare clădirile şi nici să achite impozitele către stat.

O astfel de situaţie era favorabilă pentru administraţia sovietică de la Otaci, pentru a cere sancţiuni împotriva mănăstirii. Lucrul acesta le-a speriat pe unele călugăriţe, încât acestea au pără-

[20] AOSPRM, F. 51, inv. 20, d. 105, f. 11.
[21] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 82, f. 220.
[22] AOSPRM, F. 51, inv. 20, d. 105, f. 7.
[23] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, d. 178.
[24] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 71, f. 178.

sit mănăstirea[25], până la urmă mănăstirea, practic, s-a autolichidat.

Astfel, în prima jumătate a anului 1961, cele două mănăstiri şi-au încetat existenţa[26]. La acel moment, în RSSM mai funcţionau doar trei mănăstiri: Chiţcani, Căpriana şi Japca.

Pentru a nu fi salvate mănăstirile de la faliment, preşedintele Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse de pe lângă Consiliul de Miniştri a URSS G.G. Karpov a „smuls" de la patriarhul Alexie I consimţământul de a nu subvenţiona mănăstirile, fără acordul Consiliului, la fel şi interzicerea de a primi în mănăstire novici mai tineri de 30 de ani (Шкаровский 1999, 364).

Statul a încercat să oprească practica dotării din partea Patriarhiei a instituţiilor slabe bisericeşti, chiar şi a unor eparhii întregi. V.A. Kuroedov, care l-a înlocuit pe G.G. Karpov în postul de preşedinte al Consiliului pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse, în aprilie 1960 l-a atenţionat pe patriarhul Alexie I să înceteze această practică, pe motiv că, chipurile, ar încălca legislaţia sovietică pentru culte. Printre altele, Hotărârea VŢIK al SNK al RSFSR din 8 aprilie 1929 „Despre asociaţiile religioase" („О религиозных объединениях») nu stipulează vreo interzicere directă a dotaţiilor financiare către instituţiile bisericeşti din partea organelor centrale. Pentru ca practica dotaţiilor financiare din partea organelor bisericeşti centrale să fie tratată ca nelegitimă, Consiliul a clasificat dotaţiile ca formă de caritate, ceea ce era interzis prin articolul 17 al acestei hotărâri (Панков 1993, 221).

O lovitură puternică a fost aplicată celui mai important izvor pentru venitul bisericii – producerea lumânărilor. Mărirea impozitului pe venitul atelierelor pentru producerea lumânărilor a afectat fiecare parohie în parte. Atelierele erau nevoite să vândă lumânări cu 200 de ruble pentru un kg, interzicându-se mărirea preţurilor mici pentru lumânări în biserici. Pentru a depăşi această situaţie, multe parohii au fost nevoite să desfiinţeze corurile salarizate, să micşoreze veniturile clericilor. Pentru atelierul de lumânări din Moscova impozitul s-a mărit cu 1033%. În 1959, suma impozitului pentru lumânări s-a mărit de 70 de ori (Панков 1993, 219). După calculele cercetătorului M.V. Şkarovski, impozitul pentru Patriarhie atingea cifra de 12 mln. de ruble pe lună, ceea ce era mai mult decât întreţinerea şcolilor teologice şi plata pensiilor, care, împreună, se ridicau doar la 2,75 mln. de ruble (Шкаровский 1999, 364). Este important să menţionăm că, deşi Biserica a fost anunţată despre această hotărâre la 28 octombrie, aceasta intra în vigoare de pe 1 octombrie, ceea ce a tras după sine plăţi suplimentare pentru lumânările deja vândute. Eparhiile şi parohiile, care nu aveau rezerve de bani, au nimerit în situaţii foarte dificile. Patriarhia era inundată de cereri disperate din partea arhiereilor eparhioţi pentru ajutor. Astfel, eparhia de Ivanovo urma să achite, pentru trimestrul 4, 3 mln. 88 mii de ruble, în timp ce în contabilitatea eparhială erau doar 100 de mii de ruble, iar în eparhia de Iaroslav urma să fie achitată suma de 586 mii de ruble, în timp ce era disponibilă doar suma de 37 mii de ruble (Шкаровский 1999, 365).

Pentru mărirea impozitului parohial şi al clericilor, era luată în calcul fiecare unitate de articol al cultului religios. Inspectorii financiari calculau atent câte prescuri se coceau, câte lănţişoare pentru cruciuliţe erau (după acestea era determinat numărul de botezuri administrate), câte cununi pentru decedaţi (după numărul lor determinau numărul de înmormântări). Organele financiare măreau în fiecare an suma impozitului pe venit pentru clerici: în 1959 – de două ori, în 1960 – de trei ori, în 1961 – de patru ori. La Patriarhie veneau plângeri din partea preoţilor, care, la propriu, erau sărăciţi. Iar între timp organele financiare efectuau la debitori sechestrarea averilor (Панков 1986, 222).

Conducerea Patriarhiei reacţiona dureros. Pe data de 29 octombrie 1959, Consiliul pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse a fost vizitat de un grup de colaboratori ai departamentului economic şi management, în frunte cu preşedintele acestuia, arhiepiscopul Makarie (Daev), care încercau să argumenteze necesitatea anulării actelor ce subminau viaţa economică a Bisericii. Fiind refuzaţi categoric, membrii delegaţiei au declarat că, prin măsurile impuse, autorităţile încearcă să capete nişte resurse pentru necesităţile statului sovietic.

Adjunctul preşedintelui aceluiaşi departament, care deţinea şi funcţia de secretar al patriarhului Alexie I, D.A. Ostapov, în semn de protest, propunea să se înceteze activitatea internaţională a

[25] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 235, f. 8.
[26] AOSPRM, F. 51, inv. 21, d. 73, f. 3.

Bisericii, să nu mai primească delegaţii străine şi să nu finanţeze cadourile pentru acestea. Peste puţin timp, Ostapov a fost supus urmăririi penale pentru tipărirea „ilegală" în atelierele Patriarhiei a coroniţelor şi rugăciunilor folosite la înmormântare: pe lângă cele 200 de mii de exemplare, ar mai fi fost tipărite suplimentar 1 mln., dintre care 900 de mii deja ar fi fost vândute. Însă, în curând, investigaţiile au fost oprite, deoarece Patriarhul a luat asupra sa responsabilitatea pentru această „infracţiune" (Степанов 1993, 33-35). În discuţii particulare, Patriarhul Alexie I recomanda instituţiilor bisericeşti să procure lumânări prin reţelele comerţului de stat, iar în cazuri excepţionale, să organizeze confecţionarea „clandestină" a lumânărilor. În noiembrie, Patriarhul s-a adresat către autorităţile statului să amâne introducerea noilor impozite măcar până la 1 ianuarie 1960, însă a fost refuzat (Шкаровский 1999, 365).

După adoptarea, la 13 ianuarie 1960, a hotărârii CC al PCUS „Cu privirile la măsurile de eliminare a încălcărilor din partea clerului a legislaţiei sovietice" («О мерах по ликвидации нарушений духовенством советского законодательства»), campania antibisericească s-a ridicat la alt nivel. De acum se vorbea despre schimbări ce ţin de fundamentele activităţii Bisericii Ortodoxe Ruse. În hotărâre se stipula că „în pofida legislaţiei sovietice despre culte, care oferă dreptul comunităţilor religioase să fie conduse de organe alese din rândurile credincioşilor, clericii au acaparat conducerea parohiilor în propriile mâini şi folosesc aceasta pentru întărirea şi răspândirea religiei". Consiliul pentru Problemele Bisericii Ortodoxe Ruse a „propus" conducerii Patriarhiei să modifice unele articole din „Dispoziţiile privind gestionarea Bisericii Ortodoxe Ruse" («Положения об управлении Русской Православной Церковью»), adoptată încă în 1945. Modificările urmau să treacă conducerea parohiei de pe seama parohului către un organ executiv. Supunându-se presiunilor statului, Sinodul Arhieresc din 18 iulie 1961 a hotărât delimitarea competenţelor clerului şi a organului executiv: preotul paroh de facto a fost înlăturat de la conducerea parohiei şi de la activitatea economico-financiară a acesteia (Деяния 1961, 15-17). Prevăzând rezultatele acestei „reforme", arhiepiscopul de Simferopol Luca (Voino-Iaseneţki) scria că „de acum înainte adevăraţii stăpâni în Biserică vor fi consiliile parohiale şi „dvadţatki", desigur, în alianţă cu „upolnomocennîi" [reprezentantul Consiliului pentru Treburile Bisericii Ortodoxe Ruse]. Clerul superior şi cel mijlociu vor fi doar angajaţi pentru săvârşirea serviciului divin; lipsiţi în cea mai mare măsură de putere în gestionarea imobilelor, averii şi finanţelor bisericeşti" (Лука 1996, 199).

Spre sfârşitul anului 1961, a fost efectuată o acţiune administrativ-fiscală – „evidenţa asociaţiilor religioase, a caselor de rugăciuni şi a averilor aflate în folosinţa comunităţilor religioase". Acţiunea avea ca scop determinarea cât mai exactă a informaţiei referitoare la achiziţiile „samovolnice" a grupelor neînregistrate de credincioşi, a celor care – permanent sau temporar – deservesc comunităţile religioase, cu scopul de a diminua şi mai mult, pe viitor, puterea economică a Bisericii. În explicaţiile sale, Consiliul recomanda reprezentanţilor săi în teritoriu să nu aprobe construcţia sau procurarea imobilelor sau a mijloacelor de transport de către comunităţile de credincioşi. De la parohii şi de la conducerea eparhială au fost confiscate un număr însemnat de mijloace de transport, construcţii auxiliare şi case de locuit.

Pentru uşurarea intervenţiei în activitatea comunităţilor religioase, autorităţile sovietice lichidau verigile intermediare dintre conducerea eparhială şi comunităţile religioase. Astfel, din scrisoarea din 25 ianuarie 1962 a lui A.I. Oleinic către A.F. Diordiţa aflăm că acesta a „reuşit să-l convingă" pe arhiepiscopul Nectarie ca din 1 ianuarie 1962 să fie lichidate blagociniile[27].

O lovitură serioasă a fost aplicată Bisericii Ortodoxe în vara anului 1962, când a fost introdus un control riguros asupra administrării botezului, cununiilor, înmormântărilor. Au fost introduse registre speciale, în care se înscriau numele, prenumele, datele din paşaport, adresele participanţilor la ritualurile religioase. Pentru botezul minorilor, uneori, se solicita prezenţa ambilor părinţi, iar în unele cazuri şi cererea scrisă a părinţilor, se elibera şi un bon de plată. În unele regiuni s-a încercat a duce evidenţa pomelnicelor, a participanţilor la spovedanie, împărtăşire ş.a. Aceste acţiuni aveau câteva scopuri. În primul rând, se intensifica brusc controlul impozitar. Banii pentru administrarea tainelor şi ierurgiilor erau acumulaţi de organul executiv

[27] ANRM, F. 3046, inv. 1, d. 102, f. 18.

parohial, care defalca „surplusurile" din venit în fondul păcii. În al doilea rând, informaţia despre ritualurile religioase era transmisă organelor oficiale de stat, pentru persecutarea credincioşilor la locul de muncă sau de studii. Au fost cazuri când erau excluse persoane din rândurile partidului, pentru că şi-au botezat copii.

Anume introducerea înregistrării obligatorii a administrării tainelor şi ierurgiilor a dus la micşorarea numărului acestora în diferite regiuni ale ţării, în primul rând, la oraşe. Mulţi medici, învăţători, oameni de artă, savanţi, studenţi au fost nevoiţi să renunţe să mai frecventeze bisericile. Oamenii conveneau cu preoţii cunoscuţi, în care aveau încredere că nu-i va înregistra în niciun registru. Autorităţile statului încercau să-i depisteze pe preoţii „neloiali legislaţiei sovietice" şi să-i izgonească din parohii. Controlul din partea Ministerului Finanţelor a depistat că sute de preoţi, care primeau salariu fix, mai erau remuneraţi şi de credincioşi. Aceşti preoţi, fiind depistaţi, erau scoşi de la înregistrare, iar ceilalţi erau supuşi unui control riguros.

După înlăturarea de la putere a lui N.S. Hruşciov la Plenara CC al PCUS de la 14 octombrie 1964, a urmat o „liberalizare" a politicii oficiale faţă de organizaţiile religioase. Noua conducere încerca să demonstreze distanţarea de formele odioase ale cursului „hruşciovist", care trezise repulsie la o bună parte a societăţii. Cu atât mai mult că ofensiva deschisă împotriva Bisericii Ortodoxe nu s-a soldat cu rezultatele scontate. Ofensiva „hruşciovistă" contrapunea pe credincioşi sistemului politic sovietic, în loc să-i facă pe oameni atei, arunca viaţa religioasă în clandestinitate, lucru mai periculos pentru autorităţi, decât profesarea deschisă a religiei. Lucrul acesta trezea compătimirea multor necredincioşi faţă de credincioşi persecutaţi, totodată, atrăgând interesul opiniei internaţionale faţă de situaţia organizaţiilor religioase din URSS. Fără îndoială, Biserica a suportat pierderi colosale. În perioada ofensivei antibisericeşti din 1958 până în 1964, în URSS s-a micşorat dramatic numărul de biserici de la 13414 la 7551; numărul mănăstirilor s-a redus de la 56 la 16, din opt Seminare Teologice au rămas doar trei (Шкаровский 1999, 383), iar în RSSM numărul bisericilor a scăzut de la 546 în 1958[28] la 197 în 1964[29].

Încetarea persecuţiilor deschise la adresa credincioşilor a dus la creşterea numărului de prestaţii de ordin spiritual deja în primii doi ani 1965-1967, respectiv, au crescut şi veniturile bisericeşti. Doar într-un singur an – 1965 – veniturile Patriarhiei Moscovei au crescut cu 5 mln., atingând cifra de 90 de mln. de ruble (Шкаровский 1999, 391). Astfel, Biserica Ortodoxă, o dată în plus, a rezistat, demonstrând ineficienţa ofensivelor totale, inclusiv cele legate de subminarea bazei ei financiare.

Bibliografie

Беглов 2008: А. Беглов, В поисках «безгрешных катакомб»: церковное подполье в СССР. (Москва 2008).

Василий 1986: Василий (Кривошеин), архиепископ, Из воспоминаний о Соборе 1971 г. Вестник РХД 147, 1986, 210-235.

Деяния 1961: Деяния Архиерейского Собора Русской Православной Церкви 18 июля 1961 г. Журнал Московской Патриархии 8, 1961, 5-19.

Законодательство 1981: Законодательство о религиозных культах: Сб. материалов и документов. Перепечатка с советского издания «для служебного пользования» (Нью-Йорк 1981).

Кашеваров 2011: А.Н. Кашеваров, Экономический аспект антицерковной кампании советского государства. 1958-1964. Новейшая история России 1, 2011, 123-129.

Лука 1996: Лука (Войно-Ясинецкий), архиепископ, «Я полюбил страдание...»: Автобиография (Москва 1996).

Марченко 2006: А.Н. Марченко, Доходы православного духовенства и налоговая политика власти в период хрущевской антирелигиозной кампании 1958-1964 годов (по материалам Уральского региона). В сб.: (ред. Л.А. Фадеева) Политический альманах Прикамья, вып. 6 (Пермь 2006), 129-138.

Марченко 2008: А.Н. Марченко, Социально-экономическое положение церковных служащих в СССР (по данным Уральского региона). Вестник Челябинского государственного университета, История, Выпуск 25, № 18 (119), 2008, 124-129.

[28] AOSPRM, F. 51, inv. 19, d. 169, f. 23.
[29] AOSPRM, F. 51, inv. 25, d. 104, f. 144.

Николин 1997: А. Николин, свящ., Церковь и государство: история правовых отношений (Москва 1997).

Панков 1993: Г. Панков, О политике Советского государства в отношении Русской православной церкви на рубеже 50-60-х годов. В: Религия и демократия: на пути к свободе совести, вып. II (Москва 1993), 17-231.

Поспеловский 1995: Д.В. Поспеловский, Русская православная церковь в XX веке (Москва 1995).

Степанов 1993: В. Степанов (Русак), Свидетельство обвинения: церковь и государство в Советском Союзе, т. 2 (Москва 1993).

Цыпин 1997: В. Цыпин, протоиерей, История Русской Церкви. 1917-1997 (Москва 1997).

Шкаровский 1999: М.В. Шкаровский, Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 годах (Москва 1999).

The use of economic measures in the fight against religion during the Khrushchev anti-religious campaign (1957-1964)

Keywords: religion, state, salaries, pensions, religious associations.

Abstract: With the beginning of the Khrushchev's anti-religious campaign, the state bodies took a number of measures to worsen the situation of church employees. In 1958, representatives of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church were warned of special attention to clergy.

In January 1959, a closed meeting of the party organization of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church and a meeting of the representatives of the Council took place, at which the Council and its chairman G.G. Karpov were sharply criticized.

Karpov was accused of "peaceful attitude to the activation of the clergy, unscrupulousness in relations with the clergy".

The Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church was accused of condoning the fact that the staff of churches has increased to tens of thousands of people who are not engaged in socially useful work, but enjoy all the benefits and guarantees provided for workers and employees of state enterprises.

Some of the commissioners, opposed to the church, asked the Council for Church Affairs to take measures to change Soviet legislation on social guarantees provided to church ministers.

These interventions had an effect. The ideological department of the Central Committee of the CPSU addressed the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church with a proposal "if possible, as soon as possible, to reduce the number of church servants [...] to stop state social insurance of civilian personnel among church servants, to abolish trade union organizations within religious associations...".

In 1961, two resolutions of the Central Committee of the CPSU and the Council of Ministers of the USSR were developed, which worsened the financial situation of church employees: "On the elimination of distortions in the calculation of pensions for workers and employees of religious organizations" and "On increasing the tax on ministers of religious cults, church choirs, regents, organists and teachers of religious educational institutions".

In 1962, the fight against church officials continued with the resolution of the Central Committee of the CPSU "On limiting the circle of persons working in religious organizations covered by labor legislation".

The Central Committee of the CPSU sharply criticized the trade unions for providing "illegal privileges and benefits" to workers of religious organizations, which forced the All-Union Central Council of Trade Unions to make a number of cardinal decisions.

The Commission on Current Affairs under the Presidium of the Council of Ministers of the USSR of June 3 and the Presidium of the Central Committee of Trade Unions of Local Workers and Public Utilities of August 21, 1962 revised the categories of persons employed in religious organizations who were under the protection of trade unions.

The document provided for new rules for membership in trade unions of workers of religious organizations. Labor law now applied to a small number of low-paid church employees: janitors, guards, porters, and stokers. Special instructions from the State Committee for Labor and Wages under the All-Union Central Council of Trade Unions on the establishment of pensions for workers and officials of religious associations were sent to all authorized representatives of the Council.

As a result of the measures taken, there has been a decrease in the number of employees in religious communities throughout the country.

Использование экономических рычагов в борьбе с религией во время хрущевской антирелигиозной кампании (1957-1964)

Ключевые слова: религия, государство, заработная плата, пенсии, религиозные объединения.

Резюме: С началом хрущевской антирелигиозной кампании государственными органами был предпринят ряд мер по ухудшению положения церковных служащих. В 1958 г. уполномоченные Совета по делам Русской православной церкви были предупреждены об особом внимании к служителям культа.

В январе 1959 года состоялось закрытое собрание партийной организации Совета по делам РПЦ и заседание уполномоченных Совета, на котором прозвучала резкая критика Совета и его председателя Г.Г. Карпова.

Карпова обвиняли в «мирном отношении к активизации духовенства, беспринципности в отношениях с духовенством».

Совет по делам РПЦ обвиняли в попустительстве того, что штат церквей увеличился до десятков тысяч человек, которые не занимаются общественно полезным трудом, но пользуются всеми льготами и гарантиями, предусмотренными для рабочих и служащих государственных предприятий.

Некоторые из уполномоченных, настроенные против церкви, просили Совет по делам церкви принять меры по изменению советского законодательства о социальных гарантиях, предоставляемых церковным служителям.

Эти предложения возымели действие. Идеологический отдел ЦК КПСС обратился в Совет по делам Русской православной церкви с предложением «по возможности, в кратчайший срок сократить число церковных служителей [...] прекратить государственное социальное страхование гражданского персонала среди служителей церкви, упразднить профсоюзные организации внутри религиозных объединений...».

В 1961 году были разработаны два постановления ЦК КПСС и Совета Министров СССР, ухудшившие материальное положение церковных служащих: «О ликвидации извращений в исчислении пенсий рабочим и служащим религиозных организаций» и «Об увеличении налога на служителей религиозных культов, певчих церковных хоров, регентов, органистов и преподавателей духовных учебных заведений».

В 1962 году борьба с церковными служителями продолжилась постановлением ЦК КПСС «Об ограничении круга лиц, работающих в религиозных организациях, на которые распространяется законодательство о труде».

ЦК КПСС подверг профсоюзы резкой критике за предоставление «незаконных привилегий и льгот» работникам религиозных организаций, что вынудило ВЦСПС принять ряд кардинальных решений.

Комиссией по текущим делам при Президиуме Совета Министров СССР от 3 июня и Президиумом ЦК профсоюзов местных рабочих и коммунальщиков от 21 августа 1962 года были пересмотрены категории лиц, занятых в религиозных организациях, которые находились под защитой профсоюзов.

Документ предусматривал новые правила членства в профсоюзах работников религиозных организаций. Трудовое право применялось теперь к небольшому количеству низкооплачиваемых церковных служащих: дворникам, охранникам, носильщикам и кочегарам. Всем уполномоченным Совета были направлены специальные указания Госкомитета по труду и заработной плате при ВЦСПС об установлении пенсий работникам и должностным лицам религиозных объединений.

В результате принятых мер произошло снижение численности работников религиозных общин во всей стране.

24.03.2022

Dr. Nicolae Fuştei, Institutul de Istorie, str. 31 August 1989, 82, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2530-3852, e-mail: fustei_nicolae@yahoo.com

THE PURGE OF THE MEMBERS OF THE CENTRAL COMMITTEE OF COMMUNIST PARTY OF MOLDAVIA IN 1958-1963[1]

Marius Tărîță

Keywords: Moldavian SSR, Serdiuk, Bodiul, secretaries, CC members, purges.

Intro

The issue of the Party members dismissal and even purge, in late 1950s, may be of real interest for Sovietology. Even if Soviet studies are in a total regress after 1990s, there remain a certain minimal basket of problems which have to be solved. From one side this is linked also with the bureaucratic heritage of the Soviet age. On the other side this is a result of the tasks of American Soviet Studies especially in 1970s. At that moment were established groups of targets to be solved in studying Soviet society. The fall of the Soviet Union has interrupted the searches, many of scholars moved to a globalistic agenda or simply deal with comparativist post-Soviet and Eurasian issues. In what concerns the possible purges of late 1950s, this topic may help understand a couple of evolutions or transformation aspects of the Soviet Union during the domination of N. Khrushchev and his entourage. What happened in Soviet Moldavia may be something consonant with the whole Union agenda. And in this case it may be only a local reflection of a general trand. Also it can be that it is a specific case, an exception, and it also can be useful for scholars. In the first case it would show how these processes evolved after Stalinist period in a former Romanian region. In the second case, the exception would show even more, why did the Party have to use such a radical politics in a European border republic? Also I would underline the fact that I reject the trandy approaches which deal with concepts like peripheria and center, border republic and others. Unfortunately the majority of these types of approaches during the last 30 years, simply followed some bookings from politics and did exist only as long as were funded. Beside this I would also remind the fact that a apparently logic comparison of Moldavia with Balts is less valuable from further reasons: 1) the Balts had their own states in interwar period and a diaspora after WWII; 2) the population of Bessarabia plus left-bank (Soviet Moldavia) was much more ethnically mixed; 3) the Moldovans were Eastern Christians like Ukrainians and Russians, while the Balts were Protestants or Catholics, and finnally 4) the domination of the rural area and the traditional culture was and still is much more deep in the case of Bessarabia. One of the results of these points was also the fact that the Balts had a certain Leftish elite. It seems to me that the Moldovans perceived any political elite as an alien body in their society. That is why they had not visible supporters of the Left.

In the present paper I would pay attention to four aspects concerning the evolutions from Moldavian SSR in 1958-1963. The first one refers to the changes of the Party CC structure. The second and the third one, deal with the new first secretary guards and entourage and the removal of the undesirable. The last one will focus on a strange phenomena – the come-back of a certain number of "formers" to the first Party's echelon. The paper is mainly based on archive documents.

The changes of the CC of CPM structure

Generally, the late 1950s in USSR had as characteristics the institutional changes. The specific target were first the Party structures. There were also some experiments. Among them was the merging of all specialized Party sections at the district level and the merging of duties. AS pilot project was at the beginning of these changes the Party organization of the Krasnoarmeysk district from Chisinau. At the theoretical level the changes were explained or even justified in the

[1] This paper was written within the project 20.80009.0807.43 „Museum heritage and historical memory: research, interpretation, presentation".

Party ideological journal from republic. It is really strange to read there that it was a success the fact of giving to an instructor the duties in four fields instead of one. And that thanks to this the instructor was closer to the cadres' problem (KM 1958, 45-48).

In 1956 the CC of the Communist Party of Moldavia had 10 sections. The last three were the Science and Culture, Schools and Activity among women. The Section specialized in implying women in politics was dismantled before the 1958 Congress. The other two sections were merged. In result Chiril Iliashenko, the head of the Science and culture section became the head of the Science, schools and culture section. In 1963 this Section also would disappear. It may be that the creation of the Ministry of Public Education in 1962 was one of the reasons. Also, this does not explain why the Party officials decided to skip the remaining two domains – science and culture. Three years later, in 1966 the Science and culture section reappeared. Another four sections of CC also passed through changes in 1956-1963. The Administrative Section and the Trade-Finance sections were merged in 1958 and put under the rule of P.F. Cranga (it seems a National from republic). This section existed in this form also after Khrushchev dismissal. Since 1963 it had a new head in the person of V.M. Volosyuk, who was reelected in 1966. Later Volosyuk would be minister of Justice[2]. The purpose of merging as much as possible in the Party politics is also shown by the case of Industry and Trade section. In 1958 this one was merged with the Building and construction materials section and put under the rule of P.F. Vorobyov. In 1961 the CC of CPM returned to the previous structure. In 1963 the two sections became three – Industry and Trade, Industry and Transport and the last one Building and urban utilities. The main question which appears – why all these changes? Did they have a real pragmatic purpose of achieving efficiency or maybe it can be supposed that these merges and transformations also were a good cover for purges? I mean the dismissal of the Communists who were not anymore in harmony with the groups which took formally the Party control in Moldavia in 1958-1961. Or maybe did the Party priorities simply change?

Another important step of what we can name N. Khruschev's bureaucratization was the creation at the highest Party level of two specialized bureaus in 1962. For our republic this step is in the second part of the period I deal with in this article. It is the moment when Bodiul and his entourage had the complete control, or at least it seemed this way, of the highest Party echelon in the republic. It can also be admitted that this moment, two years before the N. Khrushchev dismissal, is the result of victory of the "manager political cadre" in face of Communists with some technocratic treasures. It is generally accepted that the victory of N. Khrushchev in face of G. Malenkov is also the result of his better manipulative skills in politics (Klugman 1989, 143).

In the first Bureau, specialized in management of the Industrial production, were included seven persons – N.N. Kurilenko, P.F. Vorobyov, N.A. Schyolokov, N.G. Coval, A.S. Konstantinov, E.S. Postovoi and G.G. Dygay. The second one, for Agricultural production, also had seven members. Among them were G.A. Pascari, A.I. Tiunov, M.I. Sidorov, G.F. Antosyak, L.F. Kuliuc, P.P. Petrik and P.I. Poletayev. For reasons I would not find arguments, in 1962 the Bureau of CC of CPM was replaced by Presidium of CC. Maybe it had to sound closer to the idea of the Presidium of another institution, the Supreme Soviet. Possibly it existed the idea of merging this two Presidiums. The persons who became CC Presidium's members were I.I. Bodiul, N.A. Melnikov (the second secretary since September 1961), A.F. Diordiţa (chief of the Council of Ministers), I.S. Codiţa (but not secretary anymore since September 1961), N.N. Kurilenko (secretary since September 1961), G.A. Pascari (highly promoted incomer), D.S. Cornovan (secretary since September 1961), S.S. Sidorenko (member of the Bureau also in September 1961) and P.V. Voronin (the head of the Party organs sections, since July 1960 – CM 1960d). It can be observed the fact that E.S. Postovoi was not anymore at the top. His replacer was in fact D.S. Cornovan, but the issue remains unclear because in September 1961 they both were elected secretaries. It results that for year they were not doubling themselves but had separate duties. Who was the real replacer for the office E.S. Postovoi factually had? A curiosity is that N.A. Schyolokov was not in Presidium, even if he was preserved in one of the two bureaus. In

[2] Directia Arhiva Organizatiilor Social-Politice (further DAOSP), F. 51, inv. 39, f. 5, p. 56.

December 1963 he was brought back to the peak, as member of the CC's Presidium.

The Presidium of December 1963 consisted of I.I. Bodiul, P.V. Voronin, A.F. Diordiţa, K. Ilyashenko, D.S. Cornovan, N.A. Melnikov, G.A. Pascari, B.A. Steshov and N.A. Shchyolokov. The main entry was C. Iliashenko. It is interesting that none of the elected deputy members of Presidium in 1962, G.I. Lavranciuc and I.T. Savchenko, had been upgraded. They were maintained in this status and to them was added Sidorenko. For the last one this was a step back.

It can be observed that during the first stage of reforms, the former secretaries D.G. Tcaci and D.S. Gladkiy were completely removed from offices. And step by step, one of the replacers E.S. Postovoi would remain only with an executive function at the Ministry of Education. Another colleague of D.G. Tcaci and D.S. Gladkiy, I.S. Codiţa, would be also replaced, but in a longer period, less harshly. There are also other changes games I have shortly noticed above, but they would need a separate study. Apparently, the result of N. Khrushchev's institutional reforms, possibly some changes because of the lack of management talent - track something else. The faction or factions which existed, made their deals and games.

I.I. Bodiul's guards or entourage?

The analysis of the list of the most present Communists in CC, permits to template the I.I. Bodiul's confident people. I focused on all changes from 1958 Congress to 1971 Congress and have established three lanes. The first one includes all those elected every time from 1958 to 1971. The second one comprises the permanent members for the period of 1958-1966. The third one comes from the middle of the period – it deals with 1961-1971.

There are only three persons, high rank Communists, who have been in every CC for the period of 1958-1971. These are I.I. Bodiul, C.F. Iliashenko and E.S. Postovoi. Because Postovoi was dismissed from secretary of CC and appointed ministry of the Public Education (late 1962), I admit that he was not part of Bodiul's guards at all. Also, there is a chance that he belonged to Bodiul's entourage for a short period, but there was decided to "sacrifice" him in face of pressure of some writers, artists and plotters. The other one, C.F. Iliashenko, who was present in high offices up to his death in 1980, could be such a person. And, upper we noticed he was introduced to the Presidium of CC in 1963.

Nine members were reelected every time in 1958-1961, the possible transition period. These persons were, beside the three mentioned above – P.S. Darienco, A.F. Diordiţa, I.L. Durnopyanov, S.I. Potapov, S.S. Sidorenko and N.A. Shchyolokov. None of them was reelected as CC member in 1971. N.A. Shchyolokov upgraded to an office in Moscow – he was Soviet Ministry of Internal Affairs in 1970s. It seems that he was a possible confident or even shadow of I.I. Bodiul. The remaining five were professionals. That is why I can prefigure one of the next two explanations. The first would be that none of them was essential for Bodiul, the second one that being professionals, they were *sine qua non* allies of the high rank officials. In this case they also could be useful in frequent situations for the purposes of Bodiul and his guards. An important group are the permanent members of CC during 1961-1971. Among them can be distinguished two groups – the Old Communists (such as P.V. Voronin, G.G. Dygay etc.) and the newcomers. It is interesting that both P.V. Voronin and G.G. Dygay were present in different important offices since mid-1950s and would be purged only in 1986-1987 (Tărîţă 2021, 78-79). The newcomers were V.A. Arpentiev, I.N. Berezhnoy, V.M. Volosyuk, D.S. Cornovan, E.M. Kuryshina, A.V. Nechaenko, P.A. Pascari, V.S. Solovyova, A.I. Tiunov and I.S. Shkorupeyev. The analysis of biographies of these could show some treasures of the *nomenklaturists* promoted by I.I. Bodiul's entourage and loyal to him. To this group can be added also those who were reelected every time less one.

G.F. Antosyak, G.T. Aftenyuk, N.E. Gaponov, Y.S. Grosul, M.F. Dyeur, A.N. Craciun, G.I. Moldovan, P.P. Petric, M.V. Scurtul and V.K. Chyurbanov (11 persons) were not reelected in 1963. They have reappeared in 1966. For example, in December 1962 G.F. Antosyak was sent away as permanent representative of the Council of Ministers of MSSR at Soviet Government in Moscow (MC 1962). Why people like Antosyak were brought back? There can be two explanations: 1) the newcomers were so few loyal or less skilled, that Bodiul had to bring back these 11 skipped in 1963, or 2) the removal of these 11 was a tactical move. In this case it is possible to add to them V.G. Buga

and S.I. Lozan not reelected in 1966, also V.I. Kokhansky and A.M. Lazarev not elected in 1963 and 1966, but brought back in 1971. The difference is that V.G. Buga and S.I. Lozan belonged to the young generation, while V.I. Kokhansky and A.M. Lazarev were Old Communists.

The question is if all those named above can be considered Bodiul's guards? It seems to me that not. They could be appreciated as being in the role of real or simulated *establishment*. This establishment, in some cases, despite the differences, back upped the politics of Bodiul for mid and long-term. In these cases, is less important if what Bodiul promoted was something done by him autonomously or he acted as the executive of the All-Union center. Beside this, if high Party members knew that Bodiul was representing directly Moscow, the sense of opposing him was really low.

Removal of undesirables

There are several circumstances which indicate that some of the Communists were perceived as undesirable. In result it appeared the tendency of removing these persons. It is hard to distinguish at all those who were removed because of malfunction in management and those who were not pleasant to the mainstream. As example of malfunction was considered the activity of G. Rudy as head of the Council of Ministers[3]. While he was removed, all the members of the Bureau signed a letter to the Bureau of CC of CPUS. In other cases, more evidence and work with archive documents is still needed. The most visible removals of this type would be those of D.G. Tcaci and D.S. Gladkiy. The second one would not be even an ordinary member of CC in January 1960 (CM 1960a). On April 15, 1959, he was discharged from second secretary with the reason of passing to a position in the system of the Moldavian Council of Trade Unions. Instead of him was appointed I.I. Bodiul. This fact cannot be a coincidence. On April 18, 1959, he was elected member of Presidium of Supreme Soviet of MSSR. It does not seem a coincidence or Z. Serdiuk's, first secretary at that moment, game. The decision was taken at Moscow, but which one of the existing factions promoted I.I. Bodiul, remains unclear.

The Glakiy's colleague, D.G. Tcaci, responsible for ideology issues, was replaced as secretary by Postovoi in January 1960. The difference between him and D.S. Gladkiy is that he will be member of CC of CPM up to September 1961. Previously, on January 29, 1958, D.S. Gladkiy was elected second secretary and D. Tcaci as secretary beside M.V. Scurtul (SM 1958). M.V. Scurtul will be reelected secretary in January 1960 (CM 1960a). The main charge against D.G. Tcaci was formulated in Serdiuk's report. This one stated that Tcaci was guilty ‚first of all' for the increasing number of fails in the managing with the ideological work (CM 1960).

Another important person on the list of removed was I.S. Codiţa. He was member of Bureau in 1956-1962. In December 1962 he was elected in Presidium of CC. One year later he is not there anymore. He was also out from the list of CC members and is not re-elected there also later.

All these removed, D.S. Gladkiy, D.G. Tcaci, I.S. Codiţa, despite possible differences between them, can be perceived as belonging to the highest ruling group of CPM after 1954-1956 up to the appointment of Bodiul. There could also be added to these three, M.V. Scurtul, but there can be some doubts. Even if he is discharged later from Secretary – May 29, 1961 (CM 1961) and Bureau, he would remain present in high echelon for some years more. He was appointed Minister of Agricultural provisions of MSSR. But at the 11th Congress of CPM in December 1963 he would not be reelected anymore member of CC of CPM (CM 1963a). There were also other persons who possibly were perceived in group with Tcaci-Gladkiy. But they acted at the level of CC sections and newspapers. An example can be the editor of "Sovetskaya Moldavia", A.A. Golubitsky. He was replaced because of transfer to another job on the same day when M.V. Scurtul was transferred (CM 1961). It is true that some years later he would be the chief of the journal "Kommunist Moldavii". Instead of Golubitsky was charged S.D. Mogilat, but not for a long period. Soon he was replaced by N.N. Gladilin who the "Pravda" reporter in republic was for years. What is interesting is that N.N. Gladilin would be one of the most long-term editors of the "Soviet Moldavia". But the main significance of the day of May 29, 1961, was that Z. Serdiuk was transferred back to Moscow, I.I. Bodiul replaced him as first secretary, and Melnikov became second secretary. So, now when I.I. Bodiul became the main political figure of CPM, there would not be D.S. Gladkiy, D.G. Tcaci or M.V. Scurtul at the highest level.

[3] DAOSP, F. 51, inv. 40, f. 2, p. 54.

There is also a couple of undesirables with different fate. For example, Vasily Y. Selivestrov, who was in 1955 the first secretary of Chisinau city Party organization, was removed from CC on April 14-15, 1959 (MC 1959). He had to face serious charges. These were not reflected in the press, but the evidence is in the former Party's archive[4]. It may be a coincidence, but in 1946 V.Y. Selivestrov (chief of Party organization) was colleague with D.G. Tcaci at the Party republican newspaper in Romanian language – "Moldova Socialistă". V.Y. Selivestrov (borned in 1909) has died in early May 1960 (CM 1960b). As a marginal remark, I would add the fact that the plenum of April 14-15, 1959, was held with offensive accents. For example, S.V. Ţaranov tried to name an example that at Party school was admitted somebody incompetent thanks to high rank Communists. Z. Serdiuk responded to S.V. Ţaranov in a highly aggressive manner[5]. This plenum may be a subject of a separate study which can reveal the main Party groups which interacted during those days.

The second group of undesirables is harder to be identified. It is needed a special analysis of most changes from 1961-1966. Some of these were in fact the replacers of the first group of undesirables. I mean here first E.S. Postovoi (replacer of D.G. Tcaci) and after that S.D. Mogilat. It seems to me that the last moment of the entrance of I.I. Bodiul in power is linked with October 1963. At the 9th plenum of CC of CPM (CM 1963) were a couple of strange discharges. N.N. Kurilenko was discharged from secretary because of transfer to another job, his deputy P.F. Vorobyov left his position because of health reasons. F.D. Berezovikov and L.F. Culiuc, chiefs of CC sections, were sent to studies.

As a background of theses punctual removals, I would pay attention to quantitative aspect of the purge[6]. 32 members of 1958's CC of CPM were reelected in 1961. Only 15 of 1958's members are still members after 1963 Congress. And finally in 1966 the number of 1958 edition members has increased up to 21. These shows first of all a considerable dismissal of CC members after 1958 and a little come back of them in 1966. Among them were not only the possible loyalists of Bodiul's group, but also professional with critical views but with reputation. The establishment simply failed in replacing them and had to bring these persons back. But it was only a limited come back.

The come-back of the "formers"

There is a category of Communists whom I would appreciate as "formers". It consists of the persons who were in high offices in late 1940s. At some moment, either later 1950s, either early 1960s, these persons appeared in important offices and regained their position in the CC of CPM. As most clear example serves the former secretary of republic N.G. Coval. This one was dismissed in July 1950 and replaced by L. Brezhnev, who was sent from Moscow to check the Moldavian Communist Party activity. In late 1950s N.G. Coval reappeared at the CC plenums as chief of the State Planning Committee. He would be present in CC for a long period. It remains only to find an explanation for this – 1) was he a good manager? 2) was he linked somehow with the group which possibly takes the power in 1958-1961 (arise of I. Bodiul to the first secretary)? or 3) did he have some connections in Moscow and received push-up from there?

The other come-back, which even is hard to be named this way, was those of G. Rudy. This one was the chief of the Council of Ministers of republic for eleven years and half (summer 1946-January 1958). In October 1950, at the Party's plenum ruled by L. Brezhnev, G. Rudy was strongly criticized. Despite this Party decided to give him a second chance. During his years there were several signed and anonymous letters sent to Moscow which claimed the dismissal of Rudy. None of these voices was heard. Finally in August 1957, the Bureau of CC of CPM has analysed the accusations towards Rudy. Rudy denied everything. In result I.S. Codiţa and M.V. Scurtul received the task to verify the facts. After that Rudy recognized that most charges were true[7]. The result of the fact-checking was the removal of Rudy in January 1958. The complexity of this case is showed by the fact that all the Bureau members approved this. Among them were – G.F. Antosyak, D.S. Gladkiy, A.N. Gavrilov, I.S. Codiţa, A.V. Prokopenko (chief of KGB), Z.T. Serdiuk, V.Y. Selivestrov,

[4] DAOSP, F. 51, inv. 19, f. 11.

[5] It is possible that privately Ţaranov sad that the money for studies have to be returned in the case of that person. This made Serdiuk furious. See DAOSP, F. 51, inv. 19, f. 11, p. 193.

[6] In fact this is the idea of the scholar Will Prigge who observed the changes in a wider context. That is why my analysis was also possible thanks to his suggestion.

[7] DAOSP, F. 51, inv. 40, f. 2, p. 55.

M.V. Scurtul, D.G. Tcaci and N.A. Schyolokov[8]. But soon after that Rudy reappears in the second echelon offices and is re-elected for a long period as member of CC of CPM (1966, 1971, 1976 and 1981). He was the President of Agricultural Institute from Chisinau for a period close to his death. It is not known if his influence was determined by his possible friendship with Brezhnev or because he created a powerful network during the 11 years and a half of being head of the Council of Ministers.

I think there was also a second category of "formers" who did not come back in person to their offices, but the network they created still was present. This may be the case of several specialized unions.

Also, there can be noticed a phenomenon among the young Communists. There was a group of persons, who had high positions in Komsomol in late 1950s-early 1960s, who seemed that will be at the Party's top. None of them reached for mid-term such position. It is especially the case of V.G. Buga. He was some years in CC apparatus and his last republican latter was those of chief of the Information and foreign relations of CC of CPM. He was dismissed from there without specifications like transferred to another job, at the plenum of CC on December 6, 1971 (MC 1971). Another one, G.I. Lavranciuc was transferred in 1967 to the State Committee for Security. A.S. Konstantinov after a promising start, remained more at the ministry or city Party organization level. Also, can be mentioned the case of G.I. Eremei who was in standby after he was removed from second secretary of Komsomol in July 1960 (CM 1960). On the other hand, the only one from promoted in early 1960s, who became secretary, was P.C. Lucinschi. But finally, he also was dismissed through upgrade – sent to Moscow in late 1970s.

Finally, somebody like E.S. Postovoi who replaced D.G. Tcaci, became also undesirable and was transferred to an executive office on December 6, 1962. Postovoi was in this last office up to his unexpected death in August 1971.

Conclusions

The analysis of the changes at the level of high Party hierarchy during 1958-1961 especially (and with extension to 1963), proves the existence of a purge in CPM. This one was probably managed by a certain Party faction from Moscow. The things happened step by step in the context of several reforms, merges and come backs in the structure of Party institutions. During this process, I.I. Bodiul became the first secretary of republic and the main figures at the Party top were removed step by step. Among these were D.S. Gladkiy, D.G. Tcaci, I.S. Codiţa and only partly M.V. Scurtul. The last one at least remained with an executive office, while the other three would be also removed from members of CC. The revers of this process was the promotion of people who would be loyal or collaborative with I.I. Bodiul. But the problems appeared also in the heart of this milieu and the main new removal would be the discharging of the secretary E.S. Postovoi (who in fact replaced D.G. Tcaci). All these remarks have a preliminary character. The period of 1958-1963 needs a couple of deeper insights for better understanding of the affirmation of a new Party leadership. And beside the formal approach, it would also be needed the identification of the real reasons. Was it one of the reasons of the removals the marginalization of those who acted or had the potential to act as Nationals, due to the atmosphere of thaw?

Bibliografie

Klugman 1989: J. Klugman, The New Soviet Elite. How they think & what they want (New York: Praeger 1989).

Tărîţă 2021: M. Tărîta, Moldavian SSR. Fall 1986-Summer 1987: Questions. Hopes & Pains (Wroclaw: Amazon 2021).

KM 1958: Коммунист Молдавии, 1958, nr. 3.

MC 1959: Молдова Сочиалистэ, April 16, 1959, nr. 86.

MC 1962: Молдова Сочиалистэ, December 31, 1962, nr. 305.

MC 1971: Молдова Сочиалистэ, December 7, 1971, nr. 284.

CM 1960: Советская Молдавия, January 29, 1960, nr. 23.

CM 1960a: Советская Молдавия, January 30, 1960, nr. 24.

[8] DAOSP, F. 51, inv. 40, f. 2, p. 57.

CM 1960b: Советская Молдавия, May 5, 1960, nr. 105.
CM 1960c: Советская Молдавия, July 9, 1960, nr. 161.
CM 1960d: Советская Молдавия, July 29, 1960, nr. 178.
CM 1961: Советская Молдавия, May 30, 1961, nr. 126.
CM 1963: Советская Молдавия, October 17, 1963, nr. 244.
CM 1963a: Советская Молдавия, December 27, 1963, nr. 301.

Epurarea membrilor Comitetului Central al Partidului Comunist din Moldova în anii 1958-1963

Cuvinte-cheie: RSS Moldovenească, Serdiuc, Bodiul, secretari, membri CC, epurări.

Rezumat: În acest text sunt prezentate un şir de procese care au avut loc în RSS Moldovenească în anii 1958-1963. Sunt descrise schimbările din structura CC al PCM, este conturat anturajul noului prim-secretar, este descrisă remanierea din funcţii a celor indezirabili şi reangajarea unei părţi a celor care pot fi consideraţi „foştii". Analiza schimbărilor ce au avut loc în ierarhia de partid în anii 1958-1961, în special (şi cu o anumită extensiune până în 1963), demonstrează desfăşurarea unei epurări în PCM. Aceasta a fost gestionată, probabil, de una din facţiunile de partid care existau la Moscova. Epurarea a avut loc, pas cu pas, în contextul numeroaselor reforme, unificări şi reveniri la vechi structuri instituţionale. În timpul acestui proces, I.I. Bodiul a devenit prim-secretar al PCM, iar figuri din vârful PCM au fost destituite. Printre aceştia se numără D.S. Gladkii, D.G. Tcaci, I.S. Codiţa şi, parţial, M.V. Scurtul. Acesta din urmă, cel puţin, a rămas într-o funcţie executivă de nivel republican. Paralel cu acest proces, a avut loc promovarea persoanelor care ar fi fost loiale sau colaborante cu Bodiul. Însă problemele au apărut şi în nucleul acestei grupări de vârf. Prima mare destituire din noua formulă va fi cea a secretarului E.S. Postovoi care, de fapt, îl înlocuise pe D.G. Tcaci în problemele ideologice. Toate aceste observaţii au un caracter preliminar. Evenimentele din anii 1958-1963 necesită mai multe sondări, pentru o mai bună înţelegere a afirmării noii conduceri de partid în RSSM. Pe lângă abordarea formală, va fi nevoie şi de identificarea motivelor reale ale epurării. Putem admite, la nivel de ipoteză, faptul că unul din motivele destituirilor sau marginalizării unora să fi fost ignorarea de către cei vizaţi a tendinţelor naţionale, care luaseră anumită răspândire în condiţiile „dezghețului".

Чистки в Центральном комитете Коммунистической партии Молдавии в 1958-1963 гг.

Ключевые слова: Молдавская ССР, З.Т. Сердюк, И.И. Бодюл, секретари ЦК КПМ, члены ЦК, партийные чистки.

Резюме: Автор данного исследования рассматривает цепь событий, произошедших в Молдавской ССР в 1958-1963 гг. Описываются изменения в структуре ЦК КПМ, круг приближенных нового первого секретаря, отстранение неугодных и возвращение «бывших». Анализ событий в высшем эшелоне власти, в частности в 1958-1961 гг. (с некоторыми последствиями вплоть до 1963 г.), указывает на чистку в рядах КПМ. Скорей всего, она координировалась из Москвы. Чистка осуществлялась в контексте многочисленных реформ, объединений институтов и возврата к старым структурам. В это время первым секретарем ЦК Компартии республики стал И.И. Бодюл, а высокопоставленные члены партии были отправлены в отставку. Среди них – секретари Д.С. Гладкий, Д.Г. Ткач, И.С. Кодица и М.В. Скуртул (последний был переведен на исполнительную должность республиканского значения). На высокие посты были выдвинуты лица, лояльные И.И. Бодюлу. Но проблемы проявились и в ядре этой группы. Первая важная отставка была связана с секретарем ЦК КПМ Е.С. Постовым. Ранее им заменили Д.Г. Ткача, отвечавшего за идеологические вопросы. Автор статьи подчеркивает, что сделанные им выводы имеют предварительный характер, так как для лучшего понимания событий 1958-1963 гг. нужен более глубокий анализ, который позволит определить реальные причины чистки. Возможно, одной из причин отставок и отстранений было игнорирование национальных тенденций, проявившихся в условиях «оттепели».

20.05.2022

Dr. Marius Tărîţă, National Museum of History of Moldova, 31 August 1989 nr. 121 A, Chişinău, MD-2012, Republic of Moldova, https://orcid.org/0000-0003-1538-5292. e-mail: marius@nichita.org

LATVIAN AND MOLDAVIAN COMMUNIST PARTIES (1959-1961): A COMPARATIVE STUDY

William D. Prigge

Keywords: Korinizatsiya, Latvianization, Bessarabianization, Russian patriots, Marxist internationalists, Moldavian nationalists, National communists.

Intro

This paper seeks to compare factions within two Soviet republics, Latvia and Moldavia. The two share a number of commonalities that make for an interesting comparative study. First, they are both on the western edge of the Soviet Union, incorporated after the Second World War. Secondly, nationalism was a perennial concern for Moscow in both republics. The paper will begin with an examination of the factions within each republic and the degree to which they are comparable. Next, the paper will examine nationality policies emanating from the Kremlin and the way each republic responded. In this comparison of the two case studies, ideally the reader will finish with a better understanding of the system as whole.

Factions Within Each Republic

In the Latvian Communist Party (LCP), divisions between two clearly defined groups were as much generational as ethnic. The older generation was comprised of either ethnic non-Latvians, or Sovietized Latvians who fled to the east during the First World War, where they witnessed and survived Stalin. We could sub-divide this faction further into what we might loosely call "Russian patriots" (that is to say, all non-Latvians) and Marxist internationalists. To understand each, a brief overview of leading examples is useful. Ivan Lebedev and Fyodor Titov were typical of the cadres sent to Latvia after the Second World War. They were products of Stalinism and the victorious Great Patriotic War and were transient by the nature of their positions. Before the war, they probably knew little of the tiny republic, and their tenure in Latvia lasted less than a decade. First Lebedev, then Titov held the post of Latvian second secretary. While the first secretary was theoretically a higher position and held by a Latvian, the second secretary wielded the real power in the republic. The Soviets frequently viewed Latvians with suspicion, even as Nazi collaborators and partisan terrorists. Thus, the post of second secretary was crucial to monitoring the republic and its party (Berklavs 2003a; Berklavs 1998, 97; Prigge 2015, 9).

Many historians of Latvia do not make distinctions within the older generation, but Arvids Pelshe, represents a flavor distinct from the "Russian patriot". Pelshe was Latvian and born of wealth in 1899. In this highly industrialized region of the Russian Empire, he joined the burgeoning Latvian Social Democratic movement. As German troops advanced in 1915, Pelshe and some 570,000 refugees poured across the border into neighboring Russia. Following the First World War, a Latvian Soviet government was established. During this period, Pelshe fought "white Latvians" (bourgeois nationalists) near Riga. While the Baltic Provinces were one of the few places where the Bolsheviks initially enjoyed widespread support, the state lasted only the first four months of 1919. After its defeat by German and Latvian nationalists, most of Latvia's communists escaped to Soviet Russia. There, Pelshe joined a thriving Latvian expatriate community. Many of the industrial workers who were evacuated during the First World War chose to remain in Russia, numbering some 151,400 in 1920. By 1923, 150 Latvian-language schools, seventy libraries, and sixty social clubs existed throughout the Soviet Union. Moreover, their political significance in the party far outweighed their actual numbers. The Latvians were only 0.15 percent of the total Soviet population, yet they made up 2.53 percent of the party and 7 percent of the delegates at the Thirteenth Party Congress in 1924 (Plakans 1995, 115, 120-121; A Biographic 1981, 158-61; БСЭ 1975, "Пельше, Арвид Янович").

Surviving in the Soviet Union during the Great Purges required something different of people. One needed the brutal mindset of betray or be betrayed. Life taught Pelshe the prudence of bidding one's time while working quietly behind the scenes. If Pelshe has been labeled a Stalinist, a better description would be a strict, conservative, Marxist purist. Even though he was likely complicit in Stalin's crimes, he disapproved of its excesses. He would also consider Khrushchev's departure from collective leadership and the nationalism of the Berklavs faction perversions of Marxist ideology. If Andrei Zhadonov's ideal was the *Ruskii norod*, Pelshe's would have been the *Sovetskii norod* (Prigge 2015, 15).

In contrast to the older generation, the younger party members consisted mostly of indigenous Latvians, who came of age during the 1930s, imagining the Soviet Union from afar rather than experiencing it firsthand. There was something dynamic, yet uncontrollable, in this new breed of communist. They never experienced the Great Purges; thus, they were both energetic and naïve, hardly the model New Soviet Man. While Lenin's ideal of collective leadership had long since disappeared in Stalinist Russia, the postwar generation of Latvian communists deeply valued the concept. What is more, this younger generation did not regard Stalin's constitution as a mere scrap of paper. To them, it embodied rights that could and should be exercised. Even after the national communists realized the constitution was a farce, it's words could be used to legitimate opposition. The center of this clique swirled around a young livewire named Eduards Berklavs. He epitomized Latvia's fierce independent-mindedness and found himself immediately at odds with the incoming non-Latvian functionaries. This tension quickly took on a nationalistic character. In his memoirs, Berklavs recalls a confrontation he had with second secretary Lebedev, not long after the end of the Second World War. One evening, second secretary Lebedev called Berklavs to his office. "What's the meaning of your stance against the Party today in the Bureau session?" Lebedev demanded. Berklavs understood, but pretended otherwise: "If you mean that our differences on the university Komsorg [Komsomol Organization] means opposing the Party, then I must tell you I was not speaking against the Party, but objecting to only one paid Party worker's viewpoint. You are not the Party…To express an opinion is the right and obligation of everyone present. I know the Party statutes, comrade Lebedev… Do you want anything more?" (Berklavs 1998, 32). Without waiting for a response, he left. In a separate bitter exchange, Lebedev complained to the head of the Soviet Komsomol: "Do you know… why Berklavs attacked me? Because I am Russian and he hates Russians" (Berklavs 1998, 32).

For the Moldavian case, there are clear similarities to Latvia, but also important differences. This paper identifies at least three distinct groups. The Moldavian version of the Russian patriots would be its top leadership that came largely from Ukraine, and Russia as well. They, together with party members from the Left Bank of the Dniester River, made up most of the political leadership initially. Among the Ukrainians themselves we can identify various factions within Moldavian leadership. The first group would be the Khrushchev faction, such as First Secretary Zinovie Serdiuk. The Dniepropetrovsk, or the (Leonid) Brezhnev Faction, is a second. A third is comprised of the Bessarabian Diaspora, which extends all the way to the Dnieper, but whose families had lived among Ukrainians for generations and had largely assimilated. First Secretary Ivan Bodiul would be such an example. The final sub-group are All-Union imports who came from all corners of the Soviet Union, spent only a few years in the republic, then moved on. Fillip Kashinkov was secretary of agriculture for Moldavia and would eventually go on to serve as second secretary in Latvia, before being voted out of that position in 1958 (in favor of a Latvian!). As with the Latvian example, transience is a defining characteristic of this faction[1].

The so-called Right-Bank, or Bessarabian Moldavians were the rough equivalent of the Latvian national communists. Linguistically, they were Romanian-speakers[2]. Bessarabia was annexed by Russia in 1812 where they remained until the dissolution of the empire, when they became part of a Greater Romania. The fact that Romania was a co-belligerent of the Nazis made matters difficult when the Soviets reoccupied Bessarabia in 1944. The greatest difference with Latvia was the Moldavian Right Bank lacked the same size

[1] This is most true with the All-Union imports and least true with the Bessarabian diaspora.

[2] This would not necessarily include minority groups of Gagauz, Jews, Russians, Bulgarians, Ukrainians and Poles.

and dynamism. There was no equivalent clique in Moldavia who immediately after the war came to leadership in major institutions, like the Komsomol, then went on to dominate the Bureau after Khrushchev's Secret Speech or took the role of second secretary by 1958. The reasons for this difference can only be guessed at. However, a second major difference that likely influenced the first was the fact that Latvia existed as its own entity – entirely outside the Soviet Union during the interwar years, and entirely within the Union after the war. For Bessarabia, after the Russian Empire was toppled, it fell under Greater Romania, and was subject to Romanianization. After the war, because Romania continued to exist outside the Soviet Union it served as a potential alternative for Bessarabian allegiances. While this was a constant fear of the Kremlin, it is unclear the degree to which it affected recruitment or promotion in the party. For Latvia, it had no alternative source of allegiance within the Soviet bloc. Whereas both were viewed as Nazi collaborators, only Bessarabia had the possibility of defecting to an alternative power. A second explanation could be a simple as the lack of dynamic leadership. To expect the emergence of the same type of leadership clique in Moldavia as in Latvia is unrealistic. The total number of local Latvians recruited were only a few hundred. Those few were then galvanized by a uniquely charismatic and effective leader, Eduards Berklavs. Without Berklavs, it is easy to imagine a completely different scenario. Luck may have been a crucial factor. A Bessarabian clique, with the same organization, numbers and leadership simply did not exist. Dr. Marius Tărîţă identified the heart of this faction with the Right Bank intelligentsia, centered around Andrei Lupan and the Writers Union (Tărîţă 2014, 138). This faction would identify the language spoken in Moldavia as Romanian, and even perhaps that its future lay with Romania.

The final group, to which there is no equivalent in Latvia are what this paper will call the Moldavian nationalists. This faction has frequently been confused with both the Russian (here, better to say Ukrainian) patriots, and as well as Right Bank pro-Romanians. In fact, they were neither. It centered around the Left Bank of the Dniester. Historically, it existed as the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic (MASSR) before the Second World War. The push for a Moldavian entity came from Moscow to demonstrate to western powers that the Soviet Union was the true home of national flowering and independence, whereas Europe remained the domain of multi-national empires under the veil of national self-determination (Martin 2001, 74-75). A second important factor was ethnically, the Left Bank was uniquely heterogeneous. In the rural regions, Moldavians and Ukrainians mixed, and as the republic's industrial heart, the urban composition (in 1959) was 27% Moldavian, 30% Russian, 17% Ukrainian, 14% Jewish, 13% other[3] (King 2000).

While historians have frequently understood the Left Bank as Russified Moldavians, this study takes a different position. In the heady and idealistic years of *korenizatsiya* (indigenization), it is possible that the Left Bank became a true seat of Moldavian national identity. While at this point it cannot be fully demonstrated, it is this author's supposition that many who lived on the Left Bank, or idealists who fled there, became Moldavian nationals-something different from the more pro-Romanian tendencies of the Bessarabians, who were either Romanianized, or perceived to be Romanianized by the Left Bankers and Moscow. Because the Left Bank was particularly heterogeneous, mixed marriages and bi or tri-lingualism was commonplace[4] (King 2000, Chap 5, para 19). More than other groups, Left Bank intellects (whose most prominent voice was Artiom Lazarev) had a sincere belief in the Moldavian Project that is:

1. an eventual unified Moldavian state would extend from the old MASSR extending to the east bank of the Prut;
2. that the historically predominantly Bessarabian lands lost to Ukraine be returned to the new Moldavian state;
3. that a Moldavian language exists and it would be the primary language and culture of that entity;
4. that there is no harm in bi-lingualism or tri-lingualism;
5. that the Bessarabians should participate in this project as long as they were trustworthy.

[3] Direcţia Arhiva Organizaţiilor Social-Politice (further DAOSP), F. 51, inv. 19, f. 284, p. 13.

[4] Speaking on the Moldavian republic as a whole, Charles King notes that Moldavia had one of the highest rates of mixed marriages among the non-Slavic nationalities.

After the collapse of the Soviet Union in 1995, Lazarev published the work "I am a Moldovan", where he affirms the understanding of Moldavian nationalism – that they are separate and distinct from the Romanian people; they have their own language, history and culture. In Izeaslav Levit's memoirs, he summarized Lazarev's view on Moldavian national consciousness as follows:

"A person's belonging to a particular nation is a purely personal matter, determined, first of all, by his national consciousness. It is not for me, a Jew, to tell other residents of Moldova what nationality they should be considered and called – Moldovans or Romanians, Russians or Ukrainians, Bulgarians or Gagauzes, etc., given the multi-ethnic composition of the population of the republic and a lot of mixed marriages" (Левит 2014, 199, 200).

Lazarev was a communist and staunch supporter of the regime, but he also ran afoul of leadership over the loss of historically Bessarabian lands to neighboring Ukraine (Caşu, Pâslariuc 2010, 292, 293). While he and Brezhnev became lifelong friends when Brezhnev served as Moldavia's first secretary, Lazarev's relationship with the next two first secretaries, Zinovie Serdiuk and Ivan Bodiul, were extremely strained (Левит 2014, 110). Together with the Right Bank intelligentsia, Lazarev and the Left-Bank intelligentsia often had common cause in defense regarding the party's insufficient attention to culture in favor of agriculture. However, the two were not the same. Levit continues that it was not an accident that "I am a Moldovan" was published in Tiraspol instead of Chisinau.

"After the withdrawal of Moldova from the USSR, the most hotheaded advocated the urgent unification of the Republic of Moldova with Romania. In the reigning new environment… the works of A.M. Lazarev, and others who did not share this point of view of the national patriots, were almost excluded" (Левит 2014, 200).

While there are similarities between the two republics, the presence of Romania as well as the existence of a portion of the Moldavian SSR that lived under Soviet rule during *korenizatsiya*, creates a more complicated picture than in Latvia. However, the pugnaciousness of Eduards Berklavs set the stage for confrontation first among the leading factions within Latvia that eventually became an All-Union issue, which included Moldavia.

The Evolution of Nationality Policy with Moldavia and Latvia

While the nationality policy was derived from the All-Union level, it took on its own distinct character at the local level, depending on the degree of agency local party officials felt, as well as the amount of real power the held. According to Michael Bruchis' work *Nations-Nationalities-People: A Study of the Nationalities Policy of the Communist Party in Soviet Moldova,* Moscow was deeply suspicious of Bessarabians and did not accept into the Communist Party anyone who remained in that territory after the retreat of the Red Army in July 1941. However, this policy changed in 1946. It was noted at the July All-Union Central Committee meeting that there is "an insignificant number of communists of indigenous nationality, which is inadequate to the task of broadening the party's ties with the masses" (Bruchis 1984, 4-5). The first secretary of Moldavia, Nikolai Coval, subsequently announced at the October CC plenum that he sought "more workers, kolkhozniks, poor peasants and peasants of average means, and representatives of the Soviet intelligentsia, especially from among the Moldavians. This push for Moldavians was emphasized again in July 1950 by incoming secretary, Leonid Brezhnev (Bruchis 1984, 5, 72). Bruchis argues: "these years of preferential treatment for Moldavians (including Bessarabians) in entering both the Communist Party and institutions of higher education could not be to the liking of the Russianized Moldavians from the left bank of the Dniester who headed the Republic's party and state organs and who did not carry them out [Bessarabian recruitment] in earnest". He goes on to say: "they understood perfectly well that the promotion of the Bessarabian Moldavians could lead in the end to their gradual displacement from key positions in the Republic" (Bruchis 1984, 72).

The calls for greater representation of minority groups within the Soviet Union reverberated in Latvia as well. During the 1946 congress in which Berklavs became first secretary of the Latvian Komsomol, his speech was unique in its sharpness of tone. He boldly tackled what would later become a common theme-the place of the Russian language *vis-à-vis* Latvian:

"If we want youth to take active participation in community life, then we need to give great attention to the national question. Why, for example, in the Stalin District [of Riga – *W.P.*] are all con-

ferences, including district conferences, conducted in Russian? Why are the Komsomol meetings conducted in Russian when the majority of organization members are Latvians who poorly understand Russian?"[5]

The push for local party members had a practical purpose in that Moscow needed the party to learn the local language. First, Soviet leadership was keenly aware that a failure to respect the local language could generate a dangerous nationalistic backlash. To avoid this, this paper will show that the Kremlin went to extraordinary lengths to placate the republics, or at least Latvia. Second, because the incorporation of new territories into the Union required more than just brute occupation of the territory, the success of Soviet propaganda was crucial. The local population needed to understand the Kremlin's message; this necessitated some mastery of the local tongue. A letter from Moscow to the LCP CC regarding their choice of propagandists reflects this practicality:

"The Board of the All-Union Association considers that the deputy chair or the executive secretary of the Board of the Republican Association should master Latvian in order to be able to control the quality of the given lectures and the published pamphlets in the local language. We support the recommendation of Latvian CP CC candidate Comrade Chuklinoi P. Ia. In the capacity of deputy chair of the Board. In connection with this request, Comrade Gusarov M.V. is recalled from the position of executive secretary of the Board of the Republican Association and recommend placing in that position a qualified worker – a Latvian. (21 February 1953)"[6] (Prigge 2015, 19).

The Fate of the Nationality Policies in Moldavia and Latvia

Ultimately, were the Bessarabianization, or Latvianization policies of the 1940s and 1950s successful? At the first level of analysis, bureau membership, there were a higher number of Latvian national communists on the Latvian Bureau than Bessarabians on the Moldavian Bureau. Latvians were either recruited or rose in the ranks faster than their Bessarabian counterparts. Latvian national communists had a presence on the Bureau by the early 1950s and briefly dominated it after 1956[7] (Prigge 2015, 85). In Moldavia, only one Bessarabian, Dumitru Cornovan, sat on the Bureau from 1961 to 1971 (Bruchis 1984, 75). The problem with analyzing bureau membership is its small size. Are leadership differences the product of a general policy of discrimination? If so, at what level? Or is it the product of individual rivalries? Even in Latvia, how do we understand the comparatively faster promotions? Is it a difference in general policies and attitudes towards the Latvians, or is it from simply one or two well-placed leaders like Berklavs and Vilis Kruminsh, who then colonized the leadership ranks with other local Latvians? At this point, what is required, but to this author's knowledge has not yet been done, is a tracking of party membership over the years in Moldavia, not only by claimed nationality, but by age and their village/city of origin. It would next be interesting to compare Bessarabian Party membership growth with Left Bank Moldavia and with Latvia, perhaps providing a better clue as to the origins and degree to which discrimination existed.

One major difference between Latvia and Moldavia is the presence of a potential external patron, Romania. For the Bessarabians, it was a rival to Moscow, which had the ability to chart its own separate course. Both the Soviets and Romania had implicit or explicit claims on the territory, whether linguistic, ethnic or historic. It is unknown to what degree this fact contributed to lower numbers on the Bureau. According to Bruchis, bourgeois nationalism and pro-Romanian sentiments were noted at the 9th Moldavian Party Congress in January 1960, and Bessarabianization came to an end at the 11th Party Congress in December 1963. He believes the reason was a growing divide between Romania and Khrushchev. He states: "The fact that after D. Cornovan's appointment in 1961 as a secretary..., Moscow did not allow another Bessarabian Moldavian to become a member of the Bureau... for a whole decade, can be explained first and foremost by the strain in Soviet-Rumanian relations in the 1960s as a result of Khrushchev's attempts to turn Rumania into an agrarian appendage of the more developed socialist countries and the opposition of the Rumanian communists leadership to these attempts" (Bruchis 1984, 76).

[5] Latvijas Valsts archivs (further LVA), F. 201, inv. 1, f. 245, p. 87.

[6] LVA, F. 101, inv. 16, f. 192, p. 53.

[7] LVA, F. 101, inv. 12, f. 10, p. 1; F. 101, inv. 14, f. 14, p. 1-3; F. 101, inv. 17, f. 12, p. 2-3.

In Latvia, its stance soon became untenable with Moscow. Latvia began to require in 1956 that non-Latvians placed in the republic learn the local language within two years or risk losing their job. There were also complaints about restrictions of non-Latvian migration to the capitol, Riga. Berklavs' policy stopped all migration to Riga to avoid the charge of nationalism; however, the intention was to stop the inflow of non-Latvians (Berklavs 2003a; Berklavs 2003b; Prigge 2015, 56; see also Loader 2017). When Nikita Khrushchev visited Latvia on the return from a routine trip to East Germany, he was told about the activities of the national communists. There was a sharp exchange between Khrushchev and Berklavs, and soon, a chain of events was set in motion that led to the dismissal of Berklavs from party leadership (who was then exiled to a distant Russian town). Many other prominent members were removed or demoted – for either direct complicity, or failure to control party members under their charge. This included the Chairman of the Council of Ministers, Vilis Lacis, First Secretary, Janis Kalnberzinsh and Second Secretary, Vilis Kruminsh (Plakans 1995, 157, 159; Misiunas, Taagepera 1993, 143; Prigge 2015, 111-123). With that, national communism in Latvia disappeared from the scene and over time, their ranks were demoted from the Bureau and Central Committee. This event was discussed at the CPSU CC July Plenum of 1959.

Interestingly, Khrushchev stated that he had reconsidered moving against the Latvian national communists and complained that a purge was carried out regardless. The reason he gave was that it would provoke troublemakers, and spoil "the wonderful picture of brotherly friendship of nations of our Great Soviet Union" (Plenums 2001; Prigge 2015, 116). Latvia's policies were already known to many in the Kremlin, such as Aleksandr Shelepin, who called Berklavs in early 1959 to let him know he had received letters of complaint and tried to persuade him to reconsider his policies. Berklavs rebuffed him (Berklavs 1998, 180-84). This later statement by Khrushchev just after the purge demonstrates the fear top leadership had over the latent power of nationalism and the Kremlin's sensitivity to the bad publicity in might generate (Prigge 2015, 79, 80).

However, the purge happened, and the results were reported out to the Moldavian CC in September 1959, where First Secretary Serdiuk indicated that a review of the Moldavian Party occurred as a result of the summer events. He stated:

"Those individual distortions and mistakes in the national question, which were mentioned at [today's] plenum, take place not only in our republic. Recently, questions of ideological work were discussed at the plenums of the Central Committee of the Communist Party of Latvia, the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan. This was preceded by a deep familiarization with the state of ideological work in the given Party organizations to the workers of the Central Committee of the CPSU. In a number of Party organizations, including our Moldovan Party organization, a review of such issues as the state of training, placement and education of cadres, were carried out"[8].

This summary of the experience of the two parties can only touch the surface, and perhaps raises more questions than it answers. There is a similarities in the messaging coming from Moscow, but how those directives are being executed. In Latvia, they take on a sharp nationalistic tone with strong initiative coming from Eduards Berklavs. The reasons why difference in tone or leadership was absent in Moldavia is unclear. It also remains to be studied the impact of proclamations from Moscow or top local leadership actually impacted the growth of local party membership, and why or why not. A more detailed analysis is required.

Bibliography

A Biographic 1981: A Biographic Directory of 100 Leading Soviet Officials (Munich 1981).
Berklavs 1998: E. Berklavs, Zināt un Neaizmirst (Riga 1998).
Berklavs 2003a: E. Berklavs, Interview by author, Riga, 1 October 2003.
Berklavs 2003b: E. Berklavs, Interview by author, Riga, 10 October 2003.

[8] DAOSP, F. 51, inv. 19, f. 13, p. 226.

Bruchis 1984: M. Bruchis, Nations-Nationalities-People: A study of the Nationalities Policy of the Communist Party in Soviet Moldavia (Boulder 1984).

Caşu, Pâslariuc 2010: I. Caşu, V. Pâslariuc, Chestiunea revizuirii hotarelor RSS Moldoveneşti: de la proiectul „Moldova Mare" la proiectul „Basarabia Mare" şi cauzele eşecului acestora (decembrie 1943 – iunie 1946). Archiva Moldaviae 2, 2010, 275-370.

King 2000: C. King, Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture (Studies of Nationalities) (Stanford 2000).

Loader 2017: M. Loader, Restricting Russians: Language and Immigration Laws in Soviet Latvia, 1956-1959. Nationalities Papers 45/6, 2017, 1082-1099.

Martin 2001: T. Martin, The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923-1939 (Ithaca 2001).

Misiunas, Taagepera 1993: R. Misiunas, R. Taagepera, The Baltic States: Years of Dependence 1940-1990 (London 1993).

Plakans 1995: A. Plakans, The Latvians: A Short History (Stanford 1995).

Plenums 2001: Plenums of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union, 1941-1990: From the holdings of Russian State Archive of Contemporary History. Moscow, Russia (Woodbridge 2001) – reel 67, delo 382, frame 105.

Prigge 2015: W. Prigge, Bearslayers: The Rise and Fall of the Latvian National Communists (New York 2015).

Tărîţă 2014: M. Tărîţă, The Regime's Writers Conflicts in Moldavian SSR Between 1944 and 1953. In: (Coord. Iu. Boldea) Communication, Context and Interdisciplinarity. Studies and Articles, vol. III. Section: History (Tîrgu Mureş 2014), 138-143.

Бодюл 2001: И.И. Бодюл, Дорогой Жизни. Время, События, Раздумья. Воспоминания (Кишиенв 2001).

БСЭ 1975: Большая Советская Энциклопедия, XIX (Москва 1975).

Лазарев 1994: А. Лазарев, Я – Молдаванин (Тираспол 1995).

Левит 2014: И.Э. Левит, Воспоминания: О молдавской Академии Наук и ее первом Президенте Я.С. Гросуле (Тираспол 2014).

Partidele Comuniste din Letonia şi Moldova (1959-1961): studiu comparativ

Cuvinte-cheie: indigenizare, letonizare, basarabenizare, patrioţi ruşi, internaţionalişti marxişti, naţionalişti moldoveni, naţional-comunişti.

Rezumat: Acest studiu îşi propune o examinare comparativă a cazurilor RSS Letone şi RSS Moldoveneşti în încercarea de a oferi o explicaţie parţială a schimbărilor neobişnuit de mari, care au avut loc între anii 1959 şi 1961. În acest scop, studiul identifică cel puţin două facţiuni de bază în Letonia şi cel puţin trei – în Moldova. Este elucidată activitatea naţional-comuniştilor din Letonia, evideţiindu-se rolul pe care l-au avut în această activitate atât liderii locali, cât şi cei din Kremlin. Printre figurile-cheie în desfăşurarea evenimentelor letone din această perioadă sunt Eduards Berklavs, Ivan Lebedev, Feodor Titov şi Arvids Pelshe, iar printre cele de la Moscova – Nichita Hruşciov şi Alexandr Şelepin; în Moldova, asemenea roluri au avut Zinovie Serdiuk şi Ivan Bodiul. Compararea schimbărilor produse în ambele republici, plasarea lor într-un context unional mai larg contribuie la reflectarea mai clară a realităţii decât în cazul unor analize separate. Un interes particular îl reprezintă succesul iniţial al basarabenizării şi letonizării, similitudinile şi diferenţele dintre republici şi, în final, eşecul acestor proiecte în fiecare din cele două republici. Studiul identifică – printre factorii majori cu impact – personalităţile liderilor de facţiuni, independenţa din perioada interbelică şi influenţa unică a României în cazul Moldovei. În studiu sunt folosite texte de ziar, memorii, stenograme ale CC-ului şi interviuri luate în Letonia şi Moldova.

Коммунистические партии Латвии и Молдавии (1959-1961): сравнительный анализ

Ключевые слова: коренизация, латышизация, бессарабизация, русские патриоты, марксисты-интернационалисты, молдавские националисты, национал-коммунисты.

Резюме: В статье предпринята попытка сравнительного изучения некоторых вопросов истории компартий Латвийской и Молдавской ССР для определения причин необычайно высокой текучести партийных кадров в период 1959-1961 годов. Автор выявляет как минимум две ключевые группировки в Латвии и как минимум три в Молдавии. Рассматривается вопрос чистки партийных рядов от национал-коммунистов в Латвии, а также роль местных лидеров и Кремля. Ключевыми фигурами латвийских событий стали Эдуардс Берклавс, Иван Лебедев, Федор Титов и Арвидс Пельше; в Москве — Никита Хрущев и Александр

Шелепин; в Молдавии — Зиновий Сердюк и Иван Бодюл. Сравнительный анализ изменений в Латвии и в Молдавии позволяет рассмотреть события в двух республиках в более широком, общесоюзном контексте и создать более полную картину происходившего. Особый интерес представляет первоначальный успех бессарабизации и латышизации, сходства и различия этих программ и причины их окончательного провала в каждой из республик. Исследование показало, что основными определяющими факторами в развитии событий явились личности лидеров фракций, межвоенная независимость и уникальное влияние Румынии на Молдавию. Работа основана на изучении материалов прессы Латвии и Молдавии, мемуаров, стенограмм ЦК и интервью.

29.03.2022

Dr. William Prigge, South Dakota State University, West Hall 109, Box 510. Brookings, SD, 57007. United States, https://orcid.org/0000-0001-5841-4968 e-mail: will.prigge@sdstate.edu

SPECIFICUL FILMULUI ARTISTIC MOLDOVENESC ÎN PERIOADA DEZGHEȚULUI LUI HRUȘCIOV. STUDIU DE CAZ: „OMUL MERGE DUPĂ SOARE” (1961)

Sorin Șclearuc

Cuvinte-cheie: Dezgheţ, RSS Moldovenească, Moldova-Film, cinematografie, filmul poetic, Mihail Kalik.

Filmul artistic din perioada dezgheţului a fost o reacţie a culturii la un şir de evenimente şi procese istorice importante, cum ar fi decesul lui Iosif Stalin şi acţiunile lui Nikita Hruşciov privind condamnarea cultului personalităţii. Pe acest fundal, timp de aproximativ un deceniu, a existat o perioadă de o relativă relaxare a restricţiilor anterioare, ceea ce a permis, în special cineaştilor, să experimenteze şi să creeze ceva nou.

În aşa mod, către mijlocul anilor 1950 cinematografia sovietică intră în aşa-numita perioadă a dezgheţului lui Hruşciov, afirmându-se ca parte indispensabilă a cinematografiei mondiale, alături de curente similare din alte state, precum Neorealismul în Italia, Nouvelle Vague în Franţa şi New Hollywood în SUA.

Politicile în domeniul cinematografiei s-au reorientat spre lărgirea producţiei, spre reconstruirea studiourilor cinematografice şi spre înfiinţarea studiourilor în republicile unionale – ceea ce a dat startul unei largi activităţi a studiourilor naţionale (Беляева 2016, 110).

Această diversitate a contribuit la dezvoltarea întregii industrii cinematografice şi a pus bazele „epocii de aur” a filmului sovietic.

În studiul de faţă ne propunem să facem o scurtă descriere a începuturilor cinematografiei moldoveneşti şi a specificului filmelor dezgheţului, iar mai apoi ne vom focusa asupra analizei filmului artistic „Omul merge după soare”: vom descrie echipa care a stat în spatele filmului, vom analiza scenariul, principalele scene ale peliculei, vom prezenta reacţia autorităţilor de partid la acestea şi vom aprecia importanţa acestui film pentru cinematografia dezgheţului.

Începuturile cinematografiei moldoveneşti

Pe teritoriul RSS Moldoveneşti arta cinematografică cunoaşte o dezvoltare începând cu anii 1950.

Prim-secretarul Comitetului Central al Partidului Comunist (bolşevic) al Moldovei Leonid Brejnev cere ca, în 1951, în baza centrului de dublare din Chişinău şi al filialei fabricii de filme din Cernomorsk, să fie creat un studiou moldovenesc[1].

La 26 aprilie 1952, Ministrul Cinematografiei Uniunii Sovietice Ivan Bolşakov a semnat un ordin privind formarea în Chişinău a unui studiou de cronici şi filme documentare. La 24 ianuarie 1957, Sovietul de Miniştri al RSS Moldoveneşti reorganizează Studioul de cronici şi filme documentare de la Chişinău în Studioul de film artistic şi film cronico-documentar Moldova-Film (Андон 1984).

Începând cu 1957, studioul Moldova-Film produce filme artistice proprii, caracteristice perioadei dezgheţului. Printre acestea ies în evidenţă „Cântec de leagăn” (1959) de Mihail Kalik, „Ultima lună de toamnă” (1965) de Vadim Derbeniov, „Gustul pâinii” (1966) de Valeriu Gagiu, „Poienile roşii” (1966) de Emil Loteanu, „A iubi...” (1968) de Mihail Kalik ş.a.

O peliculă importantă pentru cinematograful moldovenesc și pentru perioada dezgheţului lui Hruşciov ia naştere în 1961, atunci când are loc premiera filmului artistic „Omul merge după soare”, regizat de Mihail Kalik[2] (fig. 1).

[1] Direcţia Arhiva Organizaţiilor Social-Politice a Agenţiei Naţionale a Arhivelor (în continuare DAOSP ANA), F. 51, inv. 9, d. 2, f. 177.

[2] Mihail Kalik (27.01.1927 - 31.03.2017) – regizor și scenarist sovietic (de etnie evreiască), considerat unul din regizorii care au stat la temelia filmului poetic și a Noului Val din anii 1950-1960 în Uniunea Sovietică. Printre cele mai renumite lucrări ale sale se numără: „Cântec de leagăn” (1959), „Omul merge după soare” (1961), „A iubi” (1968).

Fig. 1. Afişul românesc al filmului artistic „Omul merge după soare" (1961).

Cine a stat în spatele filmului?

În jurul lui Mihail Kalik s-a adunat o echipa tânără şi promiţătoare, ai cărei membri, ulterior, erau să facă cariere impresionante. Printre aceştia se remarcau scenaristul Valeriu Gagiu[3], operatorul Vadim Derbeniov[4] şi compozitorul Mikael Tariverdiev[5].

Echipa de actori era compusă atât din actori locali, printre care Nicu Krimnus, în rolul lui Sandu, Ion Ungureanu, în rolul savantului, Gheorghe Gheorghiu, în rolul frizerului Coca, Dumitru Fusu, în rolul miliţianului Rică, cât şi din cei invitaţi special din Moscova: Tatiana Bestaeva, în rolul Eliei, Anatolii Papanov, în rolul funcţionarului comunist, Evghenii Evstigneev, în rolul motociclistului Nikolai, Lev Kruglâi, în rolul şoferului de camion, sau Nikolai Volkov, în rolul vânzătorului de bilete.

Criticul de cinema Veaceslav Şmârov relatează că Mihail Kalik a fost puternic influenţat de lucrarea de licenţă a lui Andrei Tarkovski[6] „Tăvălugul şi vioara" (1960) şi de filmul de scurt-metraj „Balonul roşu" (1956) al francezului Albert Lamorisse, distins cu premiul Palme d'Or la Festivalul de Film de la Cannes (1956) pentru cel mai bun film şi cu premiul Oscar (1957) pentru cel mai bun scenariu (Шмыров 2014) (fig. 2).

Fenomenul filmelor dezgheţului

Filmele perioadei dezgheţului, deşi pentru un timp relativ scurt, s-au distanţat de politic şi s-au axat pe viaţa cotidiană şi pe prezentarea trăirilor oamenilor obişnuiţi. În prim plan iese personajul care pune întrebări şi cugetă, care reflectează şi provoacă la discernământ. Astfel, în pofida presiunii conducerii de partid, prin intermediul dialogurilor şi al pauzelor, cei mai ingenioşi regizori îşi deghizau foarte subtil mesajele, astfel încât acestea să înşele vigilenţa cenzorilor.

O caracteristică importantă a filmelor acestei perioade, inclusiv a celor din RSS Moldovenească, era că, odată cu apariţia camerelor de filmat portabile, cineaştii au ieşit din pavilioane şi au început a filma în plină stradă, încadrându-şi personajele în viaţa reală. Datorită acestui fapt, pe lângă jocul actoricesc şi dialoguri, putem afla cum arătau anumite împrejurări, străzi sau clădiri din Chişinăul anilor 1960, iar însuşi filmul devine un adevărat document istoric.

„Omul merge după soare" înglobează toate aceste elemente ale dezgheţului şi, la rândul său, a inspirat alţi regizori ai perioadei în a dezvolta genul „filmului poetic".

Despre problema filmelor poetice ale dezgheţului, în cadrul primei şedinţe a Uniunii Cineaştilor din Moldova din 2-3 octombrie 1962, s-a expus foarte bine Vadim Derbeniov. Acesta puncta ideea potrivit căreia lichidarea consecinţelor

[3] Valeriu Gagiu (01.05.1938 - 21.12.2010) – regizor şi scenarist, născut la Chişinău (Regatul României). Printre cele mai cunoscute lucrări ale sale se numără „Omul merge după soare" (1961, scenarist), „Când se duc cocorii" (1963, scenarist), „Gustul pâinii" (1966, regizor).

[4] Vadim Derbeniov (18.06.1934 - 25.11.2016) – regizor, scenarist şi operator rus, născut în Yaroslavl, URSS. Printre cele mai cunoscute lucrări ale sale se numără „Omul merge după soare" (1961, operator) şi „Taina sturzilor negri" (1983, regizor). În perioada 1962-1969, este preşedinte al Uniunii Cineaştilor din Moldova.

[5] Mikael Tariverdiev (15.08.1931 - 25.07.1996) – compozitor şi actor georgian. Printre cele mai cunoscute lucrări ale sale se numără „Bun venit, sau necunoscuţilor intrarea le este interzisă" (1964, compozitor), „17 clipe ale primăverii" (1973, compozitor) şi „Ironia sorţii sau să vă fie de bine" (1975, compozitor).

[6] Andrei Tarkovski (04.04.1932 - 29.12.1986) – regizor, actor, scenarist şi scriitor rus. Este considerat unul dintre cei mai influenţi cineaşti ai erei sovietice şi ai întregii istorii a cinematografiei. Printre cele mai reprezentative lucrări ale sale se includ „Solaris" (1972), „Stalker" (1979), „Nostalgia" (1983).

Fig 2. Afişele filmelor artistice „Balonul roşu" (1956) şi „Tăvălugul şi vioara" (1960).

cultului personalităţii ar trebui să însemne „eliberarea minţilor şi a inimilor", însă oamenii de rând îşi schimbă greu vechile obiceiuri şi deseori nu înţeleg mesajele pe care cineaştii vor să le transmită publicului. El aduce exemplele filmelor „Zboară cocorii" (1957) de Mihail Kalatozov, „Balada soldatului" (1959) de Grigorii Ciuhrai şi „Pace noului venit" (1961) de Aleksandr Alov şi Vladimir Naumov, care, la început, au fost primite cu anumite rezerve de către public, însă apoi au devenit clasice şi au obţinut recunoaştere mondială. Pe lângă aceste pelicule, Derbeniov numeşte încă patru filme care, în opinia sa, pot juca un rol important în formarea gusturilor societăţii şi ar reflecta realităţile perioadei, şi anume „Soarta unui om" (1959) de Serghei Bondarciuk, „Copilăria lui Ivan" (1962) de Andrei Tarkovski, „Nouă zile dintr-un an" (1962) de Mihail Romm şi „Omul merge după soare" (1962) de Mihail Kalik[7].

În document se menţionează că, după ce Derbeniov a enumerat aceste filme, sala a început să aplaude, iar, analizând retrospectiv titlurile enunţate, observăm că acesta, trăind în epicentrul dezgheţului, practic, numeşte cele mai emblematice filme ale perioadei dezgheţului de până la 1962.

Către finele discursului său, Derbeniov subliniază: „Scopul artei este de a fi în căutarea noului, de a educa un spectator care gândeşte şi care să devină creativ încă din copilărie. Nouă, ca şi multor altor oameni, ne lipseşte capacitatea de a gândi independent şi de a simţi lucrările de conţinut artistic. Sunt sigur că filmul va juca un mare rol în educarea simţului estetic al poporului nostru"[8].

Despre ce este „Omul merge după soare"?

Scenariul acestui film se rezumă la o singură zi, în care eroul principal, un băiat din Chişinău, pe nume Sandu, vrea să verifice ideea conform căreia, dacă vei merge după soare, vei înconjura tot globul pământesc şi vei ajunge exact în locul de unde ai pornit. Lumea este redata prin prisma viziunii protagonistului, în care ea pare una idealizată, romantică şi plină de speranţa în bine. Sandu cunoaşte lumea prin oamenii pe care-i întâlneşte în drumul său – buni şi răi, tineri şi bătrâni, săraci şi bogaţi. Sugestivă, în acest sens, este scena în

[7] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 157-162.

[8] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 157-162.

Fig. 3. Scena cu tricolorul.

care copiii privesc oraşul prin cioburile de sticlă colorată, aluzie la faptul că totul depinde de perspectiva din care omul priveşte o situaţie sau alta.

Pe lângă un scenariu care, la prima vedere, pare a fi pentru copii şi se aseamănă cu „Micul Prinţ" al lui Exupery, filmul prezintă o serie de scene ce reflectă viaţa cotidiană şi se referă direct la diverse probleme sociale, precum inegalitatea socială, îngrădirea drepturilor femeilor, consecinţele traumatizante ale celui de-al Doilea Război Mondial şi, de asemenea, evidenţiază elemente ale valorilor naţionale locale.

Din aceste, dar şi din alte motive, soarta filmului a fost dificilă. Au urmat reacţii dure şi presiuni directe din partea autorităţilor comuniste moldoveneşti asupra persoanelor implicate în realizarea peliculei.

În ciuda faptului că filmul este în limba rusă, iar în el joacă o serie de actori din Moscova, personajele principale ale filmului poartă prenume româneşti (Sandu, Lenuţa, Rică, Victoriţa). Un alt moment curios este acela că, pe fundal, în scenele în care sunt mulţi oameni, se aud dialoguri în limba română – o raritate pentru filmele perioadei.

Analiza principalelor scene din „Omul merge după soare"

Una din primele scene la care dorim să atragem atenţia are loc în minutul 13 al filmului. Plimbându-se prin oraş, Sandu vede o femeie elegantă şi zâmbitoare, care merge în întâmpinarea iubitului ei, ţinând legate de o sfoară trei baloane: roşu, galben şi albastru. Copilul o urmăreşte, uitându-se visător şi entuziasmat la tricolorul improvizat, iar, la un moment dat, tânăra cu baloanele atrage atenţia unui alt trecător, care o urmăreşte şi el. În momentul când acesta se decide să-i vorbească, ea urcă pe motocicleta iubitului şi pleacă în depărtare, în timp ce Sandu şi tânărul care a vrut s-o cunoască nu pot decât să privească în urma nu doar a ei, dar şi a tricolorului care dispare în depărtare. Această scenă descrie cum în drumul său „spre soare" protagonistul întâlneşte o anumită fantomă a identităţii sale naţionale, pe care acesta nu o poate realiza, dar ale cărei culori le priveşte cu fascinaţie (fig. 3).

Către minutele 26-27 surprindem o scenă în care este prezentată ideea societăţii patriarhale şi problema drepturilor femeilor. Aici, Sandu observă cum un şofer, din maşina în care se afla, îşi vede sora (Victoriţa), care se plimbă cu un oarecare bărbat.

Victoriţei îi este interzis să se plimbe cu cine doreşte, fapt care provoacă o discuţie tensionată între cele trei personaje. Victoriţa, de supărare, îl pălmuieşte pe fratele său, însă acesta o ia cu forţa în salonul maşinii sale. Scena se încheie cu un dialog între generaţii, în care un pensionar discută situaţia cu un tânăr. Ei enunţă opinii total diferite: bătrânul pledează pentru severitate şi pedepsirea fetei, iar tânărul, flegmatic, îl contrazice printr-o replică, observând că aceasta „nu-i pedagogic" (fig. 4).

De remarcat este şi faptul că, în scenariul prezentat Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei, scena respectivă are un alt deznodământ: Victoriţa rămâne totuşi cu prietenul ei, iar în privinţa bătrânului care se pronunţa pentru pedeapsa domnişoarei tinerii din jur glumesc sarcastic, astfel ca acesta să plece ruşinat din cadru[9].

Fig. 4. Scena cu Victoriţa.

În minutul 31, urmărim o conversaţie între Sandu şi Rică, un miliţian care, într-un mod foarte arogant, încearcă să-l convingă pe Sandu că „a urma soarele este o prostie" şi că „trebuie să facă lucruri mai serioase". Scena se încheie cu o frază foarte

[9] DAOSP ANA, F. 51, inv. 21, d. 202a, ff. 122-124.

Fig. 5. Scena cu poliţistul Rică.

ironică, plasată de scenarişti, în care poliţistul îi spune lui Sandu: „Azi vei urma soarele, mâine vei specula cu bilete, apoi te vei transforma într-un bandit sau – nu dă Doamne! – ... vei deveni *stileaga*”[10].

Pe lângă aluzia la moda bine cunoscută[11] a acelor ani, este important că Sandu, în loc să-l asculte pe miliţian, alege să privească lung şi gânditor spre busturile enciclopedistului Dimitrie Cantemir şi al poetului Mihai Eminescu de pe Aleea Clasicilor din Chişinău, personalităţi notorii ale literaturii române (fig. 5).

Apoi, vedem alte două scene importante, în care, pe lângă Sandu, Lenuţa şi Rică, apare încă un personaj – şeful Lenuţei. În ele este prezent eroul lui Anatolii Papanov – un funcţionar cu cravată roşie, făcându-se, astfel, aluzie la afilierea sa partinică. Acesta o certa cu asprime pe o tânără muncitoare din parc, pentru că ea are grijă de o floarea-soarelui, şi îi ordonă să smulgă planta, adăugând: „Nu trebuie să faci aici gospodărie ţărănească. Muncitorii au nevoie de trandafiri... şi de crizanteme, nu de nişte culturi tehnice”[12] (fig. 6).

Funcţionarul rupe floarea-soarelui, iar poliţistul Rică se preface că nu vede nimic. Furios, Sandu ia furtunul cu care Lenuţa uda florile şi îl îndreaptă spre funcţionar. Urmează o goană, băiatul aleargă printre busturile Aleii Clasicilor, derutându-l pe eroul lui Papanov, care, în cele din urmă, se loveşte dureros de unul dintre ei. Ridicând privirea, acesta vede ca s-a lovit de bustul

[10] În original: Сегодня ты за солнцем пойдешь, завтра билетами будешь спекулировать, а потом вообще в кусок бандита превратишься или не дай Бог... в стилягу.

[11] Moda de a fi *stileaga* era o subcultură de tineret în Uniunea Sovietică, care s-a răspândit în marile oraşe unionale de la sfârşitul anilor 1940 până la începutul anilor 1960. Aceasta avea în calitate de standard un mod de viaţă predominant american, mai ales în ceea ce ţine de muzica jazz, vestimentaţie şi folosirea englezismelor în vocabularul cotidian.

[12] În original: Нечего тут свою деревню разводить. Трудящимся нужны розы... и хризантемы, а не какие-то там технические культуры.

Fig. 6. Scena cu floarea-soarelui.

lui Ion Creanga, celebrul scriitor român pentru copii (fig. 7).

De asemenea, remarcăm compoziţia cadrului şi perspectivele camerei lui Vadim Derbeniov. La începutul scenei, camera priveşte de jos în sus spre funcţionar, astfel încât acesta să pară un personaj puternic şi influent, apoi, când acesta se fugăreşte după Sandu, situaţia se schimbă. Observăm cum camera deja îl arată pe personajul lui Papanov de sus în jos, ceea ce îl prezintă ca vulnerabil şi slab, în timp ce bustul lui Ion Creangă este surprins de pe o poziţie de forţă, iar cu ajutorul luminii artificiale acest efect este accentuat.

Către minutele 37-40 are loc unul din cele mai dramatice momente ale filmului. Sandu întâlneşte trei personaje noi: ciubotarul, frizerul şi pescarul, care poartă o discuţie aprinsă despre fotbal. Aceştia îşi aduc aminte despre fotbaliştii de până la cel de-al Doilea Război Mondial, la care frizerul adaugă pesimist că toţi aceşti fotbalişti renumiţi au fost „înainte de război”, iar mai apoi observăm că ciubotarul are picioarele amputate, iar frizerul este chel[13]. Sandu rămâne şocat de această cruzime a sorţii. El îl roagă pe ciubotar să-i scoată un cui din încălţăminte, iar mai apoi ciubotarul îi răspunde la întrebare şi îi spune că, într-adevăr, a avut picioare înainte de război (fig. 8).

Cu toate că scena şi aşa relevă un puternic mesaj antirăzboinic, în scenariul trimis către Comitetul Central al Partidului Comunist al Moldovei,

[13] Dialogul în original:
(Старик)
- А какие до войны игроки были?... Гарик Чернетинсий – правая – пушечный удар. Покойный Гицэ Врынчану смертельный на обе ноги...
(Парикмахер)
- Ну так то до войны. Мало ли что до войны было. До войны вот у него ноги были...
Мальчик смотрит на ноги чистильщика, обрубленные ниже колен.
- Кока, там вас клиент ждет, - позвали из дверей парикмахерской.
(Парикмахер)
- Хорошо. Меня уже здесь нет. - И продолжает показывая на свою лысину - Вы бы посмотрели до войны на мою шевелюру. Мало ли что до войны...

Fig. 7. Scena cu goana funcţionarului după Sandu.

înainte de a pleca, în loc de rămas bun, Sandu îi spune ciubotarului că niciodată nu se va mai juca de-a războiul, replică care, din motive necunoscute, nu s-a păstrat în varianta finală a filmului [14].

Care a fost reacţia autorităţilor?

Reacţia autorităţilor la acest film nu s-a lăsat mult aşteptată şi a urmat chiar de la începutul producerii filmului.

Dintr-un extras din procesul-verbal nr. 5 al şedinţei Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei din 15 decembrie 1961, „Despre neajunsurile în activitatea studioului de cinema Moldova-Film cu privire la producerea filmelor artistice", aflăm că biroul Comitetului Central „a sesizat neajunsuri grave" într-o serie de filme, printre care şi „Omul merge după soare", ca fiind „slabe în plan ideologic, artistic şi necorespunzătoare vectorului de dezvoltare a artei sovietice. Evenimentele prezentate în filme, în opinia conducerii de partid, nu corespundeau realităţilor locale şi nu dezvăluiau viaţa muncitorilor sovietici".

Ei au subliniat ideea că în filmul „Omul merge după soare" realitatea sovietică este prezentată vag, iar acţiunile personajelor în unele locuri nu au sens. În opinia acestora, apariţia unor astfel de filme vorbeşte despre faptul că conducerea studioului Moldova-Film nu a îndeplinit cerinţele şi că Ministrul Culturii al RSS Moldoveneşti Artiom Lazarev a fost neglijent în recomandarea unor astfel de filme pentru producţie. Mai mult ca atât, Comitetul Central al Partidului Comunist al Moldovei a acuzat ministerul că a ferit intenţionat studioul Moldova-Film de critici, împiedicând astfel aşa-numita educaţie politică a angajaţilor săi. În urma acestor discuţii, Comitetul Central al Partidului Comunist al Moldovei a dispus demiterea directorului studioului Moldova-Film V. M. Shevelov[15].

[14] DAOSP ANA, F. 51, inv. 21 d. 202a, f. 138.

[15] DAOSP ANA, F. 51, inv. 16, d. 207, ff. 32, 33.

Fig. 8. Scena cu veteranii.

În pelicula autobiografică „Şi se întoarce vântul…" din 1992, Mihail Kalik arată cum a avut loc această scenă şi ce anume i s-a pretins la acea şedinţă. Conducerea de partid mai întâi i-a luat în derâdere filmul, ca mai apoi Secretarul Partidului Comunist al Moldovei E.S. Postovoi să-l învinuiască direct, spunând că băieţelul care merge spre soare, de fapt, merge spre „vest", ceea ce ar fi, potrivit acestuia, o gafă serioasă.

În cadrul unei lecţii publice, regizorul Mihail Kalik povesteşte că anul naşterii acestui film a coincis cu apogeul dezgheţului lui Hruşciov şi că „toată gălăgia şi tot scandalul a avut loc în Moldova". Mihail Kalik a fost învinuit de formalism[16], iar la cererea de a prezenta filmul conducerii de la Moscova a primit refuz din partea conducerii de partid locale. Cu toate acestea, relatează regizorul Kalik, el şi Tariverdiev, practic, au furat o copie a peliculei şi au dus-o în mod clandestin la Moscova, unde au arătat-o preşedintelui Uniunii Cineaştilor Ivan Pâriev, care a nu a găsit nicio neregulă şi a permis prezentarea filmului în premieră în Casa Centrală a Filmului[17]. Astfel, „centrul a corectat provincia" şi a permis ca filmul să vadă lumina zilei (Калик 2018).

Compozitorul Tariverdiev, în autobiografia sa, menţiona că „premiera a avut un succes enorm, iar a doua zi dimineaţa, eu cu Mişa Kalik ne-am trezit celebri" (Таривердиев 2004, 22).

„Omul merge după soare" nu se integra în acel model cinematografic local deja obişnuit şi în acest context a intervenit Moscova, care l-a ajutat pe regizor să plece din Chişinau şi să-şi continue activitatea deja în Rusia. În plan cinematografic, Moscova era considerată mai progresistă decât regimurile locale şi, în acest sens, ea susţinea dezvoltarea tinerelor talente şi a artelor în gene-

[16] Formalismul în artă este o concepţie care presupune întâietatea formei în detrimentul conţinutului, a felului cum lucrarea este prezentată şi a aspectelor sale vizuale. Formalismul pune accent pe dizolvarea spectatorului în însăşi opera de artă, în abstract şi în admirarea esteticii acesteia.

[17] Центральный Дом Кино (ЦДК).

ral. De asemenea, Mihail Kalik povestește că, la ordinul lui Mihail Suslov[18], pelicula nu a fost trimisă la niciun concurs sau festival, opinând că „această peliculă nu trebuie să devină fața Uniunii Sovietice”[19] (Калик 2018).

Discuțiile pe marginea filmului nu s-au potolit nici mai târziu. „Omul merge după soare” a fost dezbătut activ la prima ședință a Uniunii Cineaștilor din Moldova, care a avut loc în perioada 2-3 octombrie 1962.

Una dintre cele mai remarcabile cuvântări la acea ședință a avut-o șeful Stației de urmărire a sateliților din Chișinău, profesor al Universității de Stat din Chișinău, V. Gheorghievschi. Acesta remarcă ideea că filmul trebuie făcut, în primul rând, pentru spectator, iar, în lipsa dialogului cu acesta, filmele se transformă într-un monolog. În opinia sa, „Omul merge după soare” era un film progresist. Acesta punctează că pelicula este una plină de culoare, comparativ cu restul filmelor care par sumbre și, după vizionare, imediat se și uită. Dânsul evidențiază momentul în care Sandu îl întreabă pe ciubotar dacă acesta, înainte de război, avea picioare – „scenă care vorbește despre pace mai mult decât o sută de articole”, iar pasajul în care Sandu își împarte mâncarea cu muncitorii îl apreciază drept o „scenă care vorbește despre nașterea unui om cu literă mare”[20]. Profesorul Gheorghievschi sugerează faptul că „criticii critică doar de dragul criticatului”. Ulterior, el apelează la clasicii Ilf și Petrov: „Pentru denumirea unui articol se folosește formula îndoielii. Dacă lucrarea recenzată se numește „Trăiau doi tovarăși”, articolul despre ea se va numi „Trăiau OARE doi tovarăși?”. Deprinderea e atât de mare, încât aceștia chiar și pe Shakespeare l-ar critica”[21]

Z.F. Navroțchii, vicepreședintele comitetului organizatoric al Uniunii Cineaștilor din Ucraina, a lăudat activitatea studioului Moldova-Film și a afirmat că pe cineaștii din Uniunea Sovietică i-a surprins mult istoria filmului „Omul merge după soare”. Ei, adunându-se în Moscova pentru o discuție, au vizionat pentru prima dată acest film și n-au înțeles de ce el a fost supus unei critici violente și de ce filmul era pe cale să fie distrus? Z.F. Navroțchii explică critica neîntemeiată drept un gest de neglijență și desconsiderare față de efortul depus de scenariști și regizori. El afirmă că „în artă nu se poate ordona, dirija ori supune. Totul însă se schimbă când în proces apar elemente care nu convin ideologiei, însă aici filmul nu a încălcat nimic. Acesta este un cântec despre un popor și ar fi bine dacă asemenea cântece ar fi mai multe”[22].

O altă cuvântare impresionantă a avut-o V.D. Andon, student la Institutul de Stat pentru Cinematografie din Moscova. El menționează că a vizionat filmul de patru ori și chiar între spectatori există o viziune pozitivă față de acesta. Potrivit lui, problema constă în faptul că în jurul peliculei a fost creată o atmosferă tensionată. V.D. Andon afirmă că a studiat intens istoria cinematografiei și a citit multe recenzii, însă „Omul merge după soare” a bătut toate recordurile, fiind scrise mai mult de 60 de recenzii pentru această peliculă. Ca, de exemplu, continua el, orașul Sverdlovsk, cu două gazete, a scris trei recenzii despre acest film, pe când Moldova, patria filmului, având cinci gazete, nu și-a permis mai mult de o recenzie[23].

În telegrama venită în adresa studioului Moldova film din partea colectivului studioului „Gorki” din Moscova, I.A. Raciuk, Secretar împuternicit al comitetului organizatoric al Uniunii Cineaștilor din Uniunea Sovietică, menționează productivitatea perioadei vizate și face o trecere în revistă a produselor Moldova-Film, care au permis progresul acesteia, și oferă un loc aparte filmului „Omul merge după soare”. El descoperă latura filosofică a filmului și face aluzie la faptul că lucrurile sunt mult mai profunde decât par la prima vedere. El vede miracolul filmului în faptul că acesta poate fi interpretat diferit, că el conține multe simboluri și romantisme care nu afectează imaginea realității, ba din contra. După spusele lui Raciuk, „Omul merge după soare” este un experiment, cu plusuri și minusuri, dar care deschide calea spre a continua vectorul propus, la care adaugă că procesul de dezvoltare este un proces de luptă a contrariilor[24].

Pe lângă opiniile pozitive, în cadrul ședinței au fost enunțate și păreri contrare. I.I. Bodiul, Prim-secretarul Comitetului Central al Partidului Comunist al Moldovei, în cuvântarea sa, puncta ideea conform căreia „lichidarea cultului personalității lui

[18] Mihail Suslov (8/12.11.1902 - 25.01.1982) – om politic sovietic, membru al Biroului Politic (Prezidiu) CC al PCUS (1952-1953, 1955-1982), secretar la CC la PCUS (1947-1982), considerat drept ideologul partidului, era supranumit „cardinalul cenușiu” al orânduirii sovietice.

[19] În original: Не надо из этой картины делать знамя СССР.

[20] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, f. 116.

[21] În document se menționează că momentul a fost încununat cu aplauzele publicului (DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 116-120).

[22] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 134-138.

[23] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 154.

[24] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 184-195.

Stalin unii au interpretat-o drept lichidarea ideilor sovietice din artă şi, în această logică de idei, aceştia cred că pot scrie, publica, prezenta în film orice le va veni în cap", după care Prim-secretarul continuă că „unii cineaşti, din păcate, sunt oameni care reacţionează dureros la critica constructivă faţă de neajunsurile filmelor lor. Aceştia consideră că critica îi încurcă să fie liberi în a crea ceea ce vor". I.I. Bodiul s-a pronunţat călduros faţă de filmele artistice „Balada Haiducească" şi „Cântec de leagăn", ceea ce, potrivit lui, nu poate fi spus despre „Omul merge după soare", din motiv că „autorii au acordat o atenţe prea mare învelişului şi prea puţină – conţinutului. În film sunt multe momente atipice pentru societatea sovietică, momente care au fost sesizate".

Prim-secretarul menţionează că lui Mihail Kalik i s-a spus direct despre toate greşelile comise în film, dat fiind faptul că „acesta este un cadru promiţător pentru cinematografia moldovenească şi concluziile acestea urmează să le facă deja singur"[25].

Concluzii

În calitate de produs proeminent al cinematografiei dezgheţului din perioada lui Hruşciov, filmul artistic „Omul merge după soare" reprezintă un document istoric, care a fixat frânturi ale realităţii anilor 1960 din RSS Moldovenească. Prin prisma eroului principal şi a celorlalte personaje, într-o formă voalată, au fost puse în discuţie nu doar un şir de probleme sociale, dar şi cele referitoare la identitatea naţională, la limbă, la relaţiile dintre oamenii de rând şi conducerea sovietică şi multe altele.

Fig. 9. Scena cu Sandu şi soarele.

Din această cauză filmul a provocat nemulţumirea autorităţilor locale de partid, care – prin toate mijloacele posibile – au dorit ca acesta să nu ajungă pe ecranele cinematografelor, ci pe rafturile studioului Moldova-Film.

„Omul merge după soare" este o scânteie importantă în cinematograful moldovenesc, dat fiind că, în ciuda tuturor obstacolelor şi a presiunilor, această echipă de cineaşti, în frunte cu Mihail Kalik, Valeriu Gagiu şi Vadim Derbeniov, a creat un produs unic pentru acele timpuri. Realizat în stilul cinematografiei franceze, filmul este considerat una dintre primele creaţii sovietice ale „Noului Val", care a dus la apariţia ulterioară a „filmului poetic" din timpul dezgheţului Hruşciov (fig. 9).

Bibliografie

Андон 1984: В.Д. Андон, Ранние годы молдавского кино (автореферат), ВГИК, (Москва 1984), http://www.dissercat.com/content/rannie-gody-moldavskogo-kino (accesat la 30.05.2022).

Беляева 2016: К.С. Беляева, Специфика кинематографа «оттепели» на фоне эволюции отечественного киноискусства. Культура и цивилизация 2, 2016, 106-116.

Калик 2018: Михаил Калик вспоминает... (lecţie publică). Иерусалимский культурный центр, 2007, https://youtu.be/Np1AzUB6WXE (accesat la 30.06.2022).

Таривердиев 2004: М.Л. Таривердиев, Я просто живу. В.Г. Таривердиева, Биография музыки (Москва: Зебра Е 2004).

Шмыров 2014: Киновед и продюсер Вячеслав Шмыров о фильме «Человек идет за солнцем» (1961, реж. Михаил Калик). Ретроспективный показ «Кино оттепели. Апология стиля». Кино-фестиваль «Полный Артхаус 2», Челябинск, 18.02.2014 https://youtu.be/W3hMosLxHrU (accesat la 05.06.2022).

[25] DAOSP ANA, P. 2773, inv. 1, d. 9, ff. 196-207.

The specifics of Moldavian cinema during the Khrushchev Thaw. Analysis of the feature film "Man Follows the Sun" (1961)

Keywords: Khrushchev Thaw, Moldavian SSR, Moldova-Film Studio, cinematography, poetic cinema, Mikhail Kalik.

Abstract: The article highlights the specifics of the Moldavian cinema during the Khrushchev Thaw on the example of the film "Man Follows the Sun". Made in the style of French cinema of the 1960s, this film is considered one of the first Soviet New Wave creations. Based on archival sources, the paper analyzes the context of the appearance of the film, the scenes that directly refer to the Moldavian national values, and describes the reaction and subsequent pressure of the local communist party authorities on the filmmakers involved in the creation of the film. The conclusions come down to the fact that in excessive attempts to follow the communist party ideology, the authorities of the Moldavian SSR exerted irrational pressure on the film industry, thereby hindering its development and depriving it of the most talented filmmakers who were poached by the leading film studios of the USSR.

List of illustrations:

1. Romanian poster for the feature film "Man Follows the Sun" (1961).
2. Posters for the feature films "The Red Balloon" (1956) and "The Steamroller and the Violin" (1960).
3. Scene with tricolor.
4. Scene with Victorita.
5. Scene with policemen Rica.
6. Scene with a sunflower.
7. Scene with the official chasing Sandu.
8. Scene with veterans.
9. The scene with Sandu and the sun.

Специфика молдавского кино в период хрущевской оттепели. Анализ художественного фильма "Человек идет за солнцем" (1961)

Ключевые слова: хрущевская оттепель, Молдавская ССР, киностудия «Молдова-фильм», кинематограф, поэтическое кино, Михаил Калик.

Резюме: Статья освещает специфику молдавского кино в период хрущевской оттепели на примере х/ф «Человек идет за солнцем». Снятый в духе французского кино 1960-х годов, этот фильм считается одним из первых советских творений «новой волны». На основе архивных источников автор анализирует контекст появления фильма, разбирает сцены, которые напрямую отсылают к молдавским национальным ценностям, а также описывает реакцию и последующее давление местных партийных властей на кинематографистов, участвовавших в создании фильма. Выводы статьи сводятся к тому, что в чрезмерных попытках следовать партийной идеологии власти Молдавской ССР оказывали иррациональное давление на сферу кино, тем самым препятствуя его развитию и лишая его наиболее талантливых кинематографистов, которых переманивали к себе ведущие киностудии СССР.

Список иллюстраций:

1. Румынский рекламный плакат художественного фильма «Человек идет за солнцем» (1961).
2. Рекламные плакаты фильмов «Красный шар» (1956) и «Каток и скрипка» (1960).
3. Сцена с триколором.
4. Сцена с Викторицей.
5. Сцена с милиционером Рикэ.
6. Сцена с подсолнухом.
7. Сцена с погоней чиновника за Санду.
8. Сцена с ветеранами.
9. Сцена с Санду и солнцем.

30.06.2022

Sorin Şclearuc, Universitatea de Stat din Moldova, str. Alexei Mateevici 60, MD-2009, https://orcid.org/0000-0002-8693-3770, e-mail: sorin.sclearuc@gmail.com

EDUCAȚIE ȘI POLITICĂ VS. POLITICĂ ȘI EDUCAȚIE ÎN „ERA AGRARIANĂ” A REPUBLICII MOLDOVA (1994-1998)

Liliana Rotaru

Cuvinte-cheie: Republica Moldova, PDAM, agrarieni, politică educaţională, sistem de învăţământ, Istoria Românilor, grevă, criză.

Introducere

Iniţiat de *perestroika* şi de mişcarea naţională de la sfârşitul anilor ’80 ai secolului al XX-lea, procesul de reformare a sistemului de învăţământ public, mai mult prin încercări moderate şi puerile de a-l repune în tradiţiile naţionale, devine mai temerar şi mai perseverent după obţinerea independenţei Republicii Moldova. Pe fundalul romantismului şi entuziasmului absolut al societăţii moldoveneşti de la sfârşitul anilor ’80 şi începutul anilor ’90 şi al sentimentului de încredere în posibilitatea soluţionării problemelor naţionale, în perioada imediată a postindependenţei (1991-1994), s-au promovat mai multe reforme, care au clădit fundamentele învăţământul din Republica Moldova – un învăţământ de tradiţie românească şi cu veleităţi democratice europene. Dominantele acestei perioade au fost procesele de dezideologizare, depolitizare, demilitarizare şi de revenire la tradiţiile naţionale, româneşti prin excelenţă, de sorginte europeană, iar procesele şi fenomenele iniţiate atunci au avut un caracter ireversibil.

Odată ce Partidul Democrat Agrar din Moldova (PDAM)[1], sau agrarienii, cum i-a memorizat istoria, devine, la începutul anului 1994, principalul partid al puterii, în istoria învăţământului din Republica Moldova începe o nouă perioadă. Coaliţia neoficială a PDAM cu Mişcarea *Unitate-Edinstvo*, nostalgică pentru ordinea economică şi socială din fosta URSS (Racheru 2020, 13), le-a asigurat celor două partide o majoritate parlamentară în anii 1994-1998 şi posibilitatea de a stabili, inclusiv, noi vectori ai dezvoltării sistemului educaţional.

Ambele componente ale acestei coaliţii reprezentau curente conservatoare şi pro-estice în esenţă şi primele lor decizii au reflectat natura acestei guvernări, care vor influenţa şi vor determina şi evoluţia sistemului educaţional al Republicii Moldova. Imediat după instalarea la putere a agrarienilor, parlamentul a ratificat Acordul de aderare a Republicii Moldova la Comunitatea Statelor Independente (CSI), la 26 aprilie 1994, a repus în legalitate Partidul Comuniştilor din Republica Moldova (PCRM), la 27 aprilie 1994, a adoptat Constituţia Republicii Moldova (29 iulie 1994) cu controversatul şi mult disputatul articol 13, care a relegalizat sintagma „limbă moldovenească”, a adoptat statutul special al Unităţii Teritorial Autonome Găgăuzia (UTAG), la 23 decembrie 1994, şi multe alte decizii şi acţiuni care intrau în contradicţie cu prevederile şi rigorile renaşterii naţionale (Ţăranu 2015, 311). Aceste contradicţii nu vor întârzia să se manifeste şi în domeniul învăţământului, or mai multe dintre deciziile şi acţiunile guvernării agrariene urmăreau să distorsioneze direcţiile dezvoltării învăţământului stabilite înainte de 1994.

Primul ministru al învăţământului în guvernul Andrei Sangheli (2) a fost numit Petru Gaugaş[2],

[1] *Partidul Democrat Agrar din Moldova* (PDAM) – partid politic de stânga din Republica Moldova, constituit la 19 octombrie 1991 în baza clubului parlamentar *Viaţa Satului* (înfiinţat în aprilie 1990). În urma crizei parlamentare şi a scrutinului din 27 februarie 1994, PDAM a câştigat detaşat, luând 43,18% din voturi şi obţinând 56 mandate în noul parlament, dar asumându-şi, totodată, şi guvernarea Republicii Moldova. PDAM s-a aflat la guvernare în perioada 1994-1998, or la alegerile parlamentare din 22 martie 1998 au acumulat doar 3,63% din voturi, astfel fiind lăsat fără niciun mandat în parlament. La 10 iulie 2004 şi-a schimbat denumirea în Partidul Agrar din Moldova (PAM). În anul 2005 nu a mai participat la alegeri, transformându-se într-un satelit al Partidului Comuniştilor din Moldova (http://www.e-democracy.md/parties/pam/ accesat 8.09.2021).

[2] *Petru Gaugaş*, absolvent al Facultăţii de Fizică a Universităţii de Stat din Chişinău (1969). Doctor în ştiinţe fizico-matematice (1975), conferenţiar universitar (1990). Lector (1974-1975), şef al Catedrei de ştiinţe exacte (1975-1981), decan al Facultăţii de pregătire a studenţilor străini (1981-1985), prorector pentru studii (1997-1998), prim-prorector (1998-2008), prorector pentru relaţii internaţionale (2008-2010), şef al Secţiei Relaţii internaţionale (2010-2015), cercetător ştiinţific superior (2015 - prezent) la Universitatea de Stat din Moldova. Viceministru al învăţământului public (1987-1990), ministru al învăţământului din Republica Moldova (1994-1997).

Tabel 1

Sistemul educaţional în Republica Moldova. 1990-2000

An de învăţământ	Şcoli de cultură generală		Instituţii de învăţământ tehnico-profesional		Colegii		Instituţii de învăţământ superior	
	(nr.)	elevi (mii)	(nr.)	elevi (mii)	(nr.)	elevi (mii)	(nr.)	studenţi (mii)
1990/1991	1635	743,0	93	59,0	50	50,1	9	54,7
1993/1994	1488	620,8	78	37,2	48	33,8	17	46,9
1994/1995	1504	629,8	78	35,0	47	32,3	18	49,4
1995/1996	1515	642,8	78	34,8	50	31,0	20	54,8
1996/1997	1530	649,5	81	34,0	51	33,3	24	58,3
1997/1998	1536	652,7	80	32,7	53	32,8	28	65,6
1998/1999	1549	653,2	87	32,5	56	29,7	38	72,7
1999/2000	1558	643,1	81	23,0	57	25,4	43	77,3

Surse: Anuarul 1994, 158-159; Anuarul 1995, 152-153; Anuarul 1996, 83-84; Economia 1997, 97-98; Anuarul 2001, 78-79.

conferenţiar universitar la Catedra Fizica semiconductorilor a Facultăţii de Fizică a Universităţii de Stat din Moldova, dar cu experienţă managerială, pe care a acumulat-o inclusiv în funcţia de viceministru al învăţământului public al RSS Moldoveneşti/RSS Moldova în perioada 1987-1990.

În primii trei ani de independenţă, metamorfozele politice şi social-economice au afectat şi sistemul de învăţământ al Republicii Moldova, înregistrându-se, inclusiv, o reducere a numărului de instituţii de învăţământ (cu excepţia nivelului superior, numărul instituţiilor de învăţământ superior a crescut de la 9, în anul academic 1990/1991, la 17, în anul 1993/1994) şi a numărului de elevi şi studenţi pentru toate nivelurile de învăţământ (*Tabel 1*). Astfel, ministrul Gaugaş şi echipa ministerială au preluat şi au trebuit să gestioneze activitatea a 1488 de şcoli medii de cultură generală (inclusiv noile forme de organizare a învăţământului secundar – gimnazii, licee şi gimnazii-licee), 78 de instituţii de învăţământ tehnico-profesional, 48 de colegii şi 17 instituţii de învăţământ superior şi să producă politici educaţionale pentru 620,8 mii de elevi din şcoala generală, 59 mii de elevi din instituţiile de învăţământ tehnico-profesional, 33,8 mii de elevi din instituţiile de învăţământ mediu de specialitate şi aproape 50 mii de studenţi din instituţii de învăţământ superior (*Tabel 1*). De asemenea, echipa ministerială urma să facă managementul şi să organizeze utilizarea eficientă a peste 46 de mii de cadre didactice din învăţământul general, 4,2 mii din învăţământul tehnico-profesional, 2,7 din colegii şi 4,4 mii de cadre didactice şi ştiinţifico-didactice care asigurau procesul didactic în universităţile şi academiile din Republica Moldova în anul academic 1993/1994 (Anuarul 1995, 152-153).

Noul ministru al învăţământului[3], conştient de situaţia dificilă a domeniului pe care l-a preluat, promitea, într-un interviu oferit ziarului *Făclia* în iulie 1994, că intenţionează să mobilizeze tot potenţialul de care dispune „nu numai pentru a ne menţine, dar şi pentru a redresa situaţia şi a ne mişca înainte" (Făclia 1994b, 1). Ministrul promitea să continue reforma învăţământului iniţiată de echipa precedentă, dar în conformitate cu o „metodologie aparte" şi eliminând „blocajele reformei" care au fost specifice primilor ani de tranziţie. Astfel, ministrul îşi propunea un şir de „obiective pe termen lung şi pe termen scurt", promiţând că va promova „o politică clară a educaţiei" prin elaborarea „unei concepţii clare a dezvoltării învăţământului", bazate pe „diagnoze complete asupra situaţiei învăţământului din Moldova", prin finalizarea şi aprobarea proiectului Legii învăţământului şi a Programului Naţional de reformare a învăţământului, ca apoi să purceadă la „acţiuni concrete menite să contribuie la reconstrucţia sistemului de învăţământ, mai bine zis, la **crearea unui nou sistem de învăţământ** (sublinierea noastră)" (Făclia 1994b, 1-2). Este interesantă această afirmaţie

[3] Ministerul Ştiinţei şi Învăţământului al Republicii Moldova a fost redenumit Ministerul Învăţământului Republicii Moldova, ministrul Gaugaş argumentând schimbarea prin faptul că doar o parte din ştiinţa Republici Moldova este gestionată de Minister, astfel instituţia executivă nu-şi îndreptăţea numele (Făclia 1994a, 1).

a noului ministru în sus-numitul interviu, or cu doar trei luni în urmă, în alt interviu, de asemenea oferit revistei „Făclia", fiind întrebat dacă va continua reformele predecesorilor săi, susţine că, „dacă nu vor fi schimbate prin lege, ele vor trebui înfăptuite" (Făclia 1994a, 1).

De asemenea, ministrul promitea ambiţios trecerea la noile conţinuturi care să aibă un caracter formativ şi finit pentru fiecare treaptă de instruire; un sistem naţional de teste standardizate, care să permită aprecierea performanţei reale a elevilor; revenirea la atestarea cadrelor didactice şi scoaterea din criză a sistemului de formare şi perfecţionare a personalului didactic, păstrarea reţelei de instituţii, alocarea „imediată a mijloacelor financiare necesare" pentru reparaţia clădirilor instituţiilor de învăţământ şi a căminelor studenţeşti, pentru lichidarea restanţelor salariale ale cadrelor didactice şi crearea „condiţiilor normale de funcţionare" şi altele.

Se pare că, în situaţia economică a Republicii Moldova de la mijlocul anilor '90, multe dintre promisiunile ministrului, mai ales cele care implicau cheltuieli de mijloace financiare, erau hazardate. Astfel, din cauza lipsei de subvenţionare a grădiniţelor, doar 51,8% din copii frecventau, în anul 1994, instituţiile preşcolare, pe care autorităţile locale le închideau, iar clădirile le foloseau în alte scopuri; din aceeaşi cauză a fost stopată construcţia a 138 de şcoli; din 3 mln. de lei prevăzute în 1994 pentru reparaţii capitale nu s-a alocat niciun leu (până în iulie 1994); a fost stopată activitatea de scriere a manualelor, deşi instituţiile de învăţământ simţeau un deficit de manuale, programe şi alte materiale didactice inerente unui proces educaţional; din cauza exodului personalului din învăţământ în alte sfere ale economiei naţionale sau chiar a emigraţiei lor peste hotare, în şcoala moldovenească „a reînviat" fenomenul deficitului de cadre didactice, iar cele care se menţineau în sistem aveau un salariu foarte mic, care era achitat o dată la 2-3 sau chiar şi mai multe luni, astfel că pedagogii ieşeau în greve cu regularitate (Făclia 1994a, 1; Făclia 1994b, 2). Sunt doar câteva exemple care indică asupra lipsei de prudenţă a noului ministru, or situaţia economică s-a agravat şi mai mult pe parcursul ministeriatului lui Petru Gaugaş, astfel ministerul încercând să se concentreze chiar din primele zile ale guvernării pe realizarea programului ideologic al agrarienilor.

Ofensiva guvernării agrariene asupra istoriei şi limbii române

Peste puţin timp de la învestirea guvernului lui Andrei Sangheli[4], ministrul învăţământului Petru Gaugaş îşi ia buretele în mână şi începe „a şterge" cam tot ce a făcut Ministerul în anii 1990/1993. Astfel, noul ministru dispune, la 4 mai 1994, anularea ordinului ministrului Nicolae Mătcaş din 21 august 1993, prin care conducătorii instituţiilor de învăţământ profesional, preuniversitar şi universitar urmau să treacă, de la 1 septembrie 1994, la predarea disciplinelor de profil la toate specialităţile în limba română. Noul ministru al învăţământului invoca drept pretext pentru abrogarea ordinului menţionat faptul că obligativitatea predării tuturor disciplinelor în limba română venea în contradicţie cu articolul 20 al *Legii cu privire la funcţionarea limbilor vorbite pe teritoriul Republicii Moldova,* care stabileşte că „în instituţiile de învăţământ mediu de specialitate, în cele tehnico-profesionale şi superioare se asigură instruirea în limba de stat şi în limba rusă la specialităţile necesare Republicii Moldova"[5]. Astfel, deşi majoritatea instituţiilor de învăţământ la care se referea ordinul ministrului Nicolae Mătcaş din 21 august 1993[6] au elaborat „planuri concrete de însuşire a terminologiei de specialitate în limba română", au conferit disciplinei *Limba română pentru alolingvi* categoria de obligatorie şi au mărit numărul de ore de studiu, au creat grupe de studiere intensă a limbii române pentru alolingvi, au practicat predarea unor discipline în limba română în grupele academice cu limba rusă de studiu" şi altele (Istoria 2016, 407-409), altfel spus, trecerea învăţământului naţional, deşi lentă şi anevoioasă, a fost transformată în proces, guvernul agrarian a distorsionat acest proces şi i-a modificat direcţia cucerită în perioada 1991-1994, direcţie la care nu s-a revenit până în prezent.

În spiritul deciziilor menţionate mai sus, ministrul învăţământului ordonă, la 18 august 1994, să fie eliberaţi de conversaţia la limba română (o probă suplimentară pentru candidaţii alolingvi) toţi candidaţii la admitere în instituţiile de învăţământ superior şi în colegii, care au absolvit şcoli ruse, ministrul argumentându-şi hotărârea prin faptul că a ţinut cont de „reclamaţiile candidaţilor

[4] Guvernul Andrei Sangheli (2) a condus Republica Moldova în perioada 5 aprilie 1994 - 24 ianuarie 1997.

[5] Arhiva Naţională a Republicii Moldova (ANRM), Fond (F.) 2991, inventar (inv.) 14, dosar (d.) 728, fila (f.) 153.

[6] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 727, ff. 41-42.

la admitere, absolvenţi ai şcolilor alolingve)”[7]. Considerăm că asemenea „reclamaţii” ar fi putut avea loc, or după instalarea agrarienilor la putere, rusolingvii din Republica Moldova sesizează „înclinaţia” înspre est a noii guvernări după 1994, dar în dosarele de arhivă, deocamdată, nu au fost descoperite asemenea petiţii.

Şi atestarea cadrelor didactice şi a altor angajaţi din sistemul educaţional „privind nivelul cunoaşterii limbii de stat” a fost suspendată de la 1 aprilie 1994, de rând cu cea a altor categorii de cetăţeni ai Republicii Moldova. Menţionând că suspendarea are un caracter „temporar”, Parlamentul agrarian îşi motiva decizia prin faptul că „situaţia socială şi politică din ultimii patru ani nu a fost favorabilă studierii limbii de stat” în măsura în care funcţionarii s-o fi însuşit pentru a susţine o probă de evaluare, că „termenele stabilite pentru studierea limbii de stat nu sunt reale”, că „numărul cadrelor didactice menite să predea limba de stat la cursuri şi centre, precum şi nivelul lor profesional, nu corespunde cerinţelor reale”, iar „programele de atestare nu au fost racordate la materialul de studiat, acesta dovedindu-se a fi foarte complicat”[8]. Dacă ministrul Petru Gaugaş va mai păstra în documentele semnate sintagma „limba română”, identificăm că în actele emise de Parlament şi de alte autorităţi ale statului, începând cu anul 1994, această sintagmă dispare, fiind înlocuită încă cu expresia „limba de stat”. Exemplul autorităţilor va fi preluat de presa scrisă, televiziunile guvernamentale şi alte mijloace de informare guvernamentale, dar şi în vorbirea comună a unei categorii de cetăţeni loiali puterii. Şi alte sintagme care indică asupra comunităţii de neam şi limbă a locuitorilor din dreapta şi din stânga Prutului au fost înlocuite cu unele pseudoştiinţifice: *limba de stat, limba oficială, naţiune moldovenească* etc.

Mai mult decât atât, Ministerul Învăţământului al Republicii Moldova dispune, prin ordinul din 14 septembrie 1994, reintroducerea limbii ruse în calitate de disciplină şcolară obligatorie începând cu clasa a II-a sau clasa a V-a, din anul de studii 1994/1995. Încercând să mimeze un act democratic şi să împace spiritele, autoritatea de stat prescrie că decizia de a începe studiul limbii ruse se va lua „în funcţie de doleanţele părinţilor, asigurarea metodică şi potenţialul cadrelor didactice”. Dacă în clasele primare studiul limbii ruse depinde de anumite circumstanţe subiective şi obiective, atunci, începând cu clasa a V-a, limba rusă era repusă în planul de învăţământ ca disciplină obligatorie în toate clasele gimnaziale. Şi pentru că numărul total de ore în învăţământul gimnazial nu s-a modificat, ministrul indica introducerea limbii ruse din contul orelor prevăzute pentru limba străină[9].

Este de remarcat însă faptul că, după adoptarea Constituţiei Republicii Moldova, Ministerul Învăţământului a trecut sub tăcere prevederile articolului al 13-lea şi chiar a fost învinuit în spaţiul public că sabotează Legea Fundamentală cu privire la limba de stat şi că nu expediază scrisori metodice în şcoli, prin care să interzică predarea limbii române şi să dispună înlocuirea denumirii disciplinei, surpând astfel temelia statalităţii moldoveneşti. Mai mult decât atât, Petru Gaugaş este învinuit că „s-a internat în spital, iar echipa ministerială, condusă de „flexibilul” Simion Musteaţă, a continuat să promoveze concepţiile guvernelor din anii 1990-1993” (Făclia 1995a, 1). Considerăm că statutul de intelectual pe care îl purtau angajaţii Ministerului Învăţământului, inclusiv ministrul Petru Gaugaş, care, in postura de viceministru al Învăţământului Public al RSS Moldoveneşti/RSS Moldova a iniţiat cu râvnă executarea legislaţiei lingvistice, adoptată de Parlament în august 1989 şi a semnat zeci de ordine şi dispoziţii care vizau revenirea la grafia latină şi adoptarea normelor ortografice unice ale limbii române[10], i-a determinat să asculte mai degrabă opinia ştiinţifică a Academiei de Ştiinţe a Moldovei în privinţa denumirii corecte a limbii vorbite pe teritoriul Republicii Moldova (Hanganu 2018, 95-104), precum şi de glasul raţiunii, decât de prevederile unui articol, adoptat de o majoritate politică întâmplătoare. Ministerul condus de Petru Gaugaş a luat decizii, care mai degrabă îi puneau la un adăpost convenabil şi sigur pe rusolingvii din Republica Moldova, orice origine etnică ar fi avut ei, dar, mai ales, pe moldovenii deznaţionalizaţi şi rusificaţi în perioada sovietică, acei *homo sovieticus* frustraţi de proasta sau totala necunoaştere a limbii române (or, au învăţat şi au utilizat în activitatea profesională, în comunicarea şi chiar în familie limba rusă) şi cantonaţi în moldovenismul inoculat de regimul sovietic. Drept dovadă a celor menţionate mai sus

[7] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 731, f. 120.
[8] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 731, ff. 134-135.
[9] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 729, ff. 67-68.
[10] Este interesant faptul că cea mai mare parte a ordinelor semnate de viceministrul Petru Gaugaş erau scrise în limba română şi grafie latină, iar cele semnate de ministrul Zidu – în limba rusă (ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 211, ff. 26-40, 47-48, 60-63, 92, 113, 146, 150-155, 206 etc.).

este şi politica Ministerului şi guvernului agrarian de realizare a legislaţiei lingvistice în învăţământul preuniversitar şi universitar. Deşi Colegiul Ministerului a aprobat, la 16 februarie 1995, Hotărârea cu privire la realizarea legislaţiei lingvistice în învăţământul preuniversitar şi universitar, iar la 13 iunie 1995, ministrul Gaugaş dispune executarea acestei hotărâri prin ordinul cu privire la aprobarea *Programului de acţiuni vizând ameliorarea procesului de studiere a limbii de stat de către populaţia alolingvă din Republica Moldova*, subdiviziunile Ministerului şi instituţiile din subordonare, aşa cum menţionează într-o notă informativă *Direcţia limbilor* încă în martie 1996, „au pus documentul în sertar şi acţiunile planificate rămân în suspensie"[11], deşi *Institutul de Ştiinţe Pedagogice şi Psihologice* trebuia să elaboreze, până la 13 august 1995, „o concepţie unitară de studiere a limbii de stat de către copiii, elevii şi studenţii alolingvi din învăţământul preuniversitar şi universitar"[12], iar lipsa *Concepţiei* periclita activitatea de elaborare şi editare a programelor noi, a manualelor, dicţionarelor etc. pentru fiecare verigă. De asemenea, *Direcţia limbilor* anunţa Colegiul Ministerului Învăţământului că rămâne în afara atenţiei autorităţilor responsabile sarcina de a examina „în mod sistematic şi pe teren a stării de studiere-învăţare-funcţionare a limbii oficiale a ţării în instituţiile din subordine", astfel desconsiderându-se hotărârea nominalizată a Colegiului"[13].

Ofensiva agrarienilor împotriva limbii române şi a succeselor obţinute de mişcarea naţională de la sfârşitul anilor '80 şi de guvernarea anterioară în repunerea învăţământului în tradiţiile naţionale, a fost însoţită de un asalt virulent asupra istoriei naţionale. Peste câteva luni de la preluarea puterii, guvernarea agrariană se înregimentează împotriva disciplinei şcolare „Istoria Românilor"[14]. Conştient de faptul că istoria „ocupă un loc prioritar în formarea conştiinţei naţionale, în dezvoltarea personalităţii"[15], guvernul Sangheli creează, la 16 august 1994, *Comisia de stat pentru elaborarea concepţiei de studiere a istoriei în instituţiile de învăţământ din Republica Moldova,* din care făceau parte 22 de cercetători ştiinţifici în domeniul istoriei, profesori universitari, şefi de catedre, învăţători de istorie, deputaţi în Parlamentul Republicii Moldova, care urmau să elaboreze concepţia şi planurile de învăţământ pentru studierea istoriei în instituţiile de învăţământ din Republica Moldova[16]. Uzitând de lipsa altei opinii[17] decât cea promovată de unii membri la prima şedinţă, Comisia a decis (cu 11 voturi ale celor 14 membri prezenţi la şedinţa Comisiei din 23 august 1994[18]) că disciplina şcolară se va numi „Istoria Moldovei". Dar disensiunile care le-a trezit această decizie a fracţionat Comisia în două grupuri – una adeptă a concepţiei *Istoriei Moldovei* (Chiril Stratievschi[19], Artiom Lazarev, Leonid Tabără, Vasile Stati, Pavel Bârnea, Vladimir Ţaranov, Veronica Abramciuc, Petru Boico, Ivan Zabunov) şi cealaltă – promotoare a concepţiei *Istoriei Moldovei şi a civilizaţiei româneşti* (Gheorghe Gonţa, Demir Dragnev, Constantin Eşanu, Nicolae Chicuş, Valeriu Cozma, Valentina Haheu, Gheorghe Caravai, Mihai Dan, Igor Ojog). Cele două grupări au prezentat guvernului raportul de activitate a Comisiei şi cele două proiecte ale Concepţiei la 10 octombrie 1994[20].

Mai bine de o lună până la prezentarea celor două variante ale *Concepţiei* către Guvernul Republicii

[11] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, f. 42.

[12] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, f. 42.

[13] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, ff. 42-43.

[14] În anul 1991 Ministerul Ştiinţei şi Învăţământului al Republicii Moldova a exclus din programul şcolar disciplinele „Istoria URSS" şi „Istoria RSS Moldovenească" şi, după aprobarea primei programe pentru şcoala de cultură generală la „Istoria românilor", a fost introdusă disciplina obligatorie „Istoria Românilor" în clasele V-XI (Pentru detalii: Musteaţă 2010, 28-29).

[15] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 105.

[16] Hotărârea Guvernului nr. 617 din 16 august 1994 „Cu privire la constituirea Comisiei de stat pentru elaborarea concepţiei de studiere a istoriei în instituţiile de învăţămînt din Republica Moldova". https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=82967&lang=ro (accesat 12. 04.2021).

[17] Excepţie a făcut Igor Ojog, lector la Facultatea de Istorie a Universităţii de Stat din Moldova, ripostând membrilor Comisiei care susţineau că „este absolut anormală introducerea Istoriei Românilor în locul Istoriei Moldovei în programele de învăţământ şcolar şi universitar" şi că „nu mai există precedent în lume în care să nu se studieze în şcoală istoria ţării, ci istoria etnică". Chiril Stratievschi menţionează în raportul prezentat guvernului că Igor Ojog „a încercat să demonstreze" Comisiei că „încă undeva, într-o oarecare ţară se predă istoria etnosului", iar unii membri ai Comisiei (Demir Dragnev, Gheorghe Gonţa, Gheorghe Caravai) „au manifestat prudenţă" în exprimarea poziţiei lor şi au optat pentru numirea disciplinei „Istoria naţională" sau „Istoria Patriei". Iar când au înţeles că termenul „Moldova" nu poate fi omis din titlul disciplinei, cei din urmă au susţinut propunerea „de compromis" a lui Demir Dragnev de a numi disciplina şcolară „Istoria Moldovei şi a civilizaţiei româneşti" (ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 729, f. 95).

[18] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 96.

[19] *Chiril Stratievschi* (1929-2007), istoric moldovenist, doctor habilitat în istorie (1976), profesor universitar (1977), membru corespondent al Academiei de Ştiinţe a Moldovei (1989). Fost membru PCUS, secretar al organizaţiei de partid al Institutului Politehnic din Chişinău. Cercetător ştiinţific principal la Institutul de Istorie al AŞM. Preşedintele Comisiei de stat pentru elaborarea concepţiei de studiere a istoriei în instituţiile de învăţământ din Republica Moldova (1994) .

[20] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, ff. 72-103.

Moldova, Ministerul Învăţământului, menţionând că a ţinut cont de „prevederile Comisiei" şi de „experimentul efectuat de Institutul de Ştiinţe Pedagogice şi Psihologice", a dispus, printr-un ordin semnat la 16 septembrie 1994 de viceministrul învăţământului Simion Musteaţă, introducerea „cursului integrat de istorie" în instituţiile de învăţământ preuniversitar, începând cu anul şcolar 1994/1995[21]. În preambulul ordinului, autoritatea de stat încearcă să argumenteze „introducerea cursului integrat de istorie", dar absolut neconvingător, cunoscând convingerile politice ale agrarienilor. Astfel, recunoscând că „în societate au avut loc anumite mutaţii" care au produs „actualizarea conţinuturilor" disciplinelor istorice şi „tratarea evenimentelor, legităţilor sociale de pe poziţiile adevărului istoric", ministerul invocă iezuitic „nevoia de schimbare" în corespundere cu „noile finalităţi educaţionale" (dar pe care nu le defineşte) şi „necesitatea sincronizării cu tendinţele majore de evoluţie a ştiinţei istorice", imperative, cărora le „corespunde adecvat cursul integrat de istorie", ce „se utilizează în prezent pe larg în practica pedagogică mondială"[22]. În spatele argumentelor fariseice ale guvernului agrarian stătea, de fapt, intenţia moldovenistă de a scoate istoria Românilor din şcoala moldovenească, or eşalonarea materiei de studiu la istorie tocmai demonstra acest fapt[23].

Reacţia impetuoasă a unor reprezentanţi conştienţi ai comunităţii istoricilor din Republica Moldova, dar şi recunoaşterea faptului că manualul de „Istoria antică" pentru clasa a V-a, semnat de Valentina Haheu, Vasile Haheu, Pavel Cerbuşcă şi publicat în 1994, era de o calitate ştiinţifică şi metodică ignorantă, a determinat Ministerul să accepte că implementarea „cursului integrat de istorie" a eşuat. Recunoaşterea nereuşitei acestei încercări de a înlocui disciplina „Istoria Românilor" cu „Istoria Moldovei" nu a însemnat şi renunţarea la această idee. Iar la 10 ianuarie 1995, Chiril Stratievschi face o reclamaţie contra Ministerului Învăţământului, acuzând instituţia că „n-a întreprins nimic, cu toate că secţia *Probleme sociale şi umanitare* de două ori a anunţat Ministerul (pe dl Gaugaş) că timpul trece, iar Ministerul nu lucrează asupra implementării ei [a Concepţiei – *n.n.*] în instituţiile de învăţământ"[24].

Primind cele două variante ale Concepţiei studierii istoriei în instituţiile de învăţământ din Republica Moldova, Grigore Ojog, viceprim-ministru al Guvernului Republicii Moldova, „propune" (dar, de fapt, ordonă) Ministerului Învăţământului să folosească „în procesul de instruire" varianta Concepţiei „semnate de majoritatea Comisiei", adică proiectul moldovenist[25]. Menţionând că „Ministerul Învăţământului s-a pomenit într-o situaţie dificilă, impunându-i-se să ia decizia definitivă în aceste chestiuni", la 27 octombrie 1994, ministrul Gaugaş „intervine cu rugămintea" pe lângă guvern „de a reactiviza activitatea Comisiei nominalizate şi a lua o decizie a Guvernului"[26] în această privinţă.

Totodată, Colegiul Ministerului Învăţământului adoptă, la 9 februarie 1995, planurile de învăţământ pentru anul şcolar 1995/1996, în care este indicată în calitate de disciplină şcolară „Istoria" (fără a se specifica denumirea concretă a disciplinei) pentru toate clasele ciclului gimnazial cu câte 2 ore pe săptămână pentru clasele a V-VIII şi cu 3 ore pentru clasele a IX-XI şi ale ciclului liceal. Pentru comparaţie, pentru studierea limbii ruse în clasele gimnaziale au fost repartizate 2 ore în clasa a V-a şi câte 3 ore pe săptămână pentru clasele a VI-IX[27]. Iar la 16 martie 1995, tot Colegiul Ministerului Învăţământului a discutat şi aprobat în principiu un proiect al Hotărârii cu privire la concepţia predării istoriei. Dar pentru că în cadrul şedinţei s-au făcut recomandări de îmbunătăţire a conţinutului documentului, membrii organului consultativ al Ministerului au decis să-şi mai rezerveze 10 zile pentru operarea redactărilor, astfel ca varianta finală a documentului să fie adoptată la şedinţa următoare a Colegiului.

În ciuda acestui fapt, Gheorghe Rusnac, rectorul Universităţii de Stat din Moldova, luând proiectul menţionat mai sus drept buchie a legii, s-a grăbit

[21] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 729, ff. 74-76.
[22] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 729, f. 74.
[23] Elevii din clasa a IV-a urmau să studieze, în anul de studii 1994/1995, un curs propedeutic de „Introducere în istorie ", cei din clasa a V-a – „Istoria antică", elevii claselor a VI-a, de asemenea, urmau să studieze „Istoria antică", cei din a VII-a – disciplina „Istoria Evului Mediu", elevii din a VIII-a – disciplina „Istoria modernă", elevii din clasa a IX-a – „Istoria" (naţională şi contemporană), cei din a X-a – „Istoria modernă" şi cei din clasa a XI-a – disciplina „Istoria contemporană". În ce priveşte elevii din licee, acestora li se propunea să studieze în clasa a X-a „Istoria antică şi medievală", în clasa a XI-a - „Istoria modernă (naţională şi universală), iar în clasa a XII-a – disciplina „Istoria contemporană" (naţională şi universală) (ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 729, ff. 74-75).

[24] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 729, f. 74.
[25] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 104.
[26] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 106.
[27] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 844, ff. 31-32, 41-43.

să informeze, la 17 martie 1995, Consiliul profesoral al Facultăţii de Istorie despre intenţia Ministerului Învăţământului de a exclude cursurile de „Istorie a Românilor" şi „Limba şi Literatura română" şi de a le înlocui cu disciplinele „Istoria Moldovei" şi „Limba şi Literatura moldovenească", urmând apoi şi redenumirea respectivă a catedrelor care aveau în competenţa lor predarea acestor cursuri (Istoria 2016, 270).

Reactivarea moldovenismului şi insistenţa lui de a se legaliza în învăţământul şi educaţia publică a produs efecte neaşteptate de către guvernarea agrariană, căreia i se părea că stăpâneşte procesele. Profesorii şi studenţii de la Universitatea de Stat din Moldova au iniţiat acţiuni de protest în Piaţa Marii Adunări Naţionale, care s-au extins cu rapiditate prin aderarea profesorilor, studenţilor şi elevilor de la celelalte instituţii de învăţământ superior, din liceele şi colegiile din Chişinău, astfel încât la 17 martie 1995 a fost declarată grevă generală (Matveev, Xenofontov 2019, 621-622)[28]. Greviştii revendicau, în primul rând, revenirea la predarea limbii române şi a istoriei Românilor, dar şi revizuirea Constituţiei, astfel încât să se excludă pe viitor ingerinţa forţelor politice de la guvernare în sistemul de învăţământ (Limba Română 1995, 12-13). Intimidat de extinderea grevei şi de curajul revendicărilor greviştilor, ministrul Gaugaş susţine, într-un ordin din 22 martie 1995, că „greva studenţilor şi cadrelor didactice este neautorizată" şi a fost declanşată cu încălcarea prevederilor legale, iar participanţii la grevă „scandează zilnic lozinci anticonstituţionale şi antistatale". În baza acestor „argumente", ministrul îi atenţionează pe conducătorii instituţiilor de învăţământ şi educaţie asupra necesităţii respectării actelor normative cu privire la organizarea şi desfăşurarea procesului didactic şi îi obligă „să nu salarizeze cadrele didactice pe perioada participării lor la grevă", iar pe şefii direcţiilor raionale (orăşeneşti) de învăţământ – să nu admită „implicarea copiilor în grevă"[29].

Amploarea grevei generale din martie-aprilie 1995 l-a determinat pe preşedintele Mircea Snegur să declare, la 27 martie 1995, un moratoriu privind punerea în aplicare a concepţiei moldoveniste a predării istoriei şi limbii române (Istoria 2016, 271). De asemenea, la propunerea Comisiei guvernamentale pentru negocieri cu reprezentanţii greviştilor, a fost convocat Colegiul Ministerului Învăţământului, care a decis să retragă examinarea Proiectului hotărârii din 16 martie 1995 cu privire la concepţia de studiere a istoriei în instituţiile de învăţământ (Făclia 1995b). Iar la 23 august 1995 viceministrul Simion Musteaţă semnează ordinul cu privire la predarea istoriei în anul şcolar 1995/1996 în instituţiile de învăţământ preuniversitar, prin care dispune că, „începând cu 1 septembrie 1995, instruirea istorică să se realizeze în baza a două cursuri separate: istoria universală şi istoria românilor", inclusiv pentru elevii care au studiat în anul 1994/1995 cursul de istorie integrată[30]. Astfel, greviştii au reuşit să oprească ofensiva agrarienilor asupra cuceririlor mişcării naţionale de la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90 (Istoria 2016, 273).

„Grupul de creaţie", aşa cum s-a numit Comisia pentru elaborarea concepţiei de studiere a istoriei, şi-a continuat activitatea. La 18 iulie 1995, acesta s-a convocat într-o şedinţă, pentru a discuta din nou asupra proiectului *Concepţiei instruirii istorice* în instituţiile de învăţământ preuniversitar. În nota informativă adresată preşedintelui Mircea Snegur, viceprim-ministrul Grigore Ojog raporta că „grupul de creaţie" a luat decizia că va continua lucrul asupra Concepţiei, iar la baza acesteia va fi pusă „a) studierea a două cursuri paralele – istoria universală şi istoria naţională şi b) cursul de istorie naţională să poarte denumirea „istoria românilor"[31].

Greva studenţilor şi cadrelor didactice, moratoriul preşedintelui Snegur, iniţiativa preşedinţiei de a modifica articolul 13 al Constituţiei Republicii Moldova prin declararea limbii române drept limbă de stat, dar mai ales acutizarea crizei economice, care însoţea tranziţia Republicii Moldova spre economia de piaţă, au temperat ofensiva agrarienilor asupra istoriei şi limbii române şi au orientat activitatea şi preocupările guvernării agrariene spre identificarea soluţiilor de reducere a efectelor crizei, totodată, concentrându-şi eforturile spre identificarea unor metode şi instrumente subversive şi relative de a promova un cadru legislativ şi normativ în învăţământ în conformitate cu ideologia lor de partid.

Guvernarea agrariană a adoptat o altă tactică, sfidând moratoriul Preşedintelui Snegur. În decembrie 1997, Comitetul de conducere al

[28] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 847, ff. 211-212.
[29] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 847, ff. 211-212.
[30] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 850, ff. 89-91.
[31] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1020, ff. 7-10.

Asociaţiei Istoricilor din Republica Moldova adresează un memoriu preşedintelui Petru Lucinschi şi prim-ministrului Ion Ciubuc, prin care cer demisia ministrului Iacob Popovici[32] şi a viceministrului Vlad Ciubucciu, susţinând că Ministerul Învăţământului, Tineretului şi Sportului[33] „a dat peste cap concepţia învăţământului istoric, elaborată, aprobată şi verificată în instituţiile de învăţământ pe parcursul ultimilor şapte ani", promovează concepţii perimate, certate cu adevărul istoric şi bunul simţ, încercând să revitalizeze învăţământul doctrinar sovietic[34]. Conducerea Ministerului era acuzată de faptul că şi-a declinat total responsabilitatea de a asigura învăţământul istoric cu manuale şi alte materiale didactice, iar manualele elaborate de profesori cu autoritate în domeniu şi în conformitate cu curriculumul în vigoare nu pot fi folosite legal în şcoli, pentru că Ministerul, uzitând de autoritatea sa, pune tot felul de piedici. Autorii memoriului (profesorii universitari Anatol Petrencu şi Gheorghe Postică) susţineau că ministrul Popovici blochează editarea revistei de istorie „Cugetul" şi a altor publicaţii, motivând lipsa resurselor financiare, marginalizează, persecută şi chiar demisionează personalul din învăţământul istoric, doar pentru că nu le împărtăşesc părerile. Alături de forţele politice ostile intereselor naţionale, Ministerul încearcă să transforme ştiinţa istorică în instrument de promovare a intereselor de grup, finanţând (în condiţiile unui buget auster) publicarea unor lucrări pseudoştiinţifice, antiromâneşti şi care „tirajează în mare măsură un manifest al unor forţe politice nostalgice după un sistem perimat", cum este, de exemplu, lucrarea *Istoria Republicii Moldova din cele mai vechi timpuri şi până în zilele noastre* (*История Республики Молдова с древнейших времен до наших дней*) (1997), editarea căreia, confirmă în scrisoarea de răspuns ministrul Popovici, s-a făcut cu finanţare din partea Ministerului Învăţământului, Tineretului şi Sportului, totodată menţionând meschin că „este o acţiune absolut legală şi în deplină corespundere cu cerinţele elementare ale pluralismului de păreri"[35]. În acelaşi timp, Demir Dragnev, directorul Institutului de istorie al Academiei de Ştiinţe a Moldovei, confirmă că un grup de cercetători de la Institutul pe care îl conduce a elaborat, în anul 1997, manuale de istorie pentru clasele a VI-IX-a şi că textele au fost aprobate de Comisia de experţi a Ministerului, doar că responsabilii ministeriali nu au găsit finanţare pentru publicarea lor[36], în timp ce şcolile sufereau de un deficit cras de manuale, programe şi alte materiale didactice.

De asemenea, guvernul agrarian a implicat instituţiile şi organizaţiile de stat în serbări fastuoase şi comemorări ale unor evenimente şi persoane străine istoriei româneşti, neglijând comemorarea datelor, evenimentelor, personalităţilor de importanţă majoră pentru istoria basarabenilor[37].

Astfel, ambele ministere ale învăţământului care au gestionat sistemul educaţional al Republicii Moldova în perioada agrariană s-au înregimentat împotriva limbii şi istoriei Românilor: la începutul guvernării au iniţiat o ofensivă agresivă, intensă şi brutală, dar care a fost stăvilită prin contraofensiva intelectualităţii din Republica Moldova chiar de la începutul acesteia în anul 1995. A doua fază a ofensivei guvernării agrariene împotriva limbii şi istoriei Românilor a fost una subversivă şi clandestină, ilegală uneori. Astfel, agrarienii şi coaliţii lor şi-au schimbat tactica, dar nu şi scopul.

Criza economică şi învăţământul: soluţii agrariene

Învăţământul a rămas în afara priorităţilor guvernanţilor agrarieni, aceştia, în condiţiile crizei economice şi a celei financiare continue, au sporit foarte puţin proporţia cheltuielilor din PIB pentru învăţământ, dacă ţinem cont de declinul din toate sectoarele economiei[38], de inflaţie şi de

[32] *Iacob Popovici*, născut în 1939 în satul Chişcăreni, judeţul Bălţi. Absolvent al Institutului Pedagogic din Bălţi (1961). Învăţător de matematică în or. Sângerei, şef de studii la Tehnicumul politehnic, şef al secţiei de învăţamânt din or. Balti. Şef de direcţie la Ministerul Învăţământului al RSS Moldovenești (1974- ?). Preşedinte al Comitetului republican al sindicatului lucrătorilor din învăţământ (1986-?), secretar al Consiliului, preşedinte al Comisiei de revizie, prim-vicepreşedinte al Federaţiei Generale a Sindicatelor din Republica Moldova. Ministru al învaţamântului, tineretului şi sportului (24 ianuarie 1997-22 mai 1998) în Guvernul Ion Ciubuc (1). Şef al aparatului Preşedintelui Republicii Moldova. Angajat la ambasada Republicii Moldova din Romania.

[33] Denumirea Ministerului în primul guvern Ciubuc (24 ianuarie 1997 - 22 mai 1998).

[34] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 26-29.

[35] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 30-32.

[36] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 34.

[37] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 26-29.

[38] În 1997, PIB constituia în cifre reale doar 34% din nivelul anului 1990, iar salariul mediu lunar era de 25% în raport cu 1990.

creşterea numărului de instituţii de învăţământ (*Tabel 1*). Alocaţiile publice pentru învăţământ erau mult prea mici, atingând doar circa 40% din necesar (Strategia 2010, 293). Procentul cheltuielilor din PIB pentru învăţământ a cunoscut o anumită creştere în perioada guvernării agrariene: de la 8,7% în 1994 la 10,5% în 1997, pentru ca să coboare, în anul 2000, la 4,5% (Strategia 2010, 293). Anual, discutând proiectele legilor bugetului de stat, guvernele agrariene căutau posibilităţi de a conserva sau chiar de a reduce cuantumul alocaţiilor pentru învăţământ. De exemplu, elaborând bugetul de stat pentru anul 1996, ministrul finanţelor Valeriu Guţan propune şi insistă asupra necesităţii reducerii numărului de studenţi şi elevi înmatriculaţi în instituţiile de învăţământ superior, colegii şi şcoli profesionale, asupra reducerii termenelor de instruire şi modificarea (optimizarea) reţelei existente de instituţii de învăţământ, precum şi asupra reexaminării mecanismului de elaborare, editare şi distribuire a manualelor, asupra trecerii elevilor şcolilor profesionale de la alimentaţia gratuită la asigurarea cu burse în dependenţă de reuşită şi altele[39]. Ministrul finanţelor îşi argumenta „recomandările" prin „situaţia financiară extrem de dificilă", care nu permite Republicii Moldova să pregătească cadre la unele specialităţi (Politologie, Activitate vamală, Medicină netradiţională, Cosmetică medicală, Exploatarea zăcămintelor şi altele), care „nu corespund necesităţilor economiei naţionale la etapa actuală", iar absolvenţii instituţiilor din învăţământul profesional completează categoria şomerilor, or, conform rezultatelor controlului Curţii de conturi, doar 13,8% din absolvenţii instituţiilor de învăţământ superior din anul 1995, 12,2% din absolvenţii colegiilor şi 58,8% din cei ai şcolilor profesionale s-au prezentat la locurile de muncă la care au fost repartizaţi[40]. Ministerul Învăţământului a încercat să optimizeze cheltuielile şi a intervenit acolo unde se părea că este posibil: a redus efectivul de maiştri de instruire şi de producţie cu 20% în cadrul şcolilor tehnico-profesionale şi a cotei de înmatriculare a elevilor cu termenul de instruire de 3 ani de la 8 100 la 6 000 de elevi; a redus termenul de instruire a elevilor înmatriculaţi în baza clasei a IX-a de la 2 la 1,5 ani; a redus numărul de conducători: o şcoală profesională putea avea director adjunct, doar dacă avea un contingent mai mare de 450 de elevi, şi un post de maistru superior, doar în cazul în care contingentul era mai mare de 450 de elevi"[41], şcolile normale şi colegiile nu mai puteau înmatricula absolvenţi ai şcolilor incomplete şi au fost lichidate clasele de liceu în aceste instituţii de învăţământ mediu de specialitate; s-a interzis divizarea grupelor pentru studierea „limbii de stat", inclusiv în şcoala generală[42] şi chiar a ordonat instituţiilor de învăţământ să identifice măsuri de conservare a energiei în sezonul de toamnă-iarnă şi de optimizare a altor cheltuieli pentru întreţinere[43].

Alocaţiile bugetare pentru sectorul învăţământului ajungeau cu întârziere la destinatar şi, rămânând nesemnificative, puteau acoperi cu greu necesităţile de achitare a salariilor cadrelor didactice şi a elevilor şi studenţilor din colegii şi instituţiile de învăţământ superior, condiţionând scăderea considerabilă a cheltuielilor pentru dezvoltarea infrastructurii.

Alocaţiile bugetare pentru învăţământul superior vor rămâne aproape neschimbate şi instituţiile de învăţământ superior şi mediu de specialitate vor fi determinate să-şi identifice singure metode şi surse de finanţare suplimentară, mai ales că noua *Lege a învăţământului* (1995) şi deschiderea relaţiilor cu vestul către sfârşitul anilor '90 ofereau aceste posibilităţi. Una dintre sursele importante de venit extrabugetare ale universităţilor şi colegiilor provenea din sectorul contractual cu taxe de studii, pe care le achitau o parte dintre studenţi şi elevi, care nu au reuşit să ocupe un loc bugetar de stat. O altă sursă de completare a bugetului universităţilor erau proiectele şi programele finanţate de diverse organizaţii internaţionale (Programul TEMPUS-TACIS, Fundaţia SOROS, INTAS şi altele), care finanţau dezvoltarea instituţională, proiecte ştiinţifice şi altele.

Dar imperfecţiunea legislaţiei în domeniu făcea ca aceşti bani să fie calificaţi de Ministerul Finanţelor ca surse bugetare şi gestionaţi prin trezorerie. Din cauza birocraţiei excesive, Ministerul Finanţelor bloca sau tergiversa de multe ori utilizarea resurselor financiare acumulate, iar în urma inflaţiei galopante, instituţiile erau în

[39] De ex. se propunea crearea Academiei Pedagogice în baza comasării Universităţii Pedagogice „Ion Creangă", a Institutului de Ştiinţe Pedagogice şi Psihologice şi a Institutului Naţional de Instruire Continuă (ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1020, f. 157).

[40] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1020, ff. 152-153.

[41] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 849, f. 62

[42] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 849. f. 61

[43] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 851, ff. 71-72.

pierdere importantă. Eugeniu Hrişcev, rectorul ASEM, semnalează guvernului că acest sistem imperfect produce prejudicii enorme instituţiilor de învăţământ, or, dacă, de exemplu, ASEM şi-ar fi gestionat singură aceşti bani, aşa cum o fac instituţiile private, „starea Academiei era mult mai bună", iar personalul angajat ar fi fost salarizat în termenele legale[44]. Situaţia ASEM-ului era simptomatică pentru toate instituţiile de învăţământ care ofereau servicii educaţionale contra plată. În condiţiile crizei financiare acute, ministrul finanţelor susţine că evidenţa minuţioasă şi controlul strict al tuturor mijloacelor financiare este o parte a acţiunilor anticriză şi nu are scopul să „lezeze drepturile instituţiilor bugetare"[45].

Şi învăţământul preuniversitar a împărtăşit din beneficiile pe care le-a oferit economia de piaţă, care a creat condiţii pentru înfiinţarea unor sisteme educaţionale de alternativă şi private. În anul 1994, la Chişinău funcţiona „Şcoala viitorului" (cu 9 clase primare şi un contingent de 244 de elevi); Şcoala-grădiniţă Waldorf din Chişinău (7 clase primare cu 210 elevi), cu filiale în satul Obileni, raionul Criuleni şi altele două la Ungheni şi Orhei; Liceul Experimental de Creativitate şi Inventică „Prometeu", cu 18 clase şi 400 de elevi; Liceul turcesc cu 4 clase şi 104 elevi, liceul „Orizont" din satul Lozova, raionul Străşeni, cu 8 clase primare şi 153 de elevi, şi o şcoală particulară finanţată de un agent economic cu o singură clasă de 33 de elevi la Chişinău[46].

Totuşi principala sursă de finanţare a şcolilor de toate nivelele a rămas bugetul public auster mulţi ani la rând, care, pe lângă faptul că aloca resurse financiare absolut insuficiente pentru funcţionarea instituţiilor de învăţământ (fără a fi vorba de dezvoltarea lor), acestea ajungeau real în bugetele instituţiilor cu mare întârziere, producând reţineri de 2-4 luni a achitării salariilor către personal şi a burselor pentru studenţi[47]. Reacţiile actorilor învăţământului public nu s-au lăsat aşteptate. Profesorii şi studenţii, apoi sindicatele din învăţământ redactau cu o periodicitate de invidiat demersuri pe numele prim-ministrului, preşedintelui Republicii Moldova şi al altor funcţionari publici, acuzând „situaţia deplorabilă în care se află învăţământul din Republica Moldova": proasta dotare cu utilaje şi materiale necesare procesului didactic, salariile mizere şi achitate cu mare întârziere de 2-3 luni, bursa mică a studenţilor şi aceasta achitată tot la 2-3 luni etc.

Este concludentă, în acest sens, scrisoarea reprezentanţilor corpului didactic şi ai studenţilor Universităţii Tehnice din Moldova, prin care autorii anunţă guvernul Republicii Moldova că „colectivul UTM nu poate fi indiferent faţă de situaţia deplorabilă în care se află învăţământul superior din Republica Moldova": din an în an sunt dotate tot mai prost laboratoarele cu utilaje şi materialele necesare, întreprinderile refuză să-i primească pe studenţi la practicile de specialitate, cadrele didactice primesc un salariu mizer şi cu mare întârziere, de 2-3 luni, studenţii primesc o bursă foarte mică, o dată la 2-3 luni, şi altele. Angajaţii şi studenţii UTM au înaintat guvernului revendicări greu de onorat de către autorităţile unui stat aflat în criză economică-financiară, precum alocarea sumelor suficiente pentru procurarea literaturii şi a utilajelor necesare pentru asigurarea procesului didactic; asigurarea UTM cu baze de practică pentru studenţi; urgentarea aprobării legii cu privire la învăţământ; redactarea regulamentului de acordare a burselor şi asigurarea dreptului studenţilor de a plăti doar 50% din costul transportului public; mărirea salariilor şi a pensiilor şi achitarea la timp a lor şi altele[48].

În răspunsul din 20 octombrie 1994, viceministrul învăţământului Nicolae Andronache constată că „învăţământul se află, în general, într-o stare extrem de dificilă" şi, cu toate că recunoaşte că învăţământul este finanţat exclusiv la articolele „salarii" şi „burse", şi acestea neexecutate sau executate cu întârziere de Ministerul Finanţelor, ministrul declară că Ministerul susţine propunerile UTM, dar mărimea burselor, a salariilor, pensiilor, precum şi procurarea mijloacelor şi materialelor didactice depind de mijloacele financiare alocate în buget pentru învăţământ[49]. Răspunsul formal al ministrului i-a lăsat pe UTM-işti, ca şi pe angajaţii celorlalte instituţii de învăţământ din

[44] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 96-97, 146.
[45] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 148.
[46] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 846, f. 143.
[47] Salariile angajaţilor în învăţământul superior erau mai mici decât salariul mediu pe economie şi nu acoperea nici măcar coşul minim de consum. Astfel, chiar cu creşterea salarială de 30%, operată de guvernul Republici Moldova la 20 martie 1998, salariul lunar „era posibil să atingă la 1 septembrie 1998 suma de 227, 0 lei, contra 208, 7 lei la 1 ianuarie 1998" (expresia ministrului învăţământului Anatol Grimalschi), în timp ce costul coşului minim de consum era de 480,0 lei, adică de 2,7 ori mai mare decât salariul mediu din învăţământ (ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 93).
[48] ANRM, F. 2848, inv. 32, d. 807, ff. 66-68.
[49] ANRM, F. 2848, inv. 32, d. 807, f. 69.

Republica Moldova, să-şi soluţioneze singuri problemele şi în continuare.

Fluxul continuu al scrisorilor din partea angajaţilor din sistemul învăţământului superior era completat de altul, care venea din partea învăţătorilor din şcolile şi liceele din toate raioanele Republicii Moldova, inclusiv din partea angajaţilor instituţiilor de învăţământ din regiunea de Est a republicii, care ameninţau guvernarea că vor declara grevă, dacă nu li se vor mări şi achita la timp salariile[50].

Situaţia economică din toamna anului 1994 devenise dezastroasă, iar guvernul a propus o nouă reducere a alocaţiilor bugetare domeniului învăţământului pentru anul 1995, fapt care a determinat pe angajatorii instituţiilor de învăţământ superior publice să redacteze o scrisoare de atenţionare a guvernului, subliniind că „situaţia extrem de tensionată din colectivele instituţiilor de învăţământ poate provoca în orice moment o explozie socială cu urmări imprevizibile pentru întreaga ţară"[51]. Situaţia era într-adevăr la limita extremelor. Pe lângă faptul că salariul mediu în învăţământ era de 84,8 lei (august 1994), ceea ce constituia doar 48,4% din salariul mediu din industrie, 74,3% din salariul mediu pe republică şi doar 30% din coşul minim de consum, salariile se achitau cu întârziere de 2-3 şi mai multe luni[52]. O situaţie similară era caracteristică şi pentru bursele studenţilor. Solicitând soluţii de la ministerele de resort, guvernul a primit diferite opinii ale autorităţilor executive, în care în mare parte se menţiona că acestea sunt „conştiente de situaţia ce s-a creat în domeniul salarizării lucrătorilor din învăţământ şi cultură", dar abia după aprobarea unor amendamente la Legea salarizării se pot opera creşteri salariale. În schimb, guvernul raporta Preşedintelui republicii că alocaţia pentru învăţământ în anul 1995 este de 6% din buget, subliniind că este mai mare decât alocaţia bugetată din anul 1994 de 4,8%, şi promitea o majorare salarială, în anul 1995, de 10-20% pentru angajaţii din învăţământ, deşi aceştia cereau majorări de 50-75%[53]. Doar că, aşa cum menţiona Ion Costandoglo, viceministrul Învăţământului, în mai 1996, în timpul discuţiei asupra sarcinilor economico-financiare ale Ministerului în anul 1996, „faţă de anul 1995, situaţia devine mai rea"[54], chiar dacă salariul mediu în învăţământ a crescut de la 220 lei, în 1994, la 336 lei, în anul 1995, or, odată cu inflaţia şi devalorizarea galopantă a monedei naţionale, scădea simţitor şi puterea de cumpărare a leilor din salariu. Optimizările propuse de Ministerul Finanţelor erau catalogate de viceministrul Învăţământului drept „distrugere conştientă", întrucât, reieşind din planul de finanţare pentru 1996, „noi trebuie să închidem 15 instituţii [de învăţământ – n.n.]". Directorul Institutului de Ştiinţe Pedagogice şi Psihologie Nicolae Bucun anunţă Colegiul Ministerului că „oamenii fug din ştiinţă. Salariile sunt mizere, instituţiile nu-şi pot procura o revistă, instituţia nu are nicio monedă, dar avem de plătit salarii, arendă, alte cheltuieli"[55], iar rectorul Universităţii „Ion Creangă" l-a completat, susţinând că „suntem într-o stare materială deplorabilă. Permanent ni se deconectează lumina şi apa. Am făcut tot posibilul de a supravieţui, am făcut toate reducerile posibile. S-au redus fondurile de burse cu 50%"[56]

Revendicările protestatarilor nu se reduceau la aspectele financiar-materiale şi la stingerea restanţelor la salarii şi burse, aceştia cerând şi urgentarea adoptării cadrului legislativ-normativ pentru reglementarea sistemului de învăţământ, reducerea normelor didactice, ajustarea salariilor la coşul minim de consum, transparenţa cheltuielilor şi altele, prevenind autorităţile că vor intra în grevă, dacă nu li se vor satisface pretenţiile[57]. Protestele studenţilor şi ale personalului ştiinţifico-didactic din universităţile Republicii Moldova au continuat pe întreaga perioadă, luând forme mai radicale, odată cu escaladările crizei economico-financiare şi a instabilităţii politice. Numărul petiţiilor adresate guvernului a crescut simţitor în timpul crizei din anul 1998, dar, la cererea protestanţilor din învăţământ de a le stabili salariile în corespundere cu coşul minim de consum şi a mări bursele studenţilor, ministrul învăţământului, tineretului şi sportului Anatol

[50] Demersul pedagogilor de la cele 11 şcoli medii din raionul Dubăsari din 11 februarie 1995, al pedagogilor din raionul Taraclia din 1 martie 1995, al pedagogilor din raionul Basarabeasca din 19 septembrie 1995 (ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1018, f. 95, 110, d. 1020, f. 89).

[51] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 108 vs.

[52] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, f. 108.

[53] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, ff. 112, 121, 125.

[54] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, f. 139.

[55] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, ff. 139-140.

[56] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 928, f. 139.

[57] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, ff. 108; d. 1022, ff. 142, 145.

Gremalschi a răspuns că „propunerile [...] nu sunt reale”[58].

Ar fi incorect să nu apreciem încercările responsabililor ministeriali pentru învățământul public de a identifica soluții pentru a le achita în termen și chiar de a le mări salariile angajaților din învățământ, de a obține creșterea alocațiilor bugetare pentru învățământ. De exemplu, în 7 aprilie 1994, ministrul Petru Gaugaș semnează un demers consistent pe numele prim-ministrului Andrei Sangheli, în care insistă că situația dezastruoasă a învățământului din Republica Moldova și imposibilitatea de a crea „un sistem de învățământ propriu, racordat la cerințele societății și tendințele de dezvoltare a învățământului contemporan din lume” este produsă de subfinanțarea continuă a sistemului și solicită guvernului alocarea unor sume suplimentare pentru a opri această situație, „care nu mai poate fi tolerată[59]. Atitudinea guvernului față de acest demers și, probabil, față de multe altele, semnate de ministrul învățământului, devine limpede, citind rezoluția Cancelariei de Stat, aprobată abia peste 18 luni – la 23 ianuarie 1997, în care se susține că „problemele abordate au fost incluse în *Legea învățământului* și se vor include în *Programul de dezvoltare a învățământului*”[60]. Pe deasupra, Guvernul cerea Ministerului Învățământului „optimizarea cheltuielilor bugetului de stat” și identificarea altor surse de finanțare a învățământului superior[61]. În toamna anului 1995, pentru a reduce din cheltuielile bugetare, Ministerul Învățământului decide să reducă cu 1,5 ani durata studiilor pentru studenții din instituțiile de învățământ superior, care au fost admiși în baza atestatului de studii medii de specialitate (colegii) și cu 1 an – pentru studenții înmatriculați în baza diplomelor de bacalaureat, dar și numărul de unități administrative și auxiliare din școlile superioare publice[62]. O altă propunere a Ministerului Învățământului de raționalizare a cheltuielilor a fost transmiterea în subordinea lui a tuturor instituțiilor de învățământ superior și mediu de specialitate, cu excepția celor din subordinea Ministerului Apărării și Ministerului Afacerilor Interne (3 instituții), fapt care va permite, după părerea autorilor inițiativei, de a comasa unele instituții de învățământ și de a le reorganiza[63].

În spiritul tradițiilor sovietice, dar și pentru a detensiona situația în orașele universitare și în instituțiile de învățământ rurale, prim-ministrul Sangheli trimite elevii și studenții pe un termen de trei săptămâni să „acorde” „ajutor la recoltarea în termeni reduși a culturilor târzii din toamna anului 1994”[64].

În condițiile crizei economice generale și continue, rezultatele acțiunilor Ministerului Învățământului de a atrage fonduri bugetare sau de a optimiza cheltuielile nu erau proporționale eforturilor, această situație deschizându-le, deseori, universităților – voit sau din lipsă de experiență – calea spre identificarea altor surse de finanțare și de soluționare a problemelor din învățământul superior, iar unele dintre aceste surse nu respectau întotdeauna cadrul legal și normativ, fapt semnalat de mai multe ori de către ministerele de resort.

Inflația universităților

Se cere de menționat faptul că guvernanții din această perioadă au ratat, probabil conștient de această dată, escaladarea inflației instituțiilor superioare de învățământ, numărul lor crescând (profitând și de instabilitatea guvernamentală care a dominat viața politică din Republica Moldova până în 2001 (Țăranu 2015, 310-316)) deloc proporțional cu situația economică și demografică din Republica Moldova. Astfel, dacă în anul de învățământ 1994/1995 au funcționat 18 instituții de învățământ superior, inclusiv 13 instituții publice, după aprobarea *Legii învățământului* (1995), numărul lor a crescut în progresie aritmetică, ajungând la 38 în anul academic 1998/1999. Din numărul total de instituții de învățământ, 15 (53,6%) instituții erau private, cea mai mare parte a cărora, așa cum atenționa guvernul Ministerul Economiei și Reformelor al Republicii Moldova, „nu respectau legislația în vigoare”[65]. De exemplu, unele

[58] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 807, ff. 66-69, 125-126. În august 1994 salariul mediu în învățământ a fost de 84,8 lei și constituia doar 74,3% din salariul mediu pe republică și doar 30% din coșul minim de consum – specificau într-un demers pe numele prim-ministrului Republicii Moldova președinții comitetelor sindicale ale 11 instituții de învățământ superior din Republica Moldova la 25 octombrie 1994.

[59] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1022, ff. 102-106.

[60] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1022, f. 102 vs.

[61] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1022, ff. 168-172.

[62] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1022, f. 191; F. 2991, inv. 14, d. 1132, ff. 29-30.

[63] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2821, f. 127.

[64] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 729, f. 80.

[65] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 101.

Tabel 2

Instituţii de învăţământ superior din Republica Moldova. 1994-2000

An de învăţământ	Instituţii de învăţământ superior (nr.)			Studenţi (mii)			Absolvenţi (mii)
	total	publice nr.	private nr.	total (mii)	în instituţiile publice %	în instituţiile private %	
1994/1995	**18**	13	5	**49,4**	-	-	7,2
1995/1996	**20**	13	7	**54,8**	92,1	7,9	7,0
1996/1997	**24**	13	11	**58,3**	88,9	11,1	7,1
1997/1998	**28**	13	15	**65,6**	85,5	14,5	7,7
1998/1999	**38**			**72,7**			9,5
1999/2000	**43**	14	29	**77,3**	78,3	21,7	12,2

Surse: Anuarul 1995, 153; Anuarul 1996, 84-85; Anuarul 1997, 94-95; Anuarul 1998, 99-100, 105; Anuarul 2001, 94-95.

instituţii de învăţământ superior private „au desfăşurat pregătirea administratorilor publici, diplomaţilor, vameşilor şi medicilor" – domenii la care instituţiile private nu aveau dreptul să formeze cadre încă din anul 1995[66]. În acelaşi timp, şi instituţiile publice încălcau cadrul legal, înmatriculând la specialităţile foarte solicitate un număr de studenţi care trecea de multe ori peste cifra indicată de guvern în planul de admitere. Deşi numărul instituţiilor private depăşea cu mult numărul celor publice, în cele private învăţau, comparativ, mult mai puţini studenţi decât în instituţiile de stat (*Tabel 2*). De exemplu, în anul de învăţământ 2000-2001 doar 25% din cei 79,1 mii de studenţi urmau studiile în instituţii private, iar odată cu reducerea numărului de instituţii private în anul 2005/2006, s-a redus şi numărul de studenţi până la 18% (din cei 126,1 mii de studenţi) (*Tabel 2*). Numărul mare de instituţii private se explică prin vidul şi/sau permisivitatea legislativă, cererea mare pe piaţa educaţională a unor specialităţi „la modă"[67], dar şi lipsa de orientare profesională a absolvenţilor şcolilor medii şi liceelor din Republica Moldova şi de informare asupra calităţii studiilor într-o instituţie sau alta. Ministerul Economiei Republicii Moldova contabiliza faptul că, în anul 1997/1998, 45% dintre studenţii care urmau studiile la specialitatea *Administrare publică* erau înmatriculaţi în instituţii private de învăţământ superior, 51% dintre cei de la *Relaţii internaţionale* şi 67% de la *Activitate vamală*[68]. Cea mai mare parte a instituţiilor private nu dispuneau de un patrimoniu şi o logistică adecvată necesităţilor de organizare a procesului didactic, or condiţiile de obţinere a licenţei de funcţionare erau foarte vagi, permiţând interpretări şi devieri de la norma legală. De asemenea, instituţiile private „s-au specializat" în pregătirea cadrelor în domeniul juridic şi economic, ponderea studenţilor la aceste specialităţi era de 75-80% din întreg contingentul lor, dar lipsa condiţiilor de învăţare, înmatricularea unui număr de studenţi mult peste posibilitatea de absorbţie a pieţei muncii, lipsa experienţei şi tradiţiei de organizare a studiilor şi deficitul de personal ştiinţifico-didactic în general (apărut odată cu inflaţia universităţilor şi academiilor) condiţiona nivelul de profesionalizare scăzut al absolvenţilor şi incapacitatea lor de a se angaja în câmpul muncii în conformitate cu calificarea[69]. Această situaţie, creată în a doua jumătate a anilor '90, a discreditat scopul principal al sistemului de pregătire a cadrelor şi a contribuit la destabilizarea situaţiei pe piaţa muncii, aducând prejudicii, inclusiv financiare, statului.

Ingerinţe externe în sistemul educaţional din Republica Moldova

De multe ori, în crearea instituţiilor se implicau state străine, care urmăreau interese politice, dar şi economice în Republica Moldova. În ianuarie 1996, viceprim-ministrul agrarian Grigore Ojog îl

[66] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 102.

[67] Până şi denumirile instituţiilor private de învăţământ superior răspundeau cerinţelor pieţii educaţionale din Republica Moldova de la sfârşitul anilor ,90 şi începutul mileniului II: Academia Internaţională de Drept Economic şi Arte Audiovizuale, Academia de Drept, Universitatea de Ştiinţe Aplicative, Institutul de Studii Politice şi Relaţii Internaţionale, Universitatea de Economie şi Finanţe şi altele.

[68] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 103.

[69] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 104.

atenţionează pe Victor Morev[70], primar al municipiului Bălţi, că în oraşul Bălţi „funcţionează nelegal câteva filiale ale unor universităţi din alte state (facultatea din Bălţi a Universităţii de Management şi Comerţ din Moscova[71], filiala Universităţii politehnice Nord-Vest din Sankt-Petersburg[72], filiala Universităţii Baltice de Ecologie, Politologie şi Drept[73]) şi îi cere primarului să întreprindă măsurile de rigoare „pentru încetarea funcţionării [...] instituţiilor de învăţământ ale altor state”[74]. Sfidând ostentativ legislaţia Republicii Moldova, primăria din Bălţi declară însă că „a permis unor universităţi din state străine, inclusiv Rusia, să-și deschidă filiale pe teritoriul municipiului pentru asigurarea necesităţilor absolvenţilor şcolilor ruse”[75]. Mai mult decât atât, în anul 1998 a fost iniţiat „pe căi diplomatice” proiectul rusesc de creare a Universităţii Ruse-Moldoveneşti (slave) la Chişinău. Deşi în Republica Moldova funcţionau 28 de universităţi, inclusiv Universitatea slavonă (înfiinţată în 1997), iar dintre cei 65,6 mii de studenţi – 29% îşi făceau studiile în limba rusă, proiectul prevedea crearea încă a unei universităţi de stat cu predare în limba rusă în capitală, Republica Moldova trebuind să asigure întreaga logistică şi să finanţeze din bugetul de stat funcţionarea instituţiei, activitatea didactică a căreia urma să se realizeze conform standardelor învăţământului superior din Federaţia Rusă şi exclusiv în limba rusă[76]. Este interesant faptul că ministerele economiei, al finanţelor şi al învăţământului au respins proiectul, dar argumentele lor se întemeiază diplomatic pe motivul suficienţei programelor cu predare în limba rusă în instituţiile de învăţământ superior din Republica Moldova şi pe incapacitatea bugetului de a suporta cheltuielile aferente deschiderii unei noi instituţii în condiţiile crizei economice. Doar în avizul Ministerului Culturii, Ghenadie Ciobanu dezavuează adevărata intenţie a iniţiativei, ministrul specificând că proiectul acordului „pare gratuit şi aminteşte limbajul de lemn de altădată, folosit, de regulă, pentru a acoperi esenţa cu aparenţele”[77].

Ministrul culturii avea dreptate în momentul în care statisticile oficiale indicau faptul că 48,8 mii (67,1%) de studenţi din Republica Moldova îşi urmau studiile în limba română în anul de învăţământ 1998-1999 şi mai bine de 30,5% (22,2 mii) de studenţi – în limba rusă (Anuarul 2001, 85), aceleaşi statistici arătând (conform recensământului din 1989) asupra unei structuri etnice a Republicii Moldova cu 64,5% „populaţie moldovenească”, 13,8% – ucraineni, 13,0% ruşi, 3,5% găgăuzi şi 2% de bulgari (Anuarul 2001, 50). Astfel, cele 13% de populaţie rusă dezmint atât argumentele primarului de Bălţi, cât şi ale iniţiatorilor proiectului Universităţii Ruse-Moldoveneşti (slave) la Chişinău precum că instituţiile de învăţământ superior din Republica Moldova nu pot asigura dreptul la educaţie a acestei minorităţi etnice. Mai mult decât atât, statisticile nu indică niciun student care ar urma studii superioare în limbile bulgară, găgăuză sau ucraineană – minorităţile recunoscute în Republica Moldova, fapt care ne determină să afirmăm că politica de rusificare a acestor minorităţi, dar şi a populaţiei majoritare, a intrat într-o nouă etapă.

Contrar *Legii Învăţământului*, instituţii private de învăţământ superior au fost create în cadrul instituţiilor publice. De exemplu, în cadrul Universităţii de Stat din Moldova activau 5 instituţii private: Institutul de Studii Politice şi Relaţii Internaţionale, Academia de Drept, Institutul de Ştiinţe Reale, Institutul Internaţional de management; Institutul de Cercetări Ştiinţifice, Instruire şi Producţie în domeniul Managementului, iar în cadrul Academiei de Studii economice – Universitatea Economică şi Financiară[78].

[70] *Victor Morev* (n. 13 mai 1944, regiunea Kalinin, Rusia) – politician din Republica Moldova. Absolvent al Institutului Politehnic din Kalinin (astăzi or. Tver), Federaţia Rusă, repartizat în anul 1971 la Uzina Lenin din Bălţi. Din anul 1975 a activat în diferite structuri ale PCUS. Preşedinte al Comitetului Executiv Bălţi (1987-1990). În anul 1992 a creat Partidul Socialist din Moldova, reunind mai mulţi foşti membri ai PCUS, a cărui activitate a fost interzisă în august 1991. Primar al municipiului Bălţi (1995-2001). În prezent este anunţat în căutare internaţională, fiind suspectat de prejudicierea bugetului public naţional.

[71] *Universitatea de Management* şi *Comerţ din Moscova* – instituţie de învăţământ superior privat din Federaţia Rusă fondată în anul 1996.

[72] *Universitatea Politehnică (Institutul Politehnic) de Nord-Vest din Sankt-Petersburg* – instituţie de învăţământ public din Federaţia Rusă cu misiunea de a organiza formarea profesională în domeniul tehnic prin învăţământul seral şi cu frecvenţă redusă. În 2011 a fost desfiinţată prin fuziune cu Universitatea minieră din St. Petersburg.

[73] *Institutul Baltic de Ecologie, Politică şi Drept* – instituţie de învăţământ superior privat din Federaţia Rusă cu sediul la Sankt-Petersburg. Fondat în 1993 de Evgheni Davidovici Reife (1933-2020), doctor în ştiinţe tehnice, profesor, inginer şi constructor în domeniul proiectării şi dezvoltării sistemelor automatizate de control a traficului aerian.

[74] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1262, f. 1.

[75] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 1262, f. 4.

[76] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 39-42.

[77] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 48-49.

[78] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 103.

Pe de altă parte, Ministerul Economiei şi Reformelor al Republicii Moldova semnala, în iulie 1998, că instituţiile de învăţământ superior privat, al căror număr ajunsese la 20 din totalul de 38 care funcţionau în anul 1998 (Anuarul 2001, 79) şi în care îşi urmau studiile, în anul 1997-1998, circa 16% din totalul de 72,7 mii de studenţi[79], încalcă „flagrant actele legislative şi normative în vigoare" prin faptul că „nu dispun de o bază materială necesară" pentru organizarea studiilor superioare, desfăşoară activităţi de formare profesională la specialităţi interzise instituţiilor private de către Guvern, nu deţin licenţe pentru unele specialităţi la care înmatriculează studenţi, nu coordonează cota de înmatriculare cu instituţiile statului, discreditând astfel „scopul principal al sistemului de pregătire a cadrelor în condiţiile relaţiilor economice de piaţă şi aducând prejudicii social-economice statului"[80]. Ministrul economiei şi reformelor avea dreptate în cele din urmă, or 43% din toţi studenţii care urmau studii superioare în anul academic 1998/1999 erau înmatriculaţi la economie (21%) şi drept (22%), alte domenii de formare profesională fiind mult mai puţin solicitate (medicină – 5%, pedagogice – 16%, agricultură – 3% etc.)[81].

Creaţie legislativă în domeniul educaţiei

Dacă aproape cinci ani de la proclamarea independenţei sistemul de învăţământ din Republica Moldova a funcţionat fără un cadru normativ-legislativ coerent, iar hotărârile, dispoziţiile care au guvernat învăţământul se adoptau *ad-hoc,* uneori prin asumarea răspunderii de către ministru, şi reglementau cele mai stringente segmente în activitatea instituţiilor de învăţământ şi ale raporturilor lor cu cetăţenii şi cu statul, transformările politico-sociale şi economice ale tânărului stat şi starea de criză continuă a domeniului educaţiei impuneau ieşirea celui din urmă din starea de orbecăială şi identificarea unei viziuni asupra sistemului educaţional. Guvernarea anterioară (1991-1994) s-a angajat plenar într-un proces de creare a cadrului normativ-legislativ care să aşeze sistemul de învăţământ şi educaţie al Republicii Moldova pe fundament românesc şi european, elaborând proiectul unei *Legi a învăţământului*, o *Concepţie a învăţământului superior din Republica Moldova,* aprobată în anul 1992, şi mai multe regulamente de organizare şi funcţionare a instituţiilor de învăţământ şi de reglementare a procesului didactic.

Guvernarea agrariană a preluat acest proces de creaţie normativ-legislativă în primăvara anului 1994, doar că aşezând legile învăţământului pe alt fundament. „Căutările" legislative ale guvernării agrariene au debutat prin anularea *Concepţiei învăţământului superior din Republica Moldova* (1992) şi aprobarea unei noi *Concepţii de dezvoltare a învăţământului în Republica Moldova* (27 iulie 1994), care îşi propunea să aşeze întreg învăţământul „pe principiile dezvoltării şi autodezvoltării, pe cel al democratizării, al umanizării şi umanitarizării", precum şi să afirme principiul unităţii şi diversităţii"[82]. Noua *Concepţie* păstra o structură hibridă a sistemului de învăţământ, în care coexistau formele vechi cu cele noi. De exemplu, şcoala medie de cultură generală de 11 clase se păstra alături de liceu, autorii concepţiei menţionând că „şcolile de cultură generală (de 11 ani) se vor reorganiza treptat în licee, fie în gimnazii, în funcţie de potenţialul didactic şi de baza tehnico-materială". În schimb, se renunţa la învăţământul superior organizat pe cicluri, prevăzându-se admiterea în şcolile superioare doar în baza diplomei de bacalaureat, dar păstrându-se colegiile ca parte integrantă a învăţământului superior. Şi, deşi *Concepţia* stipula că învăţământul superior funcţionează în baza autonomiei universitare, rectorii rămâneau să fie numiţi de Guvern (Făclia 1995c, 4-5).

După adoptarea *Constituţiei Republicii Moldova* (29 iulie 1994), Ministerul Învăţământului a creat grupuri de lucru în vederea analizei legislaţiei învăţământului şi elaborării proiectelor de acte privind modificarea şi elaborarea legislaţiei în vigoare în domeniul învăţământului[83]. Iar la 21 iulie 1995, Parlamentul a aprobat prima *Lege a Învăţământului* a Republicii Moldova, care a inclus, în mare parte, prevederile documentelor adoptate anterior de agrarieni şi, de fapt, starea de lucruri existentă la moment în domeniul educaţiei. Cadrul legal-normativ elaborat în această perioadă a acoperit vidul legislativ în domeniul învăţământului, dar carenţele legi-

[79] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, f. 102.
[80] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2017, ff. 103-104.
[81] ANRM, F. 2848, inv. 38, d. 2821, ff. 4-4vs.
[82] Hotărâre nr. 556 din 27.07.1994 a Guvernului Republicii Moldova cu privire la aprobarea proiectului *Concepţia dezvoltării învăţământului din Republica Moldova*. https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=87065&lang=ro (accesat la 11 august 2021).
[83] ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 847, f. 9.

lor agrariene care au trebuit să funcţioneze în condiţiile unei crize economice perpetue[84], a subfinanţării[85] şi a „bătăliilor" sociale şi politice au produs o inflaţie nejustificată a învăţământului superior în Republica Moldova, iar masificarea, asociată cu un deficit cras de personal ştiinţifico-didactic calificat şi al unei logistici adecvate, cu finanţarea mai mult decât insuficientă a învăţământului superior, au sacrificat calitatea formării profesionale şi au determinat discreditarea învăţământului superior.

După o scurtă perioadă de refacere a învăţământului Republicii Moldova în baza tradiţiilor româneşti europene (1991-1994), vectorii dezvoltării sistemului educaţional au fost stabiliţi de guvernarea agrariană – conservatoare şi de orientare pro-estică –, ale cărei politici intrau de multe ori în contradicţie cu prevederile şi rigorile învăţământului naţional: începându-şi guvernarea cu o ofensivă puternică împotriva istoriei şi limbii române, dar şi a elementelor româneşti europene, implementate în sistemul educaţional moldovenesc în perioada anterioară, agrarienii au fost obligaţi prin grevele studenţeşti din primăvara anului 1995 să-şi tempereze moldovenismul evident şi agresiv. Totodată, rezistenţa intelectualităţii din Republica Moldova i-au determinat să adopte forme şi metode mai subtile şi să acţioneze cu precauţie în promovarea moldovenismului în învăţământ. În a doua jumătate a anilor '90, sistemul de învăţământ s-a confruntat cu efectele tranziţiei Republicii Moldova la economia de piaţă, care au produs o finanţare slabă şi insuficientă a instituţiilor de învăţământ, plecarea personalului didactic şi ştiinţifico-didactic calificat din sistem şi o emigraţie intelectuală crasă, reducerea numărului de specialităţi tehnice în instituţiile de învăţământ superior şi o supraabundenţă de universităţi/specialităţi umanitare şi altele. În acelaşi timp, în această perioadă a fost elaborat cadrul legislativ şi normativ pentru domeniul educaţional, care a guvernat sistemul de învăţământ al Republicii Moldova până la adoptarea Codului Educaţiei (2014), a crescut considerabil numărul de instituţii de învăţământ şi numărul persoanelor care urmau studii superioare, iar opţiunile politice ale guvernării PDAM nu au fost un impediment pentru dezvoltarea relaţiilor cu instituţii de învăţământ occidentale şi pregătirea condiţiilor pentru aderarea învăţământului moldovenesc la spaţiul european.

Bibliografie

Anuarul 1994: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1993 (Chişinău: Statistica 1994).
Anuarul 1995: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1994 (Chişinău: Combinatul poligrafic 1995).
Anuarul 1996: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1995 (Chişinău: Statistica 1996).
Anuarul 1997: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1996 (Chişinău: Statistica 1997).
Anuarul 1998: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1997 (Chişinău: Statistica 1998).
Anuarul 2001: Anuarul statistic al Republicii Moldova, 1999 (Chişinău: Statistica 2001).
Economia 1997: Economia naţională a Republicii Moldova, 1996 (Chişinău: Statistica 1997).
Făclia 1994a: Făclia, nr. 13 (2394), 22 aprilie 1994.
Făclia 1994b: Făclia, nr. 30 (2411), 29 iulie 1994.
Făclia 1995a: Făclia, nr. 2 (2435), 14 ianuarie 1995.
Făclia 1995b: Făclia, nr. 13 (2446), 1 aprilie 1995.
Făclia 1995c: Făclia, nr. 4, 22 aprilie 1995.

[84] De exemplu miniştrii învăţământului din această perioadă emiteau cu regularitate ordine/dispoziţii care prevedeau un şir de „măsuri anticriză": de la economisirea resurselor energetice, termice, a apei şi a gazului, stabilirea unor taxe mai mari pentru cămine şi până la „optimizarea" cotei de admitere la unele specialităţi din contul bugetului de stat, reducerea numărului de personal sau „optimizarea" duratei de studii în învăţământul universitar. Miniştrii reglementau până şi pregătirea instituţiilor de învăţământ superior pentru funcţionare în perioada de toamnă-iarnă şi menţionând că „instituţiile de învăţământ se confruntă cu dificultăţi serioase, ce ţin de lipsa mijloacelor financiare necesare pentru a pregăti blocurile de studii, căminele, reţelele electrice, termice şi apeductele ce ar corespunde normelor sanitaro-epidemiologice", dispuneau rectorilor să limiteze la maximum consumul de resurse energetice şi apă, să repartizeze timpul de lucru folosind la maximum lumina zilei, să excludă complet utilizarea energiei electrice în scopul încălzirii încăperilor etc. (ANRM, F. 2991, inv. 14, d. 1084, ff. 10-11, 203-206; d. 1131, ff. 29-30).

[85] Procentul cheltuielilor din PIB pentru învăţământ a fost într-o derivă permanentă în perioada 1994-2004. Astfel, în anul 1994 acesta a constituit 8,7%, în 1997 – 10,5%, iar în 2000 şi 2003 finanţarea învăţământului a constituit doar 5,3% din PIB-ul Republicii Moldova (Strategia 2010, 293).

Hanganu 2018: A. Hanganu, Istoria unui act (Hotărârea Prezidiului Academiei de Ştiinţe a Moldovei (nr. 75 din 09.09.1994). Akademos 3, 2018, 95-104.

Istoria 2016: Istoria Universităţii de Stat din Moldova. I. Eremia (coord.), A. Petrencu, L. Rotaru et al.; red. şt.: I. Niculiţă (Chişinău 2016).

Limba Română 1995: Limba Română, nr. 3 (21), 1995.

Matveev, Xenofontov 2019: S. Matveev, I.V. Xenofontov, Greva studenţească din anul 1995 reflectată în foi volante şi în presa timpului. In: Historia est Magistra Vitae. In honorem professoris Ion Eremia (Chişinău 2019), 621-642.

Musteaţă 2010: S. Musteaţă, Educaţia istorică – între discursul politic şi idenitar în Republica Moldova (Chişinău 2010).

Racheru 2020: I. Racheru, Politica externă a Republicii Moldova: de la independenţă la preşedinţia lui Vladimir Voronin (Bucureşti 2020).

Strategia 2010: Strategia învăţământului superior din Republica Moldova în contextul procesului Bologna. In: (Red. V. Gamurari) Ştiinţa juridică în contextul promovării valorilor statului de drept. Conferinţă ştiinţifică, Chişinău, 13-14 mai 2010 (Chişinău 2010), 292-308.

Ţăranu 2015: A. Ţăranu, Declaraţia de independenţă. Apariţia şi afirmarea statului Republica Moldova. In: (Coord. A. Petrencu et al.) O istorie a Basarabiei (Chişinău 2015).

Education and politics vs. politics and education in the "agrarian era" of the Republic of Moldova (1994-1998)

Keywords: Republic of Moldova, Democratic Agrarian Party of Moldova (DAPM), agrarians, educational policy, education system, Romanian history, strike, crisis.

Abstract: In this study, the author analyzes the educational policies promoted by the agrarian government in the Republic of Moldova. The main fields of activity of the Ministry of Education of the Republic of Moldova in 1994-1998 are identified, including legislative and regulatory initiatives in the field of education, implementation of new forms of management of the education system, inflation of universities and maneuvers in the context of the economic crisis, as well as the "offensive" of the Andrei Sangheli government (2) against the achievements of the previous government in the field of education, and especially against the Romanian history and language.

Образование и политика vs. политика и образование в «эпоху аграриев» Республики Молдова (1994-1998 гг.)

Ключевые слова: Республика Молдова, Аграрно-демократическая партия Молдовы (АДПМ), аграрии, образовательная политика, система образования, история Румынии, забастовка, кризис.

Резюме: В данном исследовании автор анализирует образовательную политику правительства аграриев в Республике Молдова. Определены основные направления деятельности Министерства образования Республики Молдова в 1994-1998 гг., в том числе законодательно-нормативные инициативы в сфере образования, внедрение новых форм управления системой образования, инфляция университетов и маневры в условиях экономического кризиса, а также «наступление» правительства Андрея Сангели (2) на достижения предыдущего правительства в области образования, и особенно против румынского языка и истории Румын.

30.06.2022

Dr. Liliana Rotaru, Universitatea de Stat din Moldova, Mateevici, 60, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3051-5721, e-mail: lilianaefrim@gmail.com

ПОЛЯКИ В МНОГОНАЦИОНАЛЬНОЙ МОЛДОВЕ – ПОДДЕРЖКА ИДЕНТИЧНОСТИ НЕБОЛЬШОЙ ЭТНИЧЕСКОЙ ГРУППЫ КАК КОМПОНЕНТЫ СОВРЕМЕННОГО ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

(на основе личного опыта работы в качестве посла Республики Польша в Кишиневе в 2000-2005 годах)

Петр Марчиняк

Ключевые слова: Польша, Молдова, польская община, идентичность, образование.

Важной частью молдавского общества являются потомки людей, поселявшихся на территории Бессарабии в течение многих десятилетий с момента ее присоединения к России (1812 г.) и вплоть до распада СССР. Одной из малочисленных этнических групп, которые сохраняли чувство своей национальной самобытности, были поляки (Bogucka 2003; Jurczak 2004; Skowronek 2018). Начавшийся в 1990-х годах процесс восстановления реальных, культурных или символических связей с Польшей молдавскими гражданами с польскими корнями происходил в контексте возрождения национальной идентичности автохтонного румынско-молдавского населения и выделения малых национальных групп из полиэтничного советского общества.

Люди с польскими корнями не были привязаны к определенной территории[1] и не являлись большой популяцией. В переписи 2004 года (без Приднестровья) польскую национальность указали 2383 человека[2]. Благоприятствующим этнической интеграции фактором была католическая вера, которая отличала поляков от подавляющего большинства православного населения. Поляки могли также ссылаться на культурный код нации – сохраняющуюся в их среде память о предках и о долгих и сложных отношениях между Речью Посполитой и Молдавским господарством. После перемен конца минувшего века на них оказало существенное влияние широко распространенное убеждение в успехе польских преобразований (в отличие от тогдашней сложной и неоднозначной ситуации в России, Украине или Румынии).

Привязанность поляков Молдовы к своей этнической идентичности стала заметной уже в ранний период демократизации СССР. В марте 1990 года по инициативе выдающегося физика и члена Молдавской академии наук профессора Тадеуша Малиновского (1921-1996) была основана Польская культурная ассоциация, которая, однако, вскоре после его смерти распалась. Через несколько лет – после множества различных инициатив – интеграционным центром стала группа людей, сотрудничавших с посольством Польши в организации ежегодного фестиваля «Польская весна в Молдове». Вторым центром, организовавшим поляков на севере Молдовы, был «Польский дом в Бельцах», основанный в 1993 году. И по сей день он сохраняет позицию безусловного лидера молдавской Полонии (Lubicz-Miszewski 2009).

В результате изменения границ, войн, репрессий и экономических миграций сформировалась большая польская диаспора в мире. В связи с этим естественным объектом заботы польского государства и общества становились соотечественники, рассеянные (часто против своей воли) по всему миру. После демократических перемен в Польше в 1989 году сеть учреждений и организаций, поддерживающих Полонию и развивающих с ней контакты, постоянно росла. Они действуют под общей эгидой верхней палаты парламента – Сената.

[1] Они преобладают только в двух населённых пунктах Молдовы – Стырче возле Глодян и Слободе-Рашков на левом берегу Днестра.

[2] https://statistica.gov.md/pageview.php?l=ru&idc=295&id=2234

Их активность касается и польских общин в Молдове. В первом десятилетии XXI века наиболее активными в Молдове были следующие организации: Ассоциация «Wspólnota Polska», основанная в 1990 году и ориентированная на контакты со всеми польскими общинами в мире, – она сосредоточена на поддержке поляков из стран бывшего СССР; Фонд «Помощь полякам на Востоке» (основанный в 1992 году как фонд государственного казначейства), а также созданный в 1997 году частный фонд «Semper Polonia», специализирующийся на продвижении польского языка и сотрудничестве с молодым поколением. Важное значение имели системы распределения и финансирования школьных учителей и вузовских преподавателей за рубежом, которые в то время подчинялись Министерству образования и Министерству науки и высшего образования.

Созданное в 1994 году и работавшее под моим руководством с 2000 по 2005 год Посольство, исходя из собственного представления о потребностях людей, связанных с польскими традициями и культурой, старалось координировать, вдохновлять и поддерживать деятельность вышеупомянутых организаций и учреждений в Республике Молдова. Наши возможности увеличились, когда, после довольно долгих усилий, в 2004 году удалось расширить деятельность Польского института в Бухаресте (созданного в 2001 году) и на Молдову. Уставной целью польских институтов является продвижение польской культуры и языка, поддержка инициатив в области межкультурного диалога и налаживание связей между творческими кругами Польши и конкретной страны.

Несмотря на свою малочисленность, поляки в настоящее время имеют две постоянные резиденции – Польский дом в Бельцах, открытый в мае 1999 года (расширен в 2004 году), и Польский дом в Стырче, открытый в августе 2005 года. К сожалению, Польский дом в Кишиневе, который был отремонтирован на средства «Wspólnota Polska» в 1998 году, вскоре был потерян для общины. В этой ситуации в 2001 году посольству удалось получить возможность создать в Национальной библиотеке РМ польский читальный зал, снабженный богатой книжной коллекцией, который в течение нескольких лет выполнял функции культурного центра для кишиневской общины. После того, как НБ отказалась от этой формулы сотрудничества, посольство предприняло усилия для получения помещения в городской системе публичных библиотек. После длительной реконструкции оно было открыто 11.11.2007 года как Библиотека имени Адама Мицкевича в Кишиневе, располагающая фондом на польском языке. Слабость польской общины и неблагоприятные политические условия помешали довольно продвинутым планам по открытию Польского дома в Рыбнице.

Посольство старалось поддержать организационное развитие польской диаспоры и помочь преодолеть расколы и разногласия в её среде. Очень удачной оказалась идея предложить нескольким польским активисткам совместно с посольством организовать ежегодный фестиваль «Польская весна в Молдове». Многочисленные сопутствующие мероприятия, конкурсная форма фестиваля, привлекательные призы, приглашение гостей из Буковины, Польши и Украины – все это сделало организацию и проведение фестиваля тем фактором, который объединил поляков со всей страны. Фестиваль стал известным событием в Кишиневе, о чем наглядно свидетельствует участие Президента Республики Молдова в его пятом, юбилейном, выпуске (2005). Фестиваль стимулировал развитие культурной деятельности многих художественных групп, а также художников польского происхождения (их работы были представлены, в частности, в 2004 году на выставке в Этнографическом музее Кишинева). Важным событием, продемонстрировавшим польской общине связь со старой родиной, стала большая и успешная встреча с президентами Польши и Молдовы в октябре 2003 года.

Наряду с этим, посольство осуществляло поддержку местных инициатив в малых населенных пунктах. На севере Молдовы центром поддержки таких инициатив стал Польский дом в Бельцах[3]. Эта инициатива была также хорошо принята в Комрате, столице Гагаузии, где польская организация была зарегистрирована в 2004 году. Мы придавали большое значение активизации молодого поколения польской общины: организованные нами

[3] Он создал свои филиалы – «круги польских семей» в шести поселках, наиболее активными из которых является организация в Стырче.

встречи привели к созданию молодежных организаций в Кишиневе и Бельцах, а позже – в Бельцах – и скаутской команды имени Станислава Жолкевского. Важную роль в жизни Полонии и врачей польского происхождения сыграла Польская медицинская ассоциация, основанная в 1995 году.

Посольство выступило инициатором и одним из организаторов конкурса, посвященного семейным воспоминаниям поляков, а также журналистского конкурса «Польский след в Молдове».

Предложение польского государства направлять учителей польского языка в польские общины быстро принесло желаемые результаты. Уже в 1991 году в одной из русскоязычных школ Кишинева (переименованной в лицей имени Н. Гоголя) началось преподавание польского языка; в 2004/05 учебном году в этой школе польский язык изучали 124 ученика. В Бельцах занятия по польскому языку проводятся с 1993 года, сначала в арендованных помещениях, а с 1999 года – в Польском доме. Они были более популярны, чем в Кишиневе. В результате усилий посольства с 2003 года в селе Стырча преподаёт польский язык учительница из Польши. Польский язык также преподавался учителями польского языка в средней школе в Рыбнице (1996-2006) и в Слободе-Рашков в местной начальной школе. Важным фактором укрепления связи с Польшей среди детей и молодежи стали поддерживаемые посольством ежегодные летние поездки в Польшу, многочисленные конкурсы и стипендиальные программы для юношества.

По мнению посольства, эффективность преподавания польского языка в Лицее имени Н. Гоголя (а также его слабое влияние на интеграцию польской общины) была несоизмерима с понесенными значительными затратами. В этой ситуации мы предприняли усилия по созданию в Кишиневе частной (общественной) средней школы с польским и румынским языками обучения (и с системой возмещения расходов на обучение для детей польского происхождения). Эта инициатива – несмотря на значительный достигнутый прогресс – не встретила одобрения ни у польских образовательных властей (как слишком далеко идущий эксперимент), ни у польской общины (для которой русский язык обычно является домашним). Тем не менее, в сотрудничестве с Силезским университетом, нам удалось организовать в Кишиневе летние (для молодежи) и зимние (для взрослых) интенсивные курсы польского языка, действующие на протяжении нескольких лет.

В 1998 году в Молдавском государственном университете в Кишиневе был введен курс польского языка с преподавателем, присланным из Польши. В октябре 2004 года усилиями посольства была создана также лаборатория польского языка в Университете имени А. Руссо в Бельцах, в которой начал работать преподаватель из Польши. Важной формой поддержки изучения польского языка и контакта с польской культурой были постоянные усилия посольства по техническому оснащению лаборатории и обеспечению ее учебниками и основной литературой.

Посольство придавало большое значение развитию польскоязычных СМИ Республики Молдова, а также присутствию польской тематики в молдавских СМИ. Оно поддерживало ежемесячный журнал «Jutrzenka», который издается в Бельцах с 1996 года. Осенью 2002 года посольство участвовало в подготовке 40-минутного документального фильма TV Moldova под названием «Польский дом на молдавской земле», который популяризировал не только историю поляков Бессарабии, но и текущую деятельность польских организаций в Молдове. Посольство поддерживало еженедельную радиопередачу на польском языке в городе Бельцы и русскоязычную программу о Польше, «Полония», на радио «Ретро FM». Оно также выступило с инициативой собрать молодую интеллигенцию (прежде всего, журналистов), связанную с Польшей, в неформальном клубе «Polski Wektor». Участвовало в организации стажировок в Польше для молдавских газетчиков и радиожурналистов.

Посольство под моим руководством подготовило множество мероприятий по популяризации совместного наследия наших народов. Необычным событием стала выставка «Польское искусство из коллекции Национального музея изобразительных искусств Республики Молдова», открытая в ноябре 2001 года, подготовленная в сотрудничестве с Национальным музеем в Варшаве. За ней последовал

красиво изданный каталог на трех языках (Grochala, Załęski 2001). Вдохновленные этим успехом, год спустя совместно с Национальным музеем истории Молдовы мы представили выставку «Общее наследие – Полоника в музеях, архивах и библиотеках Молдовы». Особое значение имела международная конференция, посвященная памяти гетмана Станислава Жолкевского (октябрь 2003 года), связанная с церемонией освящения обелиска на месте его смерти, отреставрированного по инициативе посольства (и при участии кардинала Й. Глемпа), а также международная конференция, посвященная книге Лилии Заболотной о польско-молдавских династических отношениях в XIV-XVII веках (ноябрь 2004 года). Проводились мероприятия совместно с другими музеями Кишинева, например, на тему «Пушкин и Мицкевич» в Доме-музее А.С. Пушкина (в марте 2004 года).

Посольство приложило немалые усилия для популяризации современной польской культуры, особенно в области изобразительного искусства (экспозиции: «Современная польская ткань», «Академия изящных искусств – профессора и студенты – выставка современной польской графики», выставки художественной фотографии) и музыки (органист Анджей Хорошиньский, выдающиеся пианисты, в том числе Моника Рошка, фолк музыканты – «Оркестр Святого Николая»). В 2003-2004 годах мы представляли в Молдове произведения многих современных польских писателей, организовывали встречи с ними (включая недавнего лауреата Нобелевской премии по литературе Ольгу Токарчук).

Наши возможности расширились, когда Польский институт в Бухаресте начал свою деятельность в Молдове в ноябре 2004 года. Совместно с Институтом была организована серия мероприятий под общим названием «Прощание с осенью. Польские культурные встречи» (концерты, выставки, лекции, литературные встречи в Кишиневе и Бельцах), символически приуроченных к Национальному празднику независимости Польши.

Большое значение придавалось налаживанию контактов между учреждениями и научными кругами. Были приложены усилия по поддержке предпринимательской деятельности поляков Молдовы (Центр развития предпринимательства «Polonus» в Бельцах). Со временем посольство предприняло шаги по развитию общественных инициатив за пределами польской общины и налаживанию связей между польским и молдавским гражданским обществом. Одной из самых интересных идей была ознакомительная поездка для группы молдаван с целью изучения богатого опыта Польши в развитии агротуризма. Поддержку получили также поездки больших делегаций профильных специалистов из Республики Молдова на Экономический форум в Крынице.

Представленную выше помощь в оснащении польского меньшинства (и группы полонофилов) Республики Молдова организационными и культурными ресурсами, участие в развитии их контактов со страной предков можно рассматривать как вклад в построение современного молдавского общества, преобразование старой конструкции советской нации, несостоятельной после распада СССР, в диалогическую многоэтническую структуру. Таким образом, поддержка Польшей связанных с ней этническим происхождением молдавских граждан является, как мне кажется, одной из действенных форм помощи польского государства и общества молодому молдавскому государству.

Библиография

Bogucka 2003: R. Bogucka, Historyczny zarys dziejów polskiej mniejszości narodowej w Mołdawii. In: Zeszyty Naukowe Koła Wschodnioeuropejskiego Stosunków Międzynarodowych, Mołdowa – mało znany w Polsce kraj (Wocław 2003), 63-74.

Grochala, Załęski 2001: A. Grochala, K. Załęski, Artă poloneză din colecţiile Muzeului Naţional de Arte Plastice al Republicii Moldova (Chişinău 2001).

Jurczak 2004: K. Jurczak, Polacy w Mołdawii. Wybór dokumentów prawnych dotyczących mniejszości narodowych (Warszawa 2004).

Lubicz-Miszewski 2009: M. Lubicz-Miszewski, Organizacje polonijne w Mołdawii. Wschodoznawstwo 3, 2009, 77-87.

Skowronek 2018: A. Skowronek, Polacy w rosyjskiej Besarabii w latach 1812-1918 (Poznań 2018).

Polonezii în Moldova multinațională: susținerea identității unui mic grup etnic ca element component al societății civile contemporane (în baza propriei experiențe de activitate în calitate de ambasador al Republicii Polone la Chișinău în anii 2000-2005)

Cuvinte-cheie: Polonia, Moldova, comunitatea poloneză, identitate, instruire.

Rezumat: Autorul, ambasador al Republicii Polone la Chişinău între anii 2000 și 2005, prezintă contribuția ambasadei, sub conducerea sa, la susținerea dezvoltării comunității cetățenilor moldoveni de origine poloneză în plan organizational, confesional și cultural.

În ciuda numărului redus și a dispersiei sale, această comunitate a obținut succese importante în ceea ce privește crearea diferitor instituții (case poloneze în Bălți și Stîrcea, o bibliotecă poloneză la Chișinău, săli universitare și clase școlare cu predarea limbii polone), precum și crearea unor proiecte culturale majore (festivalul internațional anual „Primăvara poloneză în Moldova", reviste și programe radio proprii, concursuri literare, simpozioane internaționale).

Concomitent, cu sprijinul comunității poloneze, Ambasada și Institutul Polonez din București (care asistă Ambasada din 2004), au depus eforturi majore pentru a prezenta tradițiile comune polono-moldovenești (de exemplu, expoziția „Arta poloneză din colecțiile Muzeului Național de Arte Frumoase" și catalogul însoțitor), precum și realizările culturii poloneze moderne (inclusiv oferta de a preda limba poloneză).

Autorul lansează teza că acest tip de activitate – suportul care favorizează construirea identității unui mic grup etnic în contextul potențialului cultural al patriei strămoșești – poate fi tratat ca un ajutor important la crearea unei societăți civile moderne a statului moldovenesc.

Poles in multinational Moldova – supporting the identity of a small ethnic group as a component of modern civil society (based on personal experience as Ambassador of the Republic of Poland in Chişinău from 2000 to 2005)

Keywords: Poland, Moldova, Polish community, identity, education.

Abstract: The author, ambassador of the Republic of Poland in Chişinău from 2000 to 2005, presents the achievements of the embassy under his leadership in supporting the development of organisational and cultural capital of Moldavian citizens of Polish origin.

In spite of its small size and dispersion, this community has achieved important successes in terms of the creation of institutions (Polish homes in Bălți and Stîrcea, a Polish library in Chișinău, classrooms for teaching the Polish language), as well as the creation of major cultural projects (the annual international festival "Polish Spring in Moldova", its own magazines and radio programmes, literary competitions).

At the same time as supporting the Polish community, the Embassy (and the Polish Institute in Bucharest, which has been assisting the Embassy since 2004) made efforts to present common Polish-Moldavian traditions (e.g. the exhibition "Polish Art from the collections of the National Museum of Fine Arts" and the accompanying catalogue), as well as the achievements of modern Polish culture (including the offer to teach the Polish language).

The author puts forward the thesis that this type of activity – building the identity of a small ethnic group in the context of the cultural potential of the ancestral homeland – can be treated as an important aid to the creation of a modern civil society of the young Moldavian state.

31.03.2022

Др. Петр Марчиняк, Министерство иностранных дел Республики Польша, Варшава, Республика Польша, e-mail: pzmarciniak@yahoo.com

ÎNSEMNE TERITORIALE ÎNREGISTRATE ÎN ARMORIALUL GENERAL AL REPUBLICII MOLDOVA ÎN ANUL 2021[1]

Silviu Andrieș-Tabac

In memoriam Constantin Bogatov
(22 decembrie 1957 - 6 mai 2021)

Cuvinte-cheie: heraldică, vexilologie, stemă teritorială, drapel teritorial, Republica Moldova.

Printre funcțiile Președintelui Republicii Moldova se numără și emiterea decretelor de înregistrare în Armorialul General al Republicii Moldova a unor categorii de însemne cu caracter public. Dintre acestea, simbolurile teritoriale au în societate o rezonanță mai mare și trezesc un interes sporit în comparație cu simbolurile corporative sau particulare.

Preluând mandatul de Președinte la 24 decembrie 2020, Maia Sandu a continuat opera predecesorilor în materie de oficializare a stemelor și drapelelor teritoriale, emițând mai multe decrete în acest sens. Astfel, în anul 2021, s-au înregistrat stemele și drapelele următoarelor unități teritoriale: satul Tigheci (comuna Tigheci, raionul Leova, Decretul nr. 31-IX din 11 februarie), satul Nemțeni (raionul Nisporeni, nr. 66-IX din 5 aprilie), orașul Iargara și satul component Meșeni (raionul Leova, nr. 109-IX din 7 iunie), comuna Burlacu și satele componente Burlacu și Spicoasa (raionul Cahul, nr. 113-IX din 10 iunie), satul Zăluceni (raionul Florești, nr. 126-IX din 22 iulie), satul Sofia (raionul Drochia, nr. 199-IX din 19 octombrie), satul Căinarii Vechi (comuna Căinarii Vechi, raionul Soroca, nr. 200-IX din 19 octombrie), raionul Taraclia (nr. 241-IX din 22 noiembrie), satul Slobozia (raionul Ștefan-Vodă, nr. 270-IX din 13 decembrie) și satul Talmaza (raionul Ștefan-Vodă, nr. 290-IX din 22 decembrie).

I. Simbolurile satului Tigheci, comuna Tigheci, raionul Leova

Simbolurile heraldice ale satului Tigheci, comuna Tigheci, raionul Leova, au fost adoptate în mandatul primarului Angela Crețu. Stema (autori: † Paul Gore, Silviu Andrieș-Tabac; pictori: † Paul Gore, Mariana Șlapac) și drapelul (autor: Silviu Andrieș-Tabac; pictor: Mariana Șlapac) au fost avizate prin Decizia Comisiei Naționale de Heraldică de pe lângă Președintele Republicii Moldova (în continuare – CNH) nr. 196-V.01 din 1 octombrie 2019 și aprobate prin Decizia Consiliului Comunal Tigheci nr. 7/24 din 10 decembrie 2020[2]. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Președintelui Republicii Moldova nr. 31-IX din 11 februarie 2021 (MORM 2021, nr. 51-56, 19 februarie, partea I, art. 28, p. 6-7).

Stema satului Tigheci are următoarea blazonare: în câmp de aur, un cavaler în armură completă, cu spada ridicată deasupra capului, totul negru, galopând spre dextra și însoțit de trei stejari verzi; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 1).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată galbenă, cu bordură verde (1/7 h), purtând în mijloc un cavaler în armură completă, cu spada ridicată deasupra capului, totul negru, galopând spre dextra (fig. 2).

Explicația simbolurilor este următoarea:

Satul Tigheci conservă memoria unui toponim de mare rezonanță istorică. Cu acest nume, Tigheci (sau Chigheci, Chigheaci), este cunoscut un râuleț,

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare" și are la bază comunicarea cu același titlu, prezentată la *Conferința științifică internațională „Istorie – Arheologie – Muzeologie" a Muzeului Național de Istorie a Moldovei*, ediția a XXXI-a, Chișinău, 29 octombrie 2021, care a fost revăzută și completată.

[2] Inițial, simbolurile au fost aprobate prin Decizia Consiliului Comunei Tigheci nr. 1/7 din 22 noiembrie 2019. Rivalitățile politice locale nu au permis înregistrarea imediată a acestora, în scurt timp Consiliul votând o altă Decizie, nr. 1/5 din 24 ianuarie 2020, pentru un proiect heraldic local, care nu a fost avizat în prealabil de CNH. Abia prin Decizia nr. 7/24 din 10 decembrie 2020 s-a revenit la cadrul legal și la parcursul normal în procedura de instituire a simbolurilor. Deciziile anterioare – nr. 1/7 din 22.11.2019 și nr. 1/5 din 24.01.2020 – au fost abrogate prin Decizia Consiliului Comunei Tigheci nr. 2/8 din 21 aprilie 2021.

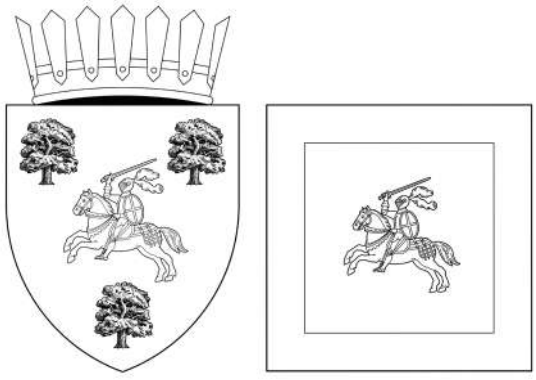

Fig. 1-2. Stema și drapelul satului Tigheci, comuna Tigheci, raionul Leova.

afluent de stânga al Prutului, un vestit codru, un podiș, un ținut istoric al Țării Moldovei (dispărut din documente pe la 1684: Giurescu 1938, 18; Burac 2002, 199-201, 383-388) și satul contemporan, care și-a împrumutat numele și comunei. Cu tot acest trecut istoric glorios și cu toate descoperirile arheologice care s-au făcut în zonă, istoria Tigheciului rămâne încă una cercetată insuficient și pe alocuri obscură, învăluită în ceața istoriei romantice. Asupra etimologiei toponimului nu s-a ajuns la o concluzie definitivă (Dron 2000). Nici satul contemporan nu s-a bucurat încă de o monografie cât de cât închegată, care să-i descopere unicitatea și valorile.

Când auzi numele Tigheci, în mintea omului instruit pe loc apare imaginea romantică dată de Dimitrie Cantemir ținutului Codrilor Tigheciului ca uneia din cele trei așa-numite de el „republici" (alături de Câmpulung și Vrancea), care nu ar fi cunoscut stăpânirea boierească a pământului, ci un fel de stăpânire în asociație a obștilor de țărani liberi. Astfel, ilustrul domn scria: „A treia [republică – n.n.] este Tigheciul în ținutul Fălciului, un codru la hotarele cu tătarii din Bugeac, cel mai puternic parapet al întregii Moldove dintre apele Prutului și Basarabia. Locuitorii plătesc în fiecare an domnului un bir mic, toți sunt călărași. Odinioară erau opt mii, azi cu greu scot în luptă două mii; altminteri întrec pe toți locuitorii Moldovei în vitejie, astfel încât este și se spune într-un proverb binecunoscut: «cinci tătari crâmleni fac mai mult decât zece tătari bugeceni, cinci moldoveni întrec zece crâmleni, dar cinci codreni, căci acesta este numele care se dă obișnuit tighecenilor în Moldova, bat zece moldoveni»" (Cantemir 1993, 303).

Dacă unele cercetări recente (Măcriș 2008) se mulțumesc cu repetarea lucrurilor cunoscute, altele (Lefter 2007; Bacalov 2010) au demontat cu argumente pertinente miturile istorice legate de pretinsele particularități autonomiste ale zonei, arătând unitatea cu restul Țării Moldovei și perspectivele de cercetare și interpretare. De netăgăduit rămân două idei vechi: valoarea codrului local și importanța serviciului militar al călărașilor de aici întru apărarea țării.

Același Dimitrie Cantemir, în alt loc al „Descrierii Moldovei", vorbind despre valoarea pădurilor moldovenești, arată că „două păduri de stejari au fost vestite mai mult ca toate celelalte: a Cotnarilor și a Tigheciului" și apoi precizează: „Cealaltă (pădure), așezată dincolo de Prut, la marginile Basarabiei și numită Tigheci, are jur împrejur din partea mai dinăuntrul ei aproape 30 de mile italiene. Ea este cel mai puternic bastion al Moldovei contra sciților, pe care aceștia de mai multe ori au încercat, dar niciodată nu l-au putut cuceri. Copacii, deși înalți, sunt totuși atât de deși, încât nici măcar un om care merge pe jos nu poate înainta decât pe poteci cunoscute doar celor din partea locului..." (Cantemir 1993, 111).

O imagine, probabil, mai realistă a Codrilor Tigheciului este consemnată de Miron Costin în „Letopisețul Țării Moldovei de la Aron vodă încoace". Astfel, vorbind despre confruntările militare de la 1650 ale moldovenilor cu tătarii și cazacii, cronicarul arată: „Iară Codrului Chighéciului la Fălciiu foarte puțină pagubă au făcut tătarâi atunci, că îndată au năzuitŭ la codrișorul lor, ce au ei acolo, anume Chighéciul, pădure nu așea înaltă în copaci, că copacii foarte puțini sintŭ, cum este deasă și râpoasă și de spini mai multŭ decât de altŭ lemnŭ crescută. Și s-au apărat chighecenii, de nu le-au putut strica nemică tătarâi" (Costin 1958, 132).

În altă operă a cronicarului, „Poema polonă", se arată, surprinzător, că pădurea din ținutul Tighecilor ar fi fost de fagi, într-o variantă consemnându-se chiar: „În acest ținut [Fălciu – n.n.] este și pădurea de fagi, care se numește Codrul Chighieciului" (Costin 1958, 240, 391). Asupra acestui codru s-a mai aplecat Constantin C. Giurescu, în „Istoria pădurii românești" (Giurescu 1976, 45, 76-77), fără însă a elucida speciile de copaci prezenți.

Pornind de la definiția normală a ideii de *codru* ca „pădure mare, deasă și bătrână", Sergiu Bacalov opinează că, în diferite zone și vremi, codrul

Tigheciului a avut aspecte diferite (Bacalov 2010), încât se poate accepta că ambii autori vechi au dreptate, iar dintre speciile de copaci, probabil, existau ambele din abundenţă.

Un alt considerent de luat în seamă este acela că „Poema polonă" a fost scrisă în poloneză şi a fost adaptată acestei limbi, încât traducerea românească contemporană nouă ar putea să nu fie conformă.

Toate considerentele care au fost trecute în revistă mai sus ne-au determinat să alegem să facem pentru satul Tigheci o stemă comemorativă amintind de dispărutul ţinut Tigheci şi de renumitul Codru al Tigheciului. Cercetările în acest sens ne-au îndreptat spre un proiect heraldic gata, elaborat în anul 1918 de cel mai mare heraldist basarabean Paul Gore (1875-1927) pentru judeţul Tigheci. Este vorba, de fapt, de judeţul Cahul, care în 1918 s-a separat de judeţul Ismail. Probabil, în epocă se presupunea că noul judeţ ar trebui să poarte numele istoric de Tigheci şi să nu preia numele oraşului de reşedinţă, care aminteşte de gloria armatelor imperiale ruse, şi nu de victoriile moldovenilor, punct de vedere care nu a avut sorţi de izbândă. Pe lângă cunoştinţele de istorie românească generală, P. Gore era ghidat şi de memoria pământului, căci strămoşii lui pe ambele linii (ca şi strămoşii lui Dimitrie Cantemir, de altfel) stăpâniseră moşii în această zonă, familia Gorie-Leoa[3] fiind chiar originară din acest ţinut (Andrieş-Tabac 1998, 100-101).

Paul Gore a alcătuit, de fapt, două proiecte pentru presupusul judeţ Tigheci: unul mai romantic şi mai accesibil ca mesaj public, dar abandonat în favoarea altuia – mai încifrat din punctul de vedere al limbajului artei heraldice, definitivat şi ales de autor ca fiind de bază (Andrieş-Tabac 1998, 103, fig. 251-253). În cazul nostru concret, am fost impresionaţi mai mult de primul proiect, care reprezenta, într-un scut de tip francez, în câmp de aur, un cavaler în armură completă, cu spada ridicată deasupra capului, galopând spre dextra, totul de argint sau, mai curând, necolorat, căci argintul ar încălca regula smalturilor heraldice, şi însoţit de trei pomi – cel mai probabil, stejari – verzi (Andrieş-Tabac 1998, 103, fig. 251, redesenată de Andrei Rahimov).

Acest proiect a devenit baza noii steme a satului Tigheci. Noul desen a fost realizat de arhitecta Mariana Şlapac, care şi-a dat toată silinţa în a păstra stilul şi ideile artistice ale lui Paul Gore. Câmpul de aur a fost păstrat. Reieşind din acest considerent determinat de Gore, copacii şi cavalerul, a căror culoare nu se cunoaşte exact în proiectul de la 1918 (dispunem de o ciornă neterminată şi de o fotografie alb-negru de pe planşa color finală, care nu s-a păstrat), au trebuit să fie de culoare. În mod natural, copacii au devenit verzi, iar pentru cavaler s-a ales culoarea neagră.

Pentru cavalerul negru, din dorinţa de a păstra romantismul şi misterul ideilor tradiţionale despre Codrii Tigheciului, am apelat la heraldica literară occidentală din secolele XII-XIII (romanele din ciclul regelui Arthur) sau chiar mai târzii, dar cu referire la această epocă anume, ca celebrul roman „Ivanhoe" (1819) de Walter Scott. În această heraldică literară care, trebuie să recunoaştem, ne-a influenţat masiv şi continuă să ne influenţeze, codul culorilor, după cum arată Michel Pastoureau (Pastoureau 2012, 86-88), este semnificativ şi clar: „Un cavaler negru este aproape întotdeauna un personaj de prim-plan (Tristan, Lancelot, Gauvain), care vrea să-şi ascundă identitatea; el este, în general, animat de cele mai bune intenţii şi-i gata să-şi demonstreze întreaga lui valoare, în special în luptă sau în turnir". Cavalerii negri abundă în acest cod cromatic literar şi ţin să-şi ascundă identitatea pe o anumită perioadă. „Coiful îi face de nerecunoscut şi, în loc să-şi arboreze stema obişnuită, care ar spune tot atunci cine sunt, ei arată un scut în întregime negru (*de sable plaine*). Adeseori, nu doar scutul lor este în întregime negru, ci şi baniera şi husa calului: de la tălpi până în creştet, eroul şi calul său se arată îmbrăcaţi în negru". Negrul nu mai este perceput ca o culoare a morţii, a păgânismului sau a infernului, cum era înainte vreme în cultura occidentală, ci ca o culoare a lui incognito, a secretului identităţii. Vorbitor este cazul cavalerului negru din deja citatul „Ivanhoe", sub care se ascundea însuşii Richard Inimă de Leu, suveranul Angliei.

Astfel, ne dorim ca acest cavaler negru din stema satului Tigheci, care simbolizează pe călăraşii codreni de demult, să fie unul de bun augur pentru viitorul localităţii, ajutând-o simbolic în luptele pentru identitate.

Drapelul a fost elaborat în baza stemei, prin simplificarea compoziţiei heraldice. În acest sens, stejarii verzi au devenit în drapel bordură de aceeaşi culoare, păstrând semnificaţia.

[3] Este probabil că numele oraşului Leova provine exact de la numele boierilor moldoveni Leoa.

II. Simbolurile satului Nemţeni, raionul Hânceşti

Simbolurile heraldice ale satului Nemţeni, raionul Hânceşti, au fost adoptate în mandatul primarului Dumitru Cambur, din iniţiativa profesorului Alexei Mîţu, doctor în ştiinţe agricole, cercetător ştiinţific superior la Institutul Naţional pentru Viticultură şi Vinificaţie al Academiei de Ştiinţe a Moldovei, originar din localitate. Stema şi drapelul (autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Sergius Ciocanu) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 238-V.01 din 11 august 2020 şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Nemţeni nr. 02/05 din 3 martie 2021[4]. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii nr. 66-IX din 5 aprilie 2021 (MORM 2021, nr. 96-99, 9 aprilie, partea I, art. 103, p. 20).

Stema satului Nemţeni are următoarea blazonare: pe roşu, un cavaler german medieval stând în picioare, văzut din faţă, în armură completă şi coif cu viziera coborâtă, înarmat la brâu cu un pumnal şi o spadă, ţinând în mâna stângă o halebardă sprijinită în pământ, iar în cea dreaptă – un somn răsturnat, totul de argint, şi însoţit în cantonul liber al scutului de o cruce latină radiantă, de aur; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 3).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată roşie, purtând în mijloc un cavaler german medieval stând în picioare, văzut din faţă, în armură completă şi coif cu viziera coborâtă, înarmat la brâu cu un pumnal şi o spadă, ţinând în mâna stângă o halebardă sprijinită în pământ, iar în cea dreaptă – un somn răsturnat, totul alb, şi însoţit sus, la dreapta sa, de o cruce latină radiantă, galbenă (fig. 4).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Denumirea satului contemporan Nemţeni, atestat în 1483 cu denumirea Hlăpeşti, consemnează faptul apartenenţei moşiei date (de pe la 1495) Mănăstirii Neamţ, aici existând şi un metoc al acestei mănăstiri (Butnaru, Butnaru 2008, 14-19, 28-34; Халиппа 1907, 105). Astfel, în toponimul Nemţeni a fost consacrat sensul de „oamenii Mănăstirii Neamţ”.

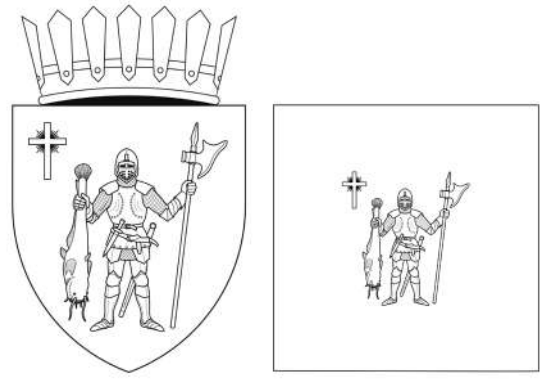

Fig. 3-4. Stema şi drapelul satului Nemţeni, raionul Hânceşti.

Numele toponimului istoric „Neamţ” consemnează o colonizare de populaţie germană (săsească) în zona Ţării Moldovei, pe unde curgea râul care va deveni Neamţ (vechiul nume Ozana), unde s-a întemeiat Târgul Neamţ, Cetatea Neamţului, Mănăstirea Neamţ (cel mai vechi şi cel mai mare aşezământ monahal din Ţara Moldovei), plaiul şi ţinutul Neamţului (Giurescu 1967, 299).

Reieşind din cele două considerente, precum şi din faptul că, în conformitate cu unele teorii istorice încă necombătute, acea colonizare germană s-ar fi făcut de către Cavalerii Teutoni (Giurescu 1967, 298), în calitate de armă grăitoare pentru satul Nemţeni a fost ales un cavaler german medieval în armură. Această alegere este justificată şi prin faptul că Nemţenii au fost un punct strategic şi un loc important de confruntare militară în timpul operaţiei „Iaşi-Chişinău” din cel de-al Doilea Război Mondial. În acelaşi sens se înscrie şi câmpul roşu al scutului heraldic.

Particularizarea cavalerului s-a făcut prin mobilele ce le ţine în mâini.

Somnul din mâna dreaptă simbolizează râul Prut, pe care este aşezată localitatea şi care i-a determinat, în mare parte, preocupările economice, dar şi bogăţia acvatică a Nemţenilor – „un sat plin de izvoare”.

Halebarda din mâna stângă se referă la vama care a existat aici în epoca modernă (Butnaru, Butnaru 2008, 45-46).

În sfârşit, ultima mobilă aşezată în locul cel mai de cinste al scutului – crucea latină radiantă, de aur, simbolizând crucea lui Iisus, care, parcă, se înalţă la ceruri – evocă hramul Mănăstirii Neamţului, „Înălţarea Domnului”, şi destinul Nemţenilor,

[4] La 25 iulie 2017, Consiliul sătesc Nemţeni a adoptat Decizia nr. 06/04 pentru aprobarea unei steme şi a unui drapel local, elaborate de maiestrul în arte Timotei Bătrânu. Nerespectând prevederile Legii nr. 86 din 28 iulie 2011 cu privire la simbolurile publice, această decizie nu a avut urmări legale.

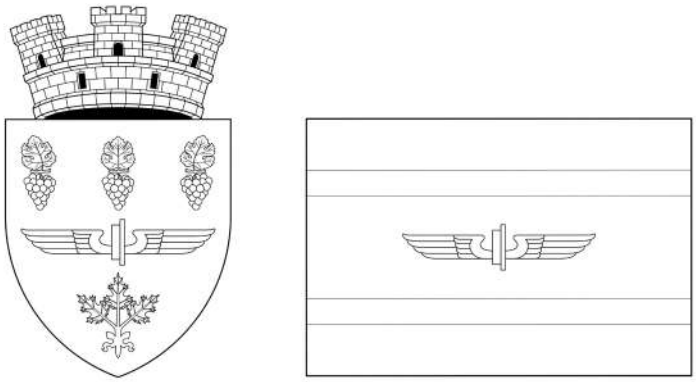

Fig. 5-6. Stema și drapelul orașului Iargara, raionul Leova.

legat de Biserica Creștină. Și această mobilă justifică culoarea roșie a scutului, căci încă din 1920 (Decretul-Lege nr. 1693 din 4 mai 1920), în ziua Înălțării Domnului, se sărbătorește Ziua Eroilor și sunt pomeniți vitejii neamului, care și-au jertfit sângele și viața pe altarul Patriei.

Coroana sătească de aur, care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naționale, se referă la faptul că localitatea are statutul de satcomună.

Drapelul satului a fost elaborat în baza stemei și păstrează semnificațiile acesteia.

III. Simbolurile orașului Iargara, raionul Leova

Simbolurile heraldice ale orașului Iargara, raionul Leova, precum și cele ale satului component Meșeni, au fost adoptate în mandatul primarului Eugeniu Mutaf, care fusese sesizat de Comisia Națională de Heraldică despre necesitatea elaborării simbolurilor urbane de două ori: prin adresele nr. 04/1-19-111 din 7 iulie 2016 și nr. 04/1-19-244 din 31 ianuarie 2020. Stemele și drapelele (autor: Silviu Andrieș-Tabac; pictor: Andrei Gaidașenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 19-VI.01 din 30 martie 2021 și aprobate prin Decizia Consiliului Orășenesc Iargara nr. 3.2 din 29 aprilie 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Președintelui Republicii nr. 109-IX din 7 iunie 2021 (MORM 2021, nr. 142-145, 11 iunie, partea I, art. 169, p. 9-10).

Stema orașului Iargara are următoarea blazonare: pe aur, o roată de șină, înaripată, neagră, însoțită, sus, de trei ciorchini de struguri așezați în fascie, roșii, și jos – de un puiet dezrădăcinat de stejar roșu (*Quercus rubra*), de aceeași culoare; scutul este timbrat de o coroană murală de argint cu trei turnuri (fig. 5).

Drapelul orașului Iargara reprezintă o pânză rectangulară (2:3) galbenă, purtând în mijloc o roată de șină, înaripată, neagră, însoțită, sus și jos, de câte un brâu roșu (1/10 h, depărtate de marginile superioară și inferioară ale pânzei drapelului cu 1/5 h) (fig. 6).

Stema satului Meșeni, orașul Iargara, are următoarea blazonare: pe argint, o cruce labată neagră, însoțită de trei puieți dezrădăcinați de stejar roșu (*Quercus rubra*), roșii; scutul fiind timbrat de o coroană sătească de argint (fig. 7).

Drapelul satului Meșeni reprezintă o pânză pătrată albă, purtând în mijloc o cruce labată neagră, însoțită de patru puieți dezrădăcinați de stejar roșu, îndreptați cu vârfurile spre colțurile pânzei, roșii (fig. 8).

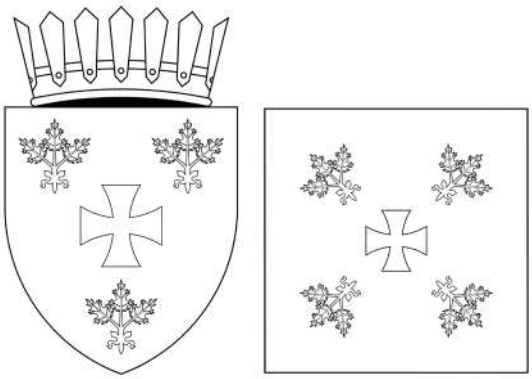

Fig. 7-8. Stema și drapelul satului Meșeni, orașul Iargara, raionul Leova.

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Oraşul Iargara, în zilele noastre, are un statut echivalent cu cel de comună urbană şi cuprinde oraşul propriu-zis Iargara şi satul din componenţa sa Meşeni. Istoria ştiinţifică detaliată a ambelor localităţi încă îşi aşteaptă cercetătorul, din care cauză la baza elaborării simbolurilor au fost puse cercetările efectuate de oamenii locului şi ideile definitorii reliefate de ei în chestionarul heraldic remis Comisei Naţionale de Heraldică[5]. Noile steme şi drapele îmbină embleme ce reflectă cadrul natural, trecutul istoric şi ocupaţiile economice ale localnicilor.

a) Stema şi drapelul oraşului Iargara

Oraşul Iargara este aşezat în valea râului Tigheci şi aparţine complexului natural Codrii Tigheciului. Zona de silvostepă a determinat din vechime ocupaţiile economice, printre care cele legate de pădure au fost deosebit de importante. La Iargara avem până în zilele noastre lemnari iscusiţi, care lucrează lemnul artistic, iar Întreprinderea pentru Silvicultură Iargara rămâne un factor determinant pentru imaginea localităţii. Activitatea acesteia este axată pe trei direcţii: silvicultura propriu-zisă, creşterea materialului săditor în pepiniere şi prelucrarea lemnului industrial într-o gospodărie auxiliară, specializată în fabricarea scândurii, ghizdurilor de fântână, aracilor etc. Toată economia legată de pădure a fost întruchipată în stema oraşului de un puiet dezrădăcinat de stejar roşu (*Quercus rubra*), una din speciile crescute în pepinierele locale.

O altă ocupaţie economică din vechime a fost şi rămâne viticultura şi vinificaţia. În 1971, la Iargara a fost înfiinţată o Fabrică de vinuri, care producea 18 feluri de vin. A devenit cunoscută ca sovhozul-fabrică „Tătărăşeni". Actualmente, activitatea este continuată de Fabrica de Vinuri „Cristi" SRL, specializată, de asemenea, în prelucrarea strugurilor şi producerea vinului, a cărei contribuţie în potenţialul economic al oraşului rămâne una însemnată. Viticultura şi vinificaţia este marcată în stema oraşului de cei trei ciorchini de struguri, roşii, aşezaţi în fascie în capul scutului.

La dezvoltarea ascendentă a localităţii în secolul al XIX-lea au contribuit doi factori.

Primul dintre aceştia este următorul. După ocupaţia Basarabiei de către Imperiul Rus în 1812, la Iargara a fost înfiinţată o colonie germană. În 1910 aici locuiau 15 familii de colonişti germani, în 1925 este consemnată biserica luterană din localitate, iar în 1930 Iargara apare ca târguşor. În contextul evenimentelor politice şi militare nefaste, în 1940 toţi nemţii de aici au fost repatriaţi în Germania (Ţopa 2007; Eremia 2018, 146-147).

Cel de-al doilea factor – de rezistenţă – a apărut odată cu construcţia liniei de cale ferată în localitate. Calea ferată, de fapt, este astăzi inima oraşului, căci ea trece prin mijlocul lui, despărţindu-l în două. Cele mai multe activităţi economice oscilează tocmai în jurul staţiei de cale ferată, care a fost simbolizată în stema oraşului printr-o roată de şină înaripată, de culoare neagră – o emblemă internaţională foarte cunoscuta a căilor ferate.

Printre întreprinderile ce îşi datorează existenţa căii ferate, un loc de frunte îl ocupă SA „Elevatorul Iargara", fondat încă în 1960, care păstrează astăzi o parte din rezervele de stat de grâu şi porumb. Elevatorul a fost marcat în stemă prin culoarea de aur a câmpului heraldic, ea simbolizând belşugul, inclusiv de cereale. În acest context, nu trebuie să uităm însă nici de faptul că, încă în 1931, în comuna Iargara a fost înfiinţat un obor de cereale[6].

Revenind la obolul adus de germani în dezvoltarea localităţii, acesta a fost simbolizat în stemă prin folosirea celor trei culori ale drapelului naţional german – negru, roşu şi aur.

Coroana murală de argint cu trei turnuri, care timbrează scutul stemei, arată statutul actual real de oraş – nereşedinţă de raion – pe care îl deţine localitatea în ierarhia unităţilor administrativ-teritoriale ale Republicii Moldova[7].

Drapelul a fost elaborat în baza stemei, prin proceduri vexilologice specifice. Ciorchinii şi puietul au fost înlocuiţi de două brâie înguste, de aceeaşi culoare roşie, care amintesc de linia de cale ferată şi creează un ansamblu vexilar agreabil privirii.

[5] Arhiva curentă a Comisiei Naţionale de Heraldică (în continuare – Arhiva CNH), Dosarul oraşului Iargara, raionul Leova, Chestionarul heraldic pentru elaborarea simbolurilor teritoriale (în continuare – Chestionarul heraldic), elaborat de Vera Butuc, directorul căminului cultural din localitate, şi aprobat de primarul Eugeniu Mutaf, 2020.

[6] Chestionarul heraldic.

[7] Arhiva CNH, Regulamentul cu privire la elaborarea simbolicii teritoriale locale, aprobat în şedinţa Comisiei Naţionale de Heraldică a Republicii Moldova din 28 aprilie 1996, cu modificările şi completările introduse în şedinţa din 19 martie 2004.

b) Stema şi drapelul satului Meşeni

Satul Meşeni a fost şi rămâne, în fond, un cătun-satelit al oraşului Iargara, cu doar 10 familii şi 62 de locuitori la sfârşitul anului 2020. În mod natural, toată economia satului depinde de cea a oraşului. Totuşi, am căutat să găsim şi elemente individualizatoare distincte sau cu semnificaţie distinctă.

Astfel, deoarece argintul este culoarea heraldică a apei, câmpul de argint al scutului (alb în drapel) simbolizează iazul din sat, pe lângă care a apărut cătunul.

Toponimistul moldovean Anatol Eremia, referindu-se la etimologia numelui Meşeni, a trecut în revistă trei posibilităţi: a) din antroponimul Meşa (Meşea); b) dintr-un cuvânt tătăresc *meşe* care înseamnă „stejar, stejăriş"; c) din antroponimul Moşu (Eremia 2018, 151). Deşi niciuna dintre aceste etimologii nu poate fi considerată sigură, cea legată de stejar ne-a oferit prilejul reprezentării a trei puieţi dezrădăcinaţi de stejar roşu, roşii, similari celor din stema oraşului Iargara. Astfel, pe lângă încărcătura semantică pe care aceşti copăcei o păstrează din stema orăşenească, în acest caz, se adaugă şi semnificaţia etimologică, oferită prin procedeul armelor grăitoare.

În sfârşit, în inima scutului heraldic avem o cruce labată neagră, care invocă cimitirul german din localitate şi memoria comunităţii germane de cândva. Această cruce anume este asociată pe plan mondial cu naţiunea germană, deoarece reprezintă însemnul Ordinului Crucea de Fier, instituit de Regatul Prusiei în 1813 şi preluat de Germania unită. Este o decoraţie care se acordă tuturor militarilor, indiferent de grade, numai pe timp de război. Culoarea neagră a însemnului îşi are originea în crucea Ordinului Teutonic, dar, în cazul nostru, comportă şi un sens comemorativ.

Coroana sătească de argint ce timbrează scutul simbolizează statutul de sat – nereşedinţă de comună.

IV. Simbolurile comunei Burlacu, raionul Cahul

Simbolurile heraldice ale comunei Burlacu, raionul Cahul, precum şi cele ale satelor componente Burlacu şi Spicoasa au fost adoptate în mandatul primarului Mihail Munteanu, care a fost sprijinit în demersul său de Ştefan Olteanu, fondatorul muzeului local şi autorul primei monografii a satului, de Petru Mihov, directorul întreprinderii „Terra-Vitis" SRL, de toponimistul Ion Eremia, originar din Cahul şi un bun cunoscător al zonei, precum şi de alte personalităţi. Elaborarea simbolurilor comunale a demarat în anul 2000. Stemele şi drapelele (autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Andrei Gaidaşenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 20-VI.01 din 30 martie 2021 şi aprobate prin Decizia Consiliului Comunei Burlacu nr. 03/08 din 19 mai 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii nr. 113-IX din 10 iunie 2021 (MORM 2021, nr. 146, 14 iunie, partea I, art. 176, p. 12-14).

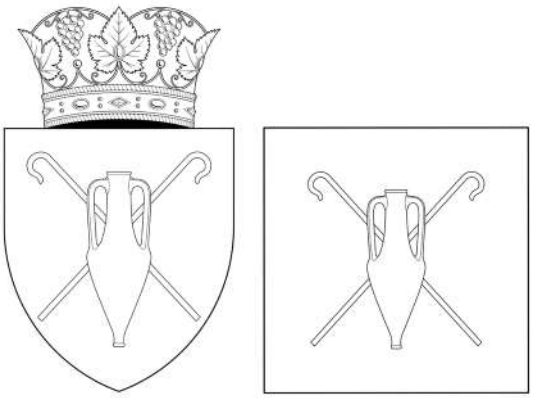

Fig. 9-10. Stema şi drapelul comunei Burlacu, raionul Cahul.

Stema comunei Burlacu are următoarea blazonare: pe aur, două cârlige ciobăneşti negre, încrucişate în săritoare, peste care broşează o amforă naturală, în pal; scutul timbrat de o coroană comunală de podgorie (fig. 9).

Drapelul comunei Burlacu reprezintă o pânză pătrată galbenă, purtând în mijloc două cârlige ciobăneşti negre, încrucişate în săritoare, peste care broşează o amforă naturală, în pal (fig. 10).

Stema satului Burlacu are următoarea blazonare: pe aur, două cârlige ciobăneşti negre, încrucişate în săritoare, şi o ramură verde de salcie, răsturnată în pal, broşând, totul acostat de doi ciorchini de struguri albaştri, cu câte o frunză verde; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 11).

Drapelul satului Burlacu reprezintă o pânză pătrată galbenă, purtând în mijloc două cârlige ciobăneşti negre, încrucişate în săritoare, şi o ramură verde de salcie, răsturnată în pal, broşând, totul acostat de doi ciorchini de struguri albaştri, cu câte o frunză verde (fig. 12).

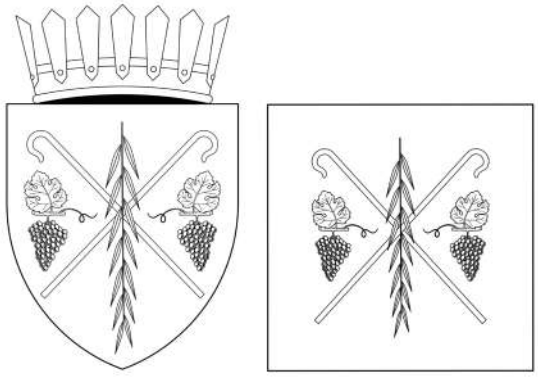

Fig. 11-12. Stema şi drapelul satului Burlacu, comuna Burlacu, raionul Cahul.

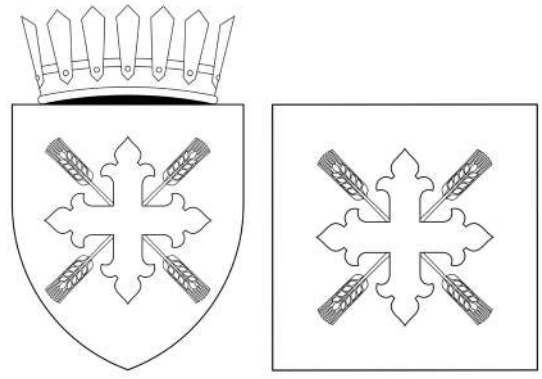

Fig. 13-14. Stema şi drapelul satului Spicoasa, comuna Burlacu, raionul Cahul.

Stema satului Spicoasa are următoarea blazonare: pe argint, o cruce înflorită (*croix fleuronnée*) de azur, cantonată de patru spice verzi, ieşind dintre braţele crucii; scutul timbrat de o coroană sătească de argint (fig. 13).

Drapelul satului Spicoasa reprezintă o pânză pătrată albă, purtând în mijloc o cruce înflorită albastră, cantonată de patru spice verzi, ieşind dintre braţele crucii (fig. 14).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

a) Simbolurile satului Burlacu

Aşezat pe râuleţul Salcia Mică, satul Burlacu, conform tradiţiei, îşi datorează apariţia şi numele transhumanţei, fiind întemeiat de mocani burlaci din dreapta Prutului[8]. Prima atestare documentară a locului este din 12 august 1752, ca punct de hotar, dar denumirea actuală nu apare încă (Ghibănescu 1914, 235-250, doc. XCIX). Toponimul s-a format în baza antroponimului Burlacu, nume de familie purtat şi astăzi de peste 200 de locuitori ai satului[9] (Ladaniuc, Eremia, Manoil 2000). Satul poartă amintirea unor vechi localităţi din moşia sa, azi dispărute sau înglobate[10]:

a) cătunul tătăresc Baimaclî, întemeiat în 1711 şi dispărut în 1806, după evacuarea tătarilor basarabeni în Crimeea;

b) cătunul Baimaclia Mică, repopulat pe acelaşi loc în 1806-1807 de către transfugi transdunăreni şi români;

c) satul tătăresc Caranaiman, care mai apare încă pe o hartă de la 1820 ca selişte părăsită (Eremia 2014, 89);

d) satul Burlacu propriu-zis, cunoscut în secolul al XIX-lea şi cu denumirea Buralcu de Salcie;

e) satul Alexandrovca (Moldovenească) sau Satul Nou, fondată de proprietarul Filipache Stanca din Brăila în 1879;

f) colonia germană Alexandrovca (Nemţească), fondată la 2 septembrie 1908, pe 2555 ha din trupul moşiei Burlacu, cumpărate de la proprietarul Abatschi-Alexandrov, din 1918 denumită Alexăndreşti. La 29 septembrie 1940, cei 713 etnici germani au emigrat în Germania. La 1 iulie 1965, Alexăndreştii au fost uniţi cu Burlacu (RSSM 1988, 148). La 6 septembrie 2003, urmaşii lor au instalat la Burlacu un monument comemorativ în cinstea fostei colonii germane;

g) câşla Ciobalaccia.

Satul Burlacu nu a avut o stemă veche. Singura emblemă paraheraldică a apărut relativ recent pe indicatorul de intrare în sat. Aceasta reprezintă un scut rectangular cu vârful rotunjit, purtând, în câmp de argint, o bandă uşor ondulată, albastră, simbolizând râul Salcia Mică, peste care broşează un ciorchine de strugure albastru, cu o frunză verde, însoţit la senestra de un pahar de sticlă cu picior, plin cu vin roşu. În cap, totul este însoţit de milesimul 1752, scris cu cifre roşii (Olteanu 2011, 92).

Ciorchinele şi cupa de vin simbolizează una din principalele ocupaţii economice tradiţionale ale

[8] Arhiva CNH, Dosarul comunei Burlacu, Chestionarul heraldic elaborat de Ştefan Olteanu (în continuare – Chestionarul heraldic).
[9] Chestionarul heraldic.
[10] Chestionarul heraldic.

burlăcenilor – viticultura şi vinificaţia. În perioada sovietică, aici a activat Gospodăria agricolă de stat (sovhozul) „Vinogradari" („Vierul"), iar acum aici îşi desfăşoară cu succes activitatea SA „Vierul Vin", SA „Vinăria din Vale", SRL „Terra-Vitis". Peste o mie de familii de burlăceni cultivă actualmente viţa-de-vie în scopuri industriale.

În fond, reprezentanţii locali au solicitat păstrarea în noua stemă a unor simboluri individualizatoare, legate de aceleaşi idei: oieritul, viticultura şi vinificaţia, râuleţul Salcia Mică.

Astfel, în noul însemn heraldic, oieritul a fost reprezentat prin două cârlige ciobăneşti încrucişate în săritoare, care fac referinţă şi la legenda întemeierii satului.

Ramura verde de salcie, care broşează peste cârlige este o armă grăitoare cu referire la râuleţul Salcia Mică.

Cei doi ciorchini de struguri albaştri, cu câte o frunză verde, care acostează cârligele, simbolizează viticultura şi vinificaţia.

Coroana sătească de aur ce timbrează scutul heraldic arată statutul de sat – reşedinţă de comună.

b) Simbolurile satului Spicoasa

Satul Spicoasa este situat pe valea râuleţului Cuciurgoaia, un afluent de dreapta al râului Salcia Mică. A fost înfiinţat la reforma agrară din 1918-1924, când aici au fost împroprietărite câteva familii de ţărani din Burlacu, cu denumirea Mihai Viteazul. După ocupaţia sovietică, în 1940, şi-a schimbat denumirea în Cuciurgoaia (schimonosită de autorităţi în Cociurgoi), iar de la 3 iulie 1950 a primit denumirea actuală de Spicoasa (Eremia 2014, 144-145; Stegărescu 2014; RSSM 1988, 145).

Satul nu a avut o stemă veche.

La elaborarea noilor însemne a fost utilizat procedeul armelor grăitoare.

Crucea înflorită (fr. *croix fleuronnée*) de azur este, de fapt, crucea însemnului Ordinului „Mihai Viteazul", înfiinţat prin Decretul regelui Ferdinand I nr. 2968 din 26 septembrie 2016 (Safta et al. 1993, 66-74), rămas în vigoare până la 23 august 1944 şi restabilit în 2000 (Legea nr. 29/2000; Legea nr. 327/2003), în care aceasta apare cu denumirea improprie de „cruce treflată". În stema satului Spicoasa, ea simbolizează denumirea originară a localităţii. Însemnul a dictat şi culoarea câmpului heraldic de argint (alb în drapel), albul fiind culoarea pelerinei cavalerilor acestui ordin de cel mai mare prestigiu.

Cele patru spice verzi care cantonează crucea, ieşind dintre braţele ei, simbolizează denumirea în vigoare a localităţii.

Coroana sătească de argint ce timbrează scutul heraldic arată statutul de sat – nereşedinţă de comună.

c) Simbolurile comunei Burlacu

Stema comunală a preluat cele două cârlige ciobăneşti încrucişate în săritoare din stema satului Burlacu, unde ele simbolizau tradiţia oieritului şi legenda fondării satului. Dat fiind faptul că Spicoasa a fost întemeiată de oameni ieşiţi din Burlacu şi ţinând cont de faptul că oieritul este o ocupaţie tradiţională de bază şi aici, putem concluziona că un cârlig ciobănesc poate simboliza şi acest sat. Păstrarea a două cârlige marchează cele două sate componente ale comunei.

Peste cârlige broşează o amforă. Această emblemă este un alt simbol al vinificaţiei şi viticulturii şi are o origine din viaţă.

În vara anului 2015, pe teritoriul satului Ţărăncuţa, comuna Chioselia Mică, raionul Cantemir, la 1,4 km sud-est de extremitatea sudică a s. Ţărăncuţa şi la 4,3 km nord-est de limita nordică a comunei Burlacu, în partea superioară a unei cumpene a apelor, situate între râurile Salcia Mică şi Ialpugel, muncitorul Alexei G. Roşcovanu, angajat al SRL „Terra-Vitis", a descoperit o amforă grecească întreagă, datată cca 360 a. Chr., care, după lucrările de conservare iminente, a fost predată spre păstrare Muzeului de Istorie şi Etnografie „Ştefan Olteanu" din Burlacu[11].

Scutul este timbrat de o coroană comunală de podgorie, ceea ce constituie o premieră pentru heraldica Republicii Moldova. Ea marchează zona economico-geografică de care ţine comuna Burlacu.

[11] Chestionarul heraldic. Aducem mulţumiri arheologilor Ion Tentiuc şi Natalia Mateevici de la Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei pentru consultaţiile acordate în problema acestui vas. De asemenea, ne exprimăm recunoştinţa pentru consultaţiile de ordin etnografic, acordate de etnologii Maria Ciocanu şi Varvara Buzilă de la Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală.

V. Simbolurile satului Zăluceni, raionul Floreşti

Simbolurile heraldice ale satului Zăluceni, raionul Floreşti, au fost adoptate în mandatul primarului Stepan Prisacar, care a fost sprijinit în demersul său de profesorul Elena Rozovel. Stema şi drapelul (autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Andrei Gaidaşenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 18-VI.01 din 30 martie 2021 şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Zăluceni nr. 4/4 din 25 mai 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii nr. 126-IX din 22 iulie 2021 (MORM 2021, nr. 180-185, 30 iulie, partea I, art. 189, p. 6).

Stema satului Zăluceni are următoarea blazonare: în câmp de argint, acoperit cu o plasă de pescuit, neagră, şi semănat în ochiuri cu flori de pur (*Allium vineale*), de purpură, o cruce recruciată verde, broşând; scutul fiind timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 15).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată albă, cu o orlă diminuată purpurie, purtând în mijloc o cruce recruciată verde (fig. 16).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Destinul satului Zăluceni dintotdeauna a fost legat de fluviul Nistru. Aşezarea geografică pe malul lui a determinat alegerea câmpului heraldic de argint (alb în drapel), căci argintul este culoarea heraldică a apei. Legătura cu Nistrul este întărită şi de plasa de pescuit, care acoperă întregul câmp heraldic. Împletitul plaselor şi fabricarea altor instrumente şi ustensile de pescuit a fost şi încă rămâne importantă pentru localitate.

Un al doilea element de individualizare a stemei îl constituie florile de pur (*Allium vineale*). Această plantă, introdusă în premieră în heraldica naţională, invocă porecla colectivă de „purari", care reflectă importanţa acestei plante în alimentaţia oamenilor locului – atât de sănătoasă, dar şi atât de salvatoare în situaţii grele de foamete[12]. Florile au primit culoarea purpurei, apropiată de cea naturală, culoare acceptată în heraldică drept una regală şi imperială.

Crucea recruciată simbolizează faptul că satul Zăluceni, la sfârşitul epocii medievale româneşti şi începutul celei moderne, s-a regăsit în stăpânirea Mănăstirii Golia din Iaşi (1772-1774 – MEF 1975, 164, 365; 1803 – Istrati 2010, 223; 1817 – Халиппа 1907, 57). În acelaşi timp, ea înglobează şi amintirea vechii mănăstiri de lemn de pe costişă, azi dispărute, al cărei loc a rămas marcat printr-o cruce de piatră[13]. Recruciată la fel ca şi crucile de la Mănăstirea Golia, crucea din stema Zălucenilor este verde, sugerând prin procedeul heraldic al armelor grăitoare microtoponimul local Lunca.

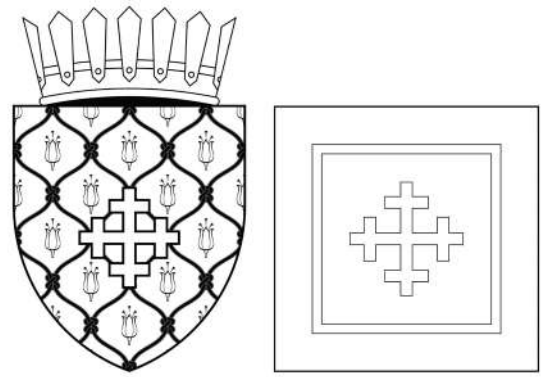

Fig. 15-16. Stema şi drapelul satului Zăluceni, raionul Floreşti.

Astfel, stema combină mobile care amintesc situaţia geografică, economia şi tradiţia culturală a localităţii.

Coroana sătească de aur care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naţionale, se referă la faptul că localitatea are statutul de sat – reşedinţă de comună.

Drapelul satului a fost elaborat în baza stemei şi păstrează semnificaţiile acesteia.

VI. Simbolurile satului Sofia, raionul Drochia

Simbolurile heraldice ale satului Sofia, raionul Drochia, au fost adoptate în mandatul primarului Veaceslav Magaleas, care a fost sprijinit în demersul său de Nicolae Schiţco, fost heraldist secretar în Cabinetul de heraldică din cadrul Aparatului Preşedintelui Republicii Moldova. Stema şi drapelul (autori: Silviu Andrieş-Tabac, Nicolae Schiţco; pictor: Andrei Gaidaşenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 43-VI.01 din 22 iulie 2021 şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Sofia nr. 4/4 din 3 septembrie 2021. Înregistra-

[12] Arhiva CNH, Dosarul satului Zăluceni, Chestionarul heraldic, elaborat de Elena Rozovel (în continuare – Chestionarul heraldic).

[13] Chestionarul heraldic.

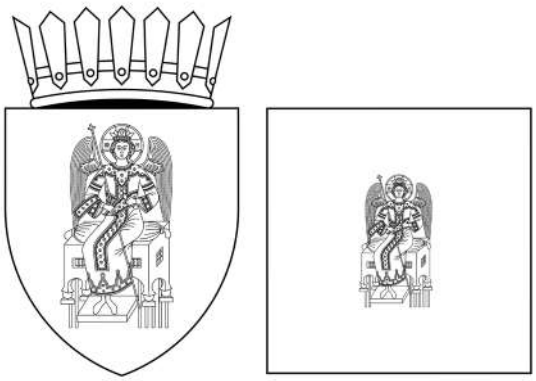

Fig. 17-18. Stema şi drapelul satului Sofia, raionul Drochia.

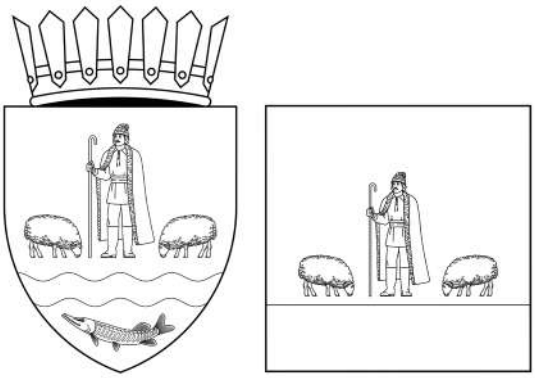

Fig. 19-20. Stema şi drapelul satului Căinarii Vechi, comuna Căinarii Vechi, raionul Soroca.

rea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii nr. 199-IX din 19 octombrie 2021 (MORM 2021, nr. 256-260, 22 octombrie, partea I, art. 328, p. 53).

Stema satului Sofia are următoarea blazonare: pe verde, chipul „Sofia – Înţelepciunea lui Dumnezeu"; scutul timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 17).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată verde, purtând în mijloc chipul „Sofia – Înţelepciunea lui Dumnezeu" (fig. 18).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Chipul iconografic „Sofia – Înţelepciunea lui Dumnezeu" apare în calitate de arme grăitoare. Ca model a fost preluată şi adaptată fresca respectivă de la Mănăstirea Suceviţa[14].

Câmpul verde al scutului evocă tradiţia populară „Verdele", păstrată în acest sat[15].

Coroana sătească de aur care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naţionale, se referă la faptul că localitatea are statutul de sat – reşedinţă de comună.

VII. Simbolurile satului Căinarii Vechi, comuna Căinarii Vechi, raionul Soroca

Simbolurile heraldice ale satului Căinarii Vechi, comuna Căinarii Vechi, raionul Soroca, au fost adoptate în mandatul primarului Veaceslav Terentii, care a fost sprijinit în demersul său de Angela Furtună, heraldist secretar în Cabinetul de heraldică din cadrul Aparatului Preşedintelui Republicii Moldova. Stema şi drapelul (autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictor: Andrei Gaidaşenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 45-VI.01 din 22 iulie 2021 şi aprobate prin Decizia Consiliului Comunal Căinarii Vechi nr. 15/5 din 13 august 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii Moldova nr. 200-IX din 19 octombrie 2021 (MORM 2021, nr. 256-260, 22 octombrie, partea I, art. 329, p. 54).

Stema satului Căinarii Vechi are următoarea blazonare: în câmp roşu, o fascie îngustă ondulată de aur, coborâtă şi însoţită sus de un cioban stând în picioare, privind în faţă, purtând straie naţionale, cojoc, căciulă de cârlan pe cap şi ciubote, ţinând în mâna dreaptă o cârjă sprijinită în pământ şi flancat de două oiţe păscând, afrontate, totul de argint, iar jos – de o ştiucă în fascie, de acelaşi metal; scutul este timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 19).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată roşie, cu talpa galbenă (1/4 h), purtând în mijloc un cioban stând în picioare, privind în faţă, purtând straie naţionale, cojoc, căciulă de cârlan pe cap şi ciubote, ţinând în mâna dreaptă o cârjă sprijinită în pământ şi flancat de două oiţe păscând, afrontate, totul alb (fig. 20).

Explicaţia simbolurilor este următoarea:

Hidronimele româneşti de tipul *Căinar* au ca etimon termenul turanic, probabil pecenego-cuman, *kainar/kainak* „izvor, sursă de apă; izvor

[14] Autorii simbolurilor îşi exprimă recunoştinţa faţă de istoricul artelor dr. Emil Dragnev pentru sprijinul ştiinţific şi artistic deosebit de important la stabilirea şi argumentarea acestui chip divin.

[15] Arhiva CNH, Dosarul satului Sofia, Chestionarul heraldic.

puternic; izvor cu apă caldă" (Dron 2001, 293-294), „izvor; izvor cald; izvor puternic, clocotitor" (Eremia 1970, 62). Și denumirea satului Căinarii Vechi provine de la râulețul Căinar/Căinari, un afluent de stânga al Răutului, care străbate localitatea. Pornind de la etimologiile legate de „apă caldă", pentru stema satului a fost aleasă o fascie îngustă ondulată de aur. Fascia ondulată în sine face trimitere la un râu, dar, de regulă, ea este colorată în argint, deoarece anume argintul reprezintă culoarea heraldică a apei. În cazul nostru, pentru a accentua individualitatea râului, fascia a fost colorată în aur, aurul fiind culoarea heraldică a soarelui, și, în consecință, apa de aur poate fi citită ca o apă caldă, încălzită de razele soarelui. Astfel, fascia ondulată de aur apare în calitate de armă grăitoare.

Culoarea caldă a aurului (galbenă în drapel) este susținută de culoarea caldă roșie a câmpului scutului stemei, care, în această compoziție, semnifică statutul de proprietate domnească a pământurilor satului. Pe la 1559, în această zonă a Răutului, pe ambele lui maluri, de la est spre vest, pornind de la împrejurimile actualului oraș Bălți și ajungând până dincolo de gura Căinarului, domnul Alexandru Lăpușneanu a înființat o scutărie (crescătorie de vite, din slavon. *skot* „vite"), care alcătuia o branișteș domnească, adică moșie aparținând domniei, folosită, în cazul de față, ca pășune și fâneață. Centrul acestei scutării, în care se creșteau boi și, probabil, porci, era satul Zăvadenii/Zăvadinele (Dintre ultimele lucrări atingătoare de scutăria Zăvadeni vezi: Pungă 1994, 65-70, 89-91, notele 89-110; Popovici 1995).

De dragul acestei crescătorii de vite domnești, mai multe sate din zonă (după calculele istoricilor, 11) au fost strămutate în alte locuri, unele dintre ele revenind la locul vechi după desființarea scutăriei, fapt întâmplat după pierderea domniei de către domnul Bogdan Lăpușneanu la 1572. Astfel, pentru satul nostru, care se chema pe atunci Căenărești, domnia „le-a dat lor în jos de gura Bălții, unde se numește La Știuca" (DIR 1951, nr. 490, 393-394). Căinărești au revenit ulterior la vatra lor, care apoi a dispărut, iar actualul sat Căinarii Vechi, care îi continuă numele, este așezat mai la nord de fostul Căinărești (Popovici 1995, 59). Într-un document de la Simion Movilă, de la 7 iunie 1607, locul unde s-au refugiat Căinărești și apoi l-au părăsit este menționat ca o selișteș pustie – „la Fântâna Știucăi" (DIR 1953, nr. 136, 110-112).

Știuca din stema Căinarilor Vechi marchează, astfel, peregrinările istorice ale locuitorilor de la Căinărești în locul La Știuca, pe perioada existenței scutăriei Zăvadinele, și revenirea lor la vatră după desființarea scutăriei.

Emblema principală a stemei o constituie însă chipul ciobanului, însoțit de cele două mioare, compoziție care simbolizează una dintre ocupațiile tradiționale ale sătenilor, vie până în zilele noastre. Tradiția este susținută și de sărbătoarea păstorească născută relativ recent – „Ieșirea la pășunat" –, prima ediție a căreia s-a produs în aprilie 1989, când satul Căinarii Vechi a găzduit cel de-al III-lea Festival unional al creației populare[16]. Din 2008, această sărbătoare păstorească se desfășoară sub genericul „Pe un picior de plai". O altă reflecție a tradiției păstoritului o constituie și Formațiunea folclorică model „Băcițele" din comună[17].

Coroana sătească de aur care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naționale, se referă la faptul că localitatea are statutul de sat – reședință de comună.

VIII. Simbolurile raionului Taraclia

Simbolurile heraldice ale raionului Taraclia, elaborate cu multă vreme în urmă (Andrieș-Tabac 2018, 127-130, 226), au fost adoptate abia în mandatul președintelui raionului Ivan Pâslari, fapt datorat medierii istoricului dr. hab. Ivan Duminica, proaspăt membru al Comisiei Naționale de Heraldică. Stema și drapelul (autor: Silviu Andrieș-Tabac; pictori: † Iurie Caminschi; Piotr Velixar) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 42-VI.01 din 22 iulie 2021 și aprobate prin Decizia Consiliului Raional Taraclia nr. 5/23 din 12 august 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Președintelui Republicii nr. 241-IX din 22 noiembrie 2021 (MORM 2021, nr. 286-289, 26 noiembrie, partea I, art. 408, p. 5-6).

Stema raionului Taraclia are următoarea blazonare: pe verde, un leu leopardat conturnat trecând, de argint; talpă crenelată de aur, încărcată cu dangaua Tarac, roșie; scutul timbrat de o coroană raională (fig. 21).

[16] Arhiva CNH, Dosarul satului Căinarii Vechi, Chestionarul heraldic, alcătuit de dr. Petru Furtună.
[17] Arhiva CNH, Dosarul satului Căinarii Vechi, Chestionarul heraldic.

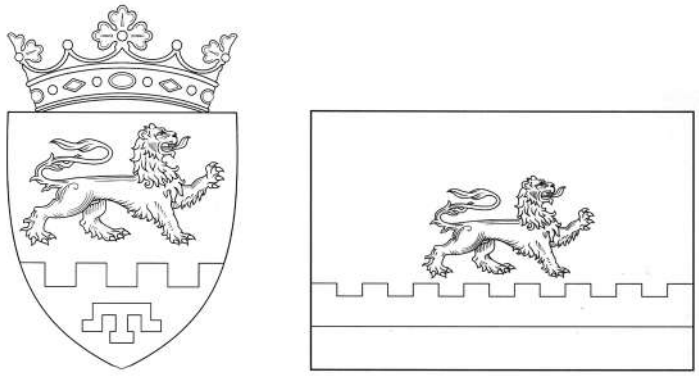

Fig. 21-22. Stema și drapelul raionului Taraclia.

Drapelul reprezintă o pânză rectangulară (2:3) verde, cu o talpă (1/3 h) crenelată și tăiată în două brâie – galben și roșu –, purtând în câmpul verde un leu leopardat conturnat trecând, alb (fig. 22).

Explicația simbolurilor este următoarea:

Stema raionului Taraclia reprezintă vechea stemă a județului Taraclia din anii 1999-2003, cu adaptarea coroanei de timbrare a scutului la statutul de stemă raională și cu reducerea culorii la mobila principală – leul – de la argint la roșu. Stema județeană a fost avizată prin Decizia CNH nr. 33-II/15-3.01 din 14 decembrie 2000 și aprobată prin Decizia Consiliului Județean Taraclia nr. 7/13 din 28 septembrie 2000 (Andrieș-Tabac 2008, 138-150).

Preluarea acestui însemn, cu ajustarea iminentă la noul statut, este posibilă, deoarece raionul Taraclia este singurul succesor al întregului fost județ Taraclia. Esența acestui simbol ține de consemnarea autonomiei naționale bulgare a acestui raion. Culorile alb (argint), verde și roșu sunt culorile naționale heraldice tradiționale ale bulgarilor și se regăsesc în stemă.

Leul trecând – emblema autonomiei bulgarilor din sudul Basarabiei, retrocedate în 1856 Principatului Moldovei – a fost preluat din sigiliile instituțiilor oficiale din această perioadă.

Talpa crenelată de aur simbolizează Valul lui Traian, iar dangaua Tarac – denumirea raionului.

Coroana raională care timbrează scutul arată poziția ierarhică a raionului în sistemul diviziunii administrativ-teritoriale a Republicii Moldova.

Drapelul raionului nu repetă drapelul județean și a fost elaborat în baza stemei, prin metode specifice vexilologiei, într-o soluție agreată de autoritățile raionale. Păstrează toate semnificațiile stemei.

IX. Simbolurile satului Slobozia, raionul Ștefan-Vodă

Simbolurile heraldice ale satului Slobozia, raionul Ștefan-Vodă, au fost adoptate în mandatul primarului Radislav Belibov. Stema și drapelul (autor: Silviu Andrieș-Tabac; pictor: Andrei Gaidașenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 60-VI.01 din 11 noiembrie 2021 și aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Slobozia nr. 5/7 din 15 noiembrie 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Președintelui Republicii nr. 270-IX din 13 decembrie 2021 (MORM 2021, nr. 308, 15 decembrie, partea I, art. 463, p. 8).

Stema satului Slobozia are următoarea blazonare: pe argint, un păun rotat de azur; capul scutului roșu, încărcat cu o mână ieșind din marginea de jos a capului și strângând în pumn un sul de hârtie, așezat în fascie, totul de aur; scutul timbrat cu o coroană sătească de aur (fig. 23).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată albă, cu bordură (1/8 h) roșie, purtând în mijloc un păun rotat albastru (fig. 24).

Explicația simbolurilor este următoarea:

Actualul sat Slobozia din raionul Ștefan-Vodă nu este altul decât vechiul sat, cunoscut cu denumirea Slobozia Hănesei.

După cum ne-a explicat reputatul cercetător dr. hab. Ion Chirtoagă, istoricul sudului Basarabiei, toponimul Slobozia Hănesei a apărut prin îmbinarea termenului românesc de *slobozie* cu un genitiv turanic derivat din substantivul han – *han(s)i/hanesi* – „a/al/ale hanului”, care a fost ortografiat în limba rusă din prima jumătate a secolului al XIX-lea ca „hanesi, hanesî,

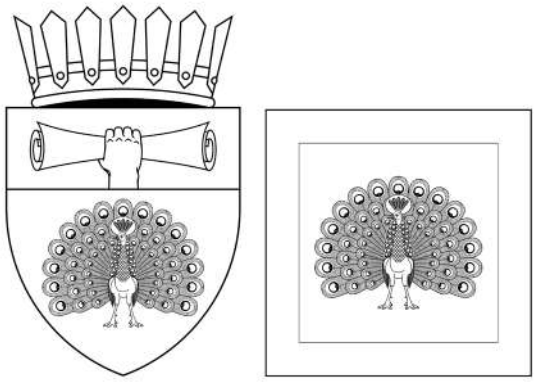

Fig. 23-24. Stema şi drapelul satului Slobozia, raionul Ştefan-Vodă.

ganesi, ganesî, anesi". Acest termen, străin limbii româneşti, care complementa substantivul autentic românesc „slobozie", a fost apropiat de urechea autohtonă de forma genitivului românesc *hănesii/hănesei*. Astfel, ceea ce a fost, de fapt, o Slobozie a Hanului tătăresc, în mentalul secolului al XIX-lea, când hanul a încetat să mai fie o prezenţă pe pământul basarabean, s-a transformat într-o Slobozie a Hănesei, personaj înţeles ca soţia hanului, fără a trezi întrebarea care dintre acestea, căci mintea creştină educată în monogamie nu se gândeşte la poligamia regulamentară musulmană. Chiar la recensământul din 1817, denumirea localităţii, o moşie a statului la acea dată, apare în formula „Slobozie Hănesii" (Халиппа 1907, 180). Ulterior, legenda a urzit mult în jurul acestei denumiri cu tentă romantică, uzuale în secolele XIX-XX.

Stema satului actual se înscrie în categoria armelor grăitoare, cu referire la această denumire anume – Slobozia Hănesei.

Sloboziile, după cum se ştie, erau aşezări săteşti noi sau repopulate, care din anumite interese (strategice, demografice, economice, sociale) erau scutite de dări şi slujbe, pe un termen limitat, de regulă, de la unul la zece ani, după care slobozia intra „în rând cu ţara", adică era asimilată din punct de vedere fiscal cu ceilalţi contribuabili (Instituţii 1988, 445-446).

Conceptul de localitate – fostă slobozie a fost marcat în stema satului Slobozia, în conformitate cu norma propusă de Comisia Naţională de Heraldică în 2014 (Decizia CNH nr. 261-IV.01 din 24 aprilie 2014), prin dotarea stemei cu un cap al scutului, de culoare roşie şi încărcat cu o mână ieşind din marginea de jos a capului şi strângând în pumn un sul de hârtie, aşezat în fascie, totul de aur. Culoarea roşie aici este culoarea domniei şi exprimă faptul că dreptul întemeierii sloboziilor era unul domnesc, iar aurul mânii şi al sulului de hârtie, în calitate de smalt heraldic suprem, exprimă valoarea actului de slobozenie pentru generaţiile beneficiare, dar şi pentru cele următoare.

Simbolizarea componentei „Hănesei" din numele satului s-a realizat printr-o legătură heraldică mai complicată.

Ca punct de pornire a servit stema medievală a oraşului Botoşani. Acesta avusese în pecete, pe post de marcă heraldică, o pasăre care a fost citită, mai ales, ca păun şi interpretată ca simbolizând faptul că veniturile târgului Botoşani făceau parte din izvoarele de venituri ale doamnei Ţării Moldovei (dintre ultimele treceri în revistă ale istoriei stemei oraşului Botoşani trebuie citate studiile heraldistului ieşean Sorin Iftimi, care cuprind referinţe la toată istoriografia problemei: Iftimi 2012, 473-476; Iftimi 2015, 64-66). Această pasăre – cu aceeaşi semnificaţie de apanaj al doamnei Ţării Moldovei – apare şi astăzi în stema municipiului Botoşani, aprobată în 2010 (HG 157/2010).

O coincidenţă istorică fericită pentru consacrarea ideii de păun ca emblemă a doamnelor române este faptul că păunul face parte din armele heraldice ale Principatului de Wied. Elisabeta de Wied, ultima doamnă şi prima regină a României, consoarta regelui Carol I, a folosit această stemă de familie ca emblemă personală neoficială pentru decorarea diverselor obiecte ce i-au aparţinut. În acelaşi sens heraldic, păunul apare în vitraliile castelului regal Peleş de la Sinaia (Iftimi 2015, 64-66).

Astfel, dacă păunul este perceput actualmente ca simbol heraldic al doamnelor române, semantica păsării a putut fi transferată şi asupra unei altfel de doamne cunoscute în spaţiul românesc – asupra unei ipotetice hănese, adică a consoartei legendare a hanului tătar, care ar fi stăpânit satul nostru. Pentru a-i accentua semnificaţia particulară, păunul a fost, în primul rând, rezolvat din punct de vedere artistic în stilul artei orientale. În acelaşi timp, el a fost colorat în azur – culoarea răsăritului la popoarele turanice (Кононов 1978, 160, 172).

Coroana sătească de aur care timbrează scutul, în conformitate cu normele heraldice naţionale, se referă la faptul că localitatea are statutul de sat – reşedinţă de comună.

X. Simbolurile satului Talmaza, raionul Ştefan-Vodă

Simbolurile heraldice ale satului legiferat azi cu denumirea Talmáza, dar al cărui nume corect din punct de vedere istoric şi filologic este Talmáz, au fost adoptate în mandatul primarului Eugeniu Pruteanu. Satul a avut o emblemă paraheraldică, adoptată în 1995, iar proiectul actual a fost finalizat şi făcut public încă în anul 2002 (Andrieş-Tabac 2006), după care afacerea a trenat aproape două decenii. În cele din urmă, stema şi drapelul (autor: Silviu Andrieş-Tabac; pictori: † Vasile Grosu, † Iurie Caminschi, Andrei Gaidaşenco) au fost avizate prin Decizia CNH nr. 44-VI.01 din 22 iulie 2021 şi aprobate prin Decizia Consiliului Sătesc Talmaza nr. 5/11 din 27 septembrie 2021. Înregistrarea însemnelor în Armorialul General al Republicii Moldova s-a făcut prin Decretul Preşedintelui Republicii nr. 290-IX din 22 decembrie 2021 (MORM 2021, nr. 325-333, 31 decembrie, partea I, art. 524, p. 80).

Stema satului Talmaza are următoarea blazonare: scut tăiat în bară în cap de câine-lup, roşu şi argint; în prima partiţiune – un soare nefigurat, de aur, răsărind din colţul dextru superior al scutului şi atingând cu razele linia de tăiere; scutul este timbrat de o coroană sătească de aur (fig. 25).

Drapelul reprezintă o pânză pătrată, tăiată emanşat *(coupé-emmanché)*, roşu şi alb, purtând în câmpul roşu, la hampă, un disc galben (fig. 26).

Explicaţia simbolurilor poate fi aflată în detaliu din articolul nostru deja citat (Andrieş-Tabac 2006).

XI. Concluzii

Anul heraldic 2021 – pentru simbolurile teritoriale – a fost unul obişnuit din punct de vedere numeric, dar cu multe realizări din punct de vedere conceptual şi artistic. Remarcăm cu bucurie finalizarea procedurii de elaborare şi înregistrare pentru proiectele foarte vechi, destinate satului Talmaza (conceput încă în 2002) şi raionului Taraclia (conceput în 2014).

Trecând în revistă ideile dominante din simbolurile înregistrate recent, se poate constata un apel emblematic pronunţat la istoria localităţii – reală sau legendară – şi o referire clară la cadrul natural şi ocupaţiile economice. Procedeul armelor grăitoare este utilizat explicit doar în cazul satului Spicoasa, în alte cazuri simbolizarea denumirii fiind realizată pe căi mai sinuoase. Pentru satul Tigheci, a fost reanimat un proiect heraldic cu referire la Codrii Tigheciului, elaborat în 1918 de către ilustrul heraldist Paul Gore pentru judeţul Cahul, care s-a desprins atunci din judeţul Ismail şi care se presupunea că ar putea să poarte numele vechiului ţinut moldovenesc. Această recuperare nu doar că repune în circuit un însemn valoros, ci şi acordă satului de azi onoarea perpetuării gloriei unui ţinut legendar dispărut.

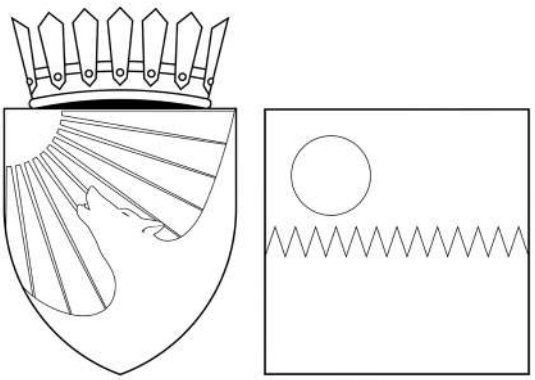

Fig. 25-26. Stema şi drapelul satului Talmaza, raionul Ştefan-Vodă.

Din punctul de vedere al îmbogăţirii repertoriului naţional de mobile heraldice, se remarcă Zălucenii, unde, pentru prima dată în heraldica românească, se introduce câmpul acoperit cu o plasă de pescuit şi florile de pur. La stema satului Talmaza s-a folosit o divizare a scutului în cap de câine-lup, rarisimă pe plan universal. De asemenea, în stemele oraşului Iargara şi Meşeni apare stejarul roşu, iar în cea a Nemţenilor – somnul, mobile puţin uzitate. În stema satului Slobozia a fost introdus un păun, cu simbolismul tradiţional heraldic românesc al acestei păsări. În sfârşit, observăm utilizarea, în patru steme, a unor cruci heraldice cu încărcătură simbolică diferită: înflorită (Spicoasa), labată (Meşeni), latină radiantă (Nemţeni), recruciată (Zăluceni).

Dintre drapele, din punct de vedere conceptual şi artistic, se remarcă cel al Zălucenilor, în care se introduce o orlă diminuată purpurie, pentru a susţine mobila principală. Brâiele roşii, care însoţesc roata înaripată de şină de culoare neagră, dau o eleganţă aparte drapelului oraşului Iargara. O frumoasă structură constructivă similară, dictată de cutuma vexilologică, prezintă drapelele Meşenilor şi Spicoasei. În drapelul satului Talmaza se realizează o compoziţie în legătură cu divizarea şi mobilele din stemă, dar soluţia vexilologică apare ca una cu totul originală.

Bibliografie

Andrieș-Tabac 1998: S. Andrieș-Tabac, Heraldica teritorială a Basarabiei și Transnistriei (Chișinău 1998).

Andrieș-Tabac 2006: S. Andrieș-Tabac, Un proiect heraldic pentru satul Talmaz. In: Buletinul științific al Muzeului Național de Etnografie și Istorie Naturală, s.n., Fascicula Etnografie și Muzeologie, 5 (18) (Chișinău 2006), 207-214: 8 fig.

Andrieș-Tabac 2008: S. Andrieș-Tabac, Introducere în heraldică. Noțiuni generale și întregiri la armorialul teritorial românesc (București 2008).

Andrieș-Tabac 2018: S. Andrieș-Tabac, Stemele și drapelele raioanelor Republicii Moldova (Chișinău 2018).

Bacalov 2010: S. Bacalov, „Republica" Codrul Tigheciului. Localizare, statut, populație. Moldova între tradiție și actualitate. In: Conferință științifică dedicată jubileului de 300 de ani de la înscăunarea lui Dimitrie Cantemir, Universitatea de Stat din Tiraspol, Chișinău, 10 decembrie 2010 (Chișinău 2010), 24-50.

Burac 2002: C. Burac, Ținuturile Țării Moldovei până la mijlocul secolului al XVIII-lea (București 2002).

Butnaru, Butnaru 2008: T. Butnaru, M. Butnaru, Nemțeni – un sat plin de izvoare (Chișinău 2008).

Cantemir 1993: D. Cantemir, Descrierea Moldovei (București 1993).

Costin 1958: M. Costin, Opere (București 1958).

DIR 1951: Documente privind istoria României, Seria A. Moldova, veacul XVI, vol. III (București 1951).

DIR 1953: Documente privind istoria României, Seria A. Moldova, veacul XVII, vol. II (București 1953).

Dron 2000: I. Dron, Tigheci: proveniența numelui. Destin Românesc 3, 2000, 3-7.

Dron 2001: I. Dron, Studii și cercetări (Chișinău 2001).

Eremia 1970: A. Eremia, Nume de localități. Studiu de toponimie moldovenească (Chișinău 1970).

Eremia 2014: A. Eremia, Meleaguri străbune. Cahul: Localități. Oameni. Tradiții, (Chișinău 2014).

Eremia 2018: A. Eremia, Leova: Localități. Oameni. Tradiții (Chișinău 2018).

Ghibănescu 1914: Gh. Ghibănescu, Surete și Izvoade, vol. IX. Documente basarabene (Iași 1914).

Giurescu 1938: C.C. Giurescu, Județele dispărute ale României. In: Enciclopedia României, vol. II (București 1938).

Giurescu 1967: C.C. Giurescu, Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea (București 1967).

Giurescu 1976: C.C. Giurescu, Istoria pădurii românești. Din cele mai vechi timpuri până astăzi, ed. II (București 1976).

HG 157/2010: Hotărârea Guvernului României nr. 157 din 3 martie 2010. Monitorul Oficial, București, 2010, partea I, nr. 152, 9 martie.

Iftimi 2012: S. Iftimi, Reprezentări faunistice în sigiliile medievale ale orașelor din Moldova. In: Lumea animalelor: realități, reprezentări, simboluri (Iași 2012).

Iftimi 2015: S. Iftimi, Doamnele și domnițele în istoria românilor. Curtea doamnei în Moldova și Țara Românească (Brăila 2015).

Instituții 1988: Instituții feudale din Țările Române. Dicționar (București 1988).

Istrati 2010: C. Istrati, Cronica Vistieriei Moldovei din anul 1803 (Iași 2010).

Ladaniuc, Eremia, Manoil 2000: V. Ladaniuc, A. Eremia, A. Manoil, Burlacu. In: Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 2 (Chișinău 2000), 473-478.

Lefter 2007: L.-V. Lefter, Stăpânirea funciară în ținutul Tigheciului. Realitate documentară și ficțiune istoriografică. In: Pro Basarabia – repere istorice și naționale (Iași 2007), 11-18.

Legea 29/2000: Legea nr. 29 din 31 martie 2000 privind sistemul național de decorații al României. Monitorul Oficial al României, 2000, nr. 146, 7 aprilie, partea I, art. 29, p. 1-8.

Legea 327/2003: Legea nr. 327 din 8 iulie 2003 privind Ordinul „Mihai Viteazul". Monitorul Oficial al României", 2003, nr. 528, 23 iulie, partea I, art. 327, p. 8-16.

Măcriș 2008: A. Măcriș, Tigheciu – un vechi ținut „autonom" (organizare, evoluție instituțională). In: A. Măcriș, File din istoria mai veche și mai nouă a României (București 2008), 74-85.

MEF 1975: Moldova în epoca feudalismului, vol. VII, partea I (Chișinău 1975).

MORM: Monitorul Oficial al Republicii Moldova, Chișinău.

Olteanu 2011: Șt. Olteanu, Burlacu: Monografie (Chișinău 2011).

Pastoureau 2012: M. Pastoureau, Negru. Istoria unei culori (Chișinău 2012).

Popovici 1995: A. Popovici, Din istoricul unor sate din valea Răutului (sec. XVI-XVIII). Revistă de Istorie a Moldovei 2, 1995, 57-62.

Pungă 1994: Gh. Pungă, Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu (Iași 1994).

RSSM 1988: RSS Moldovenească. Orânduire administrativ-teritorială la data de 1 aprilie 1988 (Chișinău 1988).

Safta et al. 1993: I. Safta, J. Rotaru, T. Velter, F. Marinescu, Decorații românești de război. 1860-1917 (București 1993).

Stegărescu 2014: L. Stegărescu, Spicoasa. In: Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 12 (Chișinău 2014), 499-502.

Țopa 2007: T. Țopa, Iargara. In: Localitățile Republicii Moldova. Itinerar documentar-publicistic ilustrat, vol. 7 (Chișinău 2007), 416-419.

Кононов 1978: А.Н. Кононов, Семантика цветообозначений в тюркских языках. В кн.: Тюркологический сборник – 1975 (Москва 1978).

Халиппа 1907: И.Н. Халиппа, Роспись землевладений и сословного строя населения Бессарабии по данным переписи 1817 года. Труды Бессарабской Губернской Ученой Архивной Комиссии, т. 3 (Кишинев 1907).

Territorial symbols registered in the General Armorial of the Republic of Moldova in 2021

Keywords: heraldry, vexillology, territorial coat of arms, territorial flag, Republic of Moldova.

Abstract: The powers of the President of the Republic of Moldova include issuing decrees for the registration in the General Armorial of the Republic of Moldova of certain categories of public insignia. Of these, territorial symbols have a greater resonance in society and arouse increased interest compared to corporate or private ones.

Taking over the Presidency on December 24, 2020, Maia Sandu continued the work of her predecessors in terms of formalizing the territorial coats of arms and flags, issuing several decrees in this regard. Thus, in 2021, the coats of arms and flags of the following territorial units were registered: *Tigheci village* (Tigheci commune, Leova district, Decree no. 31-IX of February 11), *Nemțeni village* (Nisporeni district, Decree no. 66-IX of April 5), *Iargara town* and *Meșeni* component *village* (Leova district, Decree no. 109-IX of June 7), *Burlacu commune* and *Burlacu* and *Spicoasa* component *villages* (Cahul district, Decree no. 113-IX of June 10), *Zăluceni village* (Florești district, Decree no. 126-IX of July 22), *Sofia village* (Drochia district, Decree no. 199-IX of October 19), *Căinarii Vechi village* (Căinarii Vechi commune, Soroca district, Decree no. 200-IX of October 19), *Taraclia district* (Decree no. 241-IX of November 22), *Slobozia village* (Ștefan-Vodă district, Decree no. 270-IX of December 13) and *Talmaza village* (Ștefan-Vodă district, Decree no. 290-IX of December 22).

Reviewing the dominant ideas embodied in the recently registered symbols, one can see an emblematic appeal to local history, real or legendary, and a clear reference to the natural environment and economic occupations. The procedure of canting arms is explicitly used only in the case of Spicoasa village, in other cases the symbolization of the name being made in more "subtle" ways. In the case of Tigheci village, a heraldic project was revived, with reference to the wood Codrii Tigheciului, elaborated in 1918 by the illustrious heraldist Paul Gore for Cahul County, which then only separated from Ismail County and was supposed to be named in the honor of the old Moldavian land – Tigheci county. This recovery not only restores a valuable mark, but also gives today's village the honor of perpetuating the glory of a legendary land that has disappeared.

From the point of view of enriching the national repertoire of heraldic charges, the village of Zăluceni stands out, in the emblem of which, for the first time in Romanian heraldry, a field covered with a fishing net and dotted with flowers of Allium ampeloprasum is presented. In the coat of arms of the village of Talmaza, a division of the shield, rare for world heraldry, is used: it is beveled on the left with the head of a shepherd dog. On the arms of the town of Iargara and the village of Meșeni, a red oak is depicted, and on the arms of the village of Nemțeni – a catfish, both charges are little used. A peacock is represented in the coat of arms of the village of Slobozia, with the preservation of the traditional Romanian heraldic symbolism of this bird. Finally, it should be noted the use of heraldic crosses with different symbolic load in the four coats of arms: flory (Spicoasa), patty (Meșeni), rayonnant Latin (Nemțeni), crosslet (Zăluceni).

Among the flags, from a conceptual and artistic point of view, the one of Zăluceni stands out, on which a purple narrowed inner border is used to provide semantic support for the central charge. The red fesses accompanying the black rail winged wheel add a special elegance to the flag of the town of Iargara. The flags of the Meșeni and Spicoasa villages represent an elegant similar structure, dictated by the vexillological custom. In the flag of Talmaza village, a composition is made in accordance with the division and the charges in the coat of arms, but the vexillological solution appears as a completely original one.

List of illustrations:

Fig. 1-2. Coat of arms and flag of Tigheci village, Tigheci commune, Leova district.

Fig. 3-4. Coat of arms and flag of Nemțeni village, Hâncești district.

Fig. 5-6. Coat of arms and flag of Iargara town, Leova district.
Fig. 7-8. Coat of arms and flag of Meșeni village, Iargara town, Leova district.
Fig. 9-10. Coat of arms and flag of Burlacu commune, Cahul district.
Fig. 11-12. Coat of arms and flag of Burlacu village, Burlacu commune, Cahul district.
Fig. 13-14. Coat of arms and flag of Spicoasa village, Burlacu commune, Cahul district.
Fig. 15-16. Coat of arms and flag of Zăluceni village, Florești district.
Fig. 17-18. Coat of arms and flag of Sofia village, Drochia district.
Fig. 19-20. Coat of arms and flag of Căinarii Vechi village, Căinarii Vechi commune, Soroca district.
Fig. 21-22. Coat of arms and flag of Taraclia district.
Fig. 23-24. Coat of arms and flag of Slobozia village, Ștefan-Vodă district.
Fig. 25-26. Coat of arms and flag of Talmaza village, Ștefan-Vodă district.

Территориальные символы, зарегистрированные в Общем гербовнике Республики Молдова в 2021 году

Ключевые слова: геральдика, вексиллология, территориальный герб, территориальный флаг, Республика Молдова.

Резюме: К полномочиям Президента Республики Молдова относится издание указов о регистрации в Общем гербовнике Республики Молдова отдельных категорий государственных знаков, среди которых территориальные символы имеют больший резонанс в обществе и вызывают повышенный интерес по сравнению с корпоративными или частными.

После вступления в должность Президента 24 декабря 2020 года Майя Санду продолжила дело своих предшественников в части официального признания территориальных гербов и флагов, издав несколько указов. Таким образом, в 2021 году были зарегистрированы гербы и флаги следующих территориальных единиц: *села Тигеч* коммуны Тигеч Леовского района (Указ № 31-IX от 11 февраля), *села Немцень* Ниспоренского района (Указ № 66-IX от 5 апреля), *города Яргара* и *села Мешень* в его составе, относящихся к Леовскому району (Указ № 109-IX от 7 июня), *коммуны Бурлаку* и *сел Бурлаку* и *Спикоаса* в ее составе, относящихся к Кагульскому району (Указ № 113-IX от 10 июня), *села Зэлучень* Флорештского района (Указ № 126-IX от 22 июля), *села София* Дрокиевского района (Указ № 199-IX от 19 октября), *села Кэинарий-Векь* коммуны Кэинарий-Векь Сорокского района (Указ № 200-IX от 19 октября), *района Тараклия* (Указ № 241-IX от 22 ноября), *села Слобозия* Штефан-Водского района (Указ № 270-IX от 13 декабря) и *села Талмаза* Штефан-Водского района (Указ № 290-IX от 22 декабря).

Обзор доминирующих идей, воплощенных во вновь зарегистрированных символах, свидетельствует о том, что наибольшее предпочтение оказывается эмблемам, отражающим события местной истории, реальной или легендарной, или четко отсылающих к природной среде и хозяйственной деятельности. Геральдический прием говорящих эмблем используется напрямую только в гербе и флаге села Спикоаса, в других же случаях символизация названия осуществляется более сложным путем. В гербе села Тигеч был возрожден геральдический проект, отсылающий к Тигечским кодрам, разработанный еще в 1918 году прославленным геральдистом Павлом Горе для Кагульского уезда, который тогда только отделился от Измаильского уезда и должен был называться в честь древнего молдавского цинута Тигеч. Возвращение в оборот этого ценнейшего символа удостаивает село Тигеч чести увековечить славу упраздненного легендарного края.

С точки зрения обогащения национального репертуара геральдических фигур выделяется село Зэлучень, в гербе которого впервые в румынской геральдике представлено поле, покрытое рыболовной сетью и усеянное цветами лука виноградничного. В гербе села Талмаза использовано редкое для мировой геральдики деление щита: он скошен слева головой овчарки. На гербах города Яргара и села Мешень изображен дуб красный, а на гербе села Немцень – сом, обе фигуры малоиспользуемые. Павлин представлен в гербе села Слобозия, с сохранением традиционной румынской геральдической смысловой символики этой птицы. Наконец, следует отметить использование в четырех гербах геральдических крестов с разной символической нагрузкой: лилиевидного (Спикоаса), лапчатого (Мешень), сияющего латинского (Немцень), перекрещенного (Зэлучень).

Среди вексиллологических знаков с концептуальной и художественной точек зрения выделяется флаг Зэлучень, на котором для смысловой поддержки центральной фигуры используется пурпурная суженная внутренняя кайма. Особую элегантность флагу города Яргара придают красные пояски, сопровождающие черное рельсовое крылатое колесо. Флаги сел Мешень и Спикоаса представляют изящную аналогичную структуру, продиктованную обычными приемами вексиллологии. Вексиллологическое решение композиции флага села Талмаза, хотя и выполненной в соответствии с делением и фигурами герба, как производное, все же предстает как совершенно оригинальное.

Список иллюстраций:

Рис. 1-2. Герб и флаг села Тигеч коммуны Тигеч Леовского района.

Рис. 3-4. Герб и флаг села Немцень Хынчештского района.

Рис. 5-6. Герб и флаг города Яргара Леовского района.

Рис. 7-8. Герб и флаг села Мешень города Яргара Леовского района.

Рис. 9-10. Герб и флаг коммуны Бурлаку Кагульского района.

Рис. 11-12. Герб и флаг села Бурлаку коммуны Бурлаку Кагульского района.

Рис. 13-14. Герб и флаг села Спикоаса коммуны Бурлаку Кагульского района.

Рис. 15-16. Герб и флаг села Зэлучень Флорештского района.

Рис. 17-18. Герб и флаг села София Дрокиевского района.

Рис. 19-20. Герб и флаг села Кэинарий-Векь коммуны Кэинарий-Векь Сорокского района.

Рис. 21-22. Герб и флаг района Тараклия.

Рис. 23-24. Герб и флаг села Слобозия Штефан-Водского района.

Рис. 25-26. Герб и флаг села Талмаза Штефан-Водского района.

07.06.2022

Dr. Silviu Andrieş-Tabac, Heraldist de Stat al Republicii Moldova, Cabinetul de heraldică, Aparatul Preşedintelui Republicii Moldova, bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt, nr. 154, MD-2073 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-7224-8716, e-mail: silviu_tabac@yahoo.fr

VIAȚA EDILITARĂ A CHIȘINĂULUI PRIN PRISMA ACTIVITĂȚII INGINERULUI HRISTOFOR NICOLAIDI (SFÂRȘITUL SEC. XIX - ÎNCEPUTUL SEC. XX). CONTRIBUȚII MUZEOGRAFICE[1]

Ana Grițco

Cuvinte-cheie: Basarabia, habitat urban, arhitectură, amenajarea străzilor, edificare.

Articolul prezintă rezultatul cercetărilor în patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, realizate cu scopul de a identifica, valorifica și promova materialul muzeografic, legat de una din personalitățile marcante din viața orașului Chișinău, inginerul și arhitectul-adjunct al urbei Hristofor Nicolaidi (fig. 1). Colecția a completat patrimoniul muzeal în anul 1987, în urma unei achiziții de la o persoană domiciliată în orașul Chișinău, și include diverse categorii de piese, care ne permit să reconstituim unele aspecte din viața și activitatea lui H. Nicolaidi: documente, proiectul casei în care a locuit, fotografii, cărți din biblioteca personală, cărți poștale, piese memoriale, piese de numismatică și medalistică, note muzicale etc., însumând circa șaptezeci de unități, între care se află și serviciul de masă Kuznetsov, constituit din 32 de piese (Gonciarova 1992, 263-269).

H. Nicolaidi, cu origini grecești, s-a născut în anul 1862, în orașul Ismail. Este absolvent al Școlii de ingineri din Liège (Belgia) în anul 1888, facultatea de inginer mecanic[2], alături de alți basarabeni, precum Adam Balinski, inginer-mecanic, Leon Grossman, inginer-electrician, Boris Vensler, inginer-minier, care, după terminarea studiilor, au activat în Rusia, Franța, Anglia. În patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei se păstrează pașaportul de străinătate al lui H. Nicolaidi din perioada când își făcea studiile în Europa, o piesă muzeală unicat, cu valoare memorială, dar și istorică, or pașaportul are semnătura autograf

1. Hristofor Fiodorovici Nicolaidi, 30.12.1898; atelierul *Ștein*, Chișinău.

a generalului A. Constantinovici (1832-1903), guvernatorul Basarabiei între anii 1883 și 1899, precum și ștampila acestuia (fig. 2).

Revine în Basarabia în anul 1889, iar din anul 1890 se stabilește în capitala guberniei, unde, pentru început, este angajat ca șef de șantier la construcția și modernizarea străzilor, inginer la rețelele de canalizare. A participat la renovarea străzilor atât în partea veche, cât și în partea nouă a orașului, unde străzile se amenajau după principiul carti-

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare".

[2] *Memorial du cinquantenaire 1847-1897*. Association des ingenieurs sortis de l'École de Liège. Liège, 1897; *Memorial du 75me aniversaire 1847-1922*. Association des ingenieurs sortis de l'École de Liège. Liège, 1925.

24 страницы. № 2354

ЗАГРАНИЧНЫЙ

ПАСПОРТЪ

1

Подпись владѣльца Х. Николаидъ

Unterschrift des Inhabers

Signature du porteur

Предъявитель сего Греческій подданный Христофоръ Ѳедоровичъ Николаидъ отправляется заграницу срокомъ по 17 Сентября 1889

2

ПРИМѢТЫ:

Лѣтъ 26 ростъ средній волосы кар. брови кар. глаза кар. носъ умер. ротъ умер. лицо чист. подбородокъ округлый

Особыя примѣты нѣтъ

во свидѣтельство чего и для свободнаго проѣзда данъ сей паспортъ съ приложеніемъ печати. Въ Кишиневѣ Сентября 24 дня 1888 года.

3

Бессарабскій Губернаторъ

Правитель Канцеляріи

2. Pașaportul de străinătate al lui Hristofor Nicolaidi, eliberat la 24.09.1888.

3. Jeton *100 ani de la alipirea Basarabiei la Rusia* (1812-1912), Rusia.

erului închis, iar casele aveau faţadă principală sau frontală, iar în faţa lor se ridicau ziduri care se încununau cu un arc. Este numit inginer principal al oraşului în anul 1892, an care s-a remarcat printr-un eveniment important pentru oraşul Chişinău – inaugurarea apeductului, marcat cu mult fast. În anul 1894, în Chişinău se formează Societatea Tehnică, în frunte cu primarul C. Schmidt, H. Nicolaidi devenind membru al acestei societăţi în anul 1898. La 19 noiembrie 1893, conform hotărârii guvernatorului Basarabiei nr. 8735, H. Nicolaidi este numit arhitect adjunct al oraşului Chişinău (Gonciarova 267, 1992). Această funcţie o deţine pe parcursul unui sfert de secol, alături de arhitectul principal al oraşului Mitrofan Elladi, de şeful apeductului orăşenesc A. Hacikeant, de tehnicianul oraşului şi responsabilul de amenajarea străzilor S. Zalevski. În calitate de adjunct al arhitectului, H. Nicolaidi avea obligaţia să verifice proiectele în construcţie la faţa locului, procesul de reabilitare al caselor şi al curţilor, elaborarea planurilor de construcţie etc. De numele lui N. Nicolaidi este legată construcţia, în anul 1908, a grajdului pentru escadronul 5 al regimentului 8 de husari din Sectorul 3 al Chişinăului, amplasat pe dealul Inzov (nu s-a păstrat). În anul 1909, H. Nicolaidi este responsabil de reparaţia Spitalului militar, amplasat lângă Spitalul de boli infecţioase. Acestea sunt doar câteva din realizările lui H. Nicolaidi, iar pentru activitatea prodigioasă şi contribuţia la edificarea şi modernizarea centrului administrativ al Basarabiei, pentru participarea la actele de binefacere şi activităţile obşteşti în oraş a fost decorat cu ordinul Sf. Stanislav de gradul I. O altă distincţie din colecţie este jetonul acordat lui H. Nicolaidi cu prilejul centenarului anexării Basarabiei la Rusia (1812-1912) „pentru contribuţii la sistematizarea şi urbanizarea Chişinăului". Este o piesă deosebită, de forma unui scut apropiat de cel polonez, cu partea de jos crenelată, confecţionat dintr-un metal de culoare gălbuie. Pe avers, în partea superioară, sunt imprimaţi anii 1812-1912, în centru – stema guberniei Basarabiei, iar în jurul ei – inscripţia *În amintirea centenarului alipirii Basarabiei la Rusia* (rus.); pe revers sunt imprimate iniţialele împăraţilor ruşi Alexandru I şi Nicolai al II-lea (fig. 3).

H. Nicolaidi, iniţial, a locuit pe str. Kuznechnaja, nr. 52, azi A. Bernardazzi, casa nu s-a păstrat; în anul 1935 pe acest loc arhitectul N. Mertz[3] a construit o vilă orăşenească, care se păstrează şi azi. Ulterior a locuit în casa amplasată pe str. Andreevskaja, nr. 4, autor de proiect fiind H. Nicolaidi. Proiectul casei, care se păstrează în patrimoniul MNIM, a fost aprobat, în anul 1899, de către secţia

[3] Nicolae A. Mertz (1890-1947), arhitect, reprezentant al stilului neo-românesc. Născut în oraşul Herson, a crescut în oraşul Chişinău alături de părinţii Alfons şi Ştefania, surorile Ştefania şi Antonia, fratele Cazimir. A făcut şcoala primară şi gimnazială în or. Chişinău între anii 1901-1910. Urmează studiile superioare la facultatea de arhitectură din Sankt Petersburg. După revolta bolşevică din 1917 se întoarce la Chişinău, iar în anul 1933 se înscrie în Corpul Arhitecţilor din România. „Urmele" arhitectului se păstrează şi azi în or. Chişinău: clădiri la adresele – str. 31 august 1989, 95, str. A. Mateevici, 68, str. A. Sciusev, 117, str. Columna, 154, str. M. Kogâlniceanu, 69 (https://sacechisinau.wordpress.com).

4. Hristofor Nicolaidi cu soţia Eugenia Fominična; atelierul *K. Liapin*, înc. sec. XX, Ismail.

5. Eugenia Nicolaidi cu sora Feodosia Fominična; atelierul *Gaihman*, înc. sec. XX, Chişinău.

de construcţii din cadrul primăriei şi semnat de arhitectul Mitrofan Elladi şi primarul oraşului C. Schmidt. În anul 1940, când familia arhitectului se afla la Bucureşti, casa a fost naţionalizată şi dată altor locatari. Întorşi la Chişinău, soţia şi copiii au găsit în casa lor şapte familii, ei au avut parte doar de două odăi dintr-o anexă, unde au locuit până în 1972, când casa a fost demolată (aproximativ unde e blocul principal al ASM) (Gonciarova 1992, 268). H. Nicolaidi a fost căsătorit cu Evghenia Fominična (fig. 4), cu origini poloneze, care s-a dedicat celor trei copii: fiul Evghenii, care a fost ceasornicar de profesie, fiicele Olga şi Tatiana. Evghenia Fominična avea o soră, Feodosia Fominična (fig. 5), profesoară, care a absolvit Şcoala din Liège, fiind bursieră a lui C. Cazimir (1860-1910), mare filantrop, politician, om de ştiinţă din Basarabia ţaristă. În acest context, explicăm şi prezenţa în colecţie a volumului *Венок на могилу друга молодежи К.Ф. Казимира / Venok na mogilu druga molodezhi K.F. Kazimira,* editat în anul 1911 la Kiev, o raritate bibliografică, ce reprezintă o culegere de articole cu mesaje – omagiu adus de către discipolii săi lui C. Cazimir, la moartea acestuia în anul 1910.

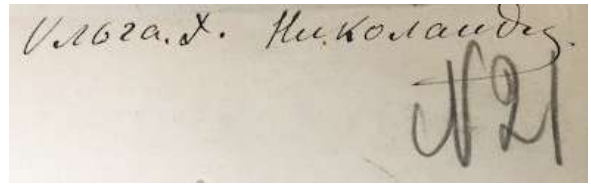

6. Autograful Olgăi Nicolaidi, fiica mai mare a lui H. Nicolaidi, aplicat pe o parte din notele muzicale, începutul sec. XX.

Diversitatea pieselor memoriale include o colecţie de partituri şi note muzicale, care au aparţinut Olgăi Nicolaidi (fig. 6), fiica mai mare al lui H. Nicolaidi, editate de un şir de magazine cu profil muzical din Imperiul Rus, inclusiv din oraşul Chişinău[4]. Sunt copertate sub formă de carte, o parte din acestea au aplicată ştampila magazinului de unde au fost achiziţionate, or în sec. XIX -

[4] Rezultatul cercetărilor acestor sigilii a fost expus în cadrul celui de-*Al XIX-lea Simpozion de Numismatică* (Chişinău, 21-22 octombrie 2021), prezentând comunicarea *Sigilii ale magazinelor cu profil muzical din Chişinău (sfârşitul secolului XIX - începutul secolului XX).*

7. Familia Regală din România: Regele Carol I şi Regina Elisabeta, România, 1910.

începutul sec. XX se obişnuia să se pună ştampila magazinului pe partitura vândută. Editorii de partituri erau, în majoritatea cazurilor, proprietarii de magazine sau autorii de opusuri muzicale. Sunt sigilii în cerneală, de forme diferite, nesemnalate în istoriografie, iar studierea lor vine să completeze istoria vieţii muzicale din Basarabia, activitatea comercială în domeniul muzical, evoluţia infrastructurii în domeniul cultural (săli de concerte, teatre, cinematografe, şcoli muzicale), familiarizarea cu gusturile muzicale ale orăşenilor.

În rezultatul cercetărilor colecţiei, au fost identificate trei ilustrate rare, care dau plusvaloare oricărei colecţii de cartofilie: două cărţi poştale cu Familia Regală din România: una – din anul 1911 (fig. 7), cea de-a doua – din perioada interbelică (fig. 8), iar cea de-a treia reprezintă imaginea familiei ţarului Nicolai al II-lea din anul 1913 (fig. 9).

Colecţia *H. Nicolaidi* se evidenţiază prin diversitate, or, pe lângă categoriile de piese enumerate, un loc aparte îl ocupă cele de uz cotidian, cu parfum de epocă, utilizate de membrii familiei. În acest context, menţionăm serviciul de masă din porţelan, constituit din 32 de piese, produse de renumita fabrică Kuznetsov, care a activat în Imperiul Rus de la sfârşitul secolului al XIX-lea - începutul secolului XX, renumită prin calitate,

8. Familia Regală din România: M.S.R. Ferdinand şi M.S.R. Maria; atelierul *Julieta*, România, înc. sec. XX.

9. Familia ţarului rus Nicolai al II-lea, Petrograd, Rusia.

10. Serviciu de masă Kuznetsov, porţelan, sec. XIX, Rusia.

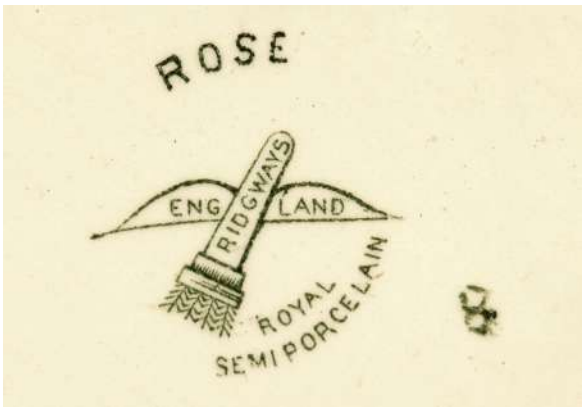

11. Farfurie adâncă ovală, semiporţelan, înc. sec. XX, Anglia.

fineţe şi diversitate (fig. 10). Pe lângă porţelanul Kuznetsov, au fost identificate două vase din semiporţelan, produse la renumita manufactură Ridgway din Anglia, una dintre cele mai importante dinastii producătoare de ceramică, unde, pe parcursul anilor 1790 - sfârşitul secolului al XX-lea, au activat mulţi membri ai familiei, dar şi oameni de afaceri din exterior. Majoritatea produselor erau din faianţă de foarte înaltă calitate, deşi se fabricau şi din gresie, porţelan, semiporţelan. Piesa din patrimoniul MNIM este un vas din semiporţelan, pe verso având imprimată marca ce reprezintă un arc şi un arbore, înregistrată de Ridgways în anul 1880, iar din anul 1881 apare şi sigla *Anglia* (fig. 11).

Alte piese cu valoare memorială sunt cuţitul din os de forma unei copite de animal, care se îmbracă într-o husă din piele, reprezentând nu numai un obiect utilizat pentru tăierea hârtiei, dar şi o operă de artă; scrumiera, două rame pentru fotografii (metal, lemn), cuierul pentru haine din lemn, cu o pictură în ulei. Impresionează prin simplitate piesele utilizate de doamnele Nicolaidi: oglinda cu suportul din metal ajurat, pudriera din sticlă albastră pe un suport din metal, bijuteriile şi trei evantaie, dintre care se evidenţiază cel din mătase fină, producţie chinezească de la începutul sec. XX (fig. 12).

Nu se cunoaşte anul morţii lui Hristofor Nicolaidi (se vehiculează sfârşitul anilor '20, sec. XX), nu se cunoaşte nici unde este înmormântat. Ultimul reprezentant al acestei distinse familii a fost Tatiana Nicolaidi (1911-1987)[5], decedată în anul 1987 (Stăvilă 2020, 162).

Clasificarea informaţiilor, depistate în procesul de cercetare a colecţiei muzeale cu privire la viaţa şi activitatea lui Hristofor Nicolaidi, contribuie la sistematizarea retrospectivă a preocupărilor acestuia în epocă, vărsând lumină asupra trecutului. Aplecarea asupra lor ne permite să constatăm aportul lui H. Nicolaidi la evoluţia habitatului chişinăuian, alături de alte două mari personalităţi ale urbei – A. Bernardazzi şi C. Schmidt, iar valorificarea şi promovarea patrimoniului muzeal

[5] T. Nicolaidi (24.07.1911-28.02.1987), pictor decorator, specializată în domeniul artei decorative şi în realizarea schiţelor pentru covoare şi costume naţionale. A absolvit Şcoala de Arte plastice din Chişinău (1930) şi Academia Regală de Arte Frumoase din Liège, Belgia (1932-1934).

12. Evantai, mătase, sf. sec. XIX, China.

este o prelungire în timp a faptelor, o rememorare a personalităţilor şi a năzuinţelor lor, este o întoarcere în timp.

Lista pieselor din patrimoniul MNIM

Fotografii

1. Hristofor Fiodorovici Nicolaidi, 30.12.1898; atelierul *Ştein*, Chişinău; FB-11795-9.
2. Hristofor Nicolaidi cu soţia Eugenia Fominična; atelierul *K. Liapin*, Ismail, 1880; FB-11795-10.
3. Hristofor Nicolaidi, sf. sec. XIX; atelierul *Z. Sumovski* (fost Kondraţki); FB-29710.
4. Eugenia Nicolaidi cu sora Feodosia Fominična; atelierul *Gaihman,* Chişinău; FB-11795-12.
5. Tatiana Nicolaidi, fiica inginerului Hristofor Nicolaidi, anii '70, sec. XX; FB-11795-11.
6. Un grup de artişti plastici din RSSM. Printre aceştia: L. Dubinovschi, L. Grigoraşenco, T. Fediulin, M. Grecu, V. Rusu-Ciobanu, G. Sainciuc; FB-11795-13.
7. Un grup de artişti plastici. În primul rând pe scaun, prima din dreapta – Tatiana Nicolaidi, anii '50, sec. XX; FB-11795-14.

Documente

1. Paşaportul de străinătate al lui Hristofor Nicolaidi, eliberat la 24.09.1888; FB-12896.
2. Proiectul casei cu un etaj, amplasată pe str. Andreevskaja (a locuit H. Nicolaidi, autor de proiect), 1899; FB-11795.
3. Plic *Librăria şi Papetăria KNIGA*, Chişinău, Casa Eparhială; FA-10021.

Cărţi şi reviste

1. Colecţie de partituri şi note muzicale (40 de unităţi), editate în Rusia, inclusiv în oraşul Chişinău, începutul sec. XX; FB-11755.
2. Revistă. *Ежемъсячныя Литературныя и популярно-научныя приложения къ журналу Нива* на 1904 г.; FB-11756-1.
3. Revistă. *Ежемъсячныя Литературныя и популярно-научныя приложения къ журналу Нива* на 1903 г.; FB-11756-2.
4. Revistă. *Ежемъсячныя Литературныя и популярно-научныя приложения къ журналу Нива* на 1906 г.; FB-11756-3.
5. Revistă. *Ежемъсячныя Литературныя и популярно-научныя приложения къ журналу Нива* на 1898 г.; FB-11756-4.

6. Revistă. *Ежемъсячныя Литературныя и популярно-научныя приложения къ журналу Нива* на 1901 г.; FB-11756-5.
7. Carte. *Memorial du cinquantenaire 1847-1897*. Association des ingenieurs sortis de l'École de Liège. Liège, 1897; FB-11757.
8. Carte *Memorial du 75me aniversaire 1847-1922*. Association des ingenieurs sortis de l'École de Liège. Liège, 1925; FB-11757-2.
9. Carte. *Сочинения А. С. Пушкина*, том II, С-Петербург, 1887; FB-11758-1.
10. Carte. *Сочинения А. С. Пушкина*, том IX-X, С-Петербург, 1888; FB-11758-2.
11. Carte. *Венок на могилу друга молодежи К. Ф. Казимира*. Сборник статей, Киев, 1911; FB-11759.
12. Note muzicale, John H. Flynn, opereta *Miss Hibbs*, 1911. Editor S. Iambor, Moscova. Pe copertă: portretul V.M. Şuvalov; este aplicat ex-librisul *Olga Mihailovna Şmakova*; FB-11795-4.
13. Note muzicale *Romanţa ţigănească*, compoziţia şi autor de versuri B. Borisov, 1911. Editor S. Iambor, Moscova. Pe copertă: portretul lui B. Borisov; este aplicat ex-librisul *Olga Mihailovna Şmakova;* FB-11795-6.
14. Note muzicale Nr. 299 la romanţa *Почему я безумно люблю,* autor versuri M. Iazykov. Editor A. Sokolov, Petrograd. Pe copertă: portretul N. Fabiani; FB-11795-5.
15. Note muzicale Nr. 444, melodia *Не брани меня, родная*, autor M. Frolov, 1917. Editor A. Sokolov, Petrograd. 19 august 1926, în restaurantul *Parcul Carol*, Chişinău. Tipografia Dreptatea, în curtea Primăriei; FB-11795-7.
16. Program. Concert simfonic din operele profesorului E. Coca, 6 aprilie 1926 în Sala Eparhială, Chişinău. Tipografia *Muncitorul* (în curtea Primăriei); FB-11795-3.
17. Program. Concert simfonic de binefacere pentru Eugen Coca, 19 august 1926 în restaurantul *Parcul Carol*, Chişinău. Tipografia Dreptatea, în curtea Primăriei; FB-11795-2.
18. Program la filmul *Romeo şi Julieta*, demonstrat în cinematografe; FB-11795-8.

Cărţi poştale

1. Familia Regală din România: Regele Carol I şi Regina Elisabeta, România, 1910; FA-5304-2.
2. Familia Regală din România: M.S.R. Ferdinand şi M.S.R. Maria; atelierul *Julieta*, România, înc. sec. XX; FA-5304-1.
3. Familia ţarului rus Nicolai al II-lea, Petrograd, Rusia, 1913; FA-5304-3.

Medalistică şi numismatică

1. Ordinul Sf. Stanislav, înc. sec. XX, Rusia; FB-11750.
2. Jeton *100 ani de la alipirea Basarabiei la Rusia (1812-1912)*, Rusia; FB-11751.
3. Bancnote (nominalul 250 rub.), 1917, Rusia; FB-11798-1, 2, 3.
4. Bancnote (nominalul 1 şi 5 rub.), 1947, URSS; FB-11797-1, 2, 3.
5. Hârtie de valoare 100 rub., URSS; FA-10022.

Obiecte personale

1. Serviciu de masă *Kuznetsov*, porţelan, înc. sec. XX, Rusia; FB-13207 (1-32).
2. Farfurie adâncă ovală, semiporţelan, înc. sec. XX, Anglia; FB-21412.
3. Farfurie pentru peşte, sf. sec. XIX - înc. sec. XX, Anglia; FB-21413.
4. Ceşcuţe cu farfurioară pentru ceai, sf. sec. XIX, China; FB-21414 (1, 2, 3).
5. Oglindă pe suport din metal, înc. sec. XX, Rusia; FB-21541.
6. Pudrieră, sticlă albastră, metal, înc. sec. XX, Europa; FB-12398.
7. Cuier, lemn, pictură, înc. sec. XX, Rusia; FA-9865.
8. Cuţit pentru hârtie, os, sf. sec. XIX; FB-12397.
9. Sipet pentru bijuterii, lemn, înc. sec. XX; FB-12395.
10. Scrumieră, metal, sf. sec. XIX; FB-12396.
11. Binoclu, înc. sec. XX; FB-11752.
12. Ramă pentru fotografie (metal), sf. sec. XIX; FB-11753.
13. Ramă pentru fotografie (lemn), înc. sec. XX; FA-9774-2.
14. Pahare (sticlă), sf. sec. XIX, Rusia; FB-11754 (1, 2).
15. Inel, înc. sec. XX; FB-11796-1.
16. Broşă, înc. sec. XX; FB-11796-2.
17. Broşă, înc. sec. XX; FB-11796-3.
18. Pandantive, înc. sec. XX; FB-11796-4 (1, 2).
19. Evantai (mătase), sf. sec. XIX, China; FB-12394-1.
20. Evantai (hârtie), înc. sec. XX; FB-12394-2.
21. Evantai (manufactura), prima jumătate a sec. XX; FB-12394-3.

Bibliografie

Colesnic 2012: Iu. Colesnic, Chişinăul şi chişinăuienii (Chişinău 2012).

Dănilă 2019: A. Dănilă, Scrieri despre operă. Articole, interviuri, lexicon (Chişinău 2019).

Iachim 2016: T. Iachim, Evoluţia fenomenului operistic în Basarabia la înc. sec. al XIX-lea. In: Intertext, nr. 1-2 (Chişinău 2016), 288-294.

Gonciarova 1992: I. Gonciarova, Arhitectul basarabean Cristofor Nicolaidi. In: Anuarul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, II (Chişinău 1992), 263-269.

Stăvilă 2020: T. Stăvilă, Pictori basarabeni în Europa şi acasă. In: Identităţile Chişinăului. Oraşul interbelic, ediţia a V-a (Chişinău 2020), 151-166.

Urban life of Chisinau through the prism of the work of engineer Christopher Nicolaidi (late 19th century – early 20th century). Museographic contributions

Keywords: Bessarabia, urban environment, architecture, street design, construction.

Abstract: The article is the result of research of the collections of the National Museum of History of Moldova in order to identify, explore and promote museum pieces associated with the name of one of the prominent figures of Chisinau, engineer and deputy architect of the city, Christopher Nicolaidi (1862-?), a Bessarabian of Greek origin, a native of the town of Izmail. The collection, which allows us to reconstruct some aspects of the life and work of C. Nicolaidi, was acquired by the museum in 1987 from a private person, a resident of Chisinau, and includes various categories of items: documents, photographs, books from the personal library, postcards, memorabilia, numismatic and medal pieces, musical notes and so on.

After graduating from the mechanical engineering faculty of the Engineering School in Liege (Belgium) in 1888, C. Nicolaidi returned to Bessarabia in 1889, and from 1890 he settled in the capital of the governorate, where he first worked as the head of the construction and modernization of streets. In 1892, he was appointed chief engineer of the city, and from 1893, for a quarter of a century, he also acted as deputy architect of Chisinau. For his prodigious work on the construction and modernization of the administrative center of Bessarabia, C. Nicolaidi was awarded several awards, including the Order of St. Stanislaus, the 1st grade.

The novelty of the study lies in the fact that the entire collection is introduced into scientific use for the first time, and some objects are unique. Among them there are C. Nicolaidi's foreign passport (1888), a collection of musical notes with the autograph of Olga Nicolaidi, the eldest daughter of C. Nicolaidi, but also with the original stamps of Chisinau stores of musical instruments and notes of the late 19th – early 20th century, books of great historical and bibliographic value.

List of illustrations:

1. Christopher Fedorovich Nicolaidi, December 30, 1898; Stein Photo Studio, Chisinau.
2. Foreign passport of Christopher Nicolaidi, issued on September 24, 1888.
3. Token in memory of the 100th anniversary of the annexation of Bessarabia to Russia (1812-1912), Russia.
4. Christopher Nicolaidi with his wife Evgenia Fominichna; K. Lyapin's Photo Studio, early 20th century, Izmail.
5. Evgenia Nicolaidi with her sister Theodosia Fominichna; Reichman's Photo Studio, early 20th century, Chisinau.
6. Autograph of Olga Nicolaidi, the eldest daughter of C. Nicolaidi, on musical notes. Early 20th century.
7. Royal Family of Romania: King Carol I and Queen Elisabeta. Romania, 1910.
8. Royal Family of Romania: King Ferdinand and Queen Maria; *Julieta* Photo Studio, Romania. Early 20th century.
9. Family of Russian Tsar Nicholas II, Petrograd, Russia.
10. Kuznetsov dinnerware set, porcelain, 19th century, Russia.
11. Deep oval plate, faience, early 20th century, England.
12. Fan, silk, late 19th century, China.

Городская жизнь Кишинева сквозь призму деятельности инженера Христофора Николаиди (конец XIX – начало XX века): Музейные заметки

Ключевые слова: Бессарабия, городская среда, архитектура, обустройство улиц, строительство.

Резюме: Статья является результатом исследований фондов Национального музея истории Молдовы с целью выявления, освоения и популяризации музейного материала, связанного с именем одного из выдающихся деятелей Кишинева, инженера и заместителя архитектора города Христофора Николаиди (1862-?), бессарабца греческого происхождения, уроженца г. Измаила. Коллекция, позволяющая восстановить не-

которые аспекты жизни и деятельности Х. Николаиди, была приобретена музеем в 1987 году у частного лица, жителя Кишинева, и включает в себя различные категории предметов: документы, фотографии, книги из личной библиотеки, открытки, памятные вещи, предметы нумизматики и медалистики, музыкальные ноты и прочее.

Окончив обучение на машиностроительном факультете Инженерной школы в Льеже (Бельгия) в 1888 г., Х. Николаиди вернулся в Бессарабию в 1889 г., а с 1890 г. поселился в столице губернии, где сначала работал начальником строительства и модернизации улиц. В 1892 г. он был назначен главным инженером города, а с 1893 г. в течение четверти века также исполнял обязанности заместителя архитектора Кишинева. За колоссальный труд по строительству и модернизации административного центра Бессарабии Х. Николаиди был награжден несколькими наградами, в том числе орденом Святого Станислава I степени.

Новизна исследования заключается в том, что вся коллекция вводится в научный оборот впервые, причем некоторые предметы являются уникальными. Среди них заграничный паспорт Х. Николаиди (1888 г.), коллекция музыкальных нот с автографом Ольги Николаиди, старшей дочери Х. Николаиди, а также с подлинными печатями кишиневских магазинов музыкальных инструментов и нот конца XIX – начала XX века, книги большой исторической и библиографической ценности.

Список иллюстраций:

1. Христофор Фёдорович Николаиди, 30 декабря 1898; Фотоателье Штейна, Кишинев.
2. Заграничный паспорт Христофора Николаиди, выданный 24 сентября 1888 г.
3. Жетон в память 100-летия присоединения Бессарабии к России (1812-1912), Россия.
4. Христофор Николаиди с женой Евгенией Фоминичной; Фотоателье К. Ляпина, начало XX в., Измаил.
5. Евгения Николаиди с сестрой Феодосией Фоминичной; Фотоателье Райхмана, начало XX в., Кишинев.
6. Автограф Ольги Николаиди, старшей дочери Х. Николаиди, на музыкальных нотах. Начало XX в.
7. Королевская семья Румынии: король Кароль I и королева Елизавета. Румыния, 1910 г.
8. Королевская семья Румынии: король Фердинанд и королева Мария; Фотоателье Julieta, Румыния. Начало XX в.
9. Семья русского царя Николая II, Петроград, Россия.
10. Кузнецовский столовый сервиз, фарфор, XIX в., Россия.
11. Глубокая овальная тарелка, фаянс, начало XX в., Англия.
12. Веер, шелк, конец XIX в., Китай.

23.03.2022

Ana Grițco, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7082-8431, e-mail: anagritco87@gmail.com

FRAGMENTE DE ICONOSTASE DIN COLECȚIA MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI[1]

Adelaida Chiroșca

Cuvinte-cheie: Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, iconostas, icoane împărăteşti, Uşi împărăteşti, Praznice împărăteşti, icoană Deisis, icoană Buna Vestire.

Este cunoscut faptul că o bună parte a moştenirii de pictură religioasă pe panou mobil este conservată în colecţii muzeale. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei deţine o categorie de icoane care au constituit, odată, părţi componente din diverse iconostase. Aceasta o confirmă compoziţiile iconografice ale icoanelor respective, maniera artistică, modelul asemănător al suportului de lemn etc. Examinarea acestor obiecte denotă prezenţa în colecţia muzeului a două categorii de fragmente de iconostase, primul grup constituindu-l trei seturi a câte şapte, patru şi cinci icoane, fiecare set reprezentând registre distincte ale iconostasului din care au făcut parte, celălalt grup incluzând icoane separate care reprezintă cel puţin optsprezece iconostase distincte, icoanele fiind clasificate conform registrelor din care făceau parte.

Încadrate cronologic în perioada sf. sec. XVIII – înc. sec. XX, icoanele reflectă prezenţa mai multor şcoli de pictură – rusească, ucraineană, basarabeană. Icoanele pictate în ulei şi tempera pe lemn păstrează contribuţia pictorilor cu pregătire specială şi cea a zugravilor amatori, în cele realizate de zugravii basarabeni predomină expresiile iconografice care au modelat în acea perioadă icoana locală.

Înainte de a trece la prezentarea subiectului, să menţionăm, în linii generale, ce reprezintă un iconostas, care este funcţia sa liturgică şi menirea acestuia pentru creştinul din biserică. Iconostasul este un paravan ce separă altarul, în care se săvârşeşte Taina Euharistiei, de naosul, unde se află comunitatea creştină. Acest perete dintre altar şi naos a existat în bisericile creştine de timpuriu, evoluând de la *cancellum*-ul bizantin la iconostasul rusesc, devenit ulterior componenta de bază a unei biserici creştine. Sfinţii Părinţi îl compară cu hotarul dintre lumea divină şi cea umană, cea veşnică şi cea trecătoare, iconostasul prin funcţia sa leagă aceste două lumi, nu le separă, arătând, totodată, prin imaginile ce le revelează, căile acestei reconcilieri (Uspensky 2011, 89). Misiunea unui iconostas în calitate de hotar dintre lumea văzută şi cea nevăzută este „să arate sfinţi şi îngeri – martorii cereşti care vestesc ce se află de partea cealaltă a trupului" (Florenski 2009, 212-213). Ordonate în câteva registre distincte, imaginile dezvăluie creştinilor voia dumnezeiască. De la Dumnezeu la om, de sus în jos, treptat, vine raza Revelaţiei divine – prin prefigurarea patriarhilor şi prevestirea profeţilor, prin seria praznicelor – spre Împărăţia lui Dumnezeu. Aceasta poate fi reprezentată în iconostase prin imaginea unei Deisis ce reflectă centrul întregii compoziţii duhovniceşti, în care are loc „înfăţişarea omului dimpreună cu Puterile Cereşti înaintea Mântuitorului lumii" (Gusev, Dunaev, Carelin 2007, 81). Fie că este o imagine Deisis restrânsă, unde Mântuitorul stând pe tron primeşte rugăciunea Maicii Domnului şi pe cea a Sfântului Ioan Botezătorul, sau a unei Deisis extinse, în care Maica Domnului şi Sfântul Ioan Botezătorul sunt urmaţi de cete de sfinţi cereşti şi pământeşti – îngeri, apostoli, ierarhi, sfinţi mucenici –, toţi uniţi într-o rugăciune comună către Domnul. Acest registru, numit şi Cinul, este considerat centrul Iconostasului, de aici încolo începând comuniunea directă dintre Dumnezeu şi om. Căile de înălţare a omului pornesc de jos în sus, prin propovăduirea Evangheliei, prefigurate pe Uşile Împărăteşti de imaginile Sfinţilor Evangheliști, prin participarea prin rugăciune la unirea voinţei omului cu voia lui Dumnezeu, prefigurată tot aici de icoana Bunei Vestiri. Comuniunea urmează prin Taina Euharistiei, redată prin icoana *Cina cea de Taină*, sub care omul, primind Sfânta Împărtăşanie, intră în unitatea soborniceasca a Bisericii, devenind acelaşi trup cu Hristos (Uspensky 2011, 91-96).

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal şi memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare".

1. Naşterea Maicii Domnului, Intrarea Maicii Domnului în Biserică. Basarabia, sec. XIX. Lemn, tempera.

Anume acest proces de pogorâre a lui Dumnezeu spre om şi de înălţare a omului spre Domnul îl dezvăluie Iconostasul în Biserică.

Icoanele pe care le vom examina în continuare provin preponderent din lăcaşurile din ţară, închise odinioară, acestea fiind transferate de Muzeul Naţional de Etnografie şi Istorie Naturală (MNEIN) Muzeului de Istorie a Religiei (MIR). Ulterior, în urma comasării mai multor muzee din Chişinău, acestea vor intra în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (MNIM). O altă cale de intrare a icoanelor în patrimoniul MNIM o reprezintă achiziţiile şi donaţiile, unele obiecte provenind din ţară, altele – de peste hotarele ei. Se atestă şi icoane care au fost transmise muzeului de organele de poliţie sau de cele vamale din republică, icoanele fiind confiscate la intrarea sau la ieşirea din ţară. Cu regret, deţinem informaţii minime despre ultimii proprietari ai fragmentelor de iconostase examinate. Chiar dacă în unele fişe de evidenţă este înregistrat locul de provenienţă al icoanelor, acesta nu întotdeauna s-a dovedit a fi veridic. Este cazul mai multor icoane, despre care în fişele de evidenţă se menţionează că acestea provin din biserica închisă din satul Boroseni (Râşcani). Transmise

MIR în anul 1979 de către preşedintele sovietului sătesc de aici, icoanele vor primi un număr nou de inventar la transferarea lor, în anul 1998, în colecţiile MNIM. Examinând icoanele provenite din s. Boroseni, am remarcat deosebirea dintre ele, ce ţinea de formă, de dimensiuni, de maniera diferită a zugrăvirii, a modelării ramelor de lemn etc. Acest fenomen semnala prezenţa în colecţia muzeului a unor fragmente de iconostase separate, provenite din aceeaşi biserică. Situaţia s-a limpezit când am aflat că, odată cu închiderea, în a. 1961, a bisericii „Sf. Cuvioasa Parascheva" din satul Boroseni, lăcaşul a fost transformat în depozit, aici pe parcursul anilor fiind adunate icoane şi din alte biserici închise din împrejurimi[2]. Un alt obstacol în sistematizarea icoanelor a constat şi în inventarul nou, care li s-a atribuit la intrarea în colecţiile MNIM. În acest sens, ţinem să menţionăm că acelaşi număr de inventar a fost atribuit unui volum mare de icoane, din diferite lăcaşuri sfinte, fără a se concretiza, pentru multe dintre acestea, locul de provenienţă. În identificarea fragmentelor de iconostase s-a ţinut cont de aspectul icoanelor, de similitudinile artistice şi cele tehnice, precum şi de inventarul vechi, înregistrat pe ele. Astfel, au fost selectate circa 60 de icoane de tipul celor împărăteşti, celor din registrul Praznicelor, al Sfinţilor Apostoli şi al Sfinţilor Prooroci, clasificate ulterior în fragmentele de iconostase menţionate.

Prezentăm, în cele ce urmează, prima categorie de fragmentele de iconostase, identificate în colecţiile MNIM.

Un fragment de iconostas, datat din primul sfert al secolului XX, este constituit din şapte icoane – şase de formă circulară şi una de formă pătrată. Trei icoane din cele şase au făcut parte din registrul Sărbătorilor şi altele trei – din registrul Prooroc ilor, în primele fiind redate câte două scene pictate pe verticală – Naşterea Maicii Domnului şi Intrarea Maicii Domnului în Biserică[3] (fig. 1), Buna Vestire şi Întâmpinarea Domnului[4], Schimbarea la Faţă şi Adormirea Maicii Domnului[5]. În celelalte trei icoane sunt înfăţişate câte două chipuri ale Sfinţilor Prooroci – regele David şi Iezechiel[6] (fig. 2), Aaron şi Moise[7], Daniel şi Ieremia[8]. Astfel, cele douăsprezece sărbători bisericeşti şi cei doisprezece prooroci ai vechiului testament erau reprezentaţi pe câte şase icoane din registrele respective, fapt care s-ar putea datora dimensiunilor reduse ale iconostasului din care făceau parte. Poziţionarea proorocilor, redaţi în semi-profil spre dreapta sau spre stânga, ne permite să stabilim în care parte a iconostasului erau amplasate icoanele. După cum reiese, imaginile Sf. Prooroci David şi Iezechiel, cele ale Sf. Prooroci Aaron şi Moise erau amplasate în partea stângă a iconostasului, cele ale Sf. Prooroci Daniel şi Ieremia – în partea dreaptă. Cu privire la icoanele din registrul Sărbătorilor, în care nu se atestă această atitudine a personajelor, nu ne vom pronunţa despre poziţionarea lor în iconostas. A şaptea icoană, închinată Minunii Arhanghelului Mihail din Chones[9], era amplasată, probabil, sub registrul „local" al catapeteasmei. Prezenţa în icoană a similitudinilor stilistice proprii icoanelor descrise anterior, a celor cromatice şi a modului de scriere de pe icoană ar putea indica asupra provenienţei lor comune.

2. Sfinţii Prooroci regele David şi Iezechiel. Basarabia, sec. XIX. Lemn, tempera.

[2] Mulţumim şi pe această cale colegei V. Serjant, născută la Boroseni, care, din discuţia cu preotul actual al bisericii, a aflat mai multe date despre depozitarea icoanelor în biserica din acest sat.
[3] MNIM, FB-22918-194.
[4] MNIM, FB-22918-195.
[5] MNIM, FB-22918-193.
[6] MNIM, FB-30792
[7] MNIM, FB-22918-192.
[8] MNIM, FA-14530.
[9] MNIM, FA-10538-87.

3. Naşterea Domnului. Basarabia, sec. XIX-XX. Lemn, pânză, ulei.

Subiectele iconografice redate în aceste icoane arată că iconostasul din care au făcut parte era constituit, cel puţin, din patru registre. Examinând atent imaginile, putem menţiona că, în redarea chipurilor, a vestimentaţiei, a arhitecturii de fundal, precum şi a elementelor de decor, s-au respectat în mare parte rigorile iconografice, iar cromatica expresivă şi inscripţiile originale realizate cu mare grijă completează imaginea de ansamblu.

Alt fragment de iconostas este constituit din patru icoane asemănătoare din punct de vedere al stilului, al modelării lemnului sculptat, provenind, după cum anunţă fişele de evidenţă, din biserica din satul Mihăileni (Râşcani). Biserica din piatră din sat a fost zidită după un proiect aprobat de Comisia pentru construcţii din Basarabia în anul 1876, lucrările fiind supravegheate de preotul I. Barbu şi dascălul M. Savițchi. În anul 1881, a avut loc sfinţirea lăcaşului în cinstea Acoperământului Maicii Domnului. În perioada 1964-1988, biserica din satul Mihăileni a fost închisă, din 1986 aici a activat Muzeul de Istorie şi Etnografie (Cerga 2020, 541-543). Icoanele *Naşterea Maicii Domnului*[10], *Naşterea Domnului* (fig. 3)[11], *Botezul Domnului*[12] şi *Schimbarea la Faţă* [13] reprezintă registrul Praznicelor. Două dintre aceste icoane sunt zugrăvite în culori mai închise, celelalte – mai luminoase, fiind diferită în una dintre acestea şi maniera picturii. În cele patru icoane se atestă, de asemenea, mici diferenţe în modelarea lemnului şi, împreună cu detaliile menţionate mai sus, credem că la realizarea lor si-au putut aduce contribuţia mai mulţi meşteri şi zugravi. Toate icoanele sunt de formă circulară, decorate cu rame sculptate cu ornamente vegetale, realizate în relief plat pe fond roşu şi aurite. În câmpul lor

[10] MNIM, FA-10550-1.
[11] MNIM, FA-10550-4.
[12] MNIM, FA-10550-3.
[13] MNIM, FA-10550-2.

4. Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana. Rusia, anii '30, sec. XX. Lemn, ulei.

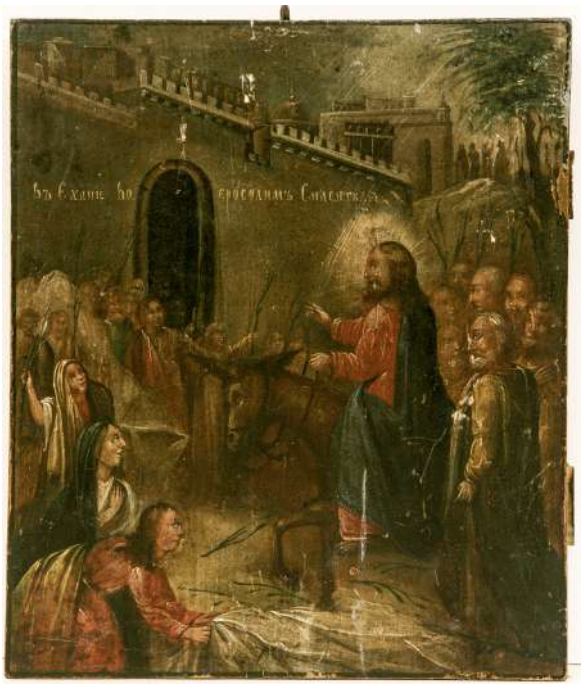

5. Intrarea Domnului în Ierusalim. Rusia, anii '30, sec. XX. Lemn, ulei.

s-au păstrat inscripţiile originale: «Рождество Б(огороди)цы» – „Naşterea Maicii Domnului", «Рождество Христово» – „Naşterea Domnului", «Крещеніе Г(оспо)днѣ» – „Botezul Domnului", «Преображеніе Г(оспо)днѣ» – „Schimbarea la Faţă". În abordarea subiectelor s-a optat pentru scheme compoziţionale reduse, personajele, detaliile de peisaj şi elementele de decor fiind ilustrate limitat.

Al treilea fragment de iconostas, identificat în baza similitudinilor ce ţin de formă şi conţinut, este constituit din cinici icoane, transmise MIR de organele de poliţie din Chişinău în anul 1988. Icoanele datate de la începutul secolului XX reprezintă compoziţiile *Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana*[14], *Buna Vestire a Maicii Domnului*[15], *Intrarea Domnului în Ierusalim*[16], *Acoperământul Maicii Domnului*[17] şi *Pogorârea Sfântului Duh*[18]. Pictate în ulei pe lemn, în culori potolite, icoanele reproduc în mare parte scheme compoziţionale tradiţionale. O interpretare mai rară se atestă în icoana *Sfinţii Părinţi Ioachim şi Ana* (fig. 4), în care Ioachim ţine în mâna stângă o carte, cu arătătorul mâinii drepte indicând spre ea. Ana, la rândul ei, ţine mâna dreaptă la piept, cu stângă atingând partea de sus a cărţii. Chipurile, redate până la mijloc, privesc detaşat, expresia feţelor transmite o puternică trăire interioară, ambii fiind sub impresia înştiinţării că dobândiseră şi ei „darul cel mai presus de lume" (Acatistul Sfinţilor Părinţi Ioachim şi Ana, Condacul I, Icosul unu) „... de a fi părinţi ..." (Acatistul Sfinţilor Părinţi Ioachim şi Ana, Condacul III, Icosul 3). Inscripţia originală «(Образ) Правед[ных] Богоотецъ Іоакима и Анны» – „Chipul Drepţilor Părinţi Ioachim şi Ana", realizată în formă de arc, este scrisă rudimentar, începutul legendei fiind pierdut. Icoana *Intrarea Domnului în Ierusalim* ne propune o compoziţie în care intrarea Mântuitorului în cetate este redată de la dreapta la stângă, aceste scene fiind mai rare în raport cu cele tradiţionale, când acţiunea în icoană are loc de la stânga la dreapta (fig. 5). Muntele Măslinilor (Eleon) rămâne în dreapta Mântuitorului şi a apostolilor, mulţimea întâmpinându-i cu ramuri de palmier în mâini, aşternându-şi veşmintele sub picioarele Lui. Din compoziţia icoanei se evidenţiază arhitectura monumentală a Ierusalimului, redată prin turnurile şi zidurile înalte. Inscripţia de pe icoană – «Въ Еханіе во еросолимъ Спасителѧ» - este o interpretare ero-

[14] MNIM, FA-10538-16.
[15] MNIM, FA-10538-18.
[16] MNIM, FA-10538-11.
[17] MNIM, FA-10538-19.
[18] MNIM, FA-10538-21

nată a titlului acestor icoane – «Вход Господень в Иерусалим» – „Intrarea Domnului în Ierusalim", eveniment descris detaliat de cei patru Evangheliști. Expresia «Въ Еханіе ...» ar putea proveni din versetele Evangheliei după Luca în versiunea ei rusească: «И когда Он ехал, они расстилали на дороге одежды свои» – „Pe când mergea Iisus, oamenii își așterneau hainele pe drum" (19: 36) sau: «А когда Он объехав гору Елеонскую, уже приближался к подножию её ...» – „Și când s-a apropiat de Ierusalim, spre pogorâșul muntelui Măslinilor ..." (19: 37). Am putea presupune, de asemenea, că inscripția a fost realizată de o persoană neinstruită, care a schimonosit până și denumirea orașului, scriind «ерусолимъ», în loc de «Иерусалимъ».

Examinând aceste cinci icoane, am remarcat pe muchia lor superioară inelele de prindere, înșurubate adânc în panoul de lemn. Aceste inele ar putea însemna că avem în față părți componente dintr-un iconostas mobil. Presupunerea este argumentată de forma și dimensiunile mici ale icoanelor, precum și de panoul din lemn durabil. Un alt indiciu în favoarea ipotezei înaintate este lipsa ornamentațiilor luxoase, sculptate în lemn. Iconostasele mobile apar de timpuriu în Rusia, aici, în secolele XVI-XVII, fiind realizate multiple iconostase menite să-i însoțească pe creștini în campanii și călătorii îndepărtate. O biserică de campanie reprezintă un iconostas tradițional, realizat în miniatură, acesta fiind înzestrat cu cel puțin trei registre. Iconostasele mobile amintesc de bisericile itinerante din cadrul campaniilor militare, acestea puteau fi prezente și în satele depărtate, unde lipseau bisericile tradiționale. Un iconostas mobil se păstra, de regulă, într-o ladă dreptunghiulară de lemn, de dimensiuni medii, cu capac prevăzut cu încuietoare ascunsă. Interiorul lăzii era divizat în câteva secțiuni, separate între ele cu stinghii de lemn, în ele păstrându-se icoanele în timpul transportării și oferindu-li-se, astfel, protecția necesară.

Urmează cealaltă categorie de fragmente de iconostase, constituită din multiple icoane separate, clasificate conform amplasării lor pe catapeteasmă, și se prezintă după cum urmează:

Registrul Ușilor împărătești este reprezentat de patru fragmente distincte. Primul ansamblu înfățișează în registrele superioare icoana Bunei Vestiri și în două medalioane din registrele inferioare – chipurile apostolilor evangheliști Sf. Matei și Sf. Marcu (Ușa stângă), Sf. Luca și Sf. Ioan (Ușa dreaptă)[19] (fig. 6a, 6b). Inscripțiile originale de pe Ușa stângă sunt: «Благовѣщеніе» – „Buna Vestire", «Св (ятой) Іе(в)а (нгелист) Ма(рк)» – „Sfântul Evanghelist Marcu" și «Св(ятой) І(евангелист) Ма(тф)ей» – „Sfântul Evanghelist Matei". Inscripțiile originale de pe Ușa dreaptă reprezintă: «Прес(вя)ты (я) Богороди(ц)ы» – „Presfintei Născătoare de Dumnezeu". Din al doilea fragment de Uși Împărătești se păstrează doar partea stângă cu imaginea Arhanghelului Gavriil din scena Bunei Vestiri și inscripția «С(вятой) Арх(хангел) Гавриилъ» – „Sfântul Arhanghel Gavriil". Imaginea este încadrată de două medalioane cu chipul Sf. Evanghelist Ioan, în registrul superior, și al Sf. Evanghelist Luca, în cel inferior, chipurile fiind însoțite de inscripțiile «С. Еван(гелист) Іоаннъ» – „Sf. Evanghelist Ioan" și «С. Еван(гелист) Лука» – „Sf. Evanghelist Luca". Al treilea fragment reprezintă doar o parte din ușa stângă, în care se atestă un medalion cu imaginea Arhanghelului Gavriil din scena Bunei Vestiri binecuvântând cu mâna dreaptă, iar în stângă ținând floarea de crin[20]. Inscripțiile originale nu sunt semnalate. Ultimul fragment din acest compartiment a conservat chipul Sf. Evanghelist Ioan și inscripția «Св(ятой Іевангелист Іоа)нн» – „Sf. Evanghelist Ioan"[21].

Primele trei fragmente de Uși Împărătești sunt confecționate din lemn sculptat în relief înalt, cu motive vegetale și ajur, celelalte două reprezintă un ancadrament mai modest, sculptat, cu decoruri vegetale în relief plat.

Registrul icoanelor împărătești este constituit din trei perechi de icoane, prima reprezentând chipurile tronânde al Maicii Domnului și al Mântuitorului Iisus Hristos[22]. Aceste icoane au fost propuse muzeului spre achiziție în anul 1988 de către un cetățean din or. Chișinău.

În câmpul icoanei Maicii Domnului s-a păstrat doar parțial anul zugrăvirii «(18)10», în icoana „Iisus Hristos, Marele Arhiereu" inscripția fiind mai extinsă: «Писал Евтаф / 1810: г(о)д: м 7: д(ня)» – „A pictat Eutaf / anul 1810: luna 7: z(iua)". În registrele inferioare ale ambelor icoane se păstrează și textele despre donatori, înscrise în limba română cu grafie chirilică: „Ачастъ икоанъ е(сте) а робулуї (луй) Думнезеу Иѡанъ Кезаку

[19] MNIM, FA-10550-11, 10550-5.
[20] MNIM, FB-22918-161.
[21] MNIM, FB-22918-162.
[22] MNIM, FB-14016, 22918-29.

6. Uşi împărăteşti. Basarabia, sec. XIX-XX. Lemn, ulei, aurire.

аγ плетіт пентрγ ертар – пекатилоръ ши то(т) нямγ(л)лоръ” – „Această icoană este a robului lui Dumnezeu Ioan Chazacu. Au plătit pentru iertarea păcatelor şi pentru tot neamul lor”.

În aceste icoane, realizate în stil academic şi asemănătoare la prima vedere, se atestă câteva detalii ce le conferă diferenţă. În acest sens, menţionăm ramele realizate deosebit, în icoana „Iisus Hristos Marele Arhiereu”, ornamentele laterale sunt mai alungite, vrejurile şi frunzele din registrul superior sunt modelate la o scară mai mică comparativ cu cele din icoana marială. În icoane nu este respectat nici conceptul compoziţional: în cea a Mai-

cii Domnului câmpul icoanei este divizat în două registre – unul superior, prefigurând sublimul redat în culori albastre-verzui, şi altul inferior, ca simbol al teluricului, reprodus în nuanţe grimaronii. În icoana „Iisus Hristos, Marele Arhiereu", aceste registre nu sunt delimitate. Având în calitate de prototip icoanele „Iisus Hristos Pantocrator", icoana „Iisus Hristos, Marele Arhiereu" include câteva particularităţi. Hristos încoronat stă pe tron în veşminte arhiereşti, cu dreapta binecuvântând, iar cu stânga, în locul Evangheliei tradiţionale (Кондаков 1905, 70), atestate în icoanele mai timpurii, ţine globul şi sceptrul (Шулик 2008, 125, 126), atribute caracteristice preponderent icoanelor „Iisus Hristos, Regele Slavei".

Următorul set de icoane împărăteşti, intrat în patrimoniul muzeului în anii '80 din colecţiile MIR, păstrează chipurile Maicii Domnului cu Pruncul pe braţe în postură de Hodighitria, al Mântuitorului Iisus Hristos în chip de Pantocrator şi chipul Sfântului Ioan Botezătorul[23]. Personajele reprezentate pe fundalul de culoarea olivei sunt încadrate de mănunchiuri de raze, ce inundă câmpul icoanei, iar lumina din spatele lor, de la puternică la estompat, simbolizează tradiţionalele nimburi. Chipurile austere – al Mântuitorului şi al Sfântului Ioan Botezătorul – privesc pătrunzător la cel ce se roagă. Maica Domnului, zugrăvită mai jos de mijloc, ţine Pruncul pe braţul stâng, cu dreapta arată spre El. Pruncul, semi-întors spre Maica Sa, ţine în mâna stângă Sulul sacru, binecuvântând cu două degete, degetul mare unindu-l cu inelarul. Chipurile sobre, privirea distinsă conferă imaginii o valoare incontestabilă.

În ultimele două icoane din seria celor împărăteşti sunt reprezentate chipurile Maicii Domnului cu Pruncul pe braţe şi al Sfântului Ierarh Nicolae[24] (fig. 7, 8), aceasta din urmă reprezentând icoana de hram a bisericii pentru care a fost pictată. Pe icoane se atestă inscripţiile originale: „MP-FY" şi «С(вяти)т(е)ль Хр(ис)т(о)въ Николай» – „Ierarhul lui Hristos Nicolae". Icoanele provin din biserica „Sf. Nicolae" a mănăstirii din satul Suruceni (Ialoveni), ajunse aici din biserica „Sf. Mare Mucenic Dumitru" din satul Dănceni (Ialoveni). Aceste icoane se evidenţiază printr-un limbaj cu totul diferit de celelalte. Gama cromatică senină, expresiile degajate ale personajelor,

7. Maica Domnului cu Pruncul. Basarabia, înc. sec. XIX. Lemn, tempera.

alegerea accesoriilor ar putea semnala produsul unui atelier de mănăstire.

Ciclul Praznicelor împărăteşti reuneşte şase icoane, patru dintre ele reprezentând compoziţiile *Naşterea Domnului*[25], *Botezul Domnului*[26], *Naşterea Maicii Domnului*[27] şi *Pogorârea Sfântului Duh*[28], alte două icoane înfăţişând *Cina cea de taină*[29]. Icoanele *Naşterea Domnului* şi *Botezul Domnului* au fost transmise MNIM din colecţiile MIR, făcând, probabil, parte din acelaşi iconostas. Aceste două icoane ar putea reprezenta încă un fragment dintr-un iconostas mobil, conservat în colecţiile MNIM, dimensiunile mici ale icoanelor, inelele de prindere de pe muchia superioară, precum şi suportul rezistent venind să confirme presupunerea. Inscripţiile originale

[23] MNIM, FB-22918-190, 22918-22, 22918-191.
[24] MNIM, FA-10538-99, 10838-100.
[25] MNIM, FA-10538-58.
[26] MNIM, FA-10538-81.
[27] MNIM, FB-22003.
[28] MNIM, FB-22918-151.
[29] MNIM, FB-22918-153, 25842.

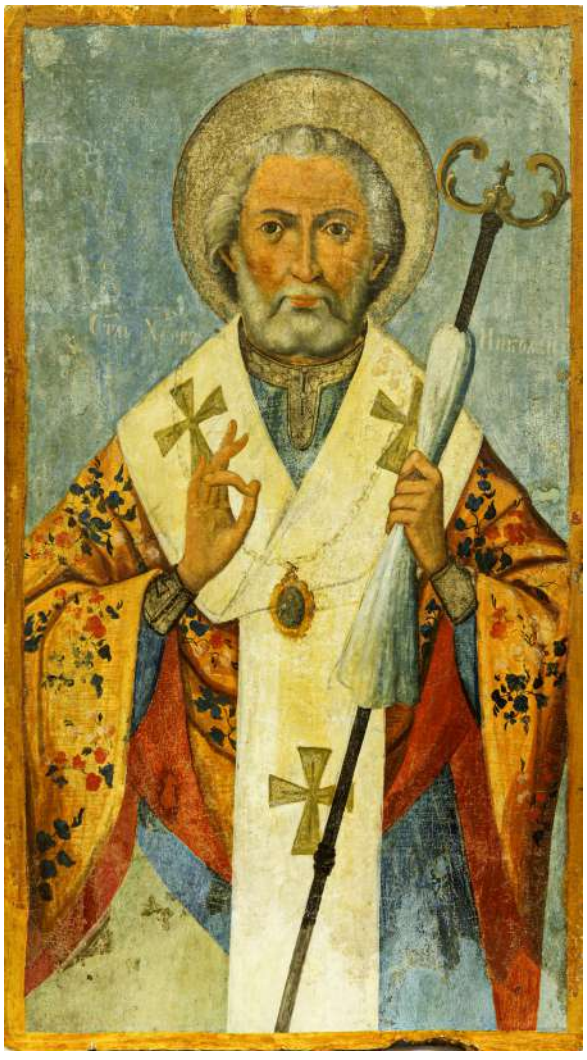

8. Ierarhul lui Hristos Nicolae. Basarabia, înc. sec. XIX. Lemn, tempera.

9. Pogorârea Sfântului Duh. Basarabia, anii '20 ai sec. XX. Lemn, ulei.

sunt: «Рождество Христово» şi «Крещеніе Господне» – „Naşterea Domnului" şi „Botezul Domnului". Icoana *Naşterea Maicii Domnului*, achiziţionată la Chişinău, păstrează în câmp inscripţia românească, scrisă cu caractere chirilice «Нашіръ Пречистій» – „Naşterea Precistei". Icoana *Pogorârea Sfântului Duh* (fig. 9) ce provine din biserica închisă „Sfânta Treime" din satul Nicoreni, raionul Drochia, deţine în registrul superior inscripţia „[Pogorârea] Sfântului Duh". În icoana realizată pe un panou oval-vertical şi prevăzută cu o ramă sculptată în lemn aurit este înfăţişată, în plan central, Maica Domnului şezând pe un scaun fără spătar cu mâinile deschise lateral şi încadrată de doisprezece apostolii, redaţi în picioare sau îngenuncheaţi, privind miraţi la limbile „ca de foc" ce coboară peste ei. Este cunoscut că din cei doisprezece apostoli aleşi de Hristos unul căzuse şi, pentru a întregi „... apostolia din care a căzut Iuda", a fost ales Matia, un nou apostol „dintre cei ce ne-au însoţit în toată vremea în care a trăit Domnul Iisus între noi" (Fapte 1, 21-26). Reprezentarea compoziţiei *Pogorârea Sfântului Duh* are la bază textele evanghelice „care vestesc evenimentul întemeierii Bisericii" (Rousseau 2004, 195). Iconografia Cincizecimii s-a constituit târziu în primele icoane, aceasta fiind zugrăvită împreună cu scena Înălţării, în aceste imagini Maica Domnului fiind reprezentată în mijlocul apostolilor. Una dintre cele mai timpurii imagini de acest fel, realizată în tehnică encaustică şi datată din sec. al VI-lea, putea fi văzută la Mănăstirea Sf. Ecaterina din Muntele Sinai. Prezenţa sau absenţa Născătoarei

de Dumnezeu în aceste compoziţii a fost mereu un subiect de dispută, erminia bizantină pomenind doar despre cei 12 apostoli și despre omul ce ţine cu ambele mâini o năframă cu 12 suluri încoronate ... și 12 limbi de foc coborând pe creştetul apostolilor (Dionisie 2000, 119). Odată cu evoluarea acestei iconografii, chipul Maicii Domnului va ocupa locul central în imaginile din Apus, dar lipsind în cele din Răsărit. Unele feţe bisericeşti consideră că, „dacă o înfăţişăm pe Preasfânta Fecioară în icoana Cincizecimii, nu mai facem o icoană treimică, ci o icoană a Maicii Domnului". Alţi părinţi se întreabă însă „Cum să nu fi fost de faţă la venirea Duhului cea care zămislise și născuse prin Duhul"? (Rousseau 2004, 198-199). Un element distinctiv în icoana muzeală este reprezentarea dublă a Sfântului Duh: o dată – prin imaginea porumbelului ce coboară prin nori – și altă dată – prin limbile de foc redate deasupra celor prezenţi. Despre reprezentarea Sfântului Duh în iconografie Marele Sinod de la Moscova din 1666 menţiona că acesta „S-a arătat în chip de porumbel la Botezul Domnului, în chip de nor pe muntele Taborului, în chip de limbi de foc la Cincizecime. Se cuvine ca fiecare formă de manifestare să fie păstrată pentru reprezentarea evenimentului la care ea se referă și să nu fie folosită în nicio altă împrejurare" (Larchet 2008, 159-160). În acest context, este de menţionat că, în anul 1894, celebrul librar E.I. Fesenco editează la Odesa „Albumul Imaginilor Sfintelor Icoane", imaginile fiind încuviinţate de Comitetul de cenzură din Sankt-Petersburg, despre care anunţă textele scrise sub fiecare icoană. Printre reprezentările de aici ce evocă subiectul Pogorârii Sfântului Duh se păstrează o compoziţie asemănătoare cu cea descrisă mai sus, cu excepţia serafimilor din registrul superior al icoanei edite în Album și a uşii de la intrarea în Cenaclu reprezentată pe icoana din colecţia muzeului.

Compoziţia Deisis. Următoarele două icoane, transmise muzeului de Inspectoratul Fiscal Lăpuşna în anul 2003, reprezintă chipul Maicii Domnului și pe cel al Sfântului Ioan Botezătorul, ambii redaţi în statură plină, și au făcut parte, probabil, dintr-o compoziţie Deisis[30] (fig. 10, 11). Ceea ce ar confirma ideea că icoanele au încadrat chipul Mântuitorului în iconostasul din care au făcut parte sunt poziţiile personajelor întoarse în semiprofil, care exprimă cerere stăruitoare, mijlocire, la fel și rotulusurile deschise din mâinile lor, cu textele ce exprimă laudă, mulţumire – în cel al Maicii Domnului și de mărturisire și confirmare – în cel al Sfântului Ioan Botezătorul. Sfântul Ioan Botezătorul susţine cu mâna dreapta o cupă cu imaginea Pruncului Hristos în ea – aluzie la profeţiile lui Ioan Botezătorul despre misiunea lui Iisus Hristos (Matei 11: 10-11, Luca 7: 27-28), cu arătătorul drept îndreptat spre Pruncul Hristos din cupă. Chipul Maicii Domnului și cel al Sfântului Ioan Botezătorul sunt pictate pe fundaluri constituite din două fragmente distincte, ce simbolizează lumea cerului și cea a pământului. Cerescul este redat prin mulţimi de nouraşi sinilii pe fond albastru verzui, teluricul – prin duşumeaua din lemn, de nuanţe galbene-cărămizii. Imaginea Maicii Domnului este încadrată de medalioanele în care s-a înscris MP-FY, cea a Sfântului Ioan Botezătorul de inscripţia «С(вя)тый – Пророкъ Іwаннъ Пред (течѧ)» – „Sfântul Prooroc Ioan Botezătorul". Situată în centrul registrului Sfinţilor Apostoli, compoziţia Deisis semnifică rugăciunea Bisericii pentru lume.

Registrul Sfinţilor Apostoli este reprezentat de şase icoane. Două dintre ele, de formă ovală, înfăţişează chipurile Sfinţilor Apostoli și Evanghelişti Marcu și Luca[31]. Chipul Sf. Apostol și Evanghelist Luca se regăseşte și în alte două icoane de iconostas, de această dată de formă rotundă[32]. Următoarele două icoane păstrează chipurile Sfinţilor Apostoli și Evanghelişti Marcu și Ioan, icoanele fiind achiziţionate la Moscova, în anul 1983[33] (fig. 12, 13). Aceste două icoane de dimensiuni mari, rotunjite în partea superioară, sunt prevăzute cu sipet. Apostolii, redaţi în statură plină, ţin în mâna stângă Evanghelia deschisă, cu arătătorul drept îndreptat spre textul scris. Icoanele, realizate de zugravi din Rusia, datează din secolul al XVIII-lea, fiind pictate în ulei pe pânza lipită pe lemn. În registrele superioare s-au înscris inscripţiile originale ce încadrează chipurile apostolilor: Свя(ято)й Ап(осто)л Еван(гелист) Марк – „Sfântul Apostol Evanghelistul Marc" și Свя(ято)й Ап(осто)л Еван(гелист)Іоанн – „Sfântul Apostol Evanghelistul Ioan".

Ciclul Sfinţilor Prooroci este reflectat în două icoane – una de formă rotundă, ce păstrează chipurile Sfinţilor Prooroci Ilie și Isaia, ambii ţinând rotulusurile deschise, pe care s-a inscripţionat

[30] MNIM, FB-24799, 24800

[31] MNIM, FB-24513, 24514.

[32] MNIM, FB-22100, 22160.

[33] MNIM, FB-22918-141, 22918-142.

10. Maica Domnului. Rusia, înc. sec. XX. Lemn, pânză, ulei, tempera.

11. Sfântul Ioan Botezătorul. Rusia, înc. sec. XX. Lemn, pânză, ulei, tempera.

una din profeţiile lor[34]. Postura Sfinţilor Prooroci din prima icoană, redaţi în semiprofil spre stânga, ne sugerează ideea că aceasta era amplasată în partea dreaptă a iconostasului. Împreună cu celelalte cinci icoane din acest şir, ar fi putut încadra icoana Maicii Domnului Oranta, care se amplasează, de regulă, în centrul acestui registru. Inscripţiile originale sunt scrise deasupra nimburilor proorocilor: «Пр.(орок) Іліе» – „Proroocul Ilie"; «Пр.(орок) Ісаї–» – „Proorocul Isaia".

În altă icoană, Sfântul Proroc Ilie este redat în plină statură, semiîntors spre dreapta, cu faţa spre privitor[35] (fig. 14). Are în mâna stângă un rotulus deschis, dreapta ţinând-o cugetând. Lateral imaginii s-a înscris «С(вя)тый Прор(о)къ - Илі–» – „Sfântul Prorooc Ilie". Pe rotulus se desluşeşte inscripţia «Ревнуя и поревновахъ по Господи Бозе Вседержителе...» – „Cu râvnă râvnind / am râvnit spre / Domnul Atotţiitorul..." – (III Regi 19, 10, 14). În registrul inferior al icoanei s-a păstrat şi inscripţia donatorilor: «Сій ѡбразъ, написа(л) сѧ оусердїем, рабовъ б(о)жїихъ, Илїи, и Анны Иванченковыхъ; въ лета; АЦ:Е, МЦА, ИЮЛЬ, ВЪ, ЕІ, ДЕНЬ (1905, июль, 15)» – „S-a zugrăvit această icoană cu străduinţa robilor lui Dumnezeu Ilie şi Ana Ivancencov în anul 1905, luna iulie, ziua 15". Este o icoană de dimensiuni mari (31×83 cm), pictată în ulei pe lemn, fundalul fiind acoperit cu foiţă de aur. În icoană se atestă cele

[34] MNIM, FB-22918-154.
[35] MNIM, FB-22918-185.

12. Sfântul Apostol şi Evanghelist Marcu. Rusia, sf. sec. XVIII. Lemn, pânză, ulei.

13. Sfântul Apostol şi Evanghelist Ioan. Rusia, sf. sec. XVIII. Lemn, pânză, ulei.

14. Sfântul Prooroc Ilie. Rusia, 1905. Lemn, ulei, foiţă de aur.

două registre ale lumii Cereşti şi lumii materiale, redate prin aurul strălucitor şi, respectiv, prin verdele din peisaj. Peisajul din icoană, din afirmaţiile specialiştilor, nu este o componentă aleatorie, toate elementele ce-l însoţesc – stânca, râul, copacii, florile – aşteptând să fie preschimbate prin om (Gusev, Dunaev, Carelin 2007, 350). Trei sferturi din partea superioară a corpului Sfântului Prooroc Ilie sunt reprezentate pe fond aurit, aurul din icoane semnificând energiile necreate. Sfântul Ilie stă desculţ, sprijinindu-se de pământ doar în degete. Silueta subţire, privirea detaşată, veşmintele vaporoase, de culoarea focului, – toate indică o transformare fizică şi spirituală a celui despre care se spune că a stăpânit focul şi că s-ar fi înălţat la Ceruri într-un car de foc. Această icoană reprezenta, probabil, hramul bisericii din care provenea şi s-ar fi păstrat în registrul local al iconostasului de aici.

Conservarea acestor fragmente de iconostase în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei a fost prielnică din punctul de vedere al salvării lor de la degradare, ajungând până în zilele noastre ca vii mărturii de artă şi cultură ortodoxă. Cu toate acestea, nu putem să nu menţionăm şi aspectele nefavorabile ale îndepărtării icoanelor din instituţiile ecleziastice, unul dintre acestea şi, poate, cel de bază fiind pierderea funcţiei liturgice pe care o au – cea de închinare şi de venerare. Separarea iconostaselor în diverse colecţii publice şi private face tot mai dificilă reconstituirea integrală a acestora.

Bibliografie

Cerga 2020: A. Cerga, Bisericile Basarabiei. Dicţionar enciclopedic, vol. IV (Chişinău 2020).
Dionisie 2000: Dionisie din Furna, Erminia picturii bizantine (Bucureşti 2000).

Florenski 2009: P. Florenski, Iconostasul (Bucureşti: Anastasia 2009).

Larchet 2008: J.-C. Larchet, Iconarul şi artistul (Bucureşti: Sofia 2008).

Ozolin 2002: N. Ozolin, Iconografia ortodoxă a Cincizecimii (Cluj-Napoca: Patmos 2002).

Rousseau 2004: D. Rousseau, Icoana, lumina Feţei Tale (Bucureşti 2004).

Uspensky, Lossky 2011: L. Uspensky, V. Lossky, Călăuziri în lumea icoanei (Bucureşti: Sophia 2011).

Gusev, Dunaev, Carelin 2007: N. Gusev, M. Dunaev, R. Karelin, Îndrumar iconografic (Bucureşti: Sophia 2007).

Кондаков 1905: Н. Кондаков, Иконографія Господа Бога и Спаса нашего Іисуса Христа (С.-Петербургъ 1905).

Шулик 2008: В. Шулик, Тронные образы Христа в иконописи Слобожанщины второй половины XIX - нач. XX ст. В сб.: Вісник ХДАДМ (Харків 2008), 120-128.

Fragments of iconostases from the collection of the National Museum of History of Moldova

Keywords: National Museum of History of Moldova, iconostasis, Holy Doors icons, Holy Doors, icons of the Great Feasts, icon of the Deesis, icon of the Annunciation.

Abstract: The author of the article presents to the attention of readers a number of icons from the collections of the National Museum of History of Moldova, which once adorned the interiors of churches, including those in Bessarabia. These icons, created in the period from the end of the 18th century to the beginning of the 20th century, are fragments of iconostases painted by professional and amateur icon painters. Icons painted mainly in tempera on wood differ in style, colors, method of processing and decoration of the wood panel, but at the same time they retain the iconographic features characteristic of the era in which they were created. Based on the pictorial manner, we can talk about several schools of icon painting – Moldavian,

Russian and Bessarabian, the works are made in folk and academic styles. From the multitude of these objects, icons of the row of holy prophets and apostles, the Deesis composition, icons of the Deesis row, icons from the Holy Doors stand out. Two sets of five and two medium-sized icons are probably parts of portable iconostases that could be used in mobile churches. This assumption is confirmed by the identical shape of the icons, their size, fastening rings along the upper edge, as well as a significant thickness for greater strength. The museum conservation of these fragments of the iconostases in the collection of the National Museum of History of Moldova made it possible to save them from destruction and preserve them to this day as testimonies of Orthodox art and culture.

List of illustrations:

1. Nativity of the Theotokos, The Entry of the Most Holy Theotokos into the Temple. Bessarabia, 19th century. Wood, tempera.
2. Holy Prophets King David and Ezekiel. Bessarabia, 19th century. Wood, tempera.
3. Nativity of Christ. Bessarabia, 19th-20th centuries. Wood, canvas, oil.
4. Holy Ancestors of God, Joachim and Anna. Russia, 1930s. Wood, oil.
5. Entry of Christ into Jerusalem. Russia, 1930s. Wood, oil.
6. Holy Doors. Bessarabia, 19th-20th centuries. Wood, oil, gilding.
7. Virgin and Child. Bessarabia, early 19th century Wood, tempera.
8. Saint Nicholas. Bessarabia, early 19th century Wood, tempera.
9. Descent of the Holy Spirit. Bessarabia, 1920s. Wood, oil.
10. The Most Holy Theotokos. Russia, early 20th century Wood, canvas, oil, tempera.
11. Saint John the Baptist. Russia, early 20th century Wood, canvas, oil, tempera.
12. Holy Apostle and Evangelist Mark. Russia, late 18th century Wood, canvas, oil.
13. Holy Apostle and Evangelist John. Russia, late 18th century Wood, canvas, oil.
14. Holy Prophet Elijah. Russia, 1905. Wood, oil, gold leaf.

Фрагменты иконостасов из собрания Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: Национальный музей истории Молдовы, иконостас, иконы на Царские врата, Царские врата, праздничные иконы, икона «Деисус», икона «Благовещение».

Резюме: Автор статьи представляет вниманию читателей ряд икон из фондов Национального музея истории Молдовы, которые когда-то украшали интерьеры церквей, в том числе бессарабских. Эти иконы, созданные в период с конца XVIII по начало XX века, представляют собой фрагменты иконостасов, рас-

писанных профессиональными художниками-иконописцами и любителями. Иконы, написанные преимущественно темперой по дереву, отличаются по стилю, колористическим достоинствам, способу обработки и оформления доски, но при этом сохраняют иконографические особенности, характерные для той эпохи, в которую они были созданы. Судя по живописной манере, мы можем говорить о нескольких школах иконописи – молдавской, русской и бессарабской, произведения выполнены в народном и академическом стилях. Из множества этих предметов выделяются иконы ряда святых пророков и апостолов, деисусной композиции, иконы праздничного ряда, иконы на Царское врата. Два набора из пяти и двух икон средних размеров, вероятно, являются частями переносных иконостасов, которые могли использоваться в походных церквях. Это предположение подтверждается одинаковой формой икон, их малыми размерами, крепёжными кольцами по верхнему краю, а также значительной толщиной для большей прочности. Музейная консервация этих фрагментов иконостасов в собрании Национального музея истории Молдовы позволила спасти их от разрушения и сохранить до наших дней в качестве материальных свидетельств православного искусства и культуры.

Список иллюстраций:

1. Рождество Богородицы, Введение Богородицы во храм. Бессарабия, XIX в. Дерево, темпера.
2. Святые пророки царь Давид и Иезекииль. Бессарабия, XIX в. Дерево, темпера.
3. Рождество Господне. Бессарабия, XIX-XX вв. Дерево, холст, масло.
4. Святые Богоотцы Иоаким и Анна. Россия, 30-е гг. XX в. Дерево, масло.
5. Вход Господень в Иерусалим. Россия, 30-е гг. XX в. Дерево, масло.
6. Царские врата. Бессарабия, XIX-XX вв. Дерево, масло, позолота.
7. Богородица с Младенцем. Бессарабия, начало XIX в. Дерево, темпера.
8. Святитель Христов Николай. Бессарабия, начало XIX в. Дерево, темпера.
9. Сошествие Святого Духа. Бессарабия, 20-е гг. XX в. Дерево, масло.
10. Пресвятая Богородица. Россия, начало XX в. Дерево, холст, масло, темпера.
11. Святой Иоанн Креститель. Россия, начало XX в. Дерево, холст, масло, темпера.
12. Святой апостол и евангелист Марк. Россия, конец XVIII в. Дерево, холст, масло.
13. Святой апостол и евангелист Иоанн. Россия, конец XVIII в. Дерево, холст, масло.
14. Святой пророк Илия. Россия, 1905 г. Дерево, масло, сусальное золото.

23.05.2022

Adelaida Chiroșca, Muzeul Național Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-7332-9419, e-mail: adelaidachirosca@gmail.com

COLECȚIA SAVANTULUI PEDOLOG NICOLAE DIMO ÎN PATRIMONIUL MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI[1]

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: patrimoniu, colecţie, personalitate, ştiinţă, pedologie.

În patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei se păstrează un bogat material cu referinţe la istoria ştiinţei. Printre colecţiile unor personalităţi marcante ale ştiinţei un loc relevant îl ocupă cea a renumitului pedolog basarabean Nicolae Dimo. Ea s-a constituit pe parcursul anilor 1986-1995 în baza materialelor intrate în patrimoniu prin donaţie şi achiziţie de la soţia şi urmaşii savantului. Unele piese au fost transferate de la muzeele din Chişinău – Muzeul de Etnografie şi Istorie Naturală, Muzeul de Istorie a Partidului Comunist şi Muzeul Prieteniei Popoarelor.

Subiectul cercetării de faţă a mai fost abordat pe paginile revistei *Tyragetia* de către E. Borodac. Autoarea a făcut o prezentare a vieţii şi activităţii savantului, având drept sursă de cercetare aceeaşi colecţie (Borodac 1996, 257-262). Scopul cercetării noastre este de a pune într-o nouă lumină aceste mărturii ale istoriei, reliefând o serie de aspecte mai puţin evidenţiate, în special cele de ordin muzeografic.

Deşi este cunoscută biografia şi activitatea lui Nicolae Dimo, este imposibil să scrii despre colecţia acestui om deosebit, fără a evoca date din viaţa şi activitatea lui. Mai ales, că toate piesele din colecţie sunt reale mărturii care reflectă întreaga activitate – atât ştiinţifică, cât şi publică. De aceea, înainte de a trece direct la analiza colecţiei, este cazul să ne oprim succint la viaţa şi activitatea savantului.

Nicolae Dimo s-a născut la 30 noiembrie 1873 în orăşelul Orhei, într-o familie săracă de agricultori. Părinţii lui nu aveau pământ propriu, de aceea erau nevoiţi să-l arendeze. Studiile primare le-a făcut în Orhei, apoi pleacă la Chişinău, unde îşi continuă studiile la Şcoala Reală, absolvind-o în 1894. După absolvirea acestei şcoli, devine student al Institutului de Agricultură şi Silvicultură din Nowa Aleksandria (astăzi oraşul Puławy, Polonia), care îl avea ca director pe renumitul savant Vasilii Dokuceaev, iar cursul de pedologie era predat de N. Sibirţev, ambii având o mare influenţă asupra viitorului savant. A absolvit Institutul mai târziu, în 1902, deoarece, încă student, participă în activitatea unui cerc revoluţionar, din care motiv a fost exilat în gubernia Saratov. Aici începe aşa-zisa perioadă „rusească", în decursul căreia a întreprins o serie de expediţii în guberniile Saratov, Penza şi Cernigov, unde s-a ocupat de cartografierea solurilor de aici. Între anii 1911-1920 s-a aflat la Moscova, în fruntea Comitetului Pedologic, ţinând cursuri la Universitatea Populară „Saniavski" şi activând în calitate de şef al Catedrei de Pedologie a Institutului de Organizare a Teritoriului din Moscova. O altă perioadă este cea legată de Asia Mijlocie, unde a desfăşurat o vastă activitate ştiinţifică, pedagogică, administrativă şi obştească. Printre realizările de aici menţionăm fondarea Universităţii din Taşkent, în cadrul căreia a activat, timp de 10 ani, în calitate de decan al Facultăţii de Agronomie. În 1925, împreună cu alţi pedologi, geologi, botanişti şi geografi, a participat la expediţia de cercetare a pustiului Karakum. A întocmit o hartă a solurilor Asiei Mijlocii, pe care a prezentat-o la Congresul Mondial al Pedologilor, ce a avut loc la Washington (1927). În 1930 este arestat de către conducerea comunistă a Turkestanului, fiind învinuit de sabotaj şi chiar condamnat la moarte, dar este eliberat cu scuze. Aşa-zisul sabotaj a constat în faptul că, stabilind influenţa negativă a monoculturii bumbacului, el argumentează necesitatea asolamentului şi alternarea creşterii bumbacului cu lucerna (Ursu, Curcubăt 2018, 178). Drept răspuns la arestarea sa, refuză să-şi continue munca

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal şi memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare".

1. Nicolae Dimo, student la Institutul de Agricultură şi Silvicultură din Nowa Aleksandria, Imperiul Rus, 1896.

2. Nicolae Dimo, Imperiul Rus, 1900.

la Taşkent şi pleacă în Transcaucazia. Din 1932 până în 1943 activează în Georgia şi Azerbaidjan, participând la lucrările de ameliorare a solurilor în regiunile Gura – Araxin, Colhida şi Alazani. Fără a susţine în mod special teza de doctorat, în 1939 lui Nicolae Dimo i se conferă titlul ştiinţific de doctor în geologie şi mineralogie. În anii celui de-al Doilea Război Mondial, întocmeşte hărţi ale Caucazului de Nord şi Azov, participă la o expediţie specială în Iran.

În 1945, pedologul cu renume mondial Nicolae Dimo se întoarce în Moldova. Deşi avea o vârsta înaintată – de 72 de ani –, este activ în continuare. Împreună cu alţi profesori, printre care M.A. Pavlov, A.B. Ablov şi V.N. Andreev, vine cu iniţiativa de a crea la Chişinău Universitatea de Stat din Moldova (Eremia 2016, 18). Deschiderea solemnă a Universităţii a avut loc la 26 decembrie 1946 în sala cinematografului „Expres" din Chişinău, unde profesorul N. Dimo a luat cuvântul din partea colectivului didactic al Universităţii. El a creat şi Catedra de Pedologie de la această instituţie. În cadrul Academiei de Ştiinţe a înfiinţat Institutul de cercetări ştiinţifice în domeniul Pedologiei şi Agrochimiei din Moldova, care astăzi îi poartă numele. Nicolae Dimo a organizat cercetarea solurilor Moldovei după un program bine întocmit. El a fost acela care a iniţiat şi a condus procesul de cartografiere detaliată a solurilor din Moldova (Ursu, Curcubăt 2012, 83), ajungând la concluzia că gospodărirea nechibzuită din Basarabia din ultimii 100 de ani a avut ca efect o calamitate a solurilor ei, astfel propunând măsuri de protejare a lor prin combaterea eroziunii solurilor, planificarea plantaţiilor de viţă de vie şi livezi, a pădurilor.

Este autorul a circa 200 de lucrări ştiinţifice. Unul din studiile lui – *Solurile Moldovei* – a devenit nu numai sumarul ultimilor ani de activitate, ci şi testamentul savantului lăsat viitorilor generaţii de pedologi. În 1946, i se conferă titlul onorific de Maestru emerit în ştiinţă şi tehnică al Moldovei. Cu doi ani mai târziu, este ales membru al Academiei Agricole din URSS, iar în 1949, Prezidiumul Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice îi conferă o distincţie ştiinţifică înaltă – medalia de aur „V. Dokuceaev" – pentru o serie de lucrări ştiinţifice din domeniul pedologiei. Între ani 1951-1959 a fost redactor al revistei „Analele Filialei Moldoveneşti a Academiei de Ştiinţe a URSS". A pregătit o pleiadă de discipoli pedologi, care se mândresc că au trecut prin „şcoala dimovistă".

3. Nicolae Dimo în timpul expediţiei în gubernia Saratov, 1903.

Eminentul savant-pedolog, profesorul universitar, academicianul, omul de stat Nicolae Dimo s-a stins din viaţă la 15 martie 1959, la vârsta de 85 de ani. Numele lui a rămas în memoria posterităţii. În cinstea academicianului a fost numit Institutul de Pedologie, Agrochimie şi Protecţie a Solului şi o stradă din sectorul Râşcani al oraşului Chişinău. La 14 noiembrie 2003, cu ocazia împlinirii a 130 de ani de la naşterea lui Nicolae Dimo, „Î.S. Poşta Moldovei" a emis o marcă cu imaginea lui. Casa din strada Mitropolit Bănulescu-Bodoni nr. 7 din Chişinău, în care a locuit academicianul, este monument introdus în Registrul monumentelor Republicii Moldova ocrotite de stat.

Trecând la prezentarea colecţiei propriu-zise, am vrea să începem cu domeniul *Fotografii*, care este cel mai numeros. El include aproximativ 50 de fotografii separate – originale şi copii – şi două albume. În cele două albume cu fotografii şi în imaginile separate sunt imortalizate momente importante din viaţa şi activitatea savantului, începând cu sfârşitul secolului al XIX-lea şi terminând cu imagini de la funeraliile lui.

Н. А. ДИМО.

ИЗЪ НАБЛЮДЕНІЙ НАДЪ „МГЛОЙ"
ВЪ САРАТОВСКОЙ ГУБЕРНІИ.
(Научныя замѣтки).

Отдѣльный оттискъ изъ 1, 3 и 4 кн 1911 г. журнала „Земско-Хозяйственный Вѣстникъ Юго-Востока", издаваемаго Саратовскимъ Обществомъ Сельск. Хоз.

САРАТОВЪ

4. Broşură: N.A. Dimo, *Из наблюдений надъ мглой в Саратовской губернии*, Saratov, 1911.

5. Delegaţii Congresului pedologilor din oraşul Penza, Imperiul Rus, 1912.
Nicolae Dimo – în primul rând, al doilea din stânga.

Albumul, cu numărul de registru FA-6549, conţine 44 de fotografii/copii, prelucrate alb – negru: portretele directorului Şcolii Reale din Chişinău Nicolae Codrean, al lui Franz Osterman, custode la Muzeul gubernial; portretul savantului Vasilii Dokuceaev, o carte poştală cu imaginea clădirii Şcolii Reale, una cu imaginea clădirii Institutului de Agricultură şi Silvicultură din Nowa Aleksandria; câteva imagini îl reprezintă împreună cu colegii şi profesorii în timpul studenţiei; imagini din timpul expediţiilor din Asia Mijlocie; fotografii de portret – cu studenţii în laborator la Universitatea de Stat din Chişinău; o poză în care este reprezentat împreună cu soţia şi copiii Valentina şi Vadim. Printre fotografiile separate se regăseşte o altă poză ce se referă la viaţa privată a savantului, unde este reprezentat împreună cu cele două fiice: Valentina şi Nadejda (?), datată cu anul 1950[2]. Fiica lui Valentina Dimo (1908-2002), născută la Saratov, a urmat calea tatălui, devenind o cunoscută cercetătoare în domeniul pedologiei din Uniunea Sovietică, apoi din Rusia. Întreaga viaţă şi-a dedicat-o studierii proprietăţilor fizice ale solurilor, a creat doctrina despre proprietăţile termice şi clima solurilor. Mai bine de 50 de ani a lucrat la Institutul de Pedologie „V.V. Dokuceaev" şi la Facultatea de Pedologie a Universităţii de Stat „M.V. Lomonosov" din Moscova (Тихонравова, Карпачевский 2009, 131-133).

Albumul cu numărul de registru FA-10420 conţine 61 de fotografii, originale şi copii, prelucrare alb-negru, care reflectă perioada anilor 1910-1959. Sunt imortalizate momentele când se afla la Saratov (1910), în expediţia din Cernigov, din timpul aflării la Taşkent (1925). Dar cele mai multe constituie imagini de după război, când se afla deja în Moldova. Ele îl reprezintă în mai multe ipostaze, legate de activitatea sa în cadrul Universităţii de Stat din Chişinău. Două imagini reflectă un aspect din activitatea lui publică – cea de deputat în Sovietul Suprem al Uniunii Sovietice, înaintat din partea Universităţii de Stat din Chişinău. Câteva imagini îl înfăţişează la diverse conferinţe organizate de Universitate, ca, de exemplu, cele dedicate lui Vasilii Dokuceaev şi lui M. Lomonosov. Sunt imagini de la Conferinţa promotorilor păcii de la Moscova, din 1950. Multe imagini îl reprezintă împreună cu studenţii, la practică, în timpul cercetărlor pe teren, cu studenţii-masteranzi. În album sunt

[2] FB-19446-17, Actul 242 din 13 aprilie 1991, col. 187.

6. Nicolae Dimo în biroul de lucru, în calitate de director al Institutului de Pedologie şi Botanică, Moscova, 1925.

7. Nicolae Dimo împreună cu studenţii, la practică, în timpul prelevării probelor de sol, Tashkent, 1930.

două imagini de la înmormântarea savantului din 15 martie 1959.

Domeniul *Documente* este mai puţin numeros. El include câteva *Adrese* cu mesaje de felicitare din partea colectivelor unor Institute de cercetări ştiinţifice din RSSM şi din Moscova, adresate savantului cu prilejul aniversării a 80-a şi 85-a de la naştere; o Hotărâre a CC al PC al Moldovei, a Prezidiumului Sovietului Suprem al RSSM şi Sovietului Miniştrilor din 29 noiembrie 1960 „Cu privire la fondarea Academiei de Ştiinţe a RSSM"; două programe ale Serilor de creaţie, organizate în oraşul Saratov în 1903-1904 şi dedicate scriitorilor ruşi V.G. Korolenko şi A.P. Cehov; o invitaţie la şedinţa solemnă, consacrată centenarului din ziua naşterii savantului, datată cu anul 1973 şi o diplomă la medalia de aur „V.V. Dokuceaev", datată cu anul 1950.

Din domeniul *Medalistică* menţionăm medalia de aur „V.V. Dokuceaev" – o distincţie ştiinţifică, instituită în 1946 de Academia de Ştiinţe a Uniunii Sovietice cu prilejul centenarului naşterii lui Vasilii Dokuceaev. Medalia este acordată până în prezent de Academia de Ştiinţe a Rusiei savanţilor ce au contribuţii deosebite în domeniul pedologiei. Nicolae Dimo a primit această distincţie în anul 1949 pentru o serie de lucrări ştiinţifice din domeniul ştiinţei solului. Acestui domeniu îi sunt atribuite şi cele două insigne comemorative: insigna „N.A. Dimo – 100 ani de la naştere" şi insigna „20 de ani de la fondarea Institutului de Pedologie şi Agrochimie" – ambele emise în anul 1973.

8. Secvenţă de la şedinţa solemnă consacrată deschiderii Universităţii de Stat din Moldova, Chişinău, 1946. Pe scenă, în prezidium, primul din stânga este Nicolae Dimo, lângă el – academicianul A. Ablov, al patrulea din stânga – doctorul în ştiinţe istorice V. Ţaranov, pe scenă, în picioare, ţine discurs primul rector al Universităţii I. Leonov.

9. Nicolae Dimo cu soţia şi copiii Valentina şi Vadim, anii '40 ai secolului XX.

10. Secvenţă de la şedinţa de înaintare a academicianului Nicolae Dimo în rândul candidaţilor în deputaţi ai Sovietului Suprem din URSS din partea Universităţii de Stat din Moldova, Chişinău, 1947.

11. Nicolae Dimo, deputat al Sovietului Suprem al URSS, 1949-1952.

Din biblioteca personală a savantului au intrat în patrimoniul muzeului cinci cărţi şi şase broşuri. Autorii lor sunt cercetători cunoscuţi. Muzeul nu dispune însă de lucrările lui valoroase, precum „Solurile Moldovei" sau altele. Doar două lucrării semnate de N. Dimo se găsesc in colecţia de carte a muzeului: este vorba de lucrările *Из наблюдений надъ мглой в Саратовской губернии*, editată în 1911 la Saratov, şi cea editată împreună cu A.F. Şelaev şi Gh. I. Oloveanishnikov – *Почвы и грунты сельхоза Баяут главхлопкома в юго-восточной части голодной степи. По материалам полевых исследований 1928* г., 1929.

Colecţia include şi obiecte personale ale savantului: ceasul de buzunar (de aur) al renumitei firme „Владимиръ Гордонъ"[3]; aparatul de fotografiat „Exakta"; maşina de scris „Corona"[4]; binoclul produs de firma „Carl Zeiss"; un briceag (cuţit), datat cu secolul al XX-lea, un set pentru desen tehnic, alcătuit din 40 de piese, un set de creioane colorate. Printre obiectele cu valoare memorială

[3] Nicolae Dimo a primit acest ceas pentru contribuţia sa la deschiderea Facultăţii de Agronomie din cadrul Universităţii de Stat din Taşkent.

[4] Transfer din fondurile Muzeului de Istorie a Partidului Comunist.

12. Nicolae Dimo împreună cu studenţii Universităţii de Stat din Chişinău, RSSM, Chişinău, 1949.

se includ şi piesele de uz casnic – două lămpi de masă, ceasul de podea, o spirtieră, o carafă – şi cele folosite în timpul cercetărilor ştiinţifice – două busole, un nivelmetru, două anemometre şi câteva termometre pentru măsurarea temperaturii solului. Graţie atitudinii grijulii a urmaşilor lui Nicolae Dimo, obiectele din această colecţie au un grad de păstrare bună. Unele din ele sunt prezente în expoziţia permanentă a muzeului. Multe din ele sunt etalate în cadrul expoziţiilor temporare, organizate în cadrul instituţiei.

În urma cercetărilor efectuate, putem concluziona că în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei se păstrează o colecţie nu doar numeroasă, dar şi extrem de valoroasă sub aspect istoric, muzeografic şi memorial, care ne permite să conturăm chipul acestei personalităţi marcante, considerată, pe bună dreptate, părintele pedologiei contemporane a Moldovei.

13. Nicolae Dimo împreună cu studenţii prelevă probe de sol, RSSM, anii ’50 ai secolului XX.

14. Delegaţii Congresului VI Internaţional al pedologilor, Moscova, 1956.
Nicolae Dimo – în rândul întâi, al patrulea din stânga.

Lista pieselor ce se păstrează în patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei:

Actul nr. 693 din 11 august 1986[5]

– Lampă de masă, URSS, a doua jumătate a secolului al XX-lea. FB-10704.
– Anemometru, marca „Ф. и О. Мюллеръ", Sankt-Petersburg, Imperiul Rus, sf. sec. XIX - înc. sec. XX. FB-10705.
– Anemometru, Imperiul Rus, sf. sec. XIX - înc. sec. XX. FB-10706.

Actele nr. 922, 923 din 4 decembrie 1986[6]

– Ceas de podea, URSS, a doua jumătate a sec. XX. FB-11224.
– Set pentru desen tehnic, Rusia, înc. sec. XX (40 piese). FB-11225.
– Ceas de buzunar (de aur), marca „Владимиръ Гордонъ", Imperiul Rus, înc. sec. XX. FB-11226.

Actul nr. 937 din 12 decembrie 1986[7]

– Aparat de fotografiat „Exakta", Dresda, Germania, prima jumătate a sec. XX. FB-11246.
– Binoclu „Carl Zeiss", Sankt-Petersburg, Rusia, prima jumătate a secolului al XX-lea. FB-11247.
– Nivelmetru, Rusia, înc. sec. XX. FB-11248.
– Busolă marca „Швабе", Moscova, Rusia, înc. sec. XX. FB-11249.
– Busolă, înc. sec. XX. FB-11250.
– Termometre pentru determinarea temperaturii solului, marca „Ф. О. Мюллеръ", Sankt-Petersburg, Imperiul Rus, înc. sec. XX. FB-11251.

Actul nr. 192 din 11 martie 1987, col. 84[8]

– Carte: А.П. Хорошкин, *Сборник статей касающихся Туркестанского края*, Sankt-Petersburg, 1876, L – 22,4 cm, LA – 15 cm, 532 pag. FB- 12133-1.
– Carte: Г.Д. Романовский, *Материалы для геологии Туркестанского края*, ediţia a II-a, Sankt-Petersburg 1884, L – 31 cm, LA – 24 cm, 161 pag. FB-12133-2.
– Carte: М.А. Антонович, *Чарльзъ Дарвинъ и его теория*, Sankt-Petersburg, 1896, L – 20,3 cm, LA – 15,2 cm, 353 pag. FB- 12133-3.
– Carte: Н.Ю. Зограф, *Животныя-художники. Естественно-исторические очерки*, Sankt-Petersburg, 1910, L – 24 cm, LA – 16,7 cm, 159 pag. FB-12133-4.
– Broşură: Н.А. Димо, *Из наблюдений надъ мглой в Саратовской губернии*, Sara-

[5] Piesele au intrat în patrimoniul muzeului prin transfer de la Muzeul de Etnografie şi Istorie Naturală.
[6] Piese achiziţionate de la urmaşii lui Nicolae Dimo.
[7] Achiziţionate de la urmaşii lui Nicolae Dimo.
[8] Donaţie din partea Olgăi Vladimirovna, soţia lui Nicolae Dimo.

15. Aparat de fotografiat „Exakta”, Germania, prima jumătate a secolului XX.

16. Ceas de buzunar (de aur), marca „Владимиръ Гордонъ”, Imperiul Rus, începutul secolului XX.

17. Anemometru, marca „Ф. и О. Мюллеръ”, Imperiul Rus, sfârşitul secolului XIX - începutul secolului XX.

19. Termometre pentru determinarea temperaturii, marca „Ф. О. Мюллеръ”, Imperiul Rus, începutul secolului XX.

18. Nivelmetru, Imperiul Rus, începutul secolului XX.

20. Set pentru desen tehnic, Imperiul Rus, începutul secolului XX (40 piese).

tov, 1911, L – 21,5 cm, LA – 14 cm, 36 pag. FB-12133-5.
– Carte: Н.А. Качинский, *Происхождение и жизнь почвы,* Moscova, 1945, L – 20 cm, LA – 13 cm, 78 pag. FB-12133-6.
– Programul „Serii literar-muzicale, dedicate scriitorului și jurnalistului rus V.G. Korolenko", Saratov, 2 noiembrie 1903, L – 25, LA – 11 cm. FB-12133-7.
– Programul „Serii dedicate memoriei scriitorului rus A.P. Cehov", Saratov, 1904, L – 28 cm, LA – 11,8 cm. FB-12133-8.
– Ierbar[9], prima jumătate a sec. XX. Carton, plante, L – 18 cm, LA – 11 cm. FA-5321-9.
– Carnete pentru notițe ale deputatului Sovietului Suprem al RSSM (Sesiunea a I-a și a IV-A); FA-5321-10 (1, 2, 3, 4).
– Mesaj de felicitare din partea colectivului Institutului Unional de cercetări în domeniul Agronomiei și Îngrășămintelor, adresat lui Nicolae Dimo cu ocazia aniversării a 85-a de la naștere, 1958, LA – 31 cm, LA – 21, 5 cm. FB-12133-11.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Basarabia, Imperiul Rus, sfârșitul secolului al XIX-lea. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 4,7 cm, LA – 3,7 cm. FB-12133-12.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, student la Institutul de Agricultură și Silvicultură din Nowa Aleksandria, Imperiul Rus, 1896. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 8, 8 cm, LA – 6 cm. FB-12133-13.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Imperiul Rus, 1900. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16 cm, LA – 11 cm. FA-5321-14.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Imperiul Rus, 1900. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16 cm, LA – 11,3 cm. FB-12133-15.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Imperiul Rus, înc. sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 23 cm, LA – 17 cm. FB-12133-16.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Imperiul Rus, 1900. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 22, 5 cm, LA – 16, 5 cm. FB-12133-17.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, URSS, 1930. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, în ramă, cu sticlă, L – 38,5 cm, LA – 29 cm. FB-12133-18.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, RSSM, 1949-1952. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 23 cm, LA – 17 cm.; FB-12133-19.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, RSSM, 1955. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 29,5 cm, LA – 23,7 cm. FB-12133-20.
– Fotografie de portret: autor V. Evgrafov, Nicolae Dimo pe coperta revistei *Огонек*, anii '50, sec. XX. Hârtie, alb-negru, L – 31 cm, LA – 23,5 cm. FA-5321-21.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în biroul de lucru, RSSM, 1950-1955. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17,5 cm, LA – 11,5 cm. FB-12133-22.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo împreună cu colegii (Verbițki și Matskevich), Imperiul Rus, înc. sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 11 cm, LA – 8,2 cm. FB-12133-23.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cu doi locuitori ai unui cătun din Asia Mijlocie, înc. sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17,3 cm, LA: – 12,6 cm. FB-12133-24.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cercetează solul în timpul expediției din Asia Mijlocie, înc. sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 14,5 cm, LA – 9,5 cm. FB-12133-25.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în timpul expediției din Asia Mijlocie, înc. sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16, 7 cm, LA – 12 cm. FB-12133-26.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cu studenții Universității de Stat din Chișinău, RSSM, Chișinău, 1949. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 23 cm, LA – 16 cm. FB-12133-27.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cu nepoțica, RSSM, Chișinău, anii '50, sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 18 cm, LA – 11,8 cm. FA-5321-28.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cu nepoțica, Chișinău, anii '50, sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 12 cm, LA – 11 cm. FA-5321-29.
– Spirtieră, prima jumătate a sec. XX. FB-12134.
– Lampă de masă (fără plafon), URSS, a doua jumătate a sec. XX. FB-12135.
– Set de creioane colorate „Искусство", produse la fabrica „Sacco și Vanzetti" din Moscova, URSS, 1955. FB-12136.

[9] Colecție de plante uscate, presate între foi de hârtie sub formă de album.

– Termometre de măsurat temperatura solului, prima jumătate a sec. XX. FB-12137 (1-5).
– Briceag (cuţit), Rusia, înc. sec. XX. L – 14 cm. FB-12138.
– Insigna „N.A. Dimo – 100 ani de la naştere", RSSM, 1973. FB-12139 - (1, 2, 3, 4).
– Insigna „20 de ani de la fondarea Institutului de Pedologie şi Agrochimie „N.A. Dimo", RSSM 1973. FB-12139-5.
– Piuă cu pisălog, înc. sec. XX. FB-12140-1, 2.
– Garafă, Imperiul Rus?, înc. sec. XX. FB-12141.

Actul nr. 242 din 18 februarie 1987, col. 101
– Carte poştală/fotografie de portret: Nicolae Dimo, Saratov, 1902-1905. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 14 cm, LA – 8,5 cm. FB-12435-1.
– Carte poştală/fotografie de portret: Savantul Nicolae Dimo în laboratorul de lucru, Saratov, 1904-1905. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 14 cm, LA – 9 cm. FB-12435-2.
– Fotografie de portret: Delegaţii Congresului pedologilor din oraşul Penza, Imperiul Rus, 1912. Savantul N. Dimo – în primul rând, al doilea din stânga. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 13 cm, LA – 8 cm. FB-12435-3.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, şef al Catedrei de Pedologie, profesor la Institutul de Inspecţii Funciare din Moscova, 1917-1918. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17 cm, LA – 11,5 cm. FB-12435-4.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, Taşkent, 1926. Hârtie fotografică, carton, prelucrare alb-negru, L – 8,5 cm, LA – 5,5 cm. FB-12435-5.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în biroul de lucru, în calitate de director al Institutului de Pedologie şi Botanică, Moscova, 1925. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17 cm, LA – 10,5 cm. FB-12435-6.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în auditoriul Universităţii de Stat din Moldova, Chişinău, 1948. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 11,5 cm, LA – 8,5 cm; FB -12435-7.
– Fotografie de portret: Delegaţii Congresului VI Internaţional al pedologilor, Moscova, 1956. N. Dimo – în rândul întâi, al patrulea din stânga. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17,5 cm, LA – 10,5 cm. FB-12435-8.
– Fotografie de portret: Secvenţă de la serbarea aniversării a 85-a de la naşterea savantului, Chişinău, 30.11.1958. A doua din stânga – soţia Olga, al treilea din stânga – Nicolae Dimo, Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 15,5 cm, LA – 10 cm. FB-12435-9.
– Broşură: Г.Н. Высоцкий, *О гидро-климатическом значении лесов для России*, Sankt-Petersburg, 1911, Hârtie, imprimare, L – 24 cm, LA – 17 cm, 42 pag. FB-12435-10.
– Broşură: Б.А. Келлер, *Несколько данных об осмотической силе клеточного сока у растений в связи с характером местообитания*, Moscova, 1916, Hârtie, imprimare, L – 23 cm, LA – 16 cm, 19 pag. FB-12435-11.
– Broşură: *Известия Молдавского филиала Академии наук СССР*, nr. 4, Chişinău, 1957. Hârtie, imprimare, L – 25 cm, LA – 17 cm, 17 pag. FB-12435-12.
– Broşură: *Научные записки Молдавской научно-исследовательской базы Академии наук СССР*, vol. 1, ediţia I, Chişinău, 1948. Hârtie, imprimare, L – 25 cm, LA – 17 cm, 127 pag. FB-12435-13.
– Broşură: А.Ф. Лебедев, *Определение максимальной влагоемкости почв посредством центрифугирования и характеристика механических свойств почв посредством максимальной молекулярной влагоемкости*, 1927. Hârtie, imprimare, L – 24, LA – 16; 29 pag. FB-12435-14.

Actul nr. 243 din 16 decembrie 1988[10]
– Medalia „V.V. Dokuceaev", aur de titlul 583⁰, Gr – 112,45 g, D – 50 mm. FB- 14660.
– Diplomă la medalia „V.V. Dokuceaev", URSS, 02.02.1950. Hârtie, imprimare, L – 32,5 cm, LA – 24,5 cm. FB-14661.

Actul nr. 680 din 4 iulie 1989
– Album cu fotografii. Hârtie, carton, hârtie fotografică, prelucrare alb negru, L – 33 cm, LA – 25 cm. FA-6549.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo printre delegaţii Conferinţei de pace, Moscova, 1950. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16 cm, LA – 12 cm. FA-6550.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în biroul de lucru, RSSM, anii '50, sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 12 cm, LA – 9 cm. FA-6551.

[10] Medalia a fost achiziţionată de la urmaşii lui Nicolae Dimo la un preţ de 7684 ruble.

– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în laborator, împreună cu studenţii, Chişinău, RSSM, anii ’50 ai sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 24,5 cm, LA – 18,5 cm. FA-6552.
– Invitaţie la şedinţa solemnă, consacrată centenarului din ziua naşterii eminentului savant sovietic Nicolae Dimo (1873-1973), 1973. Hârtie, L – 14 cm, LA – 10 cm. FA-6553.
– Adresă cu mesaj de felicitare pentru savantul Nicolae Dimo, cu prilejul aniversării a 80-a de la naştere, din partea colectivului Institutului de Pedologie, Agrochimie şi Ameliorare a Filialei Moldoveneşti a Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice, 1953. Hârtie cretată, carton, stofă, metal, imprimare, L – 35 cm, LA – 25 cm. FB-16177.
– Adresă cu mesaj de felicitare pentru Nicolae Dimo, cu prilejul aniversării a 85-a de la naştere, din partea Prezidiumului şi colectivului Filialei Moldoveneşti a Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice, 1958. Hârtie, carton, stofă, metal, imprimare, L – 35,5 cm, LA – 24 cm. FB-16178.

Actul nr. 394 din 11 aprilie 1990[11]
– Hotărârea CC al PC al Moldovei, a Prezidiumului Sovietului Suprem al RSSM şi Sovietului Miniştrilor din 29.11.1960 „Cu privire la fondarea Academiei de Ştiinţe a RSSM”; Hârtie, L – 24,5 cm, LA – 18 cm. FA-7354-1.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în laborator discută cu o discipolă, RSSM, 1958. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 24 cm, LA – 18,5 cm. FA-7354-2.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în laborator, RSSM, 1958. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 24 cm, LA – 18,5 cm. FA-7354-3.

Actul nr. 242 din 13 aprilie 1991, col. 187
– Carte: Н.А. Димо, А.Ф. Шелаев, Г.И. Оловянишников, *Почвы и грунты сельхоза Баяут главхлопкома в юго-восточной части голодной степи. По материалам полевых исследований 1928 г.*, 1929-1930. Hârtie, imprimare, L – 37 cm, LA – 22 cm, 104 pag. FA-8368-1.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în timpul expediţiei în gubernia Saratov, 1903. Hârtie fotografică, alb negru, L – 11, LA – 8 cm; FB-19446-2.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în timpul expediţiei în gubernia Saratov, 1907. Hârtie fotografică, alb negru, L – 8 cm, LA – 6 cm. FA-8368-3.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în expediţie în gubernia Saratov, 1910. Hârtie fotografică, alb negru, L – 11 cm, LA – 8,5 cm. FB-19446-4.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo printre membrii expediţiei în gubernia Saratov, 1910. Hârtie fotografică, alb-negru, L – 11 cm, LA – 8,5 cm. FB -19446-5.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în expediţia din gubernia Cernigov, 1912. Hârtie fotografică, alb negru, L – 5,5 cm, LA – 4 cm. FA-8368-6, 6a.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo printre delegaţii Congresului pedologilor din oraşul Penza, Imperiul Rus, 1912. Hârtie fotografică, alb-negru, L – 18 cm, LA – 12,5 cm. FA-8368-7.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în timpul expediţiei din Asia Mijlocie, 1925. Hârtie fotografică, alb negru, L – 13,5 cm, LA – 9 cm. FB-19446-8.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în timpul expediţiei din Asia Mijlocie, Tashkent, 1925-1930. Hârtie fotografică, alb-negru, L – 11,5 cm, LA – 8 cm. FB-19446-9.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo pe un câmp cu porumb, Asia Mijlocie, 1925. Hârtie fotografică, alb-negru, L – 15 cm, LA – 11 cm. FB-19446-10.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo cu colegii, pe un câmp experimental, Kamlanbek, Asia Mijlocie, 1928. Hârtie fotografică, alb-negru, L – 13,5 cm, LA – 8,5 cm. FB-19446-11.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo în cabinetul de lucru de la Institutul de Pedologie şi Geobotanică, Tashkent, 1928. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16,5 cm, LA – 11 cm. FA- 8368-12.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo împreună cu studenţii, la practică, în timpul prelevării probelor de sol, Tashkent, 1930. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 14,5 cm, LA – 12 cm. FB-19446-13.
– Fotografie de portret: Secvenţă de la şedinţa solemnă consacrată deschiderii Universităţii de Stat din Moldova, Chişinău, 1946. Pe scenă, în prezidium, primul din stânga este Nicolae Dimo, lângă el – academicianul A. Ablov, al

[11] Piesele au fost transferate din fondurile Muzeului Republican al Prieteniei Popoarelor.

patrulea din stânga – doctorul în ştiinţe istorice V. Ţaranov, pe scenă, în picioare, ţine discurs primul rector al Universităţii I. Leonov. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 18 cm, LA – 11,5 cm. FA-8368-14.

– Fotografie de portret: Secvenţă de la şedinţa de înaintare a academicianului N. Dimo în rândul candidaţilor în deputaţi ai Sovietului Suprem din URSS din partea Universităţii de Stat din Moldova, Chişinău, 1947. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 13 cm, LA – 8,5 cm. FB-19446-15.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, pe un câmp al unui colhoz din raionul Dubăsari, determină împreună cu alţi specialişti rentabilitatea grâului crescut, anii ’50 ai sec. XX. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 22 cm, LA – 17,5 cm. FB-19446-16.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo împreună cu fiicele Valentina şi Nadejda (?) / Natalia, Chişinău, 1950. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 23 cm, LA – 15,5 cm. FB-19446-17.
– Fotografie portret: Nicolae Dimo printre delegaţii Conferinţei părtaşilor păcii, Moscova, 1950. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 21 cm, LA – 14 cm. FB-19446-18.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo şi scriitorul Petru Cruceniuc la Conferinţa părtaşilor păcii, Moscova, 1950. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 16,5 cm, LA – 12 cm. FB-19446-19.
– Fotografie de portret: Nicolae Dimo, împreună cu asistentul său Bulat, prelevă probe de sol de pe un câmp din satul Bolotino, raionul Glodeni, 1956. Hârtie fotografică, prelucrare alb-negru, L – 17 cm, LA – 11 cm. FA-8368-20.

Actele nr. 9 din 10 februarie 1992, col. 9, nr. 520 din 3 iunie 1992[12]

– Adresă cu mesaj de felicitare cu prilejul împlinirii vârstei de 85 de ani, adresată lui N.A. Dimo din partea colectivului Institutului de Pedologie, Agrochimie şi Ameliorare a Filialei Moldoveneşti a Academiei de Ştiinţe a URSS, 1958. Hârtie, carton, metal, stofă, L – 33 cm, LA – 23 cm. FB-21121-7.
– Maşină de scris „Corona”, SUA, înc. sec. XX. FB-21885.

Actul nr. 71 din 8 noiembrie 1995

– Album cu fotografii. FA-10420.

Bibliografie

Borodac 1996: E. Borodac, Nicolae Dimo - savant cu renume în pedologie. Tyragetia III, 1996, 257-262.

Eremia 2016: I. Eremia, Istoria Universităţii de Stat din Moldova (Chişinău 2016).

Ursu, Curcubăt 2012: A. Ursu, S. Curcubăt, Moderator al cartografierii solurilor Republicii Moldova. In: Conferinţa „Academicianul I.A. Krupenikov – 100 de ani”. Culegere de articole ştiinţifice (Chişinău 2012), 83-85.

Ursu, Curcubăt 2018: A. Ursu, S. Curcubăt, Nicolae Dimo în pedologia contemporană. Buletinul Academiei de Ştiinţe a Moldovei. Ştiinţele vieţii 2 (335), 2018, 176-181.

Тихонравова, Карпачевский 2009: П. Тихонравова, Л. Карпачевский, Валентина Николаевна Димо. Почвоведение 2, 2009, 131-133.

Soil scientist Nikolai Dimo collection in the National Museum of History of Moldova

Keywords: heritage, collection, personality, science, pedology.

Abstract: The collections of the National Museum of History of Moldova contain rich material on the history of science. Among the collections of items belonging to prominent scientists, a special place is occupied by the collection of the famous Bessarabian soil scientist Nikolai Dimo, who was born in 1873 in the town of Orhei. The collection includes about 100 items and consists of photographs, documents, books from the scientist’s library, brochures, diaries, photo albums, personal items, a medal, badges, and more. It was formed in 1986-1995 on the basis of materials purchased or donated to the museum by the wife and descendants of the scientist.

The purpose of our study is to publish the entire collection, including it in the catalog of objects of prominent figures of Bessarabia and the MSSR in the section of science. To do this, we have compiled a list of all the exhibits relevant to the subject, both from the main fund of the museum (FB) and from the auxiliary one (FA).

[12] Transfer din fondurile Muzeului de Istorie a Partidului Comunist.

The collection contains about 50 photographs, documents, medals, books. There are also a number of personal belongings of the scientist (pocket watch, camera, binoculars, etc.), as well as some household items (table lamps, grandfather clocks, etc.). The purpose of the research and publication of this collection is not only to highlight the collections of the National Museum of History of Moldova, but also to perpetuate the memory of a person who can rightfully be considered the father of modern soil science in Moldova.

List of illustrations:

1. Nikolai Dimo, student of the Nowa Aleksandria Institute of Agriculture and Forestry, Russian Empire, 1896.
2. Nikolai Dimo, Russian Empire, 1900.
3. Nikolai Dimo during an expedition to the Saratov Governorate, 1903.
4. Brochure by N.A. Dimo "From observations of the haze in the Saratov Governorate" [Из наблюдений над мглой в Саратовской губернии], Saratov, 1911.
5. Delegates of the congress of soil scientists in Penza, Russian Empire, 1912. Nikolai Dimo is in the first row, second from the left.
6. Nikolai Dimo, director of the Institute of Soil Science and Geobotany, in his office. Moscow, 1925.
7. Nikolai Dimo with his students during soil sampling, Tashkent, 1930.
8. The solemn meeting dedicated to the opening of the Moldavian State University, Chisinau, 1946. On the stage, in the presidium, the first from the left is Nikolai Dimo, next to him is Academician A. Ablov, the fourth from the left is Doctor of Historical Sciences V. Tsaranov; the first rector of the university I. Leonov is making a report.
9. Nikolai Dimo with his wife and children Valentina and Vadim, 1940s.
10. The meeting dedicated to the nomination of Academician Nikolai Dimo as a candidate for the USSR Supreme Soviet from the Moldavian State University. Chisinau, 1947.
11. Nikolai Dimo, member of the Supreme Soviet of the USSR. 1949-1952.
12. Nikolai Dimo with students of the Chisinau State University. MSSR, Chisinau, 1949.
13. Nikolai Dimo with students taking soil samples. MSSR, 1950s.
14. Delegates of the 4th International Congress of Soil Scientists. Moscow, 1956. Nikolai Dimo is in the front row, fourth from the left.
15. Camera "Exakta". Germany, 1st half of the 20th century.
16. Gold pocket watch "Vladimir Gordon". Russian Empire, early 20th century.
17. Anemometer "F. and O. Müller". Russian Empire, late 19th – early 20th centuries.
18. Level. Russian Empire, early 20th century.
19. Thermometers "F. O. Müller" to determine the temperature of the soil. Russian Empire, early 20th century.
20. A set of drawing tools. Russian Empire, early 20th century (40 items).

Коллекция почвоведа Николая Димо в фондах Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: наследие, коллекция, личность, наука, педология.

Резюме: В фондах Национального музея истории Молдовы хранится богатый материал относительно истории науки. Среди собраний предметов, принадлежавших выдающимся научным деятелям, особое место занимает коллекция известного бессарабского почвоведа Николая Димо, родившегося в 1873 году в городке Оргеев. Коллекция насчитывает около 100 предметов и включает фотографии, документы, книги из библиотеки ученого, брошюры, дневники, фотоальбомы, личные вещи, медаль, значки и прочее. Она была сформирована в 1986-1995 годах на основе материалов, закупленных либо пожертвованных музею женой и потомками ученого.

Целью нашего исследования является опубликование всей коллекции, включение ее в каталог предметов выдающихся деятелей Бессарабии и МССР в разделе науки. Для этого мы составили перечень всех экспонатов, соответствующих тематике, как из основного фонда музея (FB), так и из вспомогательного (FA).

Коллекция содержит около 50 фотографий, документов, медалей, книг. Здесь же находится ряд личных вещей ученого (карманные часы, фотоаппарат, бинокль и т.д.), а также некоторые предметы быта (настольные лампы, напольные часы и т.д.). Целью исследования и опубликования этой коллекции является не только освещение фондов Национального музея истории Молдовы, но и увековечение памяти человека, которого по праву можно считать отцом современного почвоведения Молдовы.

Список иллюстраций:

1. Николай Димо, студент Новоалександрийского института сельского хозяйства и лесоводства, Российская империя, 1896 г.

2. Николай Димо, Российская империя, 1900 г.
3. Николай Димо во время экспедиции в Саратовскую губернию, 1903 г.
4. Брошюра Н.А. Димо «Из наблюдений над мглой в Саратовской губернии», Саратов, 1911 г.
5. Делегаты съезда почвоведов в Пензе, Российская империя, 1912 г. Николай Димо – в первом ряду, второй слева.
6. Николай Димо, директор Института почвоведения и геоботаники, в своем кабинете. Москва, 1925 г.
7. Николай Димо со студентами-практикантами во время отбора проб почвы, Ташкент, 1930 г.
8. Кадр торжественного собрания, посвященного открытию Молдавского государственного университета, Кишинев, 1946 г. На сцене, в президиуме, первый слева – Николай Димо, рядом с ним – академик А. Аблов, четвертый слева – доктор исторических наук В. Царанов, с докладом выступает первый ректор университета И. Леонов.
9. Николай Димо с женой и детьми Валентиной и Вадимом, 40-е годы XX века.
10. Кадр заседания, посвященного выдвижению академика Николая Димо кандидатом в депутаты Верховного Совета СССР от Молдавского государственного университета. Кишинев, 1947 год.
11. Николай Димо, депутат Верховного Совета СССР. 1949-1952 гг.
12. Николай Димо со студентами Кишиневского государственного университета. МССР, Кишинев, 1949 г.
13. Николай Димо со студентами за отбором проб почвы. МССР, 50-е годы XX века.
14. Делегаты VI Международного конгресса почвоведов. Москва, 1956 г. Николай Димо – в первом ряду, четвертый слева.
15. Фотоаппарат «Экзакта». Германия, 1-я половина XX века.
16. Золотые карманные часы «Владимир Гордон». Российская Империя, начало XX в.
17. Анемометр «Ф. и О. Мюллер». Российская империя, конец XIX - начало XX в.
18. Нивелир. Российская империя, начало XX в.
19. Термометры «Ф. О. Мюллер» для определения температуры почвы. Российская империя, начало XX в.
20. Набор чертежных инструментов. Российская Империя, начало XX века (40 предметов).

15.04.2022

Vera Serjant, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2758-8724, e-mail: serjantvera@gmail.com

MEDALIA COMEMORATIVĂ „V. DOKUCEAEV” ÎN COLECȚIA DE MEDALISTICĂ A MUZEULUI NAȚIONAL DE ISTORIE A MOLDOVEI[1]

Vera Serjant

Cuvinte-cheie: patrimoniu, colecție, medalie, personalitate, pedologie, savant.

Între anii 1986-1995 patrimoniul Muzeului Național de Istorie a Moldovei s-a completat cu un șir de materiale legate de viața și activitatea renumitului savant-pedolog Nicolae Dimo, originar din Basarabia, născut în anul 1873 în orășelul Orhei. Printre piesele de patrimoniu un loc deosebit îl ocupă medalia de aur „V. Dokuceaev”[2]. Piesa a fost achiziționată[3] de la urmașii savantului. Nicolae Dimo a primit această distincție înaltă în anul 1949, pentru o serie de lucrări științifice din domeniul științei solului.

Medalia „V. Dokuceaev” este o distincție științifică a Academiei de Științe a Rusiei. Ea a fost instituită în 1946 de Academia de Științe a Uniunii Sovietice cu prilejul centenarului nașterii lui Vasilii Dokuceaev (fig. 1).

1. V.V. Dokuceaev, savant rus, geograf și geolog, fondatorul școlii rusești de cercetare a solului.

Vasilii Vasilievich Dokuceaev (1846-1903) este savant rus, geograf și geolog, fondatorul școlii rusești de cercetare a solului și a doctrinei zonelor naturale, cunoscut pentru cercetările cernoziomurilor din Imperiul Rus, inclusiv gubernia Basarabia. S-a născut pe 17 februarie (1 martie) 1846 în satul Miliukovo, gubernia Smolensk într-o familie numeroasă a unui preot. A absolvit Seminarul teologic din Smolensk. Ca cel mai bun student, a fost admis la Academia Teologică din Sankt-Petersburg pentru învățământ gratuit, dar refuză, și o lună mai târziu se transferă la Catedra de Științe Naturale a Facultății de Fizică și Matematică a Universității din Sankt-Petersburg, pe care o absolvit-o în 1871 (Зонн 1991, 12). Își consacră întreaga viață cercetărilor în domeniul pedologiei, dar activează și ca profesor. În calitate de director al Institutului de Agricultură și Silvicultură din Nowa Aleksandria[4], a înființat în 1895 prima catedră de știință a solului din Rusia. A efectuat o reorganizare radicală a predării și a programului acestui institut, după modelul căruia a fost reorganizat tot învățământul agricol superior din Rusia (Гамалея, Рудая 2017, 97). La Universitatea din Sankt-Petersburg a susținut un curs

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare”.

[2] FB-14660.

[3] Actul nr. 243 din 16 decembrie 1988.

[4] Nowa Aleksandria – oraș din gubernia Liublin, Imperiul Rus (în prezent orașul Pulawy, Polonia). Din 1846 și până la sfârșitul Primului Război Mondial este numit Nowa Aleksandria. Schimbarea denumirii a fost legată de vizita împărătesei Alexandra Fiodorovna, soția împăratului Nicolai I.

2. Aversul medaliei „V. Dokuceaev”, 1949.

3. Reversul medaliei „V. Dokuceaev”, 1949.

de prelegeri despre mineralogie şi cristalografie. Rezultatele cercetărilor lui sunt publicate într-o serie de lucrări ştiinţifice. Însă cea mai valoroasă este monografia „Русский чернозем” / „Cernoziomul rus” (Докучаев 1883), în baza căreia şi-a susţinut, în 1883, teza de doctor şi care l-a făcut renumit în întreaga lume. În această lucrare sunt puse bazele ştiinţei genetice a solului. V.V. Dokuceaev a fost primul care a stabilit conceptul de *sol* ca un corp natural-istoric special, care este constituit din interacţiunea factorilor de formare a solului: roca mamă, clima, vegetaţia şi animalele, relieful şi vârsta geologică a ţării. El a luat în calcul şi influenţa activităţii economice umane asupra fertilităţii solului.

În 1889, la Expoziţia Mondială de la Paris, a fost demonstrată o colecţie de soluri ruseşti, precum şi lucrările publicate ale lui Vasilii Dokuceaev, care au fost apreciate cu o medalie de aur. Din colecţia de soluri prezentate la Paris, apoi în America (1893), a făcut parte şi cernoziomul din Basarabia. Mostra cernoziomului a fost luată de pe moşia lui N.C. Ergiu din Nepada, Soroca (în prezent Năpadova, raionul Floreşti), în timpul primei vizite în Basarabia, efectuată de savant în anul 1877 (Крупеников 1996, 19). În 1898 el întreprinde a doua vizită în Basarabia, cea mai importantă, fiind invitat de elevul lui A.S. Meshcherski, care cerceta solurile moşiei Zarojeni din judeţul Hotin, proprietate a moşierilor Raffalovich (Крупеников 1996, 48). Venind în Basarabia, este contactat de membrii zemstvei basarabene, care îi propun să facă cercetări ale solului de aici. Astfel, fiind finanţat de zemstvă, el întreprinde expediţii de cercetare pe întreg teritoriul Basarabiei, începând cu nordul şi terminând cu sudul ei. Rezultatele investigaţiilor au fost valorificate în articolul „К вопросу о почвах Бессарабии” / „Cu privire la solurile Basarabiei”, publicat în anul 1900, în revista „Почвоведение” (Докучаев 1900, 1-22)[5]. De asemenea, cercetările lui V.V. Dokuceaev în Basarabia îşi vor găsi reflectare şi în alte studii ale autorului, inclusiv în renumita lucrare „Cernoziomul rus” (Крупеников 1996, 113-115).

Vasilii Dokuchiaev a murit la 26 octombrie (8 noiembrie) 1903 la Sankt-Petersburg.

Conform hotărârii Prezidiului Academiei de Ştiinţe a Uniunii Sovietice din 11 aprilie 1946, medalia urma să fie decernată într-un singur exemplar, o dată la trei ani, începând cu anul 1947, atât cercetătorilor ruşi, cât şi celor străini pentru lucrări ştiinţifice remarcabile şi descoperiri în domeniul ştiinţei solului. Lucrările urmau să fie prezentate unei comisii speciale, care selecta candidatura, înaintând-o Prezidiului Academiei de Ştiinţe. Prezidiul confirma candidatura şi decerna medalia către 1 martie a anului respectiv (ziua de naştere a lui V. Dokuceaev). Dacă se întâmpla ca

[5] Articolul a fost republicat la Chişinău, în anul 1950, sub forma unei lucrări separate, prefaţate de N.A. Dimo şi I.A. Krupenikov, care a fost editată atât în limba rusă (Докучаев 1950a), cât şi în limba moldovenească/română (Докучаев 1950b).

comisia de selectare să nu aprobe nicio candidatură, care să merite această distincţie, medalia se decerna pe parcursul a celor trei ani. În cazul când nu se găsea candidatura şi în aceşti trei ani, medalia era transmisă în fondul statului[6].

Această medalie este una dintre cele mai venerate medalii ale Academiei de Ştiinţe din Rusia. Medalia „V. Dokuceaev" se decernează până în prezent specialiştilor din domeniul ştiinţei solului cu merite deosebite. De la instituirea ei şi până în prezent, 23 de persoane s-au învrednicit de această distincţie. În anul 2021 această medalie a fost decernată savantului rus Valerii Kiriuşin.

Autorul medaliei pe care o deţine muzeul nostru este Samuil Lvovich Tulchinski (1900-1981) – sculptor, pictor-gravor sovietic cu o vastă activitate în domeniul medalisticii. S-a născut în anul 1900 în oraşul Tulchin, gubernia Podolsk, în familia unui pictor. Îşi începe activitatea într-un atelier de gravură şi bijuterii din Odesa. În anii 1927-1930 îşi face studiile la Institutul de Arte Frumoase din Odesa, Facultatea Poligrafie. Începând cu anul 1934, Samuil Tulchinski a fost acceptat în calitate de gravor la Monetăria din Sankt-Petersburg. În perioada interbelică realizează medalii dedicate unor personalităţi marcante ca F. Engels, K. Marx, M. Kalinin, A. Roden, A. Puşkin ş.a. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, Monetăria se evacuează în oraşul Krasnokamsk. Aici lucrează asupra medaliilor şi în special al ordinelor cu care urmau să fie decoraţi ofiţerii şi soldaţii sovietici distinşi în lupte, care necesitau o tehnică înaltă de confecţionare, ca, de exemplu, tehnica filigran. În perioada anilor 1946-1950 activează în cadrul aşazisului „Gosznak"[7]. Din 1950 lucrează la Monetăria din Moscova. Este autorul mai multor medalii, în special a celor din genul portretistic, inclusiv cele emise de Academia de Ştiinţe a Uniunii Sovietice[8].

Conform certificatului de testare din 24 noiembrie 1988, al Ministerului de Finanţe al Republicii Sovietice Socialiste Moldoveneşti, medalia „V. Dokuceaev" este confecţionată din aur titlu 583⁰, cântăreşte 112,45 g, are diametrul de 50 mm. Pe avers este înfăţişat bustul savantului, gravat din faţă în baza unei fotografii de maturitate, în arc

АКАДЕМИЯ НАУК СССР

ПРЕЗИДИУМ АКАДЕМИИ НАУК СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

в заседании своем от 15 декабря 1949 года присудил

ДЕЙСТВИТЕЛЬНОМУ ЧЛЕНУ ВСЕСОЮЗНОЙ АКАДЕМИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ НАУК ИМЕНИ ЛЕНИНА, ПРОФЕССОРУ

Николаю Александровичу

ДИМО

ЗОЛОТУЮ МЕДАЛЬ имени В. В. ДОКУЧАЕВА

ЗА СОВОКУПНОСТЬ НАУЧНЫХ РАБОТ В ОБЛАСТИ ПОЧВОВЕДЕНИЯ

ПРЕЗИДЕНТ АКАДЕМИИ НАУК СССР

ГЛАВНЫЙ УЧЕНЫЙ СЕКРЕТАРЬ ПРЕЗИДИУМА АКАДЕМИИ НАУК СССР

№ 110

„2" февраля 1950 г.

г. МОСКВА

4. Diplomă la medalia „V. Dokuceaev, 1950.

de cerc se regăseşte inscripţia: В.В. ДОКУЧАЕВ * ЗА ВЫДАЮЩИЕСЯ РАБОТЫ В ОБЛАСТИ ПОЧВОВЕДЕНИЯ * / V.V. DOKUCEAEV * PENTRU LUCRĂRI REMARCABILE ÎN DOMENIUL ŞTIINŢEI SOLULUI * (fig. 2). În partea centrală a reversului se regăseşte stema Uniunii Sovietice, care a fost adoptată în anul 1924 şi folosită până în 1991, când se destramă Uniunea Sovietică. Sub stemă sunt reprezentate două crenguţe de laur. Înscrisul: СССР / URSS se găseşte între stemă şi cele două crenguţe (fig. 3).

Începând cu anul 1993, reversul medaliei îşi schimbă înfăţişarea. Pe centru nu mai este reprezentată stema Uniunii Sovietice, ci imaginea clădirii Academiei de Ştiinţe a Rusiei, cu inscripţia pe cerc: РОССИЙСКАЯ АКАДЕМИЯ НАУК/ ACADEMIA DE ŞTIINŢE A RUSIEI. În partea de jos a reversului, se mai regăsesc cele două crenguţe de laur.

Medalia este însoţită de o diplomă[9], care se păstrează în colecţia de documente a patrimoniului. Documentul, datat cu 2 februarie 1950, autentificat prin ştampila şi semnătura Preşedintelui Academiei de Ştiinţe din URSS Serghei Vavilov,

[6] http://www.ras.ru/rasawards/8480cd00-7924-46c8-b0e4-c0c02c791d65.aspx?hidetoc=0#

[7] Instituţie de stat care se ocupa cu elaborarea şi producerea semnelor de stat, banilor, decoraţiilor etc.

[8] http://viknaodessa.od.ua/old-photo/?imeni-parizhskoj-kommuny

[9] FB-14661.

confirmă că prin decizia din 19 decembrie 1949 a Prezidiului Academiei de Ştiinţe a URSS, pentru o serie de lucrări fundamentale în domeniul pedologiei, profesorului N. Dimo i s-a decernat medalia de aur „V. Dokuceaev" (fig. 4).

Medalia „V. Dokuceaev" este o piesă-unicat, în primul rând, prin faptul că se emitea într-un singur exemplar, cu excepţia unui caz: în anul 1949, când a fost decorat Nicolae Dimo, medalia a mai fost decernată post-mortem şi lui S. Zaharov. Este unica distincţie de care s-a învrednicit un savant din Republica Moldova. Prin nivelul înalt de confecţionare, piesa are o mare valoare artistică. Cu certitudine, ea are şi o mare valoare muzeografică, fiind expusă în una din sălile de expoziţie ale Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei printre cele mai valoroase piese de patrimoniu cu conotaţie ştiinţifică. Totodată, ea are şi o valoare dublă memorială. Este consacrată unei personalităţi ştiinţifice marcante din Rusia ţaristă, cu contribuţii considerabile în domeniul pedologiei. Cu această medalie a fost distins elevul lui Vasile Dokuceaev – Nicolae Dimo, o personalitate notorie, care a stat la începuturile ştiinţei pedologice din Republica Moldova.

Bibliografie

Докучаев 1883: В.В. Докучаев, Русский чернозем (Санкт-Петербург 1883).

Докучаев 1900: В.В. Докучаев, К вопросу о почвах Бессарабии. Почвоведение 1, 1900, 1-22.

Докучаев 1950a: В.В. Докучаев, К вопросу о почвах Бессарабии, 2-е издание (с вводной статьей и комментариями Н.А. Димо и И.А. Крупеникова) (Кишинев 1950).

Докучаев 1950b: В.В. Докучаев, Ку привире ла солуриле Бессарабией (ку артикол интродуктив ши ынсемнэрь але луй Н.А. Димо ши И.А. Крупеников) (Кишинэу 1950).

Гамалея, Рудая 2017: В.Н. Гамалея, С.П. Рудая, В.В. Докучаев – директор Ново-Александрийского института сельского хозяйства и лесоводства în История наук о земле (коллективная монография) (Москва 2017).

Крупеников 1996: И. А. Крупеников, В.В. Докучаев о Бессарабии (Кишинев 1996).

Зонн 1991: С.В. Зонн, Василий Васильевич Докучаев: 1846-1903 (Москва 1991).

V. Dokuchaev Commemorative Medal in the collection of the National Museum of History of Moldova

Keywords: heritage, collection, medal, outstanding figure, soil science, scientist.

Abstract: The medal, kept in the National Museum of History of Moldova, is part of the collection of the famous soil scientist Nikolai Dimo, who was awarded it in 1949 for a series of scientific works in the field of soil science. The medal was acquired in 1988 from the descendants of the scientist.

The V. Dokuchaev Medal is a scientific award of the Russian Academy of Sciences, established in 1946 on the 10th anniversary of the birth of V. V. Dokuchaev (1846-1903), a Russian scientist, geographer and geologist, founder of the Russian school of soil science, professor of mineralogy and crystallography at St. Petersburg University, known for his research on chernozems in the Russian Empire, including the Bessarabian Governorate.

The author of the medal is Samuil Lvovich Tulchinsky (1900-1981), a Soviet sculptor, engraver, creator of many works in the field of medalistics. It is made of gold 583, weight 112.45 g, diameter 50 mm. On the obverse there is a bust full-face portrait of the scientist, made according to a photograph depicting him in his mature years, along the circumference there is an inscription: В.В. ДОКУЧАЕВ * ЗА ВЫДАЮЩИЕСЯ РАБОТЫ В ОБЛАСТИ ПОЧВОВЕДЕНИЯ * / V.V. DOKUCHAEV * FOR OUTSTANDING WORKS IN THE FIELD OF SOIL SCIENCE *.

The emblem of the Soviet Union is depicted on the reverse in the center, below – two laurel branches. The inscription "USSR" is located between the emblem and laurel branches.

The V. Dokuchaev Medal is unique. It was released in a single copy and has great historical, memorial and artistic value.

List of illustrations:

1. V.V. Dokuchaev, a Russian scientist, geographer and geologist, founder of the Russian school of soil science.
2. Obverse of the V. Dokuchaev Medal, 1949.
3. Reverse of the V. Dokuchaev Medal, 1949.
4. Diploma for the V. Dokuchaev Medal, 1950.

Памятная медаль имени В. Докучаева в коллекции Национального музея истории Молдовы

Ключевые слова: наследие, коллекция, медаль, выдающийся деятель, почвоведение, ученый.

Резюме: Медаль, хранящаяся в фондах Национального музея истории Молдовы, является частью коллекции известного почвоведа Николая Димо, который был награжден ею в 1949 году за серию научных работ в области почвоведения. Медаль была приобретена в 1988 году у потомков ученого.

Медаль имени В. Докучаева — научная награда Российской академии наук, учрежденная в 1946 году к 100-летию со дня рождения В. В. Докучаева (1846-1903), русского ученого, географа и геолога, основателя русской школы почвоведения и теории о природной зональности, профессора минералогии и кристаллографии Санкт-Петербургского университета, известного своими исследованиями черноземов в Российской империи, включая Бессарабскую губернию.

Автор медали – Самуил Львович Тульчинский (1900-1981), советский скульптор, художник-гравер, создатель многих работ в области медалистики. Она изготовлена из золота 583 пробы, вес 112,45 г, диаметр 50 мм. На аверсе представлен погрудный портрет ученого анфас, выполненный по фотографии, запечатлевшей его в зрелые годы, по окружности надпись: В.В. ДОКУЧАЕВ * ЗА ВЫДАЮЩИЕСЯ РАБОТЫ В ОБЛАСТИ ПОЧВОВЕДЕНИЯ *.

На реверсе по центру изображен герб Советского Союза, ниже – две лавровые ветви. Надпись «СССР» находится между гербом и лавровыми ветвями.

Медаль имени В. Докучаева уникальна. Она выпущена в единственном экземпляре и имеет большую историческую, мемориальную и художественную ценность.

Список иллюстраций:

1. В.В. Докучаев – русский ученый, географ и геолог, основатель русской школы почвоведения.
2. Аверс медали имени В. Докучаева, 1949 г.
3. Реверс медали имени В. Докучаева, 1949 г.
4. Диплом к медали имени В. Докучаева, 1950 г.

28.04.2022

Vera Serjant, Muzeul Național de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chișinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0003-2758-8724, e-mail: serjantvera@gmail.com

EXPOZIȚIA *STRĂVECHEA MEA ARGINTĂRIE, CU ATÂTA ARTĂ CIZELATĂ...*[1]

Lucia Marinescu-Tonu

Muzeul este asemuit cu un aisberg
a cărui cea mai importantă
parte a substanței se află în apă,
ascunsă vederii,
așa cum inima muzeelor –
colecțiile – sunt ascunse în depozite
(Boda 2018, 45).

Cuvinte-cheie: expoziție, colecție, orfevrărie, argintărie, interpretare, muzeu.

Un muzeu poate și credem că trebuie să cucerească prin originalitatea creației, să reușească să transmită mai mult decât o simplă însumare a exponatelor.

Interpretarea colecțiilor muzeale este concepută ca o operațiune de vrajă, de fermecare ce provoacă privirea vizitatorului, adevărata privire care pătrunde dincolo de limita fizică a obiectului expus. De la dimensiunea lor strict materială la cea simbolică, de la utilitate la includerea într-un sistem de semnificații, artefactele reușesc să restituie sensul vieţuirii într-o anumită comunitate, tipul relațiilor interumane, raportul dintre ceea ce se păstrează și ceea ce se modifică, uneori până la dispariție (Bringer 1988, 78). Interpretate tematic sau pe colecții, obiectele alcătuiesc un text care poate fi citit, analizat și decodat, ba mai mult, modul de aranjare al acestora într-o expoziție formează un limbaj, un sistem de comunicare non-discursivă. În spațiul ei sunt expuse obiecte din colecțiile muzeului care, prin modurile diverse de dispunere, introduce vizitatorul într-o lume nou-creată anume pentru el. Prin aceasta vizitatorul este obligat să asimileze adevăruri pe care autorii unei expoziții nu le pun în scenă, dar pe care le lasă să transpară. Astfel, *expoziția este considerată atât ca un act de prezentare, cât și ca unul de interacționare, interpretare și comunicare* (Boda 2018, 47).

Expoziția cu genericul *Străvechea mea argintărie, cu atâta artă cizelată...*, organizată de Muzeul Național de Istorie a Moldovei în perioada 29 iunie 2021 - 12 mai 2022, justifică cu certitudine această afirmație. Ea a fost realizată cu scopul de a valorifica una dintre cele mai spectaculoase și valoroase colecții ale muzeului – cea de orfevrărie laică și bisericească. Starea excepțională de conservare, paleta funcțională și originalitatea au constituit criteriile de selecție a celor peste 350 de obiecte expuse. Exercitând multiple funcții utilitare și estetice în ambientul cotidian din secolele XVIII-XX, piesele selectate exprimă o diversitate tipologică, un amalgam de tehnici de lucru și compoziții decorative, întruchipând predilecția

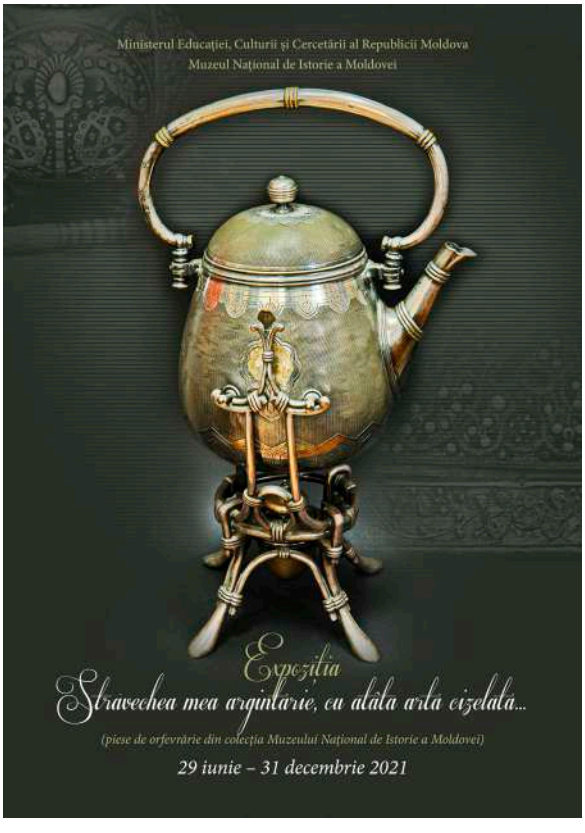

Fig. 1. Afișul expoziției Străvechea mea argintărie, cu atâta artă cizelată...

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.47 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare".

Fig. 2 Paftale. Atelier din Orhei, Basarabia, sec. XIX; argint.

elitei locale și a Bisericii în materie de frumusețe, eleganță și rafinament.

Istoria argintăriei are o vechime de peste 5000 de ani, dar abia în mileniul III a. Chr. s-au realizat primele obiecte din argint lucrat în sensul modern al cuvântului în Mesopotamia și Anatolia.

De acolo, arta lucrării argintului s-a răspândit spre vest, în Persia, și spre est, în Europa, unde în vremea antichității romane și grecești atinsese deja un înalt nivel de sofisticare. Romanii considerau argintul ca fiind darul pământului, numindu-l „argentum", cuvânt care înseamnă „alb, strălucitor", iar datorită proprietăților sale purificatoare argintul era folosit nu doar la confecționarea pieselor de giuvaiergerie și a articolelor decorative, dar și pentru obiectele uzuale, inclusiv veselă și tacâmuri.

Deși religia creștină a fost recunoscută oficial în Imperiul Roman în anul 313 p. Chr., abia în secolul V cerințele creștine specifice au înlocuit stilurile clasice în domeniul argintăriei. În scurt timp, cererea de obiecte de argint, venită din partea bisericii, spre a fi folosite în timpul liturghiei, a condus la preluarea de către biserică a patronajului asupra lucrătorilor în argint (Atterbury, Tharp 2003, 118).

Paleta tipologică a obiectelor etalate în expoziție a cuprins atât piese de orfevrărie laică, cât și religioasă: fructiere, cupe, pahare, bomboniere, candelabre, seturi de tacâmuri, seturi pentru prepararea și servirea ceaiului și a cafelei, solnițe, suporturi pentru mirodenii, poșete, tabachere și port-țigarete, ferecături de icoane, potire, cruci pectorale, cădelnițe, sfeșnice etc. – piese care au un caracter de uz comun, de serie, dar care sunt ilustrative pentru modul de viață și viziunea creatoare a epocii.

Discursul expozițional a fost construit prin crearea unui spațiu aferent fiecărui exponat, prin izolarea sau definirea unor piese sau ansambluri care au facilitat descifrarea mesajului. În contextul modului de prezentare s-a dorit o conlucrare ierarhizată a obiectelor interpretate într-un cadru neutru de expunere, bazat pe două „non-culori" (alb și negru). Neutralitatea spațiului, dublat de mijloace muzeotehnice aflate în plan secundar (sistemul de iluminare general și pe obiecte), a asigurat claritatea transmiterii mesajului și recepționarea lui în condiții independente de spațiul expozițional.

Dacă ținem seama de faptul că prin expoziție muzeul nu numai difuzează informația cuprinsă în piesele care îi constituie patrimoniul, dar și faptul că expoziția semnifică forma specifică de expresie a rezultatelor cercetării efectuate de muzeografi, ținem să subliniem că pe parcursul studierii exponatelor au fost identificate mai multe categorii de ateliere de orfevrărie, deosebite prin tehnicile de prelucrare, integrare stilistică și marcaje.

Studierea marcajelor a fost necesară pentru datarea și indicarea locului de origine, dar și a calității metalelor din care sunt realizate piesele. Marca se imprimă pe obiectele de metal prețioase sau metal

comun în încercarea de a împiedica fraudarea înlesnită mai ales de obţinerea aliajelor din metal comun, cu aspect (luciu) argintiu sau auriu. Poansoanele sunt specifice fiecărei ţări, atelier, meşter. Ele pot indica ţara, oraşul, atelierul, meşterul, titlul metalului, data de fabricare sau de înregistrare a obiectului metalic (Metalul 2004, 5).

Un interes sporit prezintă tehnicile în care au fost lucrate aceste obiecte: presarea la cald şi la rece, strunjirea la banc, prelucrarea manuală integrală sau numai la ornamentare. Argintul era, de obicei, decorat prin gravare sau prin ciocănire. Prin gravare, modelul era decupat pe suprafaţa obiectului cu un instrument ascuţit, înlăturând astfel o cantitate mică de metal; prin ciocănire, metalul nu se pierdea, ci mai degrabă era împins în interior. Modelele ciocănite puteau fi rafinate prin ciocănire plată sau prin metoda *repoussé*, prin care unele detalii „ridicate" puteau fi împinse înapoi pentru a modela ornamentul (Atterbury, Tharp 2003, 118).

Circuitul expoziţional a trasat dimensiunea universală a spaţiului de cuprindere pentru obiectele expuse, accentul fiind pus pe piesele provenite din ateliere vest-europene, ruseşti, din Imperiul Otoman, dar şi din unele ţări asiatice.

Un centru maxim de interes au prezentat lucrările de producţie locală, emblematice fiind Evanghelia tipărită la Chişinău în anul 1855[2], ferecată cu aplice de argint şi trei paftale[3] (fig. 2), pe care sunt aplicate marca fineţei metalului (titlul „84"), marca atelierului de giuvaiergerie din Orhei – simbolul stejarului, încadrat într-un scut stilizat (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 237) şi marca meşterului marcator.

Asemănătoare din punct de vedere stilistic, cele trei paftale au formă de sămânţă germinativă, cu vârfurile puternic marcate, sistem de prindere pe spate; marginal şi continuu, motivul ghirlandei, care circumscrie elemente decorative florale.

Paftalele sunt accesorii ale costumelor de ceremonie şi cotidiene, obişnuite la curtea domnească, dar şi în ambianţa oraşelor şi târgurilor din Ţările Române, unde au fost purtate într-un interval ce poate fi aproximat între jumătatea sec. al XVIII-lea şi primele decenii ale sec. al XIX-lea (Tănăsoiu 2015, 11). Exista o anume specificitate a modelelor şi materialelor utilizate în decorarea unor obiecte asociate, cel mai adesea, costumului popular. Paftalele turceşti sunt, de obicei, dantelate, adesea aurite, cu multe pietre, exprimând opulenţă. La bulgari şi aromâni sunt mai simple, dar au un anumit model şi o simbolistică anume. La greci sunt, în special, din argint, cu modele delicate, la care se adaugă coral şi bănuţi. Diferenţa dintre Occident şi Orient este dată de capacitatea otomanilor de a combina materialele cu pietrele preţioase. O altă trăsătură este preferinţa pentru motivele florale în detrimentul reprezentării animalelor şi păsărilor. Populaţiile aflate sub stăpânire otomană au asimilat influenţele şi le-au integrat propriei culturi. În anii 1840, paftalele erau bijuterii intrate în desuetudine, o rămăşiţă a unei vechi orânduiri (Roman 2021, 396).

Fig. 3. Călimară. Atelier *Fabergé*, Sankt-Petersburg, Rusia, sec. XIX; argint aurit, perle, malachit.

Valoarea istorică a unor piese din expoziţie este amplificată de producerea lor de către renumite centre de orfevrărie, cum ar fi cele purtând marca *Hlebnikov*, *Sazicov* din Rusia, *Elkington* din Anglia, *Christofle* din Franţa sau *Norblin* şi *Fraget* din Polonia. Dintre aceste piese se remarcă călimara din argint, din sec. al XIX-lea, executată de renumita casă de giuvaiergerie rusă *Fabergé*[4] (fig. 3).

[2] FB-23357.
[3] FB-20162; FB-22845; FB-24362.
[4] FB-6569.

Alcătuită dintr-un corp sferic cu ornamente dispuse în opt registre, călimara este decorată cu motive vegetale (florale şi foliforme) inserate cu perle şi medalioane ornate în tehnica granulării. Capacul semisferic este ornat cu medalioane hexagonale, încadrate cu perle şi decor granulat, cu buton în formă de paralelipiped dreptunghiular, la fel înnobilat cu perle. Corpul piesei este acoperit cu email în tehnica *cloisonné*[5], inspirată din arta bizantină medievală şi este marcat cu poansonul firmei *Fabergé*. Călimara impresionează prin minuţiozitatea decorului şi măiestria executării, abilitate specifică talentatului giuvaergiu rus Carl Peter Fabergé (1884-1920), acest nume ilustru, care a creat istorie în lumea bijuteriilor şi a artelor decorative. Talentul lui Carl Fabergé de-a reuni bijuteria, designul artistic şi utilitatea într-o minunată combinaţie pe care el o numea *obiect-fantezie* este secretul enormului succes al Casei Fabergé. Lucrările sale posedă somptuozitatea şi măreţia ce corespund noilor exigenţe ale unei societăţi opulente, ajunse în vârful prosperităţii industriale europene. Ceea ce caracterizează opera lui Fabergé, aflată sub zodia de originalitate caracteristică marilor creatori, este dispreţul pentru uşurinţa ostentaţiei oferită de diamante şi alte pietre de mare preţ, pe care le substituie cu mici rozete de briliante şi pietre semipreţioase, armonizate cu emailuri de culori neobişnuite şi diferite tonalităţi de aur. Această noutate în alegerea materialelor, alături de o rară calitate a preciziei, conferă obiectelor nu numai acest soi de extravaganţă ce impresionează la prima vedere, dar şi o delicateţe şi un rafinament ce fac ca doar o examinare minuţioasă a piesei să poată permite aprecierea ei la justa sa valoare (Hugh 1990, 75).

Pe lângă Casa Fabergé, atelierele ruseşti au fost prezente în expoziţie printr-o gamă variată de obiecte de uz casnic, al căror decor era evidenţiat prin utilizarea unor tehnici deosebite, precum gravarea, incizarea, decuparea, tehnica *niello* şi aurirea parţială. Sfeşnicele de masă, solniţe, icriere, pocalele, precum şi alte obiecte necesare pregătirii, servirii şi decorării mesei, constituie valoroase piese realizate în ateliere precum *Sazicov*, *Hlebnikov*, *Abrikosov* din Moscova şi Sankt-Petersburg. În acest sens, remarcăm somptuozitatea sfeşnicului realizat în atelierul lui Orest Fiodorovici Kurliukov[6] (1845-1916) (Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983, 223), celebru prin lucrările inspirate din tradiţiile populare ruseşti (fig. 4).

Fig. 4. Sfeşnic de salon. Atelier *Kurliukov*, Sankt-Petersburg, Rusia, sec. XIX; argint.

O alură eclatantă au oferit expoziţiei serviciile de ceai[7] (fig. 5) şi punci[8] (fig. 6), executate în tehnica auririi parţiale, gravate cu monograme şi motive vegetale. Acest efect se datorează sensibilităţii restauratorului care, prin diverse tehnici de curăţare şi restaurare, a restabilit strălucirea de altădată a pieselor decorate în această tehnică.

[5] Termenul francez *cloisonné* înseamnă „închis într-o celulă" şi se referă la celulele realizate din sârmă îndoită de cupru, care sunt sudate sau lipite pe un vas din metal pentru separarea diferitor zone de email. Emailul este o pastă de sticlă, colorată cu diferiţi oxizi metalici, de exemplu, cobalt pentru albastru. Procesul de umplere a *cloison*-urilor (celulelor) şi arderea la temperatură joasă se repetă de mai multe ori, căci emailurile se contractă, dar, în final, suprafaţa se poate şlefui până devine netedă şi sârmele se pot auri cu mercur.

[6] FB-16344.

[7] FB-11681; FB-11682, 2; FB-11683.

[8] FB-6898 (1-8).

Aurirea constituie un important aspect al efectului decorativ al argintului. După terminarea decorării, piesa era uneori aurită: se aplica un strat subţire de aur pe suprafaţa argintului. Acesta putea acoperi întreaga suprafaţă a piesei, în care caz este vorba despre *argint aurit* sau numai anumite părţi, obiectul având astfel *porţiuni aurite*.

Una din metodele de aplicare a aurului era aurirea prin încălzire, prin care un articol era acoperit cu un amestec de aur şi mercur şi apoi încălzit până ce mercurul se evapora, lăsând stratul de aur lipit de argint. Acest proces a fost ulterior abandonat, din cauza riscului de îmbolnăvire a lucrătorilor de pe urma vaporilor otrăvitori de mercur. Cealaltă metodă de aurire era placarea cu aur, care folosea tehnica galvanizării. Cea mai mare parte a unui obiect aurit în această tehnică, o constituia argintul; prin urmare, acesta era marcat în conformitate (Atterbury, Tharp 2003, 118).

Argintăria aurită era totuşi apanajul celor foarte bogaţi. La începutul secolului al XVIII-lea, avântul unei clase mijlocii prospere a condus la apariţia unei cereri de alternative mai ieftine ale argintului. Această cerere a favorizat, după uzitarea diferitor forme de aliaje, introducerea galvanizării.

Tehnicile noi de prelucrare a metalului, cum ar fi metoda *electrotype,* inventată în Anglia, în 1840, de către Elkington, preluată la Paris de Cristofle şi, ulterior, de alte ateliere europene, au stimulat naşterea unor concepte artistice care includ raportul dintre obiectul unicat şi seria mare industrială (Metalul 2004, 3).

Fig. 5. Serviciu pentru ceai (incomplet). Atelier din Rusia, sec. XIX; argint aurit.

Atelierul *Christofle* a fost fondat la Paris în anul 1830 de către Charles Christofle (1805-1863). Fiind Furnizor al Împăratului Napoleon III al Franţei, al Împăratului Mexicului şi al Ţarului Rusiei, atelierul *Christofle* a creat piese decorative, dar şi de uz casnic de o rară frumuseţe. Atelierul s-a bucurat şi de aprecierea Casei Regale a României, care i-a oferit brevetul de Furnizor. Tacâmuri asamblate, cu mâner metalic şi părţi funcţionale din metal, os sau lemn, sosiere, bomboniere care poartă poansonul atelierului *Christofle* au fost comenzi speciale pentru familia regală română, fiind gravate cu monograma Regelui Carol I sau cu scutul heraldic al Regatului României.

În anul 1842, Charles Christofle a cumpărat patentul *electrotype*, o tehnică ce reprezenta învelirea unei baze metalice – la început din cupru, apoi din nichel – cu argint. Anume această tehnică i-a permis producerea în serie a seturilor de ceai argintate, foarte populare în acea epocă.

Fig. 6. Serviciu pentru punci. Atelier din Rusia, sec. XIX; argint aurit.

Ceaiul, introdus în Europa, în 1610, de Compania pentru Indiile de Est, era o marfă scumpă, care a câştigat popularitate treptat. Cele mai vechi ceainice păstrate, datând cu anii 1670, erau mici. Pe măsură ce ceaiul a câştigat popularitate, au început să fie produse ceainice de dimensiuni mai mari, a căror formă urma moda timpului. Ceainicile în formă de pară au fost cele mai obişnuite, până când forma octogonală a devenit populară; ele au fost curând înlocuite cu cele de formă globulară, sau în formă de glonte.

Ceainicul cu suport şi spirtieră, realizat în atelierul *Cristofle*[9], a constituit mascota expoziţiei *Străvechea mea argintărie, cu atâta artă cizelată* (fig. 7). Conform cataloagelor acestei firme, modelul etalat a fost lansat în anul 1868 şi fascinează prin eleganţa şi rafinamentul executării. Are o structură complexă, articulată, alcătuită dintr-un recipient piriform cu suprafaţa ornamentată în tehnica *guilloché*, bazată pe modele în stilul Louis XVI, de la sfârşitul anilor 1780. Baza şi partea superioară este decorată cu frize de lalele înscrise în lambrechini, iar pe centru este gravat un ecuson încadrat într-un chenar ajurat, dublu. Are ţurţure, toartă rebatabilă, în coş, izolată cu inele triple şi capac cu buton. Pe recipient sunt fixate două nituri pentru aşezarea lui pe stativ. Stativul este realizat din patru picioruşe arcuite, izolate cu inele triple, care se ridică în două braţe finisate cu volute foliforme. În mijlocul stativului este aşezată spirtiera cu mâner drept şi dispozitiv de ridicare a fitilului, decorat cu inele circulare. Piesa este marcată cu poansonul firmei *Cristofle* şi este realizată din alpacă argintată.

Charles Cristofle vinde, în anul 1847, *secretul argintării metalului* giuvaiergiului polonez Josef Fraget. Către anul 1844, Fraget deţinea deja o fabrică impunătoare care, pe lângă atelierul de galvanizare a articolelor din metal, avea un laborator de placare a pieselor cu aur şi argint. Cu ajutorul tehnologiei *electrotype*, dar şi al instalaţiei

[9] FB-23384-190.

Fig. 7. Ceainic cu suport şi spirtieră. Atelier *Christofle*, Paris, Franţa, sec. XIX; alpacă argintată.

Fig. 8. Furculiţă şi cuţit cu stema Guberniei Basarabia. Atelier *Fraget*, Polonia, sec. XIX; argint.

de producere în masă a obiectelor de uz casnic argintate (achiziţionată în Austro-Ungaria), firma Fraget devine unul din furnizorii de bază către ţările europene (prima în Europa de Est). În acelaşi timp, produsele fabricii *Fraget* au devenit foarte populare şi solicitate, mai ales, în Imperiul Rus şi în ţările limitrofe, unde orice articol placat cu argint era poreclit *fraget* (Папроцка-Гаек, Никогосян 2018, 5).

În expoziţie, evocativ pentru această categorie a fost setul de tacâmuri, decorat cu simboluri heraldice[10] (fig. 8). Piesele au fost realizate de firma *Fraget* din Varşovia, la comanda autorităţilor locale basarabene din secolul al XIX-lea. Setul este alcătuit din şase cuţite şi şase furculiţe, care au gravate pe mâner stema Guberniei Basarabiei (Andrieş-Tabac 2010, 87). Ca semne distinctive sunt indicate coroana imperială (Varşovia aflându-se în componenţa Imperiului Rus) şi acvila bicefală, simbol al furnizorului casei imperiale (Condraticova 2017, 188).

Din gama pieselor de orfevrărie poloneză au fost remarcate şi articolele realizate în renumitul atelier *Norblin* din Varşovia. Alături de firmele *Frage* şi *Cristofle*, *Norblin* este una din celebrele orfevrării europene ale secolului al XIX-lea. Fondator al acestei firme este considerat bijutierul Vincent Norblin (1805-1872), care, în anul 1872, obţine medalia de aur la Expoziţia Politehnică din Mos-

[10] FB-21649 (21-32).

Fig. 9. Poşetă. Atelier din Rusia, sec. XIX; argint.

cova şi dreptul de a-şi marca articolele cu Stema Imperiului Rus (Папроцка-Гаек, Никогосян 2012, 5). Una din piesele cu acest marcaj, etalate în expoziţie, a fost o solniţă[11], realizată din alpacă argintată la sfârşitul secolului al XIX-lea. Solniţa are forma circulară şi este decorată pe centru cu o monogramă cu iniţialele M şi C gravate. Pe verso este marcată cu poansonul firmei *Norblin*, marca oraşului emitent – Warszawa şi stema Imperiului Rus (vulturul bicefal).

O notă de exuberanţă au conferit expoziţiei poşetele din argint, executate în tehnica filigranului (fig. 9), înfrumuseţate cu o împletitură din fire de argint, şi tabacherele, decorate cu o reţea de motive stilizate, floristice şi vegetale, executate în tehnica filigranării ajurate. Unele din ele poartă poansonul cunoscuţilor giuvaieri moscoviţi Gustav Klinger[12] (1836-1921) şi Piotr Petrov[13] (1850-1928) (Гончарова 1996, 204).

Un interes sporit au prezentat piesele care, pe lângă valoarea lor intrinsecă şi artistică, au şi una memorială. În această categorie se distinge fructiera din alpacă argintată[14] (fig. 10), seturile de linguriţe cu monogramă[15] şi pudriera Eugeniei Cruşevan[16], prima femeie-avocat din Basarabia. Fructiera, datată la hotarul secolelor XIX-

Fig. 10. Fructieră. Atelier Buch, Polonia, sec. XIX; alpacă argintată.

[11] FB-21649-39.
[12] FB-21928.
[13] FB-21933.
[14] FB-23642.
[15] FB-24201 (1-6).
[16] FB-23387.

Fig. 11. Sfeşnic din familia scriitorului Constantin Stamati. Atelier din Rusia, sec. XIX; argint.

XX, este confecţionată la o firmă specializată din Varşovia, asupra cărui fapt indică inscripţia gravată pe versoul fructierei.

Au conturat această selecţie: sfeşnicul care a aparţinut familiei scriitorului basarabean Constantin Stamati[17] (fig. 11), paharele din argint ale familiei Moroşan-Marchevici[18], linguriţele cu monogramă ale Antoninei Gladuhina[19], prima telefonistă din Chişinău, dar şi cutia de zahăr[20] şi cafetiera[21] care au aparţinut familiei renumitului pictor basarabean Vladimir Ocuşco.

Au întregit itinerarul expunerii piesele de orfevrărie religioasă, printre care se regăseşte şi cea mai timpurie piesă din expoziţie – Icoana *Maica Domnului a Anunţării*[22], realizată la începutul secolului al XVIII-lea (fig. 12). Icoana este ferecată în argint *garnisit cu mărgele şi pietre scumpe de diferite mărimi şi culori* (Chiroşca 2014, 108).

Fig. 12. Icoana *Maica Domnului a Anunţării*. Rusia, secolul XVIII, zugrav anonim; lemn, ulei, argint, pietre şi perle naturale, fir de aur, foiţă de aur.

Discursul expoziţional a fost complinit cu imaginile mărite ale unor piese din expoziţie şi reproducerile extinse ale siglelor imprimate pe obiecte: mărci de ateliere, mărcile meşterilor şi titlul metalului, iar ţinuta editorială deosebită a afişului şi pliantului i-au definit caracterul sobru şi elevat.

Expoziţia *Străvechea mea argintărie, cu atâta artă cizelată* a fost primită cu mult interes din partea publicului, dar şi a mass-media, devenind subiectul mai multor emisiuni radio şi TV.

Deosebite prin capacitatea de a îmbina decorativitatea cu funcţionalitatea, piesele ce-au compus expoziţia au reflectat într-un mod specific nota cotidiană a societăţii pe care o reprezintă, iar astăzi, odată cu reducerea frecvenţei, obţin şi valoare documentară, memorialistică, muzeistică.

[17] FB-18104.
[18] FB-23593.
[19] FB-24021 (1-6).
[20] FB-23696.
[21] FB-23333.

[22] FB-7891.

Bibliografie

Andrieş-Tabac 2010: S. Andireş-Tabac, Stema de Stat. In: (Coord. S. Andrieş-Tabac) Simbolurile Naţionale ale Republicii Moldova (Chişinău 2010), 29-115.

Atterbury, Tharp 2003: P. Atterbury, L. Tharp, Antichităţi (enciclopedie ilustrată) (Bucureşti: Editura M.A.S.T. 2003).

Boda 2018: G. Boda, Perspective şi interpretări ale muzeologiei şi patrimoniului în secolele XX-XXI (Târgovişte 2018).

Bringer 1988: J. Bringer, Concepts et dèmarches de l'interprètation (Montpellier 1988).

Chiroşca 2014: A. Chiroşca, Icoane mariale din patrimoniul Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei (secolele XVII-XX) (Catalog) (Chişinău 2014).

Condraticova 2017: L. Condraticova, Arta metalelor din Basarabia (Chişinău 2017).

Hugh 1990: H. Hugh, Antiquités & Objets d'art, vol. 1, L'argenterie (Paris 1990).

Metalul 2004: Metalul în viaţa cotidiană a bucureştenilor (catalog) (coord. C. Constantinescu) (Bucureşti 2004).

Roman 2021: N. Roman, Paftale şi iar paftale. In: C. Vintilă, G. Calvi, M. Pakucs-Willcocks, N. Roman, M. Wasiucionek, Lux, modă şi alte bagatele politiceşti în Europa de Sud-Est în secolele XVI-XIX (Bucureşti: Humanitas 2021), 396-400.

Tănăsoiu 2015: C. Tănăsoiu, Podoabe din trecut. Colecţia de paftale a Muzeului Naţional de Artă al României (Bucureşti 2015).

Гончарова 1996: И. Гончарова, Сканные сумочки. В: Tyragetia, vol. III (Chişinău 1996), 201-206.

Постникова-Лосева, Платонова, Ульянова 1983: М.М. Постникова-Лосева, Н.Г. Платонова, Б.Л. Ульянова, Золотое и серебряное дело XV-XX вв. (территория СССР) (Москва: Наука, 1983).

Папроцка-Гаек, Никогосян 2012: И. Папроцка-Гаек, Д. Никогосян, Варшавские фабрики посеребренных изделий в Российской Империи: II. НОРБЛИНЪ/Н.Б.В. https://www.samovar-forum.ru/_fr/83/NORBLIN.pdf

Папроцка-Гаек, Никогосян 2018: И. Папроцка-Гаек, Д. Никогосян, Варшавские Фабрики Посеребренных Изделий в Российской Империи: III. БРАТЬЯ ГЕННЕБЕРГЪ. https://www.ascasonline.org/RUSSIANHENNEBERG1due.pdf

Exhibition "My ancient silverware, so artfully crafted..."

Keywords: exhibition, collection, jewelry, silverware, interpretation, museum.

Abstract: The exhibition entitled "My ancient silverware, so artfully crafted...", organized by the National Museum of History of Moldova and held from June 29, 2021 to May 12, 2022, was designed to develop one of the museum's most impressive and valuable collections, containing jewelry and precious church utensils. The selection criteria for more than 350 exhibits were exceptional state of preservation, functional diversity and originality of production.

The typological variety of objects presented at the exhibition covered both secular and church silver items: fruit vases, bowls, glasses, bonbonnieres, candelabra, cutlery, tea and coffee preparation and serving sets, salt cellars, spice sets, handbags, snuff boxes and cigarette cases, icon rizas, chalices, pectoral crosses, censers, candlesticks and other ordinary items, which, however, illustrate the way of life and style of the era.

The selected objects, which performed numerous utilitarian and aesthetic functions in the everyday life of society in the 18th-20th centuries, show a typological diversity, a mixture of manufacturing techniques and decorative compositions, and also testify to the predilection of the local nobility and the church for beauty, elegance and refinement, and today, becoming rarer, they also acquire documentary, memorial, museum value.

List of illustrations:

1. Poster of the exhibition "My antique silver utensils, created with such art ...".
2. Buckles. Workshop from Orhei, Bessarabia, 19th century; silver.
3. Inkwell. Fabergé Workshop, St. Petersburg, Russia, 19th century; gilded silver, pearls, malachite.
4. Candlestick for a living room. Kurlyukov's Factory, St. Petersburg, Russia, 19th century; silver.
5. Tea service (incomplete). Russia, 19th century; gold plated silver.
6. Punch set. Russia, 19th century; gold plated silver.
7. Spirit kettle. Christofle Manufactory, Paris, France, 19th century; silver plated nickel silver.
8. Fork and knife with the emblem of the Bessarabian Governorate. Fraget Factory, Poland, 19th century; silver.
9. Handbag. Russia, 19th century; silver.

10. Fruit bowl. Buch Workshop, Poland, 19th century; silver plated nickel silver.
11. A candlestick that belonged to the family of the writer Constantin Stamati. Russia, 19th century; silver.
12. Icon of the Annunciation of the Blessed Virgin. Russia, 18th century, unknown icon painter; wood, oil, silver, natural stones and pearls, gold thread, gold leaf.

Выставка «Моя старинная серебряная утварь, созданная с таким искусством...»

Ключевые слова: выставка, коллекция, ювелирное дело, серебряные изделия, интерпретация, музей.

Резюме: Выставка под названием «Моя старинная серебряная утварь, созданная с таким искусством...», организованная Национальным музеем истории Молдовы и проводившаяся с 29 июня 2021 г. по 12 мая 2022 г., была разработана в целях освоения одной из самых впечатляющих и ценных коллекций музея, включающей в себя ювелирные изделия светского и религиозного характера. Критериями для отбора более чем 350 экспонатов явились исключительное состояние сохранности, функциональная палитра и оригинальность изготовления.

Типологическое разнообразие предметов, представленных на выставке, охватывало как светские, так и церковные серебряные изделия: вазы для фруктов, чаши, стаканы, бонбоньерки, канделябры, столовые приборы, наборы для приготовления и сервировки чая и кофе, солонки, подставки для специй, сумочки, табакерки и портсигары, оклады икон, потиры, пекторальные кресты, кадила, подсвечники и прочие ординарные принадлежности обихода, которые, однако, иллюстрируют уклад жизни и стиль эпохи.

Отобранные для выставки предметы, исполнявшие многочисленные утилитарно-эстетические функции в повседневной жизни общества XVIII-XX веков, представляют типологическое разнообразие, смешение техник изготовления и декоративных композиций, а также свидетельствуют о пристрастии местной знати и церкви к красоте, элегантности и изяществу, и сегодня, становясь все более редкими, они приобретают еще и документальную, мемориальную, музейную ценность.

Список иллюстраций:

1. Афиша выставки «Моя старинная серебряная утварь, созданная с таким искусством...».
2 Пряжки. Мастерская Оргеева, Бессарабия, XIX в.; серебро.
3. Чернильница. Мастерская Фаберже, Санкт-Петербург, Россия, XIX в.; позолоченное серебро, жемчуг, малахит.
4. Подсвечник для гостиной. Фабрика Курлюкова, Санкт-Петербург, Россия, XIX в.; серебро.
5. Чайный сервиз (неполный). Россия, XIX в.; позолоченное серебро.
6. Набор для пунша. Россия, XIX в.; позолоченное серебро.
7. Бульотка. Мануфактура Кристофля, Париж, Франция, XIX в.; посеребренный нейзильбер.
8. Вилка и нож с гербом Бессарабской губернии. Фабрика Фраже, Польша, XIX в.; серебро.
9. Дамская сумочка. Россия, XIX в.; серебро.
10. Ваза для фруктов. Мастерская Буха, Польша, XIX в.; посеребренный нейзильбер.
11. Подсвечник, принадлежавший семье писателя Константина Стамати. Россия, XIX в.; серебро.
12. Икона «Благовещение Пресвятой Богородицы». Россия, XVIII в., неизвестный иконописец; дерево, масло, серебро, натуральные камни и жемчуг, золотая нить, сусальное золото.

10.06.2022

Lucia Marinescu-Tonu, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-1364-2286, e-mail: lucica.marinescu@yahoo.com

CONTRIBUȚII LA DEZVOLTAREA PATRIMONIULUI MUZEAL: COLECȚIONARUL GERMAN ROBERT DENNDORF[1]

Elena Ploșniță

Cuvinte-cheie: patrimoniu muzeal, colecție, stampă, valoare.

Una din funcțiile principale ale muzeului este constituirea și dezvoltarea patrimoniului, a colecțiilor de bunuri culturale. Legislația națională definește patrimoniul muzeal ca o „totalitate a bunurilor culturale ale unui muzeu având calități de inalienabilitate (cu excepția muzeelor private), de transmisibilitate și de stabilitate, care se completează și se dezvoltă continuu" (Legea 2017, 48). Patrimoniul muzeal constituie doar o parte a patrimoniului cultural al unei societăți. Fără patrimoniu muzeul nu poate funcționa; patrimoniul necesită conservare, restaurare și valorificare științifică și publică. Nu întâmplător în programul de activitate al oricărei instituții muzeale figurează realizarea mai multor obiective privind fondurile muzeale, privind completarea permanentă a colecțiilor. Sau, altfel spus, „dezvoltarea patrimoniului muzeal constituie un punct esențial al oricărei strategii muzeale" (Opriș 2008, 26). Patrimoniul muzeal are un caracter deschis, el se dezvoltă în permanență, iar principalele căi de dezvoltare sunt: cercetarea, achiziția și donația. În anul 2019, Muzeul Național de Istorie a Moldovei a primit o colecție de bunuri culturale din Germania, donația fiind făcută de Robert Denndorf. În cele ce urmează, vom încerca să facem o prezentare a unor piese din colecția lui R. Denndorf, dar, pentru început, vom oferi o informație generală despre acest colecționar german. S-a născut în anul 1947 în România, București, unde, după cursurile liceale, le-a urmat pe cele ale Școlii Tehnice Financiare, apoi ale Academiei de Studii Economice. În România a lucrat timp de 10 ani ca economist în industria de medicamente, după care a emigrat în Germania. La Hamburg, i s-au recunoscut studiile făcute în România, obținând titlul de *Diplom-Ökonom,* și a lucrat peste 30 de ani ca *Chief financial officer* în filiala germană a unui concern suedez. Ataşamentul față de patria străbună l-a făcut să colecționeze cu pasiune stampe vechi românești. Din studiul stampelor, autorul a aflat despre uimitoarea poveste a refugiului regelui suedez Carol al XII-lea și a numeroasei sale suite în teritoriile moldovenești, aflate la Est de Prut. Pasionat de istorie, a publicat mai multe studii referitoare la evenimentele de la începutul secolului al XVIII-lea în contextul campaniei regelui suedez Carol al XII-lea în Estul Europei. Printre acestea se numără lucrarea *Als König Karl XII. von Schweden Gast der Rumänen war. Der Kalabalik von Bender*, BoD–Books on Demand, 2017 și *Refugiul regelui suedez Carol al XII-lea (1709-1714) în Imperiul Otoman. Calabalâcul de la Varnița*, Chișinău, 2019. Tema tratată umple un gol în istoriografia românească, oferind un bogat material ilustrativ și certe repere gnoseologice pentru un larg public cititor. Pe parcursul vieții, a adunat o bogată și diversă colecție, o parte fiind donată Muzeului Militar Național „Regele Ferdinand I" din București, Arhivei Regale a Suediei (Riksarkivet), Bibliotecii Universitare din Dresda (Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden) și Muzeului Național de Istorie a Moldovei, Chișinău. Colecția donată muzeului cuprinde diverse categorii de piese: carte veche, stampe, hărți, monede, medalii. Dintre variatele categorii de bunuri culturale donate de R. Denndorf ne-au atras atenția în mod deosebit piesele de artă grafică – stampe, pentru că ele poartă o dublă încărcătură valorică: pe de o parte, cea artistică, iar pe de altă parte, una istorică, ceea ce le transformă într-o adevărată oglindă a epocii la care se referă. Și pentru că prin artă putem percepe epoca istorică, arta ne poate relata convingerile unei societăți, iar stampele sunt mărturii materiale de artă de o valoare deosebită. Printre acestea distingem gravura *Acțiune la Prut între turci și moscoviți / Bătălia de la Stănilești* (fig. 1). Lucrarea, a cărei dimensiuni sunt de 420×350 mm[2], a fost executată de

[1] Acest articol a fost elaborat în cadrul proiectului 20.80009.0807.43 „Patrimoniul muzeal și memoria istorică: cercetare, interpretare, prezentare".

[2] Dimensiunile gravurii propriu-zise, fără chenar – 380×300 mm.

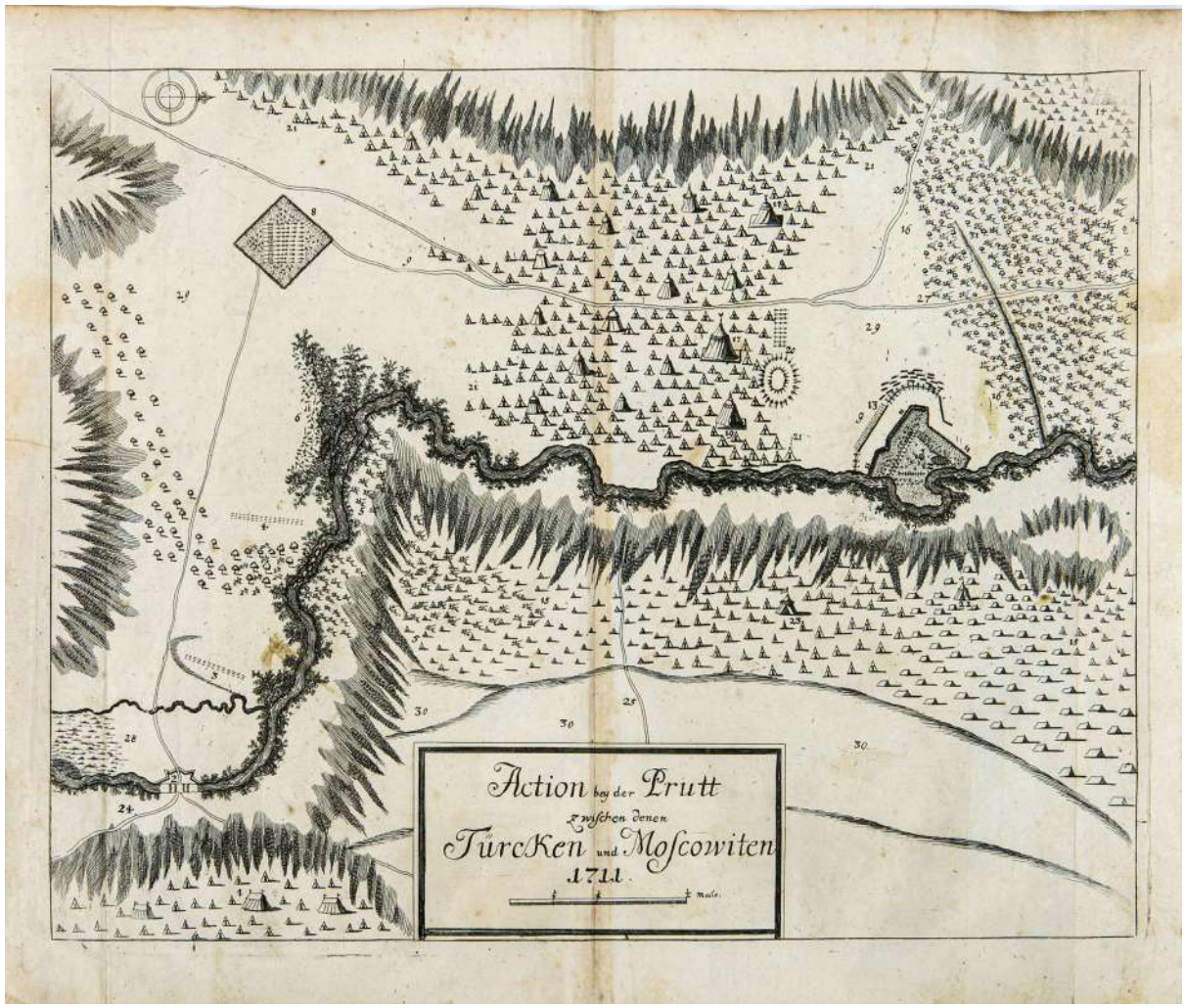

1. Acțiune la Prut între turci și moscoviți. Bătălia de la Stănilești.

gravorul și editorul german de origine elvețiană Matthäus Merian, la comanda istoricului german Iohan Abelin, cunoscut ca autor cu numele Iohan Ludwig Gottfreid. Ea reprezintă o imagine generală a așezării trupelor turce și ruse pe malul Prutului, la Stănilești, înainte de începutul Bătăliei de la Stănilești (județul Vaslui). Pe centru este redat râul Prut, în partea de sus a râului fiind dislocată armata otomană, iar în partea de jos – armata Rusiei, sprijinită de Dimitrie Cantemir (Principe al Moldovei). Prin diverse simboluri sunt înfățișate și numerotate anumite acțiuni și lucruri, fără descifrare și explicații. În partea de jos a gravurii, în centru, în chenar, este dat titlul lucrării în limba germană – *Action bey der Prutt zwijehen denen Turcken und Mofcowiten*. Gravura a fost publicată, pentru prima dată, în anul 1715 în *Theatrum Europaeum*, o revistă de istorie, în germană, lansată de Matthäus Merian, care a apărut în anii 1633-1738. Gravura a fost reprodusă și în 1673 în cartea scrisă în limba italiană – *Colonna Traiana – Eretta Dal Senato, E. Popolo Romano All, imperatore Traiano Augusto Nel Suo Foro in Roma / Columna lui Traian construită de Senat și poporul roman împăratului Traian în forumul său din Roma*. Volumul cuprindea și o expunere în limba latină, efectuată de Alfonso Ciaccone.

În pofida faptului că domnul Moldovei Dimitrie Cantemir s-a alăturat țarului Petru I, Imperiul Otoman a obținut o victorie hotărâtoare în bătălia de la Stănilești. În general, „campania de la Prut din 1711 s-a terminat cu insucces. A suferit eșec și prima manifestare comună a Rusiei și a populației ortodoxe din Balcani și din principatele Dunărene împotriva dușmanului comun – Imperiul Otoman. Mulți ani au plătit popoarele Serbiei, Muntenegrului, Moldovei pentru „situația penibilă" de la Prut a lui Petru I. Astfel,

2. Vederea oraşului şi a cetăţii Bender.

detaşamentele turcilor şi tătarilor rămase în Moldova au devastat multe oraşe şi sate, iar mii de oameni au fost luaţi în robie şi vânduţi la pieţele de sclavi la Istanbul. Totodată, multe mii de locuitori ai satelor şi oraşelor Moldovei au fost nevoiţi să caute refugiu în ţările vecine" (Ţvircun 2006, 20). În rezultatul Bătăliei de la Stănileşti, în Moldova, în 1711, este instalat regimul fanariot, iar în Ţara Românească – în 1716. Dimitrie Cantemir se stabileşte în Rusia.

Gravura-document *Acţiune la Prut între turci şi moscoviţi / Bătălia de la Stănileşti* este una din primele imagini ale istoriei medievale româneşti înfăţişând un eveniment istoric de la începutul secolului al XVIII-lea – Bătălia de la Stănileşti –, care a avut urmări importante pentru Moldova şi Ţara Românească. La acest subiect nu avem nicio mărturie iconografică a autorilor români din secolul al XVIII-lea. Singurele reprezentări artistice înregistrate până astăzi au fost lansate de artişti occidentali. Gravura este de o remarcabilă valoare artistică şi istorică, fiind clasată ca bun cultural de patrimoniu mobil în categoria juridică *Tezaur*.

Oraşul şi cetatea Tighina (Bender), pe parcursul secolelor XVIII-XIX, şi-au găsit reflectare în zeci şi sute de mărturii iconografice, inclusiv în gravură. Stampe vechi care oglindesc oraşul şi cetatea Bender se păstrează astăzi în fondurile bibliotecilor, în patrimoniul muzeelor, în colecţii private din multe ţări ale Europei. Oraşul şi cetatea au fost subiect de tratare artistică pentru mulţi artişti, gravori, editori, cartografi din Italia, Germania, Rusia, Suedia. Din colecţia de stampe, donată muzeului de către Robert Denndorf, remarcăm două stampe consacrate oraşului şi cetăţii Tighina (Bender): *Prospect der Stadt und Festung Bender* („Vederea oraşului şi a cetăţii Bender") (fig. 2) şi *Cita e Castello di Bender* („Oraşul şi castelul Bender") (fig. 3).

3. Oraşul şi castelul Bender.

Stampa *Vederea oraşului şi a cetăţii Bender* înfăţişează cetatea Bender în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Stampa este o imagine imprimată pe hârtie pânzată, subţire, după un desen gravat pe o placă de cupru, cu dimensiunile 14,5×19,5 (20×25) cm, executată în 1771, autor fiind Gottfried Müller. Titlul lucrării, în germană, este trecut pe o panglică, sus, în câmpul lucrării. Stampa este nesemnată şi nedatată. Informaţiile privind datarea şi autorul stampei au fost oferite de un expert în Patrimoniu din Germania. Pentru prima dată gravura a fost publicată în lucrarea *Geschichte des gegenwaertigen Kriegs zwischen Russland, Polen und der Ottomanischen Pforte* („Istoria războiului actual dintre Rusia, Polonia şi Poarta Otomană"), semnată de Domenico Caminer, Christoph Heinrich Korn şi Johan Christoph Schmidlin, th. IX, Frankfurt und Leipzig 1771-1772 (Сапожников Левчук 2017, 181). La începutul secolului al XX-lea, stampa va apărea într-o lucrare la Odesa, în limba rusă: *К истории Бендерской крепости* („Cu privire la istoria cetăţii Bender"), care reprezintă o broşură cu 15 pagini, editată la solicitarea Societăţii de istorie şi antichităţi din Odesa. Autorul broşurii H.A. Marx a introdus în text câteva imagini ale cetăţii Bender, inclusiv stampa *Prospect der Stadt und Festung Bender* („Vederea oraşului şi a cetăţii Bender"), dar fără multe informaţii. Autorul concretizează doar că stampa i-a fost oferită spre publicare de către profesorul I.A. Linicenko. Această stampă este o mărturie materială – pe cât de simplă, pe atât de complexă – a cetăţii medievale Bender. În imagine pot fi relevate diverse construcţii, turnurile cetăţii, drumurile de acces.

A doua gravura – *Cita e Castello di Bender* („Oraşul şi castelul Bender"), cu dimensiunile 32×23 cm, – a fost executată în anul 1795 de cartograful, editorul şi gravorul italian din secolul al XVIII-lea Presso Antonio Zotta (1722-1804). S-a născut în Veneţia într-o familie preocupată de arta tiparului. Pe parcursul vieţii a colaborat cu ilustratori, cartografi, gravori, librari ai vremii. A avut librării şi tipografii. Este considerat unul dintre cei mai vitali şi dinamici editori ai Italiei secolului XVIII. Este autor de lucrări consacrate artei tiparului. Anul nu este indicat pe gravură, el a fost stabilit de Institutul de geolo-

4. Columna lui Traian. Placa 13 – Construcţia unui pod de lemn.

gie şi cartografie din Catalansk. Autorul este unul cunoscut în epocă, a produs hărţi topografice, a publicat zeci de lucrări, dar a intrat în istorie cu *Atlante Novissimo* („Atlasul lumii") în patru volume. Lucrarea este considerată una dintre cele mai semnificative în domeniul cartografiei. Fiecare volum are un titlu alegoric, gravat pe două pagini colorate manual. Atlasul însumează 240 de hărţi ale ţărilor de pe toate continentele lumii. Gravura lui A. Zotta înfăţişează castelul şi oraşul Bender şi are o semnificaţie artistică, documentară şi istorică. În jurul imaginii oraşului şi a castelului sunt indicate râul Nistru, în partea de jos, în partea stângă – fortificaţiile exterioare, în colţul stâng sus – mlaştinile, în partea dreaptă, sus – mlaştinile şi Noul Revelini, în partea de jos, dreapta – Reveline. Sub imagine este scris numele autorului şi titlul gravurii.

Din aceeaşi colecţie donată de R. Denndorf fac parte şapte stampe, care reprezintă compoziţii cu scene de muncă, cu figuri, compoziţii bataliste de pe Columna lui Traian, un monument ridicat din ordinul împăratului Traian pentru comemorarea victoriei sale asupra regelui dac Decebal. Columna lui Traian este unul dintre cele mai măreţe şi impresionante monumente din antichitate. Ea reprezintă un important izvor istoric privind războaiele daco-romane, neexistând scrieri din antichitate consacrate acestor războaie. Reuneşte mai multe scene dramatice şi evenimente. Pe parcursul scenelor apar evenimente fireşti în desfăşurarea unui război: soldaţi cavaleri şi pedeştri în armură, consiliile de război, construirea de castre, de poduri, fuga dacilor din cetate. Pe Columna lui Traian se află o poveste narată, ce se învârte în jurul Coloanei de 23 de ori. Monumentul a fost ridicat în anul 113. Columna are un basorelief sculptat în formă de spirală, care reproduce artistic războaiele dintre romani şi daci, purtate de Traian pentru cucerirea Daciei. Ea are o înălţime de aproximativ 40 de metri şi conţine 18 blocuri masive de marmură de Carrara, fiecare având o greutate de 40 de tone. Este un monument important şi pentru istoria românilor, pentru că victoria strălucită a romanilor şi înfrângerea dacilor în cele două războaie marchează formarea neamului românesc. Valoarea istorică şi documentară este imensă. Este un monument istoric, dar şi o operă de artă, fiind izvor de inspiraţie pentru oamenii de creaţie. Este o capodoperă a artei romane. Arhitectul acestui colosal monument a fost Apollodor, de origine elen, născut la Damasc. Este un exemplu de inginerie complexă şi de o arhitectură revoluţionară. A fost şi rămâne permanent un impuls pentru cercetare şi creare de noi opere artistice. Astfel, în secolul al XVII-lea gravorul italian Pietro Santi Bartoli a executat zeci de gravuri cu imaginea

5. Columna lui Traian. Placa 102 – Fuga dacilor din cetate.

unor scene bataliste şi de muncă de pe Columna lui Traian. O parte din ele – şapte unităţi – au ajuns în colecţia Muzeului Naţional de Istorie a Moldovei, fiind o donaţie a lui Robert Denndorf, Germania. Sunt exemple de gravură europeană din secolul XVII, sunt originale, realizate profesionist, cu multă măiestrie, piese remarcabile prin tehnica de execuţie; într-o stare de conservare bună. Gravurile au fost publicate, în 1673, în lucrarea scrisă în limba italiană *Colonna Traiana – Eretta Dal Senato, E. Popolo Romano All, imperatore Traiano Augusto Nel Suo Foro in Roma* („Columna lui Traian construită de Senat şi poporul roman împăratului Traian în forumul său din Roma"). Lucrarea cuprinde şi o expunere în limba latină, efectuată de Alfonso Ciaccone. Dintre aceste şapte gravuri remarcăm două – Columna lui Traian, Placa 13 – *Construcţia unui pod de lemn* (fig. 4). Stampa are ca temă centrală construcţia unui pod de lemn, dar mai surprinde o scenă ce reflectă întoarcerea a doi cercetaşi cu doi prizonieri daci, iar pe planul doi sunt redate închisorile dacice. Sub imagine, cu cifrele 116, 117, 118 în limba italiană veche, sunt notate denumirile acţiunilor reflectate pe stampă. A doua stampă - Columna lui Traian. Placa 102 – *Fuga dacilor din cetate* (fig. 5) – reprezintă o scenă de luptă prin fuga dacilor din cetate care, de teama sosirii unor noi forţe, hotărăsc să părăsească cetatea. Sub imagine, cu cifra 305 este nootată în limba italiană denumirea acţiunii surprinse în gravură.

Toate stampele din donaţia lui Robert Denndorf reprezintă exemple de gravură europeană din secolele XVII-XVIII, sunt originale, realizate profesionist, cu multă măiestrie artistică, sunt piese remarcabile prin tehnica de execuţie, semnificative prin încărcătura lor artistică şi istorică.

Bibliografie

Legea 2017: Legea muzeelor nr. 262 din 07.12.2017. In: Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 7-17 din 12.01.2018, 48-52.

Opriş 2008: I. Opriş, Managementul muzeal (Târgovişte: Editura Cetatea de Scaun 2008).

Ţvircun 2006: V. Ţvircun, Campania de la Prut din 1711. Revista de Istorie a Moldovei 3-4, 2006, 4-20.

Сапожников, Левчук 2017: И. Сапожников, Вл. Левчук, Генерал-лейтенант и «ученый археолог» Н.А. Маркс: вклад в исследования Бендерской крепости. Tyragetia s.n. XI/2, 2017, 173-194.

The contribution of the German collector Robert Denndorf to the development of museum collections

Keywords: museum heritage, collection, print, value.

Abstract: One of the main functions of a museum is the formation and development of its collections of cultural goods. Without collections, a museum cannot carry out its activities. Museum collections are in constant development, and the main ways of this process are research, purchase and donation. In 2019, the National Museum of History of Moldova received a collection of cultural and historical goods from Germany as a gift from Robert Denndorf. This collection includes items belonging to different categories: old books, prints, maps, coins, medals. Among them, works of graphics – prints – are of particular interest, since they carry a double value load: on the one hand, artistic, and on the other, historical, which turns them into a true mirror of the era to which they belong. Since through art we can perceive the historical era, art can tell us about the views and beliefs of a society, and prints in this sense are artistic evidence of special value. Let's pay attention to the engraving "Fighting on the Prut between the Turks and the Muscovites / Battle of Stănileşti". The work was done by the German engraver and publisher, Swiss-born Matthäus Merian, commissioned by the German historian Johann Abelin, known as Johann Ludwig Gottfried. It represents a general picture of the location of Turkish and Russian troops on the banks of the Prut before the battle of Stănileşti (Vaslui County). The engraving was first published in 1715 in "Theatrum Europaeum", a German historical journal published by Matthäus Merian from 1633 to 1738. The engraving-document "Fighting on the Prut between the Turks and the Muscovites / Battle of Stănileşti" is one of the first depictions of scenes from medieval Romanian history, reflecting the event of the early 18th century – the Battle of Stănileşti, which had important consequences for Moldavia and Wallachia.

The town and fortress of Tigina (Bender) during the 18th-19th centuries were reflected in hundreds of pictorial evidences, including engravings. The town and the fortress were the subject of artistic inspiration for many artists, engravers, publishers, cartographers from Italy, Germany, Russia, Sweden. The collection of prints donated to the museum by Robert Denndorf includes two impressions depicting the town and fortress of Tighina (Bender): "Prospect der Stadt und Festung Bender" ("View of the town and fortress of Bender") and "Cita e Castello di Bender" ("City and castle of Bender"). The print "View of the town and fortress of Bender", made in 1771 by Gottfried Müller, depicts the fortress of Bender in the second half of the 18th century. The second engraving – "The City and Castle of Bender" – was made in 1795 by the Italian cartographer, publisher and engraver of the 18th century Antonio Zotta (1722-1804).

The same collection, donated by R. Denndorf, includes 7 prints, which depict multi-figure compositions and battle scenes from Trajan's Column. Trajan's Column is one of the most majestic and impressive monuments of antiquity. This is an important historical source on the Dacian-Roman wars, since there are no ancient writings on these wars. Its documentary and historical value is enormous. This is a historical monument, but also a work of art, which is a source of inspiration for creative people. So, in the 17th century, the Italian engraver Pietro Santi Bartoli made dozens of engravings depicting scenes from Trajan's Column. Some of them – the seven artworks donated by Robert Denndorf – entered the collections of the National Museum of History of Moldova.

All prints donated to the museum by the German collector Robert Denndorf are examples of European engravings of the 17th-18th centuries; they are originals, made professionally and with great skill, and they are excellently preserved.

List of illustrations:

1. Fighting on the Prut between the Turks and the Muscovites / Battle of Stănileşti.
2. View of the town and fortress of Bender.
3. The City and Castle of Bender.
4. Trajan's Column. Panel 13 – Construction of a wooden bridge.
5. Trajan's Column. Panel 102 – Escape of the Dacians from the fortress.

Вклад немецкого коллекционера Роберта Денндорфа в развитие музейных фондов

Ключевые слова: музейные фонды, коллекция, эстамп, ценность.

Резюме: Одной из основных функций музея является формирование и развитие фондов – коллекций культурных ценностей. Без фондов музей не может осуществлять свою деятельность. Музейные фонды находятся в постоянном развитии, и основные пути этого развития – исследование, закупка и дарение. В 2019 году Национальный музей истории Молдовы принял в дар от Роберта Денндорфа коллекцию культурно-исторических ценностей из Германии. В эту коллекцию вошли предметы, относящиеся к разным категориям: старинные книги, эстампы, карты, монеты, медали. Среди них особый интерес представляют произведения графики – эстампы, поскольку они несут в себе двойную ценностную нагрузку: с одной сто-

роны, художественную, а с другой – историческую, что превращает их в истинное зеркало эпохи, к которой они относятся. Поскольку искусство раскрывает перед нами исторические эпохи, оно может рассказать нам о взглядах и убеждениях общества, и эстампы в этом смысле представляют собой художественные материальные свидетельства особой ценности. Обратим внимание на гравюру «Сражение на Пруте между турками и московитами / Битва при Станилештах». Работа выполнена немецким гравером и издателем, швейцарцем по происхождению Маттеусом Мерианом по заказу немецкого историка Иоганна Абелина, известного как Иоганн Людвиг Готфрид. Она представляет собой общую картину расположения турецких и русских войск на берегу Прута перед началом битвы при Станилештах (Васлуйский уезд). Гравюра была впервые опубликована в 1715 году в «Theatrum Europaeum» – немецком историческом журнале, издававшемся Маттеусом Мерианом в 1633-1738 годах. Гравюра-документ «Сражение на Пруте между турками и московитами / Битва при Станилештах» – одно из первых изображений сцен средневековой румынской истории, отображающее историческое событие начала XVIII века – битву при Станилештах, имевшую важные последствия для Молдавии и Валахии.

Город и крепость Тигина (Бендеры) на протяжении XVIII-XIX веков нашли отражение в сотнях изобразительных свидетельств, в том числе на гравюрах. Город и крепость были предметом художественного вдохновения для многих художников, граверов, издателей, картографов из Италии, Германии, России, Швеции. В коллекции эстампов, подаренных музею Робертом Денндорфом, есть два оттиска, посвященных городу и крепости Тигина (Бендеры): «Prospect der Stadt und Festung Bender» («Вид на город и крепость Бендеры») и «Cita e Castello di Bender («Город и замок Бендеры»). На эстампе «Вид на город и крепость Бендеры», выполненном в 1771 году Готфридом Мюллером, изображена крепость Бендеры во второй половине XVIII века. Вторая гравюра – «Город и замок Бендеры» – была выполнена в 1795 году итальянским картографом, издателем и гравером XVIII века Антонио Зотта (1722-1804).

К этой же коллекции, подаренной Р. Денндорфом, относятся 7 эстампов, на которых представлены многофигурные композиции и батальные сцены с колонны Траяна. Колонна Траяна — один из самых величественных и впечатляющих памятников древности. Это важный исторический источник о дако-римских войнах, поскольку древних писаний, посвященных этим войнам, не существует. Его документально-историческая ценность огромна. Это исторический памятник, но и произведение искусства, являющееся источником вдохновения для творческих людей. Так, в XVII веке итальянский гравер Пьетро Санти Бартоли сделал десятки гравюр с изображением сцен с колонны Траяна. Часть из них – 7 предметов, подаренных Робертом Денндорфом – и попала в фонды Национального музея истории Молдовы.

Все эстампы, подаренные музею немецким коллекционером Робертом Денндорфом, являются образцами европейской гравюры XVII-XVIII вв., это оригиналы, выполненные профессионально и с большим мастерством, они отличаются прекрасной сохранностью.

Список иллюстраций:

1. Сражение на Пруте между турками и московитами / Битва при Станилештах.
2. Вид на город и крепость Бендеры.
3. Город и замок Бендеры.
4. Колонна Траяна. Панель 13 – Строительство деревянного моста.
5. Колонна Траяна. Панель 102 – Бегство даков из крепости.

29.03.2022

Dr. hab. Elena Ploşniţa, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0001-9061-3369, e-mail: rackayskaine@yahoo.com

Лилия Заболотная / Lilia Zabolotnaia, ИЗВЕСТНАЯ И НЕИЗВЕСТНАЯ ИСТОРИЯ ЖИЗНИ ДОЧЕРЕЙ ДМИТРИЯ КАНТЕМИРА: МАРИЯ КАНТЕМИР И ЕКАТЕРИНА-СМАРАГДА ГОЛИЦЫНА (Сборник статей, документов и иллюстраций) / THE KNOWN AND UNKNOWN LIFE STORY OF THE DAUGHTERS OF DIMITRIE CANTEMIR: MARIA CANTEMIR AND EKATERINA-SMARAGDA GOLITSYNA (Collection of articles, documents and illustrations)

Chişinău: Cardidact, 2020, 664 c. ISBN 978-9975-3469-7-9

Начну с маленькой истории «…он медленно вынул из ящика лист бумаги, положил его на стол, взял ручку, поднял на меня глаза и спросил: „Цель рождения?" Я замялся…». Как понял внимательный читатель, несмотря на комичность миниатюры, в данном рассказе с неожиданной концовкой скрыт немалый смысл. Человек рано или поздно задумывается о смысле жизни и своем предназначении в ней. Думается, в этом плане историк самой специальностью обрекается на поиск данного ответа несколько раньше, чем другие. Работа историка в чем-то сродни работе следователя. Оба, если, конечно, принадлежат к числу патриотов своей специальности, трудятся ненормированно, и оба преследуют одинаковую цель – найти истину. Думаю, искушенный читатель согласится со мной, что историк зачастую еще имеет и такое свойство: сесть писать книгу или статью, уйдя в отпуск. И делает он это не от того, что плохой работник и не успевает все закончить до наступления отдыха. Отнюдь! Зачастую так поступают ведущие специалисты, а делают они это для того, чтобы по возможности абстрагироваться от текучки и быта и с головой уйти в творчество. Ведь создание нового текста и приоткрытые завесы тайны над событиями прошлого – это и есть творчество и катарсис, к которому стремится настоящий ученый. А это в немалой степени объясняет и жизненный выбор, и цель рождения – служение истине…

Передо мной прочитанная книга Лилии Павловны Заболотной, известного историка, специализирующегося на истории семьи Кантемиров, практически единственного специалиста в Республике Молдова, занимающегося «женской историей». У меня уже

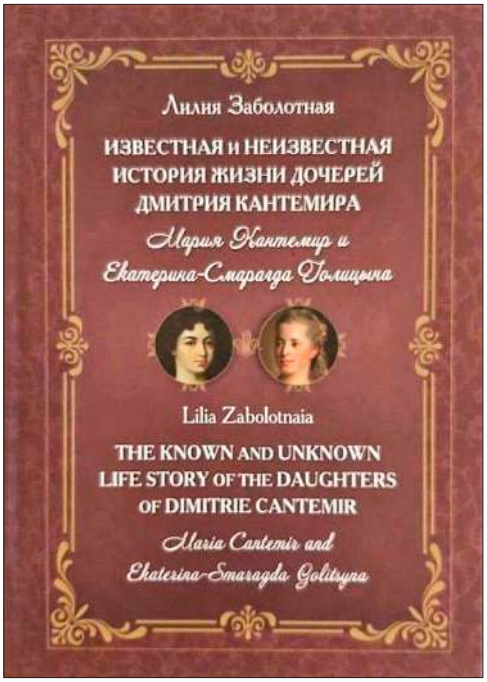

была возможность критически высказаться о попытке гендерного разделения истории в предыдущей рецензии на сборник документов, подготовленных Л. Заболотной в 2018 г. Признаюсь, мое мнение по данному вопросу не изменилось, а вот целенаправленная работа Лилии Заболотной и ее единомышленниц – как правило, это дамы из других стран: Н. Пушкарева (Россия), И. Чаманьска (Польша), Р. Рагаускиене (Литва) и мн. др. – заставляет убеждаться в том, что «женская история» вполне гармонично вписывается в анализ истории и культуры повседневности, в данном случае XVIII в.

Чем еще выигрывает исследование Лилии Павловны? Оно посвящено изучению личностной истории. А в истории личность пер-

вична. Да, массы шли на бунты, созидали или разрушали, но за ними всегда были личности, которые вели за собой или просто подставляли свое плечо в трудную минуту, а бывало и наоборот.

В своем анализе семейных отношений Д. Заболотная справедливо обращает внимание на непростые отношения между членами семьи Кантемиров. Тут необходимо подчеркнуть, что, как в любой семье, немалую роль во внутрисемейных отношениях играют женщины. Особенно это касается семей привилегированных сословий, в которых женщины не были обременены работой и поиском дополнительного куска хлеба. В то время как мужчины находились на службе и занимались решением государственных вопросов, женщины формировали атмосферу взаимоотношений в семье.

Заметим, что не все породнившиеся с семьей Кантемиров влились в нее. Яркий тому пример – вторая супруга Д. Кантемира Анастасия Трубецкая. Будучи сама потомком старинного рода, она так и не смогла окончательно сблизиться с детьми молдавского господаря от его первого брака. Возможно, на это повлияла ее молодость: когда она стала женой Д. Кантемира, то лишь на несколько лет превосходила по возрасту его старшую дочь Марию.

Автор справедливо отмечает изменения в отношениях между старшей дочерью Д. Кантемира Марией и его второй супругой Анастасией Ивановной Трубецкой после решения вопроса о наследстве. Лилия Павловна отмечает уважительное обращение друг к другу в письмах и столь же ровные отношения между старшей дочерью Марией и младшей – Екатериной-Смарагдой. Думается, иначе себя вести люди столь высокого звания тогда просто не могли. Если и допустить, что между главными героинями книги Марией и Екатериной-Смарагдой еще могли иметь место личные симпатии, о чем пишет Л. Заболотная, то взаимоотношения между старшей дочерью и второй женой молдавского господаря трудно назвать уважительными (что следует из контекста всей книги). За исключением достойных обращений в письмах, ничто об этом не свидетельствует. Скорее, можно говорить о временном примирении, которое вновь дало трещину после смерти братьев Марии – Антиоха и Константина, после чего последовали новые тяжбы при разделе имущества. Кстати, тот самый внутрисемейный конфликт, возникший в отношениях между старшей дочерью Д. Кантемира и его второй женой, подтверждает и сама исследовательница, подчеркнувшая, что писем в адрес мачехи от родных братьев Марии встречено не было. Еще одно доказательство отстраненности Марии от семьи Трубецких, где воспитывалась ее младшая сестра, вторая героиня рецензируемой книги, – игнорирование старшей сестрой акта ее бракосочетания, на которое ее вежливо пригласили, а она столь же вежливо ответила письмом, но саму свадьбу обошла вниманием.

Автор монографии права в том, что образ Марии вообще требует специального, отдельного освещения. Определенные черты ее твердого характера прослеживаются и в данной работе: например, несвойственный для того времени шаг, на который пошла молодая Мария, отказавшись от предложения И.Г. Долгорукова, при том, что кандидатуру жениха одобрили ее отец и мачеха. Любопытен вывод, к которому приходит Л. Заболотная, считая, что отказ был обоснован Марией, сомневавшейся в карьерных возможностях жениха. Дальнейшие несостоявшиеся попытки сватовства к ней лишний раз подчеркивают ее неординарную и сильную личность. Не случайно автор книги обращает внимание читателя на строки из письма Марии, адресованные любимому брату Антиоху: «…У меня остаются два самых ценных, по Вашим словам, сокровища: жизнь и честь».

Именно с Антиохом у Марии складываются самые доверительные и теплые отношения. Это наглядно проявляется в их переписке. Я уже писал об этом в рецензии на сборник документов, опубликованный Л. Заболотной в 2018 г. (Степанов В. История жизни Марии Кантемир в письмах и документах. Автор-составитель Лилия Заболотная. Кишинев: Lexon Prim, 2018. 270 с. ISBN 978-9975-139-44-1. Tyragetia s.n., XII/2, 2018, p. 336-338). Следует упомянуть, что эти письма попали и в настоящую книгу, что, по справедливому замечанию Лилии Павловны, позволяет увидеть весь комплекс документов, система-

тизированных исследовательницей к настоящему времени. И второе, на что обратила внимание автор данной работы во введении: рецензируемая книга вышла на двух языках под одной обложкой, что позволило значительно расширить читательскую аудиторию и привлечь к ознакомлению и анализу новых документов заинтересованную англоязычную аудиторию.

Важно отметить, что, погружая читателя в мир Марии Кантемир и ее окружения, Лилия Заболотная подчеркивает особый статус высокородных молдавских женщин, которые обладали значительно бóльшими правами в области наследования и распоряжения имуществом в браке, что отличало знатных молдаванок, живших в России, от их не менее титулованных русских современниц. Возможно, эта особенность, вместе с личными чертами характера Марии, и сделала именно ее, а не братьев, основной фигурой в борьбе за наследство Кантемиров. Собственно, этой непростой теме имущественно-правовых отношений между женщинами в семье Кантемиров Лилия Заболотная посвятила отдельную главу своего исследования.

Особого рассмотрения требует второй раздел рецензируемой книги, где размещены 32 документа (в основном подлинники XVIII в.), которые знакомят читателя с имущественно-правовыми семейными и челобитными документами. Как специалист в области социальной антропологии могу констатировать, что скрупулезно подобранное собрание документов представляет собой важный срез, демонстрирующий социально-правовые отношения и нормы поведения, свойственные высшим сословиям России указанного столетия.

Возвращаясь к началу нашей рецензии, обращу внимание на особенности его персонажа в форме. Это образ власти и системы. Не каждый человек, обладающий собственным мнением и позицией, имеет смелость об этом аргументированно заявить, с достоинством глядя на своих оппонентов, невзирая на их титулы и звания. Особая ответственность в этом плане ложится на плечи историка. Ведь пойдя на поводу конъюнктуры, против самого себя, такой специалист рискует не только утратить доверие коллег: он обманывает сотни, тысячи людей, которые читают его статьи, учатся по его учебникам. Обращая на это внимание, хочется отметить, что в любом исследовании немало может сказать об авторе публикации осуществленный им анализ историографии, то есть освещение работ предшественников по изучаемой теме. И здесь речь идет не только о глубине знания этой самой историографии. Это, безусловно, тоже важно, но не менее важна подача материала – стиль. Неоднократно приходилось читать труды отдельных современных авторов (и не только; такие люди встречаются в любые эпохи), которые старались самоутвердиться «на костях» предшественников и оппонентов, зачастую подвергая их незаслуженной критике. После ознакомления с подобными пассажами, признаться, нет особого желания продолжать читать подобных «специалистов». Лилия Павловна в своей работе демонстрирует тот научный такт, который отражает отношение к серьезному сообществу классических историков-новистов. А ведь у автора немало оппонентов, однако то, как она выстраивает диалог с читателем, демонстрирует не только профессиональные качества Л.П. Заболотной как исследователя, но и неизменное соблюдение ею научной этики, что всегда отличало публикации этого историка.

Особое место в исследовании занимает иллюстративный материал. Наряду с описанием коллекции, любезно предоставленной автору музеографом и коллекционером Юрием Григорьевичем Епатко, автор монографии, которую она по своей скромности называет «сборником», поместила в иллюстративную часть многочисленные личные материалы и фотографии, собранные в Москве, Санкт-Петербурге, Нижнем Новгороде, Истре, Улиткино. В результате получилось интересное и подробное описание портретных изображений семьи Кантемир.

С любовью и интересом подобранные иллюстрации дополняют прекрасное издание книги, которую приятно держать в руках и читать, чего, собственно, желаю тем, кто еще не познакомился с этим трудом. Признаюсь, я немного завидую им. Ведь на некоторое время новые читатели смогут сесть в лифт времени и окунуться в миниатюры жизни и нравов далекого XVIII века.

В заключение следует отметить, что книга Лилии Заболотной была высоко оценена высокопрофессиональными специалистами из разных стран, которые выступили рецензентами данного научного исследования: доктор Штефан Лемни (Франция), доктор Наталья Пушкарева (Россия), доктор Теодор Канду (Республика Молдова). Подобная география авторитетов лишний раз свидетельствует о том, что к научному творчеству Лилии Заболотной проявляется серьезное внимание, книги ее читают и ждут.

И мы будем ждать новых книг Лилии Павловны, которых ей от души хочется пожелать.

07.06.2022

Др. проф. Вячеслав Степанов, Институт славяноведения Российской Академии наук, Москва, Российская Федерация, https://orcid.org/0000-0002-5026-9505, e-mail: vstepanovpochta@gmail.com

Nicolae Fuştei,
MITROPOLITUL GAVRIIL BĂNULESCU-BODONI 1746-1821:ACTIVITĂŢI CULTURALE ŞI ECLEZIASTICE

Chişinău: Biblioteca ştiinţifică (Institut) „Andrei Lupan”, 2021, 464 p.
ISBN 978-9975-62-452-7

Lucrarea monografică elaborată de Nicolae Fuştei, cercetător ştiinţific coordonator la Institutul de Istorie, reprezintă un adevărat eveniment pentru domeniul istoriei religiei în istoriografia românească din ultimul deceniu. Studiul este bazat pe un volum impunător de documente inedite de arhivă şi este dedicat unei remarcabile personalităţi a culturii şi istoriei Bisericii Ortodoxe – Gavriil Bănulescu-Bodoni, mitropolitul Ortodox al Moldovei, de Ekaterinoslav şi Herson-Tavriceski, al Kievului şi al Basarabiei.

Monografia este realizată la un nivel ştiinţific înalt, respectând toate cerinţele editoriale contemporane în vigoare. Arhitectura structurală este construită logic şi cronologic, făcând posibilă parcurgerea istorică de către cititori a problemei abordate. Studiul cuprinde o *Introducere*, şase capitole, o vastă bibliografie, un indice de nume şi unul geografic. Aparte merită aprecierea patru anexe, tabelul cronologic, lista bisericilor construite în timpul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni; 32 de documente inedite din Arhiva Naţională a Moldovei referitoare la viaţa şi activitatea mitropolitului, trei poezii consacrate mitropolitului, pe timpul când a condus exarhatul Moldovei şi Valahiei (1808-1812), scrise de profesorul Seminarului din Socola Enache Slugerul. Conţinutul monografiei se bazează pe un impresionant material istoriografic de actualitate, prezentat concis, sistematic şi critic.

Primul capitol, ***Activităţi administrative,*** conţine patru paragrafe şi abordează principalele activităţi administrative ale ierarhului: la eparhia de Kiev şi Halici; reformele întreprinse în viaţa internă a parohiilor din eparhia Kievului şi Haliciului; lupta cu influenţa romano-catolicilor şi uniaţilor în această eparhie. O atenţie specială este acordată istoriei privind înfiinţarea exarhatului Moldovei, Valahiei şi Basarabiei în contextul politic; situaţia eparhiilor la momentul înfiinţării exarhatului şi schimbările în administraţia eparhiilor din exarhat; modificările în viaţa liturgică a bisericilor din principate; problema mănăstirilor închinate. Un paragraf separat este consacrat istoriei înfiinţării Mitropoliei Chişinăului şi Hotinului.

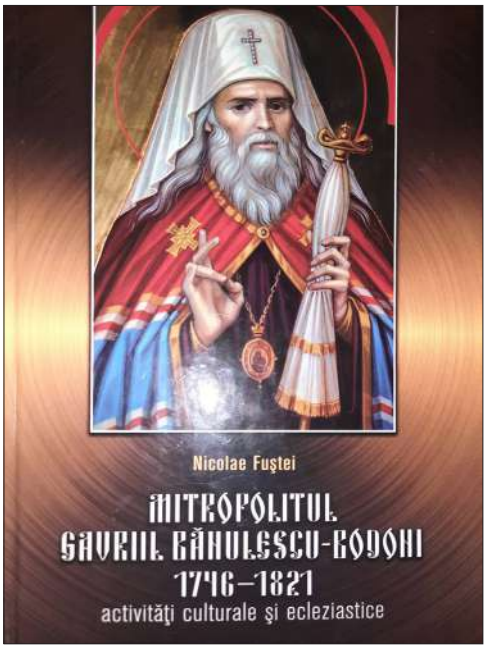

În viziunea autorului, ,,în domeniul administrativ, ierarhul a realizat o reformă a vieţii interne a parohiilor din eparhia Kievului, a micşorat influenţa uniaţilor şi romano-catolicilor în eparhia Kievului. Aflându-se la cârma exarhatului Moldovei, Valahiei şi Basarabiei, a redresat, pe cât a fost cu putinţă, situaţia eparhiilor, a unificat viaţa liturgică în exarhat, a încercat să schimbe situaţia mănăstirilor închinate, a înfiinţat eparhia Chişinăului şi Hotinului, înzestrând-o cu toate cele necesare pentru o funcţionare eficientă. Referindu-ne la înfiinţarea eparhiei Chişinăului şi Hotinului, putem spune că unitatea sufletească a românilor din Basarabia este rodul muncii şi geniului mitropolitului Gavriil, care uneşte pe cei de un neam şi o credinţă sub o singură conducere spirituală. Ba mai mult, alipeşte celor din Basarabia şi pe fraţii lor de până la Bug. Astfel, fiind dispersaţi în diferite unităţi teritorial-administrative, românii din imperiu rămâneau uniţi spiritu-

al sub omoforul unui ierarh român, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni" (p. 26-80; 325).

Capitolul al doilea cuprinde șapte paragrafe și reflectă ***activitatea multilaterală social-pastorală*** a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, și anume: grija pentru clerul din eparhia Kievului și Haliciului; înființarea azilului pentru văduvele și copiii clericilor decedați; stabilirea unui nou sistem de întreținere a clerului din eparhia Kievului și Haliciului; introducerea unui regim special pentru procesele de judecată, intentate clericilor din exarhatul Moldovei și Valahiei; problema poverii impozitelor pentru preoți; eforturile depuse în vederea deschiderii noilor biserici și sprijinirii fraților de o credință și eterodocșilor; activități în vederea amenajării locașurilor secundare (auxiliare) de cult; activități de revigorare a vieții monahale și de reconstruire a mănăstirii Căpriana.

Una din concluziile de bază ale autorului în acest capitol este că mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, ca un adevărat păstor, contribuia prin toate mijloacele disponibile la deschiderea de noi lăcașuri de cult – în Rusia, Ucraina, Moldova sau Valahia. A pus piatra de temelie a primelor biserici din viitorul oraș Odesa. În timpul Exarhatului a reușit să transforme o serie de moscheie în biserici ortodoxe. În Basarabia, pe lângă cele 749 de lăcașe de cult existente, s-au mai construit încă peste 200, astfel că fiecare sat a ajuns să aibă o biserică.

Capitolul al treilea este rezervat ***activității cultural-editoriale*** a mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. În cele cinci paragrafe, autorul formulează considerații asupra problemelor de o importanță majoră, precum: înființarea Tipografiei eparhiale la Chișinău și cărțile tipărite la această tipografie. Tipografia înființată la Chișinău sub conducerea mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni a reprezentat primul centru editorial de carte românească din Basarabia, jucând un rol important în dezvoltarea și consolidarea culturii naționale din această parte a teritoriului românesc. Prin intermediul cărților editate aici s-a promovat limba română în toate sferele de activitate culturală, în pofida politicii coloniale duse de autoritățile rusești în această provincie.

În acest capitol, autorul face referință la o contribuție deosebită a mitropolitului în instituirea Filialei din Chișinău a Societății Biblice Ruse și aportul ierarhului la introducerea muzicii liniare în cântarea bisericească. Filiala din Chișinău a Societății Biblice Ruse a contribuit la luminarea populației țărănești, la formarea obișnuinței de a citi Cărțile Sfinte, precum și la reducerea analfabetismului în rândul locuitorilor. Mitropolitului Gavriil îi datorăm și introducerea muzicii liniare în cântarea bisericească, care reprezintă o artă muzicală mai evoluată decât cea pe o singură voce a muzicii bisericești de strană și cea pe o singură voce a cântecului popular.

De asemenea, în acest capitol este tratat un aspect extrem de important și relevant privind biblioteca personală a Mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni. În conformitate cu „Inventarul", (la momentul alcătuirii acestuia), biblioteca avea 368 de titluri de carte și, în total, constituia 685 de exemplare. Cu toate că lista cărților din biblioteca Mitropolitului, făcută la 20 aprilie 1821, este destul de sumară, incompletă și fragmentară, autorul a făcut o tentativă de identificare a unor cărți (într-un număr impunător), care aparțineau mitropolitului.

Capitolul al patrulea este dedicat activității mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în calitate ***de ctitor și îndrumător de școli***. În cele trei paragrafe sunt abordate următoarele probleme: grija mitropolitului pentru învățământul teologic la Kiev; activități în domeniul învățământului în Principatele Române în timpul exarhatului; contribuții la dezvoltarea învățământului în Basarabia; Seminarul din Chișinău și alte școli din Basarabia.

Autorul demonstrează că, pe lângă faptul că a activat ca profesor de diferite discipline atât în Moldova, cât și în Rusia și Ucraina, prin introducerea noilor discipline la Școala Teologică din Kiev a ridicat nivelul de pregătire a viitoarelor cadre bisericești. Aflându-se la cârma eparhiei Kievului, Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni s-a manifestat ca un continuator destoinic al lucrării începute de vestitul compatriot al său Petru Movilă. În calitate de conducător al Academiei, mitropolitul Gavriil a întreprins măsuri care au dus la îmbunătățirea stării materiale, dar și a calității predării în această instituție de învățământ. A introdus un curs de științe medicale, a încercat să facă ordine și în ceea ce ține de administrarea banilor din haznaua Academiei.

În timpul aflării mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni la cârma exarhatului, el s-a manifestat ca un adevărat păstor al valorilor patrimoniale,

a ctitorit şi a întemeiat şcoli pentru pregătirea preoţilor, a organizat Biserica şi Seminarul Teologic (1813) pentru educarea copiilor clerului. Acest seminar reprezenta, la acea data, instituţia cu cel mai înalt nivel al studiilor din Basarabia, aici fiind instruite personalităţi de seamă ale epocii, care au jucat un rol important în viaţa politico-culturală de la începutul secolului al XX-lea: preotul Alexei Mateevici (1888-1917), arhimandritul Gurie Grosu (1877-1943), politicianul Ion Inculeţ (1884-1940), doctorul în medicină, istoricul, publicistul şi omul politic Petre Cazacu (1873-1956) etc.

Un aspect pozitiv şi de foarte mare importanţă în legătură cu Seminarul organizat de către mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni este acela că la această şcoală, spre deosebire de alte şcoli din ţinut, aveau dreptul să se înscrie şi fiii de ţărani. Este de remarcat faptul că în Seminar s-a studiat limba română până în anul 1867.

În capitolele al cincilea şi al şaselea sunt elucidate ***eforturile mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni în vederea depăşirii unor fenomene negative din viaţa societăţii şi a Bisericii.*** După cum subliniază autorul, mitropolitul s-a manifestat şi ca un luptător cu diferite nereguli din viaţa societăţii şi a Bisericii. În această ordine de idei, au fost evidenţiate câteva direcţii de luptă: apărarea clerului şi a mănăstirilor împotriva abuzurilor din partea persoanelor fizice şi a autorităţilor administraţiei locale; încercarea de a exclude amestecul autorităţilor civile în treburile bisericeşti; lupta cu abuzurile din partea militarilor ruşi; micşorarea numărului preoţilor vagabonzi.

În acest context, mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni este prezentat de autor ***în raporturile sale cu personalităţi din epocă,*** şi anume relaţiile cu ierarhii, clerul, cu egumenii mănăstirilor închinate. Unul din paragrafele acestui capitol generează discuţia cu cititorul – *prin ce se explică filorusismul lui Gavriil Bănulescu-Bodoni? ...*

Mitropolitul Gavriil a opus rezistenţă încercărilor guvernatorului civil şi militar Harting Ivan Markovici de a introduce legile şi instituţiile ruseşti în Basarabia. Ca rezultat al acţiunilor întreprinse de boierii moldoveni şi mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni, rusificatorii, în frunte cu Harting, au fost nevoiţi să bată în retragere, iar guvernul ţarist face unele concesii momentane. În pofida tendinţei ţarismului rus de a înlocui în Basarabia dreptul autohton cu cel rusesc, datorită şi eforturilor mitropolitului Gavriil Bănulescu-Bodoni, cel puţin parţial, s-a reuşit menţinerea populaţiei autohtone basarabene în cadrul sferei spirituale a poporului român.

Totalizând cele spuse mai sus, ţinem să subliniem că volumul *Mitropolitul Gavriil Bănulescu-Bodoni 1746-1821: activităţi culturale şi eclezias-tice,* realizat de Nicolae Fuştei, doctor în ştiinţe istorice şi doctor în ştiinţe teologice, merită cea mai înaltă apreciere şi va ocupa un loc de seamă în istoriografia contemporană. Această publicaţie amplă, cu un conţinut ştiinţific avansat va completa, cu siguranţă, un gol în literatura privitoare la acest subiect. Prin monografia sa valoroasă şi importantă, autorul a demonstrat încă o dată seriozitatea şi profunzimea sa profesională în domeniul cercetării. Recomandăm cititorului fără rezerve această lucrare şi îi dorim autorului noi succese editoriale.

04.07.2022

Dr. hab. Lilia Zabolotnaia, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 August, 121-A, MD-2012 Chişinău, Republica Moldova, https//orcid.org/0000-0001-9807-5809, e-mail: liliazab61@gmail.com

Н. В. Гросул-Войцеховская, АРХИТЕКТОР В.А. ВОЙЦЕХОВСКИЙ: ЗАМЫСЛЫ И ВОПЛОЩЕНИЯ. 1909-1977

Москва: АИРО-XXI, 2021, 96 с. ISBN 978-5-91022-490-6

Prezenta monografie a pictoriţei Nina Grosul-Voiţehovski, candidat în ştiinţe pedagogice, vine să ne relateze despre soarta renumitului arhitect Valentin Voiţehovskii, născut într-o familie de ţărani simpli dintr-un sătuc din apropierea oraşului Minsk, din Imperiul Rus (care nu-şi închipuiau pe atunci ce renumit va deveni fiul lor... p. 5), cel care a proiectat şi a creat imaginea mai multor clădiri, care şi-a adus contribuţia inestimabilă la realizarea unor monumente de valoare artistică, istorică şi arhitecturală naţională şi internaţională.

Monografia cuprinde o adnotare a autoarei în limbile rusă şi engleză, două capitole şi, drept anexe, sunt oferite trei compartimente de desene grafice şi proiecte din creaţia lui Valentin Voiţehovskii.

În prefaţa lucrării (pp. 5-7), autoarea ne relatează despre activitatea tatălui său în calitate de pedagog, profesor şi arhitect care a marcat dezvoltarea arhitecturii din spaţiul românesc interbelic şi postbelic, ne expune succint sursele care au stat la baza creării şi apariţiei acestei monografii.

În prima parte a capitolului intitulat „Жизнь и творчество" („Viaţa şi creaţia") (pp. 8-53), autoarea povesteşte despre soarta grea a bunicilor ei. Tatăl viitorului arhitect Alexandru Voiţehovskii, în tinereţe, a fost de meserie constructor de sobe şi beciuri, apoi va însuşi, la vârsta de 28 de ani, meseria de tehnician-constructor prin studiile efectuate la Sankt-Petersburg. Mama arhitectului Stanislava Vikentievna era cusătoreasă, de religie, el era ortodox, ea – catolică.

În fragedă copilărie, în 1910, împreună cu familia se mută cu traiul în orăşelul Soroca din gubernia Basarabia. Primele cunoştinţe le obţine prin studiile efectuate la gimnaziul din localitate. Răsfoind publicaţiile editate în Imperiul Rus, în special revista „Вокруг света" („În jurul lumii"), rămâne impresionat de fotografiile mai multor construcţii arhitecturale de la sfârşitul sec. XIX – începutul sec. XX, printre care şi clădirea Teatrului de Operă din Lvov, promiţându-şi că „va construi şi el astfel de bijuterii" (p. 9).

Amintirile din copilărie, legate de cercetările arheologice şi săpăturile întreprinse de arheologi la fântâna şi în incinta cetăţii Soroca, au servit drept motiv şi impuls în alegerea viitoarei sale profesii. După finalizarea cursurilor de gimnazist în 1927, timp de doi ani lucrează în calitate de învăţător la clasele primare din satul Cureşniţa. Această primă practică pedagogică îl va ajuta nespus de mult în viitor.

În anul 1929 susţine cu succes examenele de admitere şi este înmatriculat la Şcoala Superioară de Arhitectură din Bucureşti (sau, cum este numită de autoarea lucrării, Academia de Arhitectură din Bucureşti), aşa încât visul din copilărie de a fi arhitect devine realitate (p. 11). I-a cunoscut şi i-a avut ca mentori pe arhitecţii români ai perioadei interbelice Octav Doicescu şi Richard Bordenache, absolvenţi şi ei ai Şcolii Superioare de Arhitectură din Bucureşti, şi pe mulţi alţi profesori care şi-au făcut studiile peste hotare, la Academia de Arte „P. Julien" din Paris.

În timpul anilor de studenţie s-a împrietenit cu basarabenii Valentin Mednec şi Robert Kurţ, viitori şi renumiţi arhitecţi din RSS Moldovenească. Trăind nouă ani la Bucureşti, a făcut cunoştinţă cu mai mulţi tineri basarabeni, unii devenind, între timp, persoane cu renume în diferite sfere ale ştiinţei şi artei. Printre ei menţionăm pe poetul Emilian Bucov, cu care un timp a închiriat un

apartament în Bucureşti, pe Iurie Korotkov, tatăl renumitei actriţe şi regizoare de filme Kira Muratov (p. 14).

Din amintirile relatate de Valentin Mednec se poate constata că „la început era greu de supravieţuit fără resurse materiale. Plata studiilor era enormă, burse nu existau, manualele şi cărţile de specialitate în limba franceză costau scump. Trăiau şi lucrau în subsolul casei unui inginer-constructor din Bucureşti, care le punea la dispoziţie comenzi particulare la diferite firme, companii private, ameliorându-le în acest mod situaţia financiară, ei obţinând în schimb o bogată practică în executarea diverselor desene şi schiţe în calitate de desenatori. Mica lor companie era numită în glumă KUMEVO (Kurţ, Mednec, Voiţehovskii)" (pp. 11-14).

În anul trei de studii primeşte sarcina de a executa măsurările şi a proiecta schiţa unui monument vechi de arhitectură. Valentin Voiţehovskii îşi concentrează atenţia asupra Cetăţii Soroca, care l-a pasionat şi cucerit din copilărie şi asupra căreia va reveni, mult mai târziu, cu o lucrare ştiinţifică aprofundată în calitate de arhitect desăvârşit. Construcţiile Moldovei medievale vor deveni laitmotivul creaţiei sale artistice.

În intervalul anilor 1934-1938 apar primele proiecte şi lucrări realizate pe teritoriul Basarabiei. De menţionat casele de locuit din satul Japca, Şcoala medie incompletă de la Soroca şi Bălţi, un număr de construcţii bisericeşti din Nordul Basarabiei. Din motive personale obiective şi ţinând cont de atitudinea puterii sovietice faţă de biserică, acestea şi altele nu şi-au găsit reflectare în autobiografia arhitectului din anii '40-'70 ai secolului trecut. Astfel, în documentele şi listele oficiale, legate de promovarea într-o funcţie sau acordarea de titluri ştiinţifice sau artistice, lipseşte cu desăvârşire menţionarea monumentelor de arhitectură create de arhitect în perioada interbelică (p. 15, 40).

Împreună cu profesorul său, renumitul arhitect român Octav Doicescu, în anul 1939 a proiectat Pavilionul Expoziţional al Regatului României de la New York, a dezvoltat proiectul Pieţei Centrale din Bucureşti şi un şir de proiecte de case de locuit, finalizate la sfârşitul anilor '30, care şi astăzi înfrumuseţează capitala României. Din amintirile aceluiaşi arhitect Valentin Mednec, „profesorii Şcolii Superioare de Arhitectură din Bucureşti Octav Doicescu şi Richard Bordenache ţineau foarte mult la tânărul student din Basarabia şi apreciau talentul lui de pictor şi desenator. Deseori lucrările sale erau expuse în sălile expoziţionale ale Academiei. În colaborare cu aceşti doi mari arhitecţi români, în perioada interbelică a proiectat şi realizat mai multe edificii de menire publică şi culturală: hoteluri, şcoli, fabrici, case de locuit în oraşele Bucureşti, Braşov, Ploieşti, Balcic" (pp. 16-21, 38).

Odată cu terminarea studiilor, în anul 1939, revine în Basarabia şi lucrează independent în calitate de arhitect la Eparhia din oraşul Bălţi, unde se ocupă de restaurarea şi reabilitarea construcţiilor de cult, aflate în subordinea bisericilor şi mănăstirilor din Basarabia. În această perioadă este proiectat şi construit Baptisteriul Bisericii „Sfântul Constantin şi Elena" din Bălţi şi clădirea administrativă a călugărilor de la Mănăstirea Rudi (p. 21).

Elegantul Baptisteriu al Bisericii din Bălţi poate fi considerat cu adevărat o capodoperă de arhitectură. Prin această operă poate fi urmărită tendinţa de creare a construcţiilor strict monumentale şi, în acelaşi timp, a unei entităţi elegante. Se pare că anume în această perioadă se formează stilul arhitectural al maestrului, sunt create noile tehnici de construcţie, se definesc propriile căi altruiste de dezvoltare.

Ca şi orişicare bărbat, este chemat la datorie – să-şi exercite serviciul militar. Refuzul de a se mobiliza în armata română atrage după sine unele consecinţe. Este supus unei anchete din partea Tribunalului Militar. La sugestia Înaltului Comandament Militar Român, este nevoit să demisioneze din funcţia de arhitect la Eparhia din Bălţi şi să plece la Chişinău, unde se angajează în calitate de arhitect de rangul trei în secţia tehnică regională.

Paralel cu aceste momente negative din viaţa arhitectului Valentin Voiţehovskii, intervin şi momente plăcute, legate de viaţa particulară. Prin intermediul bunilor săi prieteni Eugenia şi Moisei Gamburg, face cunoştinţă cu viitoarea sa soţie Tatiana Andronache, cu care îşi va lega destinul pentru toată viaţa pe 15 mai 1940. Soţia arhitectului Tatiana Andronache provenea dintr-o familie de intelectuali – era fiica învăţătorului din sat Alexandru Andronache (Andrunachievici), care ulterior va obţine studii juridice la Sankt-Petersburg şi Iaşi, şi a renumitei pianiste Antonina Stadniţkaja, nepoata Mitropolitului Arsenie Stadniţkii (pp. 25-26).

În intervalul dintre luna iulie 1940 şi iunie 1941, deţine funcţia de şef al secţiei de construcţii capitale din cadrul NARCOMPROS-ului RSS Moldoveneşti. După 22 iunie 1941, împreună cu familia se evacuează în regiunea Stavropol, în oraşul Vladikavkaz, apoi în oraşul Djambul din RSS Kazahă, unde, ca şi mulţi alţi refugiaţi, se angajează la muncă în calitate de maistru (în limba rusă „прораб”), la fabricile şi uzinele din localitate, evacuate din oraşele ocupate. Specialitatea de arhitect l-a ajutat să contribuie la proiectarea în grabă a clădirilor necesare adăpostirii fluxului mare de refugiaţi. Pentru această contribuţie Valentin Voiţehovskii a fost decorat, din spusele fiicei, cu o medalie, nu este specificat care anume. Autoarea relatează cu tristeţe despre acele momente şi lipsuri prin care a trecut familia sa, în urma cărora au decedat din cauza greutăţilor buneii din partea mamei, rămânând pentru totdeauna pe meleagurile Kazahstanului (pp. 28-30).

Din aprilie 1944 începe perioada cea mai fructuoasă din cariera sa de arhitect. Deţine funcţia de adjunct al şefului Centrului de Arhitectură din cadrul Guvernului RSSM şi funcţia de Arhitect principal al proiectului instituţional „Moldavstroiproiect”.

Reconstrucţia şi restabilirea infrastructurii principalelor oraşe distruse de pe urma războiului (Chişinău, Bender, Bălţi, Soroca, Cahul, Tiraspol) au fost obiectivele prioritare, trasate de conducerea de atunci. Valentin Voiţehovskii devine autorul Planului general de restabilire a oraşului Soroca. În anul 1951, Consiliul Miniştrilor al RSSM aprobă Planul general de reconstrucţie şi reorganizare a oraşului Chişinău, elaborat cu contribuţia arhitectului Alexei Şciusev şi preluat, după decesul acestuia, de către arhitectul Robert Kurţ (p. 32). Maestrul Valentin Voiţehovskii a avut o contribuţie profesională enormă la implementarea în practică a acestui proiect.

Cu a doua jumătate a anilor ‘50, începe o nouă etapă în dezvoltarea ramurii arhitecturale, caracterizată prin implementarea noilor tendinţe în construcţie şi arhitectură, trecerea la construcţia cartierelor şi microraioanelor rezidenţiale ale oraşelor. Principiul proiectării libere a înlocuit construcţiile perimetrice ale cartierelor cu aranjarea simetrică a obiectelor în ansamblu. Pe motivul dispariţiei proprietăţii private, au dispărut şi curţile interne, prin urmare, au apărut mai multe spaţii libere, anfilade ale străzilor.

Pe lângă proiectarea şi delimitarea noilor terenuri transformate în două mari şantiere, microraioane, sau cartiere (Botanica, cu străzile „Decebal”, „Trandafirilor” şi bulevardul „Dacia”, şi Râşcanovca, cu străzile „Nicolae Dimo”, „Bogdan Voievod” şi prospectul „Moscovei”), se executau munci de proiectare şi reabilitare a centrului oraşului Chişinău.

Valentin Voiţehovskii, împreună cu arhitectul P. Borisov, proiectează şi realizează clădirea Ministerului Industriei Alimentare, o minunată construcţie amplasată pe bulevardul „Ştefan cel Mare”, actualmente sediul Procuraturii Generale a Republicii Moldova (1952). Lucrarea fusese propusă pentru acordarea Premiului „Stalin”. Monumentalitatea clădirii este accentuată de ridicarea lojei azurii deasupra blocului principal al corpului administrativ, evidenţiat puternic la intrarea principală. Modul constructivist şi figurativ divers al acestei clădiri, îmbinat cu precizia şi compoziţia ritmică a spaţiilor, legătura organică a materialului local de construcţie (piatră albă cu ceramică colorată arsă), tendinţa de a utiliza tradiţiile arhitecturii naţionale (inciziile în piatră şi motivele decorative din arta populară), spectrul coloristic elegant ales redau estetismul şi farmecul clădirii, înalt apreciat de către renumitul arhitect A. Duşkin în cadrul întrunirii Primului Congres al arhitecţilor din RSSM din 1951. Toate aceste detalii, executate profesional, subliniază caracterul şi stilul arhitecturii contemporane a anilor ’50, care şi-au găsit reflectare ulterioară în edificarea complexelor de case de locuit cu nr. 107 (1955-1959), în redarea măreţiei principalei artere a oraşului Chişinău prin construirea edificiului Magazinului universal central, ulterior denumit „Lumea Copiilor”, iar astăzi – magazinul „Gemenii” (pp. 36-39).

Este replanificată şi modificată (1951) construcţia fostei Case a Nobilimii, edificată la sfârşitul secolului al XIX-lea, transformată în sediu al cinematografului „Patria”. Pe configuraţia fundamentului vechi, de fapt, este ridicată o clădire nouă, baza compoziţională o constituie Sala Spectatorilor, prevăzută cu o capacitate de 950 locuri. Este construit gardul metalic al „Parcului Catedralei” din partea „Pieţei Marii Adunări Naţionale”, cu o frumoasă amenajare decorativă (1951). Clădirea Filarmonicii de Stat este ridicată pe fundamentul fostului Circ al Chişinăului, care impresiona prin armonia combinaţiei dintre măreţia şi, în acelaşi timp, modestia laconică a exteriorului, exprimată

în porticul din şase coloane de la intrarea centrală, combinat cu faţada interiorului maiestuos renovată, care amplifică şi conferă sălii o acustică perfectă.

Toate aceste construcţii în procesul de realizare au fost supuse unor metamorfoze şi influenţe externe din partea superiorilor, care deseori interveneau în planul general al autorilor şi proiectanţilor, fiind în totală contradicţie cu gândirea, metodologia şi practica arhitecturală. Pentru nerespectarea unor indicaţii sau nepromovarea liniei partidului în aşa-zisa „luptă cu surplusurile în arhitectură", sufereau sau erau pedepsiţi nemijlocit autorii proiectului prin anularea premiilor care se acordau pentru realizarea unui sau altui proiect, rambursarea sumei făcându-se din contul salariului sau prin obligativitatea restituirii sumei sub formă de „alimente", care era considerată „valoarea pagubei provocată statului" (pp. 39-40).

Odată cu creşterea numărului populaţiei şi creşterea activităţilor şi manifestaţiilor culturale, apare şi necesitatea edificării de noi obiecte de menire culturală. Cu această ocazie, maestrul realizează un vast angajament social de proiectare a mai multor cinematografe din oraşele Chişinău şi Soroca. Fiind limitat în resursele financiare, din cauza politicii economice promovate de Nichita Hruşciov, construcţiile de acest gen au fost executate într-o manieră tipică: construcţia similară a interiorului, cu o mică diferenţiere a exteriorului clădirilor. Proiectarea şi construirea lor se făcea ţinând cont de limitarea numărului de încăperi şi anexe trebuincioase vizitatorilor (antreul larg şi prezenţa vestiarelor). Acestor edificii de menire socială le lipsea elementul de inspiraţie, fără care orice obiect îşi pierdea adevărata valoare cultural-artistică (p. 38). Tendinţa respectivă se observă şi a fost aplicată la construcţia blocurilor de studii ale Universităţii de Medicină din Chişinău (1956-1962).

Autoarea monografiei afirmă că, în perioada de refacere a statului distrus de efectele războiului, arhitecţii erau la mare căutare. Distinsa pictoriţă expune o listă compusă din 384 de lucrări, realizate de către arhitectul Valentin Voiţehovskii în colaborare cu alţi arhitecţi din RSSM, care, cu siguranţă, nu este definitivă. „Cum un bun croitor nu poate relata câte comenzi a executat pe parcursul vieţii, aşa şi un arhitect aflat la mare căutare,nu-şi poate aminti cu exactitate tot ceea ce a creat pe parcursul vieţii" (p. 41).

După cum afirma arhitectul I.S. Eltmann, „meritul profesorului Valentin Voiţehovskii constă în faptul că, indiferent de condiţiile restrictive tehnologice, economice şi politice impuse, a căutat întotdeauna soluţiile pe care le considera corecte, corelate cu ideile inovatoare ale epocii şi tradiţiile naţionale – fie în realizarea planului general de reconstrucţie a oraşelor, fie în proiectarea sau restaurarea unui nou edificiu. Toate acestea probează înalta măiestrie profesională a arhitectului. Este regretabil şi trist că un maestru de talia lui Valentin Voiţehovskii a fost limitat şi strâmtorat în procesul de elaborare şi realizare a proiectelor sale" (p. 43).

Este, practic, imposibil de apreciat aportul în dezvoltarea ştiinţei, realizat de profesorul Valentin Voiţehovskii. În calitate de membru al Societăţii de Ocrotire a Monumentelor de Arhitectură, se numără printre primii care a cercetat fundamental monumentele de cult ale arhitecturii moldoveneşti. Materialele acestor cercetări, însoţite de concluzia că „fiecare etapă de dezvoltare, începând de la epoca lui Ştefan cel Mare, a doua jumătate a secolului XV, se caracterizează prin anumite particularităţi, care, cu trecerea anilor, treptat, se schimbau, dar baza constructivă a monumentului continua să fie aceeaşi" (p. 44), reprezentau, totodată, şi o bună expertizare a fiecărui monument de arhitectură în parte (Biserica „Adormirii Maicii Domnului" din Căuşeni, Biserica „Sfântul Dumitru" din Orhei, Complexul de biserici rupestre de la Butuceni, Soborul Vechi din Chişinău, mănăstirile din Călăraşi, Căpriana, Saharna, Suruceni, Rudi) şi cele legate de construcţia cetăţilor medievale moldoveneşti (Soroca, Hotin, Cetatea Albă şi Bender).

Renumitul arhitect a constatat că cetăţile Hotin, Cetatea Albă şi Bender aveau în construcţia de bază a planului un unghi drept, iar cetatea Soroca – o construcţie pentagonală. Se datorează acest fapt progresului tehnologic înregistrat în arta militară a vremii, dictată de apariţia armelor de foc, care cereau întărirea nivelului fortificaţiilor. Cetatea Soroca a constituit un astfel de caz aparte, aici utilizându-se cunoştinţele tehnice privind planul constructiv al formei circulare a zidurilor, adaptate la noile tehnologii militare avansate.

În lucrările sale, a delimitat şi formulat trăsăturile specifice existente şi particularităţile naţionale ale stilului arhitectural moldovenesc, evident chiar şi atunci când Principatul Moldova se afla sub su-

zeranitatea otomană, îmbinat cu picturile murale interne şi externe, care fascinează prin tematica diversă şi coloritul viu pronunţat. Rezultatele cercetărilor, investigaţiilor sale au fost materializate într-un şir de publicaţii naţionale, înalt apreciate de forumul academic unional, editate într-un şir de reviste ştiinţifice unionale şi naţionale. Multe dintre ideile, afirmaţiile, raţionamentele expuse în studiile sale au permis înlăturarea lacunelor existente în istoria şi cultura locală, au stat la baza cercetărilor ulterioare şi apariţia noii generaţii de cercetători şi arhitecţi (pp. 44-47).

Susţine, în anul 1965, teza de doctor cu tema „Cetatea Soroca" în cadrul Academiei de Pictură din Leningrad (este prima lucrare republicană din acest domeniu). Cel mai important avantaj al muncii sale îl reprezintă faptul că, în baza unor analize minuţioase a diferitor surse, a fost studiată şi demonstrată ştiinţific dezvoltarea domeniului arhitectural pe tot teritoriul spaţiului Moldovei medievale, fiind un succes remarcabil al arhitectului, ceea ce a contribuit la noi realizări profesionale. Acest fapt a permis maestrului să-şi descopere o altă latură a sa, mult mai nobilă şi pe larg apreciată de studenţi şi de mediul profesoral academic, arta de a transmite cunoştinţele sale tinerei generaţii. Îmbina metodologia de predare cu tehnicile, metodele şi practicile pedagogice moderne, cu fotografiile, schiţele, desenele, planurile executate personal, care reflectau diferite stiluri şi curente în arhitectură, sau cu proiectarea filmelor şi a slaidurilor unde erau prezentate imagini ale edificiilor şi ale stilului de viaţă occidental, erau redate şi relatate armonios obiceiurile şi atmosfera acelor locuri, oraşe, state, vizitate personal de autor – Ungaria, Cuba, Franţa, Marok, Cehoslovacia, Anglia, Norvegia, Danemarca. Pentru identificarea similitudinilor dintre lucrări aducea, de fiecare dată, exemple din istoria arhitecturii locale şi universale, comparându-le între ele cu multă măiestrie, astfel încât crea senzaţia că sunt pentru prima dată descoperite, relatate şi expuse.

Prin discuţiile permanente cu studenţii şi analiza ulterioară a lecţiilor urmărea cum decurge procesul de predare - învăţare, tindea să obţină rezultate excelente în pregătirea unui bun specialist, cu un înalt grad de calificare. Procesul didactic era structurat, de fiecare dată, pe principiul îmbinării teoriei cu practica, fiind scoase în evidenţă valorile individuale şi calităţile personale ale profesorilor şi studenţilor. Rezultatul acelor cursuri ale profesorului Valentin Voiţehovskii l-au constituit lucrările/albumele studenţilor, după care aceştia erau evaluaţi şi promovaţi (pp. 49-53).

În a doua parte a lucrării, intitulată sugestiv „Детство с родителями" („Copilăria cu părinţii") (pp. 54-71), autoarea se transpune în timpul copilăriei sale, încercând să ne relateze atmosfera ce domina în familie şi în societatea de atunci, „muzica ce răsuna pretutindeni – era mama sau elevii ei care se ocupau la pian, tata, care, deşi era duminică, schiţa ceva în permanenţă, proiecta. Repetiţiile, concertele, susţinerea tezelor, darea în exploatare a edificiilor realizate, întâlnirile cu familiile prietenilor sau chiar groaznicele nume ale şefilor lor – toate erau noţiuni normale şi făceau parte din viaţa cotidiană a familiei" (p. 55, 70).

Un rol aparte pentru autoarea lucrării, cu profunde conotaţii emotive, l-a avut oraşul Soroca, „oraşul copilăriei şi adolescenţei tatălui ei, oraşul în care locuia bunelul cu soţia sa, oraşul cu splendida cetate în care arhitectul Valentin Voiţehovskii şi-a petrecut aproape tot timpul cu familia în cercetarea şi studierea vestigiilor arheologice, descoperite în cetate şi în preajma ei". De neuitat sunt relatările bunicului ei despre feciorul acestuia Alexandru, fratele lui Valentin, arestat în 1938 de organele sovietice represive (NKVD) din stânga Nistrului şi trimis la muncă silnică în îndepărtatul oraş Magnitogorsk, de la care nu au mai avut toată viaţa nicio veste (pp. 56-63).

Excursiile prin satele şi oraşele Moldovei, organizate de Valentin Voiţehovskii, soldate cu fotografierea, schiţarea, desenarea şi pictarea diferitor stiluri de construcţie a caselor vechi ţărăneşti, a tehnicilor de incizare de pe diverse construcţii din lemn de la sate, „care formează un specific şi oferă un colorit aparte fiecărui sat", a influenţat benefic şi a implantat ulterior talentul său şi arta de a picta fiicei sale Nina. Devine, mai târziu, artistă plastică şi-şi capătă un nume prin expoziţiile sale, organizate la Moscova, în baza acelor picturi şi desene realizate cândva prin satele Moldovei. Autoarea monografiei constată cu regret că acele stiluri vechi arhitecturale de la sat, care erau căutate în copilăria sa de tatăl ei, astăzi nu s-au mai păstrat (p. 67).

În relatările sale despre oraşul Chişinău, menţionează cu o deosebită deschidere sufletească despre activitatea lui Valentin Voiţehovskii împreună cu Robert Kurţ şi Valentin Mednec,

alături de renumitul şi genialul arhitect Alexei Şciusev, în proiectarea şi realizarea Planului general de reconstrucţie a oraşului Chişinău, avariat de cutremurul din 1940 şi distrus de război. Scoate în evidenţă cele două edificii construite la Chişinău de Alexei Şciusev, la începutul secolului XX (casa şi vila familiei Karcevskii). Deseori, împreună cu Robert Kurţ (nepotul lui Alexei Şciusev pe linie maternă), familia frecventa această vilă (pp. 68-69).

Autoarea are amintiri plăcute, legate de copilăria petrecută în casa familiei de pe str. A. Şciusev, 57, care era frecventată des de prietenii familiei – soţii Moisei şi Eugenia Gamburg, Esfira şi Robert Kurţ, Valentin Mednec cu soţia, poetul Emilian Bucov, medicii Natalia Gheorghiu şi Alexandra Osno. Sunt amintiri de neuitat, lăsate de rudele apropiate – Nina, sora lui Valentin Voiţehovskii, care a învăţat şi a trăit în România, familia academicianului Vladimir Andrunachievici, matematician, fratele mamei şi, nu în ultimul rând, familia soţului distinsei autoare Grosul Vladislav, fiul Preşedintelui Academiei de Ştiinţe a RSSM Iakim Grosul, cu care s-a căsătorit şi a întemeiat propria familie (pp. 69-70).

Lucrarea finalizează cu lista operelor publicate şi a manuscriselor arhitectului Valentin Voiţehovskii (p. 72), cu o bogată bibliografie selectivă (p. 73), cu anexele schiţelor grafice, realizate de Valentin Voiţehovskii în anii războiului, care completează textul monografiei (pp. 76-79), cu desenele grafice ale lui Valentin Voiţehovskii, parte a proiectului ştiinţific din anii ’70 „Bisericile Moldovei medievale din secolele XV-XVIII” (pp. 80-95). Locurile vizitate şi descrise în lucrare sunt completate cu imaginile foto alb-negru din colecţia familiei (pp. 5; 6; 10-16; 20-28; 31-32; 35-37; 39; 42-46; 48; 50-52; 54; 57-66; 68; 71).

În încheiere, constatăm că monografia semnată de Nina Grosul-Voiţehovskii este o realizare de valoare, conţinând studii ce reflectă viaţa şi activitatea renumitului arhitect Valentin Voiţehovskii. Include o amplă şi bogată informaţie de referinţă pentru istoria arhitecturii naţionale, cu o sistematizare ştiinţifică a materialului util specialiştilor în domeniu. Oferă noi perspective de cercetare şi analiză studenţilor facultăţilor de arte plastice şi celor de la ştiinţele arhitecturale. Este recomandată nu doar specialiştilor, ci şi publicului larg de cititori.

24.03.2022

Anatolie Povestca, Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, str. 31 august, 121-A, MD-2012, Chişinău, Republica Moldova, https://orcid.org/0000-0002-3462-6269, e-mail: a_povestca@mail.ru

Lista abrevierilor

AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii Istorice. Academia Română, Bucureşti
ActaMM	Acta Moldaviae Meridionalis. Anuarul Muzeului Judeţean Vaslui, Vaslui
ActaMN	Acta Musei Napocensis. Muzeul Naţional de Istorie a Transilvaniei, Cluj-Napoca
AIIAX	Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie „A.D. Xenopol”, Iaşi
AIMSR	Arhiva Istorico-militară de Stat din Rusia, Sankt Petersburg
AISR	Arhiva Istorică de Stat din Rusia
AISRL	Arhiva Istorică de Stat a regiunii Leningrad
AMC	Arhiva Ministerului Culturii
ANRM	Arhiva Naţională a Republicii Moldova
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
Apulum	Apulum. Buletinul Muzeului Regional Alba-Iulia, Alba-Iulia
ArhMold	Arheologia Moldovei. Institutul de Arheologie, Iaşi
ASRO	Arhiva de Stat din regiunea Odesa
AUB	Analele Universităţii Bucureşti, Bucureşti
Basarabia	Basarabia, Chişinău
BOR	Biserica Ortodoxă Română, nr. 8, 1903
BNRM	Biblioteca Naţională a Republicii Moldova
BBR	Buletinul Bibliotecii Române, Freiburg
BDA	Buletinul de Documentare Arhivistică, Bucureşti
BRM	Bibliografia Românească Modernă
Byzantinobulgarica	Byzantinobulgarica, Sofia
CA	Cercetări arheologice, Bucureşti
Candela Moldovei	Candela Moldovei. Institutul cultural-misionar „Trinitas”, Iaşi
Carpica	Carpica. Muzeul de Istorie şi Artă, Bacău
CI	Cercetări Istorice, Iaşi
Cugetul	Cugetul. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
Cumidava	Cumidava. Muzeul judeţean Braşov, Braşov
Datini	Datini. Revistă de cultură, Bucureşti
Destin Românesc	Destin Românesc. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău-Bucureşti
Destin Românesc s.n.	Destin Românesc. Serie Nouă. Revistă de istorie şi cultură, Chişinău
FIASRO	Filiala din Ismail a Arhivei de Stat din regiunea Odesa
Magazin bibliologic	Magazin bibliologic, Biblioteca Naţională a Republicii Moldova, Chişinău
Marisia	Marisia. Studii şi materiale, Târgu Mureş
Mitropolia Olteniei	Mitropolia Olteniei, Craiova
MNAIM	Muzeul Naţional de Arheologie şi Istorie a Moldovei
MNIM	Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei
Ortodoxia	Ortodoxia. Revista Patriarhiei Române, Bucureşti
Peuce	Peuce. Institutul de Cercetări Eco-Muzeale, Tulcea
Pyretus	Pyretus, Ungheni
Revista arheologică	Revista arheologică. Institutul de Arheologie şi Istorie Veche, Chişinău

Revista arheologică S.N.	Revista arheologică S.N. Institutul Patrimoniului Cultural, Chişinău
Revista Arhivelor	Revista Arhivelor. Direcţia Generală a Arhivelor Statului, Bucureşti
Revista Bistriţei	Revista Bistriţei. Muzeul Judeţean Bistriţa-Năsăud
Revista de etnologie	Revista de etnologie, Chişinău
Revista de filosofie	Revista de filosofie, Bucureşti
Revista de istorie	Revista de Istorie, Bucureşti
Revista de istorie a Moldovei	Revista de istorie a Moldovei, Chişinău
Revista Muzeelor	Revista Muzeelor, Bucureşti
RRH	Revue Roumaine d'Histoire, Bucarest
SCIV(A)	Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie), Bucureşti
Tibiscus	Tibiscus. Muzeul Banatului, Timişoara
Tyragetia	Tyragetia. Muzeul Naţional de Istorie a Moldovei, Chişinău
Viaţa Basarabiei	Viaţa Basarabiei, Chişinău
Ziridava	Ziridava. Muzeul judeţean Arad, Arad
Богословские Труды	Богословские Труды. Московская патриархия, Москва
ВИ	Вопросы истории, Москва
ЕАИВЕ	Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы
Етнография на България	Етнография на България, София
ЖМВД	Журнал Министерства Внутренних Дел (СПб.)
КЕВ	Кишиневские Епархиальные Ведомости, Кишинев
Киевская старина	Киевская старина, Киев
КСИЭ	Краткие сообщения Института Этнографии АН СССР, Москва
ПСЗРИ	Полное Собрание Законов Российской Империи
РА	Российская Археология, Москва
Русский Вестник	Русский Вестник, Москва
СЭ	Советская этнография, Москва
Труды ГИКМ	Труды Государственного Историко-Краеведческого Музея, Кишинев
УЗКГУ	Ученые Записки Кишиневского Государственного Университета (Кишинев)
Ученые записки	Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР
ЗООИД	Записки Одесского Общества Истории и Древностей

Condiţiile de publicare în revista „Tyragetia”

Stimaţi colegi,

Revista prevede publicarea studiilor arheologice, istorice, muzeografice, rezultatele cercetărilor ştiinţelor interdisciplinare în domeniul arheologico-istoric, ocrotirea patrimoniului.

Articolele şi alte tipuri de lucrări ştiinţifico-muzeografice vor reflecta din punct de vedere geografic spaţiul balcanico-carpato-pontic şi teritoriile limitrofe.

Articolele pot fi prezentate în limbile română, rusă, engleză, germană, franceză.

Toate materialele prezentate spre publicare urmează a fi recenzate de membrii Colegiului de redacţie, precum şi de alţi specialişti în domeniu.

În cazul unui aviz negativ, Colegiul de redacţie nu este obligat să comenteze decizia sa.

Volumul manuscriselor nu va depăşi 100 mii caractere (aproximativ 2,5 c.a.), inclusiv bibliografia, rezumatele şi ilustraţiile. Textul lucrărilor trebuie prezentat în formă de manuscris şi în format electronic: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5.*

Articolele trebuie să fie însoţite de un rezumat în trei limbi: română; rusă; engleză (germană sau franceză).

Planşele (ilustraţiile), în format A4, se vor prezenta în formă grafică clară, cu numerotarea poziţiei fiecărui obiect. Materialul ilustrativ trebuie să fie însoţit de o lista a planşelor cu o legendă exhaustivă (tradusă şi în limbile rezumatului). Planşele (TIF, JPG – nu mai puţin de 300 dpi) şi lista lor (*Microsoft Word*) se vor prezenta şi în format electronic.

Notele bibliografice se prezintă în original în textul manuscrisului: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Explicaţiile, comentariile, precum şi referinţele la fonduri de arhivă, muzee etc. se vor face la subsolul paginii.

Bibliografia se prezintă în ordine alfabetică, la sfârşitul textului.

Modul de citare a monografiilor:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).
Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Modul de citare a articolelor publicate în culegeri de lucrări ştiinţifice:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.
Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Modul de citare a lucrărilor publicate în ediţii periodice (reviste, anuare etc):

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.
Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Modul de citare a materialelor publicate în volumele simpozioanelor şi conferinţelor ştiinţifice:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.
Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

În cazul utilizării unor prescurtări în text, precum şi în bibliografie, se anexează o listă de abrevieri.

La sfârşitul textului se anexează date despre autor: numele, prenumele; gradul ştiinţifico-didactic; funcţia; instituţia; adresa; telefon, fax, e-mail.

Anual, termenul de prezentare a materialelor este 1 martie

The following conditions for publishing in the „Tyragetia" journal will apply

Dear Colleagues,

The journal provides publications on various aspects of archaeology, history, museology, results of scientific researches in interdisciplinary sciences in the field of archeology and history, protection of cultural heritage.

Contributions and other types of scientific-museological works should reflect the Balkan-Carpathian-Pontic regions and the neighboring territories from the geographic point of view.

Contributions should be submitted in Romanian, Russian, English, German and French.

All material presented for publication will follow review by the Editorial Board members and other specialists.

The Board is not obliged to comment negative reviews.

The volume of the manuscripts shouldn't exceed 100,000 signs, (approximately 2,5 ens), including bibliography, summaries and illustrations. The texts of the contributions should be submitted in the form of manuscripts and in electronic format: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Articles should be accompanied by a summary in three languages: Romanian, Russian, English (German or French).

Illustrations should be provided in A-4 format with all the objects supplied by numbers. The tables themselves should be numbered; a complete list of the tables should be offered and accompanied by relevant information (translated in the language of the summary).Tables (TIF, JPG - not less than 300 dpi) and lists (*Microsoft Word)* of illustrations should be provided in electronic format.

Bibliographical notes in the text of the manuscript should be presented in the original: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Bibliography should be provided at the end of a contribution in the alphabetical order.

Monographs:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă şi comerţul timpuriu (Bucureşti 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Samples of articles published in scientific collections:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iaşi 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Articles published in journals:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Contributions to conference proceedings:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chişinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chişinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

If abbreviations are used, a list of them should be provided.

Personal data about the author should be provided at the end of the text: name, surname; academic degree; function; institution; address; phone and fax numbers and e-mail.

The deadline for contributions to be published: 1 March

Условия для публикации в журнале «Tyragetia»

Уважаемые коллеги,

В журнале будут опубликованы научные статьи по археологии, истории, музеологии, результаты междисциплинарных научных исследований в этих областях, а также работы по охране культурного наследия.

Статьи и другие типы научно-музееведческих работ должны отражать территорию балкано-карпато-понтийского региона и соседние территории.

Статьи могут быть представлены на румынском, русском, английском, немецком и французском языках.

Материалы представленные к публикации, рецензируются членами редакционной коллегии, а также другими специалистами.

Коллегия не обязана комментировать негативные рецензии.

Объем рукописи не должен превышать 100.000 знаков (примерно 2,5 авторских листа), включительно библиография, резюме и иллюстрации. Тексты статей должны быть представлены в виде рукописи и в электронном формате: *Microsoft Word*; *Times New Roman; Font size 12; Space 1,5*.

Статьи должны сопровождаться резюме на трех языках: румынском, русском, английском (немецком или французском).

Иллюстрации (таблицы) в формате А4 должны быть представлены в четкой графической форме с указанием номера каждого предмета. Иллюстрации должны сопровождаться списком таблиц с полной информацией (переведенным на языках резюме).

Таблицы (TIF, JPG- не менее 300 dpi) и списки (*Microsoft Word*) иллюстраций должны быть представлены в электроном формате.

Библиографические сноски представляются в тексте рукописи в оригинале согласно следующим критериям: (Teodor 2005, 172, fig. 7/4-6; Müller 1953, 123, Abb. 15/4-6; Петров 1999, 15, рис. 3/4-6).

Библиография должна быть дана в конце текста статьи, в алфавитном порядке.

Примеры для монографий:

Boardman 1988: J. Boardman, Grecii de peste mări. Colonizarea greacă și comerțul timpuriu (București 1988).

Козуб 1974: Ю.І. Козуб, Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е. (Кїив 1974).

Примеры для работ, опубликованных в сборниках:

Behren 2005: Claudia von Behren, Sklaven und Freigelassene auf bosporanischen Grabreliefs. In: (Ed. V. Cojocaru) Ethnic Contacts and Cultural Exchanges North and West of the Black Sea from the Greek Colonization to the Ottoman Conquest (Iași 2005), 167-194.

Ванчугов 1981: В.П. Ванчугов, Поселение позднего бронзового века Ялпуг-IV в Нижнем Подунавье. В сб.: (Отв. ред. П.О. Карышковский) Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья (Киев 1981), 91-102.

Примеры для работ, опубликованных в периодических изданиях:

Postică 2005: Gh. Postică, Complexul monumental din piatră din secolul XV descoperit în citadela Orheiului Vechi. Revista Arheologică S.N. I, 2, 2005, 371-387.

Рехо 1973: М. Рехо, Атическа рисувана керамика в тракийския погребален контекст. Наблюдения върху съдовете, открити в България. Археология 31, 2, 1973, 11-19.

Примеры для работ, опубликованных в материалах конференций и семинаров:

Trohani 2004: G. Trohani, Aspects concernant des rituels de fondation chez les geto-daces. Tracians and circumpontics world. Proceedings of the Ninth International Congress of Thracology, Chișinău-Vadul lui Vodă, 6-11 september 2004, II, Chișinău 2004, 332-337.

Бибикова 1972: В.И. Бибикова, О доместикации лошади на Юго-Востоке Европы. Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСС (Кїив, 1968), Кїив 1972, 106-110.

Если в статьи использованы сокращения, тогда список сокращений прилагается.

В конце текста статьи прилагается также краткая информация об авторе: фамилия, имя, ученая степень, должность и место работы, адрес, телефон, факс, e-mail.

Ежегодно последний срок представления рукописей 1 марта